Christopher Alan Bayly

Modern Dünyanın Doğuşu

Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914

İngilizce'den Çeviren: M. Neva Şellaki

AYRINTI

HİSTORİA AYRINTI

SIR CHRISTOPHER ALAN BAYLY

1945, Tunbridge Wells, Kent doğumlu İngiliz tarihçi. Doktorasını 1970 yılında Oxford Üniversitesi'nde tamamladı. 1990 yılında British Academy'e kabul edildi. Britanya İmparatorluğu, Hindistan ve dünya tarihi üzerine çalışmaktadır. 2004 yılında Birleşik Krallık'ın tarihçilere verdiği en önemli ödüllerden olan "Wolfson History Oeuvre"u kazandı. 2007 yılında tarih alanındaki çalışmalarından dolayı "Queen's Birthday Honours List"te yer aldı ve şövalyelik nişanına layık görülerek "Sir" ünvanı kazandı. Halen Cambridge Üniversitesi'nde profesör olarak çalışmakta, ayrıca British Museum'un mütevelli heyetinde yer almaktadır.

Yayınlanmış Eserleri:

The Local Roots of Indian Politics: Allahabad, 1880-1920 (1975), *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1780-1870* (1983), *Indian Society and the Making of the British Empire* (1988), *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830* (1989), *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870* (1996), *Origins of Nationality in South Asia: Patriotism and Ethical Government in the Making of Modern India* (1997).

Ayrıntı: 828
HistoriaAyrıntı Dizisi: 14

Modern Dünyanın Doğuşu
Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar
1780-1914
Christopher Alan Bayly

Kitabın Özgün Adı
The Birth of the Modern World
Global Connections and Comparisons
1780-1914

İngilizce'den Çeviren
M. Nevâ Şellâki

Yayıma Hazırlayan
Bahadır Nurol & Onur Koçyiğit

© All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by Blackwell Publishing Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Ayrıntı Yayınları and is not the responsibility of Blackwell Publishing Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the original copyright holder, Blackwell Publishing Limider.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Todd Davidson / Illustration Works
Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım *2014*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-956-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu - İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Modern Dünyanın Doğuşu

Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914

Sir Christopher Alan Bayly

AYRINTI

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce
Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Bu kitap; içinde yer alan tarihi olayları
birebir yaşamış ve sonuçlarına tanıklık etmiş
Elfreda M. Bayly'ye ithaf edilmiştir.

İçindekiler

Dizi Editörünün Önsözü 11

Teşekkürler 15

Notlar ve Yazım Yöntemi 17

Giriş 19
KİTABIN YAPISI VE DÜZENLENİŞİ 22
SORUN BİR: "ANA İTİCİ GÜÇLER" VE EKONOMİK FAKTÖR 24
SORUN İKİ: KÜRESEL TARİH VE POSTMODERNİZM 28
SORUN ÜÇ: DEVAM EDEN "MODERN BİLMECESİ" 31
STANDARTLARA UYUM: BEDENSEL PRATİK 35
BEDENDEN DIŞARI İNŞA ETMEK: İLETİŞİM VE KARMAŞIKLIK 44

1. KISIM
Eski Rejimin Sonu

[1] Eski Rejimler ve "Arkaik Küreselleşme" 51
KÖYLÜLER VE EFENDİLER 51
FARKLILIK SİYASETİ 54
DEVLETLERİN SAÇAKLARINDAKİ GÜÇLER 64
YENİ SİYASİ OLUŞUMLARIN MÜJDECİLERİ 68
"KÜRESELLEŞME"NİN TARİHÖNCESİ 70
ARKAİK VE ERKEN MODERN KÜRESELLEŞME 74
OLASILIK 78

[2] Eski Rejimlerden Moderniteye Geçişler 79
SON "BÜYÜK EVCİLLEŞTİRME" VE "ENERJİK DEVRİMLER" 79
AFRO-ASYALI MADDİ KÜLTÜRÜN, ÜRETİMİN VE TİCARETİN YENİ ÖRÜNTÜLERİ 86
AFRO-ASYALI "ENERJİK DEVRİMLER"İN İÇ VE DIŞ LİMİTLERİ 89
TİCARET, FİNANS VE YENİLİK: AVRUPA'NIN REKABET AVANTAJLARI 92
AKTİVİST, VATANSEVER DEVLET GELİŞİYOR 97
ELEŞTİREL KAMUOYLARI 107
ASYALI VE AFRİKALI KAMUOYUNUN GELİŞİMİ 113
SONUÇ: "GERİKALMIŞLIK" DURAKLAMALAR VE KONJONKTÜRLER 119
OLASILIK 121

[3] Yakınlaşan Devrimler, 1780-1820 124
ÇAĞDAŞLARI DÜNYA KRİZİNE KAFA YORUYOR 124
DÜNYA KRİZİNİN ÖZET BİR ANATOMİSİ: 1720-1820 127
UZUN BARIŞIN SONU: ASYA VE KUZEY AFRİKA 128
AVRUPA'DA SAVAŞ VE FİNANS 132
AVRUPA'NIN ASKERİ MALİ KRİZİ DEVREYE GİRİYOR: 1756-1789 134
DÖNÜM NOKTASI - DÜNYA DEVRİMİNİN FRANSA'DAN YENİDEN İHRACI: 1789-1815 137
DEVLETİN MEŞRUİYETİNİ BALTALAMAK: FRANSA'DAN ÇİN'E 142

MODERN SOLUN VE MODERN DEVLETİN İDEOLOJİK KÖKENLERİ 151
MİLLİYETLER, DEVLET VE İMPARATORLUKLARA KARŞI 158
ÜÇÜNCÜ DEVRİM: DÜNYA ÇAPINDA NAZİK VE TİCARETLE
UĞRAŞAN İNSANLAR 161
OLASILIK 168

2. KISIM
Modern Dünya Yaradılış Sürecinde

[4] Dünya Devrimleri Arasında, Yaklaşık 1815-1865 Yılları 172
"ULUSLARIN ENKAZI"NI DEĞERLENDİRME 172
İNGİLİZ DENİZ ÜSTÜNLÜĞÜ, DÜNYA TİCARETİ VE
TARIMIN CANLANMASI 176
GÖÇ: BİR EMNİYET SÜBAPI MI? 182
"YENİDÜNYA DÜZENİ"NDE KAYBEDENLER: 1815-1865 184
MELEZ MEŞRUİYET SORUNLARI: DEVLET KİMİNDİ? 190
DEVLET GÜÇ KAZANIYOR ANCAK YETERİNCE DEĞİL 196
ASYA'DA MEŞRUİYET SAVAŞLARI: BİR ÖZET ANLATIM 202
ASYA DEVRİMLERİNİN EKONOMİK VE İDEOLOJİK KÖKENLERİ 205
AVRUPA'DA AÇLIK VE İSYAN YILLARI, 1848-1851 211
KÜRESEL BİR HADİSE OLARAK AMERİKAN İÇ SAVAŞI 217
BÜTÜNLEŞME Mİ, AYRIŞMA MI? 223
ARGÜMANI GÖZDEN GEÇİRME 226

[5] Sanayileşme ve Yeni Şehir 228
TARİHÇİLER, SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLER 228
MODERN DÜNYANIN DOĞUŞU 230
SANAYİLEŞMENİN İLERLEMESİ 231
MODERN DÜNYANIN DOĞUŞU 232
YOKSULLUK VE SANAYİ YOKLUĞU 237
ÜRETİM, TÜKETİM VE SİYASET MERKEZLERİ OLARAK ŞEHİRLER 246
KÜRESEL KRİZİN KENTSEL ETKİSİ: 1780-1820 249
YENİ ŞEHİRLERDE IRK VE SINIF 252
İŞÇİ SINIFI SİYASETİ 255
DÜNYA ÇAPINDA ŞEHİR KÜLTÜRLERİ VE ELEŞTİRİLERİ 259
SONUÇ 264

[6] Ulus, İmparatorluk ve Etnik Kimlik: Yaklaşık 1860-1900 266
MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ 267
MİLLİYETÇİLİK NE ZAMAN ORTAYA ÇIKTI? 273
KİMİN ULUSU? 275
KALICILAŞTIRILAN MİLLİYETÇİLİKLER, ANILAR,
ULUSAL KURUMLAR VE MATBAA 277
CEMAATTEN ULUSA: AVRASYA İMPARATORLUKLARI 282
MİLLİYETÇİLİKLE NEREDE DURUYORUZ? 290
DEVLETSİZ HALKLAR: EZİYET Mİ ASİMİLASYON MU? 292
EMPERYALİZM VE TARİHİ: 19. YÜZYIL SONU 302
"YENİ EMPERYALİZM"İN BOYUTLARI 303
BİR ULUSDEVLETLER DÜNYASI MI? 311
ARKAİK KÜRESELLEŞMENİN SÜREKLİLİĞİ 311
KÜRESELLEŞMEDEN ENTERNASYONALİZME 315
UYGULAMADA ENTERNASYONALİZM 317
SONUÇ 322

3. KISIM
Emperyalizm Çağında Devlet ve Toplum

[7] Modern Devletin Mitleri ve Teknolojileri 327
MODERN DEVLETİN BOYUTLARI 327
DEVLET VE TARİHÇİLER 330

DEVLETİ TANIMLAMA SORUNLARI ... 334
MODERN DEVLET KÖK SALIYOR: COĞRAFİ BOYUTLAR ... 337
KLASİK AVRUPA DEVLETİ TÜRLERİ ... 339
MELEZ AVRASYA DEVLETİ BİÇİMLENİYOR ... 342
MODERNLEŞEN MÜSLÜMAN DEVLET VE ÜRÜNLERİ ... 344
ADALET TALEPLERİ VE GÜÇ SEMBOLLERİ ... 346
DEVLETİN KAYNAKLARI ... 351
DEVLETİN TOPLUMA KARŞI YÜKÜMLÜLÜKLERİ ... 358
DEVLETİN ARAÇLARI ... 362
DEVLET, EKONOMİ VE ULUS ... 367
BİR BİLANÇO: DEVLET NEYİ BAŞARDI? ... 371

[8] Liberalizmin, Rasyonalizmin, Sosyalizmin ve Bilimin Teori ve Pratiği ... 375
DÜŞÜNSEL TARİHİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI ... 375
ADİL CUMHURİYETİN YOZLAŞMASI: KLASİK BİR KONU ... 376
DÜNYA GENELİNDE ADİL CUMHURİYETLER ... 380
LİBERALİZMİN VE PİYASANIN ORTAYA ÇIKIŞI: BATILI EKSEPSİYONALİZM Mİ? ... 383
LİBERALİZM VE TOPRAK REFORMU: RADİKAL TEORİ VE MUHAFAZAKÂR PRATİK ... 389
SERBEST TİCARET Mİ, ULUSAL EKONOMİ POLİTİK Mİ? ... 396
HALKLARI TEMSİL ETMEK ... 398
SEKÜLERİZM VE POZİTİVİZM: ULUSÖTESİ YAKINLIKLAR ... 405
SOSYALİZMİN KABULÜ VE YEREL YANSIMALARI ... 407
KÜRESEL BAĞLAMDA BİLİM ... 412
DÜNYA ÖLÇEĞİNDE PROFESYONELLEŞME ... 422
SONUÇ ... 425

[9] Din İmparatorlukları ... 427
ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜYLE DİN ... 427
YAKIN ZAMAN TARİHÇİLERİNİN GÖRÜŞÜ ... 432
YENİ TARZ DİNİN YÜKSELİŞİ ... 433
DİNİ HAKİMİYET BİÇİMLERİ, ARACILARI VE KISITLAMALARI ... 437
DİNİ OTORİTENİN RESMİYET KAZANMASI, "EMPERYAL" DİNLERİN OLUŞTURULMASI ... 441
DOKTRİNLER VE TÖRENLERİN RESMİYET KAZANMASI ... 447
"EMPERYAL" DİNLERİN KENDİ İÇ VE DIŞ SINIRLARINDA GENİŞLEMESİ ... 451
HAC YOLCULUĞU VE KÜRESELLEŞME ... 461
MATBAA VE DİN PROPAGANDASI ... 468
DİNİ YAPILAR ... 470
DİN VE ULUS ... 473
SONUÇ: ZAMANIN RUHU ... 475

[10] Sanat ve Hayal Gücü Dünyası ... 478
SANAT VE SİYASET ... 478
SANATTA DÜNYA ÖLÇEĞİNDE MELEZLEŞME VE TEKDÜZELİK ... 480
EŞİTLEYİCİ GÜÇLER: PİYASA, GÜNDELİK YAŞAM VE MÜZE ... 484
DOĞMAKTA OLAN ULUSUN SANATI: 1760-1850 ... 488
BATI DIŞI: UYUM VE BAĞIMLILIK ... 498
MİMARİ: ŞEHRİN AYNASI ... 501
DÜNYA EDEBİYATINA DOĞRU MU? ... 503
SONUÇ: SANAT VE TOPLUMLAR ... 508
OLASILIK ... 511

4. KISIM

Değişim, Çürüme ve Kriz

[11] Sosyal Hiyerarşilerin Yeniden Yapılandırılması 515
DEĞİŞİM VE TARİHÇİLER 516
"LİBERAL ÇAĞ"DA TOPLUMSAL CİNSİYET VE BOYUN EĞME 520
KÖLELİĞİN PASTIRMA YAZI 524
BAĞLI SERF OLARAK KÖYLÜ VE KIRSAL EMEKÇİ 534
YAKASINI KURTARAN KÖYLÜLER 541
KIRSAL TABİİYETİN HAYATTA KALMASININ NEDENİ 544
"SEÇKİNLER"İN DÖNÜŞÜMÜ 546
SEÇKİNLERE MEYDAN OKUYUŞ 547
HAYATTA KALMA YOLLARI: DEVLET HİZMETİ VE TİCARET 548
AVRUPA'DA DAHA AZ "ZENGİN ARAZİ" SAHİBİ 553
AYAKTA KALAN ÜSTÜNLÜKLER 556
SÜREKLİLİK Mİ DEĞİŞİM Mİ? 561

[12] Yerli Halkların İmhası ve Ekolojik Yağma 563
"YERLİ HALKLAR" İLE NE KASTEDİLMEKTEDİR? 564
1820'LER ÖNCESİ AVRUPALILAR VE YERLİ HALKLAR 566
"BOŞLUK ÇAĞI"NDA YERLİ HALKLAR 569
BEYAZ TUFAN, 1840-1890 571
UYGULAMADA TUFAN: YENİ ZELANDA, GÜNEY AFRİKA VE ABD 574
VAHŞİ DOĞAYA EGEMEN OLMA:
GERİ KAZANIM VE MARJİNALLEŞTİRME 578

[13] Sonuç: Büyük Hızlanış, Yaklaşık 1890-1914 586
"OLACAKLARI" ÖNGÖRMEK 586
TARIMSAL BUHRAN, ENTERNASYONALİZM VE YENİ EMPERYALİZM 591
YENİ MİLLİYETÇİLİK 599
ULUSLARARASI LİBERALİZMİN TUHAF ÖLÜMÜ 602
TOPARLAYALIM: KÜRESELLEŞME VE KRİZ, 1780-1914 607
KÜRESEL KARŞILAŞTIRMALAR VE BAĞLANTILAR, 1780-1914: SONUÇ 609
DEĞİŞİMİN MOTORLARI NELERDİ? 613
KÜRESEL VE ULUSLARARASI AĞLARDAKİ İKTİDAR 616
TARTIŞMALI TEKDÜZELİĞİ VE EVRENSEL KARMAŞIKLIĞI
TEKRAR GÖZDEN GEÇİRMEK 619
ÜNİFORMALI DEVLET 620
"İNANÇLAR" ÇEKİŞİYOR 621
KÜRESEL BİR EKONOMİ VE ULUSLARARASI SERMAYE 623
YENİ MESLEKLER VE ULUSLARARASI KAMUOYU 625
AĞUSTOS 1914 629

Kaynakça 631

Dizin 648

Dizi Editörünün Önsözü

Tarihi, bir bütün olarak anlamaya çalışmanın hiç de yeni bir yönü yoktur. İnsanlığın nasıl başladığını ve şu an içinde bulunduğu koşullara nasıl geldiğini bilmek, doğa ile ilişkisini ve evrendeki yerini kavramaya çalışmak, her medeniyetin dini ve felsefi sistemlerinde ifade edilen, insanlığın en eski ve en evrensel gereksinimlerinden biridir. Bununla birlikte, sadece son yirmi-otuz yılda dahi, elde edilebilir bilginin akılcı ve sistematik bir değerlendirilmesi yoluyla bu gereksinimin karşılanmasının mümkün ve zaruri olduğu belirmeye başlamıştır. Tarih, kendine ait konuları, kendine özgü kuralları ve yöntemleriyle ve sadece edebiyat, retorik, hukuk, felsefe veya dinin bir parçası olmamasıyla, özerk bir bilim alanı olarak bağımsızlığını 19. yüzyılın ikinci yarısında talep etmiştir. Dünya tarihi ise bunu yapmaya ancak yirminci yüzyılın sonlarında başlamıştır. Ortaya çıkışı, bir taraftan mekânın ve zamanın muazzam genişliğinin öyküsünün henüz hiç bilinmemesi yahut tarihçilerin yeniden dönmesine değmeyecek kadar baştan savma ve yüzeysel olarak bilinmesi nedeniyle salt cehaletten dolayı, diğer taraftan da mevcut bilginin organize edilmesi ve sunulması için az da olsa kabul edilebilir bir temel olmaması nedeniyle gecikmişti.

Her iki engelin de artık süratle üstesinden gelinmektedir. Zamanımızda, arkeologlar ve tarihçilerin büyük bir coşkuyla en gelişmiş bilimsel araştırmalarına konu etmediği, dünyanın neredeyse hiçbir parçası veya tarihinin bir dönemi kalmamıştır. Bilginin her geçen gün daha da büyümekte olduğu, bakış açılarının değiştiği ve katlanarak çoğaldığı, bütün bunları da, onları yapay biçimde kayda geçirip özümseme imkânından daha hızla başardığı, her zamankinden daha fazla gerçektir. Yine de insanlığın geçmişini bir bütün olarak kavramaya yönelik çabalar gösterilebilir ve gösterilmelidir de. Pervasız ve potansiyel olarak felaketlere yol açabilecek bir dönüşümden oluşan ortak bir gelecekle yüz yüze olan bir dünyanın, ortak bir tarihe de gereksinimi vardır. Aynı zamanda, "bilimsel" tarih öncülerinin yüzyıl önce yaptığı gibi, eksiksiz veya açıklayıcı bir anlatımın sonuçta sadece bilgi biriki-

miyle elde edilebileceğine inanmayı terk ettiğimiz için, şu an itibariyle başarabileceğimizin en iyisini sunmakta özgürüz. Bunun yanı sıra, tarihçiler olarak, insani veya ilahi, herhangi bir büyük tasarımın gerçekleşmesinde "Tarihin Sonu"nu belirleme veya ilan etme gibi bir görevimiz olmadığını artık varsaydığımız için, çevrilecek altın bir anahtar veya izlenecek tek bir yol yoktur. Ayrıca, dünya tarihini yazılabilme tarzları da zenginleşmektedir. Bazılarının düşündüğü gibi dünya tarihinin, en iyi şekilde, tüm değişimin kendisinden kaynaklandığı, önceleri birbirlerinden tecrit edilmiş halklar arasındaki temasların tarihi olarak anlaşılabileceği doğrultusundaki en eski ve yalın görüş, o zamanlardan beri ilk kez şimdilerde uygulanabilir görülmektedir. Başka bir etkin alternatif, birbirini izleyen güç ve kültür sistemlerini ayakta tutan kendine yeterli ancak sürekli genişleyen "dünyalar" yaratmak için ticari ilişkiler eğilimine odaklanmaktadır. Bir diğeri de toplumlar ile kültürler arasındaki farklılıkları, dolayısıyla her birinin kendi değerlerini, sosyal ilişkilerini ve iktidar yapılarını geliştirme tarzlarını karşılaştırarak, belirgin özelliklerini anlamaya çalışmaktadır.

The Blackwell History of the World, insanlığın bütün geçmişinin modern, anlaşılabilir ve erişilebilir bir anlatımını sağlayarak, bunların hepsinden yararlanacağı için tamamını desteklemek dışında, bu yaklaşımlardan herhangi birini bünyesine almayı amaçlamamaktadır. Planı, içinde uzun vadeli bölgesel kalkınma ve gelişimlerin zaruri anlatımlarının, bölgeler arasındaki etkileşimlerin küresel araştırmalarıyla ve ortaklaşa deneyimlenen veya birbirlerini ziyaret eden büyük dönüşümlerle birbirine bağlandığı, bir varilinki gibidir. Her cilt, elbette kaynaklarının ve konularının yapısal özellikleriyle birlikte yazarının yargı ve deneyimlerini de yansıtmaktadır. Bütün halinde, yaklaşık iki düzine olan bu ciltler dünyanın hemen her noktasının tarihinin görülebileceği ve farklı zamanlarda ve farklı kültürlerdeki insan faaliyetlerinin pek çok yönünün karşılaştırılabileceği bir çerçeve sunuyor olacaktır. Çerçeve perspektif kazandırır; karşılaştırma ise farklılıklara saygı anlamına gelir. Bu da, geçmişin geleceğe sunmakla yükümlü olduğu şeyin başlangıcıdır.

"Okullu her çocuk bilir" veya en azından onlara öğretilir ki, 18. yüzyılın son dönemi ile 1914'de Büyük Savaş'ın patlak vermesi arasındaki süre, modern dünyanın doğuşuna tanıklık etmiştir. Siyasetçilerin, yazarların ve sanatçıların yaklaşık dört beş kuşağı, bütün bu yıllar boyunca tüm dünyanın çehresinin değiştirildiğini ve küçümseme, tenezzül etmeme yahut nostaljiyle baktıkları eski düzenden büyük bir uçurumla ayrıldığını beyan etmişlerdir. Geçmişe dönüp bu yargılara

bakanlar da aynı fikirdedirler. Bu dönüşüm, Amerikan veya Fransız devrimlerinin ve Avrupa ulusdevlet sisteminin veya "Sanayi Devrimi" yahut dünya halklarının ve kullanılabilir kaynaklarının büyük bir kısmının Atlantik güçlerinin emperyal ve finansal yapılarına boyun eğmelerinin yahut din ve monarşinin yetkilerinin bilim ve akılcılık lehine elden çıkarılmasının tamamlanmasının işi olduğu, en azından 1860'lardan beri, genel olarak, "şimdiki yaşayış tarzımızın" bu dönüşümün doğrudan sonucu olduğu, modern dünyanın tarihinin de bunun nedenlerinin, gidişatının ve sonuçlarının tarihi olduğu varsayılmaktadır. Tarihçilere bırakılmayacak kadar önemli olan nihai sorular, modern sosyal bilimlerin kuruluşuna esin kaynağı oluşturmuştur ve gündemlerini belirlemeyi sürdürmektedir. Adam Smith'den Karl Marx'a ve Max Weber'e kadar uzanan "kurucu babalar" ve günümüze kadar ulaşan halefleri, sanayi toplumu ile onun üzerine yerleştirilen güç yapılarının diğer her boyutunun kökleri ve doğası hakkında esasta ters düşmüşlerdi ancak bütün bu argümanların aslında Avrupa'nın yahut hiç değilse Atlantik'in ("neoAvrupa'nın" da diyebiliriz) güç ve kültür hegemonyası hakkında olduğunu görme hususunda tam olarak mutabıktılar. Onlar bunu, iyisiyle kötüsüyle, Avrupa toplumunda (en etkili anlatımların bazılarında) 16. yüzyılın başlangıç döneminden itibaren ve hatta (diğerlerinde) kadim dünyanın klasik ve Yahudi-Hıristiyan miraslarından itibaren izlenebilecek gelişmelere atfediyorlardı. 20. yüzyılın bitiminde, aslında, mevcut güç ve zenginliğinin dağılımını arsızca onun sahiplerinin üstün sosyal ve kültürel geleneklerine atfeden dünya tarihinin değişik boyutlarının anlatımında, keskin-ikna edici ve iyice tanıtımı yapılmış bir parça tepki dizisi üretmek için, elbette yaygın şekilde ve coşkuyla -gerçekten de yeterince yaygın şekilde ve coşkuyla-, bu "Avrupa-merkezli" anlatımla ilgili hoşnutsuzluk uzun süre dile getirildi. Ne var ki, sonuca esef edenler ile kutlayanlar arasındaki tartışma, esasen her iki tarafta da modernleşmenin bir Avrupa başarısı olarak değerlendirilmesiyle yürütülmüştür; bunun bir Avrupa başarısı olduğu tartışmasız kabul görmüştür. Dünya tarihinin diğer dönemlerinde ve kısımlarında kaydedilen yukarıda bahsedilen büyük ilerlemenin en tutarlı sonuçlarından biri, uzmanlar arasında, özellikle uzun vadede, geleneksel karşılaştırmalı tartışmanın ortak değerini oluşturan Avrupalı istisnacılığının klişelerini, "İslam" ve "Asya" kavramlarının kendileri gibi, "Avrupa kenti", "Avrupalı aile", "bireyselcilik" ve "girişimcilik"i Avrupa'ya özgü özellikler olarak temelden sarsmış olmasıdır. Modernitenin ve doğuşunun standart anlatımları, sonuçta şüphesiz ki, zayıflatılmış ancak şimdiye kadar yerine başka şey

konulamamıştır. "Modern dünyanın doğuşunu", bazı halkların veya bölgelerin, daha az tercih edilen veya değerli görülen diğerlerine yaptıkları bir şey olarak değil, dünya halklarının çoğunluğunun katıldığı ancak birçoğunun diğerlerinin başarılarının kurbanları veya nesnesi olarak değil de aktif, bağımsız ve yaratıcı şekilde katkıda bulundukları bir dizi değişim olarak açıklamak, C. A. Bayly'nin olağanüstü başarısıdır. Bunu, basit veya fazla basitleştirilmiş bir formül veya kolayca özetlenebilecek "sonuçlar" ilan ederek değil, halkların, kültürlerin ve kuşakların karakterlerini ve niteliklerini evrensel "trendlerin" veya "gelişimin" o gri kütlesi içinde dümdüz ederek değil, hiçbir halk grubunun veya faaliyetlerinin herhangi bir yönünün gerekenden daha az veya daha fazla verilmediği, insan davranışlarının, vizyonunun ve şartlardaki değişikliklerinin oluşturduğu olağanüstü çeşitliliğin kesin ve tarafsız açıklamasıyla gerçekleştirmektedir. Bu, gerçekten de en iyi modern dünya tarihidir.

R. I. Moore

Teşekkürler...

Herhangi bir tarihsel çalışma, diğer birçok bilim insanının eserlerinin kısmi bir görünümünden oluşturulur. Bu ölçekte bir kitap, bütün bir tarihçiler kuşağına ve çok öncelerden gelen diğer birçoğuna derinden borçludur. Ancak benim en birincil borçlarım, bu çalışmaya ve onun pervasız tutkusuna azami hoşgörülü ve en yakın duran kişilere ve özellikle Cambridge'deki St. Catherine's College'in olağanüstü "tarih çalıştayı"nadır. Metni okuyan ve derinlemesine yorumlayanlar, Chris Clark (Alman tarihi), John Thompson (Amerikan tarihi), Hans van de Ven (Çin tarihi) ve yolun karşısındaki Corpus'dan Richard Drayton(İngiliz Milletler Topluluğu tarihi)'dır. Bu tarihçilere şükranlarımı sunuyorum ancak göze çarpan olgu ve yorum hataları sadece bana aittir. Gareth Stedman Jones siyasal düşünce üzerine olan bölüm hakkında değerli yorumlarda bulunma nezaketini gösterdi, öte yandan David Christian, Dominic Lieven ve Linda Colley de gerçekten çok yardımsever okuyucular olduklarını kanıtladılar. Bob Moore ise, özellikle giriş bölümünde, çok değerli yorumlarda bulunmakla, bir dizi editörünün görevlerinin çok daha ötesine geçti. Susan Bayly, Venedik'teki tatilinden zaman ayırıp özellikle bir antropologun gözünden, metinde birçok iyileştirme yapmamı sağlayacak önerilerde bulundu. Michael Dodson, argümanlardaki ve zayıf anlatım örneklerindeki birçok tutarsızlığa dikkatimi çekmek için hem tarihi hem felsefi eğitimini kullandı. Shruti Kapila büyük resmi görmem için beni teşvik ederken, Jayeeta Sharma ise aksi halde yanlış sonuçlanabilecek birçok şeyi doğrultmama yardım etti. Jane Sampson, bir Pasifik bakış açısı ve Pasifik soluğu getirdi. Sudesha Guha ve Rachel Rowe resim ve görsel malzemelerle ilgili çok yardımcı olurken, Derek Beales ve Kevin Greenbank çok değerli öneriler getirdiler. Katherine Prior büyük bir beceriyle dizini hazırladı. Diğer birçok kişi okuma, fikir ve anlayışlarını telkin ettiler. Hepsine burada en samimi şükranlarımı sunarım. Elbette, sözünü ettiğim kişiler, bu boyuttaki bir kitapta kalması kaçınılmaz olan hata ve yanlış yorumlardan hiçbir şekilde sorumlu değildirler.

Bütün haritalar değişik derecelerde *The Times Atlas of World History*(Londra, 1982)'den alınmıştır. İllüstrasyonların reprodüksiyonu ve kullanım izinleri için Cambridge Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi'ne, Cambridge Üniversite Kütüphanesi'ne ve Cambridge'deki Güney Asya Araştırmaları Merkezi'ne teşekkür ederim.

Notlar ve Yazım Yöntemi

Yabancı sözcüklerin başka alfabeyle yazımı sürekli bir baş ağrısıdır. Hintçe, Türkçe ve Arapça isimlerin daha modern ve doğru biçimlerini seçmeye çaba gösterdim: mesela, 19. yüzyılda kullanılan "Şah Abdul Aziz" yerine, "Şah Abdülaziz." Ancak uzmanlarının çok iyi bildiği ama uzman olmayanların karıştırabileceği Arapça'daki "*ayn*" ekini bir kenara bıraktım. Çince sözcükler konusunda, Jonathan Spence'in *The Search for Modern China* eserinde yer alan yöntemleri seçtim. Yani "Guangzhou" yerine "Canton" gibi, İngilizce'de bir kelimenin çok sağlam ve köklü bir biçimde yerleştiği durumlar dışında, eski Wade-Gile ("Ch'ing" yerine "Qing") yerine, Roman harfleriyle yazmada tercih edilen modern Pinyin sistemini kullandım. Aksine, "Beijing" biçiminin artık "Pekin" veya "Peking" sözcüklerinin yerini alabilecek kadar aşina olduğunu düşünüyorum.

Sunum ve referans bölümlerine gelince, kitap büyük ölçüde, son kuşak zarfında yayınlanmış olan çok sayıda olağanüstü bölgesel ve ulusal tarih üzerine kurulmuştur. Bunlar, Oxford ve Cambridge tarihlerini, kapsamlı Cambridge tarihlerini, Longman tarih dizilerini ve yakınlarda bu kitabın da bir bölümünü oluşturduğu Blackwell serisini içermektedir. Aynı derecede yararlı olan kitaplar arasında, önemli Amerikan ders kitaplarını, özellikle Doğu Asya, Latin Amerika ile Birleşik Amerika'nın kendisinden bahsedenleri sayabiliriz. Okuyucu kaynakçaya başvurup bu eserlere kolaylıkla ulaşabileceği için onlara oldukça az başvurdum. Genel noktalara değinirken, bu geniş akımları destekleyen veya bazı durumlarda bunlardan ayrışan farklı dünya toplumlarından örnekler ve görsel malzeme sunmaya çalıştım. Özellikle kaynakların okuyucuya anlaşılamaz gelebileceği noktalarda, bunların muhtelif monografi ve arşiv kaynaklarına başvuruldu.

Buna rağmen, burada olguları üst üste yığarak tarihsel argümanları "ispatlamaya" yönelik bir çaba bulunmamaktadır. Bu, felsefi bir bakış açısıyla da mümkün değildir ve her ne kadar deneyselcilik hakim de olsa, devasa bir aygıt haline dönüşecektir. Aksine, örnekler sadece,

tarihin insan kumaşının bir bölümünü ifade etmek ve tarihyazımının özünü oluşturan ve tarihçiler tarafından gerçekleştirilen bazı zihinsel bağlantılarını ortaya çıkarmak amacıyla verilmiştir. Örneklerden elde ettiğimiz bulgular, farklı bölgelerde çalışan tarihçilerin, başka alanlardaki uzmanların benzer argümanlar geliştirdiklerinden ve gerçekten de onların resmini çizdikleri tarihi süreç kalıplarının aslında birbirleriyle bağlantılı olduklarından çoğu zaman habersiz bulunduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Başka durumlarda ise, tarihçilerin diğer konu alanlarındaki gelişmelerle olan benzerlikler ve bağlantılar hakkında yeterli bilince sahip oldukları görülmektedir, ki bu noktada, 19. yüzyıl Japonya ve Vietnam'ındaki devlet inşası arasındaki ilişkilerden söz edebiliriz ancak bunları daha fazla ve geniş bir kapsam içinde çalışmalarına yerleştirme ihtiyacı duymadıkları kesindir. Her şeyin ötesinde, bu kitap, toplumsal süreçler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları daha iyi anlama amacıyla tarihçiler ile vakanüvisler arasında konuşmalar başlatmayı hedeflemektedir.

Kitapta çok sayıda özel isim kaçınılmaz olarak yer almaktadır. Bütün bu kişilere doğum ve ölüm tarihi vermek, bir tür "tarih çorbası" yaratmak olacaktı; bu nedenle de belli başlı kişilere ait ilgili tarihleri çok tedbirli ve tasarruflu bir biçimde kullandım.

Bu çalışma, "toplum" sözcüğünü oldukça fazla kullanmaktadır. Sadece tutucu siyasetçiler değil, birçok sofistike antropolog da "toplumların" varlığını inkâr etmişlerdir veya en azından bu terime dört elle sarılma konusunda temkinli ve dikkatli olunmasını önermişledir. Bu sözcük metin içinde özselleştirilmiş, kalın hatlarla çizilmiş kültürel kişiliklere atıfta bulunmak için değil, daha çok belirli bir coğrafi alanda gözlemlenebilecek tarihsel olarak tanımı yapılmış insan davranışlarının geniş kümeleri için kullanılmıştır. Bu terimin kullanılması, küresel düzeyin altındaki ile yerel düzeyin üstündekinin geniş kapsamlı bir analizini yapma imkânı sunmaktadır. Hiç şüphe yok ki, kuramsal olarak her toplumsal varlığı köy düzeyine veya dünyadaki her köy içindeki bireysel ağlara dağıtmak mümkündür. Ancak klasik filozofların söylediği gibi, "tüm sonuna kadar inişlerde" atomlar bulunmaktadır.*

* Kitabın Türkçe edisyonunda orijinal dipnotlara sadık kalınmış, Türkçe'de yayımlanan referans kitaplar sadece kaynakçada belirtilmiştir. (y.h.n.)

Giriş

Bu kitap, devrim çağının başladığı 1780'den, zamanın devlet ve imparatorluk sistemini paramparça eden I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar olan dönemdeki dünyanın tematik tarihidir. Bölgesel ve ulusal tarihler içinde ayrı ayrı ele alınan tarihsel gidişatın ve olaylar silsilesinin nasıl bir araya getirilebileceğini göstermektedir. Böylece, 1945 sonrasında varsayıldığı şekliyle çağdaş "küreselleşme" evresinin başlangıcından çok önce siyasal ve toplumsal değişimlerin dünya genelinde birbirleriyle bağlantılı ve bağımlı olduklarını ortaya koymaktadır. Bir taraftan, 1789 veya 1848 Avrupa devrimleri gibi ciddi dünya olaylarının akisleri dışarıya yayılmış ve diğer dünya toplumlarında baş gösteren sarsıntılarla birleşmişti. Diğer taraftan ise, endüstriyel dünya ekonomisinin gelişmekte olan Avrupa ve Amerika'daki "çekirdeği" dışında, Çin ve Hindistan'da yüzyılın ortalarında meydana gelen ayaklanmalar gibi olaylar, ideolojileri biçimlendirmiş, yeni toplumsal ve siyasal çatışmalar düzenlemiş ve bu çekirdeği tekrar etkilemiştir. Dünya olayları daha fazla bağlantılı ve bağımlı hale geldikçe, insanların eylem biçimleri de birbirine uyum sağlamış ve dünyanın her yerinde birbirlerine benzer hale gelmişlerdir. Bu nedenle, kitap, 19. yüzyıl boyunca geliştikleri haliyle, devlette, dinde, siyasal ideolojilerde ve ekonomik yaşamdaki küresel *tekdüzelik* artışının izinden gitmektedir. Tekdüzelikteki bu artış, sadece kiliseler, kraliyet meclisleri ve adalet sistemleri gibi büyük kurumlarda göze çarpmamaktadır. Kitabın "bedensel uygulamalar" adını verdiği alanlarda da belirgindir; insanların giyiniş, konuşma, yeme ve aileler arası ilişkileri yönetiş tarzları.

19. yüzyıl boyunca farklı insan toplulukları arasında süratle gelişen bu bağlantılar, melez siyasetin, karma ideolojinin ve küresel ekonomik faaliyetlerin birçok karmaşık biçimini meydana getirmiştir. Aynı zamanda bu bağlantılar, muhtelif toplumlardaki insanlar arasındaki, özellikler de seçkinler arasındaki *farklılık* ve hatta husumet duygusunu da arttırabilmiştir. Mesela Japonlar, Hintliler ve Amerikalılar, yeni kü-

resel ekonomiden ve özellikle Avrupa emperyalizminden kaynaklanan sert meydan okuyuşlarla yüz yüze geldiklerinde, kendi kalıtsal milli, dini ve kültürel kimliklerinden gitgide daha fazla güç almışlardır. Sosyal teorisyen Arjun Appadurai'nin sözleriyle, küresel güçlerle yerel güçlerin birbirlerini yedikleri yahut birbirlerinin etinden beslendikleri paradoksu, çağdaş beşeri bilimlerin malumudur.[1] Ancak küresel ile yerel, genel ile tekil arasındaki bu ikircikli ilişkinin günümüzün çok öncesinde de uzun bir tarihi vardı. Böylece, 19. yüzyılda, ulusdevletler ve çekişen kara imparatorlukları daha keskin özellikler edinmişler ve tam da aralarındaki benzerlikler, bağlantılar ve kilitlenmeler arttıkça, birbirlerine daha fazla düşman hale gelmişlerdi. Küresel değişimin genel güçleri, insan toplulukları arasındaki farklılıkların görünürlüğünü arttırmıştır. Ancak bu farklılıklar da gitgide benzeri yollarla ifade edilir olmuştur.

Kitap, bu nedenle de, tüm yerel, ulusal veya bölgesel tarihlerin, önemli açılardan küresel tarihler olması gerektiğini ileri sürmektedir. Dar bir anlamda "Avrupa" ve "Amerika" tarihi yazmak bundan böyle gerçekten mümkün değil, birçok tarihçinin artık bu görüşü benimsediğini görmek de çok cesaret verici. 1950'li ve 1960'lı yıllarda, Fernand Braudel önderliğindeki Fransız "Annales" tarihyazımı okulu, erken modern dönem için küresel bir sosyal ve ekonomik tarih biçiminin öncülüğü yaptı.[2] Devletlerin ve ekolojik bölgelerin sınırlarını aşma ihtiyacı, 19. yüzyılda daha da belirgindir. Bu, Avrupa'nın, hem Rusya gibi kara imparatorlukları için hem de Britanya ve Fransa gibi deniz imparatorluğu olan emperyal devletlerinin tarihi için, özellikle geçerlidir. İmparatorluk deneyiminin bu ulusal devletlerin yaratılmasında ve biçimlenmesinde en geniş anlamıyla merkezi konumda olduğunu göstermeyi amaçlayan çabalarda, İngiltere için Linda Colley[3] ve Catherine Hall[4] gibi, Rusya için ise Geoffrey Hosking[5] ve Dominic Lieven[6] gibi tarihçiler ön planda yer almışlardır. Bu meyanda, R. Bin Wong,[7]

---

1. Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* Minneapolis, 2000.
2. Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie, capitalisme xve-xviiie siècle*, Paris, 1979.
3. Linda Colley, Britons: *Forging the Nation 1707-1837*, Londra, 1992.
4. Catherine Hall, *Civilizing Subjects: Metropole and Colony in the English Imagination 1830-67*, Cambridge, 2002.
5. Geoffrey Hosking, *Russia, People and Empire, 1552-1917*, Londra, 1997.
6. Dominic C. B. Lieven, *Empire: The Russian Empire and its Rivals*, Londra, 2000.
7. R. Bin Wong, *China Transformed: Historical Change and the Limns of European Experience*, Ithaca, New York, 1997.

Kenneth Pomeranz,[8] Wang Gung Wu[9] ve Joanna Waley-Cohen[10] Çin tarihini küresel bir tarih olarak yazmaya başlamışlar, Batı emperyal hegemonyası görünümü altında önceden başlayan ve sebat eden Çin diasporalarını ciddi biçimde dikkate almışlardır.

"Uzun" 19. yüzyıl süresinde, dünyanın artmakta olan karşılıklı bağlantılılık ve tekdüzeliğinden sorumlu olan ciddi itici güçler hangileri olmuştur? Bu döneme ait hiçbir dünya tarihi muhtemelen Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın artan ekonomik egemenliğinin merkezi önemini bertaraf edemez. 1780 yılında, Çin İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu hâlâ dünya çapında güçlü varlıklardı, Afrika ile Pasifik bölgesinin büyük bir bölümü de yerli halklar tarafından yönetiliyordu. 1914'de ise Çin ve Osmanlı devletleri, aksine parçalanma noktasına gelmişler, Afrika'ya da, Avrupalı hükümetlerle ticari işletmeler ve maden sahipleri tarafından acımasızca boyun eğdirilmişti. 1780 ile 1914 arasında Avrupalılar, bilhassa Afrika'nın kuzeyinde ve güneyinde, Kuzey Amerika, Orta Asya ve Avustralasya'da, yerel halkların çok geniş topraklarını gasp ettiler. Kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla 1800'de Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'nın kıyı kesiminde Güney Asya'dakinin olsa olsa iki katı ve de Çin'in kıyı bölgesindekinden sadece pek az yukarı iken, bir yüzyıl sonra aradaki fark on katı veya daha fazlasına çıkmıştı. Avrupa yahut Birleşik Devletler tarafından doğrudan kontrol edilmeyen dünyanın birçok bölgesi, artık tarihçilerin "gayrı resmi imparatorluklar" olarak adlandırdıkları, yerlilerle yabancılar arasında güç dengesizliklerinin mevcut olduğu ancak henüz doğrudan toprak ilhakına yol açmadığı yerler haline gelmişti.

Fiziki egemenliğe, farklı derecelerdeki ideolojik bağımlılıklar eşlik etti. Avrupa ulusları arasındaki şiddetli çekişme ve rekabet sonucu iyice bilenen toplumsal kavramlar, kurumlar ve yöntemler, Avrupalı olmayan toplumlar için denetçi ve örnek oluşturucu hale geldi. Ne var ki, bu insanlar, Batı cömertliğinin pasif alıcıları yahut alternatif olarak yalnızca Batı'nın uyuşuk kurbanları olmamışlardır. Batılı fikirleri ve teknikleri kendi yaşamları içine almaları ve bunları yeniden farklı kalıplara dökmeleri, Avrupalı güç sahipleri tarafından hükmedilişlerinin niteliğine ve boyutlarına da sınır çekmiştir. Bu kitabın ele aldığı dönemin başlangıcında dünya yine de çok merkezliydi. Güçlü rekabet

8. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ, 2000.
9. Wang Gung Wu, *The Chinese Overseas: From Earthbound China to the Quest for Autonomy*, Cambridge, Mass, 2000.
10. Joanna Waley-Cohen, *The Sextants of Beijing: Global Currents in Chinese History*, New York, 1999.

avantajları, Avrupalılar ve onların sömürgeleri için çoktan gerçekleşse de Doğu Asya, Güney Asya ve Afrika, toplumsal ve ekonomik yaşamın farklı alanlarında hâlâ dinamizmini ve girişimciliğini sürdürüyordu. Dönemin sonuna gelindiğinde ise, Japonya'nın yükselişe geçmesinin ve Avrupa dışı milliyetçiliğin başlamasının ardından, Avrupa'nın "öncülüğüne" ciddi biçimde meydan okunmuştu. Bu nedenle, bu dönemi kapsayan bir tarih, birçok farklı ve birbirleriyle açıkça çelişen unsurları sergilemek zorundadır. Batı egemenliğinin kaba gerçeğini hesaba katarken, dünya olaylarının karşılıklı bağımlılığının da planını çizmekle yükümlüdür. Ayrıca dünyanın büyük bir bölümünde bu, Avrupa egemenliğinin sadece kısmi ve geçici olduğunu da göstermelidir.

KİTABIN YAPISI VE DÜZENLENİŞİ

Modern Dünyanın Doğuşu, bir dünya tarihi anlatısı olmaktan ziyade, bu konuda bir düşünce yansımasıdır. 3., 4., 6. ve sonuncu bölümler, 1780'den 1914'e kadar olan uzun süre içinde kronolojik bölümler halinde bir dünya olayları tarihi oluşturma girişimidir. Bu bölümler, nispeten istikrarlı dönemlerle dünya çapında kriz dönemlerini karşılaştırmaktadır. Amaç ise bir dizi geniş siyasal ve ekonomik değişiklik arasında varolan bazı bağlantıları seçmek ve vurgulamaktır. Mesela 3. bölüm, 1776 sonrası kuşakta Avrupa ve Kuzey Amerika'daki devrimci çağ ile "küresel emperyalizmin ilk çağı"nda, Avrupa'nın Avrupalı olmayanlar üzerine kurduğu egemenliğin döneme has ilerleyişi arasındaki ideolojik ve siyasal bağlantılara, yeni bir vurgu yapmaktadır. Avrupa'daki 1848 devrimlerinin yeni yorumları, yüzyılın ortalarında Çin'deki çalkantılarla Hindistan'da 1857-59 yıllarında yaşanan büyük isyan gibi diğer önemli olaylara, ilgili stratejik noktalardan bakmayı mümkün kılmıştır. 4. bölüm, Amerikan İç Savaşı'nı sadece Amerika'nın bir krizi olarak değil, küresel bir hadise olarak göz önüne almaktadır. 6. bölümde ise, 19. yüzyıl sonu milliyetçiliği, emperyalizm ve etnik dışlayıcılık, genellikle olduğu gibi bağımsız olarak değil, aynı analiz alanında değerlendirilmiştir.

Bu bölümler, milli tarihlerin ve "alan çalışmalarının" daha geniş bir dünyada meydana gelen değişiklikleri daha kapsamlı hesaba katması gerektiği önerisini yeniden vurgulamaktadır. Fikirler ve siyasi hareketler, okyanuslar ve sınırlar üzerinden ülkeden ülkeye "sıçradılar." Mesela, İç Savaş'ın sona ermesi, 1865'e gelindiğinde Amerikalı liberallerin, Fransız destekli muhafazakârların saldırısına maruz kalan Benito Juarez'in radikal Meksika hükümetine destek vermesine imkân tanımıştır. Meksikalı radikaller, Avrupa'daki otorite karşıtı 1848 ayak-

lanmalarının kahramanları olan Giuseppe Garibaldi ve diğer devrimcilerden zaten coşkulu bir destek almışlardı.[11] Bu noktada, ortak deneyimler dünya çapında bir birleşik cephenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak küresel değişimlere maruz kalmak, edebiyatçıların, siyasetçilerin ve sıradan insanların, benzerlikler yerine farklılıkları vurgulamalarını da aynı derecede teşvik edecekti. 1880'lere gelindiğinde, mesela Hıristiyan misyonerlerin ve Batılı ürünlerin etkisi, Hintlilerin, Arapların ve Çinlilerin kendi dini uygulamalarının ve törenlerinin, fiziki davranışlarının ve kendi yerel zanaatkârlarının eriştiği mükemmeliyetin bilincine daha fazla varmalarına neden olmuştur. Zaman içinde, bu farklılık duygusunun kendisi de daha ileri küresel bağlantılar yaratmıştır. Hintli sanatçılar gözlerini, bozulmamış bir estetik geleneğin mirasçıları olarak Japon çağdaşlarına çevirmişler ve onların tarzlarını kendi eserlerine dahil etmişlerdir. Kitabın tamamında amaç, bir tür "yatay tarih" ya da bağlantılar tarihi adını verebileceğimiz tarih ile belirli kurumların ve ideolojilerin gelişiminin "dikey tarihi"ni birleştirmek olmuştur.

1., 2. ve 5. bölümler ile kitabın ikinci yarısı, bu nedenle yaklaşımında daha tematiktir. Bu bölümler, 19. yüzyılın yazarları ve siyaset yorumcuları gibi, tarihçilerin de 19. yüzyılın ağırlıklı değişimlerini nitelemekte kullandıkları büyük sosyal kavramları göz önüne almaktadır. Bu kavramlar arasında, modern devletin yükselişi, bilim, sanayileşme, liberalizm ve "din" en önemlileri olarak görünmektedir. Bu bölümlerin amacı, bu kurumların ve ideolojilerin farklı yerlerde ve farklı zaman dilimlerinde nasıl kök saldıklarını ve güçlendiklerini göstermek için, bölgesel ve ulusal tarihlerden bir dizi malzemeyi bir araya getirmektir. Bu bölümler, modernitenin baskıcı, "akılcı" bir Avrupalı veya Amerikalı merkezden dışarıya nasıl yayıldığını ele alan basit görüşe sığınmadan, bağlantıların ve süreçlerin tarihini sağlama çabasındadır. Gene bu noktada, kitap, Avrupalı olmayan sömürgeleştirilmiş veya yarı sömürgeleştirilmiş halkların ve Avrupa ile Amerika toplumlarındaki madun grupların faaliyetlerinin, çağdaş dünya düzeninin biçimlendirilmesindeki öneminin üstünde durmaktadır. Böyle olunca, mesela 1870 sonrasında Avrupa Roma Katolik hiyerarşisinin yeniden yapılandırılması, aslında Hıristiyan dünyada olduğu kadar Hindu, Konfüçyüsçü ve Budist dünyada da meydana gelen, daha geniş kapsamlı bir "dünya dinleri" inşa etme sürecinin parçasıdır. Bu sadece bir kıyas mesele-

11. Michael C. Meyer ve William H. Beezley (Der.), *The Oxford History of Mexico*, Oxford, 2000, s. 380-393.

si olmayıp doğrudan bir nedensellik meselesidir. Hıristiyan kiliseler, kendilerini resmi açıdan onlara bağımlı tebaaları arasında süratle yayılmakta olan, canlanan bir İslam'ın ve diğer dini geleneklerin baskısı altında bulduklarından, denizötesi ülkelerdeki misyoner faaliyetleri için bir dayanışmaya ihtiyaç duymaları nedeniyle kendi ülkelerinde çoğu zaman işbirliği yapmaya ve yeni örgütlenmeler oluşturmaya başladılar.

Kitap, diplomatik çekişmelerin ve uluslararası ekonomik değişimlerin devlet ve imparatorluk sistemlerini benzeri görülmemiş bir baskıyla karşı karşıya getirdiği I. Dünya Savaşı öncesi döneme bir bakışla sonlanmaktadır. Hew Strachan'ın da vurguladığı gibi[12] I. Dünya Savaşı, dünya sisteminin Avrupa çekirdeğinde bir iç savaş olarak başlasa dahi kesinlikle bir dünya savaşıydı. Bu çatışma "kaçınılmaz" değildi ancak, 20. yüzyılın tamamında yankılanan patlayıcı gücü, birçoğu Avrupa'nın kendi dışından kaynaklanan muhtelif yerel krizlerin birbirine karışmasından kaynaklanmıştır.

Dünya tarihi yazmak, birçok akut yorum ve sunuş sorununu gündeme getirir. Özel bir alan olan insanın bedensel pratikleri evrenindeki tekdüzeliğin büyüyüşünü göz önüne alarak tartışmaya başlamadan önce, burada bunlardan üçünü ele alıyoruz.

SORUN BİR: "ANA İTİCİ GÜÇLER" VE EKONOMİK FAKTÖR

Birçok profesyonel tarihçinin aklının bir köşesinde hâlâ "her şeyin neden değiştiği" sorusu vardır. 19. yüzyılda yaşayan tarihçi ve felsefeciler, tarihin büyük ruhsal ve entelektüel değişimler vasıtasıyla ilerlediğini düşünme eğilimindeydiler. Onlar, Tanrı'nın yahut Aklın Ruhu'nun veya Özgürlük Dürtüsü'nün dünyaya yerleştiğine inanıyorlardı. Bazıları, Avrupalı bir Hıristiyan "uygarlaştırma misyonuna" iman etmişlerdi. Diğerleri ise, ırkların ve uygarlıkların, rekabet, hayatta kalış ve çöküşün doğal kanunlarına uygun şekilde, yukarı veya aşağı yönde hareket ettiği düşüncesindeydiler. 20. yüzyılda ise, değişimin materyalist açıklamaları ön plana çıktı. 1950'ye gelindiğinde, önde gelen birçok tarihçi sosyalist kuramlardan etkilenmiş ve 1750 sonrasında beşeri konulardaki değişimi açıklamada, sanayi kapitalizminin mantığını baskın güç olarak görmüşlerdi. Bu bakış açısı merkezi konumdadır. 19. yüzyıldaki ciddi tarihsel değişimin, en güçlü devletlerin ve toplum-

12. Hew Strachan, *The First World War*, cilt 1, Oxford, 2001.

ların kentsel sanayileşmeye doğru bir yön değiştirmesi olduğunun, bir bakıma doğru olması gerekir. Kapitalistlerin gelirlerini en üst düzeye çıkarma ve emekçileri boyunduruk altına alma arzusu, değişim için sadece Batı'da değil, Asya ve Afrika boyunca da karşı konulamaz bir güç olmuştur.

Eric Hobsbawm'ın dört ciltlik olağanüstü eseri[13] olan, İngilizce dilinde basılı ve güçlü bir anlatımla kaleme alınmış, tutarlı dünya tarihi, özellikle *Sermaye Çağı*, bunu çok bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Ne var ki, 2002 yılında Hobsbawm'ın otobiyografisi yayınlandığı zaman Perry Anderson'un belirttiği gibi 19. yüzyılın büyük siyasi ve düşünsel gelişmeleri, ille de sanayi sermayesinin arka planında yer alan büyümeyi doğrudan yansıtan bir zaman ölçeğine göre hareket etmemiştir.[14] Ekonomilerin, ideolojilerin ve devletlerin hareketleri daima eş zamanlı olmamıştır. Daha çok birbirlerini etkileme eğilimindedirler. Dönemin en baskın siyasi olayı olan Fransız Devrimi, kayda değer bir sanayileşme Britanya'da dahi meydana gelmeden önce vuku bulmuştur ve şimdilerde pek az tarihçi devrimi "burjuvazinin" bir zaferi olarak görmektedir. Şurası muhakkak ki, birçok hukukçu ve "orta halli insan" da devrimde yer almıştır ancak bunlar çömez kapitalist olmaktan çok asillerin ve bölge meclislerinin dalkavuklarından oluşmaktaydı. Hobsbawm'ın yorumuna göre sermaye çağının zirvesi olan 1870'de dahi, toprak sahipleri ve aristokratlar birçok toplumda gücü ellerinde bulunduranlar olarak ayakta kalmışlardır. 19. yüzyılın sonları gerçekten de "sermaye çağı"dır, ancak bu dönem dahi sadece sermayeye "indirgenemez." Bu çağ aynı zamanda asillerin, büyük toprak sahiplerinin, rahiplerin ve dünyanın büyük bir bölümünde de köylülerin çağıydı.

Bu sorunları göz önüne alarak, 20. yüzyılın sonlarına doğru bazı tarihçiler, devleti ve "yönetim zihniyeti"ni, özellikle buyurgan, kategorize eden Batı türü devleti, kendi tarihsel dramalarında "ana itici güç" olarak konumlandırmışlardır. Ancak bu da sorunu gerçekten çözmedi. Modern devletin kariyeri, her ne kadar bunlar tarafından sıkı sıkıya belirlenmese de, bir bakıma dönemin büyük ekonomik değişimleriyle anlaşılan belli bir düzeyde nedensel bir bağlantı içindedir. Bunun yanı sıra, devletin veya yönetim zihniyetinin ortaya çıkışını daha geniş bir anlamda vurgulamak, hâlâ altta yatan sorunu geride bırakmaktadır:

---

13. Eric J. Hobsbawm, *Age of Revolution; Age of Capital; Age of Empire; Age of Extremes*, Londra, 1988-1998.
14. Perry Anderson, "Confronting defeat", *London Review of Books*, 24, 20, 17 Kasım 2002.

gerçekten, modern devlet neden hiç gelişmedi? Çağın en özgün siyasal projesi olan Amerika Birleşik Devletleri'nin, 1830'lar öncesinde sanayileşmeye ancak başladığı ve yapısı ile oluşumunun baskıcı Avrupalı devlete *karşı* başarılı bir devrimi simgelediği akıldan çıkarılmazsa, bilmecenin çözümü daha da karmaşıklaşmaktadır.

Bu kitap, temelde derin nedensellik konularını ele almak üzere tasarlanmamıştır. Ne var ki, herhangi bir dünya tarihinin, siyasi teşkilatlanma, siyasi fikirler ve ekonomik faaliyetler arasında daha karmaşık bir etkileşimi varsayması gerektiğini ileri sürmektedir. Ekonomi, şüphesiz ki, öne sürülen bu görüşte önemli bir rol oynamaktadır. Yerel düzeydeki ekonomik yoğunlaşmanın örüntüleri tam ölçekli sanayileşmenin öncesinde dahi değişimin önde gelen itici güçlerindendi. 2. bölüm, ekonomi tarihçisi Jan de Vries'in "enerjik devrim" kavramının, hiç değilse 1650'den beri dünya çapında süregelen ekonomik yoğunlaşmanın birçok biçimini izlemek için yararlı bir şekilde genişletilebileceğini ileri sürmektedir. 18. yüzyıl boyunca "enerjik devrimler" birçok değişik coğrafi mekânda toplumu yeniden düzenlemeye devam etmekteydiler. Çin'in güneyinden Massachusetts'e kadar sermaye ve emek daha fazla çalışmaya zorlanıyordu. Küçük çaplı teknolojik yenilikler, ürünlerin dağılımı ile insanların maddi alışkanlıklarındaki modifikasyonlar vasıtasıyla eşleştirildi. Köylü aileler, varlıklı çiftçi aileler haline geldi. Küçük dükkân sahipleri, Amsterdam'da, Malakka'da, Fas'ta, kentli kasabalılar haline geldi. Daha kaliteli yiyecek ve giyim, daha fazla hürmet ve statü istiyorlardı.

Yine de bu kitabın yaptığı gibi enerjik devrimlerin önemini vurgulamak, tarihsel nedensellikte mutlaka hemen başka bir ekonomik motor türüne öncelik vermeyi gerektirmez. Zira enerjik devrimler, sadece maddi güçlerin dağılımındaki kaba değişiklikler değillerdir. Günümüz jargonunu kullanırsak, "söylem"de de devrim yarattılar. İnsanların arzularının ufku değişti zira yönetici grupların idealleri ve yaşam tarzlarına ait bilgiler zaten daha süratle dolaşıma girmekteydi. "Orta halli insanlar," kendilerini daha hoş ve ikna edici yollarla gösteren kraliyet hanedanının tüketimine imreniyorlardı. Dükkân sahiplerine güç veren, yeni işgücü talebi yaratan ve lüks tüketim malları için tüccarları okyanus ötesine gönderen, işte bu öncelikli kavramsal değişiklikler grubu olmuştur. Buna mukabil, özellikle Batı Avrupa'daki yeni ve daha saldırgan devletler de bu değişikliklerden yararlanmış ve enerjik devrimleri dünyanın her yerindeki silahlı deniz nakliyatı ve tekel şirketleriyle irtibatlandırmaya başlamışlardır. Karayipler'deki köle düzeni, bu nihai, zorunlu, enerjik devrimi simgelemektedir.

Bu sosyal ve ekonomik değişimler, inişli çıkışlı ve tedirgin ediciydi. Gruplar arasında ve muhtelif toplumlar arasında farklılıkları geliştirdi. Zenginlik tutkusu, kıskançlık ve komşular arasında güvensizlik doğurdu. Denizaşırı savaşlara, eşitsiz vergilendirmeye, sosyal çalkantılara ve de ister krala ait ister dini, yerleşik otoritenin sorgulanmasına neden oldular. Kargaşa dünya çapında idi. Fransız felsefecileri ve orta Arabistan'daki din uleması, tetikledikleri bu yeni bağlantıların ve türbülansın etkilerini aynı ölçüde hissettiler. 1720 ile 1820 arasında ve özellikle 1780 sonrasında birçok yerel çatışmanın dünyanın her yerinde kontrolden çıktığı bağlam budur. Bizatihi Fransa'nın saldırgan devrimci devleti birçok ateşli düşman yaratmıştır. Avrupa devleti, onun sömürge uzantıları, Avrupalı olmayan mücavir devletler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu, Çin İmparatorluğu ve Tokugawa Japonya'sı ihtiraslarının ölçeğini genişletmeye mecbur kaldılar. Bu devletlerin liderlerinin yeni ideolojileri kendilerine mal etmeleri ve uyarlamaları gerekti. Toplumun önceleri özerk olan alanlarında mevzilenmeye mecbur kaldılar.

Dolayısıyla, devrim çağının siyasi ve ekonomik değişimleri, öngörülemez olmaları veya sadece eski rejimin çelişki ve çatışmaları temelinde ve hatta sonunda yalnızca kapitalizmin gelişmesi yönünde sorumlu olmaları anlamında, "katastrofik"dir. Krizin genelleştirdiği yeni ideolojilerle şimdi güçlenen devlet, bir tür fil hastalığına yakalanmıştır. Seçkinler, 19. yüzyılın büyük bölümünde, bunun neden olduğu düzen ve meşruiyet sorunlarıyla savaşmışlardır. Aslında ideolojik ve siyasi çatışmalar, ekonomik tekdüzeliğin dünyanın büyük bir kısmına yerleşmesinden *önce* küresel bir ölçeğe ulaşmıştı. Bu nedenle de sermayenin artışı, başlı başına bir güç oluşturmamıştır. Sermaye, iktidara, mülkiyete, adalete ve kutsallığa dair daha yaygın özlemlerin zaten yaratılmış olduğu sosyal bir ortamda yayıldı.

Şimdiki sanayileşmeye yönelik derme çatma da olsa durmak bilmeyen kayma, esasında ancak yaklaşık 1840'lar sonrasındadır ki, küresel seviyede "faaliyete geçme"ye başladı. Bu, başka bir dizi krizin dünya düzenini sarstığı bir dönemdi; Avrupa'daki 1848 devrimleri, Asya'daki kitlesel ayaklanmalar ve Amerikan İç Savaşı. Yönetici gruplar sanayileşmeyi teşvik ederek veya hiç değilse bunun için gerekli çerçeveyi sağlayarak sosyal düzeni istikrara kavuşturmaya çabalıyordu. Sanayileşme, devlete yeni kaynaklar, ordularına da yeni silahlar sağladı. Hobsbawm'ın da tahmin ettiği üzere sermaye çağına gerçekten de 1870'lere gelindiğinde ulaşılmıştı. Ancak sermayenin yeni efendileri, statü ve saygınlığı yalnızca, nüfuzlarını krallarla, aristokratlarla, asil-

lerle, toprak sahipleriyle ve yeni, sert köşeli hatlara sahip bu ulusdevletlerin ofislerinde çalışan bürokratlarla paylaşarak elde edebiliyorlardı. Bu bakımdan, 9. ve 11. bölümlerde de gösterileceği üzere, sermaye çağı aynı zamanda hiyerarşinin daimi kılındığı ve dinlerin daha güçlü ve talepkâr hale geldiği bir dönemdir.

Böylece, en geniş anlamında tarihsel gelişim, ekonomik değişikliklerin, ideolojik yapılanmaların ve devlet mekanizmalarının oluşturduğu karmaşık bir güçler paralelkenarı tarafından belirlenmiş gibi görünmektedir. Dünya ekonomisindeki gelişmeler, herhangi bir anlamda, ideolojik ve siyasal yapıdan "önce"ymiş gibi görünmemektedir. Bu alanlar birbirlerine değişik zamanlarda ve değişik derecelerde nüfuz etmiş ve etkilemişlerdir. Bu nedenle devletin ve onun hakkında insanlarca yaratılan güçlü anlatımların, tarihsel değişimin "kaptanı" olduğu dönemler vardır. Mesela, 1815 ila 1850 arasında görüldüğü üzere, akış ve akışkanlık dönemleri vardır. Ayrıca gerçekten de, ciddi ölçekli ekonomik yeniden yapılanmanın kümülatif olarak yönetim zihniyetinin ve onun ideolojilerin yönünü belirlediği dönemler vardır. Bu unsurların dengesi, tıpkı zaman içinde farklılık gösterdiği gibi, kıtalar boyunca toplumdan topluma da farklılık sergilemiştir.

SORUN İKİ: KÜRESEL TARİH VE POSTMODERNİZM

Dünya tarihi yazarken karşılaşılan ikinci sorun ise, her nasılsa, hiç de bu doğrultuda düşünmeyen ve sermayenin, devletin ve hatta ideolojik değişimin tüm "büyük anlatılar"ını reddetmeye eğilimli bazı tarihçilerin, yakınlarda ön plana çıkmalarından kaynaklanmaktadır. Yaklaşık 1980'den sonra bazı tarihçiler, adına postmodernizm[15] veya sömürgecilik sonrası denilen bir düşünce akımından etkilenmişlerdir. Bu tavrı alan yazarlar çoğu zaman, geniş karşılaştırmalı tarihlere veya tanımlamaya uğraştıkları emperyalizm ve kapitalizm süreçlerinin suç ortağı olduğunu öne sürdükleri sözde "üst-anlatılar"a muhaliftirler. Yukarıda açıklanan devlet ve sermeye anlatıları, sözü edilen yazarların hedeflerinden ikisini oluşturacaktı. Bunun yerine, bu tarzda yazan tarihçiler, ellerinde herhangi bir güç bulunmayan insanların "merkezsizleştirilmiş" anlatılarını ortaya çıkarmaya çalışmaktalar. Bu güçsüzleştirilmiş insanlar, zamanın siyasal nutuklarını ve hükümet tutanaklarını yazan

15. Başlangıç tartışması ve referanslar için bkz. Patrick Joyce, "The return of history: post-modernism and the politics of academic history in Britain", *Past and Present*, 158, Şubat 1998, s. 207-235.

Avrupalı ve Amerikalı erkek kapitalistler tarafından boyun eğmeye zorlanmışlardır. Sonuç olarak sesleri, sonra gelen tarihçilerce inşa edilen dünya tarihinin büyük anlatılarından sistematik olarak çıkarılmıştır. Bu nedenle, bazı tarihyazımlarında postmodernist dönüş bir gerilim alanı yaratmıştır. "Küreselleşme" günümüzün en popüler kavramı haline geldikçe, dünya tarihlerine yönelik akademik ve popüler talebin aşırı derecede arttığı görülmektedir. Yine de dünya tarihyazımının bazı temel varsayımları, insan yaşamlarını homojenleştirdiği ve "güçsüz insanların" tarihinin üstünü bir "fırça darbesi"yle kapattığı gerekçesiyle, postmodernistler tarafından şiddetli eleştiriye uğramıştır.

Beşeri bilimlerin tümünün aynı metodolojiyi benimsemesi için bir neden bulunmamaktadır. Bu tür görüş ayrılıkları oldukça verimli olabilir. Tarih daima, aynı kitap rafında farklı türlerde tarih kitapları yer aldığı ve "ne oldu"ğuna dair sorulara "Bunu kim söyledi?" ve "Ne demek istedi?" sorularıyla meydan okunduğu zaman, ilerleme kaydetmiştir. Bu özellikle, hâlâ etkili Marksist okula Avrupa ve Kuzey Amerika'daki yeni-muhafazakâr tarihçilerce meydan okunduğu 1970'li ve 1980'li yıllar için geçerliydi. Ancak bir husus çok açıktır. Postmodernist veya post kolonyal tarihçiler, yoksulların, boyun eğdirilmiş kadınların veya "yerli" halkın özgün deneyimlerini yaşamlarını yazarken dahi, hepsi geniş olgular da olsa, bu anlatımlarda bazen hafife alınan devlete, dine ve sömürgeciliğe sürekli atıfta bulunurlar. Bu nedenle, postmodernist yapıtlar, genellikle kökenleri ve sonuçları siyasi ve ahlakçı olan kendi temel "meta-anlatı"larını gizlemektedirler. Mesela, bu anlatıların birçoğunun üniter devlet, ataerkillik veya Batılı Aydınlanma'nın akılcılığı gibi egemenliğin tarihsel lokomotifleri bu kadar güçlü olmasaydı, daha iyi bir dünyanın gelişebileceğini varsaydıkları anlaşılmaktadır. O halde, bütün tarihler, hatta "fragman" tarihleri dahi örtülü bir biçimde evrensel tarihlerdir. Dünya tarihi yazmak, bu nedenle birçok gizlenmiş meta-anlatıyı ortaya çıkarmaya yardımcı olabilir. Nedensellik söz konusu ise, bu özellikle geçerlidir. Şeylerin neden değiştiği tarihçilerin her zaman hakim kaygısı olmuştur.

Bu nedenle, kaynakları, stratejileri ve baskın gruplarla destekçilerinin karşılıklı çatışmalarını dünya tarihi düzeyinde göz önünde bulundurmak kadar, tarihi olmayan halkların yaşadıklarının krokisini oluşturmak da önemini korumaktadır.[16]

---

16. Halkı ve direnişlerini vurgulayan son yazar kuruluşu, Latin Amerika tarihçileri arasında etkili Hint Maduniyet Çalışmaları Kolektifi'dir. Eserlerini çevreleyen müzakereler için bkz. Chaturvedi (Der.), *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, Londra, 2000.

Bu, tarihin ana üretim merkezlerinden soyutlanmış bireylerin ve grupların yaşadıklarının tarihlerinin önemsiz olduğunu iddia etmek anlamına gelmez. Aksi de geçerli olsa, marjinal olan her zaman büyük anlatıları yapılandırmak için çalışmıştır. Bilhassa 19. yüzyılın ortalarından önce, "saçaklar"daki insanların tarihsel olarak merkezi hale gelmeleri olağandı. Göçebeler ve kabile savaşçıları imparatorluk generalleri olmuştu. Berber-cerrahlar bilim adamı haline gelmişlerdi. Dansçı kadınlar kraliçe olmuştu. İnsanlar statünün ve milliyetin çoğu zaman esnek sınırlarını kolaylıkla geçtiler. Tarihsel sonuçlar karara bağlanmamış kaldı. Kuşku yok ki, kapitalizmin, modern devletin veya ulus kavramının yükselişinde ısrarcı olmaktan fazlasını yapmamak, tarihsel değişim hakkında gerçekten ilgi çekici unsurların çoğunu gizlemekte ve dışlamaktadır. Yine de "uzun" 19. yüzyıl boyunca tekdüzeliğe yönelik değişimin ağırlığının önemini inkâr etmek zordur ve postmodernist tarihçiler arasında dahi pek azı bunu inkâr etmektedir.

Elbette, 1914 yılında, aykırılar, suçlular, istikrarsızlar takımı hâlâ her yerde görünürdeydi. Modern Hıristiyanlığın zaferi, spiritüalizmin ve ezoterik sağaltıcı kültlerin gelişmesiyle, Avrupa'daki kalbinde dahi tehdit altına girmişti. Ortodoks İslam'ın yükselişine ise, hâlâ Hinduların, Budistlerin veya Afrikalı kabile şifacılarının mabetlerde ibadet eden Müslümanlar arasına karışmalarına imkân tanıyan yaygın bir belirsizlik tarafından meydan okunuyordu. Yeni güç merkezleri, özellikle örgütlenmiş emeğin birbirine kenetlenmiş güçlü topluluğuna karşı modern devlet ve milliyetçiliğin zaferini reddetmek için hızla çoğaldılar. Bununla beraber, insan yaşamının ve düşüncelerinin bu öngörülemez ve standart dışı biçimleri, giderek artan oranda yönetim zihniyetinin ortak biçimlerinin damgasıyla işaretlenmişlerdir. Bunlar ulusun ve uluslararası sermaye piyasalarının işleyişine dair ortak fikirlerden etkilenmişlerdir. Kahinler ve spiritüalistler matbaa makinesini kullanmaya başlamışlar, diğer taraftan örgütlenmiş emeğin elebaşları büyük şirketlerdeki gibi banka bilançoları tutmuşlar ve zabıtlarını güncellemişlerdir. Bu nedenle bu kitap, güçsüzleştirilmişin veya bir toplumsal parçanın araştırılması ile moderniteyi yapılandıran geniş süreçlerin araştırılması arasında herhangi türden bir çelişki olduğunu öne süren görüşü reddetmektedir.

SORUN ÜÇ:
DEVAM EDEN "MODERN BİLMECESİ"

Bu kitabın başlığında ve bütün çağdaş beşeri bilimlerde kullanılan "modernlik" konusuna doğrudan yaklaşmanın zamanı geldi. 1950'ler ve 1960'larda, S.N. Eisenstadt[17] ve diğerleri bu sözcüğü, insanların örgütlenmesinde ve tecrübelerinde ileriye yönelik bir adım değişikliği oluşturmak için birleşen "modernite" adını verdikleri bir küresel gelişimler kavramını belirtmek amacıyla kullandılar. Şemasını çizdikleri değişiklikler, insan yaşamının birçok farklı alanını etkilemiştir. Çoğu zaman kentleşmeyle bağlantılı bir değişiklik olan, büyük ve geniş ailelerinin küçük çekirdek ailelerle yer değiştirmesi de bunlara dahildi.

Sanayileşmeyi, bireysel siyasal haklar mefhumunu ve dinsel zihniyetin sözümona gerileyişini, yani sekülerizmi kapsamaktaydılar. Modelleri, birçok yönden, Alman sosyolog Max Weber'in 50 yıl önce kaleme aldığı ufuk açıcı eseri üzerine inşa edilmişti. Teorisinde ideolojik değişimin bağımsız rolünü vurgulasa da Weber'in aklında her zaman Karl Marx olmuştur. Sonuç olarak, Eisenstadt ile dönemin diğer liberal yazarlarının tarihsel sıralamasının, Marksist yazarlarınki ile pek çok ortak noktası vardı. Hemen hemen hepsi, modern (kavramının) köklerini 16. yüzyıla yerleştirme eğiliminde olmuş, ancak 19. yüzyılı da onun kritik bir evresi olarak görmüştür. Ayrıca hepsi tüm küresel değişimin kaynağı olarak Batı'ya ayrıcalık tanıma, Batı dışındakileri de sadece zamanla "yetişecek" alıcılar olarak görme eğilimindedirler.

1980'lere gelindiğinde, savaş sonrası "modernleşme teorisyenleri", bazı birbirine düşman kesimlerin saldırısına uğradı.Nüfus bilimciler, geniş aileden çekirdek aileye kayma fikrinden tedirgin oldular. Ekonomi tarihçileri, insan evriminin bir sanayileşme evresinden geçmesi "gerekliliği"nden şüphe etmeye başladılar. Sosyologlar, sekülerizmin zaferine meydan okumak için, 1979'da İran'daki İslam devrimini veya evanjelist Hıristiyanlığın ABD'de ilerleyişini hatırlattılar. Yaklaşık 1980'den sonra ise, bilim adamları Batılı bir modernitenin, diyelim ki bir Senegalli veya Endonezyalı moderniteden oldukça farklı olabileceğini ima eden "çoklu moderniteden" söz etmeye başladılar. Bu konuda, elbette, 19. yüzyılda dahi "kendi tarzımızda modernite" fikrini savunmuş olan Almanya, Rusya ve Çin'deki siyasetçiler ve entelektüellerle benzer doğrultuda görüşleri tartışmaktaydılar. 21. yüzyılın ilk on yılında, bu konu karmakarışıklığını sürdürdü. Postmodernist felsefeci

17. S. N. Eisenstadt, *Modernisation, Protest and Change, Englewood Cliffs*, New Jersey, 1966.

Bruno Latour, "Biz hiçbir zaman modern olmadık" sözleriyle, burjuvazinin her bir öznesinin hâlâ egemen olduğu fikrine tezat oluşturan duyarlılıkların, duyguların ve büyüden kaynaklanan korkuların dayanıklılığına işaret ediyordu. Bu arada, özellikle Ernest Gellner[18] Alan Macfarlane[19] ve David Landes[20] ve diğer sosyal teorisyenler, insanlığın ileriye yönelik son adımı olan "modernin bilmecesi" gerçeği konusunda kararlılıkla ısrar etmişlerdir.

Her şeyden önce, bu kitap, modern olmanın en önemli kısmı kendinizin modern olduğunu düşünmenizdir, fikrini kabul etmektedir. Modernite, "zamanı iyi anlamış" olma isteğidir. Bir özenme ve ödünç alma *süreci*dir. Yaklaşık 1780 ila 1914 arasında artan sayıda insanın kendilerini modern gördüğünü veya hoşnut olsalar da olmasalar da modern bir dünyada yaşadıkları sonucuna vardıklarını yadsımak zor görünüyor. 18. yüzyılın İskoçyalı ve Fransız felsefecileri tüm önceki insan düşüncelerinin pek çoğunun rahatlıkla terk edilebileceğine inanıyorlardı. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, teknik modernleşmenin ikonları olan araba, uçak, telefon, bu duyarlılığı dramatize etmek için hemen her yerde karşımıza çıkıyordu. 1900'lere gelindiğinde ise, birçok seçkin Asyalı ve Afrikalı, benzer şekilde, bunun, dine ve topluma ait eski tarzların, geleneklerin, göreneklerin, ataerkil yapının aşındığı ve daha da aşınması gereken bir çağ olduğuna inanır oldular. Diğer taraftan, azınlıkta kalan bir grup düşünür de, modern tufanına aynı derecede inansalar da bu gelişmeleri kınamaya başlamıştı.

Böyle olunca, tam da toplumun düzenlenmesine hükmeden ciddi sayıda düşünür, devlet adamı ve bilim adamı bunun böyle olduğuna inandıkları için 19. yüzyıl, bir açıdan kesinlikle modernitenin çağıdır.

Dünyanın her tarafındaki yoksul ve madun insanlar, ister köstekli saat ister şemsiye veya yeni dini metinler olsun, bu efsanevi modernitenin alametlerini benimseyerek statülerini ve yaşam şanslarını iyileştirebileceklerini düşündükleri için de modern bir çağdı.

Bu ifade, 19. yüzyıldan önce yaşayanların insanlık tarihinde çağ açan bir değişimi hiçbir zaman akıllarından geçirmediği anlamına gelmemektedir. Onlar da bunu önceden görmüşler ancak bu değişiklikleri, genel olarak modern fikrine temel oluşturan seküler insan iliş-

---

18. Ernest Gellner, Plough, *Sword and Book: The Structure of Human History*, Londra, 1988.
19. Alan Macfarlane, *The Riddle of the Modern World: Of Liberty, Wealth and Equality*, Basingstoke, 2000.
20. David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations, Londra, 1998; Favourites of Fortune: Technical Growth and Economic Development since the Industrial Revolution*, Cambridge, 1991.

kilerinde ileriye yönelik aynı tip bir adımı kastetmeyen iki yolla açıklamış ve tanımlamışlardır. Bu erken yorumcular, insan toplumundaki değişiklikleri genellikle "onararak yenileme" olarak anlamışlardı. Mesela, Rönesans Avrupa'sının bilginleri, insanların tarihi anlama şekillerini değiştirdikleri ve matbaanın özgün aracılığıyla fikirlerini yaymaya başladıkları zaman dahi, klasik antik dönemin mükemmelen öğreniminin restore edildiğine inanıyorlardı. Aynı şekilde, 18. yüzyılın Çinli bilim adamları, her ne kadar bu hanedanın yönetim skalası geçmişteki monarşilerinkinden çok daha büyük olsa da, önceki hükümranlıkların inançlı ve bilge dünyasının, çağdaş Qing hanedanının himayesi ve aşkın egemenliği altında restore edildiğine inanıyorlardı.

Kişilerin insanlık tarihindeki başlıca değişimler hakkında düşündükleri ikinci yol, bin yıllık yoldur. Bu anlayışta, insanlar, doğaüstü veya göksel bir varlığın herhangi bir yolla insanlık tarihine "sızdığına," yeni bir dindarlık yahut erdem veya kehanet çağını başlattığına inanırlar. Bu, üstelik, yaklaşık 1760 yılından sonra birçok düşünürün ve devlet adamının saplantı haline getirdiği moderniteye doğru seküler kayma fikrinden farklılıklar göstermektedir. 19. yüzyılda da süregelen bu iki erken dönem düşünce tarzı, modern fikrine belirgin bir renk kattı. Gerçekten de bu dönemin en merak uyandıran yönlerinden biri, bütün bu duyarlılıkların hepsinin nasıl birbirine bağlandığıdır. Bu suretle, mesela bilimsel, modernist Marksizm hâlâ yeryüzü Cennetinin yeniden kurulabileceği fikri etrafında güçlü bir mesaja sahipti. Aynı şekilde, yüzyılın ortalarında Çin'de ortaya çıkan, Taiping asileri gibi eski tarz ideolojilere sahip tereddütsüz bin yıllık liderlikler, savaş gemilerini ve telgraf hatlarını modernitenin simgeleri olmalarının yanı sıra uygulaması kolay araçlar oldukları için de ele geçirmeye çalışmışlardır. Moderniteye yönelik özlem, gerçekten de alışılmışın dışında bir şeydi.

Yine de tarihçiler açısından, bir şeyin öyle olduğuna karar vermek için sadece insanların geçmişte onun öyle olduğunu düşünmesinin yeterli olmadığı bir hayli açıktır. Belirgin bir biçimde belirtilen ideolojilerin, söylemlerin ve metinlerin ötesinde, "orada bulunan" geri alınabilir siyasal, sosyal ve ekonomik gidişat nereye kadar, modern olarak tanımlanabilecek bir şeyin bu zaman dilimi içinde oluşmakta olduğu izlenimini taşıyabilir? Çağdaş değişimler o denli hızlı ve birbirleriyle öyle derinlemesine ilişki halindeler ki, bu kitap buradan hareketle, bu dönemin akla uygun bir şekilde "modern dünyanın doğuşu" olarak tanımlanabileceği görüşünü savunmaktadır. Bu dönem, küresel ticari ve düşünsel bağlantılardaki muazzam genişlemenin yanı sıra iktidarın

merkezileştirilmesini yahut bir etnik dayanışmaya sadakati talep eden ulusdevletin yükselişini kapsamaktadır. Sanayileşmenin uluslararası düzeyde yayılması ve yeni tür bir kent yaşamı bu derinlemesine gelişmeleri daha da karmaşıklaştırdı. Bütün bu trendlerin iç içe geçmesi gerçekten de insanların toplumsal örgütlenmesinde bir adım değişikliğine işaret etmekteydi. Değişimin kapsamı ve boyutu önemli ölçüde genişlemişti. O halde, modernite sadece bir süreç olmayıp 18. yüzyılın sonunda başlayan ve günümüze kadar değişik biçimlerde süregelen bir *dönem*dir de.

Öyleyse, bu modernite nerede doğdu? 19. yüzyıl düşünürleri, toplumların adeta yaşayan yaratıklar gibi daha karmaşık organizmalara doğru evrim geçirdikleri görüşünü ileri sürme eğilimindeydi. Dolayısıyla, daha karmaşık olan Batılı toplumlar, "en uygun" olmaları nedeniyle hayatta kalacaklardı. Bu kitap, bazı Batılı toplumların, iş yapma, savaşma ve politikalarını açıkça tartışma yöntemleri bakımından, orta vadede rekabete dayalı bir avantajı koruduklarını argümanını kabul etmektedir. Ancak bunlar doğasında varolan avantajlar değildir. Koşullu, etkileşimli ve nispeten kısa ömürlüdürler. Avrupa dışındaki devlet ve toplumlar, siyasi ve sosyal eylemlerin bu yeni biçimlerine kısa sürede uyum sağladılar. Bu nedenle bu kitap, "modernite devrimini", dünyanın her yerinde farklı öznelerin ve ideolojilerin farklı yollarla ve farklı zamanlarda güçlendirdiğini göstererek göreceleştirmiştir. Bu suretle, dünya ticaretinin Çin denizlerinde ve Güneydoğu Asya'da yayılışının önünün açılmasında, eski tarz Çin aile şirketleri, Hamburg'un veya New York'un centilmen kapitalistleri kadar önemli olmuşlardır. Hazreti Muhammed'in yaşadığı dönemi arayan Batı Afrika'daki İslam uleması, yasalarla ve yazılı kelam vasıtasıyla bölgeye kural getiren aracı özneler olmuştur. Moderniteye yöneliş, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kolonilerinde elbette kısmen daha erken ve başlangıçta daha güçlü şekilde meydana gelmiştir. 1914 yılı öncesinde dünyanın birçok yerindeki insanlar oldukça farklı yollarla bu ortakmodernite ile boğuşuyorlardı ve sadece Batı'nın taklitçileri değillerdi. Batı, kısa bir süre, modernitenin hem *örneği* hem de *denetleyicisi* oldu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise dünyanın her yerinde, aralarında en önemlisi Japonya'nın kısmen kendi yarattığı modernite olan, birçok yeni denetleyici ve örnek vardı.

Böylece, bu kitabın kapsadığı 140 yıl içinde, dünya toplumları daha tekdüze hale geldi. Mukayese edilebilir değişim süreçleri binlerce yıldır süregelmekteydi elbette. Bizatihi dünya dinlerinin yayılması dahi, özellikle bedensel pratikte, tekdüzeliğe yönelik ciddi kaymayı gerektirmiştir. Ne var ki, yaklaşık 1750'den sonra, sosyal örgütlenme

ve özlemlerin çapı belki de sadece iki kuşak boyunca çok daha genişlemişti. Daha hızlı iletişim, daha büyük siyasi kurumlar ve Batılı olsun olmasın, daha hırslı "uygarlık" ideolojileri, bu değişimi güçlendirdiler. Aynı zamanda, toplumlar da kendi içlerinde daha karmaşıklaştı ve daha fazla katmanlara ayrıldı. Toplumlar arasındaki zenginlik ve güç farklılıkları daha göze batar hale geldi. Birçok farklı toplumdaki kişilerin "modern" olarak çok farklı tarzlarda anladıkları fenomen budur. Bu genel ifadeler, siyasal, kültürel ve ekonomik değişimi bir araya getirmeye ve bu suretle de hiçbirine diğerini geçersiz kılacak bir ağırlık vermeden birbirlerini nasıl etkilediklerini göstermeye çalışan analitik bir tarih için başlangıç noktası oluşturmaktadır.

STANDARTLARA UYUM: BEDENSEL PRATİK

Bu bölüm *tekdüzeliği* açık bir anlamda örnek olarak almaktadır: giyim ve bedensel davranış, duruş, tavır. Elbette insanlar benzer tarzda giyindikleri ve davrandıkları zaman dahi bütünüyle çok farklı şeyleri düşünebilir ve onlara inanabilirler. Bununla birlikte, en azından, bu alanda tekdüzeliğin yaratılması, insanların kendilerini aleni olarak benzer tarzda göstermelerine yönelik güçlü gereksinimi ifade etmektedir. 1780'de dünyanın en güçlü adamları, Çin mandarin giysilerinden nakışlı Fransız frak ceketlerine ve Pasifik ile Afrika'nın bazı bölümlerinde ritüelleştirilmiş gündelik elbiselere kadar uzanan, çok farklı tarzlarda kıyafetler içindeydiler. 1914'e gelindiğinde ise, kamuoyun önünde faaliyet gösteren, sayıları artan çok önemli kişilerden birçoğu, nerede olurlarsa olsunlar, Batılı tarzda elbise giyiyorlardı. Çin milliyetçileri ve yeni Japon liderleri, Britanya ile beyaz Kuzey Amerika'da 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan evanjelist Hıristiyan uyanışıyla gözde olan fötr şapka ve siyah jaketatayı tercih etmekteydiler.

Bu itidal, eski aristokrasinin erkekleriyle çağdaşları kadınların giysilerinin şatafatlı karmaşıklığına karşın, bir sorumluluğu ve öz disiplini temsil etmekteydi. Düello ve sefih şölenler gibi uygulamaların terk edilmesiyle desteklenmişti. Bu değişimin, sadece Batılı giysilerin açıkça benimsenmesini göstermeyip aynı zamanda "Batılı olmayan" veya melez giyim biçimlerinde benzeşen tekdüzeliklerin artışını da kayda geçirmiş olması önemlidir. Çin ve Japonya'daki giyimde reform hareketleri, elbise ve kimonoların yapımı ve kullanımı için model temin etmeye çalışmışlardır. Burada da giyimdeki tekdüzelik her tür erotik ve kötü davranışın caydırılması-engellenmesi ile desteklenmiştir. Mesela, Hintli reformcular Holi festivali sırasında insanları uluorta açık saçık şarkılar söylemekten vazgeçirmeye çalışmışlardır.

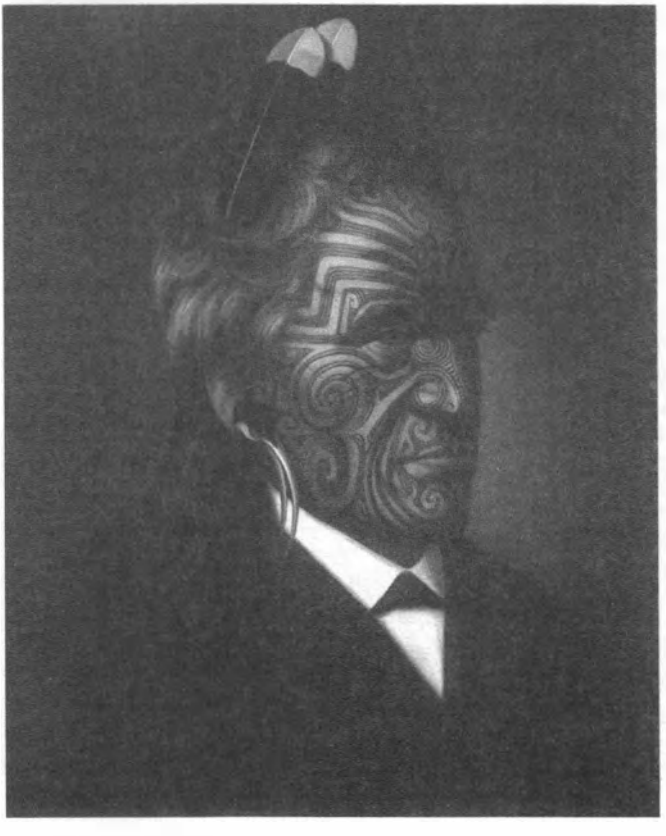

İllüstrasyon 1 – Aynı biçimde giyim: Batılı kıyafetler içinde bir Japon kadın *Singer* dikiş makinesinin başında. 19. yüzyıl Japon baskısı.

Bu tekdüzelik, insanların çok çeşitli nedenlerle hâlâ kendi farklılıklarını vurgulamak arzuları nedeniyle, elbette çok ustaca düzenlenmiş kisveler altında ortaya çıktı. Tekdüzelik, türdeşlikle aynı değildir. Tekdüzelik, daha büyük ölçekte benzerlikler yaratmak için uygulamalar belirleme anlamına gelmektedir. Yeni Zelanda'nın Auckland kentindeki National Gallery'nin duvarlarından aşağıya bakan 19. yüzyıl sonu Maori kabile reislerinin portreleri hâlâ rengârenk töresel dövmelerini sergilemektedir ancak bu şeflerin pek çoğu siyah ceket ve beyaz papyon kravat takmaktadırlar (bkz. İllüstrasyon 2). Büyük Kızılderili savaş reisi Geronimo'nun (Goyathlay) çağdaş fotoğrafları, onu hem takım elbise ve ceket giymiş hem de bir savaşçı olarak elinde tüfekle özel olarak poz vermiş gibi göstermektedir. İlerleyen yaşlarında, bu tür imzalı fotoğraflarını satarak geçimini sağlamıştır.[21]

21. "Spirit, capture: the native Americans and the photographic image", *International Herald Tribune*, 25-26 Ağustos 2001.

Askeri elbiseler de dahilen düzenlenmiş bir tür tekdüzeliğe doğru yönelmekteydi. Samurayların, Osmanlı'nın saray muhafızları yeniçerilerin ve Avusturya'nın zırhlı süvarilerinin doldurulmuş yastıklı zırhları ve metal miğferleri bir yüzyıllık sürede dünyanın her yerinde donuk renkli operasyon giysileriyle yer değiştirmeye başlamıştır. Bunlardan tipik olanı, İngiliz Hint ordusunun "haki" adını verdiği boz renkli giysilerdi; bu üniforma, 1899-1902 arasındaki Güney Afrika Savaşı sırasında İngiliz askerlerine, keskin nişancıların mermilerine karşı korunma olanağı vermişti. Elit erkeklerin sözde geleneksel giysileri de daha tekdüze hale gelmeye başlamıştı. Mısır, Cezayir ve Malaya'daki reformcular Osmanlı fesi giyiyordu. Bu, Batılı şapkanın bir uyarlamasıydı. İslami ibadete uygundu ve de geleneksel sarığın yerine oturtulması için gereken sıkıcı dolama işlemlerinden kaçınmak amacıyla, tek parçadan yapılmıştı.

İllüstrasyon 2 – Resmiyet ve bireysellik: Ngaiterangi kabilesi reisi Tomika Te Mutu, Plenty Körfezi, Yeni Zelanda. Yağlıboya resim: Gottfried Lindauer, yaklaşık 1880.

Tekdüze giysilere yönelik eğilim, işçi sınıfı, köylüler ve alt katmanlardaki erkekler arasında daha az belirgindi. Tarihçi Richard Cobb, devrim[22] sırasında Paris'in yoksul ölüleri çalışmasında, bu kişilerin değişik stillerde ve farklı dönemlere ait, artık ve atık kumaşlardan, döküntü sayabileceğimiz, parçaları titizlikle bitiştirilmiş giysiler içinde olduklarını göstermiştir. 1900 senesinde yoksulların büyük bir kısmının gücü, hâlâ daha iyisine yetmiyordu. Yine de fabrika koşulları ve sosyal reformlarla dinsel akımların etkisi, kamuoyu önünde bulunan erkeklerin, bölge ve kültür farklılıklarına bakılmaksızın, gitgide daha fazla birbirine benzer şekilde giyinmeye başlamalarını sağlamıştı. Deri ayakkabılar, kumaş kasket, gömlek ve pantolonlar, ağır ağır 1780 öncesi yaygın olan etek, Hint giysisi, pijama, kimono ve iş önlüğü bolluğunun yerini almaya başlamıştı. İşçi sınıfı statüsünün tekdüze işaretleri zamanla madencilik endüstrisindeki Afrikalı ve Güney Amerikalı yerli işçilere yayıldı. Buna karşın dünyanın bazı bölgelerinde, özellikle Pasifik'te ve Afrika'da, yeni yerleşimciler ve sömürge yöneticileri, "yerel giysilerini" muhafaza etmeleri doğrultunda ısrar ederek, beyaz olmayan nüfusun ırksal ve toplumsal aşağı statüsünü kasıtlı olarak işaretlemeye kalkıştılar. Mesela, Nyasaland'daki Britanya devlet memurları Afrikalıların ayakkabı giymelerine itiraz ettiler. Ne var ki, bu tür yasal dayatmaların kendileri eski giyim adetlerinin yaratıcılığını göz ardı etmiş ve kendi kölece tekdüzeliklerini uygulamaya koymuştur.

Seçkin kadınların giysileri de bu aşamada yine tamamen benzer dereceye yaklaşmamıştır. Birçok erkek reformcu, kendi kadınları için Batılı tarzlar yerine geleneksel giyimin değiştirilmiş biçimlerini önermişlerdi. Hem tehlikeli bir süreç hem tehlikeli bir arzu olan modernitenin, kadınlardan çok erkekler için uygun olduğu düşünülüyordu. Birçok toplumda, kadınlardan, sınırları da erkeklerin dünyasından ve meselelerinden, gerekirse 1780'li yıllarda olduğundan daha titizlikle ayrılan, ev içi mekânda yaşamaları bekleniyordu. Aile içi fikri bizatihi kamusal alandaki tekdüzeliğin bir ürünüydü. Kadınların elbiseleri süslü ve kullanışsız olmayı sürdürdü. Bu bakımdan, Çinlilerin ayak bağlaması Avrupalıların korse ve stays kullanımına benzemekteydi. Buna rağmen genel gidişat kadınlar için dahi tekdüzelik yönündeydi. Tevazu, 1780 yılında, Bengal'den Fiji'ye kadar dünyanın her yerindeki kadınların çoğunun göğüslerini çıplak bırakmalarını gerektiriyordu. 1914 yılına gelindiğinde ise, Hıristiyan misyonerler ve yerli ahlak

22. R. C. Cobb, *Death in Paris: The Records of the Basse-Geole de la Seine*, Oxford, 1978.

reformcuları çıplak göğüslerin uygunsuz düştüğünden emindiler. Bu kendi başına dahi, bedensel pratiklerin olağanüstü bir tersyüz edilişi anlamına geliyordu. Müslümanların dünyasında ise, Müslüman kadınların vücudunu baştan ayağa kapatan İslami *burka*nın popülerliği artış kaydetmekteydi. Bugünün Batı'sında çoğu zaman ortaçağ bağnazlığının nişanesi olarak yanlış algılanan burka, esasında kadınlara evlerinin inzivasından çıkma ve kamusal alana ve ticari işlere sınırlı da olsa katılma imkânı veren modern bir giysidir. Bu nedenle, geleneğe yönelik bu ısrarda dahi gelişmekte olan küresel bütünleşmenin işareti bir an görülebilir.

İllüstrasyon 3 – Somutlaşmış standartlar: Batılı kıyafetler içinde Kızılderili bir kadın. 49. Paralel'de Kraliyet Mühendisleri tarafından yaklaşık 1879 yılında fotoğraflanmıştır.

Tekdüzeliğe yönelik bu gidişat kısmen moda ve reklamcılık vasıtasıyla gerçekleştirilmişti. İmalatın yayılması ve Batı Avrupa ile Amerika'nın denizötesi ticaretinin genişlemesi, ortak tarzların yaygınlaşmasına yardımcı oldu. Ancak devletin ve ona bağlı kuruluşların[23] eylemleri ile moderniteye yönelik daha genel bir heves de bu ekonomik kaçınılmazlık kadar önemli olmuştur. Tekdüzelik, sanayinin ve imparatorluğun gelişmesinde gerçekleştirdiği kadar, benliğin özlemlerinde de entelektüel bir değişim kaydetmiştir. Mesela, 1894 yılında Japonya'da, modern emperyal uluslar arasındaki yerini vurgulayan Meiji yönetimi, memurların işe Batılı giysiler içinde gelmelerini emretmişti. Birleşik Amerika gibi kolaylıkla yönetilen bir toplumda dahi, saygınlık fikrinin yayılması yerel mahkeme sisteminin düzenlenmesi kadar, saçları ağarmış yerel yargıçların dahi, mahkeme salonlarında gitgide beyefendi kıyafetleri içinde görünmelerine yol açmıştır. Giyimdeki tekdüzelik, bürokratik işlemlerdeki tekdüzeliğin bir dışavurumunu ve güvenilirlikle saygınlığın bir içeri yansımasını ifade etmekteydi.

Ancak herkes bu tekdüzeliğin yeşermesini alkışlıyor değildi. Daima çelişkili ve rekabetçi olması, bu sürecin özünü oluşturuyordu. Kültür milliyetçileri yabancıların köle gibi taklit edilmesine karşı çıkarlarken, Batılılar kendilerini taklit eden[24] "yerlileri" alaya alıyordu. 1880'li yıllarda bir Müslüman Osmanlı muhafazakârı şu itirazda bulunuyordu: "Avrupa'da görülen her şey burada taklit edilebilir safsatası siyasi bir gelenek haline gelmiştir. Örnek vermek gerekirse; Rus üniformalarını, Belçika tüfeklerini, Türk serpuşlarını, Macar eğerlerini, İngiliz kılıçlarını ve Fransız talimlerini aynı zamanda alarak Avrupa'nın gülünç bir taklidi olan, ucube bir ordu yarattık."[25] Osmanlı giyiminin dünya çapında en iyi bilinen parçası olan fesin, 1908 yılında gerçekleşen bir boykot sonucu Suriye'de devetüyü şapkaların imalatının yeniden canlanışına kadar, genellikle Avusturya'da üretilmesindeki ironiyi de muhtemelen eklemiştir.[26]

Beden, 19. yüzyıl süresince küresel bir norm haline gelen, antropologlarla sosyal tarihçilerin devletin etkisini ve sosyal disiplinin yöntemlerini haritalandırdıkları bir alandır.[27] Giysilerdeki tekdüze-

---

23. Bu süreçte devletin rolü, Norbert Elias'ın eserinde incelendi; *The Civilizing Process*: cilt 2: *State Formation and Civilization, Çev. Edmund Jephcott*, Oxford, 1994.
24. Emma Tarlo, *Clothing Matters: What to Wear in Colonial India*, Londra, 1998.
25. İsmail Hami, Bernard Lewis tarafından alıntılanan, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, s. 231.
26. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire 1908-1918*, Berkeley, 1997, s. 63.
27. E. M. Collingham, *Imperial Bodies: The Physical Experience of the Raj, 1800-1947*, Londra, 2001.

liğin yanı sıra diğer bir kayda değer bedensel disiplin de zamanın işleyişini kaydetme eylemiydi. 17. yüzyıl sonlarında ve 18. yüzyılın hemen tamamında, küçük cep saati, kronometre veya köstekli saat Avrupa'nın bütününe ve yerleşim sömürgelerine yayılmış durumdaydı. Emek kontrolünün sistemli uygulamalarının birçoğunun acımasızca icat edildiği köle plantasyonları, ustabaşının saatine göre ayarlanmış çanların çalınması yoluyla gözetim altında tutulabiliyordu. 1750'ye gelindiğinde, On Üç Koloni'de ve İngiltere, Kuzey Almanya, Hollanda gibi Avrupa'nın zengin ve varlıklı kısımlarında yaşayan küçük çiftçilerle nitelikli işçiler de saat satın alacak gücü bulabildiler. Dünya ölçeğinde, bu kol ve duvar saatlerinin gösterdiği zamanın kendisi de bir kesişme noktasında buluşuyordu. Rusya'nın Sibirya'ya ve nihai olarak Kuzey Çin'e emperyal ilerlemesi, yerel saat düzenlemelerinin eşgüdüm içinde belirlenmesini zorunlu kılıyordu. 19. yüzyıl ilerledikçe, daha kesin ve senkronize edilmiş zaman tutma gereksinimi, bağımlı Avrupa dışı toplumlarda da ortaya çıkmıştı. Elektrikli telgrafın yayılması, dünyanın her yerinde ve 18. yüzyıl gibi geç bir zamana kadar hâlâ yerel zaman sistemlerinin görüldüğü Çin ve Hindistan gibi kalabalık toplumlarda dahi, zaman sistemlerinin standartlaştırılmasına imkân tanımıştır. Bu noktada, Hindistan ve Çin'deki kıyı kentlerinde olduğu gibi daha önceleri tapınaklara veya camilere para yatırdıkları yerlerde mahalli ekâbirler, çarşıların ve çalışma mekânlarının ritmini düzenlemek amacıyla büyük saat kuleleri inşa etmeye başladılar.

1900 yılına gelindiğinde, bedensel pratiklerin bir diğer yönü olarak insanların dilleri de birbirlerine benzemeye başlamıştı. Batılı yöneticiler, misyonerler ve eğitimciler dillerin kolay şeffaf kurallara indirgenmesini ve hatta mümkünse, Batı Avrupa dillerinin kalıplarını izlemesini istiyorlardı. Kendi ulusal dillerine sahip olmak isteyen yerel devlet adamları ve eğitimciler de bu isteği paylaşıyorlardı. Belirmeye başlayan ortak Hindistan dillerinin, mesela, Hindu ve Urduca'nın cümle yapısı İngiliz dilininkini izlemeye başlamıştı. Göç, kölelik ve küreselleşmeyi yansıtan, yenilerde biçimlenmiş Kreole, Swahili ve Pidgin gibi melez diller dahi, kendi gramer ve kural kitaplarıyla donatıldılar. Kamusallaşan insanın, siyasette, dinde ve bilimdeki yerini dünya çapında kontrol altında tutmaya çalışırken bir ortak sese ihtiyacı vardı. Siyasi nutuklar ve vaazlar, Philadelphia ve Roma'dan Kyoto ve Fiji'ye, ortak biçimler alıyordu. Modeller sadece Hıristiyan ve Batılı değildi, Peygamberin hayatı hakkında Müslüman vaazları ve Buda hikâyeleri anlatan proforma blok baskılar da vardı.

Gelişen küresel tekdüzeliğin bir diğer sonucu da adlandırma pratiğinde görülebilir. Yazılı basın ile dinsel ve kültürel değişim hareketlerinin toplumların tamamına yayılarak yerel adlandırma kalıplarındaki farklılıkları silmesiyle, kişisel isimler daha standart konuma getirildi. Yöneticiler vergilendirmek ve askerlik hizmeti amacıyla insanları yaftalamayı ve fişlemeyi gitgide daha çok istediği için, devlet güçlü bir etkendi. Ancak bu basit bir zorlama meselesi değildi: Sıradan erkekler ve kadınlar, devletin formlarını, sınırlı bir yardım, eğitim veya göçmen olarak geçiş elde etme amacıyla kullanma ihtiyacındaydılar. Dinsel inanç da üzerine düşeni yerine getirdi. Gitgide daha çok sayıda Hintliye, büyük Tanrı Vişnu'nun, *avatar*ları veya yeniden doğan formları olan Ram ve Krişna başta olmak üzere, değişik niteliklerine göre isimler veriliyordu. Asya ve Afrika'daki İslam toplumlarında ise, daha standart bir İslami uygulama biçimi ulema ve hükümetler tarafından tekrar yaygınlaştırıldıkça, Hazreti Muhammed'in ve eşi Ayşe'nin kişisel isimleri gitgide daha çok benimsendi. Bu kişilerin çabaları, Mekke ve Medine'ye yapılan hac yolculuklarının yol açtığı küresel temaslarla daha da güçlendi. Kölelik ile Hıristiyan evanjelizminin ikiz düzleyicileri, çoğu şüphesiz eskiden Yahudi olan Avrupalı "Hıristiyan" isimlerini 19. yüzyıl boyunca milyonlarca Afrikalıya, Kızılderiliye ve Pasifik'te yaşayanlara yaydılar. Ayrıca hükümetlerin ve mahkemelerin işleyiş tarzları, resmi amaçlarla herkesin kalıcı bir kişisel isme ve aile ismine sahip olmasını zorunlu kıldı. Bunun bazı anormal sonuçları oldu. İskandinav ülkelerinde, bu durum, yüz binlerce insana mesela "Johanssen" ve "Christiansen" isimlerinin verilmesi anlamına geliyordu; Burma'da ise, doğum gününün ad olarak kullanılması uygulaması, nüfusun büyük bir kısmının Burma dilinde haftanın günlerine göre, küçük bir bölümünün de astrolojik işaretlerle adlandırılmaları demekti.

Dünyanın farklı bölgelerindeki insanların yiyecekleri de birbirine benzer oldu. Erken modern dönemde buğday ekmeği ve sığır eti, İngilizler ve kuzeyli Almanlar için standart yemek haline gelmişti. Bu yiyecek Britanya'nın Amerika'daki sömürgelerine, daha sonra da Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya ve Güney Afrika'ya ihraç edildi. Misyonerlerle temasta olan yerel halklar veya Avrupa kasabalarında yaşamaya başlayan insanlar, kısmen pazarda bulunabilenler bunlar olduğu kısmen de yeni efendilerinin standartlarına uymaya zorlandıkları için, Kuzeybatı Avrupa'nın yiyeceklerini aldılar. 19. yüzyılın sonlarında, reformcu hükümetler iş başına geçtikçe veya Batılılaşmış seçkinler Asya ve Afrika'da etkili olmaya başlayınca, yiyecekte uyum için yeni baskı-

lar belirdi. Japonlar, sığır *sukiyaki* görünümü dolayısıyla Budist inançlarının önceleri yasakladığı sığır etini yemeğe başladılar. Bunun, kendi ırksal kılcal damarlarını geliştireceğine ve Batılı emperyalizme karşı koymalarına yardımcı olacağına inanılıyordu. Mahatma Gandi de emperyalizm ve kötü yerel alışkanlıkların "efemine" yaptığını düşündüğü Hintlileri bir et diyetiyle güçlendirme fikrini, kısa süreli de olsa düşünmüştü. O ve onun kuşağı, bu fikri sonradan reddetmeye mecbur kaldı. Ne olursa olsun, Hintliler, hepsi de Amerika kıtasından çıkan ve 16. ile 17. yüzyıllar boyunca İspanyol ve Portekizli istilacıların dünyanın her yerine yaydığı domates, patates ve acı biberin kullanımına hızla uyum sağladılar.

Bu son örnek, bunun sadece Avrupalı yiyeceklerin veya bedensel pratiklerin tek yönlü benimsenmesi sorunu olmadığının daha ileri bir hatırlatıcısıdır. İmparatorluklar ve ticari genişleme, daha büyük tekdüzeliğe eğilim gösteren dünyanın farklı toplumları arasında çok taraflı bağlantılar oluşturmuştu. Böyle olunca, mesela, 18. yüzyılın Karayipli ve Amerikalı köleleri, Asya'nın beyaz pirincinden yapılmış pilavla beslenmiş ve Hint malı pamuklu giysilere bürünmüşlerdi. Batı Afrikalı kabile şefleri ise, aynı kıtadan gelen baskılı kumaşlarla ödüllendirildiler. Asya ticareti ile Atlantik köle plantasyon sistemi arasındaki bu bağlantı, Avrupa'nın genişlemesi yoluyla oluşturulmuştu. Hintli dokumacılarla Afrikalı girişimciler zaman geçtikçe ticarette aktif aracılar haline geldiler.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, tekdüzelik kendisini bir başka alanda daha ifade etmişti: spor ve boş zaman faaliyetleri. Eski birçok oyunun geçici ve gelişigüzel doğası, artık gitgide dünya kuruluşlarınca yaptırıma tabi olan belli bir düzene ve kurallara bağlanmıştı. Dünyanın geri kalan kısmına İngiliz ihraç ürünlerinin bu belki de en temel ve özlü biçimleri olan futbol, ragbi ve kriket dahi, savaş meydanında da fabrikada da aynı derecede görülen bedeni disipline etmeye yönelik güçlü arzunun karakteristiklerini taşır gibiydi. Hokey ve polo gibi Asya'dan Batı'ya göç eden oyunlar dahi neşeli bir kargaşa şeklindeki esas görüntülerini terk etmiş ve kuralları olan yarışmalara dönüşmüştü. Bu arada Fransızların disiplinli ve düzenli pişirme ve yemek yeme kalıpları, Fransız ince diplomasi kalıpları ve Almanların bilimsel ve insancıl bilgiyi doğru dürüst düzenlenme kavramları da benzer yörüngelerde dünyanın her yerine yayılmıştır.

BEDENDEN DIŞARI İNŞA ETMEK: İLETİŞİM VE KARMAŞIKLIK

Bedensel eylem düzleminde ve kişisel kimliğin dışa vuran işaretlerinde artan bu tekdüzelik, fikirler düzlemine de aksetmiştir. Fikir sistemleri ile ekonomik ve siyasal güç tarafından üretilen söylemler, dünyanın hemen her tarafında bütünleşmeye başladı. Farklı biçimde "sanayi ve imparatorluk çağı" olarak da adlandırılan 19. yüzyıl, aynı zamanda küresel iletişimin de çağıdır. Bütün dünyada kitap basımında büyük ilerleme vardı. Standart ölçütlere göre pek de okuryazar olmayan toplumlar, iletişimin yazılı biçimlerine duyarlı hale gelmişlerdi. Ön planda olan her zaman Avrupa'nın kendisi değildi. 1800 yılında, Kalküta'da, St. Petersburg ve Viyana'dan daha fazla basılı belge üretilmiştir. 1828'de ise, yaklaşık yarısı İngilizce konuşulan ülkelerde olmak üzere, bütün dünyada 3.168 günlük gazete yayınlandığı tahmin edilmektedir. Öyle ki, 1831 gibi oldukça erken bir tarihte, *Le Moniteur Ottoman*, gazete stantlarında Londra'nın *The Times*'i ile yan yana yer almıştır. 1900 yılına gelindiğinde, toplam gazete sayısı 31.026'e ulaşmıştı ve çoğunun tirajı yüz binlerdeydi. 1900 yılı toplamına ise, Hindistan'daki 600, Afrika'daki 195 ve Japonya'daki 150 gazete de dahildi.[28] Standartlaştırılmış bilginin dünyanın her tarafına yayılışındaki neredeyse geometrik ilerleme, ancak insanların gazeteleri almak için bayilere yalvardığını, ödünç aldığını ve hatta çaldıklarını hatırlarsak, daha iyi anlaşılabilir. Bazı toplumlarda erkekler, okuma yazma bilmeyen diğer kişilere gazete okuyorlardı. Başka yerlerde ise, kâtipler el yazısıyla bunlardan çok sayıda kopya çıkartıyordu.

1863 yılında Avrupa-Asya ve 1866'da da iki Atlantik hattının devreye sokulmasıyla, elektrikli telgraf uluslararası bir sistem haline geldi. Demiryolu, buharlı gemi ve sonraları da telefon, iletişim hızında devrim yarattılar. Ancak matbaa ve telgraf öncesi Asya ve Afrika'daki iletişimin kapsamlılığını yadsımak yanlış olacaktır. Buna karşın yeni mesaj yoğunluğu, ortak fikirlerin benzeri olmayan ölçüde yayılmasını mümkün kılmıştır. Fransız Devrimi ve sonrasındaki savaşların ürünü olan modern milliyetçiliğin kendisi, 1850 sonrası kuşakta "küreselleşmiş"tir. İrlandalı, Hintli, Mısırlı ve Çinli milliyetçiler, telgraf hatları boyunca haberleşmişler ve Paris'te, Tokyo'da, Londra'da, San Francisco ve Şangay'da bir araya gelmişlerdir. Bilimsel ve tıbbi fikirler de eşdeğer bir hızla dünyanın her tarafına yayılmıştır.

---

28. "Newspaper", *Encyclopaedia Britannica* içinde, Londra, 1911, 13. basım, cilt 19, s. 19-20.

Elbette bu konudaki argüman, çok da fazla zorlanmamalıdır. Derinlemesine bir inceleme, resmi benzerlik ve karşılıklı çevrilebilirliğin hâlâ çoğu zaman gerçek tarzdaki ciddi bir farklılığı maskelediğini meydana çıkarmıştır. Tekdüzeliğe doğru yükselen gidişat, tartışmalı, kısmi, bu nedenle de homojen olmak için fazla güçlü bir kuvvet olmaktan ziyade, sonucunda da belirsizdir. Atlantik'in her iki yakasında da egemen olan benzer felsefeleri açıkça telaffuz eden bu kavrama adanmış taraflara rağmen Amerikalılar, "hürriyet" sözcüğü ile 1880 yılında dahi Avrupalılardan oldukça farklı şeyler kastediyordu. İslam'da ve Hinduizm'de dinsel tekdüzelik, bazı durumlarda Hıristiyan kiliselerinin peşinde koştukları doktrinsel tekdüzelikten ziyade, daha sıklıkla ortak bir dinsel ritüel anlamına gelmiştir. Yine de, eğer bu iki "inanç" şimdilerde birbirinden kolaylıkla ayırt edilebiliyorsa, ben İslam'ın ve Hinduizm'in, 1914 yılında 1780 tarihinde olduğundan daha fazla Hıristiyanlığa benzediğini öne süreceğim. Ve bu süre zarfında, dünya "dinlerinin" temsilcileri, 1893'de Chicago'da düzenlenen ünlü Dünya Dinler Parlamentosu'nda bir araya gelmiş ve konuşmuşlardı. Birbirlerine neler söyledikleri ise, bir zamanlar hakların, Şamanist uygulamaların, ritüellerin ve eski çağlara ait gerçek yığınları olan geleneklerin, şimdi kendi ilgi alanları ve sözümona tekdüze özellikleriyle, resmen "dinler" olarak sıralanabiliyor olmaları gerçeğinden, muhtemelen daha az önemliydi.

Bu kitapta sıklıkla karşımıza çıkacak ikinci ana tema ise, dışarıya dönük tekdüzelik gidişatında gelişen dünya toplumlarındaki içsel karmaşanın artışıdır. Bu işlev karmaşası, eski düzenin yerel kültürel çeşitliliğinden oldukça farklıydı. 19. yüzyılın sonlarında en büyük toplumların kendilerine özgü eğitim biçimleri ve dayanışma yöntemleri, çok geniş bir alanda uzmanlık ve meşgaleleri vardı. Bu tür dernekler, şimdi toplumun "işlerini", akrabalık ve evlilik yoluyla yaratılan dayanışma örneklerine nazaran çok daha fazla yerine getiriyorlardı. Yönetim, Çin'de ve daha az bir oranda Avrupa haricindeki dünyanın büyük bir bölümünde 1780'de görülmeyen bir tarzda askeri maharetten net bir şekilde ayrılmıştı. Askerlerin hâlâ çok nüfuz sahibi olduğu Müslüman Ortadoğu toplumları dahi, eski toplumun iki otorite kutbu olan askerlerle din adamları arasında bir yerde duran, sivil yöneticiler hizbini oluşturmuşlardı. Sömürge bölgelerinin çoğunda, Çin'in özel antlaşma ile yönetilen limanlarında ve bir yüzyıl önce hukuki tartışmanın din görevlileri veya bireysel olarak aileler tarafından istihdam edilen muhtelif iyi konuşan aracılar tarafından yürütüldüğü Japonya'da dahi, müstakil bir hukuk mesleği ortaya çıkmıştı. Tıbbi sistemler yazı-

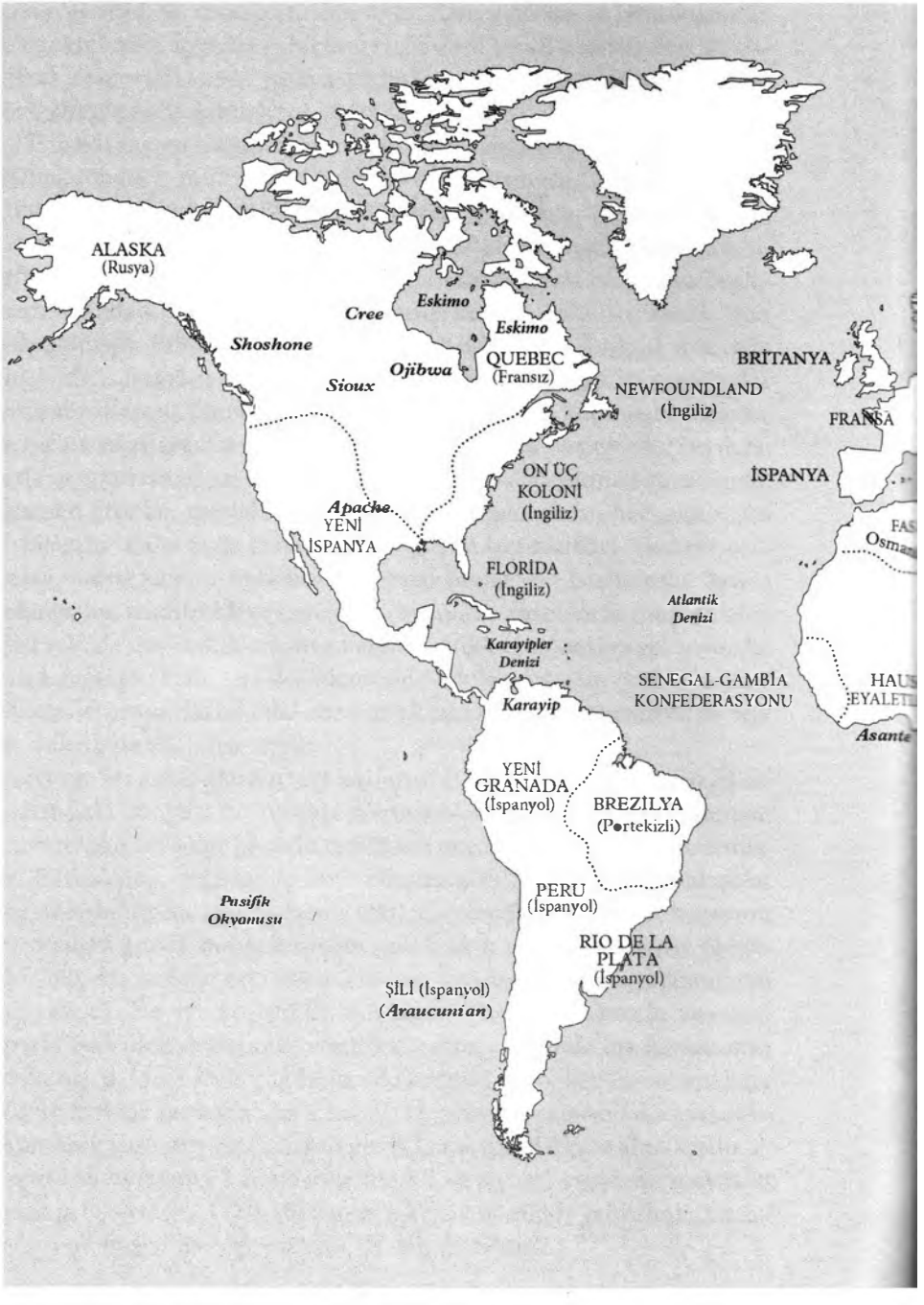
lı hale getirildi ve resmileştirildi. Asya, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'nun geleneksel tıbbi uygulama biçimlerinin dahi kendi akademileri ve sertifikalı doktorları vardı. Dünya, birbirleriyle bağlantılı uzmanlıklar da olsa, gitgide ayrık kümelerce yönetilir olmuştu.

İktisadi yaşam alanında, tüm belli başlı kent merkezlerinde uzmanlaşmış yönetici, muhasebeci ve sigortacı kuruluşlar ortaya çıkmıştı. Yönetim; mülkiyet ve pazarlamadan iyice ayrılmıştı. 1780'de Londra, Paris ve Amsterdam ile sınırlı olan ayrıcalıklı finansal spekülatör sınıfları Şangay, Tahran ve Nagazaki gibi kentlerde de oluşmaya başlamıştı. Sıradan insanlar için, çalışmanın kendisi daha uzmanlık ister hale gelmişti. Bilhassa mevsimsel tarım işi ile kentsel işçilik arasında bin yıldır süregelen bağlantı, büyük kentlerde çalışan ve yaşayanlar için sanayileşmiş dünyanın önemli bir bölümünde kopmuştu. Esasında bir tür uluslararası sınıf yapısı ortaya çıkmaya başlıyordu. Bu daha fazla uzmanlaşma, paradoks olarak, tekdüzelik izlenimine yol açmıştı. Egemen gruplar, meslekler ve hatta farklı toplumların her geçen gün birbirlerine daha fazla benzemeye başlayan işçi sınıfları, aynı tür baskılara maruz kalıyor ve benzer özlemler beslemeye başlıyordu. Ayrıca yakınsama, tekdüzelik ve benzerlik, bütün bu insanların muhtemelen aynı şekilde düşündükleri veya hareket ettikleri anlamına gelmiyordu. Buna rağmen, kendileri derinlemesine etkilenmiş olsa da hiç değilse ulusdevletin sınırlarını ihlal eden ortak çıkarları algılayabiliyor ve açık bir dille ifade edebiliyorlardı.

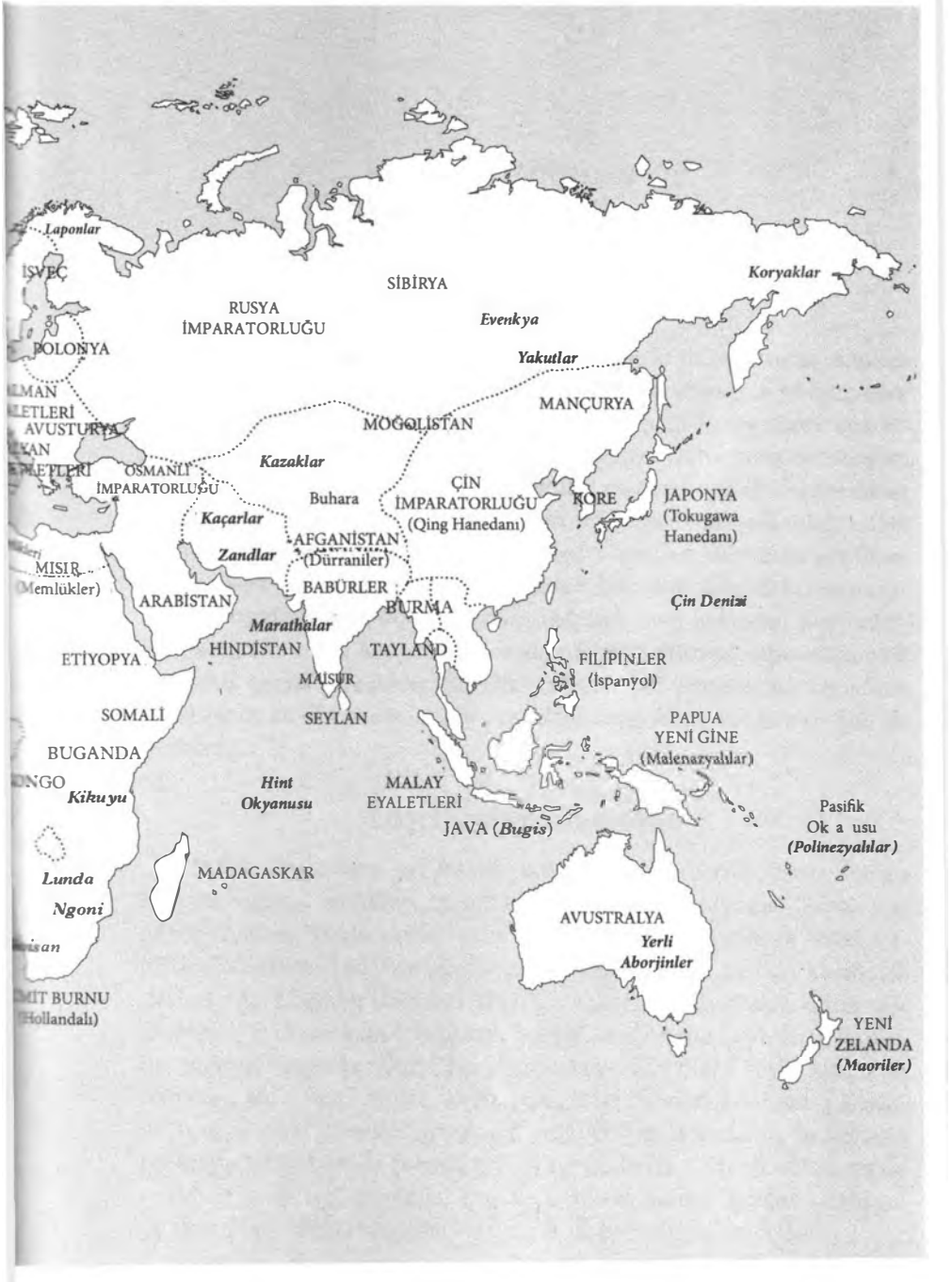
Kitap, bu geniş akımın ana hatlarını çizebilmek için, 18. yüzyıl ortalarındaki dünyayı bir nirengi noktası olarak almaktadır. Bu dünyanın durağan veya dar görüşlü olduğunu öne sürmeye niyet edilmemiştir. Tam aksine, değişim ve küreselleşme yönünde çok güçlü akımlar yüzyıllardır insan toplumlarını etkilemekteydi. İnsanlar daha sonra bu dönemi kendi zamanlarından çok keskin şekilde ayrıştırır oldukları için, bu sadece eski rejimlerin ve çağdışı sosyal örgütlenmenin dünyasıydı. Ne var ki, işte bu noktadan itibaren, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen değişim dinamikleri çarpıcı biçimde hız kazanmaya başlamış, o dönemdeki çağdaşları da sonraki tarihçiler kadar açıklıkla bunun farkına varmışlardır. I. kısım, 18. yüzyıl ortalarındaki siyasal ve ekonomik yaşamın yapılanışını geniş hatlarıyla dikkate almaktadır. 2. kısım ise, dünyanın her yerinde maddi ve siyasal yaşamda meydana gelen gelişmelerin, 1780-1820 dünya krizi öncesinde bu kalıpları nasıl sarsmaya başladığını göstererek devam etmektedir.

1. KISIM

Eski Rejimin Sonu

Harita 1.1 – Eski Rejim döneminde dünya, yaklaşık 1750.

Laponlar
İSVEÇ
SİBİRYA
Koryaklar
RUSYA
İMPARATORLUĞU
Evenkya
POLONYA
Yakutlar
MANÇURYA
AVUSTURYA
MOĞOLİSTAN
Kazaklar
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
Buhara
ÇİN
İMPARATORLUĞU
(Qing Hanedanı)
KORE
JAPONYA
(Tokugawa
Hanedanı)
Kaçarlar
Zandlar
AFGANİSTAN
(Durraniler)
MISIR
(Memlükler)
BABÜRLER
ARABİSTAN
BURMA
Çin Denizi
Marathalar
HİNDİSTAN
TAYLAND
FİLİPİNLER
(İspanyol)
ETİYOPYA
MAISUR
SOMALİ
SEYLAN
PAPUA
YENİ GİNE
(Malenazyalılar)
BUGANDA
Kikuyu
Hint
Okyanusu
MALAY
EYALETLERİ
JAVA (Bugis)
Pasifik
Okyanusu
(Polinezyalılar)
Lunda
Ngoni
MADAGASKAR
AVUSTRALYA
Yerli
Aborjinler
YENİ
ZELANDA
(Maoriler)

[1] Eski Rejimler ve "Arkaik Küreselleşme"

18. yüzyıl dünyasında, siyasi güç ile dini ve kültürel otorite oldukça alacalanmış ve karmaşık yollarla iç içe geçmişti. Bununla birlikte ekonomilere nispeten sadece tarım hakimdi ve hâlâ mevsimlere bağımlıydılar. Sonraki dört bölüm, üç kuşaktan biraz daha fazla bir sürede, daha karışık ve ayırt edilebilecek şekilde modern sosyal ve ekonomik örüntülerin ortaya çıkışının eşlik ettiği siyasi ve ekonomik tekdüzeliğe doğru dünya çapındaki kaymanın nasıl ve neden meydana geldiğini açıklamaya çalışmaktadır. Bu bölümler, bu ortak ancak kıyasıya rekabetçi moderniteye doğru kayışın çok merkezli kökenini teyit ederken, aynı zamanda Avrupa hakimiyetinin tüm dünyada yükselişine de öncelikli önem verecektir. Şimdiki bölüm, 18. yüzyılın ilk yarısında ideolojinin ve dünyanın siyasi örgütlenişinin yönlerini göz önüne almaktadır.

KÖYLÜLER VE EFENDİLER

1750'de insanlığın en büyük bölümü henüz tarihçilerin "tarım imparatorluğu" dedikleri memleketlerde yaşamaktaydılar. Tarım imparatorlukları, köylü üreticilerin artık ürününe el koyarak kendi çekirdeklerinde varlıklarını sürdüren, büyük ve etnik açıdan karmaşık devletlerdi. Köylüler doğrusu küçük arazilerini çoğunlukla kendi aile emekleriyle ekip biçen çiftçilerdi. Sosyal sıralamada köylülerin üstünde, toprağı bazen kendileri işleyebilen bazen da diğer köylü kiracılardan kira alan yerel elitler vardı. Aşağıdaki "gerçek köylüler", köylülerin veya yerel yönetici grupların arazilerinde ücretle ya da ürünün bir kısmı mukabilinde çalışan topraksız işçilerdi. Yerli efendiler, kırsal esnaf ve tarım işçileri; hepsi yine de kültürel açıdan "gerçek köylüler" ile yakından bağlantılıydılar ve benzer değerleri onaylıyorlardı.

Qing Çin, Moğol Hindistan, Tokugawa Japon, Safavi İran, Java, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu ve Habsburg monarşisinin

oluşturduğu tarım imparatorluklarının, hep birlikte dünya nüfusunun en azından %70'inden sorumlu olmaları gerekir. İspanya Krallığı'nın Orta ve Güney Amerika'daki topraklarının büyük bölümü, henüz özgün Kızılderili nüfusunun soyundan gelenler tarafından işlenmekteydi. Muntazaman ürün yetiştiren topluluklar, göçebelerle ve orman sakinleriyle karmaşık ilişkiler sürdürerek Afrika'ya da dağılmışlardı. Bazı alanlarda erken kapitalist ticaret ağlarının ortaya çıkışı, kentli nüfusu toplamın %20'sinin üzerine itmiş olabilirse de geniş anlamda köylüler bu toplam nüfusun %80'inden sorumlu olsa gerek. Mesela kuzeybatı Avrupa'nın bazı bölgelerinde, Çin'in deniz veya nehir kıyılarında, Japon sahillerinde durumun böyle olduğu görülmektedir.

Bu eski kurumsal yapıların siyasi ve dinsel düzeni, şu veya bu derecede parçalanmaya ve karmaşıklaşmaya devam etti. Ancak, bunları sağlayan topluluklar ve ekonomiler, erken sanayileşmeyi ve devletin büyümesini deneyimleyen sonraki 19. yüzyılınkilerle karşılaştırıldığında, nispeten sadeydi. Buralarda yaşayan insanların çoğu köylü, tarım işçisi oldukları veya toprak sahipleriyle tüccarlar tarım üretimine bağımlı oldukları için, mahsulün niteliği, binlerce yıl önceki gibi gündelik hayata egemendi. Batı veya Güney Avrupalı köylü çiftçilerin çoğu, Asyalı ve Afrikalı muadillerinden pek az daha varlıklıydı ve çoğu zaman bol gıdaya erişimleri daha zordu. John Komlos, Orta Avrupa'nın çoğunun 18. yüzyıl boyunca ciddi bir beslenme kriziyle kıvrandığını ikna edici şekilde ileri sürmektedir.[1] Kültürel açıdan sofistike Fransa dahi, 18. yüzyılın başından sonuna sürekli crises *du subsistence*[geçim krizi]nden bezmiştir. Pek çok Asyalı, Afrikalı ve Avrupalı toplum, yaklaşık her 20 yılda bir zayıf düşürücü bir kıtlık veya açlık çektiler. Bu kıtlıklar, hem bozkırlardan yahut çöllerden gelip kasıp kavuran eski tarz göçebe savaşçı gruplar hem de yeni ve Avrupai tarzda model orduların savaş ve dış istilalarıyla, derinleşti.

Ancak köylüler sadece en geniş anlamında dünya çapında tek bir kategori idi. Değişik topluluklardaki efendilerle köylülerin yaşam tarzları aslında birbirleriyle bir aile benzerliği taşımakta ancak ayrıntıda birçok önemli fark sergilemekteydi. Bu farklılıklar bir dereceye kadar yetiştirdikleri farklı tipte temel ürüne dayanmaktaydı. Mesela, Güney Çin, Güneydoğu Asya ve Hint nehir vadileri gibi pirinç yetiştirilen topraklar, ürünü sulama sistemlerini sürdürmek için yerel cemaatlerin büyük gayretini gerektiriyordu. Yoğun pirinç alanları, tipik olarak yabani

1. John Komlos, *Stature, Living Standards and Economic Development: Essays in Anthropometric History*, Chicago, 1994.

otları temizlemek ve sulama kanallarını kazmak için ihtiyaç duyulan çok sayıda bağlanmış işçiyi veya çok fakir bağımlı köylüleri destekliyordu. Kuzey Çin, Kuzey Hindistan ve Ortadoğu ise, Batı Avrupa ile onun Amerika sömürgeleri yığınıyla birlikte, aksine, nüfusun daha az yoğun olduğu kuru tahıl alanları ve kırsallardı. Buradaki çiftçiler çoğu zaman daha bağımsızdı ancak sulama ya da pazara ulaşma sıkıntısı yaşadıkları veya tefecilere yahut diğer kodamanlara borçlu oldukları için fakirdiler. Bu iki kutup arasında, tarım biçiminin, özgün ürün karmasına veya mikro ekolojiye ve tarım, hayvancılık ile çevresindeki kırsalcılar arasındaki dengeye bağımlı olması gibi sayısız yerel kombinasyon vardı. Köylülerin aynı türde ürünü yetiştirdikleri alanlarda dahi sosyal formlarda çok şey değişmekteydi. Dini kurumlar ile siyasal elitlerin örgütlenme modeli, toprak kullanım hakkının karmaşık biçimlerini ve içlerinde gelişen tabi oluşu kabul ettirmek için müdahale etmekteydiler. Köylüler, ilaveten, daha önceki sosyal bilimcilerin kimi zaman düşündüğü gibi çoğu kez, hiçbir şekilde toprağa bağlı olmayan yarı zamanlı zanaatkârlar, hamallar ve askerlerdi. Bu nedenle de, makineleşmiş tarımın ve bilimsel bitkisel ürünlerin 19. yüzyıl sonuna doğru ortaya çıkışına kadar, köylüler ile efendilerin kendi hayatlarını yaşama ve birbirleriyle ilişki kurma tarzlarında girift farklılıklar vardı.

Köylüler, zamanın bazı eğitimli kişilerinin düşündüğü gibi "hödük" değildiler; yine de, pek çok hoşgörülü edebiyatçının 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde savunmaya başladığı gibi bozulmamış bir asudeliğin büyüleyici sakinleri de değildiler. Ne de ayrıca, birçok modern radikal tarihçinin iddia etmeyi tercih ettiği gibi, toprak sahiplerine ve devlete karşı sürekli direniş savaşlarına giriyorlardı. Şiddetli ve kararlı köylü ayaklanmaları vardı elbette ve sonra gelen 18. yüzyıl da onlarla dopdoluydu. Yine de bu isyanlar, çoğunlukla kendi açılarından şiddete ve direnişe yaradılıştan bir eğilimden ziyade, umutsuzluğun kıyısındaki kırsaldaki insanların üstüne yığılan istismarlar ve yükümlülükler birikimini yansıtmaktaydılar. Köylü cemaatleri aslında, kendi mensuplarının davranışları ile yabancıların sahtekârlıkları hakkında güçlü bir ahlak duygusuna sahiptiler. Yine de çoğu köylü aile oldukça girişimciydi. Daha fazla toprak, para ve onur istiyorlardı. Fırsatlarını azamileştirmeye çalışacaklardı. Bu, siyasi düzenin ve ekonomik koşulların elverişli olduğu zamanlarda ve yerlerde büyük bir açıkgöz yetenek kaynağı sağladı. Bu dünyanın pek çok kısmında, bilhassa Güney ve Doğu Asya'da ve Japonya'daki köylülerin, yenidünyada ise yerlerinden nakledilmiş köylülerin, 19. yüzyılın ekonomik dinamizminin çoğunu sağlayan büyük gelişim potansiyelinin kilidinin açılmasıydı.

Eski düzendeki sosyal hiyerarşiler de genel olarak birçok yorumcunun inandığından daha yumuşaktır. Eski rejimler statüye bağlıydılar ancak değişmez değillerdi. Bu durum, 18. yüzyıl Avrupalılarının göreneğin ve muhafazakârlığın değişmez hükümranlık alanı olarak düşündükleri Çin, Hindistan, Japonya ile Ortadoğu'da dahi gerçekti. Birçok toplumda orta tabakadan yeni kişiler, hatta bazı zengin köylü aileler bir ila iki kuşak içinde kendilerini yüksek mevkilere getirebildi, toprağı ve ayrıcalıkları güvenceye alabildiler. Fakir veya düşük statülü köylülerin iktidara yükseldiği örnekler de var. Yine de hiyerarşi *haddizatında* nispeten yalındı: köylüler, tüccarlar, toprak sahipleri ve aristokratlar. Bazı toplumlarda meslekler biçimlenmeye başlayıncaya kadar, hâlâ örgütsüz ve doğaları itibariyle kalıtsal olma eğilimindeydiler. Büyüyen kıtalararası ticarete hakim olan uzmanlaşmış Asyalı ve Batı Avrupalı zanaatkâr birlikleri dahi hâlâ büyük oranda dar kafalı yöneticilerin korumasıyla hasatın verimine bağımlıydılar.

FARKLILIK SİYASETİ

1960'larda Marshall Hodgson[2] önderliğinde birkaç tarihçi, Ortadoğu, Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın erken modern İslam yahut "barut imparatorlukları"nı yazmaya başladılar. Bazı yazarlar, Çin Qing hanedanının da (yaklaşık 1644-1911) Osmanlılar (yaklaşık 1326-1922), Safaviler (yaklaşık 1501-1736) ya da Moğollarınkine (1526-1858) oldukça benzer bir evrim geçirdiğini ileri sürerek, bu kategoriyi daha da genişlettiler. Hepsi de kendilerini "büyük hanlar", çobanların göçebe efendileri, atlı okçular ve kazak tipi askerler statüsünden, geniş kırsal alanların serinkanlı ve açık fikirli imparatorlarına dönüştürdüler.[3] Rus çarlarının ve bazı açılardan Avusturya Habsburglarının, aynı tür gelişmelerin Hıristiyan yorumunu temsil ettikleri dahi öne sürüldü. Saray tarihçileri dahi, XIV. Louis'in saray ideolojisi ve ritüeli, Çin'in Qian Long imparatoru (1736-1799) ve Rusya'nın Büyük Petro'su arasında heyecan verici paralellikler çizdiler.[4]

Avrasya ile Kuzey ve Batı Afrika'nın siyasi rejimlerinin birçoğu arasındaki böyle geniş "aile benzerlikleri"nin kesinlikle akılda tutulma-

---

2. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation*, cilt 3, Chicago, 1974.
3. Joseph Fletcher, "Turko-Mongolian tradition in the Ottoman Empire", I. Sevcenko ve Frank E. Sysyn (Der.), *Eurcharisterion* içinde, cilt 1, Cambridge, Mass, 1978, s. 240-241.
4. Pamela Crossley'in *A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology* kitabı (Berkeley, 1999), Çin'i, Peter Burke'nin *The Fabrication of Louis XIV*'i (New Haven, 1992) ile karşılaştırır.

sı gerekmektedir. Bunun nedeni, bu kurumsal yapıların, sınırlanmış ulusdevletlerin ve sonradan, 100 yıldan daha uzun süre hüküm sürecek olan tahdit edilmiş sömürge vilayetlerinin dünyasıyla çok keskin tezat oluşturmalarıdır. Ne var ki, son zamanlarda bilim çevreleri, eski rejimler arasındaki farkları vurgulama eğiliminde olmuştur. Tarım imparatorlukları dahilinde ve Batı Avrupa'nın ticari açıdan kaygısız bölgelerinde dahi, pek çoğu gelecek yüzyılda bastırılacak veya daha yeknesak hale gelmeye başlayacak olan, çok çeşitli siyasi ve ideolojik yapı vardı. Mesela, sonraki yüzyılın yeni devletlerinden ikisi olan İtalya ve Almanya, bir ölçüde kültürel ve dilsel birlik sergilediler ancak bir krallıklar, büyük düklükler, papalık devletleri ve Alman örneğinde zayıflatılmış emperyal bölgeler bolluğu halinde parçalandılar.

İnsanlar, Versailles Sarayı'nın rutiniyle sembolize edilen devrim öncesi eski rejimin Fransa'sını, büyük kraliyet görevlilerinin yerel topluluklara sürekli müdahale ettiği merkezi ve otokratik bir devlet olarak düşünmeye alışkındılar. Aynı şekilde, erken modern Avrupa'nın imalatı olan "şark despotizmi" fikri, Qing Çin ya da Hint Moğol imparatorlukların ortak anlayışına mal edildi. Ekonomik ve sosyal düzenlemelerin, gerçekten de bu kralların ve imparatorların rutin ve bilinçli olarak müdahale ettiği yönleri vardı ve bu örnekler önemsemezlikten gelinmemelidir. Mesela, William Beik,[5] Fransız monarşisinin 18. yüzyılda Güney Akdeniz'de dahi vergi gelirleri elde etme konusunda oldukça etkili olduğunu göstermişti. Bu müdahale, Paris civarında ve kuzeydoğuda çok daha kuvvetliydi. 19. yüzyıldan önce Avrupa'daki monarşiler, çoğu zaman yollar, limanlar ve posta sistemlerinde belirli bir sorumluluk sahibiydiler. Ayrıca Batı Anadolu'nun, Kuzey Suriye'nin ve Balkanların Osmanlı İstanbul'una bin millik mesafede olan bölümleri, Safavi İran'ı, Moğol Hindistan'ı[6] şöyle dursun, en azından Mısır ve imparatorluğun ücra Arap eyaletleriyle karşılaştırıldığında, oldukça sıkı bir biçimde yönetiliyordu.[7]

İran'da ve Güney Asya'da dahi Müslüman imparatorlar kendi nüfuz alanlarındaki yarı kurak bölgeleri sulayan kanal sistemlerinin bakım onarımından doğrudan sorumluydular. Çin'de de benzer şekilde

---

5. W. Beik, *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*, Cambridge, 1988.
6. I. M. Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983.
7. Burton Stein, *A History of India*, Oxford, 1998; ayrıca bkz. John F. Richards, *The Mughal Empire*, Cambridge, 1995 ve İrfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India (1556-1707)*, Bombay, 1963; Sugata Bose ve Ayesha Jalal, *Modern South Asia: Culture, Political Economy*, Delhi, 1998.

imparatorlar Sarı Nehir'in sulama sistemlerini doğrudan yönetiyor ve imparatorluğun merkezine hububat temin eden Nanjing'in kuzeyindeki Büyük Kanal'ın bakımını sağlıyorlardı.[8] Akıllarında bu örneklerle, bazı Avrupalı yorumcular, bu siyasi sistemlerin, su temin etmenin iktidarın merkezileşmesini gerektirdiği "hidrolik toplumlar"ın örneği olduğu görüşünü geliştirdiler. Büyük ve doğrudan yönetilen kraliyet mülkleri de keza bu krallıkların bir özelliğiydi, bu nedenledir ki, İslam ve Arap hükümranlık alanında bir ayırım da, çoğu zaman *hassa* denen sultanlık alanlarıyla daha gayri resmi bir biçimde yönetilen alanlar arasında yapılırdı. Çin'de Mançu Banner Lands ve imparatorluk av sahaları benzer statüye sahiptirler.[9] Afrika'da da, sömürgecilik öncesi birkaç devlet aynı şekilde bazı merkezileşmiş işlevler sergilemekteydiler. Batı Afrika Asante Krallığı (modern Gana) bilhassa, bir bürokrasi tarzı, devlet ticaret kuruluşları ve ortak bir yasa kodu geliştirmişti.[10] Yöneticileri, iletişim sistemini dikkatle sürdürüyorlardı ve kendi sınırları konusunda oldukça net bir fikre sahiptiler.

Yine de bu örnekler sadece genel kuralları pekiştirmeye yarıyor. Eski emperyal merkezlerin ve bürokrasilerin toplumun işleyişine ve ekonomiye sadece belirli durumlarda ve oldukça özellikli coğrafi alanlarda müdahale ettiği gerçeği işte budur. Bu, eski devletlerin eşit oranda "zayıf" olmaları durumu değildir, daha ziyade ahlaki ve fiziki otoritelerini spesifik görevler için idareli kullanmaları durumudur. Mesela, dünyanın her yerinde sulama sistemlerinin ve yolların büyük bölümü büyük bir ihtimalle yerel cemaatler ya da kodamanlarca idame ettirilmektedir. Kraliyet ayrıcalıkları ve iktidarların karmaşık yığınlar halinde ortaya çıktığı yerlerde sıklıkla parçalanma ve diğer prensler ya da asillere düşen mirasın parçası olma yönünde bir temayül mevcuttur. Krallar ve imparatorlar genellikle para toplamak amacıyla haklarını en yüksek teklifi verene "kiralamayı" kârlı ve elverişli bulmaktaydılar. Mali açıdan merkezileşmiş Fransa'da dahi devlet, ayak direyen köylülerden ne sızdırdıysa, "çiflikler" halinde anlaşmalı taraflara ve ayrıcalıklar olarak büyük kodamanlara, geniş ölçüde dağıttı. Burada ve Avrupa'nın başka yerlerinde, bizatihi kraliyet vergileri yerine, kırsal ayaklanmaların kökünde yatan, böylesi finansal girişimciler tarafından zorla toplanan fazladan yükümlülüklere karşı, çoğu zaman bir

8. Jonathan Spence, *The Search for Modern China*, New York, 1990, s. 112; 144; 157.
9. Evelyn S. Rawski, *The Last Emperors: A Social History of Qing Imperial Institutions*, Berkeley, 1998.
10. Ivor Wilks, *Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order*, Cambridge, 1975.

şikâyet vardı. İspanyol Yeni Dünya'da, serbest piyasadan, zorla mal satışı ve yerli köylülerden emeğin müsaderesi yoluyla kazandıkları kadar parayı kazanamayan yerel valiler ve belediye reisleri, tahtın ardı ardına gelen gücü merkezileştirme girişimlerine inatla direnmekteydiler. Doğal olarak, İspanyol görevlilerin ifadesiyle "zorbaca istismar" sayısız yerel isyana neden oldu.[11]

Tablo, Asya'da da benzer şekildeydi. Çin'de, 1800'e gelindiğinde, kraliyet siloları, Büyük Kanal ve Sarı Nehir su kanalı sistemleri çürümekteydi.[12] Diğer kraliyet kuruluşları batmaktaydı. Başlangıçta imparatorlar, başka yerde kuvvetlendirmek amacıyla, iktidarlarını bir alanda devretmekten memnundular. Ne var ki, bu emperyal işlevlerdeki çürüme, uzun vadede rejimin meşruiyetine ciddi şekilde gölge düşürdü. Batı Afrikalı Asanteler üzerine son çalışma, bu yüksek emeller peşinde koşan merkezileşmiş gücün, yerel tımar sahipleri ve soy gruplarınca ciddi şekilde sınırlandığını da göstermiştir. Burada, halktan kişiler dünya piyasalarıyla yöneticilerinin çıkarları nedeniyle değil de, onlara rağmen, ticari temaslar geliştirmişlerdir.

Yani tüm bu büyük devletlerde hükümet, çoğu zaman ışık oyunu gibi bir şeydi. Kodamanlara ve yerel cemaatlerce alıp götürülmesini durdurmak için sürekli teyakkuza ihtiyaç duyulsa da, devlet gücü, belirli alanlarda kuvvetli ve amaca yönelikti. Başka yerlerde ise, derme çatma ve rastlantısaldı. Geniş alanlarda kasten uygulanmıyordu. Yöneticiler, askeri kuvvetleri hızla seferber etmeyi zor buluyordu. Büyük kralların kendi ihtişamlarıyla övündükleri Asya'nın muson alanlarında, yollar her yıl geçilemez hale geldiğinde, savaşma ve vergi toplama faaliyeti gerçekten durma noktasına gelmekteydi. Devlet sadece az sayıda memur görevlendirebiliyor veya özellikli durumlarda kral kendi adaletini uyguluyordu. Yöneticiler, kendi farklı bölgelerinde kimlerin ve kaç kişinin yaşadığını, hangi dili konuştuklarını veya hangi dinsel ritüelleri icra ettiklerini henüz yeni öğrenmeye başlıyorlardı. Avrupa'daki dinsel zulüm tarihi nedeniyle buradaki çoğu rejim de "insanların ruhlarına pencere açmak" tan sakınmaktaydı. Müslüman ve Asyalı toplumlarda gereken şey, inanç birliği değil, imparatorluk kültünün yüceliğinin geniş ölçüde kabulüydü. Bu nedenle her yerde devletin ve emperyal gücün donanımı uzun vadede yerel elitlerin yahut özerk yerel cemaatlerin işbirliği ve onurlandırılmalarına dayanmaktaydı. Yöneticiler, yörelerinin siyasi biçimlerinin ve dinsel inançlarının aza-

11. P. J. Bakewell, *A History of Latin America*, Londra, 1997, s. 282-283.
12. Spence, *Search for Modern China*, s. 165-170.

misini kabul etmek ve onları kendi hallerine bırakmak mecburiyetindeydi.

Seçim yolları büyük ölçüde değişmekteydi. Spektrumun iki ucu, 19. yüzyıl sosyologları ve bilhassa Alman sosyolog Max Weber tarafından analiz edildi. Bir tarafta askeri aristokrasi modeli vardı. Burada büyük askerlerin sülaleleri ve arazi denetçilerine, yüce hükümdara bağlılık göstermek ve fetihler ya da savunma savaşları için kaynakları ve insan gücünü doğrudan ya da dolaylı olarak sağlamak koşuluyla, kendi yetki alanları içinde yürürlükte olan efendiliklerine izin verilmekteydi. Bu, mesela, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu içindeki Macar asilleri için büyük ölçüde doğruydu. Delhi'deki Moğol imparatoruna büyük bağlılık duyulan, borçlu yerel krallarla asillerce kontrol edilen Hindistan'ın kuzeybatısındaki Rajasthan bölgesi de, bazı açılardan farklı değildi. Diğer tarafta ise, eski tarz bürokrasiler vardı. Çin, soyları ve emperyal okullar sayesinde Konfüçyüs klasikleri konusunda eğitim almış, sonra da toprak reformu vasıtasıyla düzen ve bereket oluşturmaları için uzak eyaletlere gönderilen sivil yargıçların özenli hiyerarşisine sahipti. Bu kişiler arkaik bürokrasinin ideal tipini temsil etmekteydiler. Fransa, ortaçağdan beri St. Louis tahtı için dövüşen büyük ailelerden gelen kendi geleneksel soylularıyla, görünüşe göre diğer uçta yer almaktaydı. Buna rağmen uygulamada, bürokratik sistemlerdeki memurlar yerel seviyede arazi denetçileri olarak kendi güçlerini büyütürlerken, askeri aristokrasinin evrak ve bilgi yöneticilerine ihtiyacı vardı. Bu nedenle, hükümetin bilgili olmaya ve pintiliğe ihtiyaç duyduğu bir toplum olan Fransa'nın, kendi *noblesse de robe*'leri vardı: düşük statülü tüccar sınıflardan ve hukukçulardan gelen bürokratik asalet. Aksine, Çin'de, yönetimdeki Qing hanedanı 17. yüzyıl ortalarında kendi gücünü pekiştirdiğinde, arazi vergisinin ömür boyu sabitlenmesine izin vermek zorunda idi. Bu durum, bürokratların alındığı bilim adamı ve seçkin ailelerin, daha fazla arazi ile kendi muhitlerindeki ticaretin ikramiyelerini topladıkları, toprak sahibi hatta kendi başlarına birer tüccar sınıfı haline geldikleri anlamına geliyordu. Sırf bilime yaslanan seçkinler yerel koşulların rüzgârıyla eğilmişti. Çin tarzı yüksek memuriyet mensupları, mandarinler, tehlikeli sınır bölgelerine istikrar kazandırmak için Vietnam devletinin sınırlarında Tay azınlık gruplarıyla müteaddit evlilikler yaptılar. Böylece, gerçekte, farklı ideal bürokrat tipleri, savaşçı toprak sahipleri ve din adamları karmaşık örüntüler halinde birbirlerine karıştılar.

En güçlü tarım imparatorlukları dahi, bu nedenle, haklar, ayrıcalıklar, yerel özerklikler ve geçmişten miras alınan ya da imparatorluk

veya kraliyeti sağlamlaştırma eylemleri sonucunda oluşan "aile çevreleri" karmaşasıyla uğraşmaya devam ettiler. William Doyle'in kelimeleriyle, Avrupa'nın büyük bölümünde dahi, "ancien rejim gerçeği, içinde şimdiye kadar ki meydan okunamaz otoriteyi dayatmaktan uzak kralın kendi tebaasıyla çok farklı düzeylerde durmaksızın pazarlık yapmakta olduğu, güçler ve eşitsiz yetki alanlarının sürekli çakışmasının yoğun karışıklığıdır."[13] Sonraki 18. yüzyılda, Fransa'nın sözde mutlak krallarının otoritesi, temyiz yetkisine sahip bölgesel mahkemeler ya da *parlamentolar* ile vergilendirme üzerinde güç bahşedilmiş "sınıflar" vasıtasıyla, hâlâ sınırlıydı. Çarın teorideki otoritesinin pratikte sınırlı olduğu Rusya, "Avrupa"da uç bir durumdu. 1763'de, Rusya'nın boyutlarının sadece %1'i olan Prusya 1.400 kişi istihdam ederken, Rusya 16.500 memur istihdam etmekteydi.[14] Bu nedenle Rusya'da, hiçbir zaman Batı Avrupa ölçeğinde feodal ayrıcalık oluşturamamalarına rağmen, toprak sahipleri bu geniş imparatorluğu etkin şekilde kontrol ettiler. Ayrıca bu sadece bir zayıflık meselesi değildi. Hükümdarlar, kendi siyasi hedeflerine ulaşmak için bazen stratejik olarak bu farklı güç kaynaklarını ve yargılama yetkilerini harekete geçirilebilmekteydiler. Çarlar isterlerse, müthiş keyfi güçleri harekete geçirebilirlerdi. Ancak bireysel yetki alanlarını ortadan kaldırmak, her zaman yönetenlerin çıkarına olmamıştır. İngiliz kralları ve onların bakanları mesela, İrlanda'nın farklı statüsünü ve himayesini, bununla İngiltere, İskoçya ve İrlanda'daki üç krallık boyunca siyasetin tekerleklerini yağladıkları son derece yararlı kaynak olarak buldular.

Eski rejimlerin, tarihçilerin çoğu zaman hakkında yorum yaptığı bir özelliği de, nispeten merkezileşme dönemlerini ademi-merkeziyetçiliğin ve sonra bazen yeniden merkezileşme girişimlerinin izlediği "gelişim döngüleri"nden geçme eğilimleridir. Bazı durumlarda, "emperyal aşırı gerginlik" 18. yüzyıla gelindiğinde zaten sadece çok görünür hale gelmişti, yüksek krallar ve imparatorlar da fetihler döneminde ele geçirdikleri güçlerinin azamisini devretmişlerdi. İstanbul'daki Osmanlı yöneticileri, egemenlikleri imparatorluğun merkezinde güçlü kalmasına rağmen, 1700'e gelindiğinde Mısır'da, Suriye'de, Lübnan Dağı'nda ve Kuzey Afrika'da kumandayı fiilen güçlü *ayan*a yahut bölgesel kodamanlara bırakmışlardı. 1720'ye gelindiğinde Hindistan'da Moğol imparatoru, Delhi'den uzakta genişleyen krallıklar silsilesinde-

13. William Doyle, "The Union in a European context", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6. seri, 10, 2000, s. 168.
14. Lieven, *Empire*, s. 204; Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, Londra, 1974, s. 204.

ki kendi aşırı kudretli Hindu, Müslüman ve Sih tebaalarından gelen gelirin sadece azalan bir hacmini ve kamusal bir saygıyı hesaba katabiliyordu. Avusturya Habsburg İmparatorluğu "çoğunun derin kökleri ve güçlü bireysel kimlikleri olan ayrı bölgesel birimler kümesi"[15] idi ve merkezi düzeyin altındaki otoritenin neredeyse tamamı, en azından 18. yüzyılın ortalarına kadar, toprak sahibi asiller, Kilise ve yarı özerk şehirler tarafından uygulanmaktaydı. 19. yüzyılın Alman devleti kurucuları, Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarındaki bu ademi-merkeziyetçi, çakışan güçler imajını, asap bozucu anlamsızlığın sınırında görür hale geldiler.

Bu eski devletlerdeki ideolojik güç, parçalı ve karmaşık olduğu kadar siyasal bir güçtü ve çoğu zaman onunla iç içeydi. Bir "Budist", "Konfiçyüsçü" veya Taocu hükümranlık alanı olmaktan açıkça çok uzak olan Çin İmparatorluğu, kozmik bir ruhun imparatorluğuydu. Bozkır akıncısı atalarının yaptığı gibi Qing imparatorları, Tibet'in Dalai ve Panchen rahiplerinin ve Moğolistan'ın Şaman din adamlarının ruhsal gücüyle yakın bağlantı sürdürmekteydi. Ayrıca bu zorunlu olarak söz konusu güçlerin ideolojik "zayıflığına" indirgenmemeli. Aksine, güzel bir örnek verilebilir ki, büyük hanedanlar çoğu zaman bu özel farklılıkları teşvik ederler. Çinli tarihçi Pamela Crossley'in ileri sürdüğüne göre geç dönem Qing, liderlerinin çoğu zaman kültlerin de başı olduğu farklı etnik gruplaşmaları besleyerek yönetilmektedir.[16] Qing emperyal ideolojisi, bilhassa imparator Qian Long yönetiminde, imparatoru aşkın ve tarafsız bir konuma yükseltmekteydi. Onun azameti, Moğollar ve Mançuların yüce Han'ı ve Han Çin Hanlarının Konfüçyüsçü babası olarak evrensel monarşisine yansıtıldı (İllüstrasyon 1.1'e bakınız).

Benzeri argümanlar Osmanlı hanedanı için de oluşturuldu. Sultan, bir Osmanlı hanı, bir Sezar, bir "Roma" imparatoru, sonradan halife ya da Peygamber'in halefi ve İskender tarzında evrensel bir kraldı.[17] Müslüman bir yönetici olarak diğer kültlerin başı olamazdı ancak Yahudi, Dürzi ve Hıristiyan kurumlarını himaye etmekteydi. Hazreti Peygamber'in ardından Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olan Müslüman Moğol imparatoru, Delhi'de Red Fort'un surları altındaki Jumna Nehri'nde bir araya gelen çıplak Hindu din adamlarının üzerine mübarek bakışını muntazaman fırlatırdı. Onlar, Hindu "çoktanrıcılığı"nın en somut örneği olmalarına rağmen gerçekte yaşanan böyleydi.

---

15. Lieven, *Empire*, s. 171.
16. Crossley, *Translucent Mirror*.
17. Kunt, *Sultan's Servants*; Prof. Kunt'tan özel görüşmeler.

"Rajputs"[18], "Moğollar", "Türkler" ve İranlılar gibi bir zamanların akışkan sosyal kategorilerini kesinleştiren, imparatorun orduları oldu. Bazı durumlarda, yerel dini ve etnik cemaatlerin emperyal ideolojiyi ve siyaseti reddetmek için yeterince güçlü olduklarına şüphe yok. Yine de bu örnekler, eski rejimlerin, çoğu 19. yüzyıl ulusdevleti ve imparatorluğununkilerden oldukça farklı ideallere ve kültürel amaçlara sahip olduğunun bir hatırlatıcısıdır. Eski rejimler, karmaşıklık ve farkları yaratır, hatta yüceltmeye yardım ederler.

Dinin, devletin kimliğiyle her halükârda yakından ilişkili hale geldiği Hıristiyan Avrupa'da dahi yöneticiler, farklı dini grupları himaye ederek kendi güçlerini aksettirmenin peşindeydiler. Büyük Petro'dan sonra, Rus hükümdarları, kendilerini aynı zamanda Avrupa mantığının, Ortodoks Hıristiyan Kilisesi'nin kutsal krallarının ve sayıları artan Moğol ve Müslüman tebaalarının yüce hanlarının açık fikirli simgeleri olarak yansıtmaya çalıştılar. Ortodokslar arasındaki uzlaşmaz Kadim Müminlerle ve 1800'e gelindiğinde Polonya ve Litvanya Katolikleriyle ve Orta Asya Müslümanlarıyla başa çıkmak zorundaydılar. Avusturya ve Alman topraklarında farklı inançlara "hoşgörü", 1648 Vestfalya Anlaşması'yla yasallaştırılmıştı. Avusturya'nın doğu sınırındaki Viyana, Ortodoks Hıristiyanlar ve Yahudi cemaatlerine hükmetmekteydi. Habsburg hükümdarları, sevseler de sevmeseler de Katolikleri, Protestanları, Uniate Hıristiyanları, Yahudileri ve hatta birkaç başıboş Müslüman'ı gemide tutmak zorundaydı.

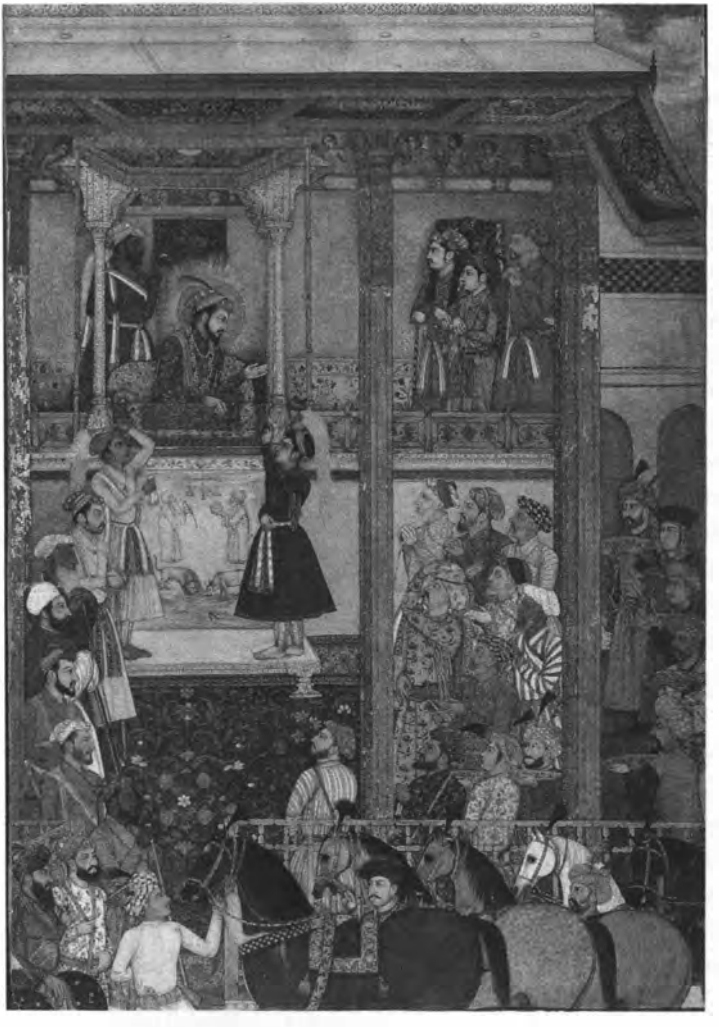
Avrupa'nın batısı ve güneyindeki Katolik krallarla papalık arasındaki ilişki, karmaşık ve tetikte kalmayı sürdürdü. Roma Piskoposu, Alpler üzerinden, bir Fransız egemenin sözde aydınlanmış bir despotluğun doruğundaki gücünü hâlâ saptırabiliyordu. Roma Katoliklerinin, çoğu kamu kurumlarından menedildiği Britanya'da dahi, hükümdar, din adamlarının ileri sürdüğü farklı ve uzlaşmaz doktrinlere rağmen, İngiltere'deki bir Episkopal ve İskoçya'daki bir Presbitaryen kilisenin başı idi. 1815'e gelindiğinde, İngiliz kralı, Quebec ve Malta'daki Roma Katoliklerine, Yunan adalarındaki Ortodoks Hıristiyanlara ve Güney ve Güneydoğu Asya'daki Hindu, Müslüman ve Budistlere hükmediyordu.

---

18. D. H. A. Kolff, *Naukar, Rajput and Sepoy: The Ethnohistory of the Military Labour Market in Hindustan 1450-1850*, Cambridge, 1986.

İllüstrasyon 1.1 – Farklılığı canlı tutmak: Qian Long birliklerini denetliyor, Guiseppe Castiglione'den.

İllüstrasyon 1.2 – Çok etnik yapılı bir imparatorluk: İmparator Şah Cihan, İranlı general Ali Mardan Han'ı kabul ediyor, 1638, Moğol minyatürü.

17. ve 18. yüzyılların küresel "eski düzen"inin tüm bu özellikleri, 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen dönüşümün önemini vurgulamaktadır. Devlet, ulus, "etnik azınlık", bilim ve meslekler, kendilerinden önceki daha değişken, ideolojik açıdan karmaşık yine de ekonomik olarak sade bir dünyadan doğdu yahut bu dünyaya dayatıldılar.

DEVLETLERİN SAÇAKLARINDAKİ GÜÇLER

Çoğu 18. yüzyıl kolonisinin iç tarım alanlarının güçlü, bağımsız arazi denetleyicileri, buyurgan bürokratlar ve serbest ticaretçi şehirler tarafından doldurulduğu gibi, dış çevre de geçirgen ve belirsizdi. Rejimler, dışarıdan işbilen asker ve yöneticileri kendi hükümranlık alanlarına dahil ettikleri takdirde uzun süre ayakta kalıyordu. Günümüz Arnavutluk ve Romanya'sından insanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm sürdüler ve Mısır'da 1802'ye kadar yeni bir hanedan kurdular. Bir Ermeni hanedanı şimdiki Irak'a hükmetti. Çin İmparatorluğu'nun büyük bir kısmı, Moğol, Uygur ve Tibetli kabile ileri gelenlerini, Çin Seddi'nin ötesinden kendi yönetici gruplarına dahil etmeye devam eden bir Mançurya nüfuz alanı idi.[19] İmparator Qian Long, söylendiğine göre, çevredeki kumandanlarla daha kolay konuşabilmek için Uygurca öğrenmişti. Rus İmparatorluğu'nun güvenilir araçları haline getirilenler sadece Kazak süvarileri ve "öncü" köylülerdi. Ancak özünde birçok asil aile, kendi kökenlerini eski Moskova'nın genişleyen Rusya'ya sonradan dahil edilmiş Türk veya Moğol düşmanlarına kadar araştırmaktaydı.

Devlet sınırlarının ötesinden becerikli ve iddialı azınlıklar devlet makamı çevrelerini oluşturdular. Baltık Almanları Rusya'da hüküm sürdü. Hannover Almanları, İskoçlar ve İrlandalılar tarafından askeri komutalarına katıldıkları İngiltere'de hüküm sürdüler. Bu adamların babaları ve büyükbabalarından bazıları, bir zamanlar "Katolik" idi ve İngiltere'nin "kabilesel" düşmanlarıydı. Çoğu Avrupalı ve Avrupa dışı topluluklar, bir vatanseverlik görüntüsü ve duygusun gelişimini gördülerse, bizim de göreceğimiz gibi, bu hiç değilse kısmen yabancılar tarafından yönetildikleri içindir. Hindistan'da "yerli" (*deshis*) ve "yabancı"(*bideshis*) ile *pardeshis* denen "sadece belirsiz sınırlardan geldiklerini bildiğimiz yabancılar" kategorisi arasında ayırım yapıyordu. 1780'de, dünyanın büyük bir bölümü, böyle bir "pardeshis" tarafından yönetilmekteydi.

19. Rawski, *Last Emperors*.

İllüstrasyon 1.3 – Kutsal, Romalı, peruklu ve imparator: Kutsal Roma İmparatoru VI. Charles, Schloss Laxenburg, Niederösterreich, Matthias Bernhard Braun.

Üstelik büyük imparatorlukların çoğu, ticari şehirler, deniz ticareti şirketleri yahut kendi dış ticaretlerini kontrol eden veya ondan (bir pay alan) denizötesi devletlerle simbiyotik çekişme içinde yaşıyorlardı. Korsanlık Atlantik'de ve doğu denizlerinde henüz gelişmişti. Malta'nın St. John Şövalyeleri'nden Cezayir Beylerine ve Venedik Cumhuriyeti'ne kadar uzanan, rengârenk bir gemi sahibi güçler grubu Akdeniz'de egemendi. Doğu sularında, büyük bir Güneydoğu Asya liman prensleri ve gemi sahipleri şirketi olan Bugis, Batavia bölgesinde-

ki "Hollandalılar"la ve melez ırklı torunlarıyla ticaretin kontrolü üzerine mücadele ederken, Muskat ve Umman tüccarları Afrika ve Hindistan kıyılarını turluyordu.[20] Çalışmalar gösterdi ki, tarın imparatorluklarında dahi güçlü tüccar ve yerel eşraf kuruluşları, resmi olarak imparatorluk görevlileri ve askerlerce hükmedilen deniz kıyısındaki şehirleri etkin şekilde kontrol etmekteydiler. İmparatorların 16. yüzyıldan itibaren, devletin ticari kuruluşlarınca doğrudan kontrol edilemedikleri zaman Çin'in deniz ticaretine son vermeye kalkışmaları, bu tür sürünen özerkliğin, "Kral Gümüş"ün veya ticari açgözlülüğün yükselişini önlemek içindi.[21] Ne var ki, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hepsi ortadan kalktıkları yahut boyun eğmeleri kafalarına sokulduğu için, bu denizötesi egemenliklerin önemini hafife almak kolaydır. Nihai küçük düşüşleri, Britanya Kraliyet Donanması'nın komutanları tarafından çoğu zaman "korsanlar" olarak kınanmaları idi.

Tarihçiler dünyayı geleneksel anlamda büyük rejimlerin ve onların vakanüvislerinin yahut Batı Avrupa'da ortaya çıkan ulusdevletlerin perspektifinden görürler. Ancak yakın senelerde, insanlığın bu bağlamların hiçbirinde yaşamayan geniş kısmına daha fazla dikkat gösterildi. Afrika'da, Oyo, Büyük Zimbabwe ya da Asante imparatorlukları gibi karmaşık tarın toplumları mevcuttu. Ancak bilhassa kıtanın doğusunda ve güneyindeki diğer birçok Afrikalı, devletsiz denen toplumlarda yaşıyor ve geçimleri bir dizi tarın, orman ve hayvancılık ürünlünün istismarıyla gerçekleşiyordu.[22] Şehirler, Batı ve Kuzey Afrika'da yaygındı ancak Arapların ve Avrupalıların oturduğu yerler dışında Afrika'nın doğusunda ve güneyinde pek azdı. Tekerlek ve saban bilinmiyor veya en azından kıtanın büyük bölümünde kullanılmıyordu; ayrıca toprak bol olduğu için Afrika hiyerarşileri Avrasya'daki gibi toprak sahipliği ve zenginlik farklarıyla değil, daha çok yaş gruplarıyla oluşturuluyordu.

Bu nedenle, Afrika'nın çoğu kısmında, yerli Amerika ve Pasifik dünyasında olduğu gibi, "devlet" aygıtı ayrı bir varlık olarak mevcut değildi. Bu toplumlar, gerçek veya varsayılan akrabalık birimleri olarak düzenlenmiş farklı toplum dilimlerinin çıkarlarını temsil eden sülale reisleri tarafından içerden denetlenmekteydi. Afrikalı birçok "ulu kral" büyük sülalelerin reislerinin öğütleriyle kısıtlanmaktaydı. Yetki-

---

20. Leonard Blusse, *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia*, Dordrecht, 1986.
21. Timothy Brook, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, Berkeley, 1998.
22. John Iliffe, *Africans: The History of a Continent*, Londra, 1995, s. 62-127.

leri, kaynaklar üzerinde otoritelerini kullanmaktan ziyade, çoğunlukla ruhlar dünyası ile meditasyon konusundaki ritüelleri kapsıyordu. Bu toplumlarda çatışma sınıflar veya etnik yapılar arasında olmaktan ziyade, çoğunlukla sülale liderleri içindeki farklı yaş grupları arasındaydı.[23] Elbette bağımlı gruplar böyle topluluklarda dahi mevcuttu. Bunlar bazen kölelerin torunları, bazen de ebeveynleri zor zamanlarda mallarını yardım karşılığında rehine vermiş olan insanlardı. Ancak böyle kişiler, Karayipler'deki ve Amerikan modelindeki serfler veya plantasyon kölelerinden ziyade, üstün sülalelerin hizmetkârları gibiydiler.

Aynı şey, Kuzey Amerika, Avustralasya ve Pasifik'in göçebe, orman sakini ve avcı nüfusun pek çok örneğini oluşturan yerli halkı için de geçerliydi. Bunlar, kültürel açıdan çok yönlü, dil bakımından çeşitli ancak tabiatın ve hayvanlar aleminin döngüsüne tarım imparatorluklarının nüfusundan daha da sıkı şekilde bağlıydılar. Toplumsal ve dinsel yaşam düzenlenmiş veya öngörülebilir değildi. Toplumsal cinsiyet, sosyal ilişkileri şekillendiren büyük bir güç idi. Pasifik Polinezyası'nda mesela, cemaatler çoğu zaman oldukça uzak mesafelerden kadın alıp verme yoluyla birbirlerine bağlıydılar.[24] Ancak Maoriler arasında olduğu gibi başka yerlerde de erkek savaşçılar liderliğinde birbirleriyle kıyasıya çekişen gruplar, sosyal hayatın örüntüsünü oluşturuyordu. Dinsel faaliyetler, vaazlar ve düzenli ritüellerden ziyade, kültler ve gizemler üzerinde yoğunlaşmıştı. Böyle insanlar arasında misyonerler, Avrupalı askeri birlikler ya da yönetimlerin ansızın gelişinin yol açtığı kültürel şoku abartmak zordur.

Avrasya'nın muazzam tarımsal alanları dahi, içlerinde simbiyoz halinde yaşayan, bazen savaşlar ve istilalarla kırılan, farklı toplumlara ait böylesi topluluklarca dallanıp budaklandırıldı ve kendi içlerinde karmaşık bir hale getirildi. Avrasya'nın iç bölgeleri göçebe kurumsal yapıları destekledi. Orada, çok önceden dünya fatihi Cengiz Han'ı ortaya çıkaran hâlâ güçlü Mançuryalı sığır çobanları vardı. Arabistan'da, bir zamanlar Peygamber'in savaşçılarını tedarik eden ve 18. yüzyılda dahi saf İslam adına Osmanlı İmparatorluğu'na Vahabi direnişinin temeli olan göçebe, deve çobanı kabileler vardı. İran'da 18. yüzyıl süresinde iktidara gelenler, yarı göçebe Zands ve Kaçar kabile gruplarından ailelerdi.[25] Bu, ne var ki, bıçkın göçebelerle çöl sakinlerinin kendi

23. A. G. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, Londra, 1973.
24. Donald Denoon ve Philippa Mein-Smith ile Marivic Wyndham, *A History of Australia, New Zealand and the Pacific*, Londra, 2000, s. 9-33.
25. Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906*, Berkeley, 1969.

yönetimlerini canlandırmak ve kendi dinlerini arındırmak için, ortaçağın büyük Müslüman düşünürü İbni Haldun tarafından tanımlanan tarihsel süreçte yerleşik devletleri parçalamayı başardıkları, neredeyse son kuşaktı. Batı Avrasya'nın Avrupalı devletlerinin saçaklarında, Lap ren geyiği çobanları yahut Kazak koyun çobanları yerleşik krallıklar için kaynak sağlıyorlardı, ancak onlar için sinir bozucuydular da. Önde gelen Kazak köylüleri ve süvarilerinin, Rus İmparatorluğu'nun saçaklarında güçlü çıkarları vardı. 1770'lerde bazı Kazaklar imparatoriçeye karşı ayaklandıklarında, tahtta hak iddia eden ve Çar III. Peter olduğunu ileri süren sahtekâr Pugachev'in köylü orduları, yıllarca tüm imparatorluğu aylak aylak dolaştılar.[26]

Hayvan ve orman ürünlerini veya istihkâmcı, madenci ve ormancılar olarak kendi becerilerini krala ve yerleşik yetkililere satmaya bağlı orman yönetimleri, kurumsal yapının bir başka tipini temsil etmekteydi. Burada yine, bilim adamları yakınlarda gösterdiler ki, 18. yüzyıl kadar geç bir tarihte orman ve çapulcu kabile reisleri, hâlâ ovalardaki tarım devletleriyle eşitlik benzeri bir şeyler temelinde başa çıkabiliyorlardı. Bu durum, Hindistan, Burma, Tayland ve Endonezya takımadalarındaki veya böyle kişilerin sadece kıt kaynaklar ve askeri beceriler sağlamayıp beyaz büyücüler ve şifacılar olarak biraz huşu ile de bakıldıkları yerler olan Sibirya sınırındaki "kabilesel" orman sakinleri için de geçerliydi. Kuzey Amerika'da tarihsel kayıtlara, göçmenler ile Kızılderililer arasındaki savaşlar egemendir. Ancak hiç değilse daha coşkulu ayırımcılık siyasetlerinin 1812'den sonra gündeme getirilmesi öncesinde, en azından çok sayıda işbirliği ve iç içelik örneği de vardır.

YENİ SİYASİ OLUŞUMLARIN MÜJDECİLERİ

Son olarak müteakip 100 yılda, uluslararası seviyede bu kadar ciddi hale gelen ve gelecek bölümde daha ayrıntılı değerlendirilecek olan bu siyasi yapılar dikkate alınmalıdır. Bunlar Avrupa'nın kuzeybatısında fazlaca yoğunlaşmış yeni yeni gelişen ticari toplumlardı, ancak Karayipler ve Kuzey Amerika'da da sömürgeci yan dallar oluşturmuşlardı. Avrupa'nın kuzeybatısındaki nüfusun büyük bölümü ekonomik faaliyet, yaşam tarzı, davranış açısından kendi köylü kökenlerinden fazlaca uzaklaşmış değillerdi. Batı Avrupa'nın gelişiminin dünya tarihinde tümüyle istisna olduğu görüşü artık revaçta değil. Ancak Avrupa, çapı ve tarzı bakımından, dünyanın diğer birçok bölgesinde türemiş olan

26. John T. Alexander, *Autocratic Politics in a National Crisis: The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt, 1773-1775*, Bloomington, 1969.

girişimci toplumların büyümesini geride bıraktı. Bu bölgedeki kırsal topluluklar kadar kentliler de, merkezi Yangzi vadisinde veya kırsal Bengal'de yahut İstanbul'un hinterlandında görülebilen ticaret merkezlerindekilerden de daha fazla uzmanlaşmışlardı. Sadece Japonya ve kısmen Çin kıyıları hakikaten ikna edici bir paralellik arz ediyordu.

Jan de Vries'in ilk modern ekonomi[27] olarak gördüğü merkezi Hollanda, 17. yüzyılda dahi yiyeceklerinin üçte birinden fazlasını uzak mesafelerden ithal etmekteydi. İyi gelişmiş bölgesel uzmanlaşma, 18. yüzyılda, Londra'nın Güney İrlanda'dan taze meyve ve sebze, Newcastle'a kadar uzanan kuzeyden de kömür ithal eden büyük bir pazar olduğu güney İngiltere'nin de bir özelliği idi. Finans ve kredi enstrümanları aynı derecede iyi gelişmişti ve sermaye gitgide ulus ötesi hale gelmekteydi. Böylelikle, mesela Hollandalı finansörler İngiliz Doğu Hindistan ve Levant şirketlerinin hisse senetlerine ve Hollanda, Britanya'nın rakibi olmaya devam etse de, Britanya Karayipler'ine yatırım yaptılar. Bazı yönlerden, ekonomik ihtisaslaşmanın ve sermayenin uzun mesafeli açılımının en ileri biçimi, Kuzey Amerika'nın güneyindeki ve Karayipler'deki köle plantasyonlarıydı. Köle ticaretinin ve köle istismarının şiddeti ve acımasızlığı, bunun, insanın canavarlığının esnek ve finansal açıdan sofistike, tüketim odaklı, teknolojik açıdan da yenilikçi bir biçimi olduğu gerçeğini örtbas edemez.

Avrupalılar gittikleri denizötesi yerlerde, mesela 1650'lerden itibaren Afrika'nın güneyinde yerleşen Hollandalı çiftçilerin yaptığı gibi, eski toplumsal ve dinsel normlar doğrultusunda faaliyet göstermeye devam etmiş olabilirler. Ancak nadiren klasik anlamda köylü sınıfı haline geldiler. Bu göçmen kıtalarında toprak çok boldu. İnsanlar, büyük mal sahiplerinin hükmettiği yeni bir köylü sınıfı haline gelmek için değil, kendi toprak haklarını elde etmek amacıyla göç etmişlerdi. Büyük kırlık ve ormanlık arazilerin sahipleri bu nedenle, Yeni Dünya'da ve sonradan Avustralasya'da ortakçılara ve kendi evlerinde oturan küçük çiftçilere genelde karşı çıktılar. Ümit Burnu'nda dahi siyahi nüfus, kendi toprağını genel olarak aile emeğiyle ekip biçen köylülerden ziyade işgücü rezervine benzeyen bir şey oluşturmaktaydı.

Böyle küresel büyüme merkezlerindeki bu modern görünümlü emek, ürün ve sermaye piyasaları biçimleri devlet gücünün daha net ve betimlenmiş olduğu politikalarla her zaman çakışmıyordu. Hollanda ve İngiltere'nin hâlâ sayısız hukuk ve statü alt sistemleri, hatta

27. Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700*, New Haven, 1978.

piyasanın genişlemesiyle bazen güçlenen ilginç anakronizmleri vardı. Almanya, prenslikler, prens piskoposlukları, serbest şehirler ve benzerlerinin bir yamalı bohçası olmaya devam ediyordu. Genel olarak daha ticarileşmiş ve ihtisaslaşmış tipte ekonomiler, yine de er ya da geç daha ihtisaslaşmış ve güçlü devletlerle sınırdaş hale gelecekti. Gücün şeffaflığı, tüccarların ve ticaret erbabı toprak sahiplerinin her zaman cazip bulduğu bir şeydi. Bununla birlikte ticari büyümenin mayası 1780'e gelindiğinde, Batı Avrupa'nın çekirdek alanlarında ve Kuzey Atlantik'teki sömürgelerinde dahi hâlâ sadece derme çatma ve sınırlı bir etkiye sahipti.

"KÜRESELLEŞME"NİN TARİHÖNCESİ

Bu kitabın bir teması da orta vadede Batı'nın egemen olduğu daha bütünleşmiş bir uluslararası toplumun, uzun 19. yüzyıl süresince büyümesidir. 19. yüzyıl için kesinlikle "uluslararası" terimini kullanabiliriz. Bu her şeyden önce, ulusdevletin fikir ve uygulamalarının tüm belli başlı dünya kültürlerindeki elitler arasında kökleştiği, "milliyetçiliğin uluslararasılaştırılması" dönemidir. Ne var ki, ulusdevletin tepe noktasından önce, küreselleşmenin 17 ve 18. yüzyıllardaki doğasını dikkate almak önemlidir. 1780-1820 dünya krizi, tam da siyasi ve ideolojik şok dalgalarının zaten birbirine bağlı dünya merkezleri arasında ileri geri salınması nedeniyle, bir dönüm noktasıdır. İlaveten, burada "arkaik küreselleşme" ve "erken modern" küreselleşme dediğim ağlar, 19. yüzyılın uluslararası sisteminin şemsiyesi altında sürüp gittiler. Bazen onu güçlendirdiler; bazen da meydan okudular.

Bu bölüm, "arkaik küreselleşme"[28] terimini, yerel ve bölgesel seviyeden bölgelerarası ve kıtalararası seviyeye kadar, fikirlerin ve sosyal güçlerin coğrafi yayılmasının yarattığı eski ağları ve egemenlikleri tanımlamak için kullanmaktadır. Önceki sayfalarda belirtildiği gibi, arkaik küreselleşme birçok merkeze sahiptir. "Avrupa'nın genişlemesi", ilk evrelerinde, oluşmakta olan bir dünya sisteminden ziyade, küreselleşmenin birkaç çağdaş örneğinden sadece biridir. Yine de biz bu örüntülerde klasik antik dönemden erken modern döneme kadar bazı ortak temel prensipleri saptayabiliriz. Bu dönemde şüphe yok ki, büyük siyasi ve ekonomik değişiklikler vuku buldu. 17. yüzyıla gelindiğinde, köle plantasyon sistemi ve Yeni Dünya gümüşünün oluşturduğu ağ, Atlantik bölgesinin bir kısmında erken kapitalist küreselleşme ça-

28. A. G. Hopkins (Der.)'deki arkaik küreselleşme kavramını daha kapsamlı geliştirmeye çalıştım; *Globalization in World History*, Londra, 2002, s. 47-73.

ğına eşlik etmişti. Yine de, insanların, parasal işlemlerin ve fikirlerin küresel ağların altında yatan mantık, 1750'de Güney Avrupa, Asya ve Afrika nüfusunun çoğu için beş, hatta on asır önce varolanların altında yatanlarla benzerlikler taşıyordu.

İnsanlar, kâr nedeniyle, güç arzusuyla ve salt merak sonucu birbirleriyle sürekli olarak uzun mesafeli temaslar kuruyorlardı. Eski rejimlerin dünyasında, bu dürtüler modern uluslararası sisteme özgü olanlardan ustaca farklı biçimler almaktaydı. Üç genel prensip, arkaik küreselleşmenin temelini oluşturur: ilki, evrenselleştirici krallık; ikincisi, kozmik dinin yaygın zorlaması; üçüncüsü, beden sağlığı konusundaki maddi veya ahlaki anlayış. Bu kuvvetler, fikirlerin, çalışanların ve emtianın küresel değiş tokuşundaki bazı temel örüntüleri meydana getirdi.

İlk olarak, evrensel krallık fikri, hükümdarları, onların askerlerini ve yöneticilerini, ister çoğu Hıristiyan İspanyol İmparatorluğu'nun, ister Mançu Egemenliği'nin hizmetinde olsun, şahsi veya ailevi şeref arayışıyla uzak mesafelere götürdü. Bir önceki kısımda işaret edildiği gibi, bu dünya fatihlerinin sarayları, farklılıkları ve "uzaktan sevilen aziz adamları" ödüllendirdi.[29] Bu krallarla yöneticiler farklı halkların temsilcilerini niteliklerine göre değerlendirdiler: Türkleri sertliklerine göre, Hıristiyanları bilim için, Persleri detaycılıkları için ve benzeri. Büyük saraylar ve geniş köylere kadar inen derme çatma taklitleri uzak diyarlardan alınan ilgi çekici emtia için mıknatıs gibi hareket ettiler. Kaşmir şallar, Çin ipekleri, Arap atları ve her tür değerli taş uzak mesafelerden ganimet alındı ve uzak mesafe ticaret bağlantılarının işleyişinde önem taşıdı. Büyük krallar, Pasifik şeflerinin daha izole kozmosunda dahi, kendi büyüklüklerini cismanileştirmek ya da temsil etmek için egzotik ve karizmatik nesneler peşinde oldular. Daha geniş bir örüntüye oturtulan bu tür prestij ticareti sayesinde uzun mesafelerdeki farklı cemaatler arasında, ilgi gören ürünlerin alışverişi yoluyla sosyal ilişkiler kuruldu.[30] Antropolog Marshall Sahlins'in belirttiği gibi, bu ender ürünlerin değerlendirilmesi, Avrupa ve Amerikan kumaşı, Çin porseleni ve bir vakitler "ilk temas"ın kurulduğu değerli sandal ağacı gibi emtianın, ticaretini hevesle yapma konusunda Hawailileri yatkınlaştırdı.

Arkaik dünyanın entelijansiyası bu siyasi ideolojileri tamamlayan mitolojileri ve etik sistemleri aktardı. Roma yahut Rum karizmasının

---

29. James L. Hevia, *Cherishing Men from Afar: Qing Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1795*, Durham, NC, 1995.
30. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 43-44.

yanı sıra İskender'in hikâyesi, Avrasya ve Afrika boyunca yaygın şekilde hatırlandı. 17. yüzyıl Moğol kralları, Hindu feragatçilerle görüşmelerinde, münzevi Yunanlı feragatçiler, kinikler ve fedakâr Hint Brahmanlarından önce, İskender'in anlatılan tavrını örnek aldılar.[31] 19. yüzyılda dahi, Afganistan'ın yüksek geçitlerine nüfuz eden İngiliz seyyahlar, aşiretler arasında İskender'in ordusuna benzer Yunanlılar aradılar.[32] İskender'in hocası Aristo'nun felsefesi, Hıristiyanlığın ve İslam'ın geniş sahalarında 18. yüzyılda dahi kudretini muhafaza etti. Aristocu etik ortaçağ, İslam yazarlarının eliyle Hint-İslam dünyasının gündelik ahlak diline geçti. Aristo üzerine modellenen Müslüman etiğine ait eserler, pek çok Müslüman yöneticinin sarayında her gün okundu. Mahalli yargıçların kararları hakkında bilgi verdiler.[33] Bu meyanda, Aristo ve takipçileri, Avrupa'nın ve sömürgelerinin entelektüel manzarasında 19. yüzyıla kadar önemli bir unsur olmaya devam ettiler. 1860 kadar geç bir tarihte, İspanya ve İngilizce konuşulan Amerika'daki din adamları, köleliği meşrulaştırmak için Aristo'yu kullanmaktaydılar.

"Sivil cumhuriyetçi" düşünce geleneği fikri, John Pocock'un 1960'lardaki ufuk açıcı eserinden beri, Avrupa ve erken dönem Amerika entelektüel tarihyazımını bilgilendirmiştir.[34] Bu görüşe göre pek çok düşünür, hâlâ devlet veya piyasanın yozlaştıramadığı sağlam erdemleri vurgulayan gerideki antik dünyaya bakıyordu. Ne var ki, belki Asya ve Kuzey Afrika'da kralların gücünü sınırlayan daha geniş bir diğer sivil cumhuriyetçi geleneğe de göz atabiliriz. Avrupa cumhuriyetçi geleneğinde olduğu gibi, kralların, ideal siyasi yapının dengesini muhafaza etmek amacıyla dindar hane halklarını koruyarak ve farklı mesleklerin çıkarlarını dengeleyerek adil hüküm sürdükleri varsayılır. Dünya mitolojisindeki ve siyasi ideolojideki bu ortak unsurlar, acımasız sömürü ve dini çatışmalarla başka türlü karakterize edilen durumlarda dahi, Avrupalılar, Asyalılar ve Afrikalılar arasında temas noktaları sağladı. Bu tema 7. bölümde daha fazla incelenecektir.

İkinci olarak, Atlantik köleliği ve göçün artmasından sonra dahi, insanların en büyük küresel hareketlerinin çoğu, hâlâ hac ziyaretleri

---

31. Bkz. örn., Firdevsi, "Shahnamah". İmparator Akbar için resmedildi, yaklaşık 1595; Elyazmaları 12208 ve devamı; 280b, British Library, Londra, İskender(Alexander)'in İran'a özgü bir manzarada Brahminlerle buluştuğu yer, Yunan bilgelerle daha önceki buluşmasını hatırlatır.
32. Örn., Moorcroft Papers, Elyazmaları Eur D 251 ve devamı, s. 300-339; doğuya has ve Hindistan Ofis Koleksiyonları, British Library, Londra.
33. Bkz. örn., "Akhlaq-i-Jalali", *The Practical Philosophy of the Muhammadan People*, Çev. W. F. Thompson, Londra, 1836, özellikle giriş bölümü.
34. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, 1975.

ile Tanrı'nın izlerinin arayışı içindeki kahinlerin gezileri olmaya devam etti. Bunlar kozmik dinin zorunluluklarını yansıtmaktaydı. Kudüs ve Roma, Aydınlanma Çağı'nda Hıristiyanlar için manyetik çekimlerini muhafaza ettiler. Mesela, Napolyon ve 1798'in İrlandalı devrimcisi Wolfe Tone'un her ikisi de Yahudileri Kudüs'teki tapınağa nasıl geri getireceklerini düşünmek için daha ivedi taahhütlerinden zaman çaldılar.[35] Sumatra'dan Nijerya'ya, Müslüman yöneticiler için kutsal mekânlara hac ziyaretleri düzenlemek dış ilişkilerin başlıca görevi olmaya devam etti. Sufi mistik buyruğunun İslam'ın içinde, bilhassa "mistik" Chishti buyruğunda yayılması, küreselleşen büyük krallara dini bir analoji sağladı. Hıristiyan inancı, Atlantik dünyasında dahi, uzak mesafeli ilahi göçlerin örüntülerini yerleştirdi. Fransiskenlerin ve Cizvitlerin diasporası, Mormonların yayılması veya İngiliz ve İrlandalı Quakerlerin 18. yüzyılda Atlantik boyunca düzenli gezinmeleri, söz konusu meselelerdir.

Üçüncü olarak, bedensel pratikler, arkaik küreselleşmenin arkasındaki kuvveti sağlamaya yardımcı oldu. Fikirlerin aktarımı, mukabilinde yeni fikirlerin yayıldığı mal dolaşımını teşvik etti. Yunan, İslam ve Hindu'dan Taocu ve Konfüçyüsçüye kadar, dünyanın biomedikal sistemleri çakıştı. Uzmanlar birbirlerinin metinlerini okudu. Benzer baharatları, kıymetli taşları, üremeyi, seksi ve beden sağlığını geliştirdiği düşünülen hayvansal ürünleri arayıp buldular. Kıymetli metaller, silahlar, atlar gibi kraliyet alametlerinin yanı sıra, değerli ilaç arayışları dünya ticareti ve insan hareketleri üzerine derin örüntüler dayattı.[36] Küresel bir kültürel karışım örüntüsü olan, yine Arjun Appadurai'den alınan bir sözcükle, arkaik "etnik manzara"nın oluşumuna yardım ettiler.[37] Mesela, 18. yüzyılda Çin'in denizötesi ticaretinin çoğu, yaşamı zenginleştiren ürünleri ve kraliyet simgelerini ele geçirmek üzere düzenlendi. Çay, sonra tütün ve nihayet afyon, Çin'e ilaç olarak girdi. Bu emtianın her biri önce boş zaman simgeleri, sonra 19. yüzyılda patolojik kitle tüketim maddeleri haline geldi. Bu bir dereceye kadar Avrupa'nın batısı ve Atlantik dünyası için de geçerliydi.

---

35. Napolyon'un Mısır'da bir Müslüman olduğunu ve Yahudileri tapınağa döndüreceğini söylemesi ünlüdür; Tone için bkz. Theobald Wolfe Tone, (Der.) R. Barry O'Brien, *The Autobiography of Theobald Wolfe Tone*, Londra, 1893, cilt 2, s. 303.
36. Bu, şüphesiz, arkaik Avrasya'da çoğu yerel ve hatta bölgelerarası ticaretin, temel gıda ve diğer metaların daha pragmatik değiştokuşu yoluyla oluşturulduğu değil, sadece uzun mesafeli işlemlerin bu tür karizmatik çeşitlerin değiştokuşundan bilhassa etkilendiği anlamına gelmektedir.
37. Appadurai, *Modernity at Large*.

Arkaik küreselleşme daha sonra birkaç farklı ve karşılıklı olarak birbirini güçlendiren şekilde işledi. En geniş düzeyde, evrensel krallığın ve kozmik dinin inşa ettiği Eski Dünya'nın ideolojisi ve hayali cemaati vardı. Orta düzeydeki kayıtlarda, bu değerlerle var edilen diasporik ticari, askeri ve uzman cemaatlerin düzensiz örüntüleri yatmaktadır. Ermeni tüccarları Macaristan krallığından Güney Çin denizlerine dağıtan, bu bağlantılardır. Nihayet, bedeni pratik kayıtlarında, insanoğlu, madde ve ürünlerin bioahlaki dönüşüm faaliyeti vasıtasıyla küresel bağlantılar kurdu. Böylesi bir tüketimin mantığı, stratejik olarak çeşitliliği tüketmek idi. Bu karizmatik ürün ve maddeleri toplama örüntüsü, günümüz dünyasının piyasa güdümlü tek biçimliliğinden önemli ölçüde farklıdır.

ARKAİK VE ERKEN MODERN KÜRESELLEŞME

Bölgelerarası çay, tütün ve afyon ticareti, modern uluslararası düzenin ortaya çıkışındaki geçiş fazı olan ikinci düzeyi karakterize etmektedir. 17. yüzyılda Atlantik'te başlayan ve 1830'a gelindiğinde dünyanın geri kalanının ekseriyetine yayılmış olan erken kapitalist genişleme, budur. Bu faz, Atlantik kölelik sisteminin büyümesiyle ilişkiliydi. Ve de ayrıcalıklı Avrupalı şirketlerin yükselişini, merkantilist devlet gücünün silahlarını, bu filizlenen ticareti idare etmek ve denetlemek için Asya dünyasında oluşturulan ticari birimleri gördü. Protokapitalist küreselleşme, Appadurai'nin ibaresini tekrar kullanırsak, arkaik küreselleşmenin meydana getirdiği daha önceki bağlantılarla şişerek ve onlar üzerinde, muhtemelen kendi türünden beslenip asalak hale gelerek gelişti. Mesela, bir zamanların Afrika'da ve Osmanlı dünyasında muazzam arkaik hane halklarının oluşumundaki strateji olan köle ele geçirmek, acımasız bir protokapitalist endüstri haline geldi.

Küreselleşen bu yeni birimler, düzenli olarak emeği tabi kılmaya ve geniş bir yelpazede yeniden bölüşmeye çalıştılar. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere bu birimler, Vries'in "enerjik devrimler" dediği üretim ve tüketimin bölgesel yeniden yönlendirilişini birbirine bağlamaya ve sömürmeye çalıştılar. Değişim yine de düzensiz oldu. Bedensel pratik ve kişisel davranış kaydında, dönüşüm özellikle yavaş idi. Avrupa'da ve dışarıda ticari firmalar, kişinin hem bedenini hem ruhunu değiştirdiği düşünülen özü itibariyle karizmatik ürünlerle maddelerin kültürel ve bioahlaki itibarını, dikkatle korudular. Böylece, tütün zihinsel kapasitenin bir uyarıcısı olarak görüldü ve hâlâ böyle görülmekte. Aristokrat ve kasabalı beğenileri, sosyalleşme ritüellerini ve üretim söz konusu olduğu derecede, şimdinin endüstriyel ürünlerini çevreleyen nadidelik aurasını muhafaza ettiler.

Tam anlamıyla küresel emperyalizmin ilk çağı olan 1760-1830 arası, 3. bölümde tartışılmaktadır. Eğer küresel ara bağlantılara ön ayak olan kuvvetleri göz önüne alırsak, bu çağ hem geriye hem de ileriye bakmakta. Özellikle Avrupa-Atlantik ekonomisinden ortaya çıkan yeni unsurlar söz konusu. Burada, Amerika'daki değişiklikler ilk defa doğrudan Asya'yı etkiledi. Mesela, Amerikan Devrimi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni Çin'deki çay alımını ikiye katlamaya ve nihayetinde Hint afyonunu Qing topraklarına sokmaya zorlayarak, Asya'daki ticaret örüntülerini önemli ölçüde değiştirdi. Yine de aynı süre içinde, uluslararası devlet idaresi enstrümanları ve onları bilgilendiren ideolojiler arkaik özelliklerini sürdürdüler.

Bu yılları, ideolojik düzeyde, melezleşme ve kaynaşma karakterize etmektedir. Bir taraftan, Fransız amiral Louis Antoine Bougainville (1729-1811) ve Pasifik'i keşfeden Kaptan James Cook (1718-1779) akılcı ve sistematik inceleme yöntemleri kullanmaktaydılar. Britanya ve Fransa'nın kraliyet ve Doğu topluluklarının eğitimli kişileri, bu vasıtayla tüm türlerin, insanların ve ürünlerin sınıflandırılabileceği "Bütün İnsanlığın Haritası"nı oluşturmak peşindeydiler.[38] Diğer taraftan, arkaik ideolojiler de henüz yürürlükteydi. Mesela, Mısır'daki seyyahlar kendilerini piramitlerin kozmik güç bağlantısına hazırlıyorlardı. Modern Mısır uzmanlarının "pyramidiocy" dedikleri şey, çok eski bir şecereye sahiptir. 1790'larda Hindistan'daki bir Angloalman görevli, Arimathaea of Joseph [Arimathaealı Yusuf], dönemin Britanya adalarının tanımını Sanskritçe metinlerde bulduğuna inanıyordu.[39] Bu dönemde dahi, bir İskoçyalı, Honduras'da bir Kızılderili kral haline geldi ve bir Britanya kökenli Hint subayı, kendi maiyeti etrafında Hindu tanrıların şamandıralarını bulundurdu. Bir Angloirlandalı Britanya subayı olan Sir William Johnson (1715-1774) Kızılderili dilini öğrendi, yerli kadınlarla evlendi ve halkının babası haline geldi. Dinsel uygulama, büyük ölçüde, hem ritüelleştirilmeyi hem de esnek olmayı sürdürdü. Britanya ve Amerikan dünyasında, ne inanç ne de ırk, sadece vaftiz, kamu görevi için niteleyici olmayı genel olarak sürdürdü. İslam'ın en merkezi topraklarında dahi, sultanlar Hıristiyan manastırlarına ve sinagoglara muhteşem armağanlar verdiler.

---

38. Glyndwr Williams ve P. J. Marshall, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, Londra, 1982.
39. Nigel Leask, "Francis Wilford and the colonial construction of Hindu geography", Amanda Gilroy (Der.), *Romantic Geographies: Discourses of Travel, 1775-1844* içinde, Manchester, 2000, s. 204-223; C. A. Bayly, "Orientalists, informants and critics in Benares, 1790-1860", Jamal Malik (Der.), *Perceptions of Mutual Encounters in South Asian History, 1760-1860* içinde, Wiesbaden, 2000, s. 172-210.

Bedensel pratik düzeyinde, etnik ulusdevletin hudutları henüz açık seçik değildi. Seksüel ilişkiler uygulamada aşırı derecede denetleniyor değildi. Dünyanın her yerinde büyük Avrasyalı, Afro-Asyalı ve sonradan Euro-Avustralasyalı cemaatler şekillendi. İnsanlar bedenlerini güçlendirmek ve korumak için çok sayıda ilaç kullandılar. Avrupa'da ayrı bir tıp mesleğinin başlamasına rağmen pek çok kişi henüz dualar ve sihirle takviye edilmiş farklı tip bir tedaviler portföyünü yeğliyordu. Egzotik ve karizmatik otların ve diğer ürünlerin tüketimi, bioahlaki bilgilerin değiş tokuşunu devam ettirdi. Çiçek hastalığı İran'dan İngiltere'ye gitti. Doğrudan bedensel temas yoluyla, buradan Hindistan ve Çin kıyılarındaki Avrupa ticaret merkezlerine ve içerilerdeki kraliyet merkezlerine, tekraren yayıldı.

Bu küresel karşılıklı bağlantı örüntülerinde insanlara onur ve değer nasıl tahsis edildi? 19. yüzyılın sonunda anlaşıldığı haliyle ne ırk ne de milliyet, henüz baskın bir kavram değildi. Aksine bu dönemi karakterize eden, insanların, somutlaşmış statüleri, şerefleri veya namus yahut soyları açısından bir dizi birbirine kenetlenmiş sıralanışıydı. Terimin orijinal Portekizce anlamına göre bu bir "kast sistemi" idi. Bu şemada, Avrupa aristokrat kan safiyeti somutlaşmış statülerin bir kutbunu, köle kökeni de diğerini oluşturmaktaydı. 18. yüzyıl Meksika soyağacı kılavuzunda olduğu gibi, *La Castas Mexicanas* ("Meksika Kastları"),[40] tüm diğer gruplar bu kutuplar arasında uzanan hiyerarşide birbirine karışmış şekilde anlaşılmaktaydılar (bkz. İllüstrasyon 1.4). Bu arkaik kast, *casta* veya ırk (*raza*) mefhumu, Karayipler'de, İberya'da ve İngiliz Amerikan dünyalarda yürürlükteydi. Kast mefhumu, bu toplumların güncel somutlaşmış statü anlayışlarıyla uyumlu göründüğü için Müslüman ve Asyalı dünyalarda da kullanışlılığını kanıtladı.

Hint dünyasında, mevcut namus ve namussuzluk fikirleri, Portekizlilerin 16. yüzyıldan beri oturdukları batı sahili kasabalarındaki kast ağına uydurulabilir. Müslümanlar, Avrupalı "kast"ı, kendi statü ayırımcılığı yöntemleriyle kabaca özdeşleştirebilirler. Bunlar, vücut sıvısı ilkelerine ve Peygamber ailesine tarihsel yakınlığa dayandırılmaktaydı. Buna mukabil, liman şehirlerindeki Çinli tüccarlar, bu Avrasyalı ve İslami kategorileri kendi zarafet ve barbarlık kavramlarına uyarladılar. Frank Dikotter'in modern Çin'de ırk hakkındaki kitabında gösterdiği gibi, klasik Çinli biyoahlaki rütbelerin en yüksek değeri, sarı ırklara tahsis etmiştir. Beyazlar zihinsel donuklukla, siyahlar ise

40. Bkz. M. C. G. Saiz, *Las castas mexicanas: un generopictorico amencano*, Mexico City, 1989.

kontrol edilemez tutkularla bağdaştırılmıştır.[41] Somutlaşmış bir küresel statü ölçüsü olarak kast, arkaik ve erken modern diasporalardaki insanların etkileşiminde anahtar ayrıştırıcı olmaya devam etti. Bu dönemde esnek ve oldukça müphem bir kategori olmayı sürdüren milliyetten daha derin bir seviyede işlev gördü.

İllüstrasyon 1.4 – Eski Dünya'da kast: Karma evlilik. Bir İspanyol ile Meksika yerlisi eşi ve çocukları. Miguel Cabrera tablosu.

41. F. Dikotter, *The Discourse of Race in Modern China*, Londra, 1992.

OLASILIK

Bu fikir, inanç ve maddi açgözlülük bağlantıları, Atlantik ticaretinin ve büyük dünya imparatorluklarının etkisi altında çok daha büyük bir hızla değişmeye başlayan eski dünya düzenine, biçim ve yapı kazandırmak üzere işlediler. Bununla birlikte ideolojik hareketler, çatışma ve belirsizliği maddi yaşamdaki keskin değişiklikler kadar yaymış olabilir. Jean Aubin'in bir görüşünü geliştiren Sanjay Subrahmanyam, 16. yüzyıl Hıristiyanları ile Müslümanlarının, siyasi yayılmayı, savaşı ve çatışmayı meşrulaştırmak amacıyla kullanılagelen bin yıllık düşünce akımlarıyla nasıl etkilenmiş olduklarını göstermiştir. Hıristiyanlar, İsa'nın doğumundan beri ilk bin beş yüz yılın gelmesiyle derinden huzursuz olmuşlardı. Müslümanların beklentileri, Peygamber'in birkaç on yıl sonra gelecek olan mesajının bininci yılıyla canlanmıştı. Bu kaygı ve özlem dalgacıklarının her biri Subrahmanyam'ın "bin yıllık konjonktür" [42] dediği şeye doğru birlikte aktılar. Bu, elinizdeki kitap için önem taşıyan bir husustur. Benzer biçimde, 1720'lerden sonra Budist, Müslüman ve Sihlerin kuvvetle akan bin yıllık özlemleri, Fransız Devrimi'nden akan seküler binyılcılığa göre davrandı ve onunla etkileşime girdi. Ne var ki, bu defa, devletler ve imparatorluklar 16. yüzyılda olduklarından hem daha büyük ölçekli hem de daha güç durumda idiler. Oluşan siyasi girdap, 1780 sonrasında nesiller boyu dalga dalga ilerledi.

Bu sonraki "bin yıllık konjonktür"ün etkileri, 1780'deki dünya kısmen, Çinli tarihçi Kenneth Pomeranz'ın ifadesiyle "büyük uyuşmazlık"ın[43] eşiğinde durduğu için, çok güçlü idi. İnsan ırkının ekonomik ve sosyal geleceği sert şekilde farklı yönleri işaret etmeye başlıyordu. Sonraki bölüm, farklı dünya toplumlarının ekonomik performansları arasındaki, özellikle Avrupa'nın batısı ile dünyanın geri kalanı arasındaki artan uyuşmazlıkları ayrıntılı şekilde değerlendirmektedir.

---

42. Sanjay Subrahmanyam, "Du Tage au Gange au xvie siècle: une conjoncture millénariste à l'échelle eurasiatique", *Annales*, 1, Ocak-Şubat 2001, s. 51-84.
43. Pomeranz, *Great Divergence*.

[2] Eski Rejimlerden Moderniteye Geçişler

Elli sene önce, profesyonel tarihçilere ya da öğrencilere 18. yüzyılın ikinci yarısında dünya ölçeğinde hangi büyük ekonomik değişimin gerçekleştiği sorulsaydı, muhtemelen Sanayi Devrimi'ne ve Britanya'daki mekanik üretimin esasına işaret ederlerdi. Dünyanın her yerindeki insanların yaşayışları açısından sanayileşmenin uzun vadeli öneminden kimse şüphe edemezdi. Ancak birçok tarihçi, 1800'e gelindiğinde, Sanayi Devrimi'nin çok mesafe kat etmiş olduğundan artık kuşku duymakta, Batı Avrupa'nın büyük bölümü ile Amerika için 1830'lar öncesindeki önemini dahi küçümsemektedirler.

SON "BÜYÜK EVCİLLEŞTİRME" VE "ENERJİK DEVRİMLER"

Küresel perspektiften bakıldığında, sanayileşme dışında başlıca iki tip sosyal ve ekonomik değişiklik, en azından yaklaşık 1830 öncesinde, dünya tarihinde çok daha büyük önem kazanmıştır. Bu değişikliklerin ilki "büyük evcilleştirme" denilebilecek şeyin nihai evresini oluşturdu. İnsanoğlu binlerce yıl önce, göçebelikten hareketle, yiyecek arayarak ve yön değiştirerek, küçük çapta tarımla, düzenli, yoğun bir zirai üretime başladı. Süreç, yaklaşık 1650 sonrasında, diğer göçebe sınırları üzerinden nihai ve çok hızlı bir evreye girdi.[1] Bunun birçok nedeni vardı. Muazzam bir hıyarcıklı veba salgınının ve diğer hastalıkların sona ermesiyle insan nüfusu çok daha hızla artmaya başladı. Avrupa'dan getirilen hastalıkların, bir önceki yüzyılda sayılarını vahşice budadığı Orta ve Güney Amerika'nın nüfusu dahi toparlanmaya başladı. Daha dirençli toplumlarda hastalıklar artık yöresel hale geldiler. İspanyol ve Portekizlilerin "keşifleri"nin ardından Eski Dünya üstünden Orta ve Güney Amerika'dan yayılan yeni ve besleyici gıda çeşitleri doğurganlığı artırdı ve hastalıklara direnci geliştirdi. Nüfus arttığı için, yerleşik

1. Bu konulara John F. Richards, *The Unending Frontier: Environmental History in the Early Modern Centuries*'de değinecektir; Berkeley, 2003.

tarım ve yüksek nüfus bölgelerinden öncü köylüler, daha az kalabalık ormanlık ve otlak arazilere yayılıp oralardaki topraklarını işlediler.

Endonezya adalarından Kuzey İskandinavya'ya kadar geniş devletlerin gelişmesi, yetiştiriciliğin yaygınlaşmasını ve göçebelerle kesip yakarak iş gören tarımcıların yerleşik düzene geçmesini teşvik etti. Yerleşik insanları vergilendirmek daha kolaydı, devletlerin de askere, işçiye ve paraya ihtiyaçları vardı. Mesela, 1700'e gelindiğinde Rus Sibirya'sında yöreye özgü kürklü hayvanların büyük bölümünün neslinin tükenmesiyle, öncü köylüler bu geniş Avrupa hinterlandına taşınmaya başladılar. Avrupa tarımı neredeyse her yerde, tepelerde, orman ve bataklık sınırlarında gelişti. İskoçya'da orman tahribi ve Kelt İrlanda'sında turba bataklıkların bölünmesi, bu sürecin parçalarıdır. Kuzey Amerika'daki Avrupalı sömürgeciler neredeyse aynı dönemde, toprağın işlenmesini Atlantik kıyı şeridinden öteye, yerli halkın önceleri çoğunlukla avcılık ve çobanlık yaparak yaşadığı nehir vadilerine taşıdılar. 18. yüzyıl zarfında Latin Amerika ve Karayip limanlarından tahıl, şeker, tütün gibi ürünlerin ihracatı büyük ölçüde genişledi. Bu malların üretimi de önceden orman veya bozkır halindeki topraklara yayıldı. Yerel göçebeler Buenos Aires'in hinterlandında daha iyi meralardan sürüldüler yahut ahır hizmetlileri olarak 18. yüzyılın sonunda yükselişe geçen ve yasallaşan sığır postu işine yerleştirildiler. Burada eski tarz "evcilleştirme", ticaretin çok daha modern bir biçimiyle bağdaştırıldı. Afrikalı köleler gemilerle deri sevk eder gibi getirildiler.[2]

Bu tarıma dayalı değişikliklere, bunlara genelde öncülük eden cemaatlerin genişlemesi eşlik etti. Yerleşik İslam dünyasının iç ve dış sınırları boyunca Sufi mistiklerin imarethaneleri, Orta ve Güney Amerika'da veya Afrika'nın güneyinde Hıristiyan misyon istasyonlarının ve manastırların oluşturduğu ağın yaptığı gibi, çevrelerindeki yerleşik tarımın gelişiminde çoğu zaman bir teşvik oluşturdu. Yüksek hareketli dış ticaret de kimi zaman yoğun tarım için önemli bir uyarıcı olarak hareket etti, ancak tek tek toplumlardaki nüfusun artması ve zirai gelişmeler umumiyetle daha önemliydi. Toprağa yerleşmek, sömürgeleştirmek ve verimliliğini artırmak için güçlü bir dürtü, 11. yüzyıldan beri Afrika toplumlarının başlıca dinamiğiydi. Özellikle Güney ve Doğu Afrika'da daha etkin hayvan yetiştiriciliği biçimleriyle toprağın daha yoğunluklu işlenişi arasında uzun süreli bir ilişki mevcuttu.[3] Mesela, Madagaskar adası, esasen bu değişimlerin niteliğinin

2. Bakewell, *History of Latin America*, s. 262-263.
3. Iliffe, *Africans*, s. 97-126.

iyi bir örneğini oluşturmaktadır. Ada, dış ticaretten ve Doğu Afrika sahilindeki Müslüman devlet inşasından sadece uzaktan ve dolaylı olarak etkilendi. Ancak Madagaskar'daki yoğun pirinç tarımı 15 ila 18. yüzyıllar zarfında önemli ölçüde genişledi.[4] Bu zorunlu evcilleşmede iş gücü, ele geçirilen halklardan toplanan bağımlı bir serf nüfus yoluyla sağlanmaktaydı. Düşmanlarını bozguna uğratan büyük krallar olma arzusundaki muhteris dar kafalı kabile reisleri, varlıklarını artırmaya çalışarak, bu değişimleri ileri götürdüler. Dış dünyayla yapılan köle ticaretiyle ve Madagaskar'ın ticari pazarlarında Maria Teresa gümüş dolarlarının ortaya çıkışıyla güçlenen böylesi yeni tipte ekonomik faaliyetler ancak bundan sonradır. Kendine daha da yeten bir evren örneği Pasifik'de bulunmaktadır. Burada, 1500 ile 1800 arasında göçmen Maoriler Yeni Zelanda'nın kuzeyindeki adaya sıkıştırıldıkça, tatlı patates üretimi için büyük alanlar bahçelere dönüştürüldüğü gibi, ormanlar açıldı, yerel türlerin soyu tüketildi, önceki sakinler yerlerinden edildi.[5] Sömürge öncesi geçmişteki yakın bir zamanda, Yeni Gine'den getirilen domuz yetiştiriciliği ve bahçecilik, Avustralya'nın yerleşim bölgelerinde dahi, Aborjinlere has yaşam tarzını değiştirdi.[6]

Dünyanın birçok yerinde kırları, cangılları, bozkırları tarla haline getirmek ve öncü köylülerin ormanları istilası anlamına gelen sonuncu büyük evcilleştirme, 19. yüzyılın belirmekte olan ticaret ekonomilerine hammadde ve iş gücü sağladı. 19. yüzyıl dünyasının hükümran beyaz nüfusu için "vasıfsız işçi" ve sözleşmeli işçi haline gelenler, eski orman sakinleri ile "yerleşikleştirilmiş" veya yerleşik sığırtmaçlardı. Yine de önceki birçok nesil boyunca hız kazanmış olan büyük evcilleştirme, sadece Avrupa'nın hükümran olduğu yerlere hapsolmadı. Hinduçini'nden Afrika'nın ortalarına kadar modern toplumların oluşumunda da biçimlendirici bir güç oldu.

Büyük evcilleştirmeden farklı ancak çoğu zaman onunla ilintili ikinci bir büyük kültürel ve ekonomik değişim seti, eski tarıma elverişli toplumların merkezinde meydana geldi. "Enerjik devrimler" denenler, bunlardı. Bazı yerlerde, talebin ve kaynakların yeniden yapılanmasının sonucunda yavaşça gelişmekte olan sanayi devrimine temel bir tamamlayıcılık sağladı. Ancak bu hep böyle değildi. Hollandalı tarihçi Jan de Vries'in geliştirdiği "enerjik devrim" kavramı, eski rejim dönemindeki ekonomik değişimin resmini daha karmaşık ve ilgi çekici hale

4. Maurice Bloch, *Ritual, History and Power: Selected Papers in Anthropology*, Londra, 1998.
5. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 41-42.
6. A.g.e., s. 86.

getirmek için çok şey yaptı.[7] Bununla birlikte Avrupa, onun Amerikan kolonileri ve Atlantik köle ticareti ekonomileri, bizim enerjik devrimler diyebileceğimiz bir şeyleri 17. ve 18. yüzyıllarda deneyimleyen dünyadaki yegâne yerler olmadıkları için, bu durum meseleyi daha da belirsiz kıldı.

De Vries, Hollanda, Güney İngiltere, Kuzey Almanya ve On Üç Koloni'deki insanların bir dizi enerjik devrim yaşamakta olduklarını öne sürdü. Bu, ürün ve hizmeti hane halkı dışından satın alarak aile emeğini daha etkin şekilde kullanmak anlamına geliyordu. Aileler, üretkenlikte ve toplumsal tatminde yine de daha fazla kazanç elde etmek için birbirleriyle çalıştıkları yeni tüketim malı "paketleri" belirlediler.[8] Mesela, kahve ve sonradan çay tüketimi, şeker, ince ekmek ve bunların yenebileceği kolayca değiştirilebilir kapların satın alınmasıyla beraber gitti. Sonuçta ortaya çıkan "kahvaltı" dediğimiz paket, insanlara yüksek kalori alımı, yeni bir zaman disiplini ve hane içinde sosyalleşme ve öykünme için yeni bir örüntü sağladı. Ayrıca uzmanlık gerektiren besinlerin, daha sonra da nesilden nesile geçen eski ve ağır aile varlıklarının yerine geçen gözden çıkarılabilir çanak çömleğin ticaretine destek verdi. İngiltere olgusunda enerjik devrimlerin bir yönünü ayrıntılı olarak çalışan Hans-Joachim Voth, 1750 ile 1830 arasında bütün bir topluma, nasıl bir zaman disiplini duygusunun yayıldığını gösterdi.[9]

Ev eşyası veya özel yaşamın yanı sıra "kahvaltının icadı"ndan kaynaklanan talep, Britanya'da olduğu gibi, erken sanayi devrimi için tüketiciler sağlamış olabilir. Ancak enerjik devrimler zorunlu olarak erken sanayileşmeye yol açmış değildirler. 1960'lar ve 1970'lerdeki ekonomi tarihçileri arasında moda olan daha az kesin bir kavramı kullanırsak, onlar her zaman "protosanayileşme" biçimleri değildirler. Yorumların büyük bölümünde, Sanayi Devrimi, üretimin makineleşmesinin sonucu olan "arz yönünde" bir devrimidir. Enerjik devrimler ise aksine, hızlı bir sanayi üretimi yükselişinin yararına olmaksızın çok daha hissettirmeyen bir tarzda refahı yükseltebildiler. Aslında onlar da mütevazı bir tarzda arz yönünde devrimlerdi. Ancak talepteki ve talebi körükleyen müşteri arzusu örüntülerindeki değişimleri de yansıtmaktaydılar. Erken sanayileşme olmaksızın da, bu enerjik devrim örüntüsü Benelüks ülkelerinde, Almanya'da ve Kuzey Amerika kıyısalında yaygındı. 1850 öncesinde Meksika vadisindeki ve Brezilya

7. Jan de Vries, "The Industrial Revolution and the industrious revolution", *Journal of Economic History*, 54, 1994, s. 240-270.
8. Jan de Vries ve Adriaan van de Woude, *The First Modern Economy*, Cambridge, 1997.
9. Hans Joachim Voth, *Time and Work in England 1750-1830*, Oxford, 2000.

kıyısalındaki toprak parçalarında görülebilmekteydi. Bu alanlar geniş ölçekli fabrika üretimine ancak epeyce geç dönüştüler.

Bu bölüm enerjik devrim kavramını, coğrafi kapsamını genişleterek ve ona kültürel bir kıvrım vererek adamakıllı genişletmektedir. İlk olarak, toplumsal tarihçiler değişen tüketici değerleriyle yerel ölçekli üretim ve dağıtımın bir resmini zaten geliştirdikleri için, Avrupa dışı bölgelere de yararlı şekilde genişletilebilir. Tüketici değerleri, elbette kültürel açıdan kendine özgüydüler. Çin'de, orta halli insanlara ve tüccar sınıfına yayılan, mandarin elitinin rafine lüks arzusuydu. Bu talep, birçok muhitte üretime ve emeğe yeniden yön verilmesine yardım etti. Japonya'da, bazı kıyafet kurallarını ve statü meselesi olarak kılıç taşımayı yönlendiren, samurayların azametli tarzıydı. Bu durum, Avrupa'da olduğu gibi metalürji endüstrilerine ve bölgelerarası uzmanlaşmaya bir destek verdi. "Lüksün nesnelleştirilmesi" kıtalar boyunca büyük ölçüde farklı şekiller aldı. Yine de enerjik devrimlerden, büyük ölçüde benzer sosyal değişiklikler akın etti. İnsanlar "egzotik" olanı beğenme eğiliminde oldukları ve uzak diyarlardaki harikulade nesneleri işittikleri için, kendilerini "arkaik küreselleşme"nin örüntülerine yerleştirip onları dönüştürmeye başladılar.

İkinci olarak, bu durumda, bu mikro ölçekli değişiklikler ticaretin genişlemesine yeni bir dinamik getirdi. Birçok toplumdaki tüccar kapitalistler, potansiyel piyasaların ve yeni üreticilerin çabucak farkına vardılar ve dünya ticaretinin yeni örüntülerinde birlikte bağlantılar oluşturmaya başladılar. Bu, Avrupa'daki önemli sanayileşme gerçekleşmeden önce vuku buldu. Avrupa ve Amerika'nın enerjik devrimlerindeki bazı kilit tüketim maddelerinin tropikal ürünler olması da çarpıcıdır: tütün, kahve, şeker ve çay. Ancak, bunun doğal sonucu, Avrupalılar ve onların Amerikalı sömürgecilerinin bu ağ oluşumunun en büyük yararlanıcıları olmasıdır. Çinli, Arap ve Afrikalı tüccarlar elbette zenginleşti. Ancak en büyük "katma değer"i yakalayan açık ara farkla Avrupalılar oldu.

Bunun için pek çok neden vardı. En erken dönemden itibaren, madencilik faaliyetleri ve Amerika'yı sömürmeleri, Avrupalılara dünya ticaretinde rekabet avantajı sağlamıştı. Köle üretimi sisteminin yayılması, onlara ikinci bir büyük avantaj daha sağladı. De Vries'in enerjik devrimleri, bazen, Delft'in vazoları ve Hollandalı ressam Cuyp'un ışık saçan ve mutlu sığırlarını hatırlatan türde, uysal ve yerel gelebilir. Ancak bu, meseleden çok uzaktır. Karayipler'de, "kahvaltı"nın en önemli maddelerinden ikisinin kaynağı olan acımasızlık ve boyun eğdirme, günlük yaşamın düzeniydi. Bu zorunlu ve şiddet içeren enerjik devrim, Avrupa'nın

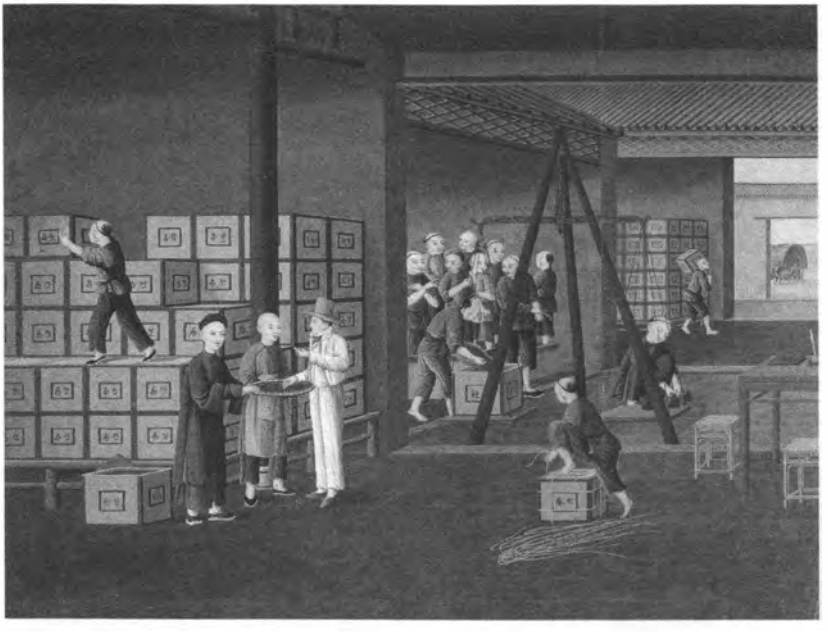
silahlı sevkiyat havuzunu kabartmış ve güçlerini dünyanın her yerine yansıtmaları için İspanyol, Hollandalı, Fransız ve İngiliz tekniklerini bilemişti. Son olarak, bu bölümün sonraki kısmında gösterileceği üzere Avrupa ve Kuzey Amerika sömürgeleri, meraklılık ve tamahkârlığın, enformasyonu, dünyayı keşfetme sonra da fethetme araçlarına dönüştürdüğü, bilgi zengini topluluklardı. Ancak, bu konunun üzerinden atlanacaktır. Bir sonraki bölüm, Batı Avrupa dışındaki enerjik devrimlerin gücünü ve sınırlarını göz önünde bulundurmaktadır.

Harita 2.1 – 18. yüzyıl sonlarında Avrupa.

Harita 2.2 – 18. yüzyılda Doğu Asya.

İllüstrasyon 2.1 – Enerjik Çin: Bir çay satış yerinin içi. 19. yüzyıl, Çin.

AFRO-ASYALI MADDİ KÜLTÜRÜN, ÜRETİMİN VE TİCARETİN YENİ ÖRÜNTÜLERİ

Tarihçiler, teknik alandaki muazzam uzmanlığı ve karmaşık iç pazarlama sistemleriyle Çin'in, 19. yüzyıla neden görünürde toplama bir sosyal kriz yaşayarak girdiğini uzun süredir merak ederler. 1796 ile 1804 arasında doruğa ulaşan Beyaz Lotus İsyanı, Çin'i Batı saldırısı karşısında zayıflatan ve yoksullaştıran, birbirini izleyen binyılcı köylü isyanlarının ilki gibi görünmekteydi. Son on yılda sorun daha da ivedi hale geldi. 18. yüzyıldaki Çin'i çalışan tarihçiler, birbirleri ardına, gerileme görüşünü değiştiren bir resim sundular. Hareketli ticareti, yükselen bölgelerarası ihtisaslaşmayı ve köylüler ile seçkinlerin gelişen pazarla olumlu bir angajmanını tasvir ettiler.[10] Elbette bunların hepsi, kültürel bağlam epeyce farklı olmasına rağmen, Avrupa'nın enerjik devrimlerini karakterize eden özelliklerdi. Çin ekonomisinin, 1820 kadar geç bir tarihte dahi, geniş çaplı kentleşme olmaksızın kapsamlı

10. Pomeranz'da bir araya getirilmiştir, *Great Divergence*.

üretim sergilemekte olduğu[11] söylendi. Sermaye küçük tefecilerle yayılırken ve tüccarlar artan hacimde Yeni Dünya gümüşünü ülke içlerine tahsis ederken, işgücü de giderek daha özgür ve hareketli hale geldi.

Avrupa'nın enerjik devrimlerinde olduğu gibi Çin'de de ciddi gelişme, işgücünün hane halkı örüntülerinin ve daha da önemlisi tüketimin yeniden düzenlenmesiydi. Kadınlar, klanın ve ailenin dış kaynaklardan gelirini artıran zanaatkârlar olarak gittikçe daha çok çalışmaya koyuldular. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar ince el sanatları tüketimi, üsteki bilim adamı seçkinlerden daha alttaki seçkinlere ve hatta tüccar ailelerle bazı zengin köylülere kadar yayıldı. Daha fakir köylü aileler, ince baskılı başörtüleri ve lakeli şekerleme kutuları gibi ürünler için aralarında bir pazar kurdular. 17. yüzyılın bir görgü tanığı, tüketim örüntülerindeki, besbelli 18. yüzyılda daha da ileri giden bir değişimi kaydediyor. "Artık, küçük memurlar dahi ince ahşap mobilyalar kullanmaya başladılar ve dolap üreticileri evlilik mobilyaları ve diğer nesneleri yaptıkları yerlerde mağazalar açtılar"[12] gözleminde bulunuyor. Aynı şey, Qian Long saltanatıyla bağdaştırdığımız oldukça süslü, pembe ve mavi porselenler için de geçerlidir. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın her yerinde bu nesnelerden hâlâ çok sayıda satan antika dükkânları, İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan şirketlerinin gelişen dış ticaretine tanıklık etmektedir. Büyük miktarlar, Çinli tüccarlar tarafından Güneydoğu Asya'ya da ihraç edilmekteydi. Yine de, 18. yüzyılın Orta ve Güney Çin'indeki yüksek hacimli porselen üretiminin büyük kısmı, orta ve alt tabaka memurlarla tüccarların tüketimi için iç piyasaya gidiyordu. Lüks, başlı başına bir amaç haline gelmişti ve geçmişte olduğu gibi dürüst yargıçlarca insanların kontrolüyle değil, ürünlerin edinimiyle işaretlenen bir şeydi. Lüks, gerçekte, enerjik devrimlerin Avrupa içinde ve dışındaki temel motoru olarak "nesneleştirildi."

Benzer örüntüler, 17. yüzyıl sonlarıyla 18. yüzyıl boyunca Japonya'da da ortaya çıkmaktaydı. Ekonomik büyüme 17. yüzyılda olduğu kadar hızlı değildi ve refaha kavuşan çoğu zaman büyük şehirler değil, "kırsal yerler" idi. Yine de nispeten huzurlu kırsal pazarlar sayıca daha fazlalaşmıştı. İşgücü daha da ihtisaslaşmıştı ve banliyö elitleri, Avrupa'nın kuzey kısımlarında olduğu gibi, mal yığmaktaydılar. Şövalye sınıfı veya samuraylar, tüketim örüntülerini belirlemekteydi. Tüccarlar ve zengin köylüler, gitgide daha çok ipek ve metal ürün satın

11. Evelyn S. Rawski ve Susan Naquin, *Chinese Society in the Eighteenth Century*, New Haven, 1987.
12. Francesca Bray, *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*, Berkeley, 1997, s. 82.

alıyorlardı. Japon samurayları ve tüccarları, 1600'den sonra Çin çay seremonisini yeniden icat edip evcilleştirdikçe, seramik çok güçlü bir şekilde gelişti. Hassasiyetle bilenmiş kılıçlara ve törensel zırhlara olan talep zanaatkârları meşgul etmeye devam etti. 1730'a gelindiğinde imparatorluk nüfusu yaklaşık 26 milyona ulaşmış olabilir.[13] Japonya'nın geç evlilikten ve kürtajdan ileri gelen düşük seviyedeki nüfus artışı, üretkenlikteki yavaş kazançların çok fazla sayıda yeni ağız tarafından "aşındırılmayacağını" temin etmekteydi. Düzenli talep artışı, teknolojideki, bilhassa tarım sektöründe ve balıkçılıktaki çoğalan gelişmeleri sürdürmeye yardım etti. İngiltere'deki çıkrık makinesi ya da buhar gücü gibi büyük icatlar orada yoktu, ancak mülkiyet haklarının güvencesindeki çiftçiler, balıkçılar ve tüccarlar, üretim metotları ve sermaye istihdamında birçok küçük iyileştirme yaptılar. Japon piyasası, siyasi güç birçok mülk sahibi arasında dağıtılmış olmasına rağmen, daha yakından bağlantılı hale geldi.

Eski tarihi literatür açısından belki de daha şaşırtıcı olan, kısmen Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun da, hiç değilse 18. yüzyılın ortalarına doğru, büyük ölçüde elverişli ekonomik koşullar deneyimlediği izlenimidir. 18. yüzyıl Hindistan, İran ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine çalışan tarihçiler geleneksel olarak bu ülkelerin ekonomilerini, şehirlerin kırsalın sırtındaki asalaklar olduğu, köylülerin de yalnızca devlete arazi vergisi veya kirası ödeme gereksinimleri nedeniyle üretim yapmaya zorlandıkları, "haraç ekonomileri" olarak göregelmişlerdir. Bu görüş, yakınlarda daha az savunulur oldu. Güney ve Batı Asya'nın önemli bir kısmı, erken 18. yüzyılın siyasi kargaşa döneminde dahi nispi bir ölçüde refah yaşadı. Moğol egemenliğinin çöküşünden sonra yeni siyasi birimlerin ortaya çıktığı Hindistan'ın batısındaki dağlık bölgelerde, yerli pazarlarında alışveriş yapan yöre insanların birer girişimci gibi davrandıklarına dair ısrarlı kanıtlar mevcut. Prasannan Parthasarathi zamanın çağdaş Güney Hindistan'ında dokumacıların yaşam standartlarının, 18. yüzyılın ortasında Britanya'da olanlarınkilerden reel bazda daha yüksek olduğu tahmininde bulunmaktadır.[14] Diğer yazarlar, sömürge öncesi Hindistan'ın katı şekilde kastlara bölünmüş bir toplum olduğu hakkındaki eski görüşü reddederek, yüzyıl boyunca ülkenin düşük statülü insanlarının nasıl varlık ve ün kazandıklarını gösterdiler.

---

13. Conrad Totman, *A History of Japan*, Londra, 2000, s. 246-257; T. C. Smith, *The Agrarian Origins of Modern Japan*, Stanford, California, 1959.
14. Prasannan Parthasarathi, *The Transition to a Colonial Economy: Weavers, Merchants and Kings in South India*, Cambridge, 2000.

Siyasi devrim Batı ve Güney Asya'nın her yerinde, toplumda ve üretimde, etkilerinin kolayca abartılabileceği çarpıklıklar yarattı. Eğer çatışan kodamanlar bazen kendilerinin ya da diğerlerinin baba miraslarını derebeyleri veya artçılarıyla savaş peşinde mahvettiyse, zanaatkâr ve köylüleri zapt etmeye uğraşan diğerleri kendi yerel endüstrilerini veya yoğun tarım alanlarını harekete geçirmekteydi. Toprağın değil de emeğin hâlâ kıt bir kaynak olduğu durumlarda zanaatkâr ve emekçiler daha iyi muamele vaatleriyle çekilebilmekteydi. Üretim, savaşın veya fraksiyonların mahvettiğinden çok daha sıklıkla yer değiştirmekteydi. Yeni ve hevesli tüketiciler, savaşın ve istilaların kesip attığı "uzun gelincikler"in yerini tutmaya kalktılar. Mesela, büyük Moğol ve Safavi şehirleri gerilemiş olsa da batılı Hint Marathaları veya Zandlar ve İranlı Kaçar'lar gibi yeni kişiler, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ince ipeklerin, pamukluların, atların ve pirincin alıcıları haline gelmişlerdi.[15]

AFRO-ASYALI "ENERJİK DEVRİMLER"İN İÇ VE DIŞ LİMİTLERİ

Birçok tarih, bilhassa Asyalı ve Afrikalı milliyetçiler tarafından yazılanlar, "O halde ters giden neydi?" sorusunu sormaya devam ettiler. Asyalılar ve Afrikalılar, 1700, hatta 1750 civarında açıkça görünürde olan gelişim filizlerini beslemekte neden yetersizdiler? Bu soru genellikle, enerjik devrimlerden ziyade sınai makineleşme devrimi yüzünden soruldu. Çünkü yakın zamana kadar çoğu iktisat tarihçisi, talebi göz ardı etmek pahasına ürün arzına dair sorularla ilgiliydiler. Tarihçilerin nispi gerilemeyi açıklamak için ortaya attıkları cevap, bir dizi dahili faktörü işaret ediyordu. Bunlar, iletişim sorunlarını, insanların, özellikle köylülerin servetini emen devlet vergilerinin rolünü ve köylülerin eski düzenin efendilerine yönelik isyanlarının yıkıcı etkilerini içermekteydi.

Bu eski açıklamalar, ardından Batı ilerlemesini ve kapitalizmi, zaten zayıf olan mağdura öldürücü darbe ile ilgilenmekle ve sonra da Asya ile Afrika'yı bir sömürü ve sefalet asrına tabi tutmakla suçlamaya devam ettiler. Köle ticaretinin, bir sanayi devriminin eşiğinde olmasa da, yerel ticaretin ve tüketimin gelişmesiyle kuşkusuz büyümeyi deneyimleyen Batı ve Orta Afrika'nın gelişim potansiyelini emdiği ileri sürüldü. Hindistan'daki büyük tekstil merkezleri, güç kullanarak

15. J. R. Perry, *Karim Khan Zand*, Chicago, 1979.

dokumacıların ücretlerini azaltan ve nihayetinde Hint ürünlerinin satın alınmasını ve ihracını durduran Doğu Hindistan Şirketi tarafından baltalandı. Neredeyse aynısı, Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Afrika'nın 18. yüzyılda zaten yıpratıcı Fransız ve İtalyan rekabetinden çeken daha ufak tekstil ve demir imalat sektörlerinde meydana geldi. Bu argüman yakınlarda André Gunder Frank tarafından diriltildi. Ancak Gunder Frank, Avrupa'ya özel hiçbir şey olmadığını öne sürerek daha da ileri gitti.[16] Olan, sadece Avrupa dışındaki hemen hemen rastlantısal bir krizler dizisinin, "Avrupa'nın yükselişi" görünümü vermesiydi.

Bu argümanın her iki tarafının da yeniden dengelenmeye ihtiyacı var. Öncelikle, "diğerlerinin gerilemesi" sadece derme çatma ve göreli bir süreçti. Bir önceki kısımda vurgulanan iyi huylu ticari ve tarımsal büyümenin, Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki dünyanın çoğu kısmında 1770'e gelindiğinde durgunlaşmaya başladığına dair gerçekten bazı kanıtlar vardı. Asya ve Afrika'nın siyasi sistemleri genişleme momentumunu sürdürmekte kesin olarak zorluk yaşıyorlardı ve bu, müreffeh ve enerjik bölgelerde etkili oldu. Mesela, bu tarihe gelindiğinde Qing rejimi "emperyal aşırı yayılmacılık" işaretleri gösteriyordu. Daha ve daha fazla kaynağı, sınırlardaki ve bilhassa değerli iç Asya'daki savaşlara tahsis etmekteydi. Bu meyanda, sahil şeridi denize yönelдikçe ve iç bölgeler daha da kendine yeterli hale geldikçe, Çin'de bölgelerarası ticarette giderek bir azalma görülür gibiydi.[17] Ülkenin bazı kısımları da ciddi ekolojik problemler yaşamaya başladı. Diğerleri arasında R. Bin Wong ve Kenneth Pomeranz'ın son değerlendirmeleri ise, aksine, tarımsal ve ticari genişlemenin, en azından Çin'deki 1839-1842 afyon savaşını izleyen krize kadar, oldukça iyi dayandığını akla getirmektedir.

Güney Asya'daki "iyimser" 18. yüzyıl görüşüne aşırı vurgu yapmamak için de iyi nedenler mevcuttur. Bazı bölgesel Hint ekonomileri dinamik olabilse de, alt kıta, insanların, sermayenin ve kaynakların herhangi bir alanda kümülatif büyümeyi sürdürmek yerine, bölgeden bölgeye hareket ettiği, sıfır toplamlı bir oyuna kilitlenmiş görünüyor.[18] Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonomik iyileşme, bölge ileri gelenleri, şehirler ve "aşiretler" ile arz ve talebin idari kontrolünü kendi kent

16. André Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Londra, 1998; bkz. Jack Goody, *The East in the West*, Cambridge, 1996.
17. Kenneth Pomeranz, "Rethinking the late imperial Chinese economy: development, disaggregation and decline 1730-1930", *Itinerario*, 24, 3/4, 2000, s. 29-75.
18. C. A. Bayly, "South Asia and the great divergence", *Itinerario*, 24, 3/4, 2000, s. 89-104.

merkezlerine kapatmaya uğraşan merkezi otorite arasındaki mücadeleyle sınırlandı.[19] Evrensel kraliyet heveslisi hükümdarlar önderliğindeki aşiret gruplarının bir önceki bölümde belirtilen periyodik "kaçışları", muhtemelen daha iyisi "sürekliliği kırmaları", Afrika ve Asya periferilerinin henüz aşağıya doğru gidişe yeterince endeksli olmadığını akla getirmektedir. Başlangıç aşamasında olan enerjik devrimler, bu coğrafi ve siyasi istikrarsızlığın sonucu olarak, kendilerini hayli derin bir şekilde köklendiremiyorlardı.

Ancak bunların hiçbirisi, 1900'e gelindiğinde Batı ile diğerleri arasında açılmış olan büyük zenginlik, üretkenlik ve ortalama ömür farklılıkları ile uyumlu bir "diğerlerinin gerilemesi"ni düşündürmüyor. 19. yüzyılın başları, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümü için, bilhassa Mısır için, küresel değişime nispeten başarılı bir uyum sağlama dönemiydi. Güney Asya'da Hint dokuma sanayi en az 1820'ye kadar son demlerini yaşadı ve alt kıtanın bazı bölümleri, Britanya'ya "servet akışı"na rağmen, 1830'ların tarımsal gerilimine kadar nispeten müreffeh kalmaya devam etti.

"Diğerlerinin gerilemesi" argümanı bu nedenle uzaklara itilebilir. Avrupa gelişiminin istisnai doğası fikrine dil uzatmakta da ileri gidebiliriz. Avrupa'nın ve Avrupa Amerikası'nın 1750 ile 1850 arasındaki "yükselişi", Asya ve Afrika'nın nispi "başarısızlığının" basit bir sonucundan daha fazlasıdır. Kuzeybatı Avrupa'nın ve Avrupalı Kuzey Amerika'nın dinamizminin nedenleri de sadece ekonomi alanında yatmaz. Bunlar, toplumun ve devletin bazı özelliklerine de atfedilebilir. Kuzeybatı Avrupa'nın enerjik devrimlerinin, sonra da sanayi devriminin özellikli tarzı, değişim için ona, Güney ve Doğu Avrupa ile dünyanın diğer bölümlerindekinde olandan önemli ölçüde daha büyük kümülatif güç kazandıran bir ekonomik ve sosyal bağlamda yatar. Bu, en azından kısa ya da orta vadede, bu sosyal ve ekonomik dönüşüm yamalarının Asya ve Afrika'dakilerden daha fazla dayanma gücüne sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bu bölümün kalan kısmı Avrupa'nın finansal dinamizminin görünüşlerini ve sonra da bunun temel ideolojik ve sosyal bağlamını göz önüne almaktadır.

---

19. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1930*, Cambridge, 1987.

TİCARET, FİNANS VE YENİLİK: AVRUPA'NIN REKABET AVANTAJLARI

İlk bölüm, insanların modernite olarak tanımlamaya başladıkları şeye geçişinde, Batı Avrupa'ya bu ilave ekonomik dinamizmi veren bazı özelliklere, zaten değinmişti. İlk olarak, Kenneth Pomeranz'ın ileri sürdüğü gibi[20] Avrupa, Çin ve Hindistan ile mukayese edildiğinde dahi, hem kendi kıtasında hem de Amerika'da, hakikaten büyük bir az kullanılmış kaynaklar hinterlandına sahipti. İlaveten, köle plantasyonu sisteminin yayılmasıyla iş gücünü ve kaynakları ele geçirmesi, ona bir dizi büyük ve ucuz tarım alanı sağlamıştı. 18. yüzyıl zarfında, Batı Avrupa'da, kuzeydeki Sibirya'da, Kuzey Amerika'da ve son zamanlarda Hindistan ve Burma'nın batı kıyısında ve Avustralya'nın kuzey kıyısında, gemi yapımını desteklemek için muazzam miktarda kereste kesildi. 18. yüzyılda Avrupa'nın, zaten fazla olan nüfusunu yüksek miktarlarda Amerika'ya ihracı, 19. yüzyıl süresince Asya'nın bazı kısımlarını giderek daha çok etkileyecek olan, yüksek nüfus yoğunluğunun neden olduğu problemleri azalttı.

Tarımdaki verimlilik, 17. yüzyılda Hindistan ve Çin'in bazı bölgelerinde, muhtemelen Avrupa'dan önemli ölçüde yüksekti. Ancak yeni ürün çeşitleri ve daha yoğun üretim biçimleri, üretimle tüketim arasında henüz açıklar olmasına rağmen, Avrupa'nın bazı bölgelerinin 18. yüzyıla doğru atılımını mümkün kıldı. Buna, Karayipler'den, Atlantik Okyanusu'ndan ve Amerika'dan, şeker gibi, protein zengini balık gibi gıda maddelerinin ithali eklendi. Böylelikle Kuzeybatı Avrupa, yüzyıl boyunca Çin, Hindistan ve Ortadoğu'nun kentli nüfusundan çok daha hızlı canlanan büyük bir kent nüfusunu besleyebildi. Japonya ile kısmen Çin kıyıları dışında, Asyalılar ile Kuzey Afrikalılar denizlerden ciddi miktarda yiyecek elde etmiş görünmüyorlar. Taşımacılığa yatırım Avrupa'da hızla arttı, halbuki Çin taşımacılığı ve iç ticaret "yüksek seviyede denge kapanına" çoktan ulaşmıştı.[21] Gerçek bir atılım meydana getirmek dışında, talebi alt seviyede karşılamakta yeterince etkindiler.

Pomeranz'ın aynı zamanda işaret ettiği gibi, Kuzeybatı Avrupalılar kömür kullanımına hızla ve etkin şekilde geçtiler. Bu hammadde, hane halkı organizasyonlarındaki enerjik devrimlere ve sonra da sanayi üretimine yakıt sağlamak için, uzak mesafelere taşındı. Buna karşılık, kuzey sularında ve Mançurya'da izole edilen Çin fosil yakıt kaynakları,

---

20. Pomeranz, *Great Divergence.*
21. Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973.

muhtemelen daha az etkin şekilde kullanıldı. Kömür, Britanya'da da bir yenilikler zincirini başlatmaya yardım etti. Derindeki ocaklar pompa gerektiriyordu. Buna karşılık, pompalama teknolojisi demir dökümünü teşvik etti, sonra da buhar gücünde atılım için kritik önemde olan boşluğun doğasının anlaşılmasını sağladı. Her ne kadar çıkrık ve buhar makineleri gibi icatların ekonomideki genel büyüme oranını yükseltmesi uzun zaman aldıysa da bazı iktisat tarihçilerinin şimdilerde ileri sürdükleri gibi, 1820'ler ve 1830'lara gelindiğinde bu icatlar Avrupalılara askeri teknolojide daha ileri bir profil kazandırmaya başlıyordu.[22]

Kuzeybatı Avrupa ile onun Kuzey Amerika'daki sömürgeleri, ekonomik olandan ziyade sosyal ve siyasi etki alanında yatan ancak nüfuslarının güçlerini uluslararası tarzda yansıtmasına yardım eden diğer üç avantajdan, gitgide daha fazla yarar sağladılar. Pomeranz'ın ekonomik koşulları beraberinde, bunlar da göz önüne alınmak zorundadır. İlki, nispeten istikrarlı yasal kurumların ekonomik ilerlemelerin ödüllendirileceğini garanti etmesidir. Britanya dışında, entelektüel mülkiyet haklarının gelişimi yavaştı ancak İngiliz örfi hukuku ile anakara Avrupa'nın Roma hukuku genel olarak aileye ve kişisel mülkiyete, kayda değer destek sağlamaktaydı. Mucitler ve yenilikçiler, kartlarını doğru oynarlarsa, zenginleşebiliyorlardı. Kırsal ve kentsel toprak mülkiyeti, en azından Batı Avrupa'da, hükümetin el koymasından veya devlete miras kalmaktan nispeten güvencedeydi. Baskın grupların coğrafi istikrarı da kuşaktan kuşağa küçük gelişimlere yatırım yapma niyetinin olduğu anlamına geliyordu. Avrupa'nın 17. yüzyıl ideolojik savaşlarının mirası, hükümetlerle seçkinlerin mülkiyet haklarını fazlaca kurcalamamak için zımni bir mutabakata varmış oldukları anlamına geliyordu. Fransız ve Avrupa devrimleri zarfında dahi, toprakların ve ayrıcalıkların kalıcı olarak müsadere edildiğini gören, genelde sadece Kilise ile asillerin küçük azınlığı oldu. Bu aileler de 1815'den sonra çoğu zaman mülklerini geri isteyebildiler.

Doğu Avrupalı, Ortadoğulu, Asyalı ve Afrikalı toplumlarda, mülkiyetin, devlet müdahalesine karşı çok daha savunmasız kaldığı görünüyor. Bu durum, 17. yüzyıl yazarı François Bernier benzeri şark despotizmi teorisyenlerinin yaptığı gibi, abartılmamalı. Yine de Batı Avrupa ile rakipleri arasında kayda değer derecede bir fark hâlâ vardı. Asya ve Afrika'da hüküm süren hanedanlar, kendilerine doğrudan bağımlı olanlar dışında, zenginliğin gelişmesine çoğu zaman engel oldular.

22. P. K. O'Brien (Der.), *The Industrial Revolution in Europe*, 2. cilt, Oxford, 1994.

Mesela, Asante'ler arasında köleler ve sıradan halk, ilerleme için devlet kontrolündeki fırsatlardan genelde dışlandılar, zengin aileler de cezai veraset vergilerine çarptırıldılar.[23] Osmanlı sultanları ticaretle meşgul en önemli aileleri, onları fakirleştiren devlet kontratlarıyla baskı altına aldılar.[24] Bu durum, siyasi değişimin genellikle haklarını hükmen kaybeden soy görmediği Çin için , görünüşe göre daha az gerçektir. Yine de kriz zamanlarında varlıklı tüccarlardan devlete bağışta bulunmaları "istendi." Burada dahi, çoklu veraset sistemi mükâfatları bölme ve "uzun gelincikleri kesme" eğilimindeydi. Güney Asya ve Ortadoğu'da, hanedanların hızlı yükseliş ve düşüşüne rağmen güçlü tüketim grupları belirdi ve yeni yatırımlar yaptılar. Yine de siyasi ve ticari merkezlerin 1680'den sonra coğrafi açıdan hızlı yer değiştirmesi, sermaye yatırımının, Batı Avrupa'nın bazı kısımlarında yaptığı gibi, aynı uzun vadeli kümülatif karşılıkları sağlamadığı anlamına gelmektedir.

Rusya, o zamanlar Osmanlı'ya Batı Avrupa modeline olduğundan daha yakın olabilir. Richard Pipes, devletin hemen hemen aynı yolla, lider tüccarları nasıl ayıkladığını ve bunun onları kimi zaman siyasi değişime karşı savunmasız kıldığını göstermektedir.[25] Ancak Büyük Petro'nun zamanından itibaren Rusya'nın birçok bölgesi ve bilhassa yenilerde elde ettiği Baltık toprakları, devletin burun kıvırmak yerine teşvik ettiği yerelleşmiş sanayi öncesi büyümeyle müreffeh hale gelmiş görünmekteler. Rejimin gelişmekte olan tüccar sınıfını aşırı sömürü eğilimi, elbette Avrupa dışında evrensel değildi. Mesela Japonya, en büyük oğul sistemine sahipti ve siyasi liderliği nispeten istikrarlı ve coğrafi açıdan kökleşmişti. Ülke nispeten ekonomik istikrara erişmişti ve esnek, hareketli bir iş gücünden istifade ediyordu. Bu durum, Japon liderlerin uzun vadede 19. yüzyılın küresel değişimini cevaplamakta daha iyi bir konumda olmalarını ve nihayette önceden varolan güçlü bir sanayi devriminin arkasında kendi sanayileşmelerini planlamalarını sağlama almaktaydı.

Kuzeybatı Avrupalılar ile Amerikalıların tadını çıkardığı ikinci ve orta vadeli rekabet avantajı, ticari alanda yatmaktadır. Onlar, büyük tüccarların servetlerinden de hükümetlerin kaprislerinden de nispeten bağımsız finans kurumları geliştirmişlerdi. Hollanda, özellikle uzun ticari yolculuklardaki riskten sakınmanın yolu olarak, anonim şirket-

---

23. A. G. Hopkins, "Asante and the Victorians: transition and partition on the Gold Coast", Roy H. Bridges (Der.), *Imperialism, Decolonisation and Africa: Studies Presented t0 John Hargreaves* içinde, Basingstoke, 2000, s. 39-42.
24. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.
25. Pipes, *Russia under the Old Regime.*

lere öncülük etmişti. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi risk havuzu oluşturma ve yönetimi, modern kapitalizm için merkezi önemde olan mülkiyetten ayırma sürecini başlattı. Aslında, İtalya'nın erken modern şehir-devletlerinden bu yana, Batı Avrupa ticari yeniliklerin aralıksız bir zincirleme reaksiyonunu sürdürebilmiş görünüyor. En başarılı ve dinamik Çin firmaları dahi, aksine, yönetimi aile ünitesi içinde tutarak kaynakları korumaya devam ettiler. Britanya'da İngiliz Bankası ekonominin durumu üstünde bağımsız bir kontrol sağladı. Tüccar ve mülk sahibi sınıflarca finanse edilen ulusal borç fikri, kamu harcamalarına başka yerlerde elde edilemeyen bir şeffaflık kazandırdı. Hatta ulusal borç, ulusal ikon benzeri bir şey haline geldi. İnsanlar, bunun hükümet ile elitler arasında varolan gerçeği eksiksiz bir biçimde açığa çıkaracağını düşündüler. Britanya ve Kuzey Amerika'da kâğıt para ve bölgesel bankaların patlaması, borçlanma ve kredilendirmeyi kolaylaştırdı. Tüm bunlar, Avrupa hükümetleriyle finans kurumlarını sadece kendi enerjik devrimlerini değil, diğer kıtalarınkileri de sermayeye çevirme konumuna getirdi. Çin çayı ve porseleni, Cava baharatları ve Hint tekstili, onların geniş gırtlaklarından aşağıya yutuldu gitti.

Son zamanlarda tarihçiler, Asya ve Ortadoğu'daki büyük tüccarların nispi çok yönlülüğüne işaret etmekteler. Hintli, Çinli ve Ortadoğulu tüccarlar 18. yüzyılın başlarına kadar kesinlikle dünyanın en zenginleri arasındaydılar. Hesaplama teknikleri ve girişimciliklerinde Avrupalı çağdaşlarından hiçbir şekilde geri kalmıyorlardı.[26] Ne var ki, Batı Avrupa'ya ve belki Japonya'ya da avantaj sağlayan, büyük ticari firmaların işlem yaptıkları hukuksal çerçeve ile kurumsal yapı idi. İroniktir ki, yerli tüccar ve finansörlere mülkiyet haklarının yasal garantisini ve istikrarını sağlayan Afrika ve Asya'nın ekonomik ilerlemesine, başka açılardan kayıtsız kalan da 19. yüzyıl sömürge devletleriydi.

Avrupa'nın bazı kısımlarının sahip olduğu sonuncu rekabet avantajı, savaşla finans arasındaki ilişkide yatmaktadır. Kabaca, Avrupalılar, insan öldürme konusunda çok daha iyi hale geldiler. 17. yüzyılın vahşi Avrupa ideolojik savaşları, savaş, finans ve ticari yenilikler arasında, tüm bu kazançları genişleten bağlantılar yaratmıştı. Bu durum, 18. yüzyılda patlak verecek olan dünya çatışmalarında Kıta'ya hayvani bir avantaj sağladı. Batı Avrupa, savaş hali kısmen amfibik olması nedeniyle, kendine özgü şekilde karmaşık ve pahalı idi. Hükümetler hem karada hem denizde güçlerini yansıtma ihtiyacındaydılar. Donanma-

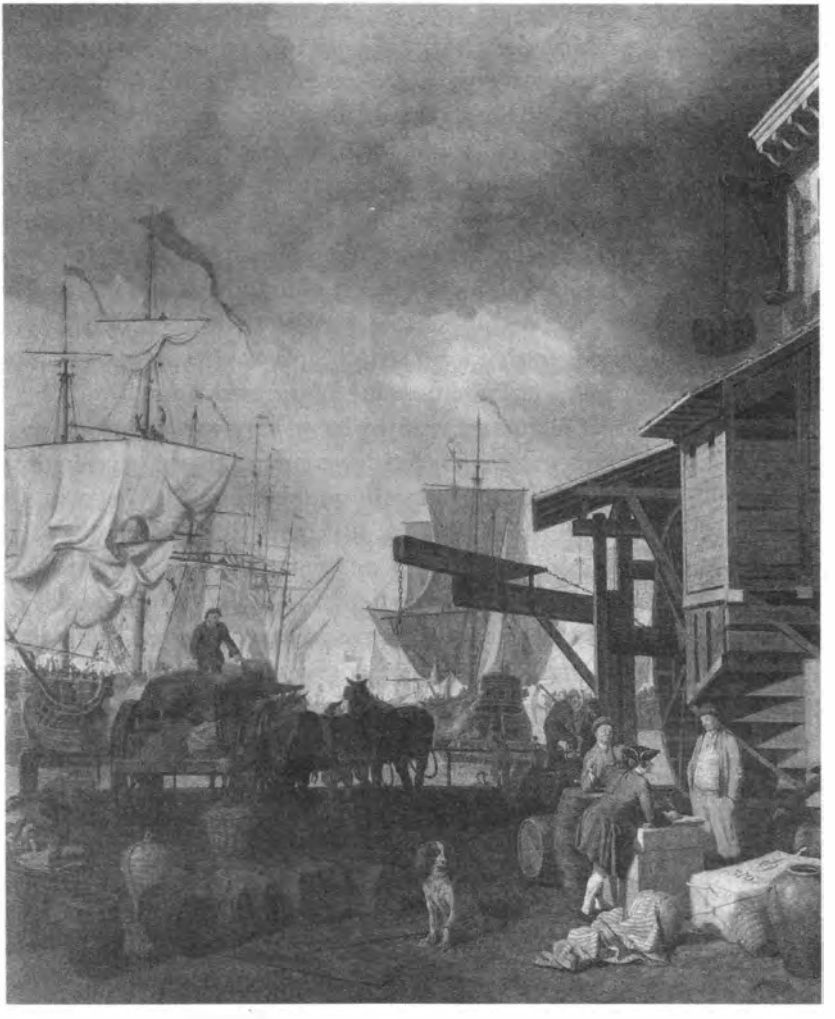
26. K. N. Chaudhuri, *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to y. 1750*, Cambridge, 1990.

ların ordularla aynı zamanda finansmanının sağlanması için hayli sofistike sistemler gerekmekteydi. Karayipler'in köle tarım üretiminin değeri 1750'ye gelindiğinde öylesine büyüktü ki, adaları koruyacak deniz filolarının bakımı ve tedariki amaçlı sistemler yaratmak için büyük meblağlar yatırıldı. İngilizler, bilhassa istilaya açık oluşlarını, batı sahillerine yakın yerlere büyük bir filo yerleştirerek azalttılar.[27] Bu, yüksek seviyede arz ve kontrol sistemleri gerektirdi ancak Karayipler veya Doğu'daki daha uzak sulara sevk edilebilecek kalıcı bir gemi havuzunu da yarattı. İngilizlerle askeri temasta olan herhangi bir Avrupa donanmasının, Britanya adalarından ne kadar uzak olursa olsun, yakalanması gerekiyordu. En bilineni, Rusya'nın Büyük Petro'su, tıpkı Japon yöneticilerin bir buçuk asır sonra yaptıkları gibi, 18. yüzyılın başında ordusunu ve donanmasını modernize etti. Ne var ki, daha uzak, yenilikler alanında daha az uyarıcı oldu. Asyalı güçler ve Osmanlılar, elbette büyük filolar toplayabildiler ancak onların denizde uzun dönemlerde idame teknikleri daha az gelişti. Denizcilik teknolojisi, 1700'den sonra batılıların da gerisine düştü. Bir Osmanlı tarihçisi, sultanın, 18. yüzyılda, 17. yüzyıl harplerinde dövüşecek nitelikte olmaları dışında, muhteşem donanmalara sahip olduğunu yorumunu yapmaktadır.

Avrupa'daki orta büyüklükte devletlerin karşılıklı mücadeleleri, kara savaşlarında yeni ve daha ölümcül silahlar üretmek ve artan sayıda profesyonel askeri desteklemek amacıyla finans sisteminde yenilik yapmak için büyük bir güdü sağladı. Bu da Avrupalı ve Avrupa kontrollü uluslararası ticarete, kayda değer bir rekabet avantajı sundu. Dünya ticareti 18. yüzyılda geliştikçe en büyük "katma değer"i yakalayabilenler, Asyalı ve Afrikalı köle, baharat, pamuklu bez yahut porselen üreticileri değil, Avrupalı gemi ve ticaret şirketleriydi. Çünkü dünyanın en geniş piyasalarında taşımacılığı ve satışları kontrol eden onlardı. Aynı derecede, Avrupa dışı güçlere koruma ve askeri servis satışı, Niels Steensgaard'ın ileri sürdüğü gibi, Avrupa'nın dünya ticaretini dengelemekteydi.[28] Bu durum, sanayi devrimi öncesi Kıta'nın üretimi dünya piyasalarında Asya ve Kuzey Afrika'nınkinden daha pahalı ve daha az değerli kaldığında da geçerli idi. Avrupa, diğer halkların enerjik devrimlerini devreye soktu, boyun eğdirdi ve haraca bağladı.

---

27. N. A. M. Rodger, "Sea-power and empire, 1688-1793", P. J. Marshall (Der.), *The Oxford History of the British Empire* içinde, cilt 2: *The Eighteenth Century*, Oxford, 1998, s. 169-183.
28. Niels Steensgaard, yayınlanmamış rapor, Leiden, 1994.

İllüstrasyon 2.2 – İlk çokuluslu ticari şirketler: Eski Gümrük İdaresi Rıhtımı, Londra. Samuel Scott'un tablosu, yaklaşık 1756.

AKTİVİST, VATANSEVER DEVLET GELİŞİYOR

Nispeten halim selim kurumsal bir çerçevede takılıp kalan esnek ve genişleyen ekonomilere ilaveten, Avrupa, iyi ya da kötü, yerel vatanseverlik türleriyle aşılanmış modern devlet türlerini çoktan geliştirmeye başlamıştı. Devrimci krizler esnasında 19. yüzyıl dünyasının saldırgan ulusdevletlerine biçim verenler, bunlardı. Bunlar Avrupa'ya, ayrıca

yürürlükteki karmaşık siyasi güç yığınları ve kimliklerin değişkenliği arasında, Asya ve Afrika'nın bazı bölümlerinin de benzeri bir yönde hareket ediyor olması nedeniyle, sadece geçici bir rekabet avantajı sundular. Ancak 50 yıl dünya tarihinde uzun bir zamandır.

1790'da, ilk bölümde belirtildiği gibi, birçok Avrupalı devletin sınırları Asya ve Afrika'daki kadar belirsiz olmaya devam etti. İç yapıları, merkezi denetime yakın olmaktan ziyade, gücün ve otoritenin çakışan formlarıyla karmakarışık ve rengârenkti. Bir uçta da, çoğu zaman Çin İmparatorluğu'na daha yakın olduğu söylenen ve 1897'ye gelindiğinde çarın tebaasının sadece %44'ünün Rus olduğu Rusya vardı.[29] Çarlar, kendi uzak topraklarına fazla saldırgan şekilde müdahale ettiği durumlarda, imparatorluğu bir arada tutan birçok beyi ve aşiret büyüğünü huzursuz riskiyle karşı karşıyaydılar. Almanya, güçlü kültürel milliyetçiliğin verdiği heyecana rağmen, parçalanmış halde kaldı. Tanınmış Alman romantik şair ve bilgin Goethe, genelde Alman milliyetçiliğinin başlangıcıyla ilişkilendirilir. Ne var ki, 1793 öncesinde Goethe, eski üstünlükleri mükemmelen somutlaştıran bir kurum olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nun, coşkulu bir destekleyicisiydi. Her yeri fetheden merkezileşmiş Fransız ulusdevletinin sonraki ikonu Robespierre, muhtemelen sonradan unutmaya çalışsa da kariyerine Artois bölgesinin[30] yerel vatanseverliği için sözcü olarak başladı.

19. yüzyılın yeni saldırgan ulusal ve emperyal devletlerini simgeleyen Britanya ve Fransa dahi, bu eski özelliklerin bazılarını sergilemekteydi. Londra'daki yönetim tarafından bağlanmış ve kraliyetin himayesiyle sınırlanmış olduğu bir zamanda, yetkilerini zorlayan İrlanda Egemenlik Meclisi, Britanya olgusunda böyle bir anomali idi. Fransız devlet kurumunun bu yamalı bohça hali, 1793 kadar geç bir tarihte hâlâ ortadaydı. Yerel *parlamentolar* birçok bölgede güçlü kaldı ve Paris'teki otoriteyi devirmeye çalıştı. Britanya ve Fransa 19. yüzyıl içlerine kadar kültürel açıdan farklılık taşımaya devam ettiler. Fransa'da toplam nüfusun üçte birinden fazlası, bilahare Fransız ulusunun mükemmel kültürünü ihtiva edecek olan dili konuşamazken, Keltce, İrlandaca, Manksça, Galce ve Kernevekçe, Britanya takımadalarındaki çok sayıda kişi tarafından konuşulmaktaydı. Bir iç savaşa, emperyal genişleme ve homojenlik tarihine rağmen İspanya, 18. yüzyılda derinlemesine bir taşra toplumu olmayı sürdürdü.

---

29. Dominic C. B. Lieven, *Nicholas II*, Londra, 1993, s. 10.
30. Bir kitapçık yazdı; "A la nation artésienne": Doyle, "Union in European context", s. 176.

Yine de, Fransa ve Britanya'da, daha geniş bağlantılar oluşturmak ve insanların kültürünü, tarzlarını ve siyasi faaliyetlerini daha da tektipleştirmek için işleyen uzun ömürlü gelişmeler mevcuttu. Bu süreçler, ekonomik, sosyal ve ideolojik seviyelerde farklı tarzlarda ve farklı hızlarda işledi. Ancak Fransız ve Avrupa devrimlerinin akabinde tutarlı biçimde ve kuvvetlice dile getirilir getirilmez, yeni ulus ve devlet fikirlerine içerik sağlamaları konusunda önemlidirler. Benzer süreçlerin, diğer Avrupa yönetimlerinde, hatta Avrupa dışında ve onun enerjik yerleşim sömürgelerinde daha gelişigüzel işlediği görülüyor.

Tarihçiler ve milliyetçilik teorisyenleri, milli duyguların yükselişine bir zamanlar yaptıkları gibi ikna edici bir ekonomik açıklama bulamamaktalar. Yine de büyük ve bütünleşmiş bölgesel pazarların ortaya çıkışı, insanları birbirinin farkında kıldı ve yerel sınıf çıkarlarını aşan bölgesel dayanışmalar meydana getirdi. Bir ekonomi, nihayet, bir kültür, sosyal bağlantı, söylem ve temsil meselesi olduğu kadar kaba bir materyalizm meselesidir de. Para, fevkalade temsili bir fenomendir: İhtiva ettiği değer söyleminin ötesinde bir değere sahip değildir. E. A. Wrigley birkaç sene önce, Londra'nın 17. yüzyıl kadar erken bir tarihte İngiltere'nin çoğu üzerinde nasıl hakimiyet kurduğunu gösterdi.[31] Artık çok az sayıda gerçek köylü olduğu için, yerel ticaret erbabı ve çiftçiler başkenti son başvurulacak bir pazar ve arz kaynağı olarak görmekteydiler. Benzer şekilde, tarımsal ve protoendüstriyel ihtisaslaşma ağları yiyecek ve diğer ürünleri başkente getiriyor ya da oradan dışarıya dağıtıyordu. İngiliz mallarının İskoçya'ya artan ihracatı, bir tür Britanya "vatansever ekonomisi" yaratarak 1707'de iki ülkenin birliğine giden yolu kolaylaştırmasıyla kabul gördü. Devrimci savaşlar, bunun ne kadar kolayca sarsılabileceğini gösterse de *Île de France*, daha düşük boyutta da olsa, Fransa'da bir ölçüde ekonomik hakimiyeti başarmıştı. Ekonominin bu uzun ve yavaş entegrasyonu, eşraf ve tüccarlar arasında büyüyen bir vatanseverlik duygusunu destekledi. Onlar gitgide eğitim ve öğretimin benzer biçimlerine, benzer hukuki sistemlere, benzer tüketim ve dinlence örüntülerine tabi oldular. Temsilci soyluların Paris'teki *hôtels* de uzun süre yaşamasına neden olan Fransız sarayı ritüelleri, ortak kimlik duygusunu sağlamlaştırdı.

Din ve savaş, bu bölük pörçük anavatan inşasının gidişatını hızlandırdı. Farklı inançlardan, dillerden ve değerlerden insanlar olan tehlikeli "ötekiler" karşısında kimlikler oluşturuldu. Birçok tarihçi

31. E. A. Wrigley, *People, Cities and Wealth: The Transition of Traditional Society*, Oxford, 1988.

artık farklı anlamda bir İngiliz kimliğini ve bir İngiliz ulusal devleti, hatta bazen bir İngiliz ulusal karakterini, Yüksek ortaçağ gibi erken bir zamana kadar izlemekteler.[32] Bu görüşe göre, Fransa ile olan 15. yüzyıl savaşları, sonradan, şiddetli bir İngiliz vatanseverliği duygusunu teşvik etti. Bu tartışmalıdır ancak Reform Hareketi ile 18. yüzyılın uzun savaşlarının bu duyguyu daha da dönüştürdüğüne ve onu gitgide daha fazla "Britanyalı" denilen bir şeye genellediğine dair tarihçiler arasında şimdi muhtemelen bir mutabakat vardır. Britanya Protestan Hıristiyanlığı'na, 18. yüzyılda ülke henüz Katoliklere ve yabancı düşmanlara karşı savaşırken birçok vesileyle başvuruldu. Din savaşlarının artçı şokları hâlâ hissediliyordu. Aynı derecede, insanların Katolik devlet olmanın özellikli bir biçiminin saygınlığına sahip olma duygusuyla bir Fransız kimliği şekilleniyordu. Ayrıca bu, ancak son zamanlarda bölgesel Protestan ayrılıkçılığının meydan okumasını püskürtmüştü.

Adrian Hastings, "Fransızlık"ın pekiştirilmesinin bir edebi kültür ve din meselesi olduğu kadar siyasi bir mesele de olduğunu gözlemlemiştir. Onun yeri, Versailles Sarayı değil, Paris şehriydi. Bu yükselen Fransız kimliği duygusunun bir işareti de 18. yüzyıl zarfında kiliselerde söylenen Latin mass ayini sonrasındaki dua ve vaazlar için Fransız dilinin yaygın kullanımıydı.[33] Ateşli vatanseverliğin Fransa'nın evrensel bir manevi misyonu desteklediği kanaatiyle kombinasyonu devrimci savaşlar süresinde hızla seküler bir görünüm aldı. Devrimciler için Fransa hem erdemin ayrıcalıklı yeri hem de buna rağmen evrensel insani değerlerin taşıyıcısı olmaya devam edecekti. Böyle değişim örüntüleri, henüz Fransa'dan daha karmaşık kurumsal yapılarda da işliyordu. Daha geniş Alman sahasındaki romancılar ve oyun yazarları kadim kahramanları methettiler ve Fransız "öteki" ayırımında "Almanlık" duygusunu güçlendirdiler.[34] Bu durum, Alman siyasi düzeninin yüz küçük devlet arasında parçalanmışlığı sürdürdüğü zaman dahi cereyan etti.

Savaş haliyle bağdaştırılan, daha uyumlu anlamda bir vatansever kimlik, hiç değilse 18. yüzyıl Avrupa devletlerinin çoğunun ve elbette onların Amerikan sömürgelerinin oluşturduğu baskın grubun, karakteristiği gibi görünüyor. Bölgesel siyasetler hanedan siyasetleriyle yer değiştirdi. Britanya'da anti-Gallik, Fransız topluluklardaki Fransa nefreti söylemi, Fransa'da Britanya'nın kınanmasıyla egale edildi.

---

32. Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997, s. 101.
33. A.g.e.
34. T. C. W. Blanning, *The Power of Culture and the Culture of Power*, Oxford, 2001.

Fransızlar ayrıca Protestan ve Katolik İrlandalı vatanseverlerin kendi İngiliz düşmanlarına karşı olan husumetini kullanmak için de güçlü girişimlerde bulundular. Fransız asıllı Kanadalı göçmenler, güneydeki çoğunlukla Protestan sömürgelere karşı seferber edildiler. Büyük Frederick'in Prusya'sı, savaşta bir hanedan devleti olarak kalmayı sürdürürken ve köylü kitlesi muhtemelen hükümdarlarıyla herhangi bir özdeşlik duygusu taşımazken, uluslararası çatışma, daha ayrıcalıklı tebaa arasında "Prusyalılık" duygusunu pekiştirmişti. Yedi Yıl Savaşları zarfında Prusya'da, bir vatanseverlik görevi olarak eylem içinde öldürülen kişilerin yerini almayı amaçlayan güçlü bir gönüllü hareket ortaya çıktı.[35] T. C. W. Blanning'in gösterdiği üzere Fransız karşıtı duygular, vatansever bir ruh haline kalıplanmış olan Roma emperyalistlerine karşı antik Cermen'in istismar edildiği Rönesans'a kadar geriye giden, "istilacı" hakkındaki uzun ömürlü Cermenik söyleme uyum içindeydi. İktidarların İtalya'yı oluşturan parlak ve mozaikli kaldırımları dahi bazı beraberlikleri bütünüyle örtbas edemedi. John A. Davis'in yazdığı gibi, 19. yüzyıl "[m]illiyetçiliği yeni değildir, çok eski zamanlardan beri dil ve göreneklerden, giyim kuşam ve yeme tarzlarından, dinlenme ve dindarlık biçimlerinden gelen ve İtalyanları farklı kılan, açıkça tanımlanmış bir paylaşılan kültürel ve tarihsel kimlikler duygusu vardır."[36]

Üçra hanedan topraklarının yönetenlerce korunmasının, Avrupa'da daha kökleşmiş bir jeopolitik anlayışa yol açmış olabileceğinin de bazı kanıtları mevcuttur. Hükümetler gitgide daha fazla "kendi" topraklarını korumak için dövüşüyor ve kraliyet evliliği bağlarına dayalı eski ittifaklarını terk ediyorlardı. 1749'da Avusturya bakanları, şimdi Avusturya'nın çekirdek bölgesine çok daha doğrudan bir tehditmiş gibi gelen, canlanan Prusya'nın tehdidine karşı, eski düşmanları Fransa ile bir ittifakı savunmaktaydılar.[37] Bu salt örnek, yine de anavatanın ortaya çıkışının kirli bir süreç olduğu konusunda bizi uyarıyor. Jeopolitik ile kültür, mutlaka aynı yöne işaret etmiyor. Büyük Frederick, bir gün Alman ulusunun kalbini oluşturacak olan Prusya anavatanını güçlendirmiş de olabilir. Ancak yine de Alman dilini kaba bir köylü dili olarak hor görmüş ve alışageldiği şekilde Fransızca konuşmuştur.

---

35. Dennis Showalter, *The Wars of Frederick the Great*, Londra, 1996; Hagen Shulze, *The Course of German Nationalism: From Frederick the Great to Bismarck 1763-1867*, Cambridge, 1982.
36. John A. Davis (Der.), *Italy in the Nineteenth Century*, Oxford, 2000, s. 8; E. Galii della Loggia, *Uidentità italiana*, Bologna, 1998 ve A. Schiavone, *Italiani senza Italia: storia ed identità*'de zikredilen, Torino, 1998.
37. Dr. C. M. Clark, kişisel görüşme.

Aynı şekilde, Avusturyalı bakanlar coğrafi bir çekirdek bölge olarak kuvvetli bir Avusturya hissine sahip olmuş olabilirler, ancak tam da ortak Alman kültürü duygusunun hem Protestan Prusya'yı hem Katolik Avusturya'yı kucaklayarak gelişmeye başladığı zaman, Fransa ile ittifak yaptılar. Son bir ironiye göre eski düşman Habsburg ile yeni ittifak, 1793'de devrimcilerin Fransız kraliyet hükümetine karşı en önemli suçlamalarından biri ve Fransız vatansever seferberliği için bir teşvik idi.

Yine de kültürel kimlikle dengesizce örtüşen bu gelişmekte olan elit milliyetçilik duygusu, asillerin, eşrafın, kasaba sakinlerinin ve Berlin, St. Petersburg, Turin, Paris gibi bölgesel olarak baskın kimi büyük şehirlerdeki ticaret erbabının farklı düzenleri arasındaki sınırları yıkarak kuvvetlendi. Köylüler henüz krallar, ikonlar ve relikler için dövüşüyordu ancak kentliler, rejimden bağımsız olarak büyüyen bir vatanseverlik dayanışması hissi sergilemekteydi. Kathleen Wilson, Kuzey Denizi'ndeki balıkçılık hakları kadar sıradan bir girişimin, 18. yüzyılın ortasında yetkisiz İngiliz ve Fransız tüccarlar meydan okuduğunda nasıl ulusal coşku nesnesi haline gelebildiğini göstermektedir.[38] "*Rule, Britannia*!" gibi vatansever şarkılar ya da denizötesi fetihleri temsil eden Paris'teki Palais Royal'de veya Londra'daki Vauxhall Gardens'deki[39] tablolar, daha saldırgan ve pahalı bir vatanseverliğin ilerleyişinin sinyallerini vermekteydi.

Savaş ve entegre protoulusal pazar şüphesiz önemliydi ancak yöneticilerin yararlı eylemleri de 19. yüzyıl Avrupa'sında kimliklerin inşasına yardım etti. Mesela, sözde aydın despotlar, devlet eğitimine öncülük etmeye başladılar. Avusturya'da İmparatoriçe Maria Teresa hükümranlığının sonuna gelindiğinde "devlet 6.000'i aşkın okul ve 200.000'den fazla öğrenciyle övünmekteydi"[40] Prusya ve Rusya, devlet eğitimine öncülük etmişlerdi ve bunun etkisi ortak Avrupa fikirlerini yaymak olabilecekken; ayrıca eski hanedanlık alanlarında standartlaşmış dillerin ve bir ortaklık duygusunun inşasına da yardım etti. Habsburg topraklarındaki Cizvitler ve Alman devletlerindeki Pietist Hıristiyanlar düşük seviyede okuryazarlığı yaymaktaydılar. Bir dini misyondan esinlenen bu gruplar, yine de daha derin bir bölgesel vatansever cemaat duygusu oluşturmaya yardım ettiler. Otoriteler ortak

---

38. Kathleen Wilson, *The Sense of the People: Politics, Culture and Imperialism in England, 1715-1785*, Cambridge, 1995.
39. Brian Allen, C. A. Bayly, *The Raj: India and the British 1600-1947* içinde, Londra, 1990, s. 29-31.
40. Lieven, *Empire*, s. 163, alıntı C. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1619-1815*, Cambridge, 1994, s. 191.

bir eğitim idealini bir kez benimsediklerinde, bu neredeyse kaçınılmaz olarak öğretimin ve edebi ifadenin standartlaşması anlamına geliyordu. Teorisyen Benedict Anderson'un tanımladığı, milliyetçiliğin "matbaa kültürü", derslikler vasıtasıyla olduğu kadar gazeteler vasıtasıyla da yayıldı.

Burada öne sürülen argümanlar, Fransız Devrimi'nin, vatandaşlık ve vatan toprağı kavramlarının keskinleşmesindeki önemine gölge düşürmeyi amaçlamamaktadır. 1793 sonrasında Avrupa, çok daha genel ideolojik değişiklikler ve kendinden menkul uluslar için, milyonlarca genç erkeği askeri hizmetlere alan devletlerin aralarındaki silahlı çatışmalar içinde kayboldu. İdeologlar ve siyasetçiler, netlikle belirlenmiş sınırları ile etnik ve dini "öteki"ni dışlamak veya baskılamakta daha gayretli politikalarıyla, daha üniter ve daha sert köşeli hükümran ulus kavramını destekliediler. Ancak önceki vatanseverliklerin etkileşimleri, 19. yüzyıl ulusdevletleri için bağlam oluşturmakta daha fazlasını sağladı. Sonraki, hiç ortada yokken yaratılmış değildi. Ortaçağdan beri Avrupa, dini ve hanedana dayalı kimliklerin eki sembollerinin, daha popüler ve vatansever yönlere sahip bir şeylere tedrici ve çoğu zaman algılanamayan ve daima muğlak dönüşümüne tanıklık etti. 18. yüzyıldaki ticaret savaşlarının ve ulusal pazarların oluşumunun, bu süreçleri daha görünür kılmış olması şaşırtıcı değil.

Bununla birlikte tarihçiler, modern öncesi Avrupa'da ortaya çıkan vatansever kimliklerin bölük pörçük, çelişkili ve değişken örüntülerini vurgulayarak Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki mesafeyi, gerçekten azaltmaya başladılar. Elbette tarihçiler ve teorisyenler, geleneksel olarak, milliyetçiliği 19. yüzyıl süresinde tamamen dünyanın geri kalanına ihraç için oluşturulmuş bir şey olarak gören bir insanlık tarihi anlatımına sadık kalmaktadır. Avrupalı, Asyalı ve Afrikalıların karşılıklı çarpışma ve çatışmaları milliyetçilik tohumlarını dünyanın tüm bölgelerine saçtı. Milliyetçiliğin kültürel bagajının, 1880 civarı Hindistan ve Mısır'da, 1900'lerde Çin'de ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Osmanlı İmparatorluğu ile Kuzey Afrika'da karaya vurduğu varsayılmaktadır. Bu, zaten her nasılsa daha erken bir tarihte Japon sahiline vurmuştu. Aksine, Sahra Altı Afrika yükü çok geç bir tarihte, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra aldı ve hor kullanmaya devam etti. Bu anlatım, Avrupa ile Latin Amerika'yı, sömürge hükümetleri ve Batı eğitimi treninin yük katarında Doğu'ya ve Güney'e milliyetçiliği getirdikleri için hem kınayan hem öven Viktoryen ve sonra da emperyal ideologların temelidir. Asyalı ve Afrikalı aydınlar tarafından yakınlarda teoriye yeni bir hayat verildi. Kendilerinin de ürünü olduğu dünya

kapitalizminden iğrenerek, mülayim, merkezi olmayan, değişken köylü kimliklerinin, ancak sonradan monolitik milliyetçilikler ile Batı'nın ve yardakçılarının onlara dayattığı etnik kimlikler vasıtasıyla parçalandığı, kendi erken tarihlerini resmetmeye uğraştılar.

Britanya yönetiminin Hindistan'ı, Fransız yönetiminin Cezayir ve Vietnam'ı, Hollanda yönetiminin Endonezya'yı ve İspanya ile Amerikan yönetimlerinin Filipinleri sıkıca tarif edilmiş ulusal alanlar olarak yarattığından elbette şüphe edilemez. Cizvitler, Çin konusunda bir "Konfüsyüsçü" kültür gibi yazdılar, Afrika'daki misyonerler "kabile"yi özellikli memleketlere tahsis edip "onların" dillerini kayda geçirdiler. Sınırlar, pasaportlar, ulusal paralar ve ulusal hapishane hizmetlerinin tamamı, Avrupa egemenliğinin sonucuydu. 19. yüzyılın uluslararası çatışmaları her yerdeki siyasi liderleri "kendi" sınırlarının ve "kendi" insanlarının farkında kıldı. Ne var ki, Asya ve Afrika'da da tıpkı Avrupa'da olduğu gibi hanedanlara basit bir sadakatten daha geniş değerlere bağlılık borçlu olan, daha fazla odaklanılmış kimlikler ve vatansever memleketler de Avrupa yayılmasından önce ya da ilk zamanlarında oluşmuş, çözülmüş ve reforme edilmişti. Bu sosyal biçimler ve süreçler 19. ve 20. yüzyıllarda Asya ve Afrika milliyetçiliğinin oluşumunda aktif etken idiler. Sadece "icat edilmiş gelenekler" veya kendine hizmet eden, batılılaşmış entelijansiyanın salıverdiği yanlış bilinçlenmeler değillerdi. Ne de 17. ve 18. yüzyılların Avrupa vatanseverliği gibi, daha sonraki popüler milliyetçiliğin içinde daima memnuniyetle eriyip kayboldular. 18.yYüzyıl İrlanda vatanseverliği İngiliz karşıtı olabilir, ancak aynı zamanda 19. yüzyıl Katolik köylü milliyetçiliğinden bambaşka, genelde anti-Katolik idi. Aynı şekilde, Doğu Hindistan Marathas'ın 18. yüzyıl milliyetçiliği çok yüksek bir kast idi ve 19. ile 20. yüzyılların popüler seferberliğinin örüntülerine kolayca uyacak şekilde özeldi.

Devletlerin, piyasaların ve din öğreticilerinin faaliyetleri, 19. yüzyıl sömürgecilik tufanı öncesinde Avrupa dışındaki birçok bölgeye değişken vatansever kimlik türleri sağlamıştı. Bu durum, oralarda doğmuş Creoleler, Amerikalılar ve "Afrikalılar"ın, yeni gelen Avrupalı valilerle ticari ilgi alanlarına 1776'nın epey öncesinde zaten güçlü direniş sergiledikleri Yeni Dünya'daki ve Güney Afrika'daki Avrupa sömürgelerinde, aşikârdı. Bu aynı zamanda, "milliyet" veya etnik köken fikrinin yüceltilmesinin, hükümdarların kendi eylemlerinden kaynaklanmış olabileceği büyük Asya hükümranlıklarının bazıları için de geçerliydi. Qian Long imparatoru, Han'ın Mançurya hanedanı liderliğindeki Çinli askerlerinin davranışlarını kutlamıştı ancak bunu yapmakla da

bir Han, Çinli kimliği duygusunu ebedileştirmiş gibiydi.[41] Bu, Mançu dayanışmasına aykırı duruyor; aileden aileye geçmiş, Konfüçyüsçü metinlerde uykuya yatmış ve Mançuların Çinliler için yasalaştırdığı giysi ve saç tipi kodlarında, her zaman kendini göstermişti.

Kimlik duygusu, ne var ki, mesafelere ve yabancı düşmanlara karşı savunmasız olan periferik ve daha küçük memleketlerin çoğunda, genelde daha güçlüydü. Sri Lankalı yöneticiler ve asiller, Tamil Güney Hindistan ve Portekiz yağmaları karşısında uzun süredir bir yerel övünç duygusu beslemişlerdi.[42] Burmalılar, Koreliler ve Vietnamlılar, en azından kuzeydeki Vietnamlılar da, 19. yüzyıldan epey önce, özel dini uygulamalardan, ortak bir dilden ve saldırgan komşularla uzun savaşlardan kaynaklanan bir kimlik duygusu sergilemişlerdi. Bu kültürler ve siyasi yapılar nedeniyle Çin, özenilecek ve daha kuvvetli bir vatan değeri duygusu ortaya çıktığı için de bir mesafede alıkonacak bir model idi. Japonların kucaklayıcı vatanseverliği uzun zamandır gelişmişti. Bu, çeşitli dış "barbarlar" ile büyük bir Japon "evcilleştirme"si vasıtasıyla 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar sürekli olarak Hokkaido adasının daha ıssız bölgelerine hapsedilen, Ainu gibi iç "barbarlar"dan kendini ayırmaktaydı.[43]

Bu durumlarda önceden varolan bir kimlik duygusu, Asyalı ulusal siyasi yapıların düzensiz ortaya çıkışı için temel teşkil etti. Başka yerlerde, gelişmekte olan krallıklar yeni kimliklerin yeşerebileceği alanlar oluşturdular. 18. yüzyılın sonlarında, önceki imparatorlukların ortamında daha dikkatle tanımlanmış bir dizi bölgesel krallık türedi: Gurka Nepal, yeni bir birleşik Burma, I. Rama'nın yeni Tayland'ı ve Kaçar İran, Çin, Moğol ve Safavi nüfuz alanlarının saçaklarında ortaya çıktı. Sidi Muhammed, Osmanlı'nın önceki nüfuz alanının batısına, kıyılarındaki İspanyol ve Portekiz saldırılarına karşı kendi krallığını destekleme amacıyla Batılı askeri ve teknik uzmanlık getirirken, Mısırlı yöneticiler üretimin devlet tekellerini oluşturmaya çalışıyordu.[44] Bu, Japon ya da Çin durumundaki gibi eski kültürel birimlerin yapılandırılmasından ziyade, hanedan odaklı devlet inşası idi. Ne var ki, 19. yüzyılın okuryazar insanlarının kendilerini ulus olarak tanımlayabilecekleri bir alan sağlamıştı.

---

41. Joanna Waley-Cohen, "Commemorating war in eighteenth-century China", *Modern Asian Studies*, 30, 4, 1996, s. 869-899.
42. M. Roberts, "Beyond Anderson: reconstructing and deconstructing Sinhala nationalist discourse", *Modern Asian Studies*, 30, 1996, s. 690-698.
43. Totman, *History of Japan*, s. 219-220.
44. Henri Terasse, *Histoire du Maroc, des origines à rétablissement du protectorat français*, Kazablanka, 1950.

Merkezileşmiş kraliyet işlevlerinin çok sınırlı olduğu soy temelli devletler, Sahra altı Afrika'nın büyük bölümünde norm olmayı sürdürürken, değişimler 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde dahi belirgin hale gelmişti. Bazı krallar ve yönetici gruplar, akrabaları ve ilgili soylardan liderler üzerinde belirsiz ve geçici bir zafer elde etmişlerdi. Batı Afrika'daki Yoruba ve Doğu Afrika'daki Baganda halkları sömürge etkisinden çok daha önce, tam olarak kendi esnek siyasi sistemlerine katılmış bir kimlik duygusunu sergilemekteydiler. Bir tarihçi şöyle yorumluyor:

> 19. yüzyılda kara Afrika'da bir ulusdevlet mevcutsa, o Buganda olsa gerek. Yüzyıllar boyu gelişti; kendi tarihine, merkezi hükümetine ve idari bölgeler (*Saza*) halinde etkin bir toprak taksimine dair güçlü bir duyguya ve kraliyet ile bürokrasinin hükmünün dikeyliğini dengelemek için kendi klan düzenlemesinde yatay bir sosyal bilince sahip.[45]

Doğu ve Orta Afrikalı yöneticiler, vergileri toplayan ve erkekleri savaş için seferber eden, bu süreçte grup kimliğini zenginleştiren devletler oluşturmaya başlamışlardı. Avrupalılar, Asyalılar ve diğer Afrikalılar birkaç bin yıl önceden aynı yönde hareket ettikleri için, bunu "ilerlemeci" bir değişim olarak görmekte bazı tehlikeler var. Elbette daha merkezi ve dövüşken siyasi yapıların mevcudiyeti, Avrupa saldırılarına direnmekte bazı Afrika halklarına, hiç değilse bir süreliğine, yardım etmiş olabilir. Benin ve Kongo gibi diğerleri de Avrupalılarla işbirliği yaptılar ve sonuçta geçici bir süre için güçlendiler. Bununla birlikte antropologlar, ürüne ve şerefe erişmenin daha az kısıtlandığı devletsiz ve merkezi olmayan sosyal formlarda, yaşam koşullarının birçok açıdan daha iyi olduğunu bize hatırlatıyor. "Devletlilik" ve kimlik oluşumuna doğru bu hamlelerin ortaya çıkışı, kimi zaman Orta ve Doğu Afrika'nın Portekiz bölgelerinde veya Cape'daki Hollanda yerleşimlerinde olduğu gibi, devletin taleplerinin çok daha iyi bilindiği Arap ve Avrupalı Creole topluluklarıyla olan sınırlı temasların sonucu idi. Tutkularının harekete geçirdiği veya köle, fildişi ya da elmas ticaretinde yararlı bir gelecek gören yöneticiler, genç erkeklerin, kendi soylarından olup kadınlara ve şerefe erişmekte ayrıcalıklı kılınmış şeflerine karşı olan husumetlerinden yararlandılar. Kendilerine muhafız kıtaları oluşturdular.[46] 19. yüzyılda Avrupa Cape'ının saçaklarındaki klasik Basutoland örneğinde, Mthethwa şefi Shaka (Ö. 1828) keskin mızraklarla silahlanmış bir genç

45. Hastings, *Construction of Nationhood*, s. 155-156.
46. Iliffe, *Africans*, s. 173-180.

erkekler ordusu kurdu ve büyük bir otoriter siyasi yapı oluşturdu ki, bu devle,t Avrupalılarca Zulu Krallığı olarak tanınır.[47] Daha sonraki Avrupalı gözlemcilerin ifadeleri, bu krallıklarda savaşın ve onur elde etmenin, kraliyet sakinleri arasında bir ölçüde yerel gurur ve ortak kimlik yarattığını öne sürmektedir. Bazı tarihçiler Pasifik'te de sömürge tufanı öncesinde daha güçlü kimliklerle daha büyük siyasi yapıların ortaya çıkışının belirtilerini görüyorlar. Nüfusun, ticaretin ve bilginin iletişim öncesi toplumlarda yavaş yavaş büyüyüşü, bu toplumların durağan olduğu nosyonunu tekzip etmektedir.

Bu nedenle, Batı Avrupalı örnekler konusunda karakteristik olan, güçlü, kararlı devletlerin yahut hâlâ akışkan ise de kalıtımsal vatansever kimliklerin mevcudiyetinin her zaman örnekleri olmamasıdır. Dikkat çekici olan, bu biçimlerin, ekonomik dinamizm, savaş için iyi geliştirilmiş silahlar ve orta boyutlu siyasi yapılar arasındaki ateşli rekabetle uyumudur. Avrupa'nın geçici ve nitelikli "iistisna olma hali", tek bir faktörde değil, dünyanın diğer kısımlarında da ayrı ayrı görülen birçok karakteristiğin öngörülemez birikiminde bulunmaktadır. Mesela, Asya'da sömürge öncesi kimliklerin oldukça keskin olduğu bir bölgenin, orta boyutlu krallıklar arasındaki çatışmaların köklü bir geçmişe sahip olduğu Güneydoğu Asya anakarası olması, kayda değerdir. 1870 kadar eski bir tarihte Japonlar, paralel bir moderniteye bir an için kendi yöntemleriyle göz attılar. Ne var ki, sadece ekonomik olasılıklara, vatansever kimliklere ve devlet gücüne yoğunlaşırsak, bir unsur eksik kalır. Bu da 18. yüzyılda Avrupa ve Kuzey Amerika'da hızlı gelişen, bireylerin toplanma, müzakere etme, kendi kurumlarını düzeltme ve nihayette onları, para, güç ve bilgi biriktirmek için daha etkili araçlar haline getirmelerine imkân veren toplumun dokusudur. Bir sonraki kısım, yüzünü sosyologların "sivil toplum" veya "kamusal alan" dediği şeye dönmektedir.

ELEŞTİREL KAMUOYLARI

Çoğu eski rejim tarihçisi, 1970'lere kadar, onu çökerten sosyal ve siyasi kuvvetleri tanımlamak için çalışmaya yoğunlaştılar: Avrupa monarşilerinin ve imparatorluklarının mali ve siyasi krizleri ya da Doğu'daki Avrupa güdümlü ticaretin genişlemesi. Bu tarihten sonra, Alman sosyal bilimci Jürgen Habermas'ın[48] devletle toplum arasında

47. J. B. Peiris (Der.), *Before and After Shaka*, Grahamstown, 1983; J. D. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, Londra, 1966.
48. Thomas McCarthy, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, Londra, 1984.

bir alan olarak sivil toplumun ortaya çıkışına dair fikirleri yavaş yavaş bilim adamlarını etkilemeye başladı. "Eleştirel kamuoyu" çok geçmeden eski düzenin başlıca çözücüsü olarak görülür oldu. Habermas'ın teorisi tarihsel bir analiz olarak yenilikten oldukça yoksundur. İngiliz tarihçiler bu tür gelişmeler hakkında aslında uzun süredir yazmaktaydılar. Ancak sosyal bilim teorisine alerjileri olduğu ve iddialı sözcüklerden kaçınmaya düşkün oldukları için hiçbiri gerçekte ne söylediklerini fark etmemişti.[49] Fransız tarihçiler, 1970'den sonra özellikle Birleşik Devletler'de, popüler kargaşalarda ve eski rejimle Cumhuriyetin ilk yıllarının görüntülerindeki farkı anlamaya çalışarak, kamu kültürü ve temsil konularına ve yeni tarz siyasetin ortaya çıkışına dönmeye başladılar. Bu değişikliklerin her ikisi de çağdaş düşüncedeki "dilbilimsel dönüş" ile birleşti. 1980'ler ve 1990'lardaki tarihçiler için fikir alışverişi, kültürel bağlantıların yaratılması ve seremoninin icadı, eski liberal ve Marksist tarihçiler için gelir akışı veya piyasaların entegrasyonunun olduğu kadar önemli, kendi başlarına birer sosyal olay haline geldiler. Söylem ve temsillerin modernleştirmesine olan bu ilgi, ekonomilerin ya da resmi ideolojilerin modernleşmesini vurgulayan daha önceki çalışmaların yerini aldı. Geleneksel olarak entelektüel modernleşme, Batı'da başladığı ve oradan yayıldığı varsayılan bir süreçtir. Bu tarz bir yaklaşım küresel tarih çağında daha ne kadar sürdürülebilir?

Görünüşe bakılırsa, burada, gerçekten de 18. yüzyılda kulüpleri, toplulukları ve toplanma yerlerini yaratırkenki Batı teşvikine dair, kendine özgü bir şey var gibi görünüyor. Mesela, Amerika'nın kurucu atası Benjamin Franklin'in (1706-1790) *Autobiography*'sini alırsak, dinsel fikirlerin, matbaanın ve özgürlük fikirlerinin, tartışmak ve konuşma için kulüpler kurmaya dair olağanüstü eğilimle birleştiği bir dünya gözümüze çarpar.[50] Franklin akıllı bir zanaatkâr ve çiftçi mayasından gelmektedir. Daha sonraki yaşamında her nereye gittiyse yetkilileri küçük pratik gelişmeler için teşvik etmeye çalıştı. Elektrik akımıyla olan ünlü deneyi, Londra'daki cadde aydınlatması ve temizliğinin gelişmesiyle, Philadelphia'daki vergilendirme ve yangınla mücadeledeki gelişmeler hakkındaki makaleleriyle birleştirildi. Bilimsel teoriler ile pratik uygulamalar arasındaki bu tür bağlantılar, Atlantik dünyasında dile getirilmeyen bir varsayım gibi görünüyor. Bu, müzakerelerin genelde gelenek ve din konularına belirgin bir saygı arz ettiği diğer büyük medeniyetlerde, algılanması daha zor olan bir şeydir.

---

49. Çok yakında, Peter Clark, *British Clubs and Societies, 1580-1800: The Origins of an Associational World*, Oxford, 2000.
50. Benjamin Franklin, *Autobiography*, Everyman edn, Londra, 1906.

Bu, 19. yüzyıl Batısının uygulamalı *philosophes*'i için dini inancın önemsiz olduğu anlamına gelmez. Max Weber'in Protestanlık ile kapitalizm arasındaki bağlantısı sosyal bilimciler tarafından artık çoğu zaman küçümseniyor. Ancak Protestan kiliselerinin ve Protestanlık etkisindeki Katolik kiliselerinin hücresel örgütlerinin ve bireysel kodlarının, sivil cumhuriyetçilik fikirleri için uygun ortam sağladığı fikrini düşünmemek, çok daha zor. Mesela, Franklin'in kamu erdemi hakkındaki düşüncelerinin kökleri, sosyalleşme ve kardeşlik yoluyla şahsi ahlaki gelişimde ısrarlı olan bir yetiştirilişte, muhalif Protestan altyapıda yatar. Franklin sonradan, deist yahut İsa'nın kutsallığı yerine aşkın ve akılcı bir tanrının mümini olarak, katı Püritenliğe başkaldırdı. Ayrıca Philadelphia'nın Quaker kültüründen de etkilenmiş görünüyor. Franklin, Metodistleri, Baptistleri ve Alman Moravyalıları erdem kardeşleri olarak kabul etti. Sosyal ve kişisel gelişime adanmış Junto adında bir kulübün kurucu üyesiydi. Sonradan, ana amacı, iyi davaları ve yeni bilgileri tartışmak için daha fazla kulüp kurmak olan bir başka topluluğun kuruluşuna yardımcı oldu. Tarihteki ilk gazeteci halk adamlarından biri olarak Amerikan Devrimi'ne katılması kaçınılmazdı. Sadeliğe ve kişisel inisiyatife olan vurgusu, temsil olmaksızın devlet vergilendirmesini, onun için uzun süren bir sorun olmadan sağlarken, temel düzeyde toplumsallıkta ısrarı yeni bir özgürlük fikrini somutlaştırdı. New York, Boston ve Philadelphia'daki İngiliz valilerinin himayesini yeterince mutlulukla kabul etmesine rağmen, anlatılarının neredeyse hiçbir yerinde "kral "sözcüğünden bahsetmedi bile.

Avrupa'nın ve sömürgelerinin her yerinde, toplumlarda, orta-sınıf mensuplarıyla yukarı doğru hareketli zanaatkârları birbirine bağlayan, benzer bir coşku vardı. İngiltere'de asillerin ve kraliyetin himayesi önemini sürdürdü ancak halktan kimselerle tüccar aileleri de, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca toplumsallığa, eğitime, ticarete ve spora tahsis edilmiş sayısız yeni kulübün oluşumuna katıldılar. Fransa'da ve diğer Katolik ülkelerde, bilhassa yeni toplumsallık farmasonlar gibi yarı mitik topluluklar yahut Fransız *philosophes* tarafından kurulanlar gibi yerleşik düzeni alaya alan kulüp ve topluluklar vasıtasıyla ifade edildiği zaman, Kilise (Cizvit tarikatı değilse de) genellikle şüpheyle baktı. Bu toplulukların hepsi özgür düşünceye yahut doktrin ve itikatı önemsizleştiren deizme hasredilmiş değildi. Alman topraklarında Pietist Hıristiyanlar 1770 ile 1820 arasında örgütlerini müthiş genişlettiler. Bununla birlikte birliklerin üye aidatları, toplantı tutanakları, basılı dergileriyle yayılması, küresel savaş yıllarında yavaş yavaş kendini güçlendiren daha geniş bir siyasi sınıf ve daha eleştirel bir kamunun temelinin oluşmasında, hayati bir rol oynadı.

İllüstrasyon 2.3 – Kamusal alan: Bir Amerikan vatanseverler komitesi, bir kraliyet meclisi üyesine ültimatom veriyor. Howard Pyle, *Harper's Magazine*'de resmi yayınladıktan sonraki illüstrasyon, 1908.

1970'ler ve 1980'lerin sosyal teorisyenleri ve tarihçilerinin eksik bir tablo çizdiği yerlerde yeni birliklerden ve toplumun yeni vizyonundan dışlananlara yeterince dikkat gösterilmemekteydi. Kadınlar, devletin ve toplumun hastalıklarının tartışıldığı salonların kimi zaman merkeziydiler ancak erkeklere mahsus bu alanlara sadece aristokrasiye mensup hanımlarla, itibarı onlardan biraz daha az olan hanımlar girebilmekteydi. Çalışan halk, eski zanaatkâr endüstrilerin gerilemesi ve yenilerin berbat koşullarıyla mücadele etmek için dostane ve kendisine yardım eden kuruluşlarda örgütlenmeye başladılar. Ancak seksiyonun yararına, işverene karşı herhangi bir birleşme teşebbüsü husumetle, 1789'dan sonrasında da ağır baskıyla karşılanmaktaydı. 1770'lere gelindiğinde pek çok Quaker, Metodist ve diğer iyilikseverler özgürleştirilmelerini şevkle savunsa da köleler kaçınılmaz olarak bu birliklerin çoğu tarafından üretilen toplum vizyonunun dışında kalmaya devam ettiler. Bri-

tanya'daki Katolikler yahut hemen her yerdeki Yahudiler gibi dini azınlıklar da dışlandı. Beyaz yerleşimcilerin sömürgelerindeki yerli halk da aynı şekilde kabul ötesi görüldü. Erdemli Franklin, sarhoş Kızılderililerin mutlu bir şekilde dans ettiği bir sahneyi cehennemden bir görünüş olarak betimler; likörün onların hepsini yok edeceğini ve dürüst, enerjik beyaz yerleşimciler için yer açacağını ummuş görünmektedir. Irksal sınırların değişken olduğu ve Avrupalı erkeklerin Hintli kadınlar aldığı İngiliz Kalkütası'nda Hintliler, genellikle Avrupalıların kamu alanlarından ve tartışma arenalarından bir kol boyu uzaklıkta tutuldular.

Tarihçilerin çizmeye başladığı sivil toplum resmi başlangıçta pek güllük gülistanlık ve homojenken, birliklerin ve kendini örgütleyen toplulukların artışının, hem iç uyum hem dış saldırganlık için Batı toplumlarına kayda değer bir dayanma gücü ve sağlamlık verdiğine şüphe yok. Bu durum, 18. yüzyılda iç üretimin ve dış ticaretin yayılmasıyla oluşan hızlı bir sosyal hareketlilikte kökleşti. Bu, baskı tekniklerinin hızla yayıldığı bir çağda, onlara daha kolay erişebilen bir toplumdaki Hıristiyan ve hümanist eğitimin ve kişisel sorumluluk fikirlerinin yayılmasını ve gelişmesini yansıtmaktaydı. Buna mukabil, sosyalleşmenin artması, dostluk cemiyetleri, borsalar ve sigorta komisyoncuları vasıtasıyla kapitalizmin daha da genişlemesini kolaylaştı. Kamusal alan, devletin ya da krallarla asillerin yaptıklarını ölümcül bir kesinlikle eleştirebilen veya hicvedebilen, siyasi kurumların etkinliğine ve dinamizmine katkıda bulunan bir uzman görüşü kıskacı yarattı. Britanya ve Amerika'da örfi hukuk, hükümlerinin yavaş birikimiyle ve farklı yasal bakış açılarıyla, bu sivil toplumdan yararlanmaya ve onu genişletmeye, mükemmelen uygundu.

Bu resim şu ana kadar, David Landes'in Batı'nın erken modern dönemde dünyanın geri kalanı üstünde bazı belirleyici avantajlara sahip olduğuna dair argümanlarına[51] destek verir görünüyor. Öyledir de, ancak sadece bir noktaya kadar. Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika sömürgelerinde sermaye oluşumu ile toplumsallık arasındaki bağ, basılı kültür, savaş ve hükümet finansmanının organizasyonu, onların Asya ve Afrika'nın kısa vadeli problemlerinin yarattığı yalnızca göreli bir avantaja değil, yapısal bir avantaja sahip olduğunu düşündürmekte. Ancak mesele çok daha karmaşık. Landes'in konumunun zayıflığı, eski Asya tembelliği fikirlerine dönüşünde yatar: "Kuzey Çin döngüleri" veya "ebedi Hindistan." Gördüğümüz gibi Asya ve Afrikalı tarihçiler 18. yüzyılın çok daha dinamik bir resmini çiziyorlar. Bu yüzyıl zar-

51. Landes, *Wealth and Poverty of Nations*.

fında bazı bölgelerdeki ciddi ekonomik ve sosyal gerileme, diğerlerindeki kültürel değişim, ekonomik istikrar ve küresel moderniteye uyum göstermekle eşitlendi. Asya ve Afrika'da, toplumlarını "fiyasko" olarak görmek yerine, değişime farklı ve daha yavaş uyum göstermeyi kaleme almak, çok tatmin edici olabilir. Yeni toplumsallık tipleri, daha entegre ticaret örüntüleri ve bazı teknolojik yenilikler gibi Batı'da gördüklerimizle kimi benzerlikler taşıyan sosyal formlar, Asya ve Afrika'da açık seçiktir. Bu kıtalar, her şeye rağmen, uluslararası ticaretin benzer örüntülerine, silahlanmanın yayılışına ve hatta 1660'den 1800'e kadar olan dönemde Avrupa ve Amerika'yı etkileyen fikirlerin yayılışına tabidirler. Gerçekte, ilk etapta Avrupalılara Carolinalarda ve Karayipler'de kârlı plantasyonlar geliştirme imkânı veren Amerikan yerlileri ve Afrikalıların pirinç gibi ürünlerle ilgili tarımsal uzmanlığıdır.

Ne var ki, Asya ve Afrika'da devletin toplumla ilişkisi, Batı Avrupa modelinde hakim olandan mutlak biçimde daha iyi olmasa da en azından daha farklı şekilde düzenlendi. İroniktir ki, Asyalı ve Kuzey Afrikalı büyük krallıkların 16. ve 17. yüzyıllar süresindeki gerçek başarısı, 18. yüzyılın hızlı değişimine uyum sağlamayı onlar için daha zorlaştırmış olabilir. Krallar karizmatik bir otoriteyi sürdürüyorlardı ancak rejimleri Reform sonrası Avrupa'sındakilerden genelde daha az müdahaleciydi. Müslüman bir fanatik olarak 19. yüzyılda büyük ölçüde kınanan Moğol İmparatoru Evrengzib dahi (1658-1707) genelde insanların neye inandıklarıyla ilgilenmezdi. Asıl olarak Sünni İslam'ın münhasır uygulamalarıyla değil, hükümranlığının gelirleriyle alakadardı. İmparatorluklar, muhalif grupları bertaraf etmeye çalışmak yerine, Fransız monarşisinin Huguenot Protestanlarıyla yaptığı gibi mesela, onları içeriye katmaya devam ettiler. Bu Asya ve Afrika topraklarında devlet, ticari zenginliği garanti altına almaktansa köylülerin korunmasıyla daha fazla ilgiliydi. Küçük komşulara karşı saldırı savaşları için gitgide daha fazla silahı finanse etmeye öylesine azimle çaba sarf edilmedi. Asyalı ve Afrikalı devletler, Avrupa din savaşlarına denk savaşlardan genellikle kaçındılar. Ancak 18. yüzyıldaki kendi aşırı gerilim ve kaynak dağıtımı problemleri, tam da bu savaşlar süresinde yeni saldırı araçlarında ve sosyal organizasyonlarda uzmanlaşan, bu aynı Avrupalıların müdahaleleriyle, son derece kötüleşti. Bu adaptasyon süreçlerinin bazı yönleri, takip eden Avrupa imparatorlukları çağında başarısızlığa uğradı ya da geriye atıldı. Bazıları da Batılı imparatorluklar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda sürdürüldü. Ancak Japonya'da, yöreye özgü bir hükümetin koruması altında tam olarak ve süratle tamamlanmalarına imkân tanındı.

ASYALI VE AFRİKALI KAMUOYUNUN GELİŞİMİ

Sosyal organizasyonlardaki önemli değişimler, 18. yüzyıl kargaşaları esnasında ve 19. yüzyıl başlarında dahi Asya ve Afrika toplumları içinde kendilerini göstermeyi sürdürdü. Tarihçiler onları uzun zamandır "din" başlığı altında inceledikleri için onlara yeterli ağırlığı vermekte başarısız olduk. Krallar, asiller ve entelijansiya, değişime olan ihtiyaç ve arzularını dini terimlerle ifade ettikleri için, ister Müslüman, Konfüçyüsçü ister Budist olsunlar, geleneksel nizam içindeki modifikasyonlar olarak görülmekteler. Ancak Benjamin Franklin kendi modernitesini bir Protestanlık ve deistlik kalıntısı açısından anlıyor, İngiliz astronom ve fizikçi Isaac Newton da henüz bir astroloji ve simya yanlısı kalmayı sürdürürken, yeni bir dünya planlıyordu. Onlardan hiçbiri, genel tarihsel literatürde geleneksel bir kişi olarak resmedilmiyor.

Geç 17. ve erken 18. yüzyıllar zarfında, toplumsallık hareketleri ve eleştirel düşünce yöntemleri, Asya ve Afrika'da gelişmeye devam etti. Bu, etraflarında gördükleri hızlı değişimle yüzleşmek için insanlara manevi ve sosyal kaynaklar sağladı. Egemen siyasi düzenin eleştirisi dini bir deyişle ifade edildi ancak bu, onun destekçileri sadece geçmişe bakıyorlar demek değildir. Peygamber'in vahyi devlet ve toplumun etkili yeniden değerlendirilmelerine yol açtığı için birinci bin yılın sonuna, İslam'da arınma hareketleri ve dünya hükümdarlarının ahlaki gevşekliğine yönelik saldırılar eşlik etti. 19. yüzyılın başlarından önce dahi Osmanlı aydınları, canlanan Batı karşısında Büyük Katerina Rusya'sının, gerilemekte olduğunun kesin şekilde farkına varmıştı. Gerilemeye karşı 1839 sonrasında uygulamaya konan entelektüel ve siyasi çözümlerin pek çoğu bir önceki kuşakta zaten tartışılmıştı. 19. yüzyıldan epey önce dünyanın her yerindeki farklı topluluklarda reform ihtiyacını tartışan aydın ağları şekillenmişti ve bunu çoğu zaman birbirlerini referans alarak yapmışlardı.

18. yüzyılda Arap yarımadasındaki radikal tektanrıcılar, 19. yüzyıla devam eden ve Afrika ile Orta Asya'ya yayılan geleneksel yorum ile Arap ve daha geniş Müslüman göreneğe yönelik bir saldırı başlattılar. Bu sözde Vahabiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu saran problemlerin uzaktan farkındaydı. Buna mukabil, Sufi mistik öğretisinin yararlılığına inanan Kahire ve Kuzey Afrika'daki daha kapsayıcı düşünürler kendi geleneklerini yeniden dile getirdi ve güçlendirdiler. Bir dizi aydın Müslüman reformcunun, Müslüman yaşamının daha düzenli bir biçimini garanti edeceğini umdukları devletler kurmaya çalıştığı Kuzey ve Batı Afrika kadar uzak bölgelerde, değişiklikler kabul edil-

di ve yeniden yorumlandı. Peşinde oldukları şey, tepkisel bir "kutsal savaş" değil, Batı Afrika'da, etraflarında gördükleri karma ve kaynaştırıcı toplum yerine, doğru dürüst ve modern bir İslam toplumunu kurumlaştıracak bir mücadele ve müzakere süreci idi. Bunlar değişime tepkili ve kendi modernite anlayışlarını öne sürme arayışındaydılar.[52]

18. yüzyıl süresinde Hindistan'da eğitimli kişiler, karmaşık bir bürokrasi ortamında faaliyet göstermeleri için Müslümanlara yardım amacıyla tasarlanan yeni düşünce sistemleri oluşturdular. Hindistan'daki Müslüman gücünün nispi gerileyişinin de kesinlikle farkında olan Güney Asya İslam'ının en büyük öğreticilerinden olan Shah Wali-Allah, farklı okullarının birleşmesi ve mistik geleneğin arındırılması çağrısında bulunan bir İslam hukukunun büyük bir yeniden yorumlanışına teşebbüs etti.[53] Kadınların eğitimi dahil olmak üzere eğitimin önemini vurguladı. Programı, yalnızca dini saflaşmaya değil, sosyal bir yenilenme örüntüsüne yönelikti. Avrupa yönetiminin başlangıcından onlarca yıl önce, Malezya ve Endonezya'daki İslam mürşitleri, görenekleri ve yöneticilerin gidişatını eleştirmişlerdi. Bu bağlamda, her zaman din adamlarının cami meydanlarındaki, *madina* müzakereleri etrafında dönen İslami kamu alanında, 18. yüzyıl Müslümanlarının üstesinden geldiği felaketler ve problemler vasıtasıyla, yeni bir gerilim tahrik edildi. Müslümanlar yeni birlikler kurdular, öğrenimin ve okuryazarlığın önemini vurgulayıp kişisel ve sosyal disiplini methettiler. Bu nedenle, bu hareketler sadece "Batı etkisi"nin ürünleri değildir. Küresel değişime, milliyetçiliğin yükselişi ve Avrupa'daki merkezileşen devlet kadar köklü bir tepkiyi temsil etmekteydiler, yine de onlardan daha dayanıklı olabilen bir tepkiydi bu.

Müslümanlar dış dünyadaki değişikliklere karşı da tetikteydi. Orta Asya'da, Moğol sonrası Hindistan'da ve Kuzey Afrika'daki yöneticiler, gözlem ve uygulama yoluyla tıbba ve astronomiye dair yasaları mükemmelleştirmeye devam ettiler. 18. yüzyılın sonuna doğru Avrupa astronomi çalışmaları ortaçağ sonundan kalma bilgi akışını tersine çevirerek, Arapça ve Farsça'ya tercüme edildi. Eski revalüasyon devam etti, böylece Kopernik doktrinleri Asya ve Afrika'nın büyük kısmında tedricen kabul edildi. Fikir ve uygulamalar trafiği hiçbir şekilde tek yönlü olmadı. Mesela, Asya'dan boyama ve sırlama teknikleri ile Afrika ve Güney Amerika'daki yerli halkın geliştirdiği bitkisel tıbbi tedaviler, 18. yüzyılda hâlâ Avrupalılarca ödünç alınıyor ve uygulanıyor-

52. Mervyn Hiskett, *The Development of Islam in West Africa*, Londra, 1984, s. 156-171.
53. S. A. A. Rizvi, *Shah Walli-allah and his Times*, Canberra, 1980.

du. Tarihçiler, Avrupa dünyasındaki Sanayi Devrimi ile birleşen birçok teknik ilerlemenin aslında Avrupa dışı örneklerden ne ölçekte alındığının yavaş yavaş farkına varır oldular.

İslam dünyası şüphesiz, asırlardır Hıristiyanlık ve Yahudilikle entelektüel diyalog ve çatışma halinde olmuştu. Daha doğuda ise bu durum aynı ölçekte değildi. İroniktir ki, burada, diğer gelenekleri kendilerini yeniden değerlendirmeye ve yeni organizasyonlara karıştıran, genellikle sürdürülen İslami genişleme deneyimiydi. Hint toplumu periyodik olarak hakikatin (*dharma*) hükümranlığının gelmekte olduğunu beyan eden hareketlerle canlandırılmıştı. Bunlar çoğu zaman, kast tarafından yürütülen toplumsallık üzerindeki sıkı kısıtlamayı da içeren dünyevi hiyerarşilerin önemsizliğini vaaz eden karizmatik mürşitler ya da gurular üzerinde yoğunlaşırdı. Böyle hareketler Moğol yönetiminin nispi barışında ikiye katlanmış; bazıları açıkça İslami tektanrıcılıktan etkilenmişti. Güney ve Güneydoğu Asyalı tacir cemaatlerle bağlantı ve temaslar sağlayan yeni tarz topluluklar ve birlikler de oluşturdular. Bu tür bir dikkate şayan reformcu din hareketi olan Kuzey Hint Sih'lerinin buyrukları öylesine radikaldi ki, kendilerini teknik açıdan Hindu dünyanın bütünüyle dışında görürlerdi. 18. yüzyılda Sih hareketi sadece tüccarlar arasında değil, Kuzey Hindistanlı büyük köylü kastları arasında da yayıldı.[54] Tüm bu hareketler, insanlara ruhsal selameti işaret etmeleri anlamında, öte dünyalıydılar. Ancak onların tamamı devrin siyasi ve sosyal problemlerine de çözüm öneriyordu. Onlar, Asyalıların kendi modernite formlarıyla farmasonlardan veya Batı Avrasyalı *philosophes*dan daha az coşkuyla boğuşmadıklarını kanıtlamaktadırlar.

Tarihçiler ayrıca 18. yüzyıl Çin dünyasını da yeniden yorumladılar. Çin İmparatorluğu ve ticareti, 18. yüzyıl boyunca genişlemeye devam etti. Çin ne siyasi bir iç patlama ne de ekonomik bir durgunluk noktasındaydı. Kangxi ve Qian Long imparatorları yönetimindeki uzun barış dönemi, Konfüçyüs klasiklerinin önemli bir yeniden yorumuna tanıklık etti.[55] İmparatorlar, Batı eğitimini Cizvit kaynaklar üzerinden edinen yeni eğitim akademileri kurarak, çabalarını devlet yönetimine ve hükümete çevirdiler. Bilim adamları hanedanın ilk yıllarında şatafatlı metafizik teorileri reddedip bunun yerine astronomi, dilbilim, matematik ve coğrafya benzeri alanlarda olduğu gibi, aksi ispatlanamaz hakikatleri arayan "uygulamalı kanıta dayalı araştırmalar"a

54. J. S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge, 1994.
55. Spence, *Search for Modern China*, s. 60-63.

yöneldiler. Yeni tarz, yerel teknolojinin bakış açılarını kaydederek, araziyi haritalandırarak ve eski kayıtları toplayarak baştan sona Çin'i dolaşan Gu Yanwu (1613-1682) tarafından simgelendi. Gu, "metafizik ikiliğe ve başlangıçlara vurgularıyla, hakim Konfüçyüsçülük okullarının sahteliği"[56] olarak gördüğü şeye karşı koyacak bir rasyonalist metinler seti geliştirmeye uğraşıyordu. Bu tür bilim adamları ve resmi görevliler daha sonra, yorgun ve eski moda olarak gördükleri bürokrasinin teftiş sistemlerini yeniden düzenlemeye çalıştılar. Bu hareketler, hiçbir surette zayıf bir elitle sınırlı değildi. Memur sınıfından olmayanlar, özellikle tüccarlar, bu rasyonel araştırmaları destekliyor, zaman zaman da katkıda bulunuyorlardı. Tarihçiler bir bölgeden diğerine geçen, entelektüellerce yazılmış belgelerin hacminde, büyük bir artış gördüler.

Bu durum, 18. yüzyılın masalsı "edebiyat cumhuriyeti" Avrupa'sının başka yerlerde de benzerleri olduğunu akla getiriyor. Çin'de matbaacılar ve kitapçılar bu yeni ve geniş hedef kitlenin ihtiyacını karşılamada gelişme gösterirken, resim ve kaligrafi yeni boyutlara ulaştı. Bu rasyonalist düşünce, elbette, başlıca hedefinin klasiklerin baskılarını düzeltmek ve bilge atalarının mükemmel eserlerini toplamak olması anlamında, geçmişe dönüktü. Hatta klasik çalışmalar bu yıllarda Avrupa düşüncesinin doruğunda kalmayı sürdürmedi mi ve 18. yüzyıl Avrupa'sının en büyük uygulamalı araştırmalarından biri, toprağın altında kalmış Roma şehirleri Pompei ve Herculaneum'un keşfi değil miydi? Geçmiş bu kadar büyük önem kazanmışken, bu sayma, tasnif ve analiz için teşvik sağlayanın Mançu hükümetinin iç ve dış ticaretin büyüyen çapı olduğu sonucuna varmamak zor. Bu daha somut bir toprak ve halk algısına ulaşma çabası, Çin'in ona hem saygıyla hem korkuyla bakan uydu krallıklarında yankılandı. Mesela Kore'de, "Kuzeyin Bilgisi"nin edebiyatçı taraftarları Çin'in yeni bilgisine ayak uydurma hevesindeydiler. Ancak bu bilgiyi Kore eğitim sistemini geliştirmek için istiyorlardı, halefleri de gitgide Kore anayurdunun kendi ayrıntılı çalışmalarına yöneldiler.[57]

Çin ve uydularının entelektüel durağanlığa yakalanmış görüntüsünü terk ettiğimizde, dünya tarihi daha anlaşılır hale geliyor. 1854'de Japon karasularını ihlal eden Amerikan amirali Matthew C. Perry'nin denizci öpücüğünü bekleyen "feodal Japon" fikrini terk etmenin, aydınlatıcı olduğu gibi. Bu sadece 19. yüzyıl ortalarındaki İngiliz ve

56. A.g.e., s. 62.
57. Ki-baik Lee, *New History of Korea*, Çev. E. W. Wagner, Seul, 1986, s. 236-238.

Amerikalıların değil, eski rejimin görünümünü karalamak isteyen 1870'lerin genç Japon reformistlerin de yaptığı bir resimdir. Modern bilim adamlarının iki kuşağı, siyasi özerkliği "feodalizm" olarak damgalansa da 18. yüzyıl Japonya'sının uyum sağlayabilirliğini sürdürdüğünü göstermeye çalışıyorlar. Ekonomisi canlılığını sürdürdü, Batı Avrupalı tıp ve botanik bilgisi bağlamında Hollanda bilimi de farklı ilgi alanlarındaki samuray okulları vasıtasıyla Japonya'ya nüfuz etti. Avrupa'da olduğu gibi orada da matbaa, öğrenim ve ticaret arasında ilginç bir konjonktür vardı. Büyük Japon firmaları kendi ticari raporlama ve piyasa araştırması sistemlerini geliştirdiler, kimi zaman da ürünlerini bastılar ve sattılar. Japonya'nın aristokratik şeref kültürü, Çin'den gelen veya daha problemli olarak Batı'dan gelen en son gelişmeleri "destekleyerek" bilim adamlarının statülerini korumalarını sağlıyordu. Samuraylar ve avam, Tokugawa hükümetini geçmişteki ideal Japon ve Çin krallıklarıyla mukayese ederek eleştirmekteydi. Buna rağmen eleştirileri, günün suiistimalleri, hastalıkları ile verimsizliklerine yoğunlaşıyordu.[58]

Son yirmi yılın tarihyazımında su üstüne çıkan bu örnekler, Batı dışı dünyanın kültürlerinin 18. ve 19. yüzyıllar boyunca küresel siyasi ve ekonomik değişikliklere tepki vermekte olduğunu sergilemektedir. Konfüçyüsçü bilgi "canlanması"nın ya da İslami "doktrin ihtilafları"nın gerisindeki, örgütlü toplum ve insan deneyimlerinin problemleriyle boğuşmaya çalışan yönetici ve entelektüelleri ayırt edebiliyoruz. Tüm bunlar 19. yüzyıldaki Avrupa dışı düşüncenin karmaşıklığını ve zenginliğini açıklamaya yardım ediyor. Bu asla basitçe Batı normlarının türevleri olmayıp çok katmanlı geleneklerin yaratıcı versiyonlarıyla büyük ölçüde değiştirilmiştir. Özellikle zaman ölçme ve savaş gibi alanlardaki Batı fikir ve teknikleri, şüphe yok ki dünyanın her yerinde daha etkili hale gelmekteydi. Mesela, Çinli aydın sınıf, Aristo'nun fikirleriyle Cizvitlerin aracılığıyla temas ettikleri zaman olduğu gibi, bilgi sistemleriyle her zaman etkileşim halindeydi. Ancak Avrupalı fikirler, kendi "erken modernite"leriyle boğuşmak için her halükârda entelektüel araçlar oluşturmaya çalışan yerel yöneticilerle aydınlar tarafından kabul edildi ve kullanıldı.

Ancak bu, küresel entelektüel uğraşının resminin tamamen göreceli olarak çizilemeyeceğini belirtiyor. Tekrarlamak gerekirse, Batı, Asya ve Afrika arasında en azından orta vadede rekabetçi farklılıklar vardı. Her ne kadar modern ve bütüncül bir doktrin olarak "bilim"

58. Totman, *History of Japan*, s. 259-272.

Batı'da 19. yüzyıl ortasından önce pek ortaya çıkmasa da, entelektüel uğraşının belli rutinleri 18. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'da yaygınlaşmıştı. Bunlar, onun siyasi ve ekonomik kurumlarının dinamizmine kayda değer ölçüde katkıda bulundu.

Örgütlenme ve matbaa kültürü sonucunda Batı Avrupa'da gelişmiş olan bu karmaşık ve tartışmalı kamusal alan, "bilimsel bencillik" denen şeye katkıda bulundu. Asya ile Afrika'da bilim adamları, *Chinese Boards of Rituals* ve İslami okullar ya da onların eşdeğerlerince kısıtlandılar. Avrupalı ve Amerikalılar, aksine, astronomi bilgileri, mekanik veya tıp hakkındaki kamu tartışmalarında isim ve servet yapabildiler. Avrupa'daki üniversiteler 18. yüzyıl zarfında, kimi zaman düşünüldüğünden daha aktif ve yenilikçiydiler. Onlarda dine uygunluk çoğunlukla oldukça yüzeyseldi. Ancak üniversitelerde kürsü sahibi olsun ya da olmasınlar, çalışanlar, filozofların ve centilmen heveslilerin birliklerinin yoğun ağlarıydı. Bu durum, Güneş sisteminin grafiğe dökülmesindeki acelede olduğu kadar, İsveçli biyolog Carolus Linnaeus'un bitki türlerinin haritasını yapmasına varan çaba için de geçerliydi. Devlet bilhassa askeriye ve donanmanın tedarikine katkı yapıyordu. Ne var ki, itici güç sağlayan, tek tip ya da değil, centilmen bilim adamlarıydı. İngiltere ve Birleşik Devletler'de buluşların patentli hale gelmesi için yavaş yavaş bir sistemin ortaya çıkışı ve iyi gelişmiş bir piyasa ekonomisi, zanaatkâr yeniliklerle bu bilimsel dünya arasındaki mesafeyi azalttı. Deniz kuvvetleri komutanlığı ve İngiliz Kraliyet Cemiyeti düşünürleri her ne kadar denizcilik teknolojisindeki gelişmeleri kendilerine ilk sunulduğunda küçümseseler de açık fikirli amatörlerle Kraliyet Donanması kaptanları sonuçta onları kabul etti. İster kıyıya hızla kargo getirerek ister mısırın yöredeki en iyi mahsulünü büyüterek olsun, mesele para kazanmak olduğunda, uygulamalı ve felsefi bilgi dışarıda tutulamadı. Aksine, Hindistan'da yahut Çin'de, zanaatkârlar ile kraliyet sarayları yapımcıları arasındaki mesafe daha da büyük görünüyor. Muhtemelen bu nedenle, en önemli farkı, böyle herhangi bir özel teknolojinin herhangi bir pratik uygulaması yerine, Avrupa'nın bilginin ilerlemesi fikrinin entelektüel canlılığında ve bunun maddi karşılığında aramamız gerekir. Gelişmekte olan sosyal bilimlerde de, yeni düşünme örüntüleri centilmenlerin çalışmaları kadar kraliyet saraylarından yahut üniversitelerden doğdu. İnsanlığın tarihsel evrimi teorileri, kendi açılarından Isaac Newton'un fiziği kadar önemli olan Giambattista Vico (1668-1744), Napoli'de bir profesördü. Buna rağmen entelektüel yaşamı, İtalya ve Avrupa'nın her yerindeki eğitimli insanlar ağı tarafından beslendi.

SONUÇ: "GERİKALMIŞLIK" DURAKLAMALAR VE KONJONKTÜRLER

Tüm bu durumlarda gördüğümüz şey, Avrupa'nın hem içindeki hem dışındaki insanların ilişkili ve bağlantılı problemlerle boğuştuğudur. Bunlar, haklı bir ideal ile değişen bir sosyal düzen arasındaki çatışmadan ileri gelen problemlerdir. Derme çatma ekonomik büyümeden kaynaklanan eşitsiz refah dağılımdan ileri gelmektedirler. Bu insanların hepsi, siyasi gücün karakterini eleştirerek kendi modernitelerini yaratmaya uğraşmaktadır. Bu hoş görülemez çatışmaları çözmek için uygulanan ilk devrimler, bir sonraki ve müteakip bölümlerde tartışılmaktadır. Onlar farklı zamanlarda göründüler. Arap topraklarına 1740'larda geldiler. Fransa'da, Avrupa'nın büyük bölümünde ve Amerika'da 1776 ve 1789 kilit tarihlerdi. Britanya'da bu tarih 1832 idi; Japonya'da 1868'in Meiji restorasyonu eski düzenin benzer bir yenilenişini başardı. 1880'lerde Hindistan ve Çin'deki sömürge milliyetçiliği, dinsel reform hareketlerinin muazzam çeşitliliğiyle beraber aynı sonucun arayışında oldu.

Tarihçiler, 19. yüzyıldaki göklere çıkarılan küresel üstünlüklerini açıklamak amacıyla, seleflerinin Avrupa ve Kuzey Amerika'ya atfettiği büyük avantajların çoğunun, 18. yüzyılın ortaları kadar geç bir zamanda dahi, Asya ve Afrika'nın büyük kısmında bazı biçimlerde görülebildiği düşüncesine geldiler. K. N. Chaudhuri[59] ve Janet Abu Lughod'un[60] vurguladığı gibi, Asyalılar ticari muhasebe ve kredinin esnek formlarından asırlarca yararlandılar. Devlet ve aydınlar, bilgiyi işleyen ve düzenleyen kurumlara sahipti. Teknik değişiklik ve yeniliklerin Arap ve Çin arşivlerinde birikimi artmaktaydı. Hükümetler, eğitimli kişilerden oluşan kurulların ve dini veya idari uzmanların eleştirileriyle, daha sorumlu değilse de daha etkili hale getirildi. Ticaret ve yararlı bilgi, sadece Avrupa ve Amerika'nın tekelinde değildi.

Yine de Avrupa ve Kuzey Amerika'nın teknik, siyasi ve sosyal yeniliklerdeki nispeten uzun ömürlü üstünlüğü, sadece Asya ve Afrika'nın 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıldaki kısa vadeli siyasi başarısızlıklarıyla izah edilemez. Yeniliklerdeki nispi gecikmelerin daha uzun vadeli ve daha genel nedenleri vardı. Bunların bazılarına işaret ediyoruz. Birincisi; Avrupalılar genel olarak savaş için daha fazla seferber edildiler ve onu sürdürmekte de Asyalı, Afrikalı ve Polinezyalılardan daha acımasızdılar. Avrupa arazisi, denizde ve karada, dağlarda ve ovalarda, sert soğukta ve kavurucu sıcakta dövüşmek arasında hızlı bir adaptas-

59. Chaudhuri, *Asia before Europe*.
60. Janet Abu Lughod, *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, New York, 1989.

yon gerektirmekteydi. Güney ve Doğu'nun büyük imparatorluklarında daha gevşek ve daha az ihtisaslaşmış tipte ordular, ülkenin muazzam büyüklükteki arazilerini kontrol etme görevi için geliştirilirken, bu nispeten küçük siyasi birimlerin hepsi farklı arazi ve iklim koşullarıyla başa çıkmak için durmadan yenilik yapmak zorundaydı. Avrupa'da, nispeten küçük alanlardaki yoğun rekabet, devletleri savaş için teknik gelişmelere daha fazla para harcamaya ve silahlarının düşmanlarınınkine uygun olduğundan emin olmaya mecbur etti. Asyalılar, Afrikalılar ve ilk olarak Rus orduları, kendi silah ve atlarını temin eden çok çeşitli alt birlikleri bünyelerine dahil ettiler. Bu ordular büyüktü ancak kontrolleri de zordu. Askeri finans, devleti Avrasya boyunca zorladı, ancak en etkili ödeme ve vergilendirme sistemleri Avrupa'nın yöresel savaşlarıyla başa çıkmak için ortaya çıktı. Bazı yönlerden, Asya'nın 17 yüzyıldaki nispi huzuru, onun yıkımı oldu.

Avrupa'nın, ekonominin diğer yönlerini de besleyen savaş üstünlüğü, hükümdarlar için para toplamayı ve şehirlerin iaşesini, girişimciler için metal işlerinde, kimyada, cam yapımında ve diğer birçok modern öncesi endüstride yenilik yapmayı kolaylaştırdı. Ancak yönetenleri tebaaları kadar, yabancıları yerliler kadar, köylüleri kentliler kadar bağlayan yasal kodların ortaya çıkışı da Avrupalılarla Amerikalılara, güven ve uzun vadeli adalet beklentisi yaratmaları yönünde bir bütünlük sağladı. Asya'da, siyasi istikrar, Avrupa'dakinden çok daha büyük ölçüde "bakımı için anlaşılan" yetki alanları vasıtasıyla garanti altına alınmaktaydı. Cemaatler kendi yasalarını yapıyordu. Dini yasalar medeni ve ticari yasaları kapsamak eğilimindeydi. İmparator, yerel idarecilerin değilse de kendi saray hizmetkârlarının mülkiyet haklarını çoğu zaman çiğneyebiliyordu. 17. yüzyılın büyük din savaşlarından sonra bu durum Avrupa'da yaygınlığını yitirdi. Bir Avrupa avantajı olduğunu kanıtlayan sermayenin yeniden oluşumunu güvenceye alan, ticari uygulamaların belirli özelliklerinden, şehirlerin düzenlenişinden ya da köylülerin girişimci yeteneklerinden daha az, bu genel yapı idi.

Son olarak, sivil toplum ve birlikler hakkındaki tartışmadan çekilirsek, yine de öyle görünüyor ki, Avrupa ile onun Amerikan sömürgeleri umumi olarak henüz Asya ve Afrika'yla uyumlu olmayan, devlet dışı bir sivil kurumlar yoğunluğuna sahipler. Hiçbir Asyalı veya Afrikalı yönetici, gerçekten bir despot, aydın ya da bunun dışında bir şey değildir. Qian Long imparatoru dahi yerel eşrafla tüccarların ihtiyaç ve çıkarlarına uyum sağlamak zorunda kalmıştı. Ancak kamusal görüşün Avrupa örneğindeki matbaa ve birlikler vasıtasıyla dile getirilmesiyle, farklı bir ehemmiyet düzeni var gibi görünüyor. Siyaset, ticaret veya yararlı keşiflere dair bilgiler büyük miktarda üretiliyor ve tekrar üreti-

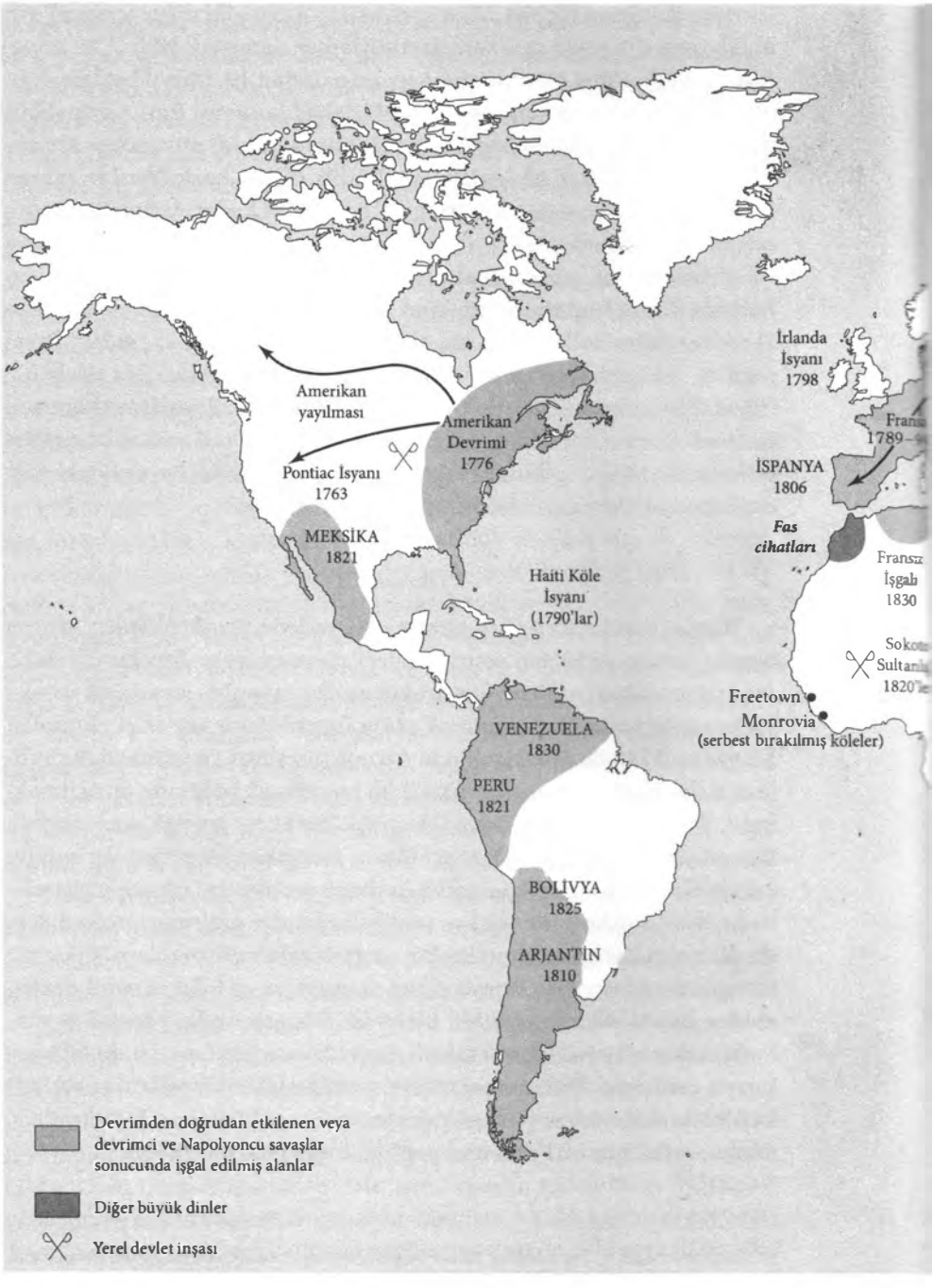
liyordu. Bunların hiçbiri, Viktoryenlerin yaptığı gibi diğer toplumların ahlaken ve siyaseten geri kaldığını söylemek demek değildir. Çin imparatoru, hızlı nüfus artışına rağmen, en azından 19. yüzyıl başlangıcından önce kendi protoendüstriyel şehirlerini koruyan Batı Avrupalılardan daha etkili şekilde, kendi köylülerinin refahını güvenceye almaktaydı. Hintliler, her ne kadar yerelleşmiş dinsel başkaldırılar zaman zaman patlak verse de, en azından 18. yüzyıla kadar Avrupa'yı sarsan acımasız ve genelleşmiş din ve ticaret savaşlarından korundular. Asya ve Afrika'da din, paradoksal olarak, uzun zaman önce kendisini rahatlıkla Roma İmparatorluğu'nun fetih etiğine yerleştiren bir din olan Hıristiyanlığın kalbinde yatan ahlaki saldırganlıktan kaçındı.[61] Buna rağmen bu saldırganlığı iyi tanımlanmış orta büyüklükteki devletler, filizlenen ticaret ve coşkulu bir eleştiri kültürüyle birleştirme hünerini bulanın Avrupalılar olduğunu inkâr etmek zor. Çinli sosyal Darwinist bilim adamı Yan Fu, bunu 19. yüzyıl Avrupa liberalleri arasındaki çağdaşlarından oldukça daha iyi anlamış görünüyor.[62]

OLASILIK

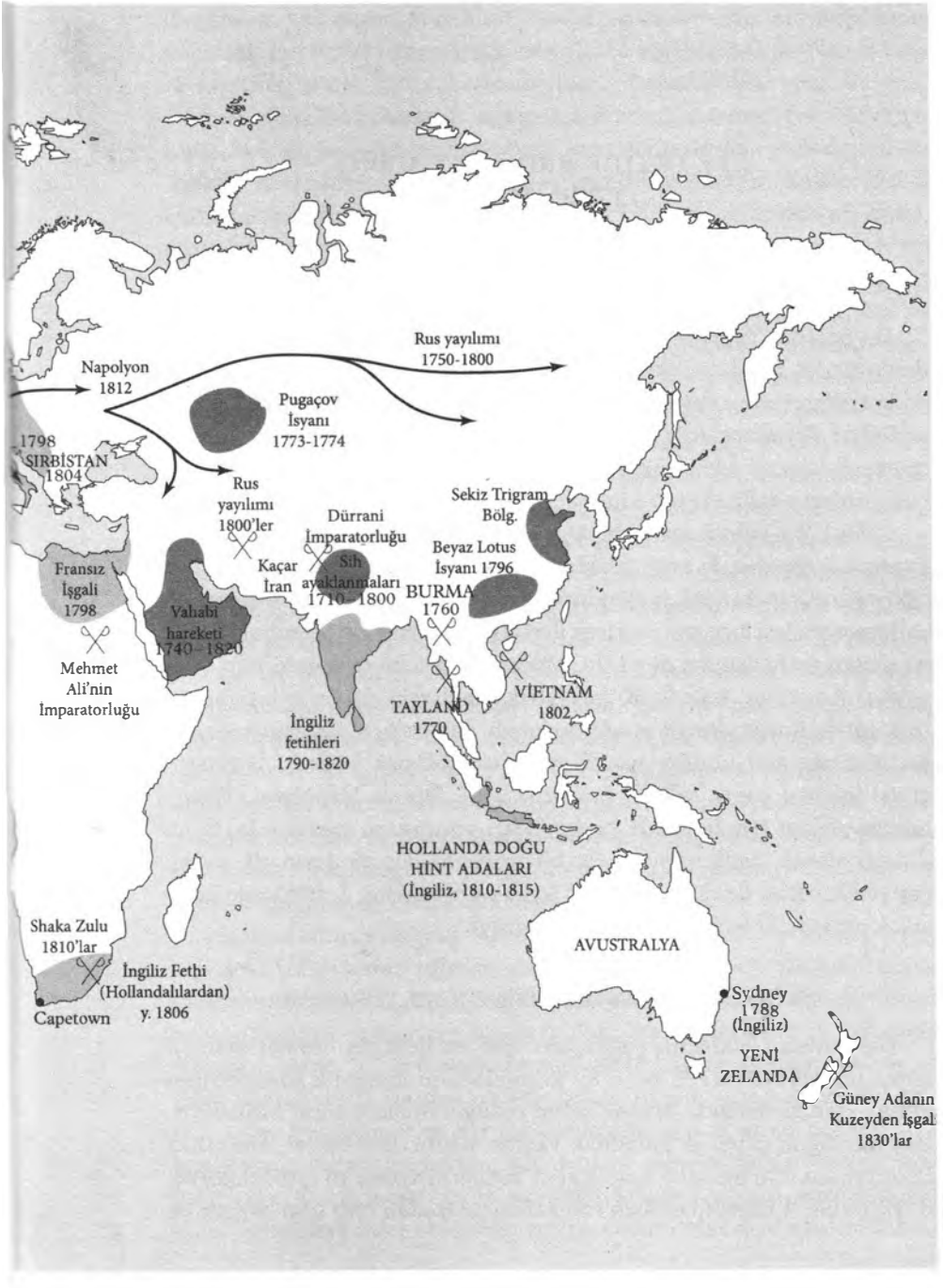
Bunlar belirleyici ancak sadece orta vadede sürdürülebilen Avrupa avantajlarıdır. 1850'den sonra emperyalizm çağının doruğunda dahi, Avrupa dışından insanlar, kendi ekonomik uzmanlık, siyasi etik ve sosyalleşme biçimlerini kullanarak onun üstünlüğüne meydan okudular. Ne var ki, 1780 ile 1820 arasında Avrupa'nın savaş ve fetihteki önderliğine daha büyük bir destek verildi ki, bu gelecek bölümde tartışılmaktadır. Bu destek, henüz sanayi devrimi "harekete geçtiği" için değildi. Bunun yerine, Avrupalıların ve onların Amerikan sömürgecilerinin bu eşitsiz küresel zenginlik ve yetkilendirme problemini çözme girişimlerinin, dünya sahnesine yeni ve tehlikeli aktörler getirmesi nedeniyleydi: devrimci devlet ve onun keskin muhafazakâr düşmanları. Yukarıda tartışılan, yavaş yavaş ortaya çıkan vatansever ve bilgi zengini devlet, aniden büyük ölçüde şişirildi. İdeolojik ihtiraslarında, küresel menzilinde, askeri ve sivil işgücü taleplerinde devasa büyüdü. İştahı kıtadan kıtaya genişledi. Buhar makinesinin veya elektrikli telgrafın etkileri kaydedilmeden önce, Avrupalı devlet, onun askerleri ve bürokratları, dünya tarihi için bir "eksensel çağ"da, hiperaktif hale geldi.

---

61. Anthony Pagden, *The Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France y. 1500-1800*, New Haven, 1995; David Armitage, *The Ideological Origins of the British Empire*, Cambridge, 2000.
62. Spence, *Search for Modern China*, s. 300-302.

Harita 3.1 – Devrim ve emperyalizm, yaklaşık 1780-1830.

Rus yayılımı
1750-1800
Napolyon
1812
Pugaçov
İsyanı
1773-1774
1798
SIRBİSTAN
1804
Rus
yayılımı
1800'ler
Dürrani
İmparatorluğu
Kaçar
İran
Sih
ayaklanmaları
1710–1800
Sekiz Trigram
Bölg.
Beyaz Lotus
İsyanı 1796
BURMA
1760
Fransız
İşgali
1798
Vahabi
hareketi
1740–1820
Mehmet
Ali'nin
İmparatorluğu
İngiliz
fetihleri
1790-1820
TAYLAND
1770
VİETNAM
1802
HOLLANDA DOĞU
HİNT ADALARI
(İngiliz, 1810-1815)
Shaka Zulu
1810'lar
İngiliz Fethi
(Hollandalılardan)
y. 1806
Capetown
AVUSTRALYA
Sydney
1788
(İngiliz)
YENİ
ZELANDA
Güney Adanın
Kuzeyden İşgal
1830'lar

[3] Yakınlaşan Devrimler, 1780-1820

Bu bölüm, "devrimler çağı"nı kendi küresel bağlamında değerlendirmektedir. Siyasi ve ekonomik süreçlerde, 1. ve 2. bölümlerde tarif edilen uzun vadeli değişimlerin analizinden onlara etki eden "olaylar tarihi"ne ilerlemektedir. Bu bölüm, devrim ve Napolyon çağlarının dünya krizlerini birleştiren karmaşık ekonomik, askeri ve ideolojik bağlantıları analiz etmektedir.

1756-1763 yılları zarfında Amerika ve Asya ile Avrupa arasındaki veya Avrupalılarla yerli halklar arasındaki savaş hali, Avrupa'daki eski rejimlerin krizini hızlandırdı. Eski rejimin finansal sisteminin çatlamasına yardım etti, yöneticilerinin kapasitesine ve nihai olarak da meşruiyetine şüphe düşürdü. Müteakip Avrupa devrimlerinin artçı şokları Amerika, Asya ve Kuzey Afrika'daki eski düzenin krizini derinleştirdi. Ancak döngü orada durmadı. Bu Avrupa dışı çatışmaların yansımaları geri dönüp Avrupa'nın kasılmalarını besledi. Olayların etkisi küresel çapta sekip sıçrayarak gitti. Bizzat Napolyon, Waterloo Savaşı'nın Hindistan'da kaybedildiği yorumunu yaptığında, bunu dolaylı olarak tasdik etmişti. Bu birbiriyle bağlantılı dramatik sosyal çatışmalar, Batı ile dünyanın geri kalanı arasındaki, 2. bölümde tartışılan, ayrışmayı hızlandırıcı etkiye sahipti.

ÇAĞDAŞLARI DÜNYA KRİZİNE KAFA YORUYOR

Devrimlerin etkisinin çağdaşları için en belirgin olduğu alan fikirler dünyası idi. 1776 ile 1789 dramalarının ideolojik sonuçlarının dünya standartlarında öneme sahip olduğu ve basit yerel başkaldırılar olmadığını çabucak anladılar. Vizyon sahibi düşünürler, Amerikan Devrimi'nin tüm insanlık için "Çağın Yeni bir Düzeni"ni müjdelediğini duyurdular.[1] Fransız Jakoben radikaller, sonradan onu tüm Avrupa'ya

1. Michael Lienesch, *New Order of the Ages: Time, the Constitution and the Making of Modern American Political Thought*, Princeton, 1988.

ve ötesine yaymaya çalıştıkları için, Fransız Devrimi'nin çığır açıcı önemini ilan ettiler. Karayipler'deki siyahi köleler, devrim fikrini kendi özgürleşmeleri için değerlendirdiler. "Temsil yoksa vergi de yok" ve "insan hakları" ilkesinin açıkça telaffuzu olağanüstü bir etkiye sahipti. Felsefi tartışmanın bir yüzyıl veya daha fazlası sonrasında bu "haklar"ın muhtevası bizatihi şok edici görünmeyebilir. Dikkat çekici olan, bu hakların apaçık ve müstakil bir biçimde düzenlenmiş olmasıydı: hiçbir kral, hiçbir ilahi otorite, hiçbir emperyal çıkar, hiçbir ırk ya da inanç üstünlüğü onları hükümsüz kılamazdı.

Bu doktrinlerin yankıları 19. yüzyıl boyunca devam etti. Sol ve sağ ayırımı dünya çapında siyaseti yapılandırmaya başladığı için, bu kanatların entelektüelleri, İnsan Hakları Beyannamesi'nin ahlaki ve siyasi otoritenin tüm eski biçimlerini ayrı bir yere atmakla tehdit ettiğine inanmayı sürdürdüler. Hayatta kalmak için, feodal hakların, dinsel üstünlüklerin, yerel klan veya kast sadakatlerinin tamamı, ister onlara uygun ister onlara karşı olsun, bu yeni evrensel haklar kavramına referansla yeniden oluşturulmak zorundaydı. Zamanın en tanınmış İngilizce konuşan liberal felsefecisi John Stuart Mill, üstesinden gelebileceği "en aşkın zafer"in, İngiliz kılığında bir Fransız devrimci olmakla gerçekleşebileceğini bir çocuk gibi hissetti: "bir İngiliz kongresinde bir Girondist."[2] Simon Bolivar ve Latin Amerika'nın İspanyol yönetiminden diğer kurtarıcıları, Fransız Devrimi'nden çıkan derslere kafa yordular. 1840'larda Kalküta'da, İngiliz eğitimi görmüş genç Bengallilerin ilk kuşağı Tom Paine'in *İnsan Hakları*'nı okuyor ve kendi büyüklerinin otoritesini ve kast önyargılarını alaya alıyorlardı. Asyalılarla Afrikalılar, derhal, insan haklarının kendi beyaz yöneticilerinin duyurmuş olabileceği herhangi bir "medenileşme misyon"undan öncelikli olduğunu ileri sürmeye başladılar.

Ne var ki, birçok Asyalı, Afrikalı ve Güney Amerikalı, bu yeni tehlikeli doktrinleri kabul edip küresel ölçekli ideolojiler arasındaki çatışmayla *zaten* yarılmış durumlarda, onları dönüştürdüler. Büyük dünya tarım imparatorlukları ve sınırlarındaki küçük devletler (I. bölümde tartışılan) Amerika ve Avrupa devrimlerinin başlamasından epey önce, ciddi sosyal gerilimlerden mustariptiler. Bunlar kısmen, vergilendirme, savaş finansmanı ve Avrupa'nın kendi çığır açıcı sarsıntıları için bağlam oluşturan meşruiyet gibi benzer problemlerden kaynaklanmaktaydı. Kısmen de büyük devletler kendi yerleşim alanlarındaki farklı kültürleri ihlal ettiğinde ortaya çıkan daha özel ideolojik kay-

2. John Stuart Mill, *Autobiography*, 1873; yeniden basım, Londra, 1949, s. 53.

naşma ve birleşme problemlerinden kaynaklanıyordu. Oldukça yerelleşmiş direniş hareketleri artık evrenselci dindarlık fikirlerine erişip kullanabiliyor ve onları dünya imparatorlukları aleyhine harekete geçirebiliyordu.

Mesela, 18. yüzyıl başlarında Kuzey Hindistan Sihleri, kendilerini Moğol gücüyle anlaşmazlığa düşüren *dharma* yahut hakkaniyet devrimini ilan ettiler. Bu bağlamı oluşturan, Moğol elitinin zengin ve çalışkan Pencap'tan kaynak edinme girişimi idi. Bununla birlikte Sihlerin, Hinduluk, Hıristiyanlık ve İslam'dan sonraki bir "dördüncü yol"a, ayrı ve militan bir cemaate artmakta olan aidiyet duyguları, daha büyük bir ahlaki çatışmanın tohumlarını ekti. Orta Arabistan'daki Vahabi Müslüman püristler kısa süre sonra, Osmanlıların, Kahire'nin ve Afrika emirliklerinin dini ve siyasi müesses nizamını tehdit eden, saf ve antik bir İslam için, yeni bir ruhsal mücadele çağını selamladılar. 1760'lar kadar erken bir tarihte, bazı Çinli tarikatçılar, yargı sistemi yozlaştığı ve halka aşırı baskı yapıldığı için, artık Qing imparatorunun "Cennetin Mandarini" olmadığını ileri sürmeye başladılar. Asyalı ve Afrikalılar zaten kendi "çağlarının yeni düzeni"ni duyurmaktaydı. Avrupa'da ve sömürgelerinde olduğu gibi taşralı, eskinin üzerine titreyen tanrısal inançlar ile büyük siyasi yapılara kusur bulmaya ve de kendileri sayesinde ortaya çıkan küresel bağlantılarda değişiklik yapmaya başlayanlar, dirençli ve müdahaleci imparatorluklardı.

O halde, Avrupa ve Kuzey Amerika bu devrimci çağın tehlikeli yeni doktrinlerini başlatmakta yalnız değillerdi. Yine de Avrupa devrimlerinin ideolojik yankıları ve Avrupa devletlerinin kendilerinin neden olduğu yeni saldırganlıklar dünyanın her yerine yayıldı ve bu çatışmaları derinleştirdi. Mesela, Amerikan Devrimi, Kuzey Amerika'daki ve dolaylı olarak orta Pasifik'teki beyaz yerleşimcilerin palas pandıras ilerleyişini hızlandırdı. Avrupalıların Mısır'ı işgali ve Avrupa gücünün Hindistan'da, Güneydoğu Asya'da ve Afrika'nın güneyinde hızlanan ilerleyişi, Fransız Devrimi'nin doğrudan sonuçlarıydı.[3] Birçok Müslüman, Napolyon'un 1798'de Kahire camilerinin önünde belirmesinden sonra, şimdi yeni bir Hıristiyan haçlı seferi döneminden korkmaktaydı. Bu meyan sırasında, doğuya doğru Napolyon mücadelesi, İngiliz ve Hollandalıları orta Java'ya sevk etti.[4] Eski egemenliklerin çöküşü ve aniden saldırgan yabancıların ortaya çıkışı dünyanın her yerinde yerel

3. Bkz. C. A. Bayly, "The first age of global imperialism 1780-1830", Peter Burroughs ve A. J. Stockwell (Der.), *Managing the Business of Empire: Essays in Honour of D. K. Fieldhouse* içinde, Londra, 1998, s. 28-43.
4. M. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since 1300*, Londra, 1993.

tarihleri böldü. Devrim pek çok yerde bir Hıristiyan istilası oluşturdu. Bu durum, büyük kralların gücüne gölge düşürerek ve atalardan kalma ruh evlerini yerle bir ederek, ruhsal bir boşluk yarattı. Daha kötüsü, bazı Pasifik bölgelerinde askerler, denizciler ve girişimcilerle ithal edilen Avrasya hastalıklarının dünya savaşıyla her tarafa yayılması, nüfusun yarısını silip süpüren şaşırtıcı oranda ölümlere yol açtı.

Bu ideolojik ve sosyal kargaşanın daha uzun vadeli etkileriyle yüz yüze gelenler, 19. yüzyıl başlarındaki rejimlerdi. Henüz güçlü, daha müdahaleci Avrupalı, sömürgeci ve Avrupa dışı devletlerin oluşumu, devrimler çağının en etkili mirası idi. Ancak çoğu kişinin geleneksel olarak daha "ilerleme gösteren" ve hatta iyi huylu olarak baktığı başka sonuçlar da vardı. Liberalizm ve daha keskin bir milliyetçilik duygusu, sonuçları daha yavaş olgunlaşsa da dünyanın her yerindeki birçok toplumda yüzeysel kökler saldı. 1780'den 1820'ye kadar geçen yılların olayları bu nedenle, I. bölümde incelenen uzun vadeli değişikliklerden ikisini büyük ölçüde hızlandırdı: kararlı, saldırgan modern ulusdevletlerin ortaya çıkışı ve dünyanın her yerinde "nazik, enerjik ve tüccar toplumlar"ın yükselişi.

DÜNYA KRİZİNİN ÖZET BİR ANATOMİSİ: 1720-1820

Tarihçiler muhtemelen "kriz" sözcüğünü çok fazla kullanıyorlar. Tarihsel bir krize işaret etmek, toplumların ve siyasi yapıların çoğu zaman normal olduklarını ve sonra birdenbire kritik bir hale geldiklerini akla getiriyor. Aslında çatışma, insan topluluklarının yerleşik bir özelliğidir ve onları "denge sistemleri" olarak resmetmek yanlıştır. Buna rağmen 1780'den 1820'ye kadar geçen yılların çığır açan değişiklikleri için "kriz" sözcüğünü kullanmak meşru görünüyor. Çatışmanın seviyesi muazzam şekilde yükseldi ve maddi kaynaklar üzerindeki mücadelelerin yanı sıra yoğun ideolojik çatışmalar patlak verdi. Bunca çarpıcı olan, bu dönemin ekonomik ve siyasi çalkantılarının küresel karşılıklı bağlantısallığıdır. Bunlar, insanlığın büyük bir kısmı için hükümet ve ekonomik düzenleme biçimindeki radikal değişikliklerle, diğer büyük kısmı için ise yerel özerkliğin kaybedilmesiyle sonuçlandı.

Bu bölüm önce dünyanın her yerindeki finansal ve askeri krizlerin bağlantılarını incelemektedir. Sonra da devrimci dönemin ideolojik kargaşasını ve devrim-sonrası devleti canlandıran yeni prensipleri dikkate almayı sürdürecektir. Son olarak, bu dramatik olayların gerçekleştiği yüzeyin altında olgunlaşan "nazik ve tüccar" devrim dikkate alınmaktadır.

UZUN BARIŞIN SONU: ASYA VE KUZEY AFRİKA

Genel olarak, 1660'dan yaklaşık 1720'ye kadar olan dönem, I. bölümde betimlenen Asya ve Afrika'nın büyük tarım devletlerinin pekiştirilmesini izleyen nispi barış ve istikrarla, dünyanın her köşesindeki ekonomik faaliyetlerde, nitelikli bir yükselişi gördü. Nüfusları, Qing, Mataram'ın Java İmparatorluğu, Moğol, Osmanlı, Safavi ve çarlık rejimlerinin pekişmesinden yararlandılar. Doğu Hint Adaları, 17. yüzyıldaki ticari depresyondan mustarip olmuş olabilirler ancak bunun Güney ve Doğu Asya'yı ciddi şekilde etkileyeceğine dair pek az işaret vardı. Avrupa da kendi din savaşlarını geride bırakmıştı: İç ticaret gelişti; önceki dönemin öldürücü hastalıkları, nüfusun çoğunda epidemi yerine endemik hale geldikçe şehirler hızla büyüdü. Avrupa için daha iyi ve Afrika için daha kötü olan, Atlantik köle plantasyonu ekonomisinin bir üst vitese taşınması ve Amerika'daki Avrupa sömürgelerinin genişleyerek daha sofistike hale gelmesiydi.

Bu genel istikrar ve genişleme resmindeki ilk çatlaklar, Avrupa'da, Ortadoğu ve Asya'da olduğu kadar fazla olmasa da 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başladı. Tarihçiler uzun zamandır bunun nedenleri hakkında tartışıyorlar. Genel anlamda, Asya ve Ortadoğu siyasi yapıları, Paul Kennedy'nin "siyasi aşırı gerilim" dediği şeyden dertliydiler. Kendi hükümranlık alanlarının iç ve dış sınırlarında savaşmaya zorlandılar ve bunu yapmak için ne finansal kaynaklara ne de insan gücüne sahiptiler. Bir başka önerme, dünya ticaretindeki genişlemenin, para ve gücü, bundan böyle emperyal kontrole katlanmayacak ya da yöneticiler vergileri yükseltmeye çalıştıklarında tepki gösterecek olan yerli erkeklerin ve köylü patronların ellerine bırakmış olduğudur. Bu büyük rejimlerin mutlak başarısı, çöküşlerinin de sebebiydi. Her halükârda, iki Doğulu rejimin aynı zamanda çöküşünün, komşuları ve de periferilerindeki Avrupa ticari çıkarları için ciddi sonuçları oldu. 1722 sonrasında, İran'daki yüzyıllık Safavi rejimi darmadağın oldu.[5] Çöküşe, yerel aşiret temelli siyasi yapılar arasında bir asırdan fazla süren savaşlar eşlik etti. Safavilerin fevkalade şehirleri ve yüksek sanatları zarar gördü veya yok oldu. Aşağı yukarı aynı dönemde Güney Asya'daki Moğol dominyonu da parçalanmaya başladı. Kuzey Hindistan, Pers ve Afgan orduları tarafından 1739 ve 1759'da işgal edilirken, eyaletler yarı bağımsız hale geldi.[6] Delhi yağmalandı ve talan edildi:

---

5. David Morgan, *Medieval Persia 1040-1797*, Londra, 1988.
6. John F. Richards, *The Mughal Empire, Cambridge*, 1995.

bir Moğol şiirindeki gibi, "yer gök birbirine karıştı." Kuzeyli Müslüman maceraperestlerle, hepsinin de Delhi'nin zenginlikleri üzerinde bir planı olan Marathas'ın batılı Hindu savaşçı krallıkları arasında uzun bir siyasi soğukluk başladı. Safaviler ile Moğolların düşüşü, batıdaki Mezopotamya'dan doğudaki Tayland'a kadar uzanan büyük bir türbülans dalgası salıverdi. Ana imtiyaz sahipleri, büyük bir arzuyla periferiye tüneyen Avrupalı güçlerdi. 1757 ile 1765 arasında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, dokumacılık zengini ve pirinç yetiştiricisi Bengal'in topraklarına el koydu. Yerel koşullarla yerel çatışmalar bunu mümkün kılmıştı. Ancak etkileri küresel öneme sahipti. İngilizler artık Hindistan'da yeni bir ordu kurabilirdi. Bu, Sanayi Devrimi alıp yürümeden epey önce, dünyanın güç dengelerini göze batmaksızın değiştirdi.

Doğu Asya'daki rejimler, Güney Asya, Batı Asya ya da Avrupa'dakilerden daha uzun süre hayatta kaldılar. Ne var ki, burada dahi uyarıcı işaretler vardı. Japonya'da Tokugawa hegemonyası baskı altındaydı ancak bir 70 yıl daha yalpalayacaktı. 1760'lar kadar eski bir tarihte imparatorluk kurumlarının çürümesinin uğursuz önsezileri mevcut olsa da Çin, imparator Qian Long hükümdarlığında toprak bakımından genişlemeye devam etti. Philip Kuhn, imparatorun yerel düzeydeki muhalif keşişlere, bağnaz liderlere ve haydutlara göz açtırmamaya yetecek gücü olmadığı için, "büyücülerle" ilgili bir korkunun nasıl kontrolden çıkmaya yaklaştığını göstermektedir.[7] Güneye doğru, türbülans belirgin şekilde arttı. Çin'in yayılmacılığı, güney komşuları vasıtasıyla karşılaştığı baskılara eklendi. Güneydoğu Asya nehir deltalarındaki kıyı ticaretinin hızla gelişmesi ve bunun sonucu olan nüfus hareketleri siyasetin örüntülerini orada zaten değiştirmişti. Avrupa ve Osmanlı savaş tarzlarının yayılması, uzun zamandır etnik temelli krallıklar arasındaki karşılıklı mücadelelere sahne olan bir bölgedeki siyasi ve ekonomik tehlikeyi artırdı. Burma ve Tayland, 18. yüzyılın ortasında vahşi savaşlarla çevrelenmişti. Vietnam haline gelen yer, köylü isyanları ile mahalli diktatörler arasındaki uzayan çatışmaları da yaşadı. Bu, 1802'de krallık resmen yeniden birleşinceye kadar sürdü. Doğu Hint Adaları'ndaki Hollanda gücü, tıpkı İngilizlerin Hindistan'daki Moğol merkezinin siyasi düşüşüyle bir avantaj elde etmeleri gibi, Mataram Java devletindeki uzun gerileme ve parçalanma döngüsünün mahsulünü topladı.

---

7. Philip A. Kuhn, *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768*, Cambridge, Mass., 1990.

Batıda, Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ciddi bir ekonomik ve siyasi açmaza düşmüştü. Osmanlılar uzun vadede Moğollar, Safaviler ve hatta belki de Qing'den daha büyük bir dayanma gücüne sahiptiler. Ancak 1690'lar ve 1760'lardaki Avusturya ve Rusya'ya karşı askeri başarısızlıklar rejimi küçük düşürdü ve kaynaklarını silip süpürdü. Merkez ile güçlü yerel kodamanlar arasındaki bir dizi ciddi iç güç mücadelesi, bu dış felaketlere eşlik etti. 18. yüzyıl boyunca imparatorluğun en zengin eyaleti olan Mısır fiilen bağımsızdı. Vergilendirme ve rüşvet ekonomik gelişme olasılığını söndürürken, Osmanlı otoritesi değilse de Kuzey Afrika'daki Osmanlı gücü yok oldu.[8]

Tüm bu çarpıcı gelişmeler, uzaktan da olsa, askeri istilalar, yerel diktatörlerin karşılıklı olarak muhteris öykünmeleri ve orduların hayat bulmasının ardından ticaretin bozulmasıyla doğrudan bağlantılıydı. Mesela, İran Safavilerinin çöküşü, 1739'da Hindistan'ı işgal eden İranlı fütuhatçı Nadir Şah'ın devasa ihtiraslarını açığa çıkardı. Bu, Avrupa genişlemesiyle karşı karşıya olan yerel Hint rejimlerini zayıflattı. Nadir dönemi İran'ındaki ekonomik gerileme, sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinin istikrarını bozdu. Çatışma, kıyılardaki Avrupalıların açgözlülüğünü ve ihtiraslarını cezp ederek dışarı doğru yayıldı. O zaman bu, gerçek bir dünya kriziydi. Bir bakıma belki de ilk küresel krizdi. Ancak bu sarsıntıların sayısız dış formları altında temel oluşturucu herhangi bir örüntü görebiliyor muyuz? Cevabın bir kısmı zaten önceki kısımda verildi: Dünyanın her yöresindeki rejimler bu dönemdeki savaşların finansal baskısına karşı özellikle savunmasızdılar. Tarihçi Geoffrey Parker[9] tarafından övülen Avrupa'daki "askeri devrim"in kendi küresel boyutları vardı.[10] Askeri teknolojideki, bazıları Avrupa'da bazıları dışında oluşturulan değişikliklerin, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Müslüman imparatorlukların ve hatta Çin'in mali durumu üzerinde gitgide daha fazla baskı oluşturduğu görülüyor. Asya ve Osmanlılar, bu arada yeni tarz hafif silahlar ve istihkâm geliştiren Avrupalılara karşı askeri mühimmat ve kadırga savaşlarında oyunu kaybettiler.

Savaş maliyetleri hızla yükseldi. Tamamen yerel liderlerle birleşmek ve uyum sağlamak amacıyla sınırları gevşekçe dokunmuş ve geçirgen

---

8. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III 1789-1807*, Cambridge, Mass., 1971.
9. Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1988; Jeremy Black, *European Warfare 1660-1815*, Londra, 1994.
10. D. B. Ralston, *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the extra-European World 1600-1914*, Chicago, 1990.

olan Müslüman imparatorluklar ve Çin İmparatorluğu için, bu özel bir problemdi. Genel iktisadi iklim de elverişsizdi. 16. ve 17. yüzyıllar süresince Yeni Dünya'dan uzun vadeli gümüş akışı fiyatları yükseltmişti. Kuzeybatı Avrupa'nın bazı kısımları, enerjik devrimlerle bağlantılı artan verimlilik aleyhine bu maliyetleri dengeleyebiliyordu. Rusya'nın ekonomisi dahi, akut siyasi kontrol problemlerine rağmen yüzyıl zarfında nispeten iyi görünümdeydi. Ancak Güney Avrupa ile Batı ve Güney Asya'nın büyük bölümünde, hükümetler ve yönetici gruplar kendilerini baskı altında buldular. Savaşın ve stratejik ürünlerin maliyeti yükseliyor fakat bu yükseliş oradaki yüksek verimlilikle dengelenemiyordu. Yanı sıra, büyük Asya krallıkları iç organizasyonlarla kösteklendiler. Yöneticiler arazi vergilerini fazla yükseltirlerse, köylülerin tarlalarını terk etmeleri ve yerel kodamanlar arasında isyanı ateşleme riski oluşmaktaydı. Eğer kendi sınırlarını genişletirler, vergilendirmek ve işletmek amacıyla yeni ticaret ve tarım alanlarına el koymaya çalışırlarsa, düzensiz sınır savaşlarına çekilme riskleri vardı, bunlar da savaşın devlet hazinesine maliyetini bir kere daha yükseltiyordu.

Bu kazananı olmama hali tam olarak Moğol İmparatorluğu'nun karşılaştığı bir şeydi. 1670 sonrasında İmparator Evrengzib, aynı zamanda kendi imparatorluk başkenti yakınlarında köylü firarları ve ayaklanmalarıyla yüz yüze olduğu için, Batı Hindistan'ın Maratha kabile reislerine karşı bir işgal savaşında çıkmaza girmişti. Hazinesine gelir akışı, aynı zamandaki klasik bir emperyal aşırı zorlanma durumuyla kesintiye uğradığı için, Evrengzib'in askeri maliyeti yükseldi. 18. yüzyıldaki halefleri ordu-para bilmecesini çözmek amacıyla kendilerini aşırıya kaçan çözümlere zorlanır halde buldular. Yeni Avrupa ve Osmanlı tarzı silahlar kullanılır hale geldikçe, savaşın artan maliyeti üzerlerine daha fazla sıkıntı yükledi. İmparatorlar tehlikeli Afgan, Etiyopyalı, daha kötüsü Avrupalı paralı askerleri onlar için mücadele etmeye getirdiler. Gelir getiren toprakları bu tür tehlikeli yabancılar için tahsis ettiler veya silah alımı için para toplamak amacıyla, kendi çok güçlü tebaalarına "tımara verdiler." Ayrıca kendi yerel ileri gelenleri ve köylülerine karşı süregelen iç barışı sağlama amaçlı seferlere, para ve kan döktüler. Bu çözümlerin herhangi biri kolayca elden çıkabilirdi, çıktı da. Bu dönemde neredeyse aynı problemlerle tüm diğer Afro-Asyalı rejimler yüz yüze geldi. İlk önce Safaviler ve Javalılar yenik düştü; Osmanlılar, 19. yüzyılda mücadele ettiler ancak bu arada en zengin eyaletlerini güçlü tebaalara terk etmeye mecbur kaldılar. Fiilen, aynı artan askeri masraflar ve duralayan ya da gerileyen gelirler mengenesine yakalandılar.

AVRUPA'DA SAVAŞ VE FİNANS

Benzeri ve ilişkili bir ikilem, dönemin Avrupa hükümetlerinin de karşısındaydı. 1700'de, vergi sistemleri ve iç denetim ağları, Asya ve Kuzey Afrika devletlerininkinden genellikle daha iyiydi. Ancak onları aynı zamanda birbirleriyle ve de Asyalı ve Afrikalılarla muntazaman çatışmaya götüren daha kapsamlı küresel çıkarları da vardı. 17. yüzyılda Avrupa savaşları, dinsel inanç ve görüş ayrılıkları ile sapkın düşünceleri bastırmak için devletin gücüne odaklanmıştı, oysa 18. yüzyıldakiler hanedan kaynakları ile kasabaların, ticaretin ve gümrüğün kontrolü üzerineydi. Avrupalı elitler, toprak sahipleri olarak gelirlerini Atlantik köle ekonomilerinin ve Akdeniz ile Asya ticaretinin getirilerinden takviye etmeye başlıyordu. İngiliz, Fransız ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri veya İspanyol ve Portekiz ajanslarının Orta ve Güney Amerika'daki kolları gibi büyük şirketler, büyük siyasi önem kazandılar. Bu nedenle de denizötesi ticaret, siyasetçilerin ve siyaset ekonomistlerinin artık görmezden gelemeyecekleri bir şekilde Avrupa kredilerine doğrudan yansıdı. 1740'lar ve 1760'lardaki Avrupa savaşları, Britanya'nın Asya ve Amerika'da ele geçirmiş olduğu kaleleri ve ticareti kullanarak çoğu zaman kıta güçleriyle avantaj pazarlığı yapmasıyla, Asya ve Amerika kıyı savaşları haline geldi.

Bu tür savaşlar özellikle maliyetliydi: İngiliz başbakanı Baba William Pitt'in dediği gibi, "İngiliz altınıyla cam kırmak". Donanma kuvvetleri büyük kaynak yutmaktaydı. Nelson'un amiral gemisi *HMS Victory*, Sanayi Devrimi'nin en önemli yatırımlarından biri olan Abraham Crowley'in çelik fabrikasından beş kat fazlaya mal olmuştu.[11] 1680 ile 1730 arasında öne çıkan çakmaklı tüfek gibi yeni konvansiyonel askeri tekniklerin ve silahların etkileri, şimdi tüm büyük çatışmalar yoluyla besleniyordu. Menfaatler, Prusyalı Büyük Frederick'in geliştirdiği disiplinli ateş etme kabiliyetini uygulama metotlarınca yükseltildi. Avrupalı ve Avrupalı olmayan daha küçük güçler Avrupa metotlarını kullanmaya başladılar, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde de yeni ve bilimsel olarak tasarlanmış savunma kaleleri kurdular. Bu, savaş maliyetlerini daha da yükseltti.

Dünya çapında savaşlardaki sonuncu maliyet artışı, Fransız Devrimi'nin kendisinden kaynaklandı. Vatanı savunmak için genç

11. John Rule, *The Vital Century: England's Developing Economy 1714-1815*, Harlow, 1992, s. 276.

erkekleri topluca askere alma fikri, Napolyon tarafından benimsenip yaygınlaştırıldı. İmparator, muazzam sayıda orduları Avusturya, Prusya ve Rusya'ya karşı öne sürdü. Bu durum, askerlik yaşında aynı sayıda genç erkeğin olmadığı İngiltere gibi devletlerin tepkisini doğurdu. İngilizler 1759'daki Minden Savaşı'nda yalnızca 5.000 piyade görevlendirdiler, 1815'deki Waterloo'da ise büyük Alman, Fransız ve Rus ordularıyla mukayese edildiğinde kendi içinde küçük bir sayı olsa da 21.000 piyade kullanmak zorunda kaldılar.[12] İngilizlerin harcadıklarının çoğu, kan değil, paraydı. Mali güçlerini, onları savaşta tutmak amacıyla müttefiklerine büyük parasal destek vermekte kullandılar. O dönemde, Avrupa devletleri için problem, dünya çapında savaşmaya gitgide daha fazla mecbur kalmakla birlikte, çoğunun adam ve hazine açısından fazla maliyetli olan savaşları yürütmek için gereken kaynaklara sahip olmamasıydı. 18. yüzyılın ikinci yarısı artık hızlı bir ekonomik genişleme zamanı değildi. Aslında nüfus artışı, kıtanın büyük bölümünde yenilik yapmak için, tarın kapasitesini aşmış gibiydi. Kuzey Avrupa'nın nispeten tüccarlaşmış topluluklarında dahi hükümetler hâlâ büyük toprak sahiplerinin hiziplerine tabiydi. Sanayileşmenin refah üretici etkileri asgarideydi ve iki kuşak daha böyle kalacaktı. Askeri ve donanma kaynaklarıyla Avrupa dahilinde ve haricinde savaşan hükümetler, büyük toprak sahiplerinin kazançlarını nadiren azaltabilmekteydi. Bu, isyanları riske edebilir veya Avrupa'nın büyük bölümünde gelişigüzel faaliyet gösteren danışma meclisleri yahut İngiltere ile onun İrlanda ve Kuzey Amerika'daki sömürgelerindeki daha ciddi etkiler açısından, bakanların konumunu sarsabilirdi. Aynı şekilde ticarete ve hükümet işlerine bağımlı büyük ve kuralsız şehirlerin büyümesine bakıldığında, yetkililer kentli orta tabaka ile işçi sınıfını güçlükle vergilendirebilmekteydi. Vergilendirme, tüketim vergisi ve ekmek fiyatı üzerine sürekli ayaklanmalar, tüm Avrupa hükümetlerini kendine getirdi. Bu tür problemler, Almanya, Rusya ve Avusturya'nın ve onların aydınlar sınıfı arasındaki müttefiklerinin sözde açık fikirli despotlarının çabalarını, eski Avrupa otokrasilerinin bazılarını reforme etmeye sevk etti. İyi bilindiği gibi, reformcu hükümetler aşırı derecede kırılgandır.

12. Black, *European Warfare*.

AVRUPA'NIN ASKERİ MALİ KRİZİ DEVREYE GİRİYOR: 1756-1789

1760'larda, Avrupa'nın içinde ve dışında çatışmayı derinleştiren, Avrasya ve Amerika'daki birlikte daha güçlü akan bu ayrık türbülans alanlarıydı. Burada kritik öneme sahip olan Avrupa-Atlantik sektöründeki olaylardı. Avusturya, Rusya, Prusya, Fransa ve İngiltere'nin yer aldığı Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) tüm Avrupa devletlerine büyük bir yük getirmişti Avrupa içinde, büyük monarşilerin askeri ve finansal zayıflıkları açığa çıktı. Avrupa dışında, sömürge kapma masraflı bir oyun haline geldi. Her iki durumda da savaş deneyimi hükümetleri iç siyasi reformların ve dış genişlemenin riskli biçimlerine zorladı. En başta, İspanyol monarşisinin İngilizler tarafından yenilmesini takiben, kendi Amerikan imparatorluğunu revizyona sokarak gelirini ve şerefini yeniden inşaya girişti. Ne var ki, İspanya, en önemli sakinlerinin Eski Dünya ile değil de gittikçe daha çok Amerika ile özdeşleştiği zengin ve kalabalık sömürgelerinde, yeniden kesin kontrol beyan etmek için yeterince güçlü değildi. Latin Amerika'nın bağımsızlığı, Napolyon 30 yıl sonra İspanya'yı işgal edene kadar hesapta yoktu. Ancak Latin Amerika'daki Creole yerleşimciler ile emperyalistler arsındaki savaş hatları, 1770'ler ve 1780'lerde zaten sağlamca çizilmişti. İspanya'nın kaynakları, imparatorluğunu hükmetme ve para için köylüleri sıkıştırma siyasetinin sonucu olan Kızılderili ayaklanmalarını bastırma çabalarıyla, baltalanmıştı.[13]

Uluslararası sistemde 1757'den sonra genişleyen bir diğer çatlak, İngiltere ile Fransa arasındaki neredeyse kesintisiz savaş haliydi. Karayipler'de, Kanada'da ve Hindistan'da savaştılar. Fransa'ya karşı bir dizi çarpıcı zaferi takiben İngiltere, kendi can düşmanıyla karşılaştı. 1763'den sonra Fransa ve İspanya'ya karşı savaşlarının büyük maliyetini, Kuzey Amerika'da telafi etmeye çalıştı. İngiliz bakanlığı, Amerika'da vergileri yükseltmeyi kararlaştırdı ve Fransa'dan yenilerde ele geçirilen toprakların güvenliğini sağlamak ve onları batıdaki muhtemel Kızılderili saldırılarından korumak için de büyük bir kraliyet ordusunu On Üç Koloni'ye konuşlandırdı. Bu durum, merkezi kraliyet hükümeti ve bilhassa Yüksek Anglikanlar kraliyet hükümetinden nefret eden, kıyasıya bağımsız yerel Amerikan yasama organlarını rahatsız etti. Amerikan hiciv yazarları özellikle, kendi ticaretlerini doğuda

13. Bakewell, *History of Latin America*, s. 280-293; D. A. Brading, *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State 1492-1867*, Cambridge, 1991, s. 467-491.

tekelleri altına alan Doğu Hindistan Şirketi'nden şüpheleniyorlardı. Bunu, Londra'daki bakanların özellikle koruduğu bir yolsuzluk makinesi olarak gördüler.[14] Amerikan Devrimi, vergilendirmeye ve aşağılık zorbalıklara karşı dar kapsamlı bir ayaklanma olarak başladı. Yerel meclislerin, Taht'ın müdahaleleriyle kemirilen iktidarını restore etmeyi amaçlıyordu. Amerikalılar kendi dini özgürlüklerine düşkündüler ve halihazırda Kanada'daki Fransız Katoliklerine geniş haklar tanıyan İngiliz yerleşik nizamının iyi niyetinden kuşkuluydular. Ne var ki, Fransa ile İspanya'nın 1779'da Amerika tarafında savaşa girişi, İngiliz yenilgisini garanti etti ve bölgesel bir çatışmayı dünya çapında bir sarsıntıya dönüştürdü. Fransızlar bunu, İngilizlerin sadece Kanada ve İtalya'daki zaferlerinden sonra uluslararası ticaret üzerinde büyüyen çok belirgin müdahalesini kırmak için, bir fırsat olarak gördüler.[15]

Sömürgelerin kaybı, kısmen zengin Karayip adalarını ellerinde tutmaları nedeniyle, İngiliz siyasi sistemine ölümcül gelmedi.[16] Yine de Amerika'daki yenilgi, Doğu dünyasının bir araya gelme krizini körükleyen İngiliz emperyal siyasetine önemli değişiklikler getirdi. Asya'daki İngiliz hükümeti daha doyumsuz ve müdahaleci hale geldi. Güney Asya tarihçilerinin bir kuşağı, Doğu Hindistan Şirketi'nin 1783 ile 1818 arasında Hindistan'ın çoğunu fethetmek üzere kendi Bengal tabanından genişlemesinin, büyük ölçüde, kendi askeri kuvvetlerini finanse etmekteki doymak bilmez ihtiyacı nedeniyle olduğunu ileri sürmekteler. Şirket, Hindistan yöneticilerini kendi birlikleri için ödeme yapmaya veya alternatif olarak gelir getiren topraklarına el koymaya zorladı. Hindistan'ın ticari ürünlerinin karşılığı toprak gelirlerinin zenginliğiyle mukayese edildiğinde, sönük idi. Amerika yenilgisinden sonraki on yıl içinde İngilizlerin gözü Çin'e de çevrilmeye başladı. Çin ticareti, büyük ölçüde, zor durumdaki ve nakit sıkıntısı çeken Doğu Hindistan Şirketi'nin muhasebe defterlerinde yığılmaya başladı. Britanya'da Çin çayına neredeyse sonsuz bir talep vardı ve Hint ham pamuğu ile afyonu, onu satın almak için değerli kaynaklar sağlamaktaydı. İngilizler, kısmen onun Asya ve Karayip sömürgelerini kullanarak, Amerikan yenilgisinin neden olduğu değişken sularda başarıyla yelken açtılar.

Bu nedenle, ülkenin görünürde muzaffer olduğu Amerikan savaşıyla yaratılan finansal problemlerin ve siyasi ihtilafların en gözle gö-

---

14. Emma Rothschild, "The East India Company and the American Revolution", yayınlanmamış rapor, Tarih ve İktisat Bilimi Merkezi, University of Cambridge, 2002.
15. R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, 2 cilt, Londra, 1959, 1964; Hugh Brogan, *The Penguin History of the USA*, Londra, 1999, s. 110-185.
16. Bkz. Marshall (Der.), *Oxford History of the British Empire*, cilt 2, giriş; C. A. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, Londra, 1989.

rünür mağdurunun, İngiltere değil de Fransız monarşisi ve yönetici sınıfı olması, ironiktir. Havada da tedirgin edici bir ideolojik değişiklik vardı. Amerika'nın "Temsil yoksa vergi de yok" çığlığı Fransa için özellikle anlamlıydı. Fransa'daki gönüllüler, Amerikan şarkıları söyleyerek geçit töreni yaptılar ve Amerikan savaşının Fransız kahramanı Marki de Lafayette tarafından seferber edildiler. Amerikan örneği, Fransız toprağında hızla yeşeren reform ve temsil fikirlerini halk meclisleri kanalıyla Avrupa'ya getirdi. Serbest ticaret düşünürü Condorcet, "Birleşik Devletler'de hüküm süren eşitlik manzarası [...] Avrupa için de yararlı olacaktır" diye yazıyor.[17] Daha sıkıcı olan, Amerikalılara yardım amacıyla Fransız Tahtı tarafından üstlenilen mali yükler, krallığın bakanlarını riskli fakat anlamsız reform programlarına zorladı. Bunlar monarşinin temelini gitgide sarstı. Bakanların, siyasi değişimleri kabul ettirmek için seçkinlerin ve halkın bir ölçüde rızasına ihtiyacı vardı. Ancak eski iktidarlara ve meclislere güvenmek için asla yeterince gözü kara olmadıkları gibi, Paris'in ve diğer büyük şehirlerin hukukçularının ve yeni uzman kişilerin desteğini sağlayacak kadar ileri görüşlü de değillerdi. Sonunda, reformlar sadece daha fazla muhalefet uyandırdı. Birçok uzman, bu krizi çözmek için yeni ve Amerikan tarzı bir kurucu meclisin gerekli olduğunu ileri sürdüler. Ancak hiçbir mutabakata varılamayınca, 1789'da, eski, daha hantal temsilci kuruluş olan Estates General'e celp edildi. Estates temsil düzeninin arkaik prensipleriyle çalıştığı için, asiller, kilise ve orta-sınıflar arasındaki çatışmalar gittikçe daha fazla sertleşti.

1789 ve 1790'da sonuç olarak, Fransız merkezi hükümetinde varılan çıkmaz, bütün bir yerel ayaklanmalar ve sosyal çatışmalar ordusunun ateş almasını ve bir bakıma ulusallaşmasını mümkün kıldı.[18] Köylü protestoları, kilise karşıtı patlamalar ile Paris'teki ve diğer büyük şehirlerdeki sürekli popüler düzensizliğin sürekli infilakı, gittikçe daha radikal yönlere itilen bakanları, ardı ardına sarstı. 1792'ye gelindiğinde gelecekteki mücadelenin unsurları zaten yerlerini almıştı. Eski düzenin parçalanması, kraliyet hükümetinin görünüşü altında var olmaya devam eden dolu dizgin güçlü bölgesel duygulara ve yerel özerkliğe izin verdi. Paris'te, sözde Girondinlerce temsil edilen "federalistler", radikal merkeziyetçi bir blok olan Jakobenlerle karşı karşıya

17. "De l'influence de la révolution d'Amérique sur Europe" (1786), A. Condorcet O'Connor ve M. Arago (Der.), *Oeuvres de Condorcet*, Paris, 1847-1849 içinde, viii. 19, Emma Rothschild, "Globalisation and democracy in historical perspective"de zikredilen, yayınlanmamış rapor, Tarih ve İktisat Bilimi Merkezi, University of Cambridge, 2000.
18. William Doyle, *The Origins of the French Revolution*, Oxford, 1988.

geldiler. Jakobenler, güçlü hükümetin bir "erdem cumhuriyeti" oluşturabileceğine ve tek bir hamlede kiliseyi, asilleri ve monarşiyi silip süpüreceğine inanıyordu. Paris'in ve diğer büyük şehirlerin bir önceki kuşakta şehir caddelerinde gitgide etkin olan değişken kalabalığı, panik duygusunu besledi. Özellikle toprak sahiplerinin, din adamlarının ve dindar köylülerin siyasete karışmasına karşı çıkan cumhuriyetçilerin hedeflerini engellemeye çalıştığı, ülkenin kuzeybatısındaki muhafazakâr tepki, radikalleri öfkelendirdi ve 1793 Terörü'nün kanlı katliamını başlatmaya sevk etti.[19]

DÖNÜM NOKTASI - DÜNYA DEVRİMİNİN FRANSA'DAN YENİDEN İHRACI: 1789-1815

Devrimi en fazla radikalleştiren şey, kralın ve aristokratların idamıyla dehşete düşen, ancak bir önceki yüzyılın savaşları boyunca gözlerini diktikleri arazileri, sömürgeleri ve toprakları elde etmek hevesinde olan büyük güçlerin, Fransa'yı işgaliydi. Fransız topraklarında yabancı orduların varlığı, Devrim'i ve sonra da Napolyon Bonaparte'ın ordularını, Fransa ve hatta Avrupa sınırları ötesine süpürüp atan direniş dalgasını salıverdi. İnsan Hakları Beyannamesi'nin fikirlerini taahhüt eden radikaller, işgal ettikleri aristokratlara ve kiliseye ait toprakları kaybetmekten korkan zengin köylüler ve burjuva ile bir araya gelerek, ittifak oluşturdular. Hep birlikte olağanüstü bir siyasi ve askeri enerji patlamasına izin verdiler. Yabancı istilacıların Cumhuriyet için, sonra da İmparatorluk için oluşturduğu tehlike, savaş alanına gidecek daha büyük yeni ordulara asker toplamak için, güçlü bir teşvik sağladı.

Devrimci ve emperyal ordular gittikleri her yerde, Rheinland'da, İtalya, İspanya ya da Alman devletlerinde ve Doğu Avrupa'da, hatta Mısır'da, değişime hevesli insanlar buldular. Devlet veya lonca tekellerine gıpta eden tüccarlar, feodal ödentilere direnen köylüler, Kilise'nin ayrıcalıklarını nefretle izleyen din adamı karşıtları, tamamı, yeni gelen Fransız valilerle sonradan Avrupa'nın yöneticileri haline gelecek Napolyon ailesinin prensleri için destek sağladı.[20] Fransız emperyalizminin hükmedici yönü kaçınılmaz hale gelmeden önce, her yerdeki genç radikaller, etraflarındaki eski ve yozlaşmış egemenlikler çökmekteyken, bunun "hayatta olma mutluluğu" olduğunu düşündüler.

---

19. D. Sutherland, *France 1789-1815: Revolution and Counter-Revolution*, Londra, 1985.
20. Martin Lyons, *Napoleon Bonaparte and the Legacy of the French Revolution*, Londra, 1994, s. 229-243.

İllüstrasyon 3.1 – Atlantik ötesi devrim: Orlean dükünün idamı, 1793. Güncel baskı.

Tedbirli modern tarihçiler, devrim ve Napolyon ordularınca Avrupa'da, Mısır'da ve hatta Hollanda Doğu Hindistan'ı kadar uzaklarda yaratılan imparatorluğun, ancak sınırlı sosyal etkileri olduğunu göstermeye çalışıyorlar. Fransa dışında ve Belçika, Hollanda ve İtalya'nın yakın bölgelerinde, topraklarını ve ayrıcalıklarını korumak için, aristokratların akıllıca kendilerini yeniden tanzim etme yolunu buldukları söylenir. İstilacılar, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin imparatorluğunda olduğu gibi, niyetleri ne kadar devrimci olursa olsun, sadece kendi yeni vergi bağımlılıklarını dengelemek için toplumdaki önemli kişilerle başa çıkmak mecburiyetindeydiler. Napolyon'un her şeyden önce düzen arayan komutanları, ister 1795'de Parisli kalabalıkları engellerken ister Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgalinden sonra Kahire pazarının asilerini bastırırken, yerel ileri gelenlerin huzuru korumasını beklediler.

Yine de değişiklikler vardı. Yeni devlet doyumsuz ve müdahaleciydi. En azından eski seçkinlerin farklı unsurlarıyla karışıp kaynaştı. Avrupa'daki ve kısa bir süre Mısır'daki Napolyon devletinin kendisi, dün-

ya krizlerini kendi kökenlerinden ilerleten, askeri ihtiraslarla finansal ihtiyaçların aynı patlayıcı bileşiminin iyi bir örneğini sağlamaktadır.[21] Hedef olarak, Avrupa'nın ve sınırlarının Napolyon aracılığıyla kısa ömürlü ancak radikal dönüşümü, devrimci Fransız devletinin stratejik ve ideolojik ihtiyaçlarının bir sonucuydu. Ancak devrimci kitlesel mecburi askerliğin iki milyon kişilik bir savaş gücüne dönüşmesiyle kazanılan imparatorluk, çok geçmeden kendi ivmesini oluşturdu. Sindirilen veya fethedilen topraklardan veya destekledikleri müttefik ordulardan talep edilen muazzam tazminatlar ve destek yardımları, savaşın Fransa'ya maliyetini dengelemeye yardım etti. Avrupa ekonomilerinin kontrolü de Fransa'nın bunca kolonyal ve denizötesi toprağı İngiltere'ye kaybetmiş olmasını telafiye yardım etti. Venedik, 1797'de altı milyon franktan ve en değerli topraklarından oldu. Yenilen diğer devletler, maliyeleri Büyük Fransız Ordusu'nun daha ileri gitmesi için bir artık değer sağlayabilsin diye, yeniden organize edildiler. Kısa süreli Fransız işgali zarfında Mısır'daki arazi gelirleri, Napolyon'a her ay bir milyon frank temin etmek üzere modernize edildi.

Aydınlanmış Fransız yönetiminin eski düzenin rüşvetçilik ve yolsuzluklarını silip süpüreceği varsayılmıştı. Onlar ise, ironik olarak, Osmanlılar, Ruslar ve Moğolların ve Hindistan'daki kendi İngiliz haleflerininkilerle büyük benzerlik taşıyan askeriyenin geçim masrafları için, çoğu zaman bir ücret ve gelir hibesi sistemi oluşturdular. Napolyon, fethedilen topraklarda askerleri ve yöneticileri desteklemesi için bir "bağışlar" ve "ihtiyaçlar" sistemi kurdu. Mesela, zengin Veneto arazisi, gelirlerinin %10'unun bu tür bağışlar için ayrılması uzlaşısıyla, Fransız kontrolündeki İtalyan krallığına tahsis edildi. Benzer siyasetler, Orta ve Doğu Avrupa'da da uygulandı. İmparator, ordusuna kumanda eden, Fransız ve diğer uyruklardan, bağımlı ülke yönetimlerinde çalışan büyük sayıda subayı desteklemek ve gönüllerini almak durumundaydı. 1814'e gelindiğinde, 5.000 kişi, toplamda her ay 30 milyon frankı aşan bu tür bağışlar almaktaydı.[22] Bu, fethedilmiş toprakların Fransız hazinesine ödediği para yardımı ve haracın muhtelif biçimleriyle desteklenen, büyük sayıdaki kadrolu subay ve yöneticilerinkinden oldukça farklıydı. Savaşan diğer devletlerle olduğu gibi, kıta Avrupa'sı ekonomisi de İngilizlerin "malum yolsuzluk" dediği şeyle desteklendi. Askeri müteahhitler ve girişimciler büyük servetler kazandı. Mesela, imparatoriçe Josephine'in bir dostu olan G. J. Ouv-

21. Stuart Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*, Londra, 1989; Geoffrey Ellis, *Napoleon: Profiles in Power*, Harlow, 1997.
22. Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*, s. 183.

rard, İmparatorluk boyunca uzanan ve Madrid aracılığıyla Meksika ve Peru'daki başka bir girişimci dizisiyle bağlantı kuran, derme çatma bir taşeron ve müşteri ordusu oluşturdu.[23]

İllüstrasyon 3.2 – Şanlı Napolyon: İmparatorluk Tahtında Napolyon. Jean-Auguste-Dominique Ingres tarafından resmedilmiş, yaklaşık 1806.

23. L. Bergeron, *Banquiers, négociants et manufacturiers parisiens du directoire à Vempire*, Paris, 1975, s. 156-158.

Devrimci ve Napolyoncu devletin bizatihi etkisi, Fransız fethinin kısmi gölgesini epey öteye taşıdı. Karayipler'de köleleri önce serbest bırakan devrim niteliğinde bir kararname, sonradan Napolyon tarafından iptal edildi. Ancak, zaten devrim öncesinde de her yerde tehlikeli şekilde kabaran köle isyanları, yeni ve ideolojik bir boyut kazandı. Haiti'de, büyük "siyahi Jakoben" devrimci köle Toussaint L'Ouverture'ün orduları dahi, çoğu tropikal hastalıklardan ölen 100.000 civarında İngiliz askerini bünyesine katarak, devrimi kendi düşmanlarından korumaya yardım etti.[24] Daha sonra, Napolyon 1800'de köleliği yeniden getirmeye kalkıştığında, orduları Haiti'de, imparatorluğun ileri doğru adımlarını yavaşlatan ilk yenilgileriyle karşılaştı. Bunlar, Avrupa krizinin dünyanın geri kalanınca nasıl sadece edilgenlikle kabul edilmeyip daha ileri değişim dalgaları yarattığı Avrupa'ya "geri teptiğini"nin, özellikle iyi örnekleridir. Ünlü, Tokyo'da kanatlarını çırpan kelebeğin sonuçta New York Central Park'da fırtına yaratması örneği gibi, şok dalgaları uzun mesafelere taşındı. İspanya'nın Napolyon ordularına yenik düşmesi, İspanya'nın Amerika sömürgelerinde isyanları tetikledi. Buna mukabil, köle ticaretinin aksaması ile Meksika ve Peru'daki gümüş üretiminin kesintiye uğraması, Batı Afrika'da, Asya'da ve bilhassa Meksika gümüşüne bağımlı hale gelmiş olan Çin'de değişim dalgaları yarattı.[25] Güney Afrika'da da Avrupalı güçler arasındaki daha yoğun çatışmalarla Avrupalı göçmen cemaatler içindeki ideolojik çatışmaların, çevredeki zaten daha da militerleşmiş kavgacı Afrika krallıkları arasında zincirleme bir etkisi oldu.[26]

İngilizler, kendi açılarından, 1798'de İrlanda'daki Fransız destekli ayaklanmadan sonra, kontrollerini sıkılaştırdılar. Ayrıca Birleşik Devletler ile Napolyon Avrupa'sını ablukaya almaları üzerine patlak veren 1812 savaşını takiben, Kanada'daki rejimlerini yenilediler. Bu meyanda, uluslararası savaş Doğu'da, saldırgan yerel komutanlara Hindistan'ın geriye kalan bağımsız devletlerini ezme fırsatı verdi. İngilizler, yerel "alt-emperyalizm" eylemlerinde, ana sömürgeleri Hollanda Batavya Cumhuriyeti vasıtasıyla Napolyon'la ittifak kuran, Hollanda Doğu Hint Adaları'nı da istila ettiler.

Dünyanın her yerinde, Avrupa devletlerinin askeri enerjisi ve saldırganlığı, ister devrimci ister tepkisel olsun, dolayısıyla eski Afrika si-

---

24. C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, Londra, 2001; Michael Duffy, *Soldiers, Sugar and Seapower: The British Expeditions to the West Indies and the War against Revolutionary France*, Oxford, 1987.
25. Bakewell, *History of Latin America*; Kuhn, *Soulstealers*, s. 5-25.
26. Iliffe, *Africans*, s. 173-176.

yasi yapılarını 1700'den beri rahatsız eden iç çatışmalarla çelişkilerin yoğunlaşmasına hizmet etti. Mısır'dan yoksun kalmış ve çarın 1812'de Napolyon'u yenilgiye uğratmasını takiben canlanan bir Rusya'dan gelen yeni askeri baskılardan mustarip Osmanlı İmparatorluğu, reform yapmaya veya ölmeye zorlandı. Moğol Hindistan'ı ve Orta Asya, yenilerdeki saldırgan Rus ve İngiliz mini-Napolyonlarınca paylaşıldı. Hemen ardından, orta krallığın hiçbir Batılı ıvır zıvıra ihtiyacı olmadığı söylenen 1793-1795 Beijing'ine, Lord Macartney'in talihsiz misyonundan daha gözü pek ve küstah bir İngiliz saldırısıyla karşılaşan Çin oldu.

Devrimler çağının küresel olayları, aynı derecede güçlü olmamakla birlikte uzak Pasifik Okyanusu'nda dahi dolaylı olarak hissedildi. Askeri, ekonomik ve ideolojik şok dalgaları Avustralya'yı, Yeni Zelanda'yı ve Polinezya adalarını farklı şekillerde etkiledi. Avrupa ve Amerika deniz kuvvetlerinin büyük birikimlerinin bir kısmı, bölgeye devredildi. Napolyon imparatorluğunun İngiltere'ye yönelik "karasal abluka"sı süresindeki ticari rekabetler, "lodosçular" ve balinaları sahillere salarak güney okyanuslarında balina yağı arayışlarını yoğunlaştırdı. İngiltere'nin Avustralya'daki ceza sömürgeleri ve misyon istasyonları düzeni, devletin ve devrimci çatışmaların sonucu olan evanjelist dinin yeni tanımlarıyla yakından ilgiliydi. Amerikan misyonerleri, "adil bir cumhuriyet" yarattığı için Tanrı'ya şükranlarının bir ifadesi olarak, Hawai'ye yayıldılar. Burada da Avrupa silahlarıyla ideolojilerinin taşan kısmı, iktidarın iç oryantasyonunu yeniden meydana getirmek için birleştiler. Yeni Zelanda'nın Kuzey Adası'ndaki Maori grupları, yeni Avrupa askeri teknolojisini kullanmayı ilk olarak öğrenmeye başlayanlardı. Bu, onların Güney Adası'ndaki kabile reislerini istila edip devirmelerine imkân verdi.

DEVLETİN MEŞRUİYETİNİ BALTALAMAK: FRANSA'DAN ÇİN'E

Bir önceki bölümde önerildiği gibi, 1780-1820 dünya krizinin kökeninin, devletlerin hissedilen askeri ihtiyaçları ile mali kapasiteleri arasındaki büyüyen dengesizlikte olduğunu belirtmek için güçlü nedenler var. Bu tansiyon ilk olarak Güney Asya'nın büyük, gözenekli, çok etnik yapılı devletlerine acı verdi. 1760'dan sonra, kısa sürede Batı Avrupa ile onun Amerikan sömürgelerinde aşikâr hale geldi, son olarak da Avrupa monarşilerinin tüm yapısını çökertti. Bundan böyle, Avrupa içinde ve dışındaki saldırgan devletleri askeri finans ihtiyacı motive etti.

Ancak çağdaşlarının "ulusların evrensel yıkımı" dediği şeyin tam bir tanımı herhalde olamaz. Finansal krizler ve askeri yenilgiler, tarih

boyunca rejimlerin çöküşünün elbette başlıca nedenleridir. Tipik olarak, 1780-1820 yıllarında olduğu gibi, bu şoklar, ağır ekonomik büyümeden ve ekonomik mükâfat ve cezaların eşitsiz dağılımından ileri gelen altta yatan ekonomik gerilimi de salıverdi. Ne var ki, bu dönemin dünya krizi, şu ana kadar ana hatları verilen çoğunlukla materyalist açıklamaların gösterdiğinden daha derin ve temelden idi. Bu kısım, sosyal kriz ile dünyanın her yerinde farklı toplumlardaki otoriteye muhalefet tarzları arasındaki bağlantıları incelemektedir.

Fakirlik, yoksunluk ve sosyal çatışma, her yerde hükümdarların hükmetme hakkına dair temel soruları gündeme getirdi. Özellikle açlığın eşiğinde temkinli duran toplumlarda "kültür" ile "ekonomi" arasında gerçek bir fark yoktu. 18. yüzyıl Avrupa ve Amerika'sında matbaanın ve siyasi kuruluşların dinamik büyümesi, ki geçen bölümde bahsedilmişti, insanları müesses otoriteye karşı daha şüpheci ve hasım kıldı. Bu husumetin farklı tezahürlerini açıklamak için, ideolojik çatışma ve popüler inancın tarihine dönmeliyiz. Farklı bağlamlardaki "muhalefet kültürü"nün doğası, ekonomik çatışmayı toptan bir sosyal krize dönüştürmekte önemli görünüyor. Bu, farklı kökenleri ama küresel sonuçları olan bir devrimler çağı boyunca farklı toplumların neden farklı yörüngeler aldığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Daha eski ekonomik ve siyasi süreçler tarihi ile yeni temsil ve söylem tarihleri arasındaki ihlalin tatlıya bağlanmaya başlamasına da yardım edecektir. Yarışan bu ekollerin şampiyonlarının çoğu bunun mümkün, hatta arzu edilir olduğunu muhtemelen inkâr edecekken, tarihsel malzemeler kısmen, zaten bunu el altından yapmakta.

Amerika olgusunda, en derin muhalefet silsilelerinin bazıları, "tiranlık" ve Roma Katolikliğine duyulan husumet etrafında belirmişti. Bunlar 1770'lerde, Kanada'da mazbut Katoliklerin İngilizlerce gönlünün alınmasıyla kışkırtılmışlardı. Bu kesimler vergilendirme konusundaki rahatsızlıklarıyla, kolayca muhalefete "bağlandılar." Birinci Kontinental Kongre şöyle ilan etmekteydi:

> [Britanya Parlamentosu'nun] aynı oturumunda kabul edilen yasa, Quebec eyaletinde, Roma Katolik dininin ihdas edilmesi, İngiliz kanunlarının eşitlikçi sisteminin feshedilmesi ve orada bir tiranlık kurulması, komşu İngiliz sömürgelerinin (din, kanun ve hükümetin bunca topyekun benzemezliğinden gelen) büyük tehlikeye karşı, söz konusu ülkenin, kan ve hazine yardımıyla Fransa'dan alındığını söylüyordu.[27]

---

27. "Declaration and resolutions of the First Continental Congress", 14 Ekim 1774, *Documents Illustrative of the Formation of the Union of the American States* içinde, Washington, DC, 1927, s. 5.

Benzer şekilde, yakın zamanlarda yazarlar kraliyetin finansal liyakatsizliğinin sergilenmesinin Fransa olgusunda nasıl da ahlaki bir konuya döndüğünü göstermekteler. Eğer saray, vergileri açgözlüce ve sorumsuzca yükseltiyorsa, bu onun şatafatlı, yozlaşmış ve cinsel açıdan sapkın olması nedeniyleydi. Devrimden önceki yirmi ila otuz yılda Fransız halkının neler okuduğunu inceleyen Robert Darnton, bütün bir yasak kitaplar, tartışmalar ve rivayetler dünyasını ortaya çıkarmıştı.[28] Bunlar, müstehcenlik ve siyasi iftira aracılığıyla monarşinin, aristokrasinin ve Kilise'nin ahlaki temelini aşındırdı. İnsanlar sarayı rüşvetçi, çıkarcı ve hatta gülünç olarak görmeyi öyle kanıksamışlardı ki, 1791 ve 1792'de siyasi kriz doruğa ulaştığında, hiçbir şeye inanılmayabilir veya her şeye inanılabilirdi. Darnton ve Mona Ozouf bu yolsuzlukların temsillerinin ne kadarının toplumsal cinsiyet açısından ifade edildiğini göstermekteler. Küfürlü broşürler ve hikâyeler, ısrarla Kraliçe Marie Antoinette'in uçarılıkları ve sefahatiyle ilgili iddialar üzerine oynadılar. Kocası olan krala, yabancı bir hovardanın çok kolayca rüşvet verdiğine ve onu Paris'te ve kraliyetin Versailles Sarayı'ndan çok uzak mesafelerdeki büyük kasabalarda gelişmekte olan Fransız vatanseverliğinin yeni ve saldırgan bir biçimine ihanet eylemine cesaretlendirdiğine inanılır.[29]

Popüler hükümranlığın, hükümet işleyişinden uzak radikal entelektüellerce beslenen uzlaşmaz doktrinleri, hiçbir otoritenin olmadığı bir boşluğu doldurmak için akın etti. Kraliyet, asiller ve dini ritüellere öylesine aşırı bir biçimde gölge düşmüştü ki, 1980'lerde Lynn Hunt'un gösterdiği gibi klasiklerden veya binyıllık kaynaklardan süzülerek, tümüyle yenileri icat edilmeliydi.[30] Devrimci rejimin kısa sürede gerçekleştirdiği Hıristiyan takviminin terk edilmesinden daha derin bir zihinsel kopuşu düşünmek oldukça zordur. Fransa'da eski düzenin boş sembolleriyle söylemleri çöker çökmez, kriz hızlandı. Hayata küsmüş Katolik ve krala sadık camiadan gelen sert direniş, yasanın, dinin veya siyasi yapının hiçbir ılımlılaştırıcı söylemi, kısa ancak harap edici yıllar boyunca kendisini meşru olarak kanıtlayamadığı için, kendi sırası geldiğinde, karşı reaksiyon ve teröre neden oldu.

---

28. Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Londra, 1996; bkz. Keith Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1990; Mona Ozouf, L'Opinion publique", Keith Baker (Der.), *The Political Culture of the Old Regime* içinde, Oxford, 1987, s. 419-434, Colin Lewis, "Pulling teeth in eighteenth-century Paris", *Past and Present*, 166, 2000, s. 100-145.
29. Blanning, *Culture of Power*; bu temayı Fransa ve Avrupa için etraflıca geliştirmiştir.
30. Lynn Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, Berkeley, 1984.

Son yirmi yılda Robert Darnton, Keith Baker, Françoir Furet[31] ve Gwynne Lewis, Fransız otokrasisinin ve onun arkaik ve de acımasız polis faaliyetlerinin, bu popüler karalama ve skandal kültürünün önemini artırmaya hizmet ettiğini ileri sürdüler. İngiltere'nin de kendi siyasi karikatürleri ve kısır taşlamaları vardı. Meclis ve Londra basını, siyasi öfke ve saygısızlığın hem yoğunlaştığı hem de yatıştırılabildiği basınç noktası olarak hizmet ediyordu. Tarihçiler, İngiltere'deki daha eski ve daha şiddetli radikal protesto ve ayaklanma geleneğinin devrim yıllarında gerçekten ehlileştiğini göstermekteler. Bir reformcu aydınlar ve zanaatkârlar örgütü olan ve muhafazakârlarca kışkırtıcı olarak görülen 1790'ların Londra Yazışma Derneği, aslında oldukça ağırbaşlı ve de oturaklı konuşulan bir kuruluş ve İngiliz sosyalizminin gerçek büyük büyükbabasıydı. Savaş başlar başlamaz, güçlü bir haberleşme sistemi, sarayı ve sermayeyi küçümseseler dahi sosyal düzende menfaatleri olan geniş bir yelpazedeki seçkinler ve tüccarlar arasına Fransa, Katoliklik ve Jakobenlik korkusu saldı. Bir kısmı yasaların dışında kalmaya hazırlandı. Hükümranlığa sadakat, tuhaf ve gözden düşmüş kraliyet ailesinin yaptıklarından enikonu bağımsız bir statü gerektiriyordu. Fransa'da sarayı aşağılamak için kullanılan devlet iç borçlanması, İngiltere'de sosyal olgunluğun işareti olarak alınıyordu. "Ulusal borç" mevcudiyeti, aristokratik safahatın ve hovardalığın kanıtı olarak değil, Britanyalıların bozulmaz bir sosyal kontrata katıldıklarının delili olarak alınmaktaydı.

Aynı şekilde, kamuya mal olmuş düşünürlerle evanjelist din reformcularının gayretleriyle dile getirilen Kiliseye dair şüpheler, Fransa'da görüldüğü gibi, Kiliseye toptan bir saldırının işareti değildi. İngiltere'nin -ve Almanya'nın- Aydınlanma düşünürlerinin çoğu, "Tanrı'yı arka koltuğa koymak" arzusunda olabilirdi ancak pek azı ondan tümüyle vazgeçmek isteğindeydi. Aksine, İngiliz evanjelistler, Metodistler ve yeni Pietistler olarak bilinen Alman Protestan reformcular, muhafazakâr bir Aydınlanma biçimini gaye edinmişlerdi. Bu önemli kişiler, yoksulluk ve cehalet problemlerine rasyonel bir yardımseverlik uygulanarak toplumu geliştirmeyi arzulamaktaydı. Katolik Fransa'nın veya İtalya'nın kuzeyinin patlamaya hazır din adamı karşıtlığının dokunmadığı İngiliz Metodistler ile Alman ya da İskandinav Pietistler, sosyal devrimin ve mülkiyet müsaderesinin ardında sıraya girecek değillerdi. Bu kısıtlama, yirmi yıl önceki İngiltere'nin Amerikan sömürgelerinde elbette belirgin değildi. Orada, nüfusun çoğu için Fransa'daki kraliyet hükümetinden daha fazla meşruiyeti olmayan yönetime

31. François Furet ve Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la révolution française*, Paris, 1988.

karşı, gerçek hükümete muhalefet ve itiraz rutinleri uygulanıyordu. Dinsel ve toplumsal özgürlüklerinin koruyuculuğu vasfından çok uzak olan Taht'ın, bir zorba olduğu düşünülüyordu.

Böylece, popüler kültür, inançlar ve siyasetin temsilleri, bir devrim "modeli"nde, sosyal gerilim ile radikal siyasi kırılmaların arasında duran önemli bir orta evre sağlıyor. Temel siyasi ve sosyal çatışmaları kaos noktasına taşıyan bir tür kavramsal "hızlandırıcı" olarak hareket ediyorlar. Ve yeni "temsil" tarihinin büyük gücü de herhangi bir insan topluluğuna uygulanabilir olmasıdır. Furet, Ozouf ve Darnton'un eseri, Avrupa dışındaki dünyaya dair tarihsel yazılarla kimi paralelliklere sahiptir. Benzer bir yorum, bu nedenle dünya krizinin diğer kilit olaylarına, Asya ve Afrika'daki büyük krallıkların çöküşüne uygulanabilir. Asya ve Afrika'nın birçok yerinde güç sahiplerini tasfiye etme ve onları eski ve evrensel erdemlere boyun eğdirme hareketleri zaten ortaya çıkmıştı. Nitekim Philip Kuhn'un *Soulstealers*'i, Qian Long'un Çin'inin standart siyasi ve ekonomi tarihinden çıkan farklı bir görüntüsünü resmediyor. Birçok sosyal tarihçinin ve iktisat tarihçisinin ileri sürdüğü gibi Çin, 18. yüzyılda ekonomik açıdan büyümeye devam etmiş ve imparatorluk sınırlarını genişletmiş olabilir. Ancak 1767'de bu ekonomik zorluklarla hem beslenen hem de onları derinleştiren muhtelif muhalif hareketlerle başa çıkmakta ciddi problemlerle karşılaştılar.

Kuhn, Çin popüler kültüründen, büyücülük veya kötü ruhların ortaya çıkışına karşı daima tetikte bir kıyamet söylentisini ortaya çıkarıyor. Göçebe keşişler, Budizm'in binyıllık ideolojilerini yaymaktaydı: kurtuluşun yakın olabileceği ve yeryüzünde, dünyevi güçlerin kaybolmak üzere olduğu fikri.[32] Bu durum, iftira niteliğinde kitapların Fransa'da asilleri, Kilise'yi ve sarayı aşındırmasına çok benzer şekilde, özellikle sınır bölgelerindeki Konfüçyüsçü seçkin bilim adamlarının meşruiyetini sarstı. Çin İmparatoru, Mançular ile Çinliler arasındaki, yerleşik nizamla popüler Budizm arasındaki duyguyu ateşlemeye, bizzat hizmet etti. Beijing'in Mançuların görev ve idari taleplerinin önceliğinde ısrarı ve Tibetliler ile Orta Asyalıların Lamacı dinini sarayın desteklemesi, etnik Çinliler arasında daha ileri rahatsızlıkları kışkırttı. Qian Long imparatorunun 1799'da ölümü, Mançu asillerinin hizipleri idari ödemeler ile yeni monarşinin kontrolü hakkında mücadele ettikleri için, hükümetteki yolsuzlukların boyutlarını açığa çıkardı. Bizzat birkaç bilim adamı Ming hanedanından üstün olmalarına rağmen şimdi Qing'in kendilerinin Cennetin Mandarini kavrayışlarını kay-

32. Spence, *Search for Modern China*, s. 110-116.

bediyor olduğunu ima etmeye başladılar. Sonraki yirmi yılda, Kuzey ve Güney Çin'de bir dizi isyan alevlendi. Asiler, çeşitli ideolojilerden meşruiyet talep ettiler: binyıllık Budizm, "sosyal" haydutluk, popüler Taoculuk, ruhani Çin dini ve yerel Hıristiyan binyılcılığı. Tüm bunlar ana fikrin taşıyıcıları olarak davrandı: yozlaşmış memurlar ve kötü yönetim orta-sınıfın ve fakirlerin manevi ekonomisini ihlal etti.

Yeni yüzyılın ilk ayaklanmaları, ne var ki, Qing imparatorluğunun çöküşünün başlangıcı değil, bir türbülansın önsezisiydi. Ayaklanmalar 1760'ların "büyücülük korkusu" gibi, Çin toplumunda artan gerilimi açığa vurmaktaydılar. Ayaklanmalar ayrıca, bu gerilimlerin Avrupa ve Atlantik devrimlerinin ekonomik ve siyasi yankılarıyla nasıl da derinleştirilebildiğini gösterdi. Ancak 1900'e kadar, Çinli seçkin bilim adamları rejimin yardımına koşmayı sürdürdüler. O aralar eleştirel söylem, Fransa'nın aksine, sarayın kendisinden ziyade bürokrasinin yolsuzlukları üzerine yoğunlaşmıştı. Çin'deki hanedan, 19. yüzyılda meşruiyeti söz konusu oluncaya dek ciddi yara almadı. NeoBudist ve Taocu mesihçi liderler elbette imparatora saldırıyorlardı ancak o zamanki en başarılı hareketler, faaliyetlerini yerel memurlar üzerinde yoğunlaştırdılar ve çoğu zaman dindar insanların gidip kenar boşluklarda yaşayacağı bir tür hizipleşme telkin ettiler. Tekrarlarsak, denenmiş ve test edilmiş direniş ritüelleri toplumdan topluma değişiyordu ve bunlar, güncel maddi sıkıntı derecesinden bağımsız olarak, protesto hareketlerinin ölçeğini etkiledi.

Konunun daha öteye götürülmesi gerekmese de aynen Çin ile Fransa arasında olanlar gibi, İngiltere ve Japonya olguları arasında da bazı benzerlikler görülebilir. Japonya devrim çağının gerilimlerinden muaf değildi. Japonya da, 1789 sonrası üç kuşak da, iç savaş, yabancı saldırısı ve hüküm süren hanedanın değiştirilmesiyle karşı karşıya kaldı. Ülke kesinlikle sert sosyal gerilimler yaşadı. Ekonomik genişleme adımları yavaşladı ve Tokugawa rejiminin yeterliliği ile meşruiyeti hakkındaki şikâyetler daha ısrarla büyüdü. Köylü isyanları kırsala sıçradı ve kasabalar huzursuz oldu. Mesela, 1787'de Tokyo'da, bilim adamlarının dönemin Paris'inde yaşanan ritüelleşmiş ekmek isyanlarıyla mukayese ettiği ve tarihçi Richard Cobb tarafından özenle tanımlanan, büyük bir ayaklanma meydana geldi. Tokyo'daki olayların bir gözlemcisi dalgalanan kalabalıkları yazdı: "Gece gündüz aralıksız, zorla dükkânlara girdiler, hububat çuvallarını sokaklara attılar ve yırtıp açtılar."[33]

---

33. Sugito Genpaku, "Nochimigusa", Takeuchi Makoto tarafından alıntılanan, "Festivals and fights: the law and the people of Edo," James L. McClain ve diğerlerinde (Der.), *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era*, Ithaca, New York, 1994, s. 385.

Ancak Japonya'nın sanayi gücü statüsüne geçişi, Çin'inkinden çok daha kolay ve hızlı oldu. Bu geçiş, yabancı işgalini, rejimin iflasını ve Çin'in yaşadığı on milyonlarca ölümü önledi. Bu durum bir dereceye kadar 2. bölümde kastettiğim altta yatan ekonomik farklılıkları yansıtmaktadır. Japonya'nın nüfusu Çin'inkinden çok daha yavaş bir biçimde arttı ve yerel ekonomiler siyasi yerinden yönetime rağmen bağlantılı ve bütünleyici olmayı sürdürdü. Ne var ki, bu uyuşmazlıkların daha ileri düzeydeki açıklamaları siyasi kültürün ve ideolojinin muhtevasında bulunabilir. Geç dönem Tokugawa bilim adamları ve idareciler, görünüşe göre muhalif ve heterodoks hareketlere Çin elitlerinden daha etkin biçimde karşı koymayı başarabilmişlerdi.[34] Tokugawa Japonya'sında devlet gücü aslında oldukça gayri merkezi olabilir ancak hükümet ve onun iletişim sistemleri kasaba ve köy seviyesinde Çin'dekinden çok daha yoğundu. Japonya, her şeyden önce, daha küçük ve daha az kalabalık bir toplumdu. Kurulu samuray düzeni ve müreffeh tüccarlar, liderlik uygulayabilmeleri ve eğitim programları ile dini reform hareketleri vasıtasıyla muhalefeti kontrol edebilme gücündeydiler. Japonya'nın kendi "Fransız Devrimi" olan 1868'deki Tokugawa karşıtı büyük isyan zamanında dahi, yönetici grup oldukça kısa sürede kontrolü yeniden ele almayı başarmıştı.

Devletin neden tepede durduğu konusu, bu durumda, basitçe siyasi veya ekonomik "faktörler"e indirgenemez. Gücün ve nezaketin kadim biçimlerinin bir devrim veya *inquilab* (İran ve Güney Asya'da siyasi karışıklığı adlandırmak için kullanılan sözcük) yaşadığı yerlerde, tarihçilerin birbiriyle çekişen ideoloji ve söylemleri incelemesi gerekiyor.[35] Ancak yerel seviyede sosyalleşme sistemleri vasıtasıyla bu söylemlerin kendi başlarına nasıl bir iletişim kurduğunu da göz önünde bulundurmaya da ihtiyaçları var. İngiltere'de, Fransız Devrimi'nin yankılarıyla "soylular iyice korkutulmuştu." Savaşların öncesi ve sonrasında, şehirlerde ve kırsalda isyan ve kargaşa doğduğu için sosyal gerilim memleketin her yerine yayılmıştı. İngiliz "istikrar"ı ile Fransız, İtalyan veya Alman "kaos"u arasındaki farkı abartmak zor değil. Yine de, İngiliz centilmenleri, belirttiğim gibi yasadaki bir genel kanıya, bir mülkiyet ve düzen merakına bel bağlamış görünüyor. Bu durum eşrafı, tüccarı ve halkın orta-sınıfını kaynaştırdı. Fransızlara, küfürlü risalecilik ve ortak alaycılığı benimseyen iki kuşak tarafından otorite, kanun ve Kilise'nin temelde yozlaşmış olduğu öğretilmişti. Aynı

34. Totman, *History of Japan*, s. 271-272.
35. Anand A. Yang, *Bazaar India: Markets, Society and the Colonial State in Bihar*, Berkeley, 1998, s. 53-111.

ölçüde, Japonya'da da centilmenler ve samuraylar kendi gelirlerinin ticari büyümeyle aşındığını görmüş olabilirler. Ancak toplumun liderleri olarak üzerlerine düşen rolleri üstlendiler ve yaygın popüler huzursuzluk hissinden beslenen yeni dini, sosyal ve eğitsel hareketlerin yönetimini ele aldılar.

Bunun aksine, Hindistan'da yönetici hanedan ile Hint-Müslüman yönetici elit, yeni meşruiyet taleplerini harekete geçirebilen yeni ortaya çıkan yerel güçlerin artan huzursuzluk siyaseten karşı koymaktan acizdiler. Mesela 18. yüzyılda Kuzey Hindistan'daki Sih hareketi sadece köylülerin ekonomik yoksunluğundan esinlenmiş değildi. Belirtildiği gibi bu aynı zamanda Sih mürşidi guruların ilkeleri doğrultusunda, dünyanın her yerinde dharma'yı yahut hakkaniyetli yönetimi ihdas etmek için ahlaki bir seferberlikti. Delhi'deki, genel olarak geniş görüşlü Müslüman yöneticiler, onlara karşı hem askeri hem ideolojik bakımlardan dezavantajlı idiler. Sih ve Hindu rejimleri, bir taraftan eski Moğol karizmasının kimi yönlerini kendine mal edebiliyorlardı. Diğer taraftan bu rejimlerin bağnaz taraftarları, açıkça, doğrudan ya da dolaylı olarak Müslümanlara daha az yer verilen yeni bir tanrısallık düzeni istemekteydiler.[36]

Osmanlı İmparatorluğu bu aşırı uçlar arasında bir yerlerdeydi. Sultanlar merkezden uzak eyaletlerde güçlerini kaybetmişti. Ne var ki, uzun zamandır Rusya ve Batı güçleriyle savaş halindeki İstanbul'un sıkı sıkıya bağlı yönetici kadrosu, 1823'den sonra, bir reform hareketi olan Tanzimat'ı koordine edebildi.[37] Bu durum, hem saltanatın yaşaması hem dinin muhafazasıyla bağdaşıyordu. Bununla beraber, devrimler çağında açığa çıkan İslam cemaat yapısının doğasına yönelik radikal meydan okuyuşlar, dünyanın her yerinde yönetenleri ve dini kurumları tehdit etmeyi sürdürdü. Bu bölümün ilk kısmında işaret edildiği gibi Suudi Arabistan'dan kaynaklanan Vahabi pürist hareketi, Avrupa devrimlerinden de önce Osmanlı hükümetine karşı bir tehdit haline gelmişti. Bu bazı bakımlardan İslam dünyasının "devrim"iydi ve tıpkı Avrupa devrimleri gibi püskürtüldü ancak asla durdurulamadı. Fikir babası Abdülvahap, gelişen ticaretin refahı artırdığı Arap şehirlerindeki dini "yenilikler"i ve yolsuzlukları suçladı. Bu, Peygamber'in tanrısal eskilikteki Medine'sinde bir tamirat amaçlaması bakımından, eski moda idi. Ancak Abdülvahap'ın kasabalı fakirlerle yiğit Arap göçebelere yönelik mesajı siyasiydi. Bir Arap vakanüvis şöyle yazıyor:

---

36. Grewal, *Sikhs of the Punjab*.
37. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980.

> Ve kasabaların reisleriyle zalimleri, sadece insanlarına nasıl baskı yapacaklarını ve eza edeceklerini ve birbirleriyle nasıl dövüşeceklerini biliyorlardı. Şeyh [Abdülvahap] neyin [Allah'ın] birliğini tesis ettiğini ve neyin onun inkârını oluşturduğunu ve birçok kişinin hangi yanıltıcı yeniliklere maruz kaldığını fark ettiğinde, bu şeyleri reddetmeye başladı.[38]

Yerel bir kabile reisi olan İbn Saud [Abdülaziz el-Suud], Vahabi öğretisini yaymaya yemin etti ve yeni bir "İslam mekânı" yarattı. Doktrinde derinlemesine muhafazakâr olan Vahabilik, yine de daha sonraki kuşaklar için bir modernite nişanı haline geldi. Onları günümüzdeki Irak'a getiren bir ilk fetih dalgasından sonra Vahabiler, Osmanlı Mısır orduları tarafından kontrol altında tutuldular. Ancak onların radikal tektanrıcılığından etkilenen mürşitler, sonraki iki asırda Orta Hindistan, Çin sınırı ve Batı Afrika kadar uzak yerlerde türemeye devam ettiler.

Tüm bu durumlarda, sosyal süreçlerle müştereken harekete geçen ahlaki söylemler, muhtelif siyasi sonuçlar meydana getirdi. Görünüşte, son yirmi yıldır tarihteki dilsel ve "temsili dönüş", 1780-1820 dünya krizi esnasında dünya toplumlarının farklı kaderlerini açıklama görevini çok daha zorlaştırdı. Hiçbir büyük anlatı, bunu kavramış görünmüyor. Bu kısmen, söylem tarihçileri ile ritüeller, basılı medya veya sanat yoluyla güç temsillerinin, değişimin neden ilk etapta meydana geldiğiyle seleflerinden daha az ilgili olmaları nedeniyledir. Mümkündür ki, yaklaşımlarının "model" değişimiyle fazlaca sınırlı olduğu duygusuna sahiptirler. 1960'lar ve 1970'lerde, tarihçiler Fransa'nın geçim krizinin derinliğiyle İngiltere'deki zirai devrimi fena halde karşılaştırdıklarında veya Çin ile Japonya arasındaki nüfus artışının farklı seviyelerine işaret ettiklerinde, bu daha kolaydı. Buna rağmen, ekonomik, siyasi ve dilsel olanlar arasındaki fark, tarihçilerin zihninde çağdaşlarının zihnindekinden daha fazla olduğu için, görev umutsuz değildi. önetenlerin meşruiyeti, manevi ekonomiyi yönetmekte algılanan hakkaniyetlerine bağlıdır. Aynı derecede, manevi ekonominin kendisi de sadece popüler beklentilerdeki değişikliklerle değil, ürün, hizmet ve emeğin akışındaki beklenmedik sonuçlarla da meydana gelen dalgalanmalara tabidir.

---

38. Ibn Bishr, R. Bayly Winder, *Saudi Arabia in the Nineteenth Century*'de zikredilen, New York, 1965, s. 13.

MODERN SOLUN VE MODERN DEVLETİN İDEOLOJİK KÖKENLERİ

1789'dan sonra daha kuvvetle akan şiddet ve ideolojik muhalefet cereyanları, yönetici grupları devletin ideolojik temelini yeniden oluşturmaya ve onu kısmen modernize etmeye zorladı. Çeşitli kaynaklardan, özellikle insanoğlunun bütünlük vizyonu ile Avrupa'nın Aydınlanma düşünürlerinin ilan ettiği "ilerleme" ihtimalinden yararlandılar. Ancak Asya ve Afrika'daki yerel yönetici gruplar, İslam ve Çin'deki rasyonel bilimlerin, insanların ve devletin küresel siyasi çalkantılar ve hatta istilayla karşılaştıklarında ortaya koyacakları uygun davranış anlayışının farklı yönlerini yeniden şekillendirebildiler. Bu kısım, devletin dünya krizi yıllarındaki ahlaki açıdan yeniden silahlanmasını değerlendirmektedir.

Başlangıçta da gözlendiği gibi 19. yüzyıl başlarının çağdaşları ve yorumcuları, devrim yılları ideolojilerinin özgürleştirici etkilerine dikkat çekmekteler. Devlet beklenmedik bir imtiyaz sahibi gibi görünüyor. Popüler hükümranlık mefhumu kesin bir zafer elde etmişe benziyor. Birçok liberalin gözünde, kontrollü ve yönlendirilmiş eşitlik çağrısı insanoğluna büyük yarar sağlayabilirdi. Hurafeler Fransız filozoflarının fikirlerine yenik düşmüştü. İskoçyalı ekonomistlerle kıta Avrupa'sındaki muadillerince, rüşvete ve tekelciliğe dil uzatılmıştı. *Felsefe* veya devrimciler tarafından eğitilmiş kişilerle ilişkili ya da onlardan kaynaklanan özgürlük yanlısı ideolojiler, gelecek kuşakta pek çok tüccar toplumu etkileyecek olan imtiyaz ve işçi hakkı taleplerinde geniş ölçüde tescil edilmiştir. Aydınlanmış bireylerin kitlesel vatandaşlık fikri, Birleşik Devletler'de karşı konulmazlığını kanıtladı. Avrupa'da, İspanya'dan Napoli'ye (1820) ve Sicilya'ya (1820), Piemonte'ye (1821)[39] ve sonuçta bizzat Fransa'ya (1830) yayılan süregelen devrim sabırsızlığı, özgürlük, eşitlik ve kardeşliğin devam eden cazibesinin kanıtlarıydı. Benzeri fikirler, Hindistan ve İspanyol Amerika'sı kadar uzak mesafelerdeki aristokrasinin, kastların ve kilise ayrıcalıklarının yüklerini üstlerinden atmak isteyen genç adamların ruhunu ele geçirdi. Onlar, İngiltere, Fransa ve daha sonra Birleşik Devletler'deki kölelik karşıtı hareketlere kuvvetle sızdılar.

Bunun gibi herhangi bir siyasi dünya görüşünden belki daha da önemli olan, "insan"ın kendisinin bir sembol haline gelmesiydi. İnsanların hakları olduğu, siyasette yaratıcı ve hatta devrimci güç olarak davranabilecekleri fikri küreselleşti. Bu, her yerde, hakkını alma

39. Stuart Woolf, *A History of Italy 1700-1860*, Londra, 1979, s. 255-265.

ve baskıya direniş fikirlerini kuvvetlendirip keskinleştirebilen bir tür kültürel kalıp sağladı. Karayipler'de köle isyancılar, Hindistan'da alt kasttan eylemciler, Cenova'da ayaklanan zanaatkârlar, hepsi "insan" haklarına başvurabildiler ve kendi yerleşimlerinin ötesinde, korkulsa dahi, anlaşılabildiler. Bu popüler isyanlara gerçekte "yeryüzünün sefilleri"nin liderlik etmediğini ve devrimcilerin nispeten ayrıcalıklı olmalarının dışında çoğu zaman hırçın kişiler olduğunu tarihçilerin göstermesi çok da mesele değil. Mesele olan, "insan" fikrine dünya çapında rücû edilmesidir. Bu durum, her ne kadar Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın daha önceki mücadelelerdeki Allah'ın kavmi fikriyle, dolaylı olarak önceden gösterildiyse de devrim sonrası çağının bir özelliğidir.

Radikalizmin elbette tamamıyla kendine ait bir yolu yoktu. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik için madalyonun bir de diğer yüzü vardı. Angloirlandalı muhafazakâr düşünür Edmund Burke'ye göre devrim, Jakoben Fransız hükümetinin binlerce kendi vatandaşını katlettiği bu sürede, ayaktakımının ve 1793 Terörü cinnetinin tiranlığına, doğrudan yol açmıştı. Aslında devrim, düşüncenin, eski düzenin "farklar siyaseti"nin oldukça dışında, aktif ve muhafazakâr bir biçimini görünür kılmıştı. Bu yeni akımlara tepki verenler sadece ayrıcalıklılar değildi. Devrimci dalga ve sonucundaki ekonomik değişim, tüzel kişiler ve bilhassa esnaf loncalarında derin bir şoka neden oldu. Bu yoksul ancak saygın insanların statüleri ve haysiyetleri sarsıldı. Bazı durumlarda, kadınlar iş gücüne katıldılar, bunun da ücretleri genel olarak düşürücü bir etkisi oldu. Uzun vadede, dokumacıların, esnafın ve saygın yoksulların bu kırgınlığı, himayeyi ve sosyal adalete dönüşü talep eden korporatist ideolojilere destek oldu. Avrupa'da, devrimci değişime tepki olarak ortak ideolojiler yeniden gündeme geldi. Bunlar, küçük cemaatlerin değerlerini ve bir şeyler yapmanın eski usullerini vurguluyordu. Bazen modernlik karşıtı ve anti-Semitik sağ kanat tepkilerini besliyorlardı.[40] Bazen de erken sosyalizmin en muhafazakâr biçimlerini... Avrupa dışında, ekonomik değişim ve tüzel kişileri silip süpüren mevzuat rasyonelleştirmeleri, nativist ekonomik himaye fikirlerinin belirmesi için bir bağlam yarattı. Mesela, Hindistan'da, entelektüeller derhal "kendi değerli ürünlerimiz"in (*swadeshi*) korunması ihtiyacını seslendirmeye başladılar. Mısır'da ve hem Avrupa rekabetiyle hem de devrim sonrası kent loncalarını hizaya sokma girişimleriyle başı dertte olan Osmanlı

40. Örn., William H. Sewell, *Work and Revolution in France: The Language of Labour from the Old Regime to 1848*, Cambridge, 1980.

İmparatorluğu'nda, geçim yolları sarsıldığı için zanaatkârlar İslami püristleri ve Batı aleyhtarı hareketleri desteklediler. Bunlar basitçe olumsuz tepkiler değildi. Önceki yüzyılın başından beri mistisizmin "aşırılıklar"ını hizaya sokma hareketlerini onaylayan dindar tüccarlarla ağırbaşlı zanaatkârlar da ayrıca kendi tarzlarında bir şeref, nezaket ve modernite iddiasındaydılar.[41]

Ancak 1780 sonrasındaki senelerin ideolojik kargaşasından en çok ders çıkaran ve en çok yararlanan, devlet idi. Bunun yegâne istisnası, tam da dönemin başındaki Birleşik Devletler'in kendisiydi. Kısmen, yeni ulusun en azından 1783 sonrasında hayatta kalmak için uzun bir savaşa girmesi gerekmediğinden, Amerikan Devrimi "devlete karşı devrim" olmayı sürdürdü. Başka yerlerde devlet, devrimin konumunun en çalkantılı olduğu zamanlarda dahi, tekrar "tepeyi tuttu." Bu yalnızca, insanlar korunmaya can attıkları ve tutucu fütuhatçılar eski düzeni dayattıkları için değildi. Bunun nedeni, çok daha büyük ölçüde, devrim çağının, ironik biçimde Avrupa'nın iç ve sömürge devletlerini yeni bir ideolojik araçlar setiyle donatmış olmasıydı. Evrensel insan hakları mefhumuna yakın olan, aydınlanmanın ve yardımseverliğin evrensel standartları idealiydi. Böyle fikirler, devrim ve emperyalizm savaşlarından ortaya çıkan yeni ve canlanmış devletin hizmetine kolayca açık olabilirler. Genelde, yeni askeri fiskalizm imparatorlukları, dini Ortodoksluğa ayıracak zamana, hükümdarların inancın hamisi olduğu eski rejimlerden daha az sahiptiler. Napolyon, insanları onların arzu ettiği gibi idare etmek istediğini bizzat söylemişti:

> Kendimi bir Katolik haline getirerek [Fransa'nın batısında karşı-devrim savaşı] Vendée savaşını kazandım, kendimi Müslüman yaparak Mısır'a yerleştim, kendimi *Ultramontane* [papalığa adanmış kişi] yaparak İtalya'daki insanların kalplerini kazandım. Eğer Yahudi bir halkı yönetseydim, Süleyman Tapınağı'nı yeniden kurardım.[42]

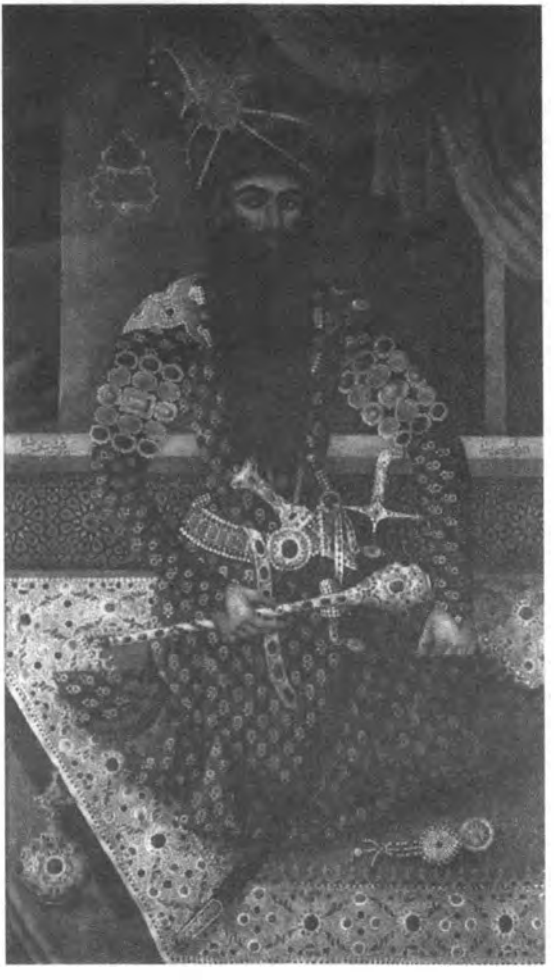
Bu yeni ve tuhaf yönetim stilinin müdahalesi her yerde, acil sosyal değişikliklerin kapsamının sınırlı olduğu yerlerde dahi, siyasi meşruiyetin kaynağı hakkında soruları gündeme taşıdı. Stuart Woolf'un gösterdiği gibi Napolyon, Avrupa'nın yeniden düzenlenişinde, daha önceleri hanedan ve geleneği değil, ırk ve etnik kökeni vurgulamıştı.[43]

---

41. Gamal el-din el-Shayyal, "Some aspects of intellectual and social life in eighteenth-century Egypt", P. M. Holt (Der.), *Political and Social Change in Modern Egypt* içinde, Londra, 1968, s. 117-132.
42. J. Tulard (Der.), *Dictionnaire Napoléon*, Paris, 1987, s. 451.
43. Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*.

Bunun, daha sonra Avrupalıların kendilerini görme tarzları üzerinde güçlü etkisi oldu. Napolyon, tüm hanedanlık sonrası şahsiyetlerin en büyüğüdür. Hiyerarşi ve istikrar için yeni bir mazeret uydurmak hususunda, Delhi'yi ele geçiren İranlıyı, Nadir Şah'ı ya da Amerikalıları, George Washington ve Thomas Jefferson'u izledi. Daha önceki hanedanlık sonrası şahsiyetler gibi Napolyon da, bir taraftan devrimci yahut emperyal aklın katışıksız prensiplerini cisimleştirdiğini ileri sürerken, kralların ilahi haklarından veya geleneğin yaptırımlarından yararlanmaksızın, eski rejimin çehrelerini kullandı. Napolyon'un örneği, kendi açısından gücünü kanıtladı. İster 19. yüzyıl başlarındaki Mısır'daki Muhammed Ali gibi aydın despotlara ister Napolyon'un İsveç'te hüküm süren generali Bernadotte'a yahut canlanan ve yeniden düzenlenen Napolyon sonrası Almanya'nın devlet adamlarına veya Burbon sonrası Latin Amerika'ya bakalım, "devlet aklı" ve modernleşmenin cazibesi yeni bir canlılık kazandı.

Avrupa'nın diğer kesimlerindeki devrimci rejimler, dikkatlice Yahudileri gettolardan çıkarmaya ve önceki dönemin dini engellerini kaldırmaya başladılar. Fransa, İtalya ve Almanya'daki restore edilmiş monarşiler dahi aynı şeyi yaptı. Britanya İmparatorluğu, henüz Anglikan düzeninin paçavraları içinde olmasına rağmen, tamamıyla tek tip bir vatandaşlık yürürlüğe koymak amacıyla dinsel farklılıkları tanımaya başladı. Katolikler, Doğu Hindistan Şirketi'nin gücü uğruna uzun süre savaştıkları İngiliz ordusunda görevlendirildiler. İrlanda'da Katolik özgürleşmesi bir yirmi yıl daha aldı, ancak ileri gelenlerin önemli bir kısmı, bilhassa eski Hindistan genel valileri olan Lord Cornwallis ve Lord Wellessey gibi emperyalistler, bunun kaçınılmaz olduğu kanaatindeydiler. Hindistan'daki ve Kanada, Avustralya, Cape gibi yeni İngiliz sömürgelerindeki karşı görüşlü kişiler, bir kuşak önce düşünülemez olan sosyal ve siyasi etkiye sahip oldular. Hindu ve Müslümanları askere alan emperyal bir devletin, Hıristiyanlığın diğer mezheplerini hâlâ dışlaması gerektiği fikri saçma görünmeye başladı.

İllüstrasyon 3.3 – Bir İran Napolyonu: İran kralı Feth Ali Şah. Mirza Baba resmi, erken 19. yüzyıl.

Yine de yeni devletlerle imparatorlukların dinsel bağlılıklara yönelik nispeten yumuşayan bakışı, farklılıkların dikkate alınmadığı anlamına gelmiyordu. Tarihin ve toplumun özgün teorileri her yere yayılmaktaydı. Bu durum, insanları, ırkları, kültürleri ve dinleri, tüm insanlığın ortak bir yargı standardını temsil eden, indikleri veya çıktıkları basamakların mertebesine göre sıralamak için, yönetici eliti teşvik etmekteydi. Aydınlanma filozofları, bilhassa Adam Smith ve William Robertson, bu yönetsel ideolojiler için yararlı bazı teorik destekler sağ-

ladılar. Tüccar bir toplum ya da tanınabilir bir devlet vücuda getirmeyi başaramadıkları için, kabile halklarıyla Afrikalıların, toplumların en az gelişmişlerini temsil ettiği görünmez bir hiyerarşi onaylanmıştı. Bu şemadaki diğer kültürler, İslami, Hindu veya Çinli, kadim Yunanlılarla Romalıların başardığı rasyonellik düzeyinde takılmışlardı ve de diğer üstün ırkların onlar üzerindeki hayırsever etkisi olmaksızın daha fazla ilerleyememekteydiler.[44]

Böylesi ırkçı tutumlar henüz sistematik olarak biyolojik veya evrimci teorilere dayandırılmıyordu. Dönemin öğrenilmiş söyleminde bütün "insanoğlunun haritası"nı keşfetmek kendi başına bir amaç olarak görülmekteydi. Bağlantılar keşfedildi, yanı sıra farlılıklar da... Böylelikle, mesela William Jones'in eski Hint ve Fars dilleri üzerine eseri, 19. yüzyıl başlarının Alman dilbilimcileri tarafından ayrıntılı olarak incelenen klasikler ve Avrupa dilleriyle bağlantıları keşfetti. Gözlem yapmak, kendi başına bir hedef haline geldi. Kaptan Cook ve Amiral Bougainville'in Pasifik'teki seyahatleri insanlık ve doğa tarihi için tamamıyla yeni bir kıvılcım çaktı. Gözlemler, ansiklopedilerde ve askeri haritacıların becerilerini yeni astronomi biliminin hassasiyetiyle birleştiren Hindistan ya da İrlanda Araştırması gibi büyük haritacılık girişimlerinde sıralandı.[45] Hükümetlerin bilgi edinimi projeleri daha ihtişamlı ve tutarlı hale geldi. İngiltere'de, bir zamanlar Cook ile denize açılmış bir beyefendi olan Sir Joseph Banks, Kraliyet Cemiyeti, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla resmen finanse edilen bir inceleme ve bilimsel araştırma ağı örgütlerken, Napolyon, Fransız akademisinden bilim adamlarını kendi yanında Mısır'a götürdü.[46] Napolyon sonrasında, orduların kontrolünü elinde tutan kimseler tarafından yönlendirilen kara ve denizlerde daha fazla hakimiyet isteği, bu veri toplama işini eski rejimlerin yönetimi altında olduğundan çok daha kolaylaştırdı.

Resmi olarak finanse edilmelerine rağmen, antropoloji ve doğa tarihinde verileri sistematikleştirmek için yapılan bu ilk girişimlerin, her zaman doğrudan pratik amaçları yoktu. Çoğu zaman uygulanabilir olmaktan ziyade bildiri niteliğindeydiler: bir başka deyişle, belirli bir ulusun, devletin veya yöneten grubun gücünü, bilgisini ve ilim irfanını ortaya koymaktaydılar. Ancak Richard Drayton'un gösterdiği gibi, dö-

---

44. Williams ve Marshall, *Great Map of Mankind*.
45. Matthew Edney, *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India 1765-1843*, Chicago, 1997.
46. Richard Drayton, *Nature's Government: Science, Imperial Britain and the Improvement of the World*, Londra, 2000.

nemin revaçta teorisyenleri, insanları ve 1780'lerden bu yana fethedilmiş alanları "geliştirmek" hevesindeydiler. Madem ki, yerliler böylesine telafisi imkânsız şekilde ilkel, yozlaşmış veya eski uygarlıklar seviyesinde takılıp kalmışlardı, bu durumda İngiliz, Fransız, Amerikalı ya da Almanların onları devleti, ticaret ve alım satım özgürlüğü için faydalı hale getirmesi gerekecekti. İtalya'daki Napolyon orduları ve hükümeti üzerine yakınlarda yapılan çalışmalar, İtalyanların dejenere olduğu, ilkel ve aile temelli değerlerin ve yozlaşmanın ötesine geçme yetilerinin olmadığı fikrinin, nasıl da kuvvetle tasdik edildiğini göstermektedir. Küçümseyici Fransız idarecilere göre onların bir sivil toplumları ve "benim", "senin" duyguları yoktu. Sivil kurumlarının, eski ayrıcalıklardan temizlenmeye, toprağa dayalı topluluklarının feodal büyümeden muaf tutulmaya ve içlerindeki potansiyelin kuvvetli ve şeffaf mülkiyet haklarıyla korunacağı güçlü toprak sahiplerine yatırılmaya ihtiyacı olacaktı.

Bu ideolojiler, Mısır'daki kısa ömürlü Fransız hükümeti zamanında, 1830'dan sonra da Cezayir'de, uygulamaya dönük politikalarla hayata geçirildi. Lord Cornwallis'in, yüzyılların tiranlığının içlerindeki "yozlaşma"yı beslediği gerekçesiyle, karma ırktan insanları ve Hintlileri devletteki yüksek mevkilerden dışladığı İngiliz Hindistan'ında, bu ideolojiler geçer akçeydi. Cornwallis ayrıca Bengal'de, muhtemelen Liberal Partili toprak sahiplerinin kazanılmış haklarının ve ticaretin sözümona serbest bırakıldığı bir toprak rejimi oluşturdu. Ranajit Guha 1963'de, Cornwallis'in Bengal'deki 1793'deki Sürekli Yerleşim hasılatının, toplumsal değerin, vergileri sabitlenmiş ve yumuşatılmış kişilerce gayri menkulün yararlı bir biçimde yönetilmesinden kaynaklanacağı teorisine dayanan Fransız "fizyokrasi" düşüncesine, bir şeyler borçlu olduğunu ileri sürdü.[47] Cape'dan Hindistan'a ve kıta Avrupa'sına kadar, toprak geliri düzenlemeleri birbirlerine gittikçe daha fazla benzemeye başladı. Bu durum, kendilerine yerel sorumluluklar devredebileceği sabit bir ileri gelenler grubu oluşturarak, devlete yardım etti. Eski ileri gelenler sınıfının daha usta olanları, yeni devletin niyetlerini manipüle edebilme konusunda kendi güçlerini de etkin bir şekilde koruyabildiler. Cornwallis'in ve Bengal'deki haleflerinin yarattığı toprak sahipleri (*zamindars*) kısa süre sonra kendilerine dayatılan vergi seviyelerine alıştılar. Ancak İngilizlerin oluşturduğu yasal ve kurumsal çerçeve, onlara, altlarındaki köylüler üzerinde bir üstünlük de sağladı. Bu durum, sık görülen köylü ayaklanmalarına maruz kalan oldukça eşitsiz bir tarım toplumu yarattı.

---

47. Ranajit Guha, *Towards a Rule of Property for Bengal*, Lahey, 1963.

Benzeri fikirler, Napolyon yönetimindeki Renanya eyaletinin çok farklı koşullarında yeni fetih devletince de uygulandı. Fransa, arazi sahibi sınıfı kendi "modernleşmiş" idaresinin temeli haline getirerek eski haklarla aidatların çoğunu devamlı makasladı. Bu süreçte mülk sahipleri, tarım işçileri ve kiracılar hususunda yeni yetkiler topladılar.[48] Ren ekonomisi ve siyasetindeki hakimiyetleri, 1870 öncesinde neredeyse tartışmasız bir biçimde arttı. Aslında mülkiyeti korumak için evrensel kuralların oluşturulması, bütün bir dönemin 1848 sonrasındaki ikinci devrim dalgasıyla daha da kabul görecek olan en önemli değişikliklerinden biriydi. Önemli bir anlamda bu durum, Avrasya ve Güney Amerika'nın büyük bölümünde ticari faaliyetler yürüten yeni bir tabakanın ortaya çıkışından ileri geldi. Yenilerde canlanan devletin ideolojik projelerinden kaynaklandı ve "orta-sınıfın yükselişi"ni izlemek yerine onu kolaylaştırdı.

Avrupa'nın yerleşim alanlarında bu yeni mülkiyet hakkı tanımları, güçsüz olana sopa atmak için kör bir alet haline geldi. Bunlar, beyaz yerleşimciler ve bazen de yerli elitlerin, ortak arazileri ve asıl halkın emeğini müsadere etmelerini mümkün kıldı. 1841'de Amerikan Hawai'sinde tüm topraklar özelleştirildi. Avrupa ve Yeni Zelanda'da da Avrupalı yerleşimciler toprakları çitle çevirdiler ve mülkün alınmış varsayılmasına çalıştılar. Bu durum eninde sonunda, toprağın herkesin kullanımı için ortak bir ürün olduğuna inanan asıl yerlilerle çatışmaya yol açtı.[49] Kaybeden ve kazananların çetelesi, basit bir ırk meselesi değildi. Devletin kendini toparlamasının ardından gelen toplumun düzenlenmesi ve örgütlenmesinde, yerli halktan bazı elitler yeni düzende faal roller oynadılar. Hükümetin daha alt mevkilerinde idareci ve haber kaynağı olmayı sürdürdüler. Birkaç yerel entelektüel, fütuhatçıların onlara zorla dayatmak istediği medeniyet ve barbarlık kavramlarını benimsedi ve kendi toplumlarına uyarladı.

MİLLİYETLER, DEVLET VE İMPARATORLUKLARA KARŞI

Yeni devlet ve imparatorluk tarzının mutlak başarısı kendi muhaliflerini ve eleştirmenlerini besledi. Geniş toprak parçalarında hareket eden yağmacı ve fütuhatçı büyük orduları gören devrim çağının kargaşası, bu felaketleri yaşayan kişilerde kimlik duygusunu geliştirdi. Avrupa ve Latin Amerika tarihlerinde devrimci savaşların, dahası Napolyon işgalini yaşamanın 18. yüzyılın değişken-akışkan vatanse-

48. James J. Sheehan, *German History 1770-1866*, Oxford, 1989, s. 470-484.
49. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 107.

verliğini daha sert hatlara sürüklediği saptaması uzun süredir kabul görmekte. Tüm bunlara eşlik eden "devrimci emperyalizm", daha az belirgin şekillerde de olsa, deniz aşırı dünyadaki bazı yerel entelektüeller ve siyasi liderler arasında daha keskin bir ulusal kimlik duygusunun fitilini ateşledi.

Bu yeni kimliklerin farklı kıtalardaki anaforlarını izleyelim. Bu anaforların en yoğun biçiminin Avrupa'da yaşandığından şüphe yoktur. Eski 18. yüzyıl vatanseverliği ne kadar enerjik idiyse de Fransız ordusunun fethini ve işgalini yaşamak, milliyetçilik duygusunu büyük ölçüde yükseltti. İtalyan vatansever Guiseppo Mazzini, bir çocuk olarak İtalya ve özgürlüğe dair bilgileri Fransız gazetelerinden öğrendi.[50] Devrimin evrensel özgürlüğüyle olan flörtü, yerini kısa sürede Dante dilinin ülkesi ve Giotto'nun sanatının mirasçısı olarak tanımladığı anavatanı İtalya'nın onuru için duyduğu kaygıya terk etti. Aynı derecede Rusya'nın çarın hükümranlık alanı ve Ortodoks Kilisesi'nin yerleşim mevkii olmaktan, bir ülkeye dönüşmesine yardım eden de, Napolyon'a karşı kitlesel seferberliktir. Rus soyluları, köylüleri 1812'de savaş meydanında "fark etti." Önde gelen radikal bir soylu olan bir subay çara şöyle dedi: "Her köylü bir vatansever olduğu için onlarla gurur duymalısınız."[51] Almanya'da da benzeri şeyler meydana geldi. 1793 sonrasında Goethe, Alman devletlerinin Fransa tarafından uğratıldığı yenilgiyi yaşadıktan sonra, Alman *halkı* dışında Kutsal Roma İmparatorluğu'na artık bel bağlamadı. Güçlü bir kimlik duygusu, İngiltere ve Amerika'da da Napolyon savaşlarıyla aynı anda ortaya çıkan toplu askere alışlarla şimdiden yeniden biçimlenmişti. Trafalgar ve Waterloo zaferleri ile Washington'un İngilizlerce yakılması, bu ulusların kendileri olma duygusunu kuvvetle pekiştirdi.

Avrupa dahilindeki madun insanların liderleri de kendilerini gelecekteki ulusların peygamberleri olarak görmeye başladı. Rusya'nın 1795'de Polonya'yı bölmesi, tüm 19. yüzyıl boyunca kuvvetle büyüyen güç durumda bir "Polonyalılık" duygusunu harekete geçirdi. Soyluların ve meclislerin eski düzeninin yok olmasıyla, geleceklerini bir ulus olarak hayal etmek dışında, Polonyalıların başka seçeneği kalmamıştı. 1780 ile 1820 arasında, aynı şekilde 1780'de bir İrlanda Parlamentosu meydana getirmiş olan Protestan İrlanda vatanseverliğinin, özellikle bir Katolik İrlanda kimliği duygusu tarafından, ayağı kaydırıldı. Orta-

50. Giuseppe Mazzini, *Ricordi autobiografici di Giuseppe Mazzini con introduzione e note di Mario Menghini*, Imola, 1938, s. 7.
51. Orlando Figes'de zikredilen, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Londra, 2002, s. 72.

sınıflar arasında başlamasıyla da köylülerce kabul edildiğinin işaretlerini göstermekteydi. İki ciddi değişiklik bunu destekledi. Birincisi, İrlanda, devrim savaşları doruğunda iken, İrlandalılar arasında uzun vadede geniş çaplı bir sıkıntı yaratarak, siyasi açıdan Büyük Britanya ile birleşti. İkincisi, Protestan misyonerlerin Katolik köylüler arasındaki faaliyetleri dini bir tepkiye neden oldu ve daha geniş temelli bir milliyet hissi için diğer bir kuvvetli dürtüyü oluşturdu.

Bu dünya çapında bir fenomendi. Kuzey Afrika, Hindistan ve Seylan'da da, devrim savaşları ve küresel emperyalizm, o zamana kadarki değişken vatansever kimlikleri, bazen bir dini canlanma hissi zerk ederek, pekiştirdi. Fas ve Cezayir'de, Napolyon ve halefleri vasıtasıyla yeni bir Haçlı Seferi olarak gördükleri şeyle karşılaşan Müslümanlar, inançlarını kendi ülkeleriyle özdeşleştirdiler. *Cihad* veya kutsal savaş, dinsel olduğu kadar vatansever bir zorunluluk haline geldi. Bu duygunun daha zayıf bir versiyonunda Muhammed Ali, yakın zamanda yeni baştan düzenlenmiş olan kendi Mısır sömürge valiliğinde, yerel bir kimlik duygusunu bilinçli olarak besledi.[52] Bilim adanıları "Mısır" ve tarihini Arapça yazmaya başladılar. İngiliz fütuhatıyla karşılaşan Hindistan bölgesel devletlerinin yöneticileri de tebaalarını istilaya karşı harekete geçirmek için örtülü bir vatanseverlik hissine, eve, ocağa ve göreneğe bağlılık hissine başvurdular. Her ne kadar çoğu zaman bu güç durumdaki vatanseverler ile sonraki yılların Batı eğitimi almış milliyetçileri arasında doğrudan bağlantı olmasa da ataların kahramanca amelleri daha sonraki liderlikler için güçlü bir duygusal semboller tortusu meydana getirdi.[53] Yeni birleşik Vietnam Krallığı, Fransız ve İngiliz ticaret ve misyonerlik teşebbüslerine derin bir güvensizlik sergilediler ve kimliğini hem Vietnamlı hem Konfüçyüsçü bir krallık olarak vurgulayıp toprağın ruhuna yakardılar. Çin, Vietnam, Japonya ve Kore'de 1830'ların yöneticileri ve aydınları, çok keskin bir dış dünya ve kendi krallıklarını kuşatan tehlikeli yabancı ırklar algısına sahiptiler.[54]

Avrupa'da olduğu gibi, dünyaya açılmak ve iletişimin yayılması, ani ve beklenmedik fetihler kadar bu yeni kimliklerin biçimlenmesine yardım etti. 1820'lerin sonuna gelindiğinde, yeni Kalküta'daki Bengalliler; başlarındaki Raja Ram Mohun Roy'la, "Hindu ırkı" dedikleri şeyi

---

52. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmet Ali, his Army and the Making or Modern Egypt*, Cambridge, 1997; bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, 1984.
53. Bkz. C. A. Bayly, *The Origins of Nationality in South Asia: Patriotism and Ethical Government in the Making of Modern India*, Delhi, 1998, s. 63-97.
54. Spence, *Search for Modern China*, s. 143-152; Mark W. McLeod, *The Vietnamese Response to French Inteivention 1862-74*, New York, 1991, s. 13-21.

ve az sonra da bizatihi "Hindistan"ı keşfetmeye başladılar. Bu ırkın veya kültürün, hem Hindu geçmişe hem Avrupalı şimdiki zamana işaret eden "haklar"a sahip olduğu ve de temsil edilme ihtiyacı olduğu konusunda düşünmeye başladılar. Dünya krizi olaylarından beslenen gazeteler, İrlandalı ve Cenovalıların devrim sonrası mücadelelerinden onları haberdar kıldı. Madem ki insan olarak haklara sahip İrlandalı veya Cenovalı denen insan grupları vardı, o halde muhakkak ki "Hintliler" için de haklar olmalıydı.

Tarihçiler, 19. yüzyılda dahi, devrimci ve Napolyoncu dönemin, Avrupa'da ve sömürgelerinde ulusun ve devletin yeni bir biçiminin ortaya çıktığına şahit olduğunu beyan etmekteler. Bir önceki bölüm bu yargıyı büyük ölçüde kabul etmiştir. Ne var ki, bunun dünya çapında bir gelişme olduğunu ileri sürmektedir. Eski düzenin krizi, Asyalı, Afrikalı, Amerikalı olduğu kadar Avrupalı kökenlere de sahipti. Sonuçları da küreseldi. Bu kargaşadan ortaya çıkan daha talepkâr devletler ve daha azimli milliyetler, kesinlikle Avrupalı Aydınlanma felsefesinden yararlandılar. Ayrıca dünyanın farklı yerlerindeki Müslüman, Hindu, Budist unsurların ve diğer düşünce sistemlerinin de desteğini sağladılar. Bölgesel ve ulusal kimliğin bu evirilen biçimleri, bu toplumlardaki yenilerde refaha kavuşmuş orta-sınıflarla yönetici sınıfların bazılarına çekici geldi. Sonraki yüzyıl boyunca, devrimci ve emperyal savaşlarda biçimlenen ulusal kimlik ve devlet gücü ideolojileri, dünyanın her yerinde siyasi liderlerin ellerinde güçlü ve çoğu zaman yıkıcı bir araç oluşturmak için, kendilerini birbirlerine sıkıca kelepçelediler.

ÜÇÜNCÜ DEVRİM: DÜNYA ÇAPINDA NAZİK VE TİCARETLE UĞRAŞAN İNSANLAR

Avrupa ve Amerika'daki küresel emperyalizm ile siyasi devrimin ilk döneminin yarattığı etkiye, 1780-1830 yıllarında üçüncü ve daha sessiz bir devrim eşlik etti. Bu, Kuzeybatı Avrupa, Kuzey Amerika ve küresel ekonominin diğer bir sürü köprübaşında, ticaretle meşgul orta-sınıfın ve onun değerlerinin ortaya çıkışıydı. Bu gelişme, henüz sanayi üretimindeki köklü bir devrimle ilişkili değildi. İlk demiryollarından önce modern tarz sanayi, esas olarak henüz orta ve kuzey İngiltere'deki küçük bir bölgeyle sınırlıydı. Sanayi burada zaten ticaretin genişlemesi için bir hızlandırıcı olarak hareket ediyordu ancak başka yerlerde, ticaretle uğraşan orta-sınıfın yükselişi, daha ziyade tüketim örüntülerinin yeniden düzenlenişine ve küreselleşmesine ve de ekonominin zanaatkâr sektörlerindeki değişimlerin birikimine borçluydu. Bu bir "sanayi devrimi" olduğu ölçüde, çıkrık makinesiyle buhar ma-

kinesinden ziyade, usta dokumacılarla köle plantasyonu sahiplerinin rasyonelleştirilmesi etrafında dönmekteydi. Devrim çağı olaylarının ekonomik sonuçlarının harekete geçirdiği, hızlandırılmış bir enerjik devrim biçimini temsile daha yakındı. Dünya çapında mücadele, Avrupalı askerleri, denizcileri, tüccarları ve göçmenlerin büyük kısmını, kaynakların, emeğin ve alım satımın sömürülmesinde yeni örüntüler oluşturdukları Asya, Afrika ve Pasifik boyunca dağıtmıştı.

Birleşik Devletler, bu üçüncü devrimin en iyi örneğini teşkil ediyor. 1830 kadar geç bir tarihte dahi genç cumhuriyet ağırlıklı olarak tarıma dayalı olup sadece New York 100.000'in üstünde bir nüfusa sahipti. Bu durum, bazı 20. yüzyıl ortası tarihçilerini, sömürge toplumunun hareket halinde ve ticaretle meşgul olduğu ve gerçek değişimin sadece sanayileşme ve demiryollarıyla geldiği hususunda ısrar ederek, 1780-1830 yıllarının önemini göz ardı etmeye sevk etti. Çok yakınlarda ise, farklı bir resim çizildi. Geç dönem sömürge toplumu, üretim biçimlerinde değilse dahi, tarz olarak hâlâ aristokratik ve kastlarla doluydu. Tarihçiler şimdilerde, sonraki iki kuşakta yavaş ancak temel değişikliklerin meydana geldiğini ileri sürüyorlar. 1780'de On Üç Koloni'de sadece yarım düzine firma vardı. 1830'a gelindiğinde ise yüz binlerceydi: "Toplumun olağanüstü yüksek bir oranı, en azından Güney dışında, alım satımla meşguldü. [...] İnsanlar bir toplumun sadece dışarıya satarak değil, daha önemlisi birbirlerine satarak daha müreffeh hale gelebileceğini kavramaya başladılar."[55] Bireysel olarak devletler, hepsi de ticaretteki gelişmeyi mümkün kılan kâğıt para basarak, yeni banka sayısını artırdılar. Kişisel tüketim filizlenmeye başladı, böylelikle ortalama ailelerin porselen takımlara, iyi mutfak aletlerine ve pamuklu yatak kıyafetlerine gücü yetmeye başladı.

O zaman, bu, Jan de Vries'in, henüz endüstriyel seri üretimle değil, ancak esas olarak zanaatkâr faaliyetlerindeki küçük ölçekli gelişmelerle tatmin olan, en güçlü ve devamlı enerjik devrimlerinden biriydi. Adam Smith'in savundukları doğrultusunda böyle "erdemli" bir iş bölümüne, bilhassa küçük şehirlerde yoğunlaşan kayda değer bir nüfus artışı eşlik etti. 1790 ile 1820 arasında New York Eyaleti'nin nüfusu dört misli arttı, Kentucky'ninki ise sekiz kat büyüdü.[56] Avrupa'dan göç 1815'den sonra çabucak hızlanmaya başladıysa da "Amerika, sömürge döneminin tüm 150 yılı boyunca işgal ettiği topraklardan daha fazlasını tek bir kuşakta işgal etti." Kuzeyde, Kanada'daki İngiliz sömürgeleri

55. Gordon S. Wood, "The significance of the early Republic", Ralph D. Cray ve Michael A. Morrison (Der.), *New Perspectives on the Early Republic* içinde, Urbana, 1994, s. 14.
56. A.g.e.

kendi hinterlantlarına doğru aynı şekilde patlayarak genişlediler. Arazilerin bu devasa yüzölçümlerine varan genişlemesiyle bakir orman kaynaklarının büyük kısmı, ziraat, hayvan otlatma, kereste ve mineraller uğruna tarıma açıldı. Cape Town ile Sidney'in büyümesi, dar bir açıdan, benzer değişiklikler sergiledi.

Birleşik Devletler'de nüfusun, tüketimin ve alışverişin artışına, özgün Bağımsızlık Bildirgesi'nden daha az hevesle duyurulsa da sosyal, siyasi ve entelektüel yaşamdaki daha derin değişiklikler eşlik etti. 1830'a gelindiğinde beyaz yetişkin erkeklerin eyalet seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı alabildiğine yayılmıştı. Okuryazarlık ileri bir seviyeye ulaşmıştı, ülkenin büyük bölümünde artık çok sayıda gazete bulunabiliyordu. Arkaik dogma ve doktrinlerine rağmen Liberal ve Demokrat partilerin liderleri şimdi aslında ilk kez eğitimli seçmenlerle ilgileniyorlardı. Kişisel vicdan mefhumu, Anglikan Kilisesi'nin genel olarak devletten ayrılışı ve Baptist, Metodist ve Katoliklerin ilerlemesiyle, sessiz bir zafer kazandı. Amerikalılar şehirlerine ve peyzaja yeni biçimler verdiler ve kültüre, 1783'e kadar olduğu gibi, yüksek fikirli cumhuriyetçi elitin tekelinde olmak yerine çoğunluk için bir tüketim maddesi olarak bakar hale geldiler. Eski Amerikan devrimci eşitlik fikirleri, Avrupa'dan gelen yenileriyle takviye edildi. Oradaki ekonomik baskı daha fazla göçmeni itelemeye başlıyordu ve pek çoğu, bilinçli ya da değil, kıta Avrupa'sı devrimleri deneyiminin coşkuyla odaklandığı özgürlük ve eşitlik fikirleriyle temas etmişti.

Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'daki İngiliz ve İrlanda yerleşim kolonilerinin sakinleri 1840'larda ve 1850'lerde siyasi farkındalık için ortaya çıktıklarında, bir önceki kuşakta Birleşik Devletler'dekilere oldukça benzer bir zihniyet sergilediler.[57] Acımasız bir ceza sömürgesi olarak erken dönem Avustralya sömürgeciliğinin tasviri, Alan Atkinson'un ikna edici biçimde ileri sürdüğü gibi, 1960'ların solcu tarihçileri tarafından fazlaca abartıldı.[58] 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinin farklı çehreleri hemen başından itibaren burada mevcuttu. Beyaz Avustralya'da da saygın meslek erbabı doktrini, sonradan bağımsız çiftçilerin tüm erdemlerin kaynağı olduğu fikriyle bir arada var olup onunla çekişir hale geldi. Burada da, Birleşik Devletler'deki gibi, toprak sahipliği kast statüsünden yoksundu. Dinin devletle bağları çözülmüş, yerel kiliseler kendine yetme ve saygınlık kavramlarını yerleştirdikleri kendi yollarına gitmişlerdi.

57. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 100-101.
58. Alan Atkinson, *The Europeans in Australia: A History*, cilt 1, Oxford, 1997.

Bu tür bir orta-sınıf, yukarıdaki henüz güçlü toprak sahibi aristokrasiyle aşağıdaki fakir tarım işçileri ve büyüyen kentli işçi sınıfı arasında sıkışmışlıkları sürmesine rağmen, tüketen toplum, İngiltere'de de neredeyse Birleşik Devletler'de olduğu kadar büyük bir hızla gelişme gösterdi. Tüm dönemlerin modern İngiliz tarihçileri orta-sınıfın ortaya çıkışını herkes gibi uzaktan fark ettiler. Ancak bu yıllar zarfında, orta-sınıfların ortaya çıkışına dair pek çok belirti vardı. Tüketim örüntüleri, ortalama insanlar için yeni fabrikalarda üretilen kıyafetleri giymeyi mümkün hale getirerek değişti. Wedgwood, sadece bir önceki aristokrasi kuşağının parasının yettiği klasik porselen sofra takımlarının mükemmel seri üretimini gerçekleştirdi. Londra'nın kuzeyi ve doğusunda, yenilerde ortaya çıkan sanayi şehirlerinde ve eski limanlarda orta gelirli insanlar için çok sayıda mütevazı ancak temiz kasaba evleri inşa edildi.

Bu sosyal değişim, siyasi ve entelektüel alanda, bir kere daha kaydedildi. Evanjelik Hıristiyan inancının yükselişine, Amerika'da ve Almanya'nın ticaretle meşgul kuzeyinde olduğu gibi eğitime, sosyalleşmeye, siyasi ve manevi toplulukların kuruluşuna yönelik yeni bir vurgu eşlik etti. Yerleşik kiliseler kendi doktriner kavrayışlarını muhafaza etiler ancak gücü yeten ve müteşebbis insanlar dikkatlerini yurtiçi fakirlerle denizötesi kâfirlerin misyonlarına yönelttiler. Evanjelistler, dünyanın binyıl öncesi bir evrede olduğuna ve inançsızların kitlesel din değiştirmelerinin İsa'nın ikinci gelişinin yakınlaştığına işaret edeceğine inanmaktaydı. Enerjik hammadde üreticileri ve dindar aile reisleri vasıtasıyla vahşi tabiatı evcilleştirmeye dünyanın yabani ruhlarının evcilleştirilmesi eşlik etti. Yerkürenin, bilhassa Güney Afrika'daki, Pasifik bölgesindeki ve Asya'daki geniş alanlarının sosyal ve ekonomik örüntüleri üzerinde kalıcı bir etkiye sahip olan, İngiliz, Amerikan, Alman, Hollandalı ve İskandinavyalı toplulukların 19. yüzyılın ilk yarısındaki küresel misyonerlik çabaları idi. Misyona ve gelişen dergilere abonelik ile "yararlı bilgi" dağıtıcılığı kitlesel seviyelere ulaştı. 1807 ile 1825 arasında gevşemesine rağmen kölelik karşıtı hareketler, ahlaki reformlar yönünden tarihteki en büyük gönüllü hareket haline geldi. Bu aynı orta-sınıfın ve enerjik insanların kaygıları, 1832 Reform Yasa Tasarısı ile siyasi arenada tescil edildi. Bu durum Birleşik Devletler'deki gibi bir seçmen kitlesi oluşturmadı ancak yerel hükümetlerin ve fakirleri koruma yasasının yeniden yapılanması, eğitimin yaygınlaşması ve imparatorluğun her yerinde serbest ticaret yürütmek için büyük bir ivme sağladı. Ayrıca köleliğin feshine de doğrudan yol açtı. İrlanda'da, Cork ve Dublin'in yeni orta-sınıflarınca dile getirilen ve Daniel O'Connell tarafından düzenlenen çoğunluğun talebi, 1820'lerin sonuna gelindiğinde Katolik Özgürleşmesi'ni karşı konulamaz hale getirdi.

Benzer ilgileriyle orta-sınıflar, devrim yılları neticesinde Kuzey Avrupa'nın büyük bölümünde ortaya çıktı. Hamburg 1783'den sonra, yenilerde bağımsızlığına kavuşmuş Birleşik Devletler'le doğrudan ticaret yapma hakkını güvenceye aldığında, ticari açıdan bir dünya merkezi olarak gelişmeye başlamıştı. Napolyon savaşlarının son evrelerinde fena halde sıkıntı çekti ancak 1815'de yükselişine kaldığı yerden büyük süratle devam etti. Savaşın dehşeti ve doğurduğu çelişkiler uzaklaşıp gözden yitmeye başladıkça ilk istimbotlar Elbe nehri üzerinde görülmeye başladı. Savaş esnasında bazı üretim merkezlerine verilen teşvik ve 1820'lerdeki tarımsal refahın geri dönüşü, şüphesiz çok önemliydi. Ancak devletin genişlemesi ve eski düzen ve rütbeler toplumunun devrimciler ve Napolyon'un yardımcıları tarafından feshi de eşit önemdeydi. Hamburg ve ticaretle uğraşan diğer liman şehirleri dışında, yeni Alman orta-sınıfı büyük ölçüde avukatlar, öğretmenler ve idarecilerden oluşmaktaydı. Kıta Avrupa'sının büyük bölümünde siyasi faaliyet, Fransa'daki 1830 devrimine kadar kısıtlı kaldı ancak devrim yılları zarfında gelişmiş olan yoğun bir yayıncılık ticareti, 1820'lere kadar yolunda gitmeyi sürdürdü.

İllüstrasyon 3.4 – Kibar, dindar ve gayretli: Hans Nielson Hauge'in takipçileri bir ibadet toplantısında. Adolf Tidemand resmi, 1852.

Benzer bazı değişimler Avrupa dışında, göçmen kolonilerinde ve Kuzey Amerika'da da kaydedildi. 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük Tanzimat idari reformu veya yeniden düzenleme öncesinde dahi, eski askeri düzenin ve divan memurlarının haricinde, yeni, eğitimli bir devlet görevlileri sınıfı ortaya çıktı. Nihayetinde bu yeni yeni canlanan devletlerin planladığı herhangi bir şey kadar etkili olan, okullar, kütüphaneler ve tartışma toplulukları kurdular. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum, Yahudi ve Süryani yörelerindeki ticaretle meşgul kasabalarda, usul usul refaha kavuşmuş bir orta-sınıf, Akdeniz ticaretinin genişlemesiyle servet oluşturmuştu. İç kısımlardaki merkezler durgunlaşırken Beyrut[59] ve İskenderiye[60] gelişmeye ve yeni fikirlerle uğuldamaya başladı. Avrupa sömürgelerindeki göçmen nüfus, Avrupalılarla ittifaktan servet yapan yerli halkın temsilcileriyle zorla yoğruldu. 1820 öncesinde, Kalküta, Bombay, Penang ve Batavia gibi liman şehirlerinde, küçük ancak canlı bir Hintli ve Güneydoğu Asyalı orta-sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf, sadece iş yapmak için değil, siyasi enformasyon için İngilizce ve Hollandaca okumalarıyla, bu toplumlardaki eski tüccar cemaatlerden farklıydı. Eğitim ve dinsel değişim için baskı yapmak amacıyla cemiyetler, kulüpler, kütüphanelerde örgütlendiler. Bu topluluklara sıklıkla gidip gelen aydınlar ve meslek erbabı birbirlerinin farkına varmaya ve birbirlerinden fikir ve teknikler uyarlamaya başladılar. Teorisyenlerin "uluslararası sivil toplum" dediği şey belirmeye başladı. Bu durum, yükselen ulusal ve emperyal devletten daha az belirgin olmasına rağmen, Aydınlanma ve devrim çağının bir ürünü olarak daha az önemli olmayan bir dizi enformasyon ve siyasi savunma ağı vasıtasıyla oluşturuldu. Burada da yine, 1800'den sonra dünyanın her yerine hızla yayılan Hıristiyan misyon istasyonları, bu yerli aydınlar için, olumlu veya olumsuz, önemli dürtüler sağladı. Misyonerler kütüphanelere, basım işlerine, polemiklere ve kamusal tartışmalara öncülük ettiler. Asya klasikleriyle Afrika efsanelerini soruşturmaya başladılar. Yerel entelektüeller, çoğu zaman korunma amacıyla da olsa onların metotlarını benimsediler.

Batı Avrupa ve Kuzey Amerika modelleri, o zaman, bu kendini biçimlendirmede önemlidirler ancak katılımı mümkün kılması amacıyla ölçülü, akılcı şekilde davranacak kamu görevlileri ve işadamlarına ihtiyaç duyan devletlerin ve küresel ticaretin organizasyonunda şartlar büyük ölçüde değişti. Katılım çok eşitsizdi. Mesela, toplumsal cin-

59. Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge, Mass., 1982.
60. Robert Ilbert (Der.), *Alexandrie entre deux mondes*, Aix-en-Provence, 1988.

siyet ayrımı devrim sonrası şehirlerinde birçok bakımdan pekiştirildi. Fransız Devrimi'nin resmi söylemi, kadınları sembolleştirmiş ancak Romalı senatör Brütüs'ün eşi Portia modelinden sonra onları ev alanına hapsetmişken, sessiz devrim kadınlara, sayesinde sivil topluma sokulabilecekleri küçük açılımlar sağladı. En aktif oldukları alanlar din, eğitim ve hayırseverlikti ancak bu sadece Birleşik Devletler'de, yeni İngiliz ve Avrupa toplumlarında ve Avrupa göçmen kolonileri için doğruydu. Benzer şekilde, bu ölçülü, kibar topluluklar, çoğu zaman, Portekiz *casta*'sı, Hint kastı yahut Çin anavatan derneklerinin ilkeleri doğrultusunda bölünmüş eski aristokrat plantasyon sahipleri ve tüccarların "melez toplumlar"ından daha körü körüne ırkçıydılar. Bu yeni dönemde Avrupalılar ticaret şehirlerinin yemyeşil banliyölerde, kendilerini ayırmaya başladılar. Çinliler, Araplar ve Hintliler dışlandı.

Devrimler çağı, insan hayatındaki, bu kitabın başında tartışılan, iki değişikliği önemli ölçüde hızlandırdı: toplumlar arasında tekdüzeliğin ve içlerindeki karmaşıklığın artışı. Toprak ve mülkiyet haklarının biçimleri, ticari faaliyet, hükümet ve hatta ideoloji, yerkürenin büyük bölümünde gitgide benzer hale geldi. Aynı anda, Avrupa fetihleri de daha karmaşık ve özellikli bilgileri, dünyanın yeni kısımlarına yaymıştı. 1830'a gelindiğinde Fransız ve İskoçyalı felsefecilerin eserleri, Madras'tan Penang ve Sidney'e kadar kamu kütüphanelerinde ve kamu, kütüphane, hatta kitap kavramlarının bütünüyle yeni olduğu yerlerde bulunabiliyordu.

Uzun 19. yüzyılın diğer özelliği olan Avrupa ve Amerika'nın dünya ekonomisi ve insanlar üzerindeki egemenliği de önemli ölçüde mesafe kaydetti. İnsanlığın büyük kısmı kaynakların ve onurun kapışılmasında uzun vadeli kaybedenlere dönüştürüldü. Londra'nın, Boston'un ve Breton limanlarının kibar, ticaretle meşgul toplulukları, kısmen ulusal bağımsızlık ve sömürge fetihleri sonucunda dünyanın öte yerlerindeki kölelerin ve bağımlı köylülerin kendi emeklerini ve gelir vergilerini karşılamak için ürettikleri yüksek hacimde ucuz hammadde sayesinde, ileri gittiler. Hintli ve Endonezyalı köylüler, kendi yeni sahiplerine hizmet etmek için, çoğu zaman gıda ürünleri pahasına ihracata yönelik ürünler yetiştiriyorlardı.

Savaşın sonu ayrıca çok sayıda beyaz göçmeni, yerli halkların daha da savunmasız olduğu dünyanın muhtelif yerlerine salıverdi: Güney Afrika, Pasifik ve Amerikan sınırları. Buralarda, kendileri de hareket halinde olan yerli halkla çatıştılar. Bu göçmenlerin kimileri siyasi sığınmacı idi. Kimileri ise savaş sonrası darboğazdan kaçan kazanç peşinde göçmenlerdi. Ancak diğerleri, dik kafalı işçi sınıfını yahut

köylüleri seyreltmek isteyen veya önemsiz suçlulardan kurtulmak isteyen müsamahakâr hükümetler tarafından gönderilen kişilerdi. 1821'e gelindiğinde, Avustralya'daki Avrupalıların nüfusu şimdiden 30.000'e yükselmişti. Gelenler ve hayvanları, Aborjinleri kendi topraklarından sürmeye başlamışlardı ve daha şimdiden, direnenlerin katledildiği söyleniyordu.[61] Bu yerleşimcilerin geride bıraktıkları toplumlar da gitgide kutuplaştı. Endüstriyel büyüme meselesinde dahi, ekonomi tarihçileri arasındaki yargı sarkacı şimdi, büyüyen endüstriyel işçi sınıfının daha önceki zanaatkâr cemaatlerden daha düşük yaşam standartlarından mustarip olduğu görüşüne doğru geri savruldu.

OLASILIK

Tüm bu sosyal ve bölgesel dengesizlikler, büyük savaşlar sonrasında Avrupa'da ve daha geniş dünyadaki "düzenin restorasyonu"nu izleyen çağın, en iyi ihtimalle bir siyasi denge dönemi, en kötü ihtimalle bir akış ve kopuş dönemi olduğunu kesinleştirdi. Bu husus gelecek bölümde tartışılacaktır. Kontrol ve isyan, refah ve açlık, liberalizm ve baskı arasındaki denklem her yerde hassasiyetle dengelendi. Bu bölümde tartışılan devrim sonrasının hiperaktif ve emperyal devleti, 1815'den sonra söndü. Enerjik devrimlerle dünyanın her tarafından oluşturulan akımların çoğu yeniden başlatıldı. Erken sanayileşme etkilerini belli etti. Ancak ister demokratik ister yeni-mutlakıyetçi olsun, hiçbir sınıf veya devlet gücü tipi, Avrupa içinde ya da dışında kendisini kesin bir şekilde kabul ettiremedi. Ne var ki, Avrupa ve Kuzey Amerika, 1815 ile 1860 arasında kendi dünya egemenliklerini pekiştirdiler.

---

61. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 82-83; Afrika'nın güneyi için bkz. Norman Etherington, *The Great Treks: The Transformation of Southern Africa 1815-54*, Londra, 2001.

2. KISIM

Modern Dünya Yaradılış Sürecinde

Harita 4.1 – Restore edilen rejimler, yaklaşık 1830.

RUSYA
İMPARATORLUĞU
Yakutlar
RUSYA
AVUSTURYA
YUNANİSTAN
OSMANLI
İMPARATORLUĞU
Kazaklar
Buhara
İRAN
(Kaçar)
ÇİN (Qing)
KORE
JAPONYA
(Tokugawa)
Pencap
NEPAL
Sindhu
Kalküta
HİNDİSTAN
Mehmet
Ali'nin
Bölgesi
Aden
1839
Bombay
TAYLAND
VİETNAM
FİLİPİNLER
(İspanyol)
ETİYOPYA
SEYLAN
Singapur
1819
Kikuyu
Masai
Kongo
HOLLANDA DOĞU
HİNDİSTANI
Lunda
Shona
Boerler
Zulu
Perth 1828
YENİ GÜNEY
GALLER
Natal
Capetown
1806
Cape
Koloni
Auckland
1841
Wellington
1840
Van Diemans
Land
(Tazmanya)

[4] Dünya Devrimleri Arasında, Yaklaşık 1815-1865 Yılları

Bu bölüm, mağlup Napolyon 1815'de Saint Helena adasında sürgüne gönderilirken kurulan kırılgan "yenidünya düzeni"nin ana hatlarını incelemektedir. Ben bunu, yeni devlet, ekonomi ve ideoloji biçimlerinin kendilerini duyurduğu ancak henüz pekişmediği bir değişimler ve fasılalar dönemi olarak nitelendiriyorum. 1820'ye gelindiğinde daha mütevazı bir vatansever devlet biçimi "tekrar doruğa çıkmıştı", ama o kadar. Devrimci devletin dünya çapında ihtiraslarının ve onun yükselişiyle yok oluşuna eşlik eden popüler patlamaların ancak hakkından gelmişti. Eski mutlakıyetler kendilerini yenilemiş ve dar bir yelpazedeki idari uzmanlarla "nazik ve ticaret erbabı", halkın temsilcilerini kendi yanlarına çekmişlerdi. Yine de siyasi temsil ve iktisadi hakkaniyet sorunları çözümlenmedi. Asya ve Afrika'nın bazı kesimleriyle Pasifik bölgesinde Avrupalılar yerel yöneticilerin yerini almışlardı ancak yönetimleri buna rağmen genellikle rahatsız ve kırılgandı. Varlıklarını sürdürmeleri, ayak direyen toplulukların ayrıcalıklı kesimlerinin güç tehdidine ve tedirgin edici desteğine bağlıydı. Bu bölüm, devrim sonrası uzlaşıların 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde suya düştüğü yeni gerilimleri yakından izleyerek devam etmektedir. Çin'de, Güney Asya'da ve Avrupa'daki muazzam yüzyıl ortası isyanları ile Kuzey Amerika'daki İç Savaş, bölgesel oldukları kadar küresel şoklardı. Sonuçları da aynı şekilde dünyanın her yerinde iç içe geçti.

"ULUSLARIN ENKAZI"NI DEĞERLENDİRME

Savaşlar ve 1780-1820 devrimleri, kaybedilen hayatlar ve ekonomik kargaşalar gibi yüksek bir bedel ödemek zorunda kalmıştı. Daha önceki çatışmalar, Avrupalıların diğer kıtalarda mücadelesine şahit olmuştu. Ancak bu savaşlarda, kıyılarda, adalarda, yerleşik tarımın sınırlarında çarpışmalar oldu. Eski Asya rejimlerinin çöküşü ile Amerikan ve Fransız devrimlerini izleyen küresel bunalımların sonuçları,

her kıtaya derinlemesine nüfuz etmişti. Kahire, Moskova, Delhi, Cakarta ve Paris, tüm büyük ve tanınmış siyasi ve ticari merkezler, fetih ordularıyla savaşmıştı. Yeni Amerikan başkenti Washington'u İngilizler yaktı. Charles Tilly'nin ürkütücü hesaplamasına göre savaş meydanlarındaki ölümler, 1750'lerin Avrupa savaşlarıyla 1800'lerinkiler arasında, on katına fırladı.[1]

Meksika'daki İspanyol kuvvetleriyle Creole asileri arasındaki mücadelenin eşlik ettiği dünya genelindeki gümüş kıtlığı, savaşın neden olduğu ekonomik hasarı derinleştirdi. 1810 sonrasındaki ani nakit sıkıntısı, Doğu Avrupa'dan Java'ya, tökezleyen Avrasya ve Afrika siyasetlerindeki artan ekonomik gerilimi açığa çıkardı. Çin, 19. yüzyıl boyunca sürecek ekonomik ve siyasi kargaşanın işaretlerini taşıyan uzun türbülansın belirtilerini göstermeye başladı. Avrupa'da ise, barışı kaçınılmaz olarak izleyen ani talep düşüşü nedeniyle savaş yaraları yerini endüstriyel ve tarımsal sorunlara bıraktı. İş isteyen işsiz askerler milislerle dövüştü. Savaş süresinde yüksek hububat fiyatlarından iyi kazanan toprak sahipleri, yeni bir kemer sıkmayla yüz yüze gelen ya da eski feodal engellerin kendilerine dayatıldığını düşünen kiracılarıyla kapıştırıldı. Daha iyi ücret ve iş koşulları talebiyle sendikalarda birleşmeye başlayan endüstri emekçileri kendilerini komplocu suçlular olarak muamele edilir halde buldular.

1800 ile 1820 arasında dünya genelinde hissedilen ekonomik bunalım, devrimle ve dünya savaşıyla açığa çıkan ideolojik ve doktrinsel şok ile ancak aşıldı. Yeni Amerikan Cumhuriyetinin liderleri, hatta birisi sabahlığı ve müflon terliklerle büyükelçileri kabul etmişti, aristokratik adapla bağlarını kasıtlı olarak kopardı. Daha da kötüsü, Fransız devriminin parlak şafağı yerini göklere çıkarılan popüler bir hükümetin yürüttüğü ilk sistematik seküler siyasi temizliğe bırakmıştı. Fransız kraliyet ailesinin ve aristokrasisinin katli, daha az kana susamış tarzlarda, tüm kıtada sonuna kadar tamamlandı. Papa, Roma'dan sürüldü. Bin yıllık Venedik Cumhuriyeti yok oldu ve sanat hazineleri yağmalandı. Savaş, Prusya, Avusturya, hatta Rusya aristokrasilerinin ve aristokratlarının savunmasızlığını ortaya çıkardı.

O zaman, kendi rotasındaki uyuşukluğu durduran, devrimci değişimin kendisiydi. Devrimin ilk heyecanından umutlanan birçok grup ve halk sınıfları hayal kırıklığına uğramıştı. Radikaller 1815 sonrasında hanedan polis devletlerinin yeniden yürürlüğe konuşunu korkuyla izlediler. İrlanda Katolikleri, dini mahrumiyetlerden kurtu-

1. Charles Tilly, *Coercion, Capital and States AD 900-1992*, Cambridge, Mass., 1992, s. 165.

larak özgürleşmenin, 1801 Britanya'sı ile bir araya gelişi izlememesi nedeniyle, kendilerini ihanete uğramış hissettiler. Eski Polonya Cumhuriyeti, 1795'de Avusturya, Rusya ve Prusya arasında paylaşılmıştı. Fransız devrimi zarfında kısa bir süre için özgürlüğün kokusunu alan köleler, yeni bir esaret çağı üzerine düşünüp taşındılar. Barbados'da, Jamaika'da, Güney Carolina'da ve Brezilya'da dönemsel köle isyanları patlak verdi. İspanyol Amerika'sında, kurtarıcısı Simon Bolivar'ın önayak olduğu liberal anayasal hükümetin uzak görüşlülüğü galip gelemedi. Güneyin büyük özgürlük kıtası, çekişen sözde uluslar halinde bölündü. Gelişmekte olan ticari şehirler, azılı kırsal militer patronlar olan *caudillos*[2] nedeniyle yirmi yıldır risk altındaydı. Devrim de hızla erkek egemen hale gelmişti ve Napolyoncu rejim, 1789 ertesinde kısa süre mümkün görünen bir sonuç olan kadınların tam anlamıyla kamusal yaşama intibakı açısından, cesaret kırıcıydı.

Avrupa ve Amerika dışında, sadece kadim egemenlikler değil, tüm medeniyetlerin özgüvenleri ve özerklikleri de tehdit altında gibiydi. Fransız kâfirler Müslüman âlemindeki en büyük öğretim kurumu olan Kahire'deki el-Ezher Cami'sini geçici olarak kontrol altına aldılar. Pürist Müslüman bağnazlar, İslam'ın en kutsal mekanları olan Mekke, Medine ve Kerbela'yı birkaç yıl içinde talan etti. İngilizler, Büyük Moğol'un kendisini ve Buda'nın Seylan'daki diş kalıntılarını ele geçirmişlerdi. Hollandalılar ile İngilizler, Java saraylarının kraliyet kasalarına, *kratons*, sokuldular. Yeni yüzyılın başlarında da Avrupalı teorisyenlerce "vahşi kabileler" olarak belirlenen halklar acı çekmeye başladı. Pasifik'te ve Amerika'da yerli halkın kültürü ve kutsal mekânları, hayvan neslinin av yoluyla tükenmesiyle ve Avrupa'daki savaş sonrası dertler yeni göçlerle dış dünyaya aktıkça güçlü bir şekilde toparlanan beyaz yerleşimcilerin itelemesiyle, kısa sürede ortadan kalkma tehdidi altına girdi. İngilizler ve geçici olarak Fransız hükümeti, köle ticaretini yasakladılar. Buna rağmen kölelik devam etti ve ticaret sadece farklı bağlantı noktalarıyla, İspanyol ve Portekiz deniz nakliyatına aktarıldı. İnsan ticareti, her iki taraf için de öldürücü savaşlara mahal vererek ve köleliği kıta içinde yayarak, Afrika toplumunu bozmaya, üretken kaynakları çarçur etmeye devam etti. Gerek beyaz gerek siyah reformcular, büyük ölçüde aleyhinde de olsa, kölelik, Karayipler'de ve Amerika'nın güney devletlerinde ilkel bir beşeri kötülük olarak sürüp gitti.

Dünyanın her yerinde hükümetler ve yönetici gruplar, eski düzenin teorik olarak dayandığı riayet ve muhakeme hakkındaki varsayımları

2. Bakewell, *History of Latin America*, s. 385-408.

bunca derinden altüst etmiş olan bu "ulusların yıkımı"nın sonuçlarına, tepki vermeye çalıştılar. Fransız liberal muhafazakâr Alexis de Tocqueville'den[3] Delhi'nin önde gelen teologu Şah Abdülaziz'e[4] kadar birçok düşünür, kutsal bildikleri inanç ve uygulamalarını muhafaza edebilmenin ancak değişimleri de yerleştirmenin arayışındaydılar. Çin'de, tehlikeli yabancıların yaklaşmakta olduğunun farkına varan He Changling, Büyük Kanal'ı onarmaya, hanedanın meşruiyetini gözden geçirmeye, Qing devlet sanatındaki en iyi şeyleri toparlamaya girişti.[5] 19. yüzyıl başlarında iktidarı ellerinde bulunduranlar ve entelektüeller, zincirlerinden boşanan değişimin gücünü sınırlamak için siyasi, ekonomik ve ideolojik yollar bulmaya çalıştılar. Bir dereceye kadar da başarılı oldular. Payandalı emperyal tahtlarla meşruiyeti kuşkulu Avrupalı sömürge eyaletleri ve hanedan devletleri yamalı bohçasının yanı sıra, Batı Avrupa'da, bir küçük endüstri ekonomisinin ve sınırlı temsili hükümetlerin geliştiği bu dönem, en çok, bir "kararsız çoğulculuk" hali olarak görülebilir.

Buna rağmen, Avrupa barışının 1815 çözümünün siyasi mucitleri ve onların Amerika, Afrika, Asya ve Pasifik'teki emsalleri sadece kısmen, takip eden sayısız darbeyle küçük çaplı çatışmaları da hesaba katarsak, yalnızca orta vadede başarılıydılar. 1840'lara ve 1850'lere gelindiğinde, eski devlet düzeninin modernize edilmiş bir uyarlamasını bir arada tutma girişimleri aşikâr şekilde başarısızdı. Bu uyarlama, 1789'dan sonraki ikinci büyük devrim yılı olan 1848'de, yeni bir köylü ve zanaatkâr radikalizmi yüzünden Avrupa ve kolonilerinin çoğunda paramparça olmuştu. Çinliler ve Hintliler ile Kuzey Amerika, Avustralya ve Güney Afrika'nın yerli halklarının, Avrupa'nın onların dinlerine ve monarşilerine saldırısı veya topraklarını ele geçirme mücadelesi karşısında nihai tavır almasıyla, beyazlar ile beyaz olmayanlar arasında bir dizi vahşi savaş patlak verdi. 1860'larla 1870'lerin rejimleri 1820'lerinkilerden oldukça farklıydı. Henüz eski düzenin mührünü taşır görünen Bismark Almanya'sı, Rusya yahut Çin gibiler dahi, bürokratlara, burjuvalara ve milliyetçilik fikrine daha fazla güç vermeyi kabullenmek zorunda kalmışlardı. Avrupa sömürgelerinde siyasi güç, orada yaşayan Avrupalılar tarafından henüz sımsıkı tutulmaktaydı. Yerli yöneticilerin mevcut sınırlı sayıda Avrupalıyla işbirliği yaptığı, paylaşılan hükümranlık yanılsaması, bir kenara itilmişti.

---

3. Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the French Revolution*, New York, 1955.
4. S. A. A. Rizvi, *Shah Abd al-Aziz: Puritanism, Sectarian Politics and Jihad*, Canberra, 1982.
5. Spence, *Search for Modern China*, s. 144.

İNGİLİZ DENİZ ÜSTÜNLÜĞÜ, DÜNYA TİCARETİ VE TARIMIN CANLANMASI

Napolyon savaşları sonunda dünyaya egemen olan devlet adamları, kendi kuşakları için uluslararası ve iç istikrarı daha fazla güvenceye almaya çalıştıklarında, siyasi radikalizmi, büyük savaşlar esnasında ve ertesinde yükselen kültürel ve sınıfsal tansiyonu kontrol altına almak için, siyasi sistemler tasarladılar. Hükümdarlar uluslararası ekonomiyi savaş ertesi durgunluğundan çıkarmak için, ticaretin ve alışverişin hızla genişlemesine fena halde ihtiyaç duymaktaydı. Bu, mali durumlarını düzeltecek, işadamları ile büyük çiftçiler arasındaki müsamahakâr destekçilerinin güvenliğini sağlayacaktı. Refahın siyasi dinginliği kendiliğinden garanti etmediğine şüphe yok ancak açlık ve mahrumiyet, davalarına kesinlikle radikal bir mazeret oluşturuyordu. Birtakım siyasi ve teknolojik gelişmeler, bu konuda muhafazakâr devlet adamlarına, hiç değilse bir süre için, yardımcı oldu. Bu bölümün ilk iki kısmı, erken 19. yüzyıl dünyasındaki istikrarın ve de istikrarsızlığın siyasi, ekonomik ve ideolojik kaynaklarını incelemektedir.

İlk olarak, Fransız, İspanyol ve Hollanda donanmalarını mağlup edişinin sonucu olarak, Britanya karşı konulmaz bir deniz gücü haline gelmişti. Bu durum, bir önceki yüzyılın, Avrupalı olmayan halkları savaşa sürükleyen uluslararası geriliminin başlıca kaynaklarından biri olan, Avrupa'nın silahlı tüccar ulusları arasındaki çatışmayı ortadan kaldırdı. İber Yarımadası'ndaki ve dünya genelindeki 1806-1814 kara savaşları Britanya'nın askeri kaynaklarını sınırına dayandırsa da ülke, 1815 barışında ticari açıdan dünyanın belirleyici gücü olarak su üstüne çıktı. Şüphesiz, Britanya'nın üstünlüğünde boşluklar mevcuttu. Rusya, Baltık'ta ve Karadeniz'de Osmanlı ile Britanya'yı muallakta bırakan, şaşırtıcı büyüklükte bir donanmayla savaştan çıkmıştı. Kuzey Amerika sularında ise, nazari olarak Batı Yarımküresi'ne Avrupa müdahalesini men eden Monroe Doktrini, yeni Birleşik Devletler için en azından bir kuzey alanı yaratmıştı. Fakat Britanya, Güney Amerika ve Pasifik sularında hâlâ baskın durumdaydı.[6]

1812-1814 İngiliz-Amerikan savaşından sonra iki ülke arasında, okyanus ötesi ticaretteki ortak çıkarlara, göçe ve Protestan evanjelizmine dayalı ilişkiler hızla gelişti. Britanya, Güney Amerika'nın yeni devletleriyle ilişkilerinde üstünlüğünü korudu. Restore edilen Fran-

---

6. B. R. Tomlinson, in Andrew Porter (Der.), *The Oxford History of the British Empire* içinde (buradan sonra *OHBE* diye anılacak), cilt 3: *The Nineteenth Century*, Oxford, 1999, s. 52-73.

sız monarşisi, Akdeniz'in batısında ve Batı Afrika sahillerinde kısmi nüfuzunu sürdürdü. Başka yerlerde, Kraliyet Donanması ve Britanya ticaret filosu, kendi Doğu Hindistanlı vekilleri ve Arap yahut denizötesi Çinli müşterileriyle birlikte, denizlerdeki sıkı kontrolüne devam etti. Yeni Britanya'nın, Cape Town'da (1806), Afrika kıyılarındaki Fernando Po'da (1820'ler), Malta'da (1802), Aden'de (1830), Singapur'da (1819) ve de Avustralya ile Yeni Zelanda'nın büyüyen yerleşim yerlerine kadar uzanan mukavemet ve konaklama noktaları, Britanya'ya dünyanın her yerinde amfibik güç projelendirme imkânı tanıdı. Deniz kuvvetleri, 1815 öncesinde kendi karasularındaki deniz taşımacılığını vergiye bağlayan ve kontrol eden bağımsız liman krallarını, bu rotalar boyunca baskı altına aldı. İngilizler onlara şimdi "korsan" diyordu. Avrupalı dünya sistemi ölçeğindeki stratejik ve ticari bilgi aktarımı, yüzyılın başlarında, elektrikli telgrafın kurulumu ve buharlı gemilerin gelişmesinden dahi önce, ilerlemiş görünüyor.[7] Özel firmalar, ticari veri kuruluşları oluşturdular ve önceleri ulaşılamayan liman şehirlerine temsilci gönderdiler. Bu arada, ucuz deniz sigortacılığı ve otoritelerin gemilerdeki koşulları düzenleme girişimleri, ticaretin şeffaflığını ve güvenilirliğini artırdı. Dünya ticareti, 1820'lerde ve aralarında kayda değer bir fasıla olmasına rağmen 1840'larda, yeniden patladı.

Tüm uçucu dalgalanmalarına karşın toparlanan ticaret, devrim niteliğindeki değişimin sonuçlarıyla uğraşan hükümdarlarla emperyal yöneticilere, tüccarlar, kurnaz toprak ağaları ve hesapçı köylü çiftçiler arasından çeşitli kırılgan müttefikler sağladı. Filizlenen ticaretin çoğu, 18. yüzyılın iaşe krizine ciddi şekilde maruz kalmış olan ve halen artan nüfusun beslenme ve giydirilmesine yönlendirildi. Ortadoğu, Afrika ve Güney Asya nüfusu kıtlığın ve hastalıkların saldırısına uğramış olsa dahi, bu dönemde Avrupa, Amerika ve Doğu Asya'nın nüfusu hızla artmaya devam etti. İhracata yönelik ürün satan yeni eyaletler, eski emtia ticareti modelinde şekillenmeye başladılar. Yünlüler ve ketenler daha önceki yerel tüketimin ve ticaretin esasıyken, 19. yüzyılda "pamuk kraldı." Pamuk çiftçileri ile köle plantasyonları, dünyanın her yerindeki yüz binlerce eski zanaatkâr dokumacılara ve de artmakta olan elektrikli dokuma tezgâhlarına hammadde vermekteydi.

Ekonomik büyümeyle orta vadeli siyasi istikrarın nasıl el ele gittiğine Mısır iyi bir örnektir. Bu vilayet, Osmanlı İmparatorluğu ve Güney Avrupa'nın Akdeniz limanları için uzun zamandan beri hububat

7. Yrjo Kaukiainen, "The improvement of communications in international freight markets y. 1830-1870", Hiram Morgan (Der.), *Information, Media and Power through the Ages* içinde, Dublin, 2001, s. 137-152.

üretmekteydi. 1798-1800'deki Fransız istilasından sonra Osmanlı sultanının temsilcisi olan Arnavut kökenli Mehmet Ali gücü ele geçirdi ve toprak sahibi eski yönetici sınıfı bertaraf etti.[8] Mehmet Ali, ihracata yönelik ürün satarak, gelirleri kamusal hizmetlere ve Avrupai bir orduya yatırarak, ülkeyi müthiş bir askeri güç haline getirmeyi amaçlamaktaydı. 1840'a gelindiğinde Mısır, Britanya ile Fransa'ya ham pamuk ihracatının kilit noktası haline gelmişti. Mısır deltası muazzam bir pamuk tarlasına dönüştü. Eski Roma'nın düşüşünden bu yana sakin bir Akdeniz limanı olan İskenderiye, 19. yüzyılın klasik melez Avrasya liman şehirlerinden birine dönüşmeye başladı. Filistin'e yayılma planları Britanya ve Fransa tarafından durdurulsa da Mehmet Ali'nin rejimi, komşularını sindirmek ve iç muhalefeti bastırmak için yeterince güçlü olduğunu kanıtladı. Bunu, pamuk geliri mümkün kılmıştı.

1850'ye gelindiğinde, Hindistan'ın batı ve güneydoğu kıyılarındaki limanlardan, yeniden, büyük çapta bir ham pamuk ticareti daha başlıyordu.[9] Bunun büyük bir kısmı, nüfusu hâlâ süratle artan Çin'in üretim açığını tamamlamak için tasarlanmıştı. Bununla birlikte bir kısmı da, bilhassa talep fazla olduğunda, Britanya ile kuzeybatı Avrupa'nın elektrikli dokuma tezgâhları için planlanmaktaydı. Hindistan kıyılarındaki pamuk ve ürünlerin ihracatçıları ve üreticileri, kara içlerindeki eski Hint kraliyet merkezlerinin şimdi keskin bir düşüşte olan asık çehreli ve saldırgan sakinlerine karşı koymaları için, yeni Britanya emperyal hükümetine, çok sayıda ticaret erbabı veya toprak sahibi destekçi yahut en azından tarafsız gruplar sağlamaktaydılar. Bombay'daki Zerdüşt tüccarlar, Batı Hindistan'dan Çin'e, Güneydoğu Asya'ya ve Doğu Afrika'ya pamuk ve afyon ihracatında önemli bir rol oynadılar. Bu kişiler aynı zamanda, Hindistan'ın diğer liman şehirlerindeki çağdaşlarından daha az ivedilikle ekonomik korumacılık talep eden yeni Hint elitlerinin en İngilizleşmişleri ve en müsamahakârları arasındaydılar.

Yeni Dünya'da, seyrek şekilde ikamet edilen topraklara doğru hızla genişlemek, yeni Amerikan Cumhuriyeti'nin kendini istikrara kavuşturmasına yardımcı oldu. Anayasanın şekli hakkında, federalistler ile devletler hukuku savunucuları arasında süregelen bir siyasi çatışma vardı. Ancak Amerikan ideolojik ve siyasi çatışmaları, toprak ve kaynaklar üzerine olan sosyal çatışmalarca, Eski Dünya'da olduğu ölçü-

---

8. William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Boulder, Colo., 1994, s. 64-75; Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy: A Study in Trade and Development*, Oxford, 1969; al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*; Fahmy, *All the Pasha's Men*.
9. K. N. Chaudhuri, Dharma Kumar (Der.), *The Cambridge Economic History of India* içinde, cilt 2, Yeni Delhi, 1983, s. 874-878.

de derinleştiriliyor değildi. Dış ticaret de buna yardımcı oluyordu. Birliğin güney devletleri, Britanya ve kuzeybatı Avrupa fabrikalarına köle üretimi ham pamuk ihracatıyla güzelce ilerlediler.[10] Güneyin köle plantasyonları evvelce Karayip plantasyonlarına pirinç, Avrupa'ya da tütün ve boya ihraç etmekteydi. Fakat bu emtiaya diğer kaynaklardan da ulaşılabiliyor ve Güney, ihracatını genişletmeye devam edemiyordu. Pamuk ise, Güney'in ekonomik ve ideolojik krizlerini geçici olarak uzak tutan, çok ihtiyaç duyulan yeni kaynağı sağlamaktaydı. Pamuk Güney'in liderlerinin, yüzyılın ortalarına gelindiğinde endüstrileşmeye başlayan kuzey devletlerinin liderleriyle, federal siyasette, yarım yüzyıl kadar eşit temeller düzeyinde durmasını sağladı. Pamuk, güneyli köle sahiplerine, çalışanları lehine hiç değilse asgari bir sosyal desteği finanse etmek için bir teşvik sağlayarak, kölelik sistemini sürekli kılmaya da yardım etti.

Bu durum, Amerika kıtasının başka yerlerinde de daha küçük ölçekte vuku buldu. Pamuk atölyeleri, Orta ve Güney Amerika'nın daha ücra bölgelerinde dahi, 1840 sonrasının sürekli siyasi kargaşa döneminde, tüccarlara, şehirlere ve toprak sahiplerine önemli bir istikrar 8kaynağı sağladığı için, pamuk, Kızılderili köylüler tarafından uzak pazarlar için üretildi. Buradaki büyük başarı hikâyesi, dünyanın en büyük kahve ihracatçılarından biri olarak ortaya çıkan Brezilya idi. Bu durum, borçlarını eski İspanyol Amerikan devletlerinden daha etkin şekilde finanse etmesine ve onları yüzyılın sonuna kadar etkileyen siyasi kargaşadan kısmen kaçınmasına imkân verdi.[11]

Gelişen emtia ticareti, diğer korunmasız üretim bölgelerinin çiftçi ve tüccarlarını kurtardı. Bu ticaretin getirisi, sağlıksız Avrupa ekonomilerine de yardım etti. Mesela, yüzyılın başlarında Hollanda, Javalı köylülerden ayni vergi alarak ve onları, sözde Toprağı İşleme Sistemi kapsamında, tütün, şeker ve pirinç üreticisi yaparak elde ettiği zenginlikle, neredeyse soyu tükenmekten kurtuldu.[12] Aksine, Piyemonte ile Toskana, Fransa ve Britanya'nın uçarı piyasalarına tarımsal ürün teminine tabi idiler.[13] Buna mukabil, Arnavutluk'un Bushatli kodamanları, 18. yüzyıl sonlarıyla 19. başlarında İtalya'ya ham pamuk ihraç etti. Britanya'nın 1806'dan beri kırılgan ve sıkıntılı kolonisi Ümit Burnu, en azından 1820'lerde Fransız ihraç malları tekrar yükselişe

10. Douglass C. North, *The Economic Growth of the United States, 1790-1860*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1961.
11. Bakewell, *History of Latin America*, s. 443.
12. Ricklefs, *History of Modern Indonesia*.
13. Woolf, *History of Italy*, s. 263.

geçene kadar, Avrupa piyasalarına şarap ve ham deri üretti.[14] Büyük bir ceza kurumu olmanın ötesinde, aşırı yün üretiminin *varoluş nedeni* ağlayacağı yeni serbest ticaret dünyasında, Avustralya'nın yeni garnizon ve yerleşim kolonileri dahi, 1830'ların sonlarında, oldukça ani bir keşifle dönüştürüldü.[15] Batı Afrika'daki Britanya yerleşim bölgeleri, palmiye yağı gibi temel ürünlerin ihracını yavaş yavaş geliştirmeye başladılar. Britanya İmparatorluğu'nun ırksal dağılımında, Lagos ve Akra'nın girişimci kara derili tüccarlarının Avrupalı yerleşimcilerle eşit temellerde durur göründüğü kısa bir zaman dahi oldu.[16] Bu sözde meşru ticaret, Britanya'nın 1807'den sonra kıyılardaki köle ticaretini resmen yasaklamasından sonra devamları zora giren Asante gibi karasal krallıklar için de kilit bir kaynak teşkil etmekteydi.

İllüstrasyon 4.1 – Dünya ticareti gelişiyor: Buenos Aires. Gravür, 1840.

14. P. Elphick ve H. Giliomee, *The Shaping of South African Society 1600-1850*, Londra, 1983.
15. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 127-128.
16. Bkz. Akintoia J. Wyse, "Britain's African junior partners: a re-examination of the role of the Krio in nineteenth-century West Africa", Bridges (Der.), *Imperialism, Decolonisation* içinde, s. 3-24.

Dönemin teknik yenilikleri, ilçe ve kırsaldaki toprak ağaları ile yatırımcılara yardım etti. Batı Avrupa ile Kuzey Amerika genelinde harman kaldırma ve hasat toplamada makineleşme 1820'lere gelindiğinde iyice yerleşmişti. Sonraları, 1840'larda demiryolları, bunlardan istifade etmek için nakit para ayırmış olan çiftçilerle toprak sahiplerinin bölgesel pazarlara ulaşımını dönüştürmeye başladı. Kuzey Amerika'nın geniş çayırları demiryolları boyunca doğunun sahil şehirlerini besledi ve bu şehirlerin ürünleri yoğun şekilde Avrupa'ya ihraç edildi.[17] Napolyon savaşları zarfında güvenlik nedeniyle zaten gelişmiş olan Batı Avrupa'daki kanallarla yollar, ticari nedenlerle yayılmaya devam etti. Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan'ın büyük nehirlerine 1830'dan sonra buharlı gemilerin gelişi, hububat ticaretine büyük destek sağladı. Pamuk, tütün ve pirinç üretimi, Mississippi buharlı gemilerinin gelişiyle mükemmelen gelişti.

Tarımın yasal çerçevesi de tüm dünyada değiştirildi. Bu pek çok yerde ilk defa, gerçek arazi piyasaları için hayata geçirildi. Devrim sonrası Doğu Avrupa hükümetleri, önceki yüzyılda köylüleri çok rahatsız eden eski feodal harçları, hakları ve kilise öşürlerini feshetti. Bu hukuki hamleler, tarım topluluklarına daha fazla istikrar kazandırdı. Britanya'nın Kanada, Kuzey Afrika ve Avustralya sömürgelerinde, önceleri büyük arazi sahiplerinin "gecekondu"ya kiraya vermesinin norm haline gelmiş göründüğü yerlerde, sıradan yerleşik çiftçilere yasal olarak toprağı kontrol yetkisi tanındı. Yerli halk, bu hükümlerden elbette genel olarak dışlandı ya da en iyi ihtimalle Birleşik Devletler'de olduğu gibi, azalan yedek topraklara yerleştirildiler. Cape Kolonisi ile Natal'daki Britanya yasaları, toprak sahiplerinin gücünü artırdı ve onlara Afrika köylüleri ile kırsal alanda yaşayan kimselerin topraklarına tecavüz hakkı tanıdı. Seylan'da toprak sahipleri için daha güçlü hükümler, merkezi dağlık bölgelerde yeni bir plantasyon sisteminin zuhur etmesine yaradı.

Toprak temelli Avrupa imparatorlukları geçici olarak istikrar dahi kazandı. Avusturya'da ve diğer bazı Almanca konuşulan yörelerde ekonomi, savaş sonrası çöküşten çıkmaya başlar başlamaz, 18. yüzyıl sonlarının ılımlı toprak reformlarının etkisi, kırsal toplumların rahatlamasına önayak oldu.[18] Bu durum genel olarak, köylülerin kendileri yerine, köylü vergilerinin kaybının telafisinde toprak sahiplerine yardımcı oldu. Buna rağmen, tarımsal çatışmanın en beter nedenlerinden bazıları kısa

17. George R. Taylor, *The Transportation Revolution 1815-1860*, Londra, 1951.
18. Sheehan, *German History*, s. 466-485.

vadede hafifletildi. Kullanım hakkı reformlarının ağır ağır gerçekleştiği Doğu Prusya gibi bölgelerde dahi, iletişimdeki ve daha geniş kentsel piyasaların büyümesindeki değişiklikler, toprak sahipleriyle bazı daha küçük çiftçiler için tarıma yatırımı ve üretimi artırmayı zahmete değer kıldı. Güneye gelince, Venedik ve Venezia, Napolyon yönetiminde hakim oldukları Lombardiya egemenliğinden bu yana ödüllendirilmekteydiler. Şarap, zeytinyağı ve mısır zengini bu bölge, şimdi vergilerini gönülsüzce Viyana'daki efendilere ödüyordu. Buna rağmen Habsburgların para ve asker talepleri, Fransız tarzı yönetimin jandarma teşkilatı gibi bazı daha etkin özellikler, Avusturya yöneticileri tarafından korunsa da Birinci İmparatorluğunkilerden daha az baskıcı idi.[19]

GÖÇ: BİR EMNİYET SÜBAPI MI?

Emtia ihracının doğal sonucu insan ihracı oldu.[20] Afrika kölelik düzeni, 19. yüzyılın ilk yarısında, 11. bölümde görüleceği üzere, ısrarla devam etti ve hatta yayıldı. Britanya'nın 1807'de köle ticaretini feshetmesi, pek de bir devrim sayılmazdı. Bu durum, köle ticaretini yalnızca diğer ülkelerin, bilhassa İspanya ve Portekiz'in gemilerine yöneltmişti. Bir kurum olarak kölelik, 1834'e kadar Britanya İmparatorluğu'nda dahi feshedilmedi ve 1840'ların ortalarına kadar da başka kisveler altında sürüp gitti. ABD, Küba ve Brezilya'da çok daha uzun yıllar sürecekti. Ancak yüzyılın ilk yarısında insan ihracında yeni olan, özellikle Britanya, İrlanda ve kuzeybatı Avrupa'dan dünyanın diğer kısımlarına giden "serbest" göçmen sayısının daha yüksek düzeylere çıkışıydı. Savaş ertesi yılların ticari bunalımı ile Amerika, Güney Afrika ve bilahare Avustralya ve Yeni Zelanda'da elde edilen servetlerin hikâyeleri, tedirgin bir ilerleme çağında yüz binlerce kişiyi cezp etti. Avrupalı devlet adamları, bunun kendilerini sorun yaratanlardan ve radikallerden kurtaracağını umdular. Muhtemelen bir dereceye kadar da haklıydılar.

Avrupalıların Kuzey Amerika'ya ve "beyaz" yerleşimin diğer alanlarına toplu göçüne, Asyalıların aynı derecede büyük fakat daha az bilinen, kölelik benzerinden serbest göçmenliğe kadar tüm yelpazede değişen koşullarda, denizötesine göçü eşlik etti.[21] Bu durum arazi üstündeki baskıyı kısmen kaldırdı ve Asya'nın kıyı bölgelerini göreceli olarak

19. Laven Davis (Der.), *Italy*, bölüm 2 ve M. Meriggi, *Amministrazione e classi sociali nel Lombardo-Veneto 1814-48* içinde, Bologna, 1983.
20. Marjorie Harper, Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 73-100; *Dudley Bains, Emigration from Europe 1815-1930*, Basingstoke, 1991.
21. David Northrup, Porter (Der.), *OHBE*, 3, s. 88-99; ayrıca bkz. Robert L. Irick, *Ch'ing Policy towards the Coolie Trade 1847-1878* içinde, Taipei, 1982.

hareketli ve kaygısız tuttu. Çinliler, işçi ve tüccarlar olarak güneydoğu Asya boyunca yayılmaya devam ettiler. Çinliler ve Japonlar, sonraları Pasifik üzerinden Kuzey ve Güney Amerika'ya göç ettiler. Hintli tarihçi Rajad K. Ray, eski pazar ekonomisinin Asya'da[22] baştan başa yeniden filizlenişinin, bir biçimde sanayileşme kadar, modern ekonominin ortaya çıkışının kilit özelliği olduğunu ileri sürmektedir. Hintli sözleşmeli işçiler, çay, kahve ve şeker üretmek için Seylan, Mauritius ve Karayipler'e, sonra da Natal'e gittiler. Bilet ve harcırah bedellerini işverenlerine borçlu oldukları için, ihraç edilişleri gerçek bir "yeni kölelik sistemi" oluşturmaktaydı.[23] Kara sınırları boyundaki göç, özellikle 1840'dan sonra, hız kazandı. Rus yerleşimciler, yüzyılın ilk birkaç on yılında nüfus artışı hız kazandıkça, daha ileri step arazilere ve Sibirya'ya itildiler. Fransız yerleşimciler, 1830 sonrasında Kuzey Afrika'ya taşındı, Cape'daki Hollandalı yerleşimciler ise, Cape Koloni'deki Britanya yönetiminin bıktırıcı kısıtlamalarından ve onları kültürel açıdan hor gören tavrı sonucu, kıyılardan içeriye doğru taşındılar.[24]

İnsanların bu hızlanan hareketliliği, Avrupa'nın mamul ve yarı mamul ürünleri temin ettiği ve dünyanın geri kalanının da ana malları ürettiği yeni küresel iş bölümünün temellerini sağlamaya yardımcı oldu. Ticaretle uğraşan bir dizi kasaba ve üretim bölgesi meydana çıktı ve bazıları Hindistan ile Kuzey ve Güney Amerika'nın iç bölgelerine nüfuz etti. İnsanların kitlesel hareketi, kuzeybatı Avrupa ve Çin'deki nüfus baskısını ve muhafazakârların inancına göre, Eski Dünya'daki popüler radikalizm tehlikesini de hafifletti.

Tablo 4.1 – Birleşik Devletler'e göçün bölgesel kökeni.

Köken kıtalar	Göç sayısı, 1820-1930
Avrupa'dan	32,121,210
Asya'dan	1,058,331
Amerika'dan	4,241,429
Toplam	37,430,970

Kaynak: Chris Cook ve David Waller, *Longman, Handbook of Modern American History 1763-1996*, Londra, 1997.

22. Rajat Kanta Ray, "Asian capital in the age of European domination: the rise of the bazaar, 1800-1914", *Modern Asian Studies*, 29, 3, 1993, s. 449-554.
23. Hugh Tinker, *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas 1830-1920*, Londra, 1974.
24. Nigel Worden, *The Making of Modern South Africa*, Oxford, 1994; A. du Toit ve H. Giliomee (Der.), *Afrikaner Political Thought*, cilt 1, Berkeley, 1983.

Bununla birlikte istikrarın ana hatları, göçle beraber gerçekleşen çatışma görüşüyle karşılaştı. Britanya ve İspanya otoriteleri, enerjik denizötesi Creole nüfusunun, anavatana bağlıktan vazgeçip sonunda kendi kökenleri olan topraklarla ekonomik rekabete gireceklerini zaten bilmekteydiler. Britanya ve Fransa'nın eyalet valileri ile askeri komutanlar da Cezayir (1830 sonrası Fransız), Güney Afrika, Kanada ve Avustralya kadar farklı topraklardaki göçmen nüfusun açlığının, kendi ata miraslarını umutsuzca istilacılardan koruyan "ilk ulusların" halklarıyla, bölgeye has savaşlara yol açabileceğini biliyorlardı. Göçmenler ile 1850'ler ve 1860'larda patlayan yerli halklar arasındaki bir dizi savaş için sahne kurulmuştu.[25] Toplumsal ve ekonomik güvenlik ile çatışma güçleri ve ekonomik çöküş arasındaki denge, her yerde incelikle dengelenmiş olarak kaldı.

"YENİDÜNYA DÜZENİ"NDE KAYBEDENLER: 1815-1865

Bu bölüm, savaş sonrası yerleşimlerin kırılgan istikrarını tehdit eden ve 1848 sonrasındaki daha büyük çatışmaları önceden gören gerileme ve çatışma alanlarını tartışmaya geçmektedir.

İlk planda, 18. yüzyılda dünya üretim merkezleri olan eski verimli bölgelerin bazıları, düşüşe geçti. Yeni uluslararası iş bölümünden fayda görmemişlerdi. Mesela, Karayip şeker adaları, 1820'ler ve 1830'larda köle isyanlarıyla diğer dünya üreticilerinden kaynaklanan rekabet onları vurdukça, sürekli bir çöküşe geçti. 1820'lerde, Britanya'dan demiryolları ve buharlı gemilerle mamul ürünlerin sel gibi akın etmesinden dahi önce, Hint tekstil ihracatı düşüşe geçmişti. Ülkede yaşayan sürgün İngilizler, kendi kuşkulu kazançlarını Avrupa'ya havale etmenin bir yolu olarak bundan böyle tekstil ticaretini kullanamadılar. Güneydoğu Asya baharat ticareti durgunlaştı. Bununla birlikte, bu erken küreselleşme mağdurlarının sorunları, Britanya denizlere hakim olmazdan önce 18. yüzyılda olduğu gibi, diğer bölgelere yayılmadı.

Dünyanın pek çok yerinde de, sıradan köylü toplulukları bu gelişmeleri, hiç değilse de sadece çok geç ve kısmen hissettiler. Kırsal ekonomiler kötü mevsim döngülerine duyarlıydı. Avrupa ve Asya'daki siyasi kargaşalara ilaveten, 1780'lerde dünyanın her yerinde bir dizi böyle tabii felaket vardı. 1815-18 yıllarında, zayıf hasat ile savaş sonundaki talep düşüşünün üst üste gelmesiyle Avrupa'da yaygın bir se-

25. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 130-136; C. Saunders ve I. R. Smith, Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 601-604.

falet görülmüştü. 1830'lar ve 1840'lar, Avrasya'daki hasat yetersizliği ve kıtlığın paylarına düşeninden fazlasını, bir daha yaşamış görünüyor. Dönemsel kuraklık ve seller hastalıklara karışıyordu. 1847 ile 1848 senelerinde kıta Avrupa'sı, İskoçya ve İrlanda'daki bir hastalık, patates mahsulünde düşüşe neden oldu. Patatese bağımlı olan İrlanda'da, bir milyondan fazla kişi öldü.[26] Ne var ki, İrlanda kırsal ekonomisinin kötü hali, daha büyük çaptaki bir sorunun önemli bir örneğiydi. Bilhassa büyük Asya ekonomilerinde canlanan nüfus artışı, gitgide daha küçük arazi parselleriyle yetinmek zorunda kalan yoksul çiftçilerin tahammül sınırlarını zorlamaktaydı. Bu arada, dünyanın her yerindeki eski zanaat endüstrilerinin Britanya'nın ve bilahare kıta Avrupa'sının endüstrileşmesi karşısında göreceli olarak gerileyişi, daha fazla kişiyi toprağa bağımlı olmaya zorlayıcı bir etkiye sahip görünüyor.

Erdemli bir küresel işbölümünün insani değerlerde önlenemez bir artışın işareti olacağını uman İskoç felsefeci ve ekonomist Adam Smith'in ideal dünyası, 19. yüzyıl değildi. Uluslararası ticaret sisteminde sert çatışmalar süregeliyordu. Bu durum, bu bölümün ikinci yarısında tartışılacak olan 1840'lar ve 1850'lerin uluslararası krizlerini besledi. İlk etapta, ekonomistlerin tabiriyle, dünya ticaretinin bu "entegrasyon"u henüz çocukluk çağında idi. Elli yıl öncesinden kesinlikle daha güvenilir olsa da ekonomik enformasyon kusursuz değildi. Elektrikli telgraf, 1850'lerin başlarında, fiyatlarda istikrar sağlamak için henüz başlangıç safhasındaydı ve seri iletişim her halükârda yatırımcılar arasında "akıldışı coşku" ataklarına ve paniğe yol açacaktı. Kilit ihraç maddelerinin çoğu hâlâ mevsimsel değişkenlere, köylü üretimine ve yerel siyasi koşullara tabi olan tarım ürünleriydi. Muazzam darboğazlar ve arkasından da çöküşler zuhur edebildi, öyle ki, hiç kimse gelecekteki kârlarından, hatta hayatta kalacaklarından pek de emin olamadı. Köylü üreticiler bir yıl çok kazanırken, ertesi yıl borç batağına saplanabiliyorlardı. Mavi çivit boyası ve tütünde olduğu gibi büyük hacimli işlerin bazıları, askerlerin servetlerinin veya Britanya, Fransa ve Hollanda imparatorluklarındaki sömürge hükümetlerin haksız kazançlarının kendi ülkelerine havalesine yaradı. Bu durum, bu işlemlerin arz ve talebin olağan yasalarına hiçbir şekilde tabi olmadığı anlamına gelmekteydi. Bu tür talepler birdenbire bir maldan diğerine dönebiliyordu. Ve üretim suni olarak canlandırıldığından, köylüler mahsulleri için veya zanaatkârlar ürünleri için kendilerini birdenbire

26. Cormac O'Grada, The Great Irish Famine, Dublin, 1989; Christine Kinealy, *This Great Calamity: The Irish Famine 1845-52*, Dublin, 1994.

pazarsız kalmış bulabiliyorlardı. Nitekim, yaşam standardının geliştiği yerlerde dahi farklı halk grupları arasındaki eşitsizlik arttı.

Genelde gerçekten para kazananlar Avrupalı tüccarlar, gemiciler ve sigortacılardı. Bu durumdan çoğunlukla kârlı çıkan yegâne yerli halk, tefeciler veya Bombaylı Parsis gibi büyük tüccarlar ya da Yunanlılar, Maltalılar, İskenderiye, Beyrut ve İstanbul'un Suriyeli Hıristiyanları, metropolit İspanyollar, Portekizliler ve de Rio veya Valparaisolu İngilizler idi. Ticaret, kârlılık ve düşüşün yoğun döngüsünden geçiyordu. 1820'lerin sonlarında Asya ve Kuzey Afrika'da aşırı çivit ve pamuk üretimi Avrupa'daki ticari yavaşlamayla birleştiğinde, tüm ekonomi sert bir bunalım yaşadı. Aynı şey, 1840'ların ortalarında daha ciddi sonuçlarla cereyan etti. Pamuk, bu emtiada dünya ticaretini saptıran İç Savaş süresinde Amerikan ekonomisinin durmasından epey önce de, özellikle istikrarsız bir emtia idi. Dünyanın her yerindeki hammadde tüketim ve üretimi, sadece şöyle böyle dengelenebildi.

Erken 19. yüzyıl ticaretini kuşatan bu çatışmalar, yalnızca kâra ve kayba dair değildi. Siyaset ve ideolojiyle de ilgiliydiler. 18. yüzyılın yurtdışındaki savaşları "merkantilizm" konusu etrafında dönmüştü. Eski rejimin teorisyenleriyle siyasetçileri, dünyadaki zenginliğin esasen kıymetli maden külçesi cinsinde ifade edilen sınırlı bir miktarda olduğunu düşünmekteydiler. Birinin pastadan büyük dilim alması halinde bir diğeri daha azına sahip olacaktı. Bu nedenle hükümetler, kendi ulusal şirketlerini ve ticaretlerini, tekel oluşturma girişimlerinde hararetle destekledi. Bununla birlikte yeni yüzyılda, özellikle de güney devletlerindeki İngiliz ve Amerikalılar, serbest ticaretin faziletlerine ve tekelin kötülüğüne inanır oldular. Bu, İskoçyalı ekonomist Adam Smith'in ve onun Fransız muadili François Quesnay'ın eserlerindeki gibi, sadece bir iktisadi teori değildi. Bu konu, bazı devlet adamları ve teorisyenlerin serbest piyasa kurallarının aslında Tanrı'nın insanoğlu için olan planının köşe taşları olduğuna inanacakları ölçüde bir inanç nesnesi haline geldi. Hem iç hem de dış ticaretlerinde tekelleri sürdüren rejimler sadece ekonomik olarak yetersiz değil, gitgide kesin şekilde günahkâr sayılır oldular. Britanya'da 1845-1846'da arkaik Mısır Yasaları üzerine şiddetli bir çatışma çıktı. Bu kısıtlayıcı tedbirler, dış alımı vergilendirerek hububat üreten İngiliz toprak sahiplerini desteklemişti. Düzenleme, Britanya'nın kendi nüfusunu besleyememekten korkarak yerel üretimi artırmak istediği Napolyon savaşları zamanından kalmıştı. 1830'ların ve 1840'ların serbest ticaret erbabına anakronik görünüyordu. Mısır Yasası'nın feshi, Britanya'da yönetimdeki Muhafazakâr Parti'yi böldü ve Mısır Yasası

karşıtları liginin tahriki kılığında, popüler ekonomi politikalarının başlangıcının habercisi oldu.[27] Britanya bundan böyle, kendi gelişmesine hizmet etmenin ve dünyanın her yerinden gıda maddeleri ve temel hammaddeler toplayarak nüfusunu artık süratle endüstrileştirmenin peşinde olacaktı.

Britanya'nın ulusal zenginliği, mamul madde satışı ile dışarıdan hammadde ve gıda alımına gittikçe daha fazla bağımlı hale geldi. Sonuç olarak Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki geniş pazarlara yüksek gümrük vergileri ödemeksizin erişmek arzusu, siyasetin kilit yönü oldu. Genel olarak İngiliz devlet adamları ve bilhassa Britanya dışişleri sekreteri ve başbakan Lord Palmerston, dünya ticaretine açılmayı yürekten istediler ve bunu gerekirse silah zoruyla yapmanın doğruluğuna inandılar. Bu duyarsız açık piyasaları zorlama siyaseti daha ısrarlı hale geldikçe, serbest ticarette kendileri için kazanç görmeyen rejimlerle ve işletme çıkarlarıyla çatışma riski de aynı ölçüde arttı. Avrupa içinde ve dışında gerilim yükseldi. Avrupa ve Latin Amerika'da yakın zamanda ayrıcalık verilmiş bazı elitler, bazen kendi aleyhlerine de olsa, serbest ticareti körü körüne takip ettiler. Başka yerlerde serbest ticarete karşı bir direnç oluştu. Almanya'da Friedrich List, baskın endüstriyel güç olarak kendi çıkarlarına olduğu için İngilizlerin serbest ticaret bağımlısı hale geldiklerinin farkına vararak, "ulusal ekonomi siyaseti" sistemi lehinde yazılar yazdı.[28] Bu model, doğmakta olan endüstrinin tehlikeli dış rekabetten muaf olarak başarıyla başlamasına imkân vermek amacıyla, az tercih edilen üreticileri gümrük sınırlarını yüksek tutmaya zorladı. List'in fikirlerinin kopya ve tercümeleri yayıldığı için, Macaristan'dan[29] İrlanda ve Hindistan'a kadar siyasi liderler, kendi yerli ürünleri Batı Avrupa ithalatıyla yıprandıkça, onun önerisindeki erdemi görmeye başladılar.

Savaşlar, pazarlara erişim üzerinden baş gösterdi. 1850'lerde Ronald Robinson ve John Gallagher, Britanya'nın, diğer rejimleri serbest ticarete boyun eğmeye zorlayarak uygulamaya koyma peşinde olduğu ekonomik hegemonyanın bir tür "gayrı resmi imparatorluk" olduğunu ileri sürdüler. Emperyalizmin bu tipinde İngilizler aslında toprağı kontrol etmiyordu ancak askeri nüfuzları ve siyasi etkileri bu rejimlerin bağımsızlığını o derecede kısıyordu ki, imparatorluktan

27. W. A. Speck, *A Concise History of Britain 1707-1975*, Cambridge, 1999, s. 78-80; Eric J. Evans, *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain 1783-1870*, Londra, 1983.
28. F. List, *The National System of Political Economy*, Çev. S. Lloyd, Londra, 1885.
29. Miklos Molnar, *A Concise History of Hungary*, Cambridge, 2001, s. 169.

bahsetmek akla yakındı.[30] Mesela, 1820'ler ve 1830'larda, Britanya hükümeti, İngiliz tüccarların mallarını ithal edebilmek için ödemeye zorlandıkları gümrük bedelleri ve vergilerle ilgili serbest ticaret sözleşmesini imzalamayan Latin Amerika'nın bazı bağımsız devletlerindeki yetkililerle sürekli çatışma halindeydi. Palmerston, 1840'da Napolili Burbon hükümetini gümrük vergilerini indirmeye zorlamak için Napoli Körfezi'ne bir donanma gönderdi. İngiliz mallarının akını sonucunda oluşan ticari gerilim ve işsizliğin, krallıkta 1848 devriminin gerçekleşmesinde büyük katkısı oldu.[31] Ortadoğu, eylem halindeki "serbest ticaret imparatorluğu"nun diğer iyi örneklerini sağlamaktadır. Büyük güçler, yapabildikleri her yerde, Osmanlıları önemli gümrük vergilerini düşürmeye zorladılar. Bu durum, Yunanistan'ın İstanbul'dan bağımsızlığını desteklemelerinin de bir nedeniydi. İngiliz ve Fransızlar, 1838'de Osmanlıları gümrük tarifelerini indirmeye zorladıklarında, sultanların ve Mısır yöneticilerinin Batı ile rekabet etmek için küçük endüstriler kurma girişimleri, başarısızlığa uğramıştı.[32]

Serbest ticaret hakkında İngiliz çıkarcı ahlakçılığı ile Avrupalı olmayan hükümetlerin kaygıları arasındaki çatışmanın en çarpıcı örneği, Çin olgusu ile 1839-1842 Afyon Savaşı'nda bulunabilir. Çin hükümeti 1820'lerden beri ülkeden gümüş çıkışı konusunda endişelenmekteydi. Gümüş, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla alt kıtadan Çin'e getirilen afyonun artan tüketimini ödemeye gidiyordu. Afyon, Çin ordusunun etkinliğini de sarsıyor ve kullanımı köylülere dek yayılıyordu. Mesele, 1834 sonrasında kriz noktasına ulaştı. O sene, serbest ticaret erbabı, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'dan Çin'e afyon ticareti tekelini feshetmeyi becerdiler. Sonuç, bu ticareti Şirket'ten devralan İngiliz ve Amerikalı serbest tüccarların ülkeye daha da büyük hacimde afyon pompalaması oldu. Bu ticareti yasallaştırmak isteyen Çinli memurlar ile rejimin kontrolünü yeniden kurmak ve onu tamamen yasaklamak isteyen muhafazakârlar arasında şiddetli bir iç tartışma oldu. Kaçak afyon Kanton limanında biriktiği için imparatorluk mahkemesi uyuşturucuyu imha etmek üzere bir yargıç gönderdi. Britanya mallarına yönelik bu saldırı, İngiliz hükümetinden silahla karşılık gördü.

---

30. Ronald Robinson ve John Gallagher, "The imperialism of free trade," *Economic History Review*, 2, seri, 6, 1, 1953, s. 1-15; D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Oxford, 1968.
31. Davis, Davis (Der.), *Italy* içinde, s. 247.
32. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy*.

İngilizler Çinlilerle savaşa girdi ve Hint afyonunun Çin'e akışını sürdürmek istedikleri için de kırılgan Çin hanedanının düşüşünü hızlandırdı. Hint hükümetinin de İngiliz hükümetinin de gelirleri risk altındaydı. Afyon vergisi Hindistan'ın toplam gelirinin yaklaşık %20 'sini oluşturmaktaydı. Uluslararası piyasada satışa sunulan Çin malları, Amerikan ham pamuğu gibi hammaddeleri Britanya'nın satın alabilmesini garanti ediyordu. Tehlikede olan ise, 1834 öncesi serbest bırakıldığında Çin ticaretine giren birçok Avrupalı ve Amerikalı tüccarın geçim yoluydu. "Çin'i ticarete açma", yani Hint afyonunu ve diğer emtiayı büyüyen Çin piyasasına satma konusunda ikinci uyuşmazlık, 1856-1860'da ortaya çıktı. Bu, savaşın nedeni olduğu varsayılan şey, İngiliz *Arrow* gemisinden sonra adı konan, sözümona Ok Savaşı idi.[33] İngiliz birlikleri bu vesileyle emperyal vandalizmin neredeyse benzersiz bir örneği olarak Çin imparatorunun yazlık sarayını yaktılar. İngilizler burada yine, "serbest ticaret" ile altta yatan tekel çıkarlarına ekonomik açıdan nüfuz etme siyasetini mazur göstermek için, uluslararası kanun çığlıkları attılar.

19. yüzyılda uluslararası ticaretin idaresi 18. yüzyılın Avrupalılar arası büyük savaşlarından kaçındıysa da, yine de, kuzeybatı Avrupa'nın gelişiminin merkezi dışında kalan insanların ekonomik açıdan alabildiğine tabi oluşunu gördü. Bu, çoğu kez sadece bir güç meselesiydi. Bir önceki yüzyılda Moğollar'ın İngilizleri veya Cezayir Beyleri'nin Fransızları engellediği gibi yerel hükümetlerin de kendilerini engellemesine izin vermemek için Avrupalılar artık çok iyi silahlanmıştı. Hintli, Çinli ve Arap tüccarlar bazen enformasyona, ticari tekniklere, sermayeye veya sigortaya ulaşamıyorlardı çünkü artık Avrupalı büyük tüccarlarla gemi sahipleri istihdam ediliyordu. İronik olarak, baskın konumdaki Britanya, 1815 sonrasında gemi güvenliğini ve koşullarını iyileştirmek için düzenlemelere başladığında, bu durum eksik donanımlı ve zayıf sermayeli yerel tüccarlar için rekabeti zorlaştırdı. Bu ticari tabi oluş, kuşkusuz, Avrupa ve Amerika'daki yavaş makineleşme sürecinin neden olduğu kadar, yerel zanaatkâr endüstrilerinde gerilemeye yardımcı oldu. Avrupalı tüccarlar artık ihracata yönelik temel ürünlerin ihracını, servetlerini Avrupa'ya havale etmek veya teknelerini dönüş yolculuğu için doldurmak amacıyla kullanmaktaydılar. Bundan böyle, 18. yüzyılda öylesine popüler olan Güney ve Doğu Asyalı veya Ortadoğulu zanaatkârın üretimlerini himaye etmediler. Yerel tüc-

33. J. Y. Wong, *Deadly Dreams: Opium and the Arrow War (1856-60), in China*, Cambridge, 1998.

carlar ne kendi hesaplarına ihracat yapacak çeşitliliğe ne de tekniğe sahiptiler. Gitgide daha fazla bölge dünün kıymetli ürünleri olan çay, afyon, baharat, kahve, tütün ve şekeri üretmeye başladıkça, onlar da gitgide aleyhlerine işleyen bir rekabetçi durumda bırakıldılar. Avrupa'daki endüstrileşme adımlarının birikmesiyle, "ticaret hadleri" kesin olarak iktisadi çekirdeğin dışındaki alanların aleyhine döndü.

Bu dönem, endüstri ürünlerinin Avrupa ve Kuzey Amerika'ya geri gönderildiği kritik dönemdi. Avrupa ve Kuzey Amerika deniz gücü, daha 18. yüzyılda, bu bölgenin tüccarlarına sanayi devriminin dünya ticaretine kattığı aşırı değer yüzdesini ele geçirme imkânı vermişti. 19. yüzyılın başlarında Avrupa askeri gücü tartışılmaz hale geldikçe ve sanayileşme gitgide hızlanmaya başladıkça, bu güç dengesizliği daha da arttı. Bu gelişmeler, uzun vadede, bugün "zengin" kuzey ve "yoksul" güney dediklerimiz arasında, uluslararası düzeyde kişi başına düşen gelirdeki büyük dengesizliği pekiştirdi.

MELEZ MEŞRUİYET SORUNLARI: DEVLET KİMİNDİ?

Bu kısım, yenilenme rejimlerinin kırılgan siyasi istikrarına yönelik ekonomik koşullardan, onların meşruiyet ve ideolojileriyle ilgili soruna geçmektedir. Yönetenler için, açlığı defetmenin yollarını bulmak ve tebaalarının hiç değilse bir kısmının refahını bir dereceye kadar güvenceye almak kâfi değildi. Devrim yıllarında, iyi bir hükümetin yapısı hakkındaki şiddetli müzakereler ile otoritelerine yönelik radikal meydan okumaların sürekliliği açısından, hem Tanrı hem de insanoğlunun otoritesiyle davranır görünmeye daha fazla ihtiyaçları vardı.

1815'in devlet sisteminin yeniden ortaya çıkışı, devletin dünyanın her tarafındaki en radikal ideolojik muhaliflerini etkisizleştirmeyi becerdi. Dengenin korunması zor idi, 1848 sonrasında da iyice altüst oldu. Orta vadede de olsa, monarşi ve aristokrasinin en beter suiistimalleri makaslandı ve hukukçular ile kariyer sahibi bürokratların güçlü komiteleriyle desteklendi. İnsanlar dindar olmayı sürdürdü, kralların yetkilerini Tanrı'dan aldıkları da hâlâ yaygın şekilde düşünülmekteydi. Son kısımda ileri sürüldüğü gibi devam etmekte olan anarşi korkusu ile derme çatma refah artışı da düzenin güçlerine destek verdi.

İronik olarak, devrim sonrasının istikrar ve meşruiyet problemlerini gerek Fransa'da gerek Büyük İmparatorluğunun her köşesinde ele almaya başlayan kişi, Napolyon'un kendisiydi.

İktidara yükselişini pekiştirmek için Paris ve diğer büyük şehirlerde isyan çıkaran devrimci kalabalığı kuvvetle bastırdı. Diğer taraftan da kilisenin ve aristokrasinin topraklarının devrimcilerce gaspı ile meydana gelen yeni toprak sahipleri sınıfını tanıdı ve takviye etti. Napolyon'un papalıkla olan mutabakatı, Kilise'nin, topraklarını kaybettiğini kesin olarak kabul etmesini de sağladı ve bu durum 1815 sonrasında Bourbon krallarının dönüşü meselesini de büyük ölçüde kolaylaştırdı.[34] Napolyon, Fransız hukuk sistemini ünlü Napolyon Yasası kanalıyla yeniden düzenledi ve valilikler kanalıyla da merkezi hükümet biçimini mükemmelleştirdi. Bu birimler, metropoliten Fransa ve imparatorluğunun çelik çerçevesi olarak 19. yüzyılda da devam etti. 1815 sonrasında, merkezi İtalya, Ren Havzası, Doğu Avrupa ve Mısır'da olduğu gibi, aristokratik gücü ellerinde bulunduranların döndüğü yerlerde dahi devletin ana çizgileri 18. yüzyılda olduğundan daha keskin ve "rasyonel" idi. Napolyon, aynı zamanda Kilise'nin de hanedan prensiplerinin rolünü de dolaylı bir şekilde kabullenmişti. 1806 ile 1809 arasında umutsuzca Avusturya kraliyet ailesinden biriyle evlenmeye çabaladı ve kendi ailesine mensup olanları fethedilmiş yerlere krallar, prenses ve prensler olarak takdim etti. 1815'e gelindiğinde cumhuriyetçilik zaten ciddi şekilde ihlale uğramış, Bourbonlar yalnızca asgari düzeyde tasfiye ve toplumsal çatışmayla, sisteme yeniden yerleşmişlerdi.

Napolyon'un en esnek düşmanı Büyük Britanya da kendi monarşisini yeniden oluşturarak ve en aleni siyasi suiistimalleri tasfiye ederek, radikal meydan okuyuşların önüne geçmenin peşindeydi. Linda Colley, zihnen rahatsız olan Kral III. George'un uygunsuz kişiliği etrafında yeni bir kraliyet kültünün oluşturulma yönteminin izini sürmektedir. *Bon viveur* ve kadın avcısı ve büyük ihtimalle monarşinin vakarının savunucusu olan IV. George, kıtadaki çağdaşlarına layık daha görkemli ve parıltılı bir saltanat meydana getirmeye çalıştı. Bu dahi, ahlaksızlık söylentileri ile eşi Kraliçe Caroline'den meşhur boşanması arasında, başarısızlıkla sonuçlandı. Buna rağmen 1832 Parlamento reformu ve başlıca şehirlerin orta-sınıfı ile bazı küçük çiftçilere tanınan muafiyetlerin genişletilmesi öncesinde dahi, reformcular İngiliz hükümet şeklini, onun huysuz sakinleri için daha kabul edilebilir kılmak amacıyla bazı şeyler yapmışlardı.[35] Tartışmasız ki, parlamento reformu imtiyazı, köleliğin sonlanması ve 1829 ile 1835 arasında Katoliklerin özgürleştirilmesi, Britanya'yı ve imparatorluğu 1840'larda

34. Lyons, *Napoleon Bonaparte*.
35. John Cannon, *Parliamentary Reform 1640-1832*, Cambridge, 1973.

daha tehlikeli çalkantılardan korudu. Ne var ki, bu dönemdeki İngiliz "reform"u, devlettekilerden çok gönüllü kuruluşların ve tek tek aristokrat eylemcilerin faaliyetlerinde yer edindi. Buna mukabil devlettekiler, daha ziyade Almanya ve bilhassa Prusya özelliği taşımaktaydı.[36]

İngiltere ile birlik, bu Katolik İrlandalılar için sadece kısa vadede yatıştırıcı olsa da İrlanda krallığının bilindik yolsuzluğunu sona erdirdi. İnsani reformlar, emperyal hükümeti güçlendirirken, yasal sistemin bazı barbarlıklarını da budamıştı. 1807'de İngiliz köle ticaretinin feshiyle, köle plantasyon sistemindeki bazı beter aşırılıklar giderildi ve hükümet 1813'de Doğu Hindistan Şirketi'nin ayrıcalıklarını kısıtladı. Susturulmuş radikaller ya da Liberal Parti üyesi reformcuların hiçbiri değil, fakat bu eski rejime yeni bir yaşam şansı verdi ve sanayi devriminin geniş çaplı yeni zenginliğiyle ülke ihya edilmezden çok önce, ayaklanan evanjelist orta-sınıfı yatıştırdı.

Britanya ve Fransa'nın yeni emperyal vilayetlerini yöneten Viyanalılar ile Waterloo gazileri, siyasi dengeyi kurmak için gerçekleştirdikleri güçlü girişimlerinde, salt ekonomik olanların yanı sıra pek çok kilit önemde avantaja da sahiptiler. Öncelikle, devrimci ayaklanmanın anıları, anarşistleri, protososyalistleri ve bölücüleri bastırmak için, muhafazakâr rejimlerin, kendi orta-sınıf ve şehirli vatandaşlarının desteğine genelde güvenebileceği anlamına geliyordu. Aşırı kralcı protestolarına rağmen savaş sonrası dünyanın kudret simsarlarının çoğu, kargaşa korkusundan doğan tedbirli bir uysallık sergilediler. 1820'lerin sonlarında, Britanya'da Wellington Dükü'nün ıslah edilmemiş parlamentosu, 1820'de İspanya'da[37] ve en sonunda 1830'da Fransa'daki Bourbon rejiminde olduğu gibi muhafazakâr rejimlerin meşruiyetlerini kaybettikleri yerlerde, temsili hükümete sözde bağlılık gösteren daha az muhafazakâr olanla değiştirildi. Avusturya İmparatorluğu'ndaki temsilci meclisler (Macaristan ve Transilvanya temsilci meclisleri), 1825'den sonra bazı zayıf reformlar uyguladılar.[38] Piemonte'de hanedan nihayet, hiperaktif devrimci Guiseppe Mazzini tarafından yürütülen bir dizi başarısız darbe vasıtasıyla, 1837'nin yeni hukuk kuralları gibi bölük pörçük reformlara hız verdi. Mutlakıyet gönülsüzce liberalizmi tanıdı. 1830 yazında Paris'te ortaya çıkan imzalanmamış bir bildirge, bu uzlaşmayı güzelce sergiliyordu. "Orlean Dükü devrimin amacına adanmış bir prenstir. [...] Orlean Dükü bir vatandaş kraldır.

---

36. T. C. W. Blanning ve Peter Wende, *Reform in Britain and Germany, 1750-1850*, Oxford, 1999.
37. Raymond Carr, *Spain, 1808-1939*, Oxford, 1966, s. 129-146.
38. Molnar, *Concise History of Hungary*, s. 168-169.

Orlean Dükü kendisi beyan eder; Orlean Dükü daima istemiş olduğumuz gibi tüzüğü kabul etmektedir. O, başına taç yapacağı Fransız halkındandır"[39] denmekteydi. İrlanda ve Yunanistan'da olduğu gibi milliyetçi hareketlerin karşı konulamaz hale geldiği yerlerde, ödünler verildi. Büyük güçlerin 1820'lerde Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımalarına karşın, 1830'daki Katolik özgürleşmesi İrlanda'nın taleplerini geçici olarak yatıştırdı. Yeni Orleancı monarşinin Napolyoncu geleneği kısmen kabul ettiği ve popüler hükümranlığı tanıdığı Fransa'da, devrimci gelenek evcilleştirildi. Avusturya, İtalya ve İspanya'da ruhban sınıfı mensupları, kodamanlar ve bürokratların oluşturduğu bir ittifak, milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetleri yaklaşık bir on yıl kadar daha kendinden uzakta tuttu.

İspanya'da kuzeyli Katolik köylüler, uygun bir kraliyet intikal ilkesi olduğunu kabul ettikleri şeyi korumak için Madrid'deki liberallere karşı isyan ettiler. Bu sözde Karlist savaş, 19. yüzyıl Avrupa'sındaki en geniş karşı devrim hareketini temsil etmekteydi ve toplam nüfusun %3'ünden fazlasının ölümüyle sonuçlandı. Liberal bir yorumcu şöyle yazıyor:

> Navarese ayaklanmasına pek çok şey katkıda bulundu. Batıl bir dini ruh, Navarra'da belirli bir etkiye sahipti. Bilhassa dağlarda yaşayan sakinleri, yarımadanın geri kalanıyla hiçbir paralelliği olmayan ilkel bir yalınlığı, dilleriyle birlikte hâlâ muhafaza etmekteydiler. Öylesine körü körüne saf ve rahiplerinin isteklerine tabi idiler ki, kararları için herhangi bir başka kılavuza ne bakıyor ne de görebiliyorlardı.[40]

Düzenin kuvvetleri başka yerlerde güçlü olmaya devam etti. Rusya, 19. yüzyılın başlarında Avrupa sınırlarına tüneyen büyük bir muhafazakârlık haznesi olarak kaldı. Napolyon istilası, kentli Rusya'da güçlü bir uluslaşma duygusuna yol açmış olsa dahi, köylüler bakımından vatanseverlik hissi, çar ve Ortodoks Kilisesi üzerinde odaklanmıştır. Nüfus artışı ile doğu sınırlarındaki toprakların sömürüsü, imparatorluğun göreceli ekonomik gücünü geliştirmişti. Avrupai tarzda büyüyen bürokrasi, toprak sahipleriyle askeri yerleşimlerin hakim olduğu eyaletleri birleştirmeye başladı. Bununla birlikte toplum, Moskova, St. Petersburg, Riga, Varşova gibi şehirlerdeki liberallerle radikallere çokça konfor temin etmek için hâlâ fazla hiyerarşik ve toprağa bağlıydı. Devlet ikilem içindeydi. I. Alexander ve I. Nicholas, Polonya-

---

39. J. P. T. Bury ve R. P. Tombs, *Thiers 1797-1877: A Political Life* içinde zikredilen, Londra, 1986, s. 34.
40. John F. Coverdale, *The Basque Phase of Spain's First Carlist War* içinde zikredilen, Princeton, 1984, s. 274.

lılar için bazı anayasal gelişmeleri geçici olarak kabullenmiş olabilirler. Fakat sadece asillerin gücünü tahkim edeceğinden, aynını Ruslar için gerçek anlamda yapamadılar. Mutlakıyet onarıldı ve güçlendirildi ancak kökleşmiş yerel çıkarlara karşı harekete geçmek için 1860'lara kadar yeterince güçlü olmadı. Canlanan bu muhafazakârlığın itibarından, büyük ayaklanmanın 1831'de bastırıldığı Polonya'da ve Doğu Avrupa'da, liberalizmi ve Rusya karşıtı milliyetçiliği frenlemek için yardım alınabilirdi. Bu, Avusturya'daki Almanların ve Macarların gözünü korkuttu. En sonunda, 1848-1851'deki Avrupa devrimine askeri bir denge unsuru olarak getirildi.[41]

Devrimci bunalım esnasında galeyana gelmiş olan, geleneksel düzene en radikal saldırıların nedenlerinden bazıları, Avrupa dışında da giderildi veya atlatıldı. Latin Amerika'daki yeni yöneticiler, yönetimlerini meşrulaştırmakta ve bağımsızlıkla aynı zamana rastlayan Kızılderili ve yoksul Creole isyanlarını bastırmada zorluklarla karşılaştılar. İlk yıllarda, çoğu zaman oldukça tuhaf bir şekilde, İspanya Hükümdarlığı'ndan önce gelen kadim Aztek ve İnka monarşilerinin soyundan olduklarını ileri sürdüler. Sonraları, 1830'lar ertesinde ise, Fransızlar gibi Napolyon ve ailesini geri kazanmak yerine, Bolivar'ı ve özgürleştiriciler kuşağının diğer liderlerini cumhuriyetçi değerlerin ikonları haline getirmeye çalıştılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda mutlakıyet, devlet idaresinde sivil bürokrasiye daha fazla yer veren ve imparatorluğun doğu kısımlarına ilk defa işlevsel bir hükümet yaratmaya yardımcı olmuş görünen 1839'un yeniden yapılandırma (Tanzimat) fermanında doruğa ulaşarak yenilendi.[42] 18. yüzyılda kendi özerkliklerini beyan etmiş güçlü âyan, imparatorluğun her yerinde dize getirildi. Osmanlı valileri, pürist Arap Vahabi hareketini bastırmak için harekete geçti ve binyıllık Müslüman aşiret isyanlarını Sudan'a hapsetti. Bunlar, sadece devlete değil, dinsel hiyerarşinin kendisine de bir tehdit idi.

Az sayıda Avrupalının Avrupalı olmayan geniş nüfusa hükmettiği yerlerde meşruiyet sorunları daha da büyüktü. Sömürge valileri bazen mevcut kraliyet mahkemelerini desteklemeye çalıştılar. Sömürgeler sıklıkla muhalefet merkezleri haline geldikleri için, bu tehlikeli bir taktik idi. Hindistan'da genel vali Wellessey ile birincil haleflerine bağlı İngiliz yönetimi, Moğol-Babür makamlarına sözde bağlılık gösterdi. Görünürde de olsa eski düzeni koruyarak, bazı soylu rejimleri de kalkındırdılar. Mesela, Doğu Hindistan Şirketi'nin en zengin soylu sağmal ineği olan

41. Hosking, *Russia, People and Empire*.
42. Stanford J. Shaw, *A History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2: *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, 1975, s. 43-56.

Mysore'de (Karnataka-Güney Hindistan), güya "kadim Hindu anayasası" yeniden ihdas edildi ancak 18. yüzyıl hükümdarlarının başardığı siyasi yeniden örgütlenme biçimi tahrif edilmedi.[43] Öte yandan, sömürge valileri binlerce yıllık hareketleri ve köylü ayaklanmalarını bastırmak için kodamanlarla birlikte çalıştılar. Diğer bir taktik, yerel elitleri, Avrupa değerleri ve kültürüyle diyaloga çekmeye çalışmaktı. 1857'deki büyük isyan öncesinde dahi, Güney ve Güneydoğu Asya ile Ortadoğu'daki birçok İslam toplumunda, Batı bilimi ile İslami inanç arasında uzlaşma lehinde sözde modernist düşünürler ortaya çıktı. Üstelik dengeleyici pürist İslami hareketler nadiren inançsızlara yönelik kutsal savaş talep ediyorlardı. 1804'de, gerçekten, alt kıtada canlanan Sünni İslam'ın önde gelen taraftarlarından Şah Abdülaziz, Hindistan'ın artık "İslam yurdu" değil "savaş ülkesi" olduğunu ilan etti. Ayrıca başarılı bir kutsal savaş için koşulların hiçbiri bizzat Hindistan'da karşılanamadığından, yandaşlarına İngiliz hizmetine girmeleri için üstü kapalı tarzda izni verdi. Gerçekte, tüm yeryüzündeki Müslüman din adamlarının çoğunun eğilimi uzlaştırıcı idi. 1820'lerde Seyid Ahmed Barevli Güney Asya'da *cihad* telkin ettiğinde, üstelik, saldırılan Şirket'in yönetimi değil, Pencab Sihleri idi, Hintli din adamları içeriden ahlaki reform telkin etmekteydiler. Siyasi krallık arayışına girmeden önce dünyadaki krizin toplumsal ve düşünsel etkilerini sağaltmakla ilgiliydiler.

Çin, Japonya, Vietnam ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer bağımsız rejimler, neredeyse aksi yönde sorunlarla karşı karşıya kaldı. Siyasi ve dini Ortodoksluktan herhangi bir sapma tehlikeli yabancılarla onların ajanlarını cesaretlendirebilirdi. Bununla birlikte bazı değişimleri tanımak zaruri oldu. Kırılgan bir istikrar orta vadede yeniden tutturuldu. Çin'de, binyıllık Budist hareketlerin ilk heyecanı 1803 sonrası yatıştığı için, muhafazakâr Konfüçyüsçü bilim adamları ve yerel seçkinler imparatora sadakat çağrısında bulundular. 1800-1850 dönemine ait az sayıda yakın tarih çalışması mevcuttur. Ne var ki, 1850'lerin Taiping İsyanı krizini yüzyılın başlarına kadar tekrar okumak yanlış görünüyor. Rejim, Beyaz Nilüfer İsyanı sonrasında bir kuşak kadar oldukça iyi toparlanmışa benziyor. Rejimin Orta Asya ve Tibet'i siyasi ve kültürel açıdan etkin şekilde sağlamlaştırması, Britanya İmparatorluğu'nun Nepal'daki adamı Brian Hodgson'un hayranlığını kazandı. Rejim seçkin bilim adamlarının ekseriyetinin geniş desteğini almaya devam etti. Ekonomi, güçlü olmamakla birlikte henüz kargaşa

43. C. A. Bayly, *Indian Society and the Making of the British Empire*, Cambridge, 1988, 4. bölüm.

içinde de değildi. Geri dönüşümsüz ekolojik sorunlar, Allah'ın Emri imalarıyla birlikte ancak yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı. 1820'lerde Kanton genel valisi, hanedanın çıkarına olan elverişli bilgileri ve siyasi ustalığı merkezileştirmek için düzenlenmiş bir "Sea of Learning Hall" kurdu. Ayrıca kurnazca ancak güçlü bir tarzda afyon kaçakçılığıyla başa çıkmaya çalıştı.[44] Qing monarşileri gerçekte Batı yayılmacılığının farlarından felç olmuş tavşanlar olmaktan uzaktılar. Mançulara, Allah'ın Emirleri'nin meşruiyetine saldırı, rejimin Batılı güçler ve bilahare Japonya tarafından uğratıldığı gitgide daha yıkıcı mağlubiyetlerle, 1842'den sonra ancak gerçekten tüm hızıyla başladı.

DEVLET GÜÇ KAZANIYOR ANCAK YETERİNCE DEĞİL

Yenilenen 18. yüzyıl rejimleri meşruiyetlerini ve manevra alanlarını bir ölçüde korudular. Yine de baskı, devlet gücünün nihai belirleyicisi olmaya devam etti. Askeri açıdan, restore edilmiş monarşilerle diriltilmiş imparatorluklar, genel olarak kendi dahili sınırlarında, dünya savaşları öncesindeki seleflerinden daha fazla kontrol uygulayabilmekteydiler. Silah altındaki milyonlarca insanı yabancı düşmanlara karşı harekete geçirme tecrübesi, içerideki muhalifleri bastırmakta ve emperyal kontrolü yaymakta onlara yardımcı oldu. Süvariler ve piyadelerin ikmalleri 1815'den sonra iyiydi. 1819'daki kötü şöhretli Peterloo katliamında (bkz. İllüstrasyon 4.2) İngiliz işçi sınıfı eylemcilerini bastırmada onlardan yararlanıldı. Muhafazakâr devlet adamları arasında 1789'un endişe verici anılarını gündeme getiren tehlikeli boyutta radikal Ceneviz ve İspanya cumhuriyetlerini devirmek için, Fransız birlikleri kullanıldı. Napolyon'un Avusturya, Prusya ve Rus İmparatorluğu'nda savaşmak için yetiştirilmiş kuvvetleri de hâlâ devrimci fikirler peşinde olan kentli radikalleri bastırmada benzer şekilde kullanıldılar. Ayrıca bu kuvvetler imparatorluğun çalkantılı sınırlarını yerine oturtmak için de kullanılmaktaydılar. İmparator I. Alexander, hibe arazilerdeki emekli asker topluluklarını Ukrayna geneline ve Asya içlerine dağıttı. Bunlar, tarın toplulukları olarak başarılı olmaktan uzaktılar ancak çalkantılı kırsal sınırları ehlileştirmeye yardımcı oluyorlardı.[45]

Dünya savaşının askeri tortuları, Avrupa imparatorluklarının denizötesine yayılmasına da yardımcı oldu. Fransız hükümeti, dikkati

---

44. Spence, *Search for Modern China*, s. 145-148; James M. Polachek, *The Inner Opium War*, Cambridge, Mass., 1992.
45. John Keep, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462-1874*, Oxford, 1985, s. 275.

iç çatışmalardan başka yöne çekmek için 1830'da ilhakına karar verdiğinde, Cezayir, Napolyon seferlerinin yüceliğini hatırlayan sıkıntılı ve memnuniyetsiz askerler kullanılarak fethedildi. Hindistan'dan Cape yoluyla Kanada'ya kadar, Britanya İmparatorluğu, Waterloo'da Napolyon'a karşı savaşan insanlar tarafından yönetildi. Çoğu 1798 isyanında başkaldırmış olan İrlandalı askerler, farkında olmaksızın Britanya'nın dünya çapındaki gücünün kas yapısını kuvvetlendirdiler. Afrikalı direnişçilere karşı Ümit Burnu'nda kullanılan hızlı hafif süvari kıtalarının taktikleri, İspanyol yarımadası savaşının komando birliklerine model oluşturdu. Başıbozuk Khoi askeri kuvvetleri ile melez ırktan halk, Xhosa'nın kuzey istilasına karşı sınırlarda devriye gezdiler. Kuzey Amerika'da dahi, Angloamerikan ve Hint savaşlarının alarmı, askeri devlete, İngilizce konuşulan dünyanın büyük bölümünde sıradan şekilde sahip olduğundan daha keskin bir avantaj sağladı. Batı ve Kuzey Kanada, öncü yerleşimler kadar ordu ve milis atlı polisler tarafından da fethedildi. Birleşik Devletler'de ordu, yerli akıncı müfrezelerine karşı o kadar sık koruma seferi düzeni almıştı ki, savaştan daha güçlü ve daha bürokratik bir kurum olarak çıktı. Askeri ve lojistik kontrolün kombinasyonu, kuvvetleri konuşlandırmanın yeni yollarıyla birlikte, ulusal ve sömürge hükümetlerine, kırsal alan ve kaynakları üzerinde önceki yüzyılda olduğundan daha fazla hakimiyet sağladı.

İllüstrasyon 4.2 – Baskı ve reform arasında: *Paterloo katliamı! Ya da İngiliz özgürlüğünün bir örneği*, 16 Ağustos 1819. Gravür, J. L. Marks.

Hukukçularla bürokratlar da dünya savaşları çağının uzun vadeli destekçileriydiler. Tüm hükümetlerin vergi arttırmaya ihtiyacı olduğundan, tüm hükümet biçimleri altında, büyüyüp zenginleştiler. Buradaki paradigma, Alman prenslikleri idi. Bunun karşısında, aşırılıkları ayıklanmış ve sayıca azalmış eski devlet sistemi 1815 sonrası yeniden kuruldu ve 1848'e kadar yaşadı. Aslında, yenilenmiş prensler üniversite eğitimli hukukçulara ve kalem erbabı bürokratlara artık daha fazla bağımlıydılar. Devletin muazzam vergilendirme ve düzenleme faaliyeti, bunu ve bunun hızlandırabileceği ilerlemeyi kuramsallaştırmaya yönelik artan eğilimle birleşti. Dönemin tipik şahsiyetleri olarak eski rejimin aristokrat kazazedeleri Prens Metternich ile dük Talleyrand'ı düşünüyoruz ancak devlet ve devleti geliştirme fikirlerinin büyük akademik teorisyeni Hegel de daha az temsil edici değildir. Fransa oldukça farklıdır. Burada, devrimin en büyük nedenlerinden biri, kendi çeşitli mahkemeleri ve uygulayıcılarıyla birlikte eski rejimin yasal karışıklığıydı. Yasal olguların, farklı yetki alanlarının ve avukatların sayısı orta vadede düştü. Buna rağmen, 1830'dan itibaren hızlı ticarileşme yeni fırsatlar yarattı ve aşiret, büyük bir şiddetle geri döndü. 1876'ya gelindiğinde, Fransa'da hukuk mesleğine mensup 30.341 kişi vardı.[46]

Hukukçular, Britanya İmparatorluğu'nda da son derece zenginleştiler. İngiltere'deki sayıları ve refahları, 1800 ile 1850 arasında kanal sisteminin ve demiryollarının yayılışı dinamik arazi piyasasına büyük bir itici güç sağladıkça, nüfus artışının çok önünde, muazzam şekilde arttı.[47] Hukukçular sömürgelerde de şans yakaladılar. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Hindistan ve en bağımlı topraklar, yabancılardan ve az sayıdaki eğitimli yerli halktan oluşan dört başı mamur yerel hukukçulara sahipti. Bu hukuk adamları, arazi davalarından ve özellikle yerli halktan gasp edilen toprak haklarının yüksek satışından geçinerek kendilerini zenginleştirdiler. Taht'ın adaleti yerel halkın cezai yargı alanını biçmeye başlayınca, yasal işlerin bu tarafı da gelişti. Neredeyse aynı koşullar, anayasal meselelerle toplumsal ve ekonomik anlaşmazlıklar hakkındaki kavgaların eskiden beri politikacılar kadar sıklıkla hukukçularca da yatıştırıldığı Birleşik Devletler'de de egemendi.

Devlet gücünün dağılımının oldukça uğursuz bir yönü, polisin ve özellikle gizli polisin yükselişiydi. Eski rejimlerin yönetiminde gizli hükümet ajanları ve atlı polis birlikleri vardı. Ancak paramiliter bü-

---

46. Christophe Charle, *Social History of France in the Nineteenth Century*, Oxford, 1994, s. 169.
47. J. Stuart Anderson, *Lawyers and the Making of English Land Law 1832-1940*, Oxford, 1992.

rokratik gözetim ajanları fikri, 19. yüzyılın başlangıcından önce birçok toplumda yeni idi. 18. yüzyılın sonlarında Avusturya'nın "aydın despotu" II. Joseph, diğer birçok bakımdan olduğu gibi, bu konuda da zamanının önündeydi. İç düşmanlarını gözaltında tutmak için, bir siyasi polis ağını kurumsallaştırdı. Devrimci yıkıcılıkların gitgide endişelendirdiği hükümetler tarafından harekete geçirilen yeni bir gizli polis biçiminin geldiğini ilan eden, Napolyon yönetimindeki polis bakanı ve hükümet başcasusu, Avrupa'nın her yerinde "kirli oyunlar"la eşanlamlı hale gelen Joseph Fouché (1763-1820) idi. Siyasi polis sadece suçları değil, fitne ve heterodoks fikirleri de kokluyordu.

Bununla birlikte, 1830 ile 1848 devrimleri sonrasındaki tepki dönemi, hem sivil hem de gizli polisin gücü ve etkinliğindeki artış yönünde en önemli adımlara şahit oldu. III. Napolyon 1850'lerin başlarında imparatorluğunu Fransa'ya dayattıkça, *procureurs généraux*, polis bürokratlar 26.000'den fazla siyasi tutuklama gerçekleştirdiler. Mağdurların çoğu Cezayir'e sürgüne gönderildi.[48] Bu meyanda, Fransız devrimci jandarma teşkilatı, gündelik polis faaliyeti, kalabalıkların kontrolü ve bilgi toplama konularında model oluşturdu. İrlanda, Sint ve Hong Kong zabıtaları bu tarzın Britanya İmparatorluğu'na yayılışını temsil ederken, birçok Alman devleti, İtalya ve Rusya 1830 öncesi böyle birimlere sahiptiler. Halklarının merkezi polis fikrini "kıtasal" despotizmle ilişkilendirdiği İngiltere ve Amerika anakaralarında dahi, polis yerel birimlerin kontrolü altında kalmalarına rağmen borç ve suç kontrolünde tedricen gayrı resmi ajanların yerini aldı.

Tüm bunlar, 19. yüzyılın erken dönemlerindeki hükümetlerin kendi toprakları dahilindeki adalet ile şiddete kontrol uygulama ve de muhalefeti saptama ve kontrol etme girişimlerini göstermektedir. Bunu yapmak için eski yetkililerden geriye kalanların güçlüleriyle ittifaklara girdiler ancak kendi mesleklerini ve ticari sınıflarını da şu ya da bu derecede pekiştirmek ihtiyacındaydılar. Buna rağmen açıkça göze çarpan, bu amaçların pek çok olguda ancak kısmen gerçekleştirilebildiğidir. Bu bölümün kalanında haritasını çizeceğimiz artan muhalefet ile isyan gümbürtüsün oldukça dışında, toplumsal yaşamın geniş kısmı merkezi otoritelerin kontrolü haricinde kalmaya devam etti. Militarist rejimler ve toprak sahipleri, Meksika ve Güney Amerika'daki devrimci rejimlerin varisleri oldular. Amerika'nın güneyindeki köle sahipleri ile Avrasya'nın çoğundaki toprak sahipleri ve aracı kuruluşlar, teorisyen-

48. Thomas R. Forstenzer, *French Provincial Police and the Fall of the Second Republic*, Princeton, 1981, s. 226.

lerin ve rejim yöneticilerinin lanetlediği güç ve himayeciliği uygulamayı sürdürdüler. Yetkililerin gücünün süregelen eksikliği ve kendiliğindenliği, belirli grupların en kötü ve karanlık işlerine dair "bilgi panikleri"nin hızla artışına yansıdı. Büyüyen İngiliz şehirlerindeki seçkinler, gafil seyyahları gırtlaklayarak öldüren garroterlerden, İrlandalı tamircilerden ve de saygın kişilerden çaldıkları varsayılan suçlu "çiftlikleri"nden, dehşete düşüyorlardı. Fransa ve diğer Katolik Kilisesi üyesi ülkeler farmasonların yahut devrimci gelenekten geliyorlarsa, Cizvitlerin ve diğer sözde gericilerin uğursuz gücünden korkuyorlardı. İtalyanlar radikal Carbonari gizli cemiyetleriyle ilgili sıkıntılı zamanlar geçirirken, Alman otoriteleri, adamların askeri talim yaptığı devrimci kulüplerin sürekliliğinden endişeliydiler. Avrupa sömürge imparatorluklarında, İslami fanatiklerin bir türü, karışımı olan Thuglar, Çin üçlüsü veya Malezyalı "amok koşucuları", yerli muhbirlere ve gelişmemiş polis sistemine dayanan kırılgan sömürge rejimlerinin korkularını ateşliyorlardı. Birleşik Devletler'de dahi, büyük şirketlerin, yağmacı göçmenlerin veya köle isyanlarının anayasayı tehdit edebileceği korkusu dolaştı.

Bu dönemsel paniklerin bir nedeni, otoritelerin, toplumun kaynaklarını yeterince kontrol etmekte veya eğitimli personelinin daha yakın kontrol uygulamadaki süregelen fiziki yetersizliği idi. Toprak sahibi sınıflar dünya savaşları zarfında katlandıkları yüksek vergiyi savdıkları için, merkezi hükümet ve onun mali nüfuzu, 1820 ile 1870 arasında fiilen geriledi. Birleşik Devletler'de, devletlerle federal hükümet arasında paylaşılan güç, bölünmüş ve devrimin mirasçıları için de derinden şüpheli kaldı. Ancak son iki bölümde ileri sürüldüğü gibi, dünyanın pek çok bölümünde devletin kaynaklardaki süregelen nispi yetersizliği, kendi ideolojik kırılganlığıyla yansımasını buldu. 1789'dan bu yana, Avrupa'da ve savaşlar süresinde Avrupalı olmayan dünyadaki pek çok otorite merkezinin eşzamanlı zafiyeti veya harabiyetinde, yaygın bir güç boşluğu, genel bir meşruiyet krizi vardı. Popüler hükümranlık tartışılmış ancak eski yönetici gruplar, hem ülkelerinde hem de en belirgin örneği devrime karşı Avrupa'daki Kutsal İttifak olan uluslararası mutabakatlar yoluyla, kendilerini yeniden oluşturmuşlardı. Papalık, Kilise kuralları ve Ortodoks akrabalığın tamamına meydan okunmuş fakat bilhassa kırsal kesimdeki halk çıkar, korku ya da inanç yüzünden onlara itimat göstermeye devam etmişti.

Yeni Latin Amerika cumhuriyetlerinde, Fransız cumhuriyetinin dilinin yansıdığı, fazlaca uzun anayasalar düzenlendi. Buna rağmen toprak sahibi hiziplerin istikrarsız desteğine bağımlı bir askeri lider-

ler kuşağı iktidara yükseldi ve tekrar düştü. Meksika'nın on bir kez başkanı olan Antonio Lopez de Santa Anna (1794-1876) bu siyasi iniş çıkışları iyi özetlemektedir. Pek çok defa başkanlık sarayının parmaklıklarına çağrılan ve sonra arka kapıdan kovulan başkan, yönetimi süresinde Meksika'nın Teksas dahil olmak üzere geniş topraklarını Birleşik Devletler'e kaybetti. Elde hiçbir belirgin kaynağı olmayan siyasi otoriteyle, sadece kendinden bir parça sunabildi. Santa Anna'nın "1835'de ülkenin Fransız istilacılarına karşı bir savaşta [k] aybettiği bacağı, Mexico City'de cenaze söylevi verilen bir törenle yeniden gömülmek için, 1842'de defnedildiği ilk yerden çıkarıldı."[49] Birkaç yıl sonra Santa Anna, bir kere daha iktidardan indiğinde, öfkeli bir kalabalık kiliseyi istila etti ve bacağının gömülü olduğu mezarlığı yıktı.

Bu akış ve boşluklar çağı böylece, sırasıyla Avrupa'da, Güney ve Doğu Asya'da ve Kuzey Amerika'da kendi merkez üsleriyle bir dizi çatışma meclislerinde bir sona yaklaştı. Türbülansın derecesi etkileyiciydi. Gittikçe artan karakteri, 19. yüzyılı hâlâ 1789 ile 1917 felaketleri arasındaki göreceli bir denge dönemi olarak görme eğiliminde olan Avrupa tarihlerinde unutuldu. 1848 senesi, nihai olarak tesirsiz hale getirildiyse de Avrupa'daki Fransız ve Rus devrimlerinin olaylarıyla karşılaştırılabilen devrimci faaliyetlerde ve ayaklanmalarda ani bir artışa tanıklık etti. 1848'in sınıf temelli bir devrimci sosyalizmin erken telaffuzundaki ideolojik sonuçları, müteakip savaşlar daha az tahrip edici olsa dahi, çok önemli idi. Buna rağmen küresel seviyede can ve mal kaybı ağırdı. Sonraki on yılda patlak veren Çin'deki Taiping İsyanı ile Hint İsyanı tarihteki en yıkıcı iş savaşlar arasındaydı. Bir on yıl daha sonraki Amerikan İç Savaşı, uzun ömürlü bir kültürün ve ekonomik sistemin yıkımını gördü ve dünyanın her yerine, bu bölümün başlarında tartışılan ihracata yönelik ürün yetiştiren bölgelerin pek çoğunu etkileyen, ekonomik şok dalgaları gönderdi. Her ne kadar incelikle kaydedilmiş olsa da, bunun ideolojik yansımaları daha da büyük oldu.

Bu bölümün son kısmı, bu türbülansların dizilimlerinin her birini ayrı ayrı ele alacak ve sonra bazı ortak özelliklerini tanımlamaya ve de bu 19. yüzyıl ortası bunalımları arasındaki farkları belirlemeye çalışacaktır. Uzun vadede ulusdevlet, Batı sömürgeciliği ve uluslararası sivil topluma doğru ilerlemeye yol açacak olan bu özelliklerdir.

---

49. F. Calderon de la Barca, *Life in Mexico*, Berkeley, 1982, s. 462; Bakewell, *History of Latin America* içinde zikredilen, s. 385; ayrıca bkz. s. 391-393.

ASYA'DA MEŞRUİYET SAVAŞLARI: BİR ÖZET ANLATIM

Bir önceki kısımda öne sürüldüğü gibi Asya, Afrika ve Ortadoğu'da tasfiye ve yeniden inşa güçleri 19. yüzyıl başlarında gayet düzgün bir şekilde dengelenmişti. 1820'ler ve 1830'larda Osmanlı İmparatorluğu, devletin kurumlarını yeniden düzenleyen bir dizi iç darbe ile allak bullak oldu ve ona 300 yıl kadar hizmet etmiş olan askeri ve bürokratik sistemleri lağvetti. 1827-1831'deki Yunan bağımsızlık savaşı esnasında Avrupalı güçler eliyle küçük düşürücü bir yenilgi yaşadı. Bazı Müslümanlar kendi dindaşları için daha büyük bir kriz işareti aldılar. 1825-1830'da, merkezi Java'nın Müslüman krallıkları, Hollanda koloni hükümetine karşı son bir özgürlük savaşı gerçekleştirdi ve kaybettiler. İran'da 1848'de binyıllık Babi mezhebi zulme karşı silahlı bir ayaklanma sahneye koydu ve İslam "Mesih"inin (Mehdi) gelişini selamladı. Ancak bundan sonra, Asya'da isyanın hızı katlanarak arttı. Qing hanedanına karşı binyıllık Taiping İsyanı, 1851'de güney Çin'de başladı. Sonraki 15 yılda bu isyan tahmini 20 milyon insanın hayatına mal oldu, Çin İmparatorluğu'nun mali kaynaklarını mahvetti ve 1856-1860'ın İkinci Afyon Savaşı'ndaki İngiliz saldırganlığı karşısında ölümcül derecede zayıf düşürdü. Tüm bu olayların derin siyasi sonuçları oldu. Bunlar, inançları ve aziz ikonları küresel değişimin toplam hızıyla köklerinden sökülmüş insanları etkileyen kolektif bir ahlaki krizi de işaret etmekteydi.

Taiping İsyanı, 1851 sonunda,[50] bir dindar mistik, yeryüzünde yeni bir düzen yaratmak için bin yıllık Budist özlemleri Hıristiyan temalarıyla karıştıran yeni bir dini ilan ettiğinde başladı. Taipingler yahut "Göksel Yol"un takipçileri, Kanton eyaletindeki esaslı miktarda köylünün, göçmenin ve muhalif eşrafın desteğini kazandılar. İlk zamanlarında toprağı yeniden dağıttılar, kadınları özgürleştirdiler ve sonradan bazı yorumcuların yerel sosyalizm olarak değerlendirdiği cemaat temalarını yaydılar. Çok geçmeden isyan kuvvetleri Nanjing şehrini zapt ederek güney Çin'de yayıldılar. Bu hareket, Çin tarihindeki, yeni bir hanedan kurmayı başaran pek çok devrime daha fazla benzer gibiydi. Lideri olan Hong Xuikuan, Qing Ming hanedanı öncesini restore etmekte olduğunu dahi ilan etti. Ne var ki, daha ileri silahlara erişmiş Çinli eyalet valileri ile statülerini kaybetmekten korkan yerel eşraf, Beijing yanlısı ordularla güçlerini birleştirdikleri için isyan başarısız oldu. Taipingler, yaklaşık 1862'ye kadar tamamen ezilmediler, o za-

---

50. Spence, *Search for Modern China*, s. 165-193; Franz Michael ve Chang Chung-li, *The Taiping Rebellion: History and Documents*, 3 cilt, Seattle, 1966-1971.

man dahi yerel isyanlar ve Müslüman ayaklanmaları güney ve güneybatı Çin'de 1870'lere kadar guruldamaya devam etti.

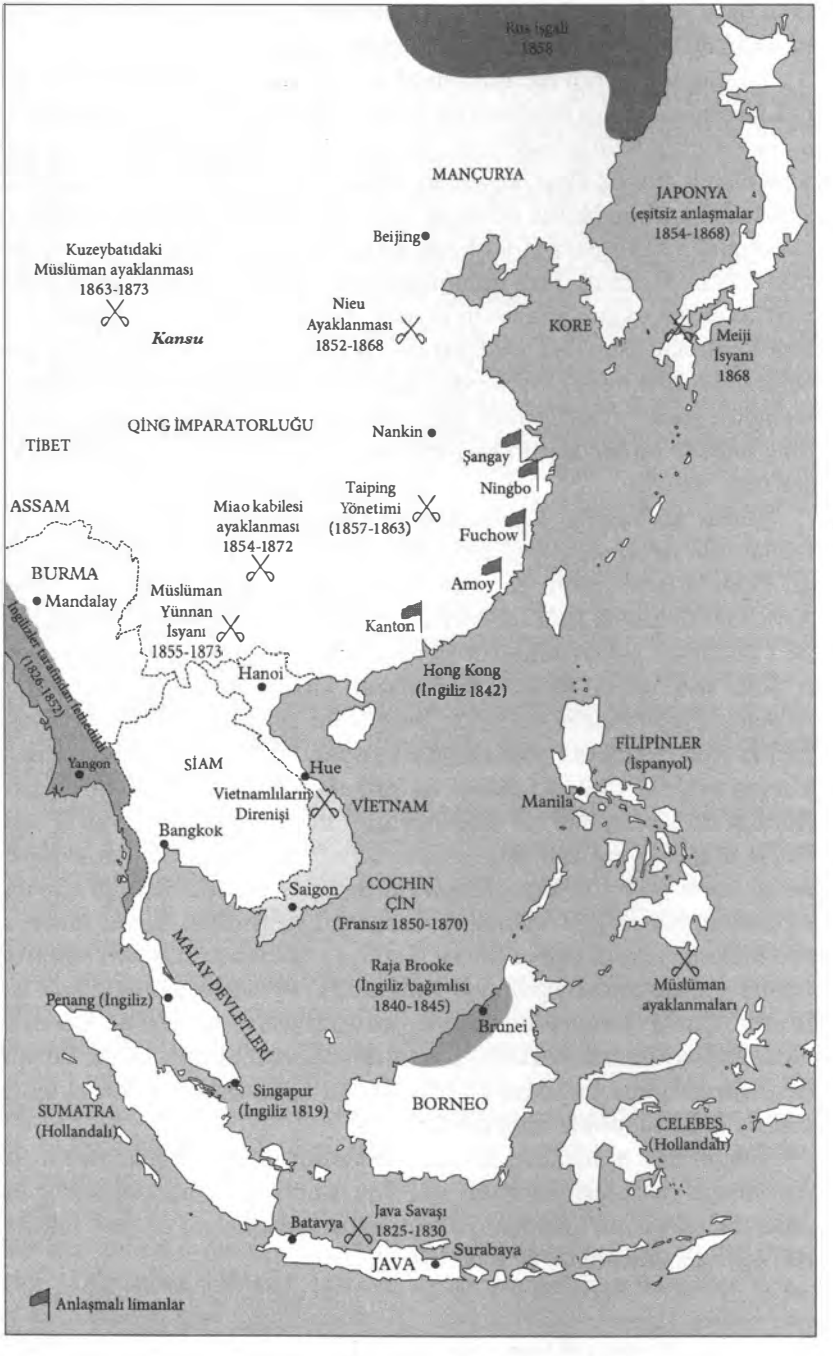
Taiping İsyanı'nın da tüm büyük kırsal direniş hareketleri gibi birçok nedeni vardır ve bunların bir kısmı 11. bölümde tüm ayrıntılarıyla tartışılacaktır. Nüfus baskısı ve afyon alışkanlığını finanse etmek için ülke dışına gümüş akışı, köylüleri enflasyona maruz bıraktı. Köylüler gelirlerini gümüş olarak ödemek zorundaydılar ancak kendi ürünleri karşılığında bakır para alıyorlardı. Bazı hoşnutsuz seçkinler onları tatmin edecek kadar makam bulunmamasına rağmen, nüfus artışı devlet makamlarına uygun adayların sayısını yükselttikçe, ayaklanmada onlara katıldılar. Binyıllık Budizm ile Hıristiyan Binyılcılığının bir Çin versiyonu, Beijing'in şimdilerde azalan otoritesinden uzakta, imparatorluğun güney eyaletlerinde güçlü bir gizli hazırlık yapmak için birlikte hareket ettiler. Bütün bu gerilimler,1850'lerin başlarındaki şiddet şeklinde patladı.

Ne var ki, Taiping İsyanı, sadece Çin için değil, Asya için de bir felaket idi. Avrupalı güçler arasındaki uzun vadeli ilişkileri de etkiledi. Taiping hareketinin en şiddetli döneminde Çin'in zayıflığı, Doğu Asya'daki üstünlük mücadelelerini canlandırma konusunda İngilizler ile Fransızları cesaretlendirdi ve rekabetlerini dünya geneline yansıttı. Kısa süre sonra, Rusya, topraklarını kıtanın kuzeydoğusuna doğru genişletme fırsatını yakaladı. Bu durum, Avrasya'nın her yerindeki İngiliz-Rus rekabetini yoğunlaştırdı ve Japonya'da genç milliyetçileri alarma geçirdi. Çin'deki dinsel ve toplumsal kargaşa Vietnam'a taştı. Burada da Vietnam'ın neoKonfüçyüsçü monarşisinin istikrarını tehlikeye düşüren Fransız müdahalesi arttı.[51] 1859'da, yeniden özgüvene kavuşan İkinci Fransız İmparatorluğu, güneydeki Cochin Çin'ine müdahale etmek için Vietnamlı Hıristiyanların toplu eziyet mazeretini kullandı. Daha batıya doğru bağımsız Burma krallığının kalıntısı İngiliz müsamahası yüzünden ayakta idi. 1870'lere gelindiğinde ise Burma, Çin'le olan ticareti Taiping savaşlarıyla ve Güneybatı Çin'deki müteakip isyanlarla bozulduğu için finanstan mahrum kaldı. Burma umutsuzca borca battıkça, Hindistan'dan nihai İngiliz saldırısı tehlikesi de daha tehditkâr hale geldi.[52]

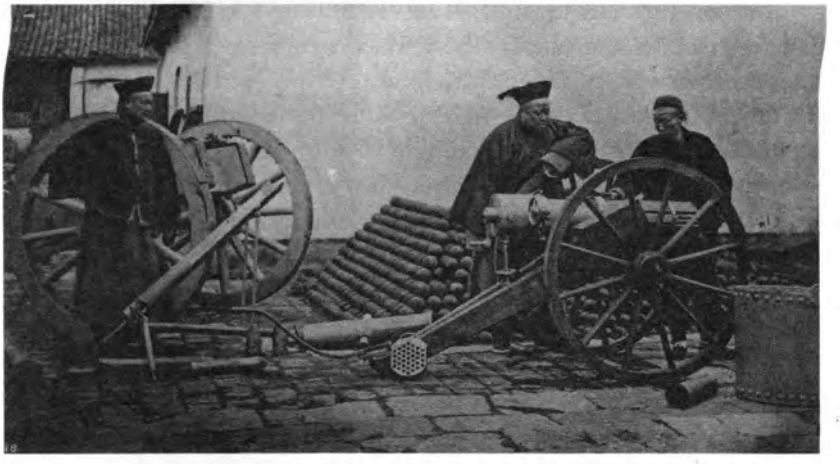
Avrupa dışı dünyadaki türbülans, kadim Çin Orta Krallığı'nın tımarlarının çok ötesine yayıldı. 1854'de Amerikalı Komodor Perry Japon, Tokugawa'nın kapalı kapılarını kabaca tekmeledi ve genç liderlerini rejimlerinin ahlaki ve mali iflasına ikna etti.

---

51. J. F. Cady, *The Roots of French Imperialism in East Asia*, Ithaca, New York, 1954, s. 103-118.
52. Thant Myint-U, *The Making of Modern Burma*, Cambridge, 1999.

Harita 4.2 – Doğu Asya'da isyan ve imparatorluk, yaklaşık 1825-1870.

İllüstrasyon 4.3 – Emperyal otorite direniyor: Nanjing cephaneliği. John Thomston'un fotoğrafı, yaklaşık 1868.

Taiping olayı, 19. yüzyılı bölen bu türden diğer Asya krizleriyle çakıştı. 1857-1859 Hint İsyanı, Mayıs 1857'de, sepoyların yahut Doğu Hindistan Şirketi'nin Bengal Ordusu'ndaki yerli askerlerin ayaklanması olarak başladı. Ödemeleri, koşulları ve statü kaybını protesto etmekteydiler. Britanya gücünün çöküşü, mülksüzleşmiş yöneticilerin ayaklanmalarından şehirli zanaatkâr isyanlarına, köylü hareketlerinin tüm türlerinin ateş almasına fırsat verdi. İngilizlerin Delhi'ye mahkûm ettiği şimdiki güçsüz Moğol imparatoru, isyanın başlıca sembolü ve merkezi haline geldi. 18. yüzyılın bölgesel yöneticilerinin diğer mülksüzleşmiş varisleri de İngiliz fetih ordularına karşı kavgaya katıldılar. Ayaklanma kısmen orta-kuzey Hindistanla sınırlandığı için kısmen de diğer Hint eyaletlerinden orduları ve Çin imparatoru adına Taiping ile savaşmak için o sırada deniz yoluyla nakledilmekte olan bir kuvveti mücadelenin içine çekebildikleri için İngilizler kazandı.

ASYA DEVRİMLERİNİN EKONOMİK VE İDEOLOJİK KÖKENLERİ

Tüm bu hareketlerin, oldukça derin, son derece farklı, içsel toplumsal ve ideolojik nedenleri vardı. Bununla birlikte, ortak özelliklere de sahiptiler. Üç genel koşul kümesi gerçekleşmiş görünüyor. Birincisi, bu isyanlar, Batı sömürgeciliğinin, beraberinde getirdiği yeni hükümet, ticaret ve ekonomik faaliyet biçimleriyle, dünyanın her yerine

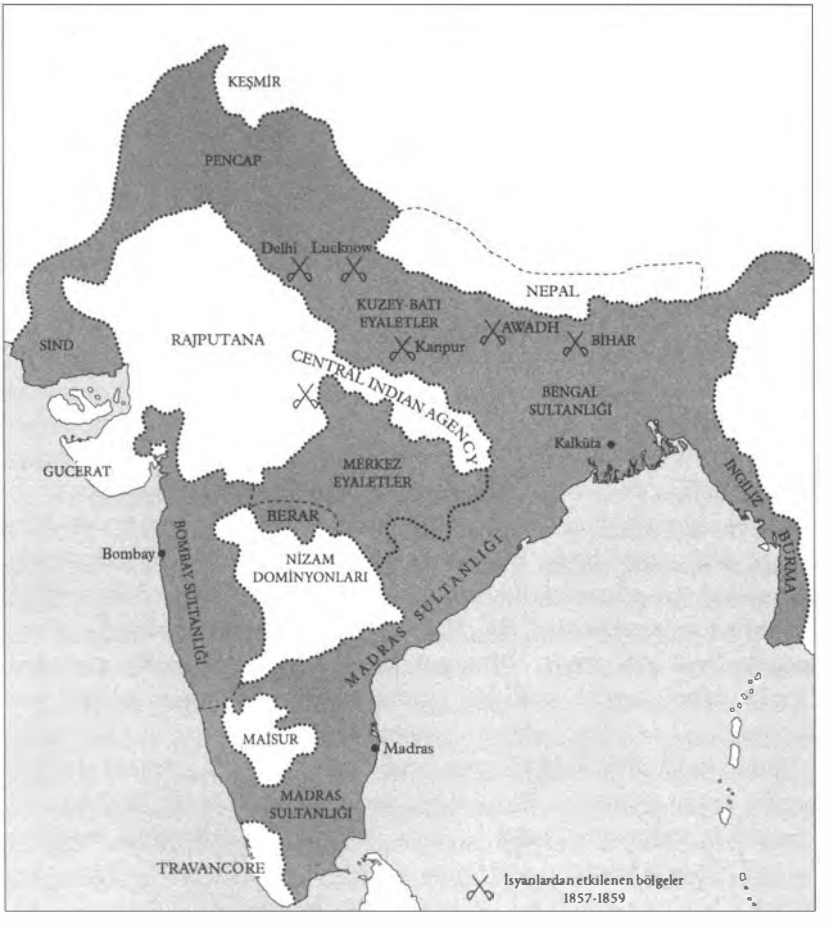
yayılmasına duyulan tepki idi. 1780-1820 dünya krizlerini ilan eden daha önceki türbülanslardan beri, Batı Avrupa öncü konumunu devam ettirdikçe bu baskılar sınırsızca güçlenmişti. İkincisi, bu büyük kurumsal yapılardaki etnik ve dini cemaatlerle ilgili iç sorunlar, yeni ideolojilerin, bilhassa Hıristiyanlığın ve onun yerel biçimlerinin yayılmasıyla, derinleşmişti. Son olarak, dünya sistemiyle sadece çok dolaylı ilişkili olan nüfus artışı ile yerel ekonomik dengesizlikler, kendi rollerini oynamışlardı.

Bu koşulların patlamaya hazır bileşimi, kritik 1850'ler ve 1860'lar döneminden önce zaten işaretlerini vermişti. Bizatihi yarı Batılılaşmacı bir güç olan Rusya, dünya çapındaki Napolyon savaşlarından beri Osmanlı İmparatorluğu ile Kaçar İran'ına daha sert baskı yapmıştı. Mücadele, hükümetin iç yapılanmasını yeniden tanımlamakla sonuçlandı ve bu, devletlere yeni bürokrasiler, daha şeffaf vergi sistemleri, modern ordular ve Batı tehdidini sindirecekleri askeri akademiler sağladı. Ancak bu dahili yenilikler, meşru yönetim meselesini gündeme getirdi. Sultan veya Pers padişahı hâlâ Müslüman hükümdarlar mıydı, değilse, inancı kim koruyacaktı? Havaya modernleşme kokusu yayılır yayılmaz, birçok modernleşme yanlısı peşinden geldi. 1848'deki Pers Babi isyanı ve akabinde Bahai inancının ortaya çıkışı, mesela, ağır Rus ve İngiliz baskısına tabi bir bölgede meydana geldi. Onun en güçlü destekçilerinden bazıları, yeni telgraf hatlarının, farklı bir moderniteye gözü ilişmiş ve onu kendilerine mal etmek arzusundaki katip ve işçileriydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin yeniden yapılanması Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkilere dair meseleleri gündeme taşımıştı. İsyanlar, 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Eyaletlerini kasıp kavurdu. Hıristiyan nüfus Avusturya ile Rusya'nın kuzey ve batıda artan nüfuzunun pekâlâ farkındaydı.

Aynı şekilde, Taiping İsyanı, Batı'nın yükselişinin pek çok yansımasını tescil etti. Binyılcı lider Hong Xuiquan, kendisinin İsa Mesih'in genç erkek kardeşi olduğunu beyan etti. Hareketin binyılcı ideolojisine yönelik misyoner eğitimi sırasında öğrendiği *İncil*'den alıntılarla heyecanlanmaktaydı. Takipçilerine göre mezhebin kurucusu ölmüş, yeniden dirilmiş ve "Tanrı'ya ibadet etmeleri ve kendilerini erdeme adamaları için herkesi uyarmıştı. Tanrı'ya ibadet edenler, diğer tanrılara ibadet etmemekle mükelleftiler. Diğer tanrılara ibadet edenler suç işliyor olacaklardı."[53] Hareketin bir lideri, demiryollarının inşasını da

53. C. A. Curwen (Der. ve Çev.), *Taiping Rebel: The Deposition of Li Hsiu-ch'eng*, Cambridge, 1977, s. 79-80.

içeren bir modernleşme programını savunuyordu. Aynı şekilde, Taiping taraftarlarının çoğu da, Batı'nın ilerlemesinden zarar görmüşlerdi. Onlar, 1839-1842'de Birinci Afyon Savaşı'ndaki yenilgiyi müteakip rejimin yüzüstü bıraktığı askerlerdi. Her şeyin ötesinde, İngiliz diplomatlar Çin vakarını ayakla altına aldığında ve hücumbotları hafif Çin yelkenlilerini havaya uçurduğunda Tanrı'nın emrine dayalı hakimiyet şüpheye düştü.

Harita 4.3 – Hindistan ve Mutini İsyanı, 1857-1859.

İllüstrasyon 4.4 – Emperyal otorite direnişte: Bihar'daki Arrah House'un sepoy asilerine karşı İngiliz savunması, William Taylor sonrası taş baskı.

Hindistan, Avrupa'ya özgü yönetim ile iktisadi nüfuzun baskısını kuşkusuz, Çin'den daha doğrudan hissetmişti. Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Napolyon çağının radikal değişiklikleriyle eski Hint egemenliği, yerini Doğu Hindistan Şirketi'nin getirdiği yeni devlet aygının yanı sıra egemenliği kısmen muhafaza edilebildiği daha tedbirli bir döneme bırakmıştı.[54] Bu, Hindistan'ı Hintliler aracılığıyla yönetmenin daha zahmetsiz olduğunu kanıtladı. Birçok şirket görevlisi, Hintli krallar, toprak sahipleri ve din adamlarının egemenliğini muhafaza etmenin, Hint halkının rızasını elde etmeye yardım edeceğine inanmaktaydı. Ancak 1848 sonrasında, yeni bir İngiliz yönelici kuşağı, bu dar kafalı siyaset ve Hintli devletlerin kararlı finansal bağımsızlığı karşısında sabırsızlanmaya başladı. Post-Moğol sarayların "kendine yeterlilik"lerini küçümser ve lonca benzeri İngiliz Bengal Ordusu'ndan şüphe eder hale geldiler. Uzaktan uzağa, bu İngiliz-Hint tavırlar, endüstrileşmekte olan İngiltere'deki erken Victoria dönemi özgüveninin zirvesini yansıtmaktaydı. Hint davranışları ile hükümdarlığına karşı

54. Barbara D. Metcalf ve Thomas R. Metcalf, *A Concise History of India*, Cambridge, 1994; Bayly, *Indian Society*, 5. bölüm; E. T. Stokes, *The Peasant and the Raj*, Cambridge, 1979.

aşikâr bir küçümsemeyle birleşen yeni bir toprak kazanma ve orduyu düzeltme dalgası, aceleyle kolay tutuşan bir şikâyet yığını oluşturuverdi. Bu, 1857-1859'daki İngilizlere karşı ordu ayaklanmalarıyla isyanlarda körüklendi. Siyasi düzeydeki bu çatışmalar, yeni tür bir toprak ağalığının belirmesinden doğan geniş bir yelpazedeki yerel gerilimlerle, ormanlık ve göçebe araziler hakkında çatışmalarla ve gelir seviyesindeki eşitsizliklerle birleşti. Kuzey Hint kasabalarında, Britanya'dan ithal edilen mamul maddelerin rekabetinden mustarip yoksullaşmış zanaatkâr cemaatler de rol oynadı. Burada isyanlar bazen popüler bir İslami biçim aldı.

İran, Çin İmparatorluğu ve Java'da söz konusu olduğu gibi,[55] dini farklar ve vatanseverlik iddiası, dikkate aldığımız tüm büyük isyanlarda önemli rol oynadı. Bunlar, bazı Hintli tarihçilerin beyan ettikleri gibi protomilliyetçi olmayabilirler. Ancak cemaate ve anavatana bağlılığı yansıtmaktaydılar. 1857 isyanı ne "Hindu" ne de "Müslüman" idi, buna rağmen ayrıcalıklı hizipler yerel etik cemaatleri dışarıda tuttuğu ve birileri yabancı otoritelerce tercih edildiği için, ister Hintli, Hint-Portekizli ister Avrupalı olsun, Hıristiyanlara oldukça evrensel bir husumeti aksettirmekteydi. Çin olgusunda, Mançuryalı yabancıyı yerinden etmek için Taiping çağrısına güç vermek, yeryüzüne yeni bir uyum ve adalet hükümranlığı getirmek amacıyla, binyılcı Budizm ile evanjelist Hıristiyanlık kaynaştı.

Kendi paylarına, Mançu Hükümdarları ve Han Çinlileri liderliğindeki seçkin orduları, 1900 Boxer İsyanı boyunca ve sonrasında, Çin'deki vatansever hareketler Hıristiyanlık karşıtı temalarla aşılandıkları için, yabancı Hıristiyan dinine olan husumetlerini ilan ettiler. Vietnam'da, 19. yüzyıl başlarının imparatorları, büyüyen Hıristiyan nüfuslarına fitne çukuru olarak baktılar. Hollandalı yöneticilerin misyonerlik faaliyetlerine pek az ilgi gösterdiği Endonezya'da dahi, 1830'larda Java'daki isyanlar ve daha sonra Sumatra adasındaki hareketler, "Adil Kral'ın dönüşü" ile dindar toplumun ıslahının İslami mesihçi dilinde konuşuyordu. Ne var ki, eski dini emirlerin ve yerel cemaatlerin dini çoğulculuğa tepkisi, Avrupa'nın meydan okuyuşuna karşı basit bir Asya tepkisi meselesi değildi. Bu, Hıristiyanlığın küresel erişiminin ve onun yeni örf ve adetlerinin sonuçlarından çok, daha büyük bir endişenin parçasıydı. Hıristiyanlığın pek çok aracısı Avrupalı misyonerler ve yöneticiler değil de yerli halk idi. Öyleyse, bazı ortak

55. Peter Carey, "Waiting for the Ratu Adil: the Javanese village community on the eve of the Java War", *Modern Asian Studies*, 20, 1, 1986, s. 55-137.

noktalar sağlasa da bu Asya meşruiyet savaşlarının kökenindeki Avrupa etkisinin rolü abartılmamalıdır.

Yüzyıl ortasının Asya'ya özgü krizleri, nihayetinde, tarımsal ve toplumsal gerilimin biriktiğini gözler önüne serdi. Bu çatışmalar, sadece Batı yayılmasının etkilerini değil, ekonomik yetki kalıpları üzerindeki daha derin bir gerilimi yansıtmaktaydı. Çin nüfusunun uzun vadeli artışı yüzyılın ortasına gelindiğinde 450 milyon seviyesinde idi. Bu artışın büyük bir kısmı, barış ve iyi beslenmenin sonucu olarak 1700 öncesinde vuku bulmuştu. Bu durum, küçük iklimsel aksiliklerin ya da dahili kargaşaların özellikle büyük sıkıntı oluşturduğu güney Çin'de, tarımsal kaynaklara baskı uyguladı. Güney'in daha istikrarlı tarım alanlarına iç göçler ise oradaki hayat standardını düşürdü ve yerleşik nüfus ile göçmenler arasındaki çatışmaları artırdı. Taiping İsyanı'nın ve bunun sonucunda Çin merkezi gücündeki gerilemenin önemli bir nedeni, burada yatar. Nüfus artışı Hindistan'da da önemsiz değildir. Kuzey Hindistan'ın eski hakim köylülüğü, rantiye sayısı arttıkça, topraktan gelen gelirlerindeki uzun vadedeki gerilemeden etkilendi. Kırılgan statülerine, toplumsal iç değişiklikler kadar İngiliz gelir memurlarının muameleleriyle de meydan okundu.

Bununla birlikte bu daha derin toplumsal ve ekonomik gerginlik hallerinde dahi, bölgelerarası mukayeseler ve tezatlar yararlı olmaya devam etmektedir. Nüfusun ve ticaretin hızla genişlemesi daha 17. yüzyıldan itibaren küresel bir fenomendi ve birbirleriyle bağlantılıydı. Avrupa'nın, 2. bölümde bahsedilmiş olan, kaynaklar üzerindeki bu genel tazyikle karşı karşıya gelmiş olmasındaki avantajı, 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde giderek daha da artmıştı. Mesela, Avrupa'nın artan nüfusu, Amerika ve Avustralya'ya göçlerle ve gitgide hızlanan şehirleşmeyle soğurulmuştu. Bu, yaşam standartlarındaki tehlikeli bir düşüşü geniş ölçüde önledi. Pek çok kuzey Avrupalı çiftçi, tüketime ve hane halklarının emeğine yeniden yön veren enerjik devrimlere duyarlı idi. Bu uyarlamalar Asya, Afrika ve Kuzey Amerika'da sadece baştan savma bir şekilde yapıldı ve genelde Avrupa'nın müdahalesiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Önceki tarihçiler kabahatin nerede olduğunu bulup çıkarmak için epey emek harcadılar. Kendi siyasi tercihlerine bağlı olarak sömürge yönetimini ya da yerli halkların rehavetini suçlu buldular. Buna rağmen Avrupa ile Asya arasındaki farkın abartıldığı söylenebilir. Avrupa'daki bu oldukça belirsiz dönüşüm, Avrupa'nın amansız ekonomik ilerleyişinden ziyade, yaşam standartlarını yükselten birkaç farklı koşulun bir arada gelişini yansıtmaktaydı. 1848 Avrupa isyanlarında doruğa ulaşan çatışmaların gösterdiği gibi bu kıta

ve onun yerleşimci kolonileri, ekonomik ve siyasi uyumun gerilimine kesinlikle bağışık değildi. Bununla birlikte Avrupalı güçler ile Birleşik Devletler'in, şimdi, doğrudan sömürgeci denetimde yaygın şekilde kökleşmiş bulunan muazzam bir küresel ticaret ağına sahip olmaları, bu adaptasyonu paraya çevirmekte kesinlikle onlara yardım etmekteydi.

AVRUPA'DA AÇLIK VE İSYAN YILLARI, 1848-1851

Asya'da yüzyıl ortasındaki türbülansa açıklama getirme konusunda, pek çok kilit boyuta vurgu yaptık: yeni ve alışılmadık hükümet biçimleri, yerel cemaatlerin eski hakların yok edilmesine tepkisi, dinsel değişime karşı safların yakınlaşması, inişli çıkışlı demografik ve ekonomik gelişmeye tepki. Tarihçiler, yaklaşık 1980'e kadar, Avrupa'daki 1848 devrimlerini, bu tür açıkça geçmişe dönük hareketler olarak değil, "ilerleme savaşları" olarak gördüler. Bunlar, bizzat Karl Marx'ın klasik formülasyonunu izleyen yeni endüstri proletaryası ile radikal entelektüellerin öncülerinin benlik davasını yansıtan sınıf çatışmaları olarak anlaşıldı. Bu kabarmalar, geriye Avrupa geçmişinin din isyanları ile köylü ayaklanmalarına bakmayıp sabırsızlıkla 1917 devrimlerini bekledi. Yakın zamanlardaki tarihyazımındaki değişiklikler, diğer birçok olgudaki gibi burada da, her ne kadar nihai olarak silmese de Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki farkları azaltmıştır. Bir kere, tarihçilerin vurgusu artık kırsal kesimlere taşındı. Radikal entelijansiyanın, zanaatkârların ve genç milliyetçilerin 1848 baharında kasabalarda meydana gelen ayaklanmaları hükümetleri tehdit etti ve hatta çoğunu devirdi. Bunların, Paris, Berlin, Münih, Viyana, Budapeşte ve Venedik gibi eski düzenin büyük merkezlerinde meydana gelmesi, ciddi bir sembolik önem taşıyordu. Ne var ki, kentli isyanlar, 1789'un folk anılarının kendileri için hâlâ taze olduğu daha hali vakti yerinde vatandaşlarca desteklenen, esas itibariyle muhafazakâr silahlı güçler tarafından bastırılabildi. Yine de bu kentli isyanlar hikâyenin sadece bir bölümü idi.[56]

Otoriteler için daha tehlikeli olan, yaygın kırsal protesto hareketleri olarak aynı zaman zarfında cereyan eden devrim niteliğinde isyanlardı. Birçok rejim kırsal kesimde henüz sadece yüzeysel dayanağa sahip oldukları için sabitleşmiş zirai huzursuzluğu bastırmak daha zordu. Kırsal protesto hareketleri ve kira karşıtı kampanyalar, bilhassa

56. Jonathan Sperber, *The European Revolutions 1848-1851*, Cambridge, 1994.

güney ve Doğu Avrupa'da hayatta kalmış olan eski tarz toprak ağalarına zarar verdi ve onlardan malikâne aidatı toplamayı sürdürdü. Bu durum, 1815'den bu yana ortaya çıkmış yeni muhafazakâr rejimlere olan desteğin temelini teşkil eden, ticari açıdan konusunda uzman yeni kırsal kodamanları da tehdit etmekteydi. Kırsal huzursuzluğun etkin bir kaynağı, cemaatlerin, yakacak, otlak ve diğer ürünleri bulduğu ormanlık arazilere ulaşımın aksamasıydı. Orta Avrupa ve İtalya'da köylüler, bir zamanlar ortaklaşa kullanılan ancak gitgide büyük toprak ağalarının sahipliğine geçen ormanlık arazileri istila ettiler. Orman muhafızlarına ile arazi çalışanlarına saldırdılar. Hayvanlara yiyecek sağlamayan, yenilerde dikilmiş ticari ağaç türleri kesildi ve köylerdeki çiftlik hayvanları otlaklarda serbestçe dolaşmaya bırakıldı. Başka yerlerde köylüler, çitleri ve sınır işaretlerini sökerek, bölünmüş olan ortak arazileri yeniden işgal ettiler. Tefecilere ve borç vermiş oldukları paraları mahkeme yoluyla geri almaya kalkışan zengin köylülere pek çok saldırı gerçekleştirildi. Bu kırsal hareketler ile kasabalardaki demokratik gösteriler arasındaki bağlantı, oldukça belirsizdi. Taşra insanları genellikle özgürlüğün diline başvuruyor, şehir meydanlarında ilan edilen yüksek emellere sahip ulusdevletlerin üç renkli bayrağı altında yürüyorlardı. Ancak şehir sakinleri, köylü asileri, özgürlüğün dilini yanlış yorumlayan anarşistler olarak kınama eğilimindeydiler. 1849 ertesinde birçok liberalin nihayetinde kanun ve düzenin güçlerinden yana meyletmeleri, kasabalardaki düzensizlik kadar yabani kırsal alanların korkusu nedeniyledir.

Liberallerin ve milliyetçilerin belli başlı kasabalardaki ayaklanmalarına, daha yoksul kasaba ahalisi arasındaki isyanlar eşlik etti. Bu hareketin genel olarak tanıklık etmişe benzemediği şey, sosyalist tarih mitinde bir zamanlar olduğu üzere, yeni endüstriyel işçi sınıfı vasıtasıyla gerçekleşen herhangi bir kas esnemesi idi. Sanayileşme, devrimlerin özellikle başarılı olamadığı Belçika, Ruhr ve Ren vadisinin bir bölümü dışında, 1848'de çok sınırlı bir fenomen idi. Başka yerlerdeki fabrika işçileri, grev yapmaya ya da endüstriyel sabotaj eylemlerine müsamahaya, genellikle daha az eğilimliydiler. Bunun yerine isyan merkezi, eski zanaatkâr nüfus ile büyük üreticilerin daha küçük, aile temelli birimlere mukavele tahsis ettiği itfa sistemi çalışanları arasında hazırlandı. Buradaki şikâyet kaynaklarının hemen hemen hepsi, zanaatkâr ailelerin gevşek kontrolü ve emek piyasasını örgütleyişleriyle bağlantılıydı. Makinelere saldırı bunun sadece bir bölümüydü. Bu zamana kadar yasadışı oluşumlara ve sendikalara topluca katılmış olan işçiler, mülk sahiplerini sindirmeye girişti ve onları koruyan poli-

se saldırdılar. Bir güney Alman kasabasında, binlerce dokumacı, kendilerini yıllardır ürettikleri bez tutarı üzerinden aldatan bir tüccara saldırdı. Köylü komünleri olgusundaki gibi, itici güç bir anlamda, yeni iş uygulamalarının ve gayrı şahsi piyasa güçlerinin, radikal İngiliz tarihçi E. P. Thompson'un "kalabalığın ahlak ekonomisi" dediği şeyi ihlal etmekte olduğu hissinden gelmiş görünüyor. Hindistan genel valisinin birkaç yıl önce ifade ettiği gibi, "Hintli dokumacıların kemikleri Hindistan ovalarında ağartıldıysa", aynı anda orta ve Doğu Avrupa'nın usta dokumacılarının can damarı kan ağlıyordu.

Bu patlamalar, Avrupa içindeki kültür ve din çatışmalarını da yansıtmaktaydı. Tarihçilerin yakınlarda belirttikleri bir husus, 1848'in hem kentsel hem kırsal hareketlerindeki yaygın antisemitizm idi. Pek çok alanda en görünür borç tahsildarları, mahalli tüccarlar ve toptancılar olarak Yahudiler, kasabalara ve kırsala sızan tüm küçük kapitalist ekonominin genelde günah keçileriydi. Yahudiler, tıpkı 1857'de Hindistan'ın *bania* tefecileri ile Taiping Çin'indeki faizci seçkinlerin yaptığı gibi, şiddeti celp ettiler. Bu gerilimler, yine de salt ekonomik olmanın ötesine geçti.[57] Kasabalardaki yeni temsilci kurulları vatandaş sınıfları arasındaki farkları silmeye başladı. Bunların bazısı Yahudileri ve devletle ilişkisi kesilmiş baskın dini grupları özgürleştirdiler. Bu tedbirler, geçmiş 30 yılın ahlaki ve siyasi paniklerinin beslediği entrikacı "ötekiler"le ilgili bir dizi gizli korkuyu deşti.[58] Güney Avrupa'nın bazı kısımlarında seyrek de olsa Protestan/Katolik tartışmaları vardı. Misafir cemaatler ile her türden yerliler arasındaki çatışmalar baştan sona Doğu Avrupa'da yaygındı ve bu durum Asya'daki çağdaş patlamalarla başka bir mukayese noktası oluşturmaktadır. Ne var ki, Avrupa'nın meşruiyet krizinin, hem seküler hem de dini veçhesi vardır. İtalya'da, Avusturya yönetimi nefreti, halk yığınlarını kilise nüfuzu aleyhine döndürdü. Zira Kilise, yerel liberallerden ve radikallerden korktuğu için Avusturya yönetimine en güçlü desteği sunmaktaydı. 1815 restorasyonundan sonra Kilise meşruiyet boşluğunu bir süreliğine akıllıca doldurmuştu. Ancak kendi topraklarındaki tüm değişiklikler boşa çıkan ve muhafazakâr politikaları başka yerlere ihraç etmek için sürekli çalışan Papa XVI. Gregory (1831-1846), zorlu bir muhafazakârdı. Halefi olan "liberal Papa" IX. Pius, önce İtalyan birliği savunuculuğu, sonra da liberalizmden hızla vazgeçmesiyle, Kilise'yi iki defa şoka uğrattı.[59]

---

57. Sheehan, *German History*, s. 659.
58. Sperber, *European Revolutions*, s. 123.
59. D. Kertzer, Davies (Der.), *Italy* içinde, s. 188-191; Roland Sart, a.g.e. içinde, s. 92-98.

Siyasi ve milliyetçi talepleri hesaba katmadan 1848 devrimlerinin yalnızca popüler, cemaatçi ve dinsel yönleri üzerinde durmak, şüphesiz, yanlış olur. Bizzat eğitimli katılımcıların ön saflarında olan ve tarihçilerin son 30 yıla kadarki tartışmalarının başlıca temeli bunlardı. 1848'in liderleri, oy hakkı reformu ve özerklik talep ettiler. İnsan haklarının dili ile devrimci gelenek çağrısı, bu isyanları, zamanın Asya olaylarında sergilenen henüz tam olarak gelişmemiş anlamdaki vatanseverlikten ayırır. Bengal'in elbette "Genç Bengal" denen kendi genç radikalleri vardı. 1850'lere gelindiğinde, Penang ve Hong Kong gibi şehirlerde Avrupa dilleri konuşan Çinliler, Batı radikalizminin dilini konuşmaya ve kendi modernitelerine kafa yormaya da başlıyorlardı. Yine de bu adamların zamanın Kuzey Hindistan veya Taiping İsyanı'nın başladığı Guangxi eyaletlerindeki kara içi isyanlarıyla bağlantıları, Avrupa'daki kentli ve kırsal asiler arasındaki bağlantılardan çok daha hafif kalır.

Avrupa'da ise, aksine, kentlilerdeki hoşnutsuzluk şimdiden milliyetçi bir isyana dönüşmüştü. Köylülerin etkin toprak işgalleri ile kumaş tüccarlarına saldırıları bir tarafa, İtalya'daki devrimler, vatansever hukukçuların, tüccarların ve liberal toprak sahiplerinin, Napolyon yenilgisini takiben Avusturya'nın yeniden yürürlüğe koyduğu hakimiyetine karşı ayaklanmalarıydı. Piyemonte kralı Carlo Alberto, başa geçmesinin ertesinde İtalyan topraklarında ve diğer İtalyan kasaba ve şehirlerinde yabancı yönetimine bir son vermeyi talep etti. Almanya'da, Berlin'deki yeni liberal bakanlık birliği ve sınır bölgelerindeki Danimarka hakimiyetine son vermeyi amaçlayan bir hareketi destekledi. Viyana'da, Prens Metternich'in uzun süren yönetiminin yerini ılımlı liberal rejim aldı ve Almanca konuşulan tüm toprakları birleştirmek için bir Pancermen haçlı seferinin arkasına ağırlığını koydu. Her ikisi de yabancı rejimlerce yönetilen Polonya ve Macaristan'da yerel vatanseverlik doğdu. Küçük ama zinde siyasi ulusların özendirdiği, gelişen bir basının, bir taverna ve kahvehaneler topluluğunun, örgütlü bir "gelişmekte olan" topluluklar ve bilimsel kuruluşlar kültürünün bir araya getirdiği liberal milliyetçilik, 1848 ile 1851 arasında kısa bir altın çağın tadını çıkardı.

Bu kabaran milliyetçiliğin, 1790'lardakinden daha da fazla telaffuz edilen bir özelliği, uluslararası karakteriydi. Alman, İtalyan ve bilhassa Polonyalı radikaller birbirlerinin barikatlarında bulundu ve bazıları nihai olarak Amerika'ya kaçtı. Mesela, Ludwig Mieroslawsky (1814-1878) kariyerine Genç Polonya hareketinde ve Carbonari'de başladı. 1846-1850 arası Berlin, Paris, Macaristan, Sicilya, Ponzanya,

Baden'deki önde gelen radikal hareketlerde bulundu ve nihayet 1871 Paris Komünü'nü destekledi.[60]

1848-1851'in radikal hareketleri, adamakıllı yenilgiye uğratıldı. Mülk sahipleri ve tüccar kodamanlar koalisyonunun çıkarlarıyla uzlaşmasıyla, fazlaca değişikliğe uğrasa da monarşik otorite geri döndü. Bu, Rus çarına, Avusturya İmparatoru'na ve Louis Napolyon Bonapart'a sadık askerlerin kapısına asılmalıdır. Tüm bu rejimlerde gerçekleşen askeri otoritenin çizgisi, 1789 veya 1917'de bu şekilde değildi.[61] Lajos Kossuth'un liderliğindeki Macar devrimciler Avusturya imparatorluk ordularını defalarca mağlup ettiler ancak bir milyon Rus askeri kontrol altına alamadılar. Tepki, kısmen, kalabalıklar şehrin sokaklarına tekrar çıktıkça, halkın 1789'un sonuçlarını hâlâ hatırlaması ve korkması nedeniyle, etkiliydi. Kısmen de radikal fikirlerin hâlâ, canlanan monarşiler ve dini görev fikirlerinin haşmetiyle, kontrol altına alınması nedeniyleydi. Devrimcilerin kendileri sınıf, ideoloji ve etnisite ile bölünmüştü. 1848'in eylemcilerinin amaçlarının bir kısmı, İtalya ile Almanya'nın birleşmesi ile Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in kuruluşu sonucunda, yirmi yahut daha fazla yıl sonra başarıya ulaştı. Yine de 1848 asilerinin kesinlikle ileri sürdüğü demokratik idealler ve toplumsal yeniden dağıtım temaları, bu kez çok daha cılızdı.

1848 modelini izlemeyen tek ülke Britanya idi. Burada dahi, İrlanda'ya kısmi bir muafiyet tanınmalıdır. Britanya kırsalı, kıta Avrupa'sından oldukça önce, bir kiracı çiftçiler ve işçiler ekonomisine dönüştürülmüştü. 1910'lardaki makineleşme karşıtı ayaklanma, gerçekten güç durumdaki yerli çiftçi cemaatlerce son tepki atışıydı. Sürekli değişim dönemi, İrlanda dışında yerini çabucak, ilerleme çağına bıraktı. 1820 sonrasında şehirlerde endüstriyel istihdamdaki hızlı artış ve yabancı göçü, Avrupa kıtası genelindeki kadar hızlı büyüyen kırsalda toplumsal hoşnutsuzlukların bazılarını soğurmuştu. 1832'de liberal toprak sahiplerinin uygulamaları temsili hükümete bir ölçüde ödün verilmesine yol açmış, güçlü bir örgütlenme ve dini kültür radikal siyasetin gelişimini köreltmişti. 1846-1847'deki, kentli radikallerin ve esnafın erkeklere evrensel seçme seçilme hakkı talep ettiği Çartist hareket, Britanya'nın ilk kitlesel siyasi hareketiydi. Ne var ki, bunu dirilten ideolojiler, sınıf temelli sosyalizmin erken bir formunu, 18. yüzyıldaki yolsuzluklara ve vergilere bir son verme talebine geri dönecek kadar da çok temsil etmiyorlardı. Radikal Çartistler, erdemli bir dindar mülk sahipleri cemaa-

60. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, cilt 2: *1795 to the Present*, Oxford, 1981, s. 35.
61. Sperber, *European Revolutions*, s. 203-238.

tinin vizyonunu desteklediler. Bu vizyon, şahsi mülkiyete ve uygun şekilde kullanıldığında zenginliğe değil, hükümete meydan okumaktaydı.

Ancak Miles Taylor'un öne sürdüğü gibi geniş Britanya İmparatorluğu, 1840'larda bir ölçüde sosyal türbülansa tanık oldu. Bu, Britanya'nın istisna olduğu argümanında değişikliğe ve kıta Avrupa'sındaki koşullarla yapılan bazı mukayeselere neden oldu. Karayipler'deki sosyal ve ırksal gerilim, 1840'lar boyunca ve 1850'lerin başlarında, bilhassa Jamaika'da, tekrar tırmandı.[62] Özgürleştirilen köleler, plantasyon sahiplerince kolayca sindirilemeyecek bir işgücü olduklarını kanıtladılar. Toprak ve siyasi katılım hakkına dair fikirler, aralarında süratle yayıldı. Bu arada adaların iktisadi konumu da kötüye gitmekteydi. Serbest ticaret yanlısı İngilizler, şeker üzerindeki vergilerin imparatorluğun her yerinde eşitlenmesini güvenceye almışlardı. Bu ve artan işçi-emek maliyetleri, Küba ve Brezilya'dakiler gibi kölelik sisteminden geriye kalanlarla mukayese edildiğinde, rekabet gücüne zarar verdi. 1840'ların Avrupa ekonomik krizi de talebi düşürdü.

Zayıf ekonomik koşulların ve arkaik sömürge hükümetlerine duyulan kinin kamçıladığı yerli vatanseverler Kanada'da, Avustralya'da ve Afrika'nın güneyinde aynı on yıllık sürede eylem halindeydiler. Güney Afrika'daki İngiliz ve Hollandalı yerleşimciler ile Kanada'daki İngiliz ve Fransız yerleşimciler arasındaki etnik bölünme, bu hareketlere, otoritelerin bakış açısıyla tehlikeli bir avantaj sağladı. Bunlar, bireycilerin çaba gösterdiği tüm toplumlarda söz konusuydu, böylelikle zamanın Avrupalı radikalleri arasındaki özerklik talepleri dikkatli izleyiciler buldu. Hem Britanya İmparatorluğu'nun hem de yerli İngiliz topluluğunun parçası olan İrlanda, Avrupa devrimlerinin hemen öncesindeki yıllarda, din temelli milliyetçiliğin serpilmesiyle birleşen kırsal ve kentsel huzursuzluğun yaygın belirtilerini gösterdi. 1848 yılı içinde kırsal şiddette kısa süreli bir artış dahi oldu. O sene, yaygın siyasi hareketleri, sadece, bir milyon insanı öldüren müthiş kıtlık etkisiz kıldı. İrlanda, 1857'nin şiddet içeren modelini değil, birçok İrlandalı radikal sonradan Hintli isyancıları alkışlasa da 1830'lardaki kasvetli Hint kıtlığı modelini izledi.

Avrasya ve Kuzey Afrika'daki yüzyıl ortası savaşlarını geride bırakmadan önce, bu olayların sadece toplumsal kökenleri açısından uzaktan uzağa mukayese edilebilir olmadığını, sebep-sonuç ilişkileri zinciriyle de doğrudan bağlantılı olduklarını tekrarlamakta yarar var. Bu nedenle, mesela, 1850 sonrasında Louis Napolyon, Fransa'nın eski Roma'ya dair Katolik duygularına hitap ederek, kendi devrim son-

62. Miles Taylor, "The 1848 revolutions in the British Empire," *Past and Present*, 166, 2000, s. 146-181.

rası rejimine istikrar kazandırmaya girişti. Bunu kısmen, Ortadoğu ve Doğu Asya'da daha saldırgan bir misyonerlik faaliyeti politikası geliştirerek başardı. Bu politika, bir taraftan Vietnam krallığıyla savaş halindeki Fransa'yı karıştırdı. Diğer taraftan da Filistin'in kutsal mekânları hakkında Fransa ile Rusya çatışması, Fransa, Britanya ve Rus İmparatorluğu arasındaki 1853 Kırım Savaşı'nın önemli bir tetikleyicisi oldu. Kırım Savaşı olayları yeni bir sonuçlar zincirini başlattı. Rusya'nın modernleşme hızını zorladı, içerideki ve Hindistan'daki ordularını yeniden düzenleme konusunda İngilizleri sarstı. Doğu Hindistan Şirketi'nin Bengal ordusunu beceriksizce düzeltme girişimleri, Hindistan'da büyük 1857-1859 isyanını başlattı. Olaylar, halihazırda küreselleşmiş dünyada, kontrolden çıktı.

Sebep-sonuç ilişkileri zinciri diğer yönlerde de işledi. Asya olayları, 1750'ler ve sonrasındakilere kıyasla daha dolaylı da olsa, Avrupa'yı etkiledi. Ancak zekice değişiklikler, ideolojiler ve organizasyonlarda kayıtlıydı. Mesela, Hindistan Mutini'si esnasındaki İngiliz sıkıntısı, İrlanda ve Kuzey Amerika'daki İrlanda radikalizmine büyük bir canlılık kazandırdı. Belki de ilk defa olarak, bu beyaz radikallerin bazıları beyaz olmayan bir "halk"ın isyanında kendi siyasi çıkmazlarıyla bir benzerlik görmeye başladılar. Bu kıyaslama birkaç yıl önce Hindistan "halk"ının temsilcilerince de yapılmıştı. Diğer taraftan Mutini, İngilizce konuşan dünyada yeni bir ırkçılık biçiminin teyidine de yardım etti. Ayrıca Taiping İsyanı süresinde ve ertesinde Asya'daki İngiliz-Fransız rekabeti Avrupa ve Pasifik'te de Fransızlarla İngilizler arasındaki rekabeti yoğunlaştırdı. Pasifik bölgesinde Fransız etkisinin ortaya çıkışı, Yeni Zelanda'da İngiliz dominyonunun sağlamlaşmasını teşvik etti ve Avustralya kolonilerini, her ne kadar bu kuşakta federasyon oluşturmayı reddetseler de işbirliğini bir ölçüde dikkate almaya zorladı.

KÜRESEL BİR HADİSE OLARAK AMERİKAN İÇ SAVAŞI

19. yüzyılı bölen bölgeler arası şokların üçüncüsü Amerikan İç Savaşı'dır. 40 milyon nüfusta 600.000 ölü sayısıyla bu savaştaki can kaybı, oransal olarak Taiping İsyanı'ndakinden daha hafiftir. Buna rağmen en modern silahları kullanan yarı endüstriyel bir toplumda meydana geldiği için, dallanıp budaklanması daha kolay oldu.[63] "Dev-

63. Brogan, *Penguin History of USA*, s. 315-345; W. R. Brock, *Conflict and Transformation: The United States 1844-1877*, Harmondsworth, 1973; Peter J. Parish, *The American Civil War*, Londra, 1975; C. Vann Woodward, *The Origins of the New South*, Baton Rouge, La., 1951.

letlerarası savaş"ı, tartışmakta olduğumuz Avrupa ve Asya olayları gibi, aynı yorum çerçevesinde ele almanın gerekçesi nedir? Tarihçiler, bir zamanlar "geri kalmış" Asya toplumları ile 1840'larla 1850'lerdeki Avrupa "modernite"si olarak baktıkları arasındaki farklılıklar çizgisini yakınlarda yumuşatabildiklerine göre, zamanın Avrasya ve Amerikan çatışmaları arasındaki esas benzerlikler de sınırlandırılabilir. Bir kere, Birleşik Devletler'in çoğu kısmı, toprak sahiplerinin hükmettiği yoksul köylülerce değil, varlıklı çiftçilerce işgal edildi. ABD'nin siyasi kurumları, çok yakınlarda tedavüle girmişti ve hiç değilse beyaz nüfus söz konusu olduğunda dini ve etnik tartışmalar yumuşatıldı. Avrupa'daki muhafazakâr çevrede yaygın olan güney konfederasyonu sempatisine rağmen, ne Britanya'nın ne de Fransa'nın müdahalede doğrudan bir çıkarı olmadığı için, bu bir dünya savaşına dönüşmedi.[64]

Ancak Amerikan İç Savaşı'nın Avrasya boyunca olduğu kadar Orta ve Güney Amerika'da da yaygın sonuçları oldu. Bu, dünya ekonomisi ile diplomatik düzenindeki sertleşen bağlantıların bir başka kanıtıdır. Savaş esnasında Birleşik Devletler'in oyalanması, mesela, Meksika dış politikasına kısa bir özgürlük imkânı tanıdı. İç savaş ayrıca, 1862-1863'de Fransız eğilimli bir Meksika İmparatorluğu'nun oluşumunu talihsiz bir girişimle desteklemek için, Monroe Doktrini'nin kutsal topraklarına baskın yapma yolunda Fransa'yı yüreklendirdi. Buna mukabil, İç Savaş'ın sonu Fransız istilacılar üzerinde bir baskı oluşturdu ve liberal Meksika cumhuriyetini korudu. Bariz yabancı müdahalesi, köylü vatanseverliğini, 1911 Meksika devriminde tüm kapsamıyla hâlâ hissedilen yeni bir meydan okuma yolunda tahrik etti. Bu meyanda, Napolyon macerasının bozguna uğraması, başta Bismark olmak üzere Fransa'nın rakiplerine Fransız gücünün sınırlılığına dair kuvvetli bir duygu verdi. İç Savaş, Japonya'nın Batı baskısından, böylelikle kısa da olsa, kritik bir soluklanma imkanına kavuştuğu Pasifik ve Uzakdoğu'da, daha saldırgan bir Amerikan yayılma siyasetinin ortaya çıkışını da durdurmuş olabilir.

İlaveten, ekonomik sebep-sonuç ilişkileri zinciri, bu Batılı türbülans merkezinden dışarıya doğru spiral olarak takip edilebilir. Mesela, Güney'in yenilgisi, bir kere Amerikan ham pamuk ve tütün ihracatı kaldığı yerden devam edince, Küba'da ekonomik depresyona neden oldu. Bu, Kübalı Creolelerin bezdirici İspanyol yönetiminden bağımsızlık taleplerini güçlendirdi. Buna karşılık, Küba isyanı, Fransa İmparatoru III. Napolyon'un da beslediği liberal İspanyol rejiminin

64. Brian Holden Reid, *The Origins of the American Civil War*, Londra, 1996, s. 368-395.

devrilmesine katkı sağladı. Kübalı devrimciler, savaşın ve devrimin kıvılcımını bu meyanda Dominik Cumhuriyeti'ne taşımışlardı.

Atlantik taşımacılık ticaretindeki 1861 öncesi tehdit altında gibi görünen Britanya hakimiyetine, İç Savaş'la yeni bir yaşam alanı verildi.[65] Ülkenin pamuk fabrikaları hızla yükselişe geçti. Pamuk teminindeki beklenmedik kaybı izleyen geçici sıkıntı döneminden sonra, ham pamuk stokçuluğu ortadan kalktığı için tekstil endüstrisi toparlandı. Amerikan ham pamuğunun ana müşterisi Britanya, savaş güney devletlerinin limanlarını bloke ettiği için şimdi diğer ikmal kaynaklarına döndü. Yerine en uygunu uzun elyaflı mısır pamuğu olmakla birlikte, kısa elyaflı Hint pamuğu da dünyanın her yerinde büyük talep gördü. Hintli ve Ortadoğulu pamuk ihracatçıları büyük servetler kazandılar. Hıdiv İsmail'in Mısır hükümeti, muhteris bir askeri modernleşme ve kamusal eserler programını sürdürebilmek için Avrupa para piyasalarına hâlâ büyük ölçüde borçluydu. İngiliz yatırımcılar Osmanlı Anadolu'sunda pamuk yetiştiriciliğini başlatmaya çalıştılar. Bu nedenle, İç Savaş çağı, orta dönem Viktoryen emperyal İngiliz ekonomisinin en yüksek patlama noktası haline geldi. Pamuk ve tütün fiyatlarındaki bu ani yükseliş ve o sıralarda Avustralya'nın güneyi ile Kuzey Amerika'nın batısında altın keşfedilmesi, büyümeye hız verdi. Tüccarlar, Melbourne, Bombay ve İskenderiye'de büyük neogotik saraylar inşa etti. Hindistan'da yenilerde zengin olan pamuk üreticisi köylülerin arabalarının tekerleklerine gümüş çember geçirttikleri rivayet edilir.

Amerikan üretiminin kaldığı yerden harekete geçmesini takiben, iflaslar çok şiddetliydi ve dünya ekonomisini 1870'ler ile 1880'lerin uzun depresyonunun kasvetine sevk etmeye başladı. 1867 sonrasında pamuk fiyatlarındaki düşüş, mısır finansı için ölümcül bir yaraydı ve ülkeye 1870'ler boyunca eziyet çektiren anayasal krizin habercisi oldu. Hint pamuğu fiyatlarındaki eşzamanlı düşüş ve Hindistan'ın batısında aynı zamanda meydana gelen kıtlık, kasabalarda ve kırsal bölgelerde yeni militanlıkların gelişmesini teşvik etti. Bağlantılar dolaylı da olsa, pamuk üretilen kırsal alanlarda yoksulluğun yaygınlaşması Batı Hindistan'da İngiliz karşıtı milliyetçiliğin gelişmesine güçlü bir şekilde yardım etti. Uzaktaki Rusya'da dahi, Amerikan pamuğu ikmaline, İç Savaş'ın açığa çıkardığı bu tehlikeli bağımlılık, ürün yetiştirmek için ideal olan Orta Asya'nın verimli topraklarını ele geçirmek için militaristlere gerekçe sağladı.

---

65. P. K. O'Brien, *The Economic Effects of the American Civil War*, Basingstoke, 1988.

Bu durumda, ticaretin, yönetimin ve ideolojinin doğrudan bağlantıları, etkilerini dünyanın her tarafına yaydığı için Amerikan İç Savaşı da, Taiping İsyanı veya 1848 devrimleri gibi bir anlamda küresel bir olaydır. Bununla birlikte, kökeninin ve sonuçlarının Avrupa ve Asya'daki çağdaşı olaylarla herhangi bir genel bağlantısı var mıdır? Bazı uzak benzerlikler olduğu görünüyor. Doğmakta olan konfedere devletin ezilişinde, birliğin kendisi, 19. yüzyıl başlarının hâlâ gevşek ve değişken siyasetlerinin yerini, büyük ve birleşmiş ulusların ve daha merkezi ve de ekonomik açıdan çok yönlü bir üstünlüğün alacağı, çok daha geniş bir yeniden düzenlenmeyi takip ediyor ve katkıda bulunuyordu. Amerika'nın kuzey eyaletleri boyunca daha bilinçli bir ekonomik ve siyasi devlet ortaya çıkıyordu. Kuzeyliler, yabancı etkisine müsait olabileceği için bir "köle ulusu"nun kuzeye ve batıya rekabetinden korkmaktaydı. Ortaya çıkmakta olan, Almanya'nın sakinleri gibi onlar da emekleme aşamasındaki endüstrilerini oluşturmak isteyen korumacılık yanlılarıydı ve Güney'in serbest ticaret eğilimlerinden ve Britanya ile bağlantılarından şüphedeydiler.

1860 öncesinin Amerikan federal hükümeti, dönemin Avrupa politikalarının standartlarıyla dahi, zayıf bir kurumdu. Güney devletlerinin ilk etapta birlikten ayrılabilmelerinin bir nedeni budur. Başkan Abraham Lincoln, kuzeyli devletleri silahlı destek için savaşa çağırdı. Daha güçlü, donanımlı ve merkezi bir hükümeti, en azından geçici olarak, müdahaleci siyasetin ve genişletilmiş bürokrasinin farklı çizgisiyle savaşın kendisi, meydana getirdi. Ancak federal hükümetin gücünün yeniden azalmasından sonra dahi her bir devlet, savaş esnasında geliştirdikleri yeni yönetim biçimlerinden bazılarını sürdürdü. Daha geniş kapsamda, henüz devlete sadakat ve yerellik yüzünden parçalar halinde olmasına rağmen, Amerikan milliyetçiliğine benzer bir şeyler gelişigüzel de olsa belirmeye başladı. Yine bu bağlamda, daha güçlü bir federal Amerika'nın kanlı doğumu, İtalya veya Almanya'nın birleşmesi ve Japon modernleşmesi hareketleriyle uzaktan ilişkilidir. İngilizce konuşulan dünyada, Kanada Konfederasyonu (1868) ve aynı dönemde İngiliz Yeni Zelanda'sının takviye edilmesi, paralel gelişmeleri temsil etmektedir. Ekonomik değişim, artık daha büyük, birleşik ulusdevletlerin oluşumunu talep eder görünmekteydi. Daha eğitimli ve farkındalık içindeki orta-sınıflar, böyle devletlerin gücünün yeteceğine inanılan psikolojik korumaya can atmaktaydılar. Şüphesiz, istisnalar mevcuttu. Avustralya'daki dağınık İngiliz kolonileri sonuçta bir sonraki yüzyılın başlangıcına kadar kaynaklarını bir havuzda toplayamadılar. Burada, geniş güney kıtasında koloniciler ticaret, yasama

ve birlikte ibadet gibi daha fazla ortak nokta buldukça, devlet inşası aşağıdan yukarıya ve yavaş çalışmaktaydı. Güneyin gelişim örüntüleri, patlamaya hazır kölelik ve batıya doğru genişleme meseleleri olmasaydı, Birleşik Devletler'inkine benziyordu.

Amerikan İç Savaşı, köhne 18. yüzyıl Britanya dünya ekonomisinin Batılı kolunun çekirdek bir bileşeninin de nihai ölümünün işareti oldu. Amerika'nın güney devletlerinin muazzam büyük ve çoğu İngilizlerce kurulmuş köle plantasyonları, 18. yüzyıl Britanya dünyasının diğer kilit kurumu Doğu Hindistan Şirketi'nin yokoluşundan sonraki on yılda ortadan kalktı. Bu yozlaşmış eski tekelin, geriye kalan askeri işlevler ve yönetim işlevleri açısından dahi, yetersiz olduğu görüldü. Amerikan liberal reformcularının gözünde kölelik ve köle sahipliği aynı derecede verimsiz ve yozlaştırıcı görülür oldu. Köleliğin, piyasa dışı emek kontrolünün bu "kendine has kurumu"nun, cumhuriyetin kıtanın batısında açmakta olduğu yeni topraklarda kök salmasına izin verilemezdi. Devletin hakları anayasada kutsal kabul edilmekle birlikte, kuzeydeki Cumhuriyetçiler ile Demokratlar arasında beliren hakim bir görüşle, nefret uyandırıcı addedilen toplumsal formları korumak için artık tarihin ve kültürün yardımı istenemeyecekti.

Atlantik'in her iki yakasındaki reform hareketleri, iç içe geçmiş ahlaki ve iktisadi argümanlarında çoğu zaman oldukça doğrudan bağlantılıdırlar. Avrupa'daki 1848 devrimleri, Britanya'daki Çartist hareket, İrlanda'daki Fenian ayaklanması ve Birleşik Devletler'deki kölelik karşıtı olaylar, benzer ideolojilerin ifadesidir. Tamamı, bir düzeyde, birey hakkıyla bir vatandaş olarak ilgiliydiler. Atlantik üstünden aktivist hareketler ve matbu evrak, alkol karşıtı ve kölelik karşıtı hareketleri, kadın hareketlerini ve kilise gruplarını bağladı. Selamet Ordusu, Britanya'da ve imparatorluğunda ortaya çıktığı aynı zamanda, Birleşik Devletler'de de faal hale geldi.

Kitlesel özgürleştirme vizyonunun ahlaki etkisi, uygulamada kusurlu olsa da, göz ardı da edilmemelidir. İngiliz radikal John Bright, Amerikan savaşı örneğini "demokrasi, özgürlük ve emeğin onuru" için dünya çapında bir mücadele olarak kabul etmektedir.[66] Bright ve onu takiben bizzat Gladstone, Amerikan köle özgürleştirmesiyle, Britanya'daki, 1867 ve 1885'de sonuçlandırılabilen, küçük ölçekli çiftçilere ve emekçilere oy hakkı verilmesi arasında bir benzerlik kurmuştur. Protestan Avrupa'da popüler siyasete yeni bir karizmatik ton girdi ve bunun kölelik karşıtı ahlaki söylemde kökleri vardı. Manevi yeniden

66. Eugenio F. Biagini, *Gladstone*, Basingstoke, 2000, s. 59-60.

silahlanma sert siyasi endişelerle pekiştirildi. Başlangıçta, Britanya'da pamuk arzındaki kaybın neden olduğu endüstriyel dağılma, işçi radikalizminin yeniden belirişinin habercisi olmuş görünüyor. Ancak Lancashire'ın işçi sınıfı ne ayaklandı ne de isyan etti, çoğu Birlik'in davasını, görünürde kendi çıkarları aleyhine de olsa, gerçekten desteklediler. Tekstil işçilerinin siyasi olgunluğu, hem Muhafazakâr hem Liberal siyasetçileri seçmen imtiyazının daha da genişlemesinin uygunluğuna ikna etmek için çok iş gördü.[67] Britanya İmparatorluğu boyunca, ilk sömürge milliyetçileri, İç Savaş'ın sonuçlarından, uzaktan da olsa, kuvvetle etkilendiler. 1848-51'de gerilemesini takiben demokrasi veya en azından temsili hükümet, şimdi tekrar harekete geçmiş görünüyordu.

İllüstrasyon 4.5 – Erdemli terörist: John Brown (1800-1859), kölelik karşıtı. Augustus Washington tarafından, eski fotoğraf tekniğiyle, yaklaşık 1846-1847.

67. Speck, *Concise History of Britain*, s. 86-87.

Buna rağmen kaçınılmaz olarak, İç Savaş'ın en yaygın ve uzun vadeli etkileri, savaşılan alanın kendisinde kaydedildi. Bu birçok açıdan tarihteki ilk ağır mekanize savaştı. Ağır silahlar, askeri düzenlemeleri mahvetti ve tüm şehirler bombardımanlarla yerle bir oldu. Çekilen acıları kaydetmek ve vatanseverliği teşvik etmek amacıyla şimdilerde elde kameralar vardı. Avrupa ordularının komutanları bunu çabucak öğrendiler. Savaş levazımatı üretimindeki yüksek artış, yeni tip silahları, özellikle de hafif silahları, dünyanın her yerine yaydı. Yasal olarak ticareti yapılan veya kaçırılan silahlar, kraliyet veya sömürge ordularının güçlerini takviye ederek ancak devrimciler, anarşistler ve köylü asilerce de heyecanla talep edilerek, Avrupa, Asya ve Afrika'ya doğru kendi yollarını buldular.

BÜTÜNLEŞME Mİ, AYRIŞMA MI?

Bu bölüm, 19. yüzyılı bölen büyük çatışmaları birleştiren doğrudan ve dolaylı bağlantıları ana hatlarıyla açıklamaktadır. Burada dünya tarihi "homojenleştirilme"ye çalışılmadı. Arjun Appadurai gibi sosyologlar, elektronik iletişimin ve sermayenin kıtadan kıtaya anlık hareketinin güncel döneminde dahi, yerelliğin daha geniş dünya güçlerini "yamyamlaştıran" ve birleştiren unsur olmayı sürdürdüğünü ileri sürmektedir. 19. yüzyılın ortasındaki koşullarda, özel ve "fragman" olan son derece daha önemli kalmaya devam etti. Amerikan İç Savaşı'na, Taiping İsyanı'na veya Hindistan'daki Mutini'ye yakalananlar bu olayları, kendi bölgeleri veya ülkelerinin toplumsal ve hayali coğrafyaları açısından kavrayacaklardı. Liderleri, yerel esnaf veya dindar zanaatkârlardı. Bu bölümde tartışılan hareketlerin çoğunda, daha geniş bir siyasi otoritenin çöküşü, yoksulların, ahlaki iddialarının toplumdaki baskın grupların ya da muhalif seçkinler veya yerleşik köylüler arasındaki düşmanlarının ideolojileriyle ya hiç ya da pek az ilgili olduğu kendi benlik davalarına imkân verdi. Hindistan, Çin ve Güneydoğu Asya'da, "kabile" halkları, uzun yıllar boyunca mahrum edildikleri toprak ve üretim haklarını aramak için 1850'lerdeki bu türbülanstan yararlandılar. 1840'ların Avrupa hareketlerinde, birçok marjinal grubun hak iddialarını da fark ediyoruz: vasıfsız işçiler, eski feministler, dini bağnazlar ve sosyalist anarşistler. Kısaca, "devletlerarası savaş", köle plantasyonlarının firarileri ve Birlik ordularında askerler olarak, Afrikalı-Amerikalı aktörlere kapı açtı. İdeolojik konumlar, yüzyıl ortası savaşlarının başkahramanları arasında, savaş cephesinden uzak köylülerin ve kasaba sakinlerinin Bolşevik Devrimi veya Osmanlı'da halifeliğin ilgasını çabucak öğrendikleri elli yıl sonra-

sından, 1917'dekinden dahi, daha dağınık kaldı. 1850'ler ve 1860'larda binyıllık dinin güçlü çağrısı kapsayıcılığını sürdürdü. Çin'de erkekler ve kadınlar Maitreya Buda'nın veya İsa'nın genç biraderinin dönüşü hakkında konuştular. Son çağın, Hindistan'da Kali Yuga'nın, Birleşik Devletler'de köleci günahkârlar üzerinden Tanrı'nın intikamı çağının, geldiği kehanetinde bulundular. Deneyim tarihi olarak yükselme devrini sonlandıran isyanlar sağanağı, ortak kalıplar içine rahatça çekilmemesi gereken birbiriyle bağlantısız bir özel tarihler yamalı bohçası idi. "Bölüm" tarihçileri burada haklıdırlar.

Bu bölüm, buna karşın, tarihçilerin bunlar arasındaki ahlaki ve maddi bağlantıları da incelemek zorunda olduklarını ve bunların, küresel bir perspektif benimsendiğinde güçlü bir şekilde su yüzüne çıkacaklarını ileri sürmektedir. 1850'lerin kırılmalarının bazı liderlerini göz önüne getirin. Taiping İsyanı'nın başpeygamberi bir Hıristiyan misyoner okulunda eğitilmişti. Hindistan'da Kanpur'un Hintli asisi Nana Sahib'e, özel İngiliz hocalar İngilizce ve Fransızca romanlar okumayı öğretmişlerdi. Bu adamların her ikisi de Fransa veya Birleşik Devletler'in kendi çatışmalarına müdahale edeceğini umut etmekteydi. Avrupa'daki popüler 1848 hareketlerinin başlıca liderleri ile göçmen sömürgelerde zamanın özerk yönetim yanlıları, Fransız Devrimi ve İnsan Hakları Bildirgesi'nin, temel olaylar olarak içinde yer aldığı bir dünya fotoğrafının varisleriydiler. Amerikan İç Savaşı'nın her iki tarafı da Bağımsızlık Bildirgesi'ni insan haklarının evrensel sözleşmesi olarak kullandı. Bunu geçmişle karşılaştırınız. Bu, altmış yıl önce küresel emperyalizmin ilk döneminin başlangıcında, farklı idi. O zaman, 1780'lerde Moğol imparatoru Şah Alam ile General George Washington, İngiliz gücünün küresel erişimiyle karşı karşıya kaldılar ve Fransa ile İspanya'da bir denge unsuru aradılar. Buna rağmen, dünya anlayışları bütünüyle farklıydı. Öyleyse, Çin Orta Krallık fikirlerini, Moğolların Timur karizması kavramını ve Kuzey Amerika'da geliştiği haliyle eski Whig cumhuriyetçilik ideolojisini birbirine bağlamak yeterli değildir. 1840'larla 1850'lere gelindiğinde, liderler ve bir ihtimal dünyayı saran büyük fikir ayrılıklarının kimi en önemli takipçileri dahi, yüz yüze kaldıkları daha berrak bir küresel hegemonya anlayışına sahiptiler.

Gelişmekte olan sol, köle özgürleşmesine ve çağdaşı Asya isyanlarına bilhassa dikkat etti. Bizzat Karl Marx, her ne kadar sonuçta "Şark"ı farklı bir kavramsal kutuya havale etmişse de Avrupa ve Asya isyanlarının aynı kavramlar dizisini kullandığını göz önüne alan, muhtemelen ilk çağdaş düşünür idi. Bu ve bir önceki bölümler, popüler veya "ikincil" isyan yansımalarının, küresel tarih için oldukça karma bir resmini sağlamaktadır. Bunun doğrudan önemi elbette devre dışı bıra-

kılamaz. İsyan, dünyanın her yerinde iktidar ve ekonomik sömürü yapılarını derinden etkiler. 1789-1793'ün ve 1848'in Paris kalabalığı eski otokrasilerin ortadan kaldırılmasına atılmasına yardım etti. 1815 ile 1831 arasındaki Karayip köle isyanları plantasyon sistemini ölümcül derecede zayıflattı. 1770'lerde Rusya'daki ve 1850'lerde Hindistan'daki köylü isyancılar, mevcut sömürü sistemine onarılamaz şekilde hasar verdi. Yine de genel olarak, bunlar sadece, süregelen eleştirilerle ve elit eylemcilerle "orta halli" insanların ortadan kaldırılmasıyla bu kurumların önceden zaten ciddi şekilde aşınmış olduğu yerlerde etkili idiler. Pek çok kentsel isyan olduğu gibi, hiç etkisi olmayan veya elit saldırılarının hükümet kurumlarıyla halihazırda uzlaşmadığı durumlarda, statükoyu pekiştiren köylü ya da köle ayaklanmaları da vardı.

Bu nedenle, popüler veya madun ayaklanmaların 19. yüzyıl boyunca değişim için bizatihi karşı konulamaz bir güç haline geldiği, bir mittir. Ancak popüler ayaklanma fikrini küresel seviyede böylesine güçlü bir siyasi eser kılan da, tam da bu mitik durum oldu. 1850'lerin ve 1860'ların radikalleri ve ilk sosyalistler, baskı altındaki İrlandalıların ayaklanmalarıyla Hintli "asiler" arasında ya da Amerikalı siyahların ve 1848 Avrupa işçi sınıfının mücadeleleri arasında zaten bağlantı kurmaktaydılar. Tüm ırkların "halklarının" küresel mücadelesi fikri şimdiden kök salmıştı. Bu mitin tarih yapıcı gücü, dünya ekonomisinin geçici olarak hakim çekirdeğinden uzak birçok merkezde uzun vadede kayıt altına alındı. Devrimler, Çin'e ve Rusya'nın uzak kömür havzalarına dek gelecekti. Kitle hareketleri, Hint şehirlerinde ve Afrika plantasyonlarında meydana gelecekti. Bir küresel hareketin parçası olarak görülen bu ayaklanmalar, aralarındaki gerçek bağlantılar belli belirsiz de olsa, bizatihi büyük önem taşıdılar.

Son olarak, bu olaylarla gelecekte patlak verecek çatışmalar arasındaki bağlantılar neler olabilir? Almanya, İtalya, Japonya ve Meksika'da birçok şekilde izinden gidilen devlet inşası savaşları, akışlar çağını sonlandıran türbülanstan geriye kalan konulara çeki düzen vermeyi temsil eder. Bu arada, hızlı ekonomik büyümeden güç kazanan devlet, daha fazla netliğe ve daha fazla amaca ulaştı. Bismark, Cavour ve Meiji Japon reformcuları, tam olarak nereye gittiklerini ve neyi başarmaya çalıştıklarını, asi köylüler, aydınlar ve birkaç yıl öncesinin şairlerinden daha iyi biliyorlardı. Ulusun anlamı, aynı nedenle, daha dar ve daha az kapsayıcı hale, devlet de davetsizce araya giren bir hale gelmişti.

Son bir konu grubunu daha bağlama yerleştirmek gerekmekte. 1860 sonrasında artan gaddarlıkla, bir taraftan Avrupalı yerleşimciler ve öbür taraftan göçebe, orman sakini ya da yarı göçebeler arasında, dünya genelinde toprak savaşları patlak verdi. 12. bölüm bu hususu

ele alacaktır. Savaş, ganimet idi fakat çoğu zaman savaş vesilesi, Avrupalı devlet, hükümranlık ve toprak kullanımı nosyonlarının yerel halkınkilerle çatışmasıydı. 1846'dan itibaren, Afrika'nın güneyindeki Xhosa ve Zulu savaşları ile Yeni Zelanda'daki Anglomaori çatışması, Amerikan kırları ve Brezilya ormanlarının istilası ile benzerlik arz eder. Hawaililerin ve diğer pasifik adaları sakinlerinin insan haklarına saldırılar, toprak üzerindeki ayrıcalıklı hakları yok etme dürtüsü haline dönüşmüştü. Asya ülkelerinde sömürge girişimcileri yataklı demiryolu vagonları için odun, yeni endüstrileri beslemek için madeni ürün taleplerini acımasızca ileri sürerlerken öncü yerleşimcilerin yerli halkı yağmalaması, faaliyet alanlarını genişletti.

Bu bölümde betimlenen huzursuzluk, bu sömürgeci kara savaşları için bir tür katalizör görevi yaptı. Avrupalının bu büyük "açlık"ı ve 1848 sonrası Avrupa devrimleri, yerleşimcilerin bakir topraklara göçünü hızlandırdı. Hint İsyanı'nın emektar İngilizleri Yeni Zelanda ve Güney Afrika savaşlarına katıldılar. Fransız Yeni Kaledonya'sında yerli Kanak halkı, 1878'e kadar ayaklanmadı. Fakat buna meydan veren siyasi ve tarımsal gerginlikler, 1850'lerin başlarında devrim sonrası göç arttıkça, tırmanmaya başladı. Kolonide hükümlü binlerce Fransız'a, daha sonra 1871 Paris Komünü'nden siyasi mahkûmlar katıldı.[68] Aynı şekilde, Amerikan İç Savaşı, geri kalan Hindistan topraklarının kitlesel işgali için yolu temizledi. Çin'de dahi, yüzyıl ortası isyanları sırasında rejimin çöküşü, bir köylü diasporası dalgasını imparatorluğun sınırlarındaki, bilhassa Yunnan ve Mançurya'daki, tepelere ve yüksek ovalara salıverdi. Tüm bunlar, ekonomik olsun, kültürel olsun, küresel tarihteki dönemleri dikkatle belirginleştirmek için hangi tür girişimlerin güçlüklerle dolu olacağını bize hatırlatmaya yaramaktadır. Daha önceki siyasal ve ekonomik kararların, dünyanın güç merkezlerinden dışarıya doğru helezon yaparak kontrolsüz bir şekilde ilerleyen öngörülmemiş sonuçları, haklar, onur ve kaynaklar üzerine süregelen yerel çatışmalarca özümsendikçe derinleşmekte ve değişmekteler.

ARGÜMANI GÖZDEN GEÇİRME

19. yüzyıl ortası dünya krizlerinin kökenleri, birçok bakımdan önceki 1780-1820'nin "ulusların enkazı"nın bir uzantısını oluşturmuştur. Bir kere daha, 1848'den 1865'e kadar, dengesiz ekonomik büyüme ve iktidarın tüm biçimlerinin meşruiyetinin bağlantılı sorgulanışı, dünya

68. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 33.

çapında çatışma potası teşkil etti. Avrupalılar ile Kuzey Amerikalılar bu krizleri büyük katliamlarla çözdüler. Pek çok kurum çökertildi. Ancak Batı'da devlet daha bir şiddetle ve gücünü okyanus ötesine daha da etkili şekilde yansıtabilir biçimde ortaya çıktı. Asyalı, Afrikalı ve Latin Amerikalılar ve de Pasifik sakinleri, karşılaştırılabilir şiddette savaşlar, çatışmalar ve devrimler yaşadılar. Bu ayaklanmalar arasında farklı küresel bağlantılar vardı. Asya ve Afrika'daki çatışmaların yansımaları bazen Batılı krize doğru "gerisin geri sekti" ve 1780 ile 1820 arasında olduğu gibi, krizi şiddetlendirdi. Buna rağmen genelde olayların akışı, artık kesin olarak Avrupa ve Kuzey Amerika'dan dışarıya doğruydu.

Şüphesiz, Avrupalı olmayanlar, onlara musallat olan dış güçleri kendine mal eden, dönüştüren ve direnen etkin özne olmaya devam ettiler. Ancak Batı ile dünyanın geri kalanı arasında gücün ve bilginin kullanımı konusundaki farklılıklar 1780'dekinden çok daha büyük hale gelmişti. Avrupa harp silahlarının daha da gelişmesiyle, genişleyen farklılıklardan kısmen sorumluydu. Ne var ki, 1850'ye gelindiğinde bazı adamakıllı değişiklikler de ortadaydı. 2. bölüm, 19. yüzyılın sonunda erken sanayileşmeden ziyade, "enerjik devrimler" ve dünya ticaretindeki bağlantılı bir büyümenin küresel sosyal tarihteki baskın gidişat olduğunu öne sürmektedir. Avrupalılar ile Kuzey Amerikalılar, bu gelişmelerden özellikle iyi kazandılar ve kendi sivil toplumlarının doğası bu avantajların önemini vurguladı. Bununla birlikte, onlarınki benzeri olmayan bir dönüşüm değildi.

1851'de Londra banliyösündeki Crystal Palace'da büyük bir fuar açıldığında, tam ölçekli sanayileşme son dönemde dünya düzeninde ne varsa artık değiştirmeye başlamıştı. Bu durum, bir zamanlar kimi Marksistlerin ileri sürdükleri gibi, sanayi kapitalistlerinin ya da onların temsilcilerinin birdenbire siyasi gücü idrak ettikleri anlamına gelmez. Sanayileşme büyük ölçüde kralların, rahiplerin ve aristokratların yardımına koştu. Yüzyılın sonuna kadar, Batı dahi, bir toprak sahipleri, orta-sınıf bürokratlar, sanayiciler ve esnaf birleşimi tarafından yönetilmekteydi. Avrupalılar, onların sömürgecileri, onların ABD'deki eski sömürgecileri henüz çevrelerindeki elektrikli telgrafa, buhar gücüne, yeni ve planlı şehirlere ve üniversitelerde, hükümet dairelerinde, müzeler ve sanat galerindeki bilgi birikimine bakmaktaydılar. Modern çağa doğru, giriş bölümünde bahsedilen adımları, ilk ve son kez olarak kendilerinin attığına tutkuyla inanmaya başlamışlardı. Bir sonraki bölüm, bunun arka planını anlamak için küresel siyasi süreçler tarihinden üretim örgütlenmesindeki belli başlı unsurlara ve kent yaşamına geri dönmektedir.

[5] Sanayileşme ve Yeni Şehir

Sanayileşme yeni güçler, yeni bağımlılıklar ve yeni yaşam tarzları yaratarak, dünyanın her yerinde düzensiz şekilde işledi. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde sanayileşmenin dönüştürücü etkileri açıkça görünmekteydi. Bu bölüm, modern sanayinin yayılımının neden düzensiz olduğunu ve neden bilhassa Batı dünyasındaki bölgelerin lehine geliştiğini dikkate almaktadır. Bu yeni üretim biçimleri ile siyasi gücün yeni tezahürlerinin kent yaşamında meydana getirdiği değişiklikleri incelemektedir. Ardından 6. bölüm, sanayi toplumunun tam olarak ortaya çıkışı gibi aynı iki kuşakta meydana gelen milliyetçiliğin zirvesini göz önüne alarak devam etmektedir.

TARİHÇİLER, SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLER

19. yüzyıl sonu insanlarının, kendi çağlarıyla bağdaştırdığı dinamik değişimlerden olan sanayileşme ile devasa ve kişiliği olmayan metropollerin yükselişi, onlar için en çarpıcı olanlardı. Sıklıkla bu iki gelişme arasında yakın bir bağlantı algıladılar, oysa ki, gerçekte erken sanayileşmenin çoğu kısmı, ancak daha sonra gelişecek olan büyük "fabrika şehirler" üzerinden, fiilen kırsalda yer aldı. Bununla birlikte, bu iki fenomen, 150 yıl önce yaygın olanlardan radikal biçimde farklı yaratma, tüketim ve yaşam tarzlarını temsil ettikleri daha geniş bir anlamda bağlantılıydılar. Bu durum, yüzyılın bunca entelektüel enerjisinin neden bunları anlamak için harcandığını açıklıyor. Dönemin başlangıcında, Adam Smith'in ekonomik uzmanlaşma ve ölçek ekonomilerine dair fikirleri, imalattaki ciddi gelişme onun ölümünden uzun süre sonra gerçekleşse de hızlanan ekonomik büyüme fenomeninin analiz edebilmesi için entelektüel araçlar sağladı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Alfred Marshall gibi ekonomistler sanayi toplumunun ritmini araştırmak için bir bilim geliştirmişlerdi.

Sanayileşme ve şehir, toplumsal ve kültürel yaşamın tüm yönlerine yayıldı. Marx ve Engels sanayileşmenin yeni bir insan tipini, kendi adına emeğinin gücünden başka hiçbir şeyi olmayan proletaryayı

yarattığını ileri sürdüler. Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika'nın kamu ahlakçıları ve şairleri, sanayileşmiş şehrin günahlarını kınadılar: sarhoşluk, hastalık, fahişelik, dinsizlik ve yoksulluk. İlk kuşak sosyologlar, bilhassa Emile Durkheim, kentli yaşamın toplumsal dayanışma üzerindeki yabancılaştırıcı etkisine kafa yordular. Fransa, İngiltere ve Almanya'da, filizlenen şehirli nüfusun sayısının ve sağlığının izlenmesi için istatistik bilimi geliştirildi. Toulouse-Lautrec gibi sanatçılar, şehrin egzotik ve erotik yerlilerini resmettiler. Richard Wagner'in, 1840'larda gözlemlediği Londra'nın onun belleğindeki kasvetli sanayi siluetinin, opera eseri "Halka" döngüsündeki efsanevi Nibelungen'in sıkıntı verici dünyasına model aldığı varsayılır. Diğerleri de yeni dünyaya coşkuyla cevap verdiler. Yüzyıl bitmezden evvel, Amerikalı mimarlar modern sanayi şehrindeki yaşam için gökdelende yeni bir mekanizma formu yarattılar.

20. yüzyılın son üçte birinde tarihçiler, 19. yüzyıl anlatımlarında sanayileşmenin önemini hafifseme eğilimi gösterdiler. Birçok iktisat tarihçisi, Britanya ve Belçika dışında, sanayileşmenin 1850'lerin ortasına kadar pek az etkisi olduğunu ileri sürüp tarımsal üretimin ritminin ekonomik ve toplumsal yaşamın hassas belirleyicisi olarak kaldığını beyan ettiler. 1970'lerde Franklin Mendel'in geliştirdiği, geç ortaçağdan bu yana uzun bir protosanayileşme fikri de, sanayileşme koşullarının yavaş birikiminin, bir anda hız kazanmasından daha önemli olduğunu önerme eğilimindedir. 2. bölümde belirtildiği gibi, Jan de Vries, Sanayi Devrimi'nin kendisinden bağımsız, verimlilikte ve tüketim örüntülerinin uyarlanmasında tasarrufu vurgulamak için "enerjik devrimler" kavramının öncülüğünü yaptı. Pek çok yazar, Birleşik Devletler dışında, sanayi servetlerinin mevcut toplumsal hiyerarşileri kökten değiştirmek yerine sadece pekiştirdiği hususunda mutabık görünüyor. Bir zamanlar "ilk sanayi ülkesi" olarak görülen Britanya olgusunda Peter Gain ve Antony Hopkins, ülkenin gerek yurt içi gerek emperyal ekonomisindeki baskın özelliğin, sanayi üretimi değil, parasal hizmetler, bankacılık ve borsa olduğunu ileri sürmek için "centilmence kapitalizm" ibaresini kullandılar.[1] Martin Wiener[2] sanayi karşıtı değerlerin, İngiliz sanayi girişimciliğini, hatta başarıyla yürürlüğe girmeden önce söndürdüğünü göstermeye çalıştı. Diğerlerinin yanı sıra Patrick O'Brien İngiliz ekonomisi için, gayrı safi yurt içi hasıla-

1. Peter J. Cain ve A. G. Hopkins, *British Imperialism*, cilt 1: *Innovation and Expansion 1688-1914*, Londra, 1993.
2. Martin Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit*, Harmondsworth, 1981.

daki büyümenin 1780-1861 döneminin büyük bölümünde yıllık olarak temkinli bir %1,5 civarında seyrettiği fikrini veren, karmaşık istatistiksel analizler düzenledi.[3] Oysa bir zamanlar Sanayi Devrimi'nden bahseden iktisat tarihçileri, baskı altında iseler gidişatın hafifçe yükselişte olduğunda şimdi hemfikir olabilirler. Onlar, en iyi ihtimalle "sanayi evrimi" olarak adlandırılabilecek şeyi işaret ettiler.

Son senelerde bilim adamları sanayileşme ve şehirleşmenin siyasi etkisi hakkında da daha şüpheci hale geldiler. Sosyalist, hatta muhafazakâr tarihçilerin bir zamanlar sanayi işçisini siyasi değişimin öncüsü olarak gördükleri yerlerde, modern tarihçilerin, 1848 isyanları ve Paris Komünü'ne gerçekte mülksüzleştirilmiş eski tarz zanaatkârların neden olduğunu ileri sürdükleri, önceki bölümlerde belirtildi. 1905 Rus Devrimi'nin açıklamasında şimdi sanayi işçileri değil, köylüler ve askerler merkezde sahne almaktaydı. 1970'lerden beri birçok tarihçi, Rus, Çin ve Hindistan olgularında, 19. yüzyılın ufacık sanayi işçisi sınıfının gerçekte bir şehirli proletaryadan değil de "kılık değiştirmiş köylüler"den oluştuğunda; zihniyetlerinin de tereddütsüz sanayi öncesine ve tarıma dayalı olduğunda, ısrarcı oldular.

Bu kitabın diğer bölümlerinde gösterildiği gibi, eski, tarıma dayalı ve siyasi düzenin birçok özelliği, 20. yüzyıl başlarına kadar sürdü. Ne var ki, üretim araçlarında ve yaşam tarzlarındaki bir devrimin, sadece yavaş yavaş yayıldığı ve gerçek potansiyelini kademeli olarak ortaya çıkardığı hususunda ısrar etmek, hiçbir devrimin meydana gelmediğini söylemekle aynı şey değildir. Bu bölüm, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, egemen dünya güçlerinde sanayi üretimiyle oluşan gayrı safi milli hasıla yüzdesinin çok doyurucu olduğunu ileri sürmektedir. Politikacılar ve kentli liderler, bu gelişen sanayi emeğinin beslenmesi, kontrolü ve ihtiyaçlarının karşılanması konularıyla yüzleşmeye mecbur edildiler. Savaşmak için bilimsel temelli sanayilerin ürünlerine ve onları finanse etmek için sanayiden elde edilecek vergiye bağımlı hale geldiler. Sanayileşmenin etkileri, küresel nüfusun sanayide fiilen istihdam edilen henüz küçük bir bölümünün çok ötesine yayıldı. Sanayileşmekte olan ülkelerdeki tarım, yeni büyük kent piyasalarının ve mekanize araçların varlığıyla, dönüşüme uğramıştı. Tarımsal ekonomilerin en dinamik sektörleri, sanayileşmekte olan dünyaya ihraç etmek için mal üretenlerdi. Bunlar, Batı Afrika'dan palmiye yağı ve kakao, Mısır ve Hindistan'dan pamuk idi ve Avustralya, Yeni Zelan-

3. P. K. O'Brien ve Ronald Quinalt (Der.), *The Industrial Revolution and British Society*, Cambridge, 1993.

da, Arjantin veya Kuzey Amerika'nın Orta Batı'sından Avrupa'ya yahut ABD'nin doğu kıyılarına, büyüyen sanayi işçi sınıfını beslemek için et taşıyan "protein zincirleri" idi.

1880'de, Amerika ile Avrupa'nın kuzeybatısı dışında, dünyanın pek az şehri gerçekten sanayileşmişti. Ancak Napoli, İskenderiye, Kalküta, Şangay, Lagos ya da Buenos Aires gibi birçok merkez, dışa bağımlı gıdalar ve bu tür temel ürünler için kargo noktası, sanayi ürünlerinin alımı için de dağıtım noktası haline şimdiden gelmişlerdi. Buraların elitleri, sanayileşmiş dünya sistemine Batı'nınkiler kadar çok karışmışlardı. En önemlisi, sanayinin gelişimindeki uzun vadeli, derin farklılıkların, dünyanın daha zengin ve daha fakir kesimlerinin yaşam standartları arasındaki uçurumu önemli ölçüde genişlettiği periyot budur. 1780-1820'deki kayda değer sanayileşme öncesinde, güç ve zenginlikte uluslararası farklılıklar zaten artmaktaydı. 1880'e gelindiğinde, aşırı büyüktüler ve büyümeye devam etmelerinin bir kilit nedeni de sanayileşme idi. Aynı şekilde bu bölüm, sanayileşmeyle ilişkilendirilen modern şehir yaşam biçiminin, dünyanın her yerindeki entelektüeller ve siyasi liderler için, onları sadece uzaktan etkilemiş de olsa, referans noktası haline geldiğini gösterecektir.

SANAYİLEŞMENİN İLERLEMESİ

Britanya'nın sanayileşmesi, sanayileşmenin, hem Britanya hem dünya tarihinde dönüm noktası olarak öneminin azaltılması üzerindeki vurgunun kaldırılması konusunda İngiliz tarihçiler özellikle ısrarlı olmalarına rağmen, genel bir sanayileşme çalışması için hareket noktası olarak kaldı. Yine de sanayiye geçiş çarpıcı idi. 1881'e gelindiğinde, Birleşik Devletler'deki %26 ve Almanya'daki %36 ile kıyaslandığında, İngiltere'deki iş gücünün %44'ü, sanayide veya sanayiyle ilişkili mesleklerde istihdam edilmekteydi.[4] Daha da çarpıcı olanı, Birleşik Devletler'deki %52 ve Almanya'daki %43 ile karşılaştırıldığında, tarımda istihdam edilen İngiliz işçilerin, sadece %13 olduğu gerçeği idi.[5] Tarımın Britanya'da uzun süredir ticarileştirildiği ileri sürülse de 1780'lerden beri değişiklik muazzamdı. 1881'e gelindiğinde, sanayi dışındaki İngiliz işçi nüfusunun çoğu, demiryolları dahil taşımacılıkta yahut sanayide üretilen yiyecek ve giyeceklerin pazarlaması dahil ticaret alanında, istihdam edilmekteydi. Üstelik 1840'a gelindiğinde Bri-

4. Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge, Mass., 1990, s. 7.
5. A.g.e.

tanya, dünyadaki sanayi üretiminin %45 kadarından ve 1880'de dahi hâlâ takriben %30'undan sorumluydu. Son hesaplamalar, Britanya'nın sanayi üretiminin 1815 ile 1861 arasında yıllık yaklaşık %3,5 oranında büyüdüğü fikrini vermektedir.[6] Bu, günümüz kaplan ekonomilerinin standartlarıyla fazla güçlü görünmeyebilir ancak o zaman için olağanüstüdür.

İllüstrasyon 5.1 – Sanayi çağı: Lancashire'de pamuklu dokuma fabrikasında çalışan kadınlar, 1897.

Bazı tarihçiler, Britanya'nın erken sanayileşmesini teknik ilerlemelere atfetmektedirler: yüksek demir eritme ocağı, buhar makinesi, çıkrık; diğerleri ise, bilhassa Napolyon savaşları esnasındaki, makineleşmeyi teşvik eden nispeten nitelikli işgücü kıtlığına.[7] Büyük Fransız tarihçi Fernand Braudel, 1970'lerde, tipik olarak, girişimcilerini dış dünyaya döndürenin, Britanya'nın Avrupa'nın marjındaki konumu olduğu fikrinde görünüyor. Prasannan Parthasarathi, Britanya sanayi-

6. Yararlı bir genel bakış verilmiştir: P. K. O'Brien, "The reconstruction, rehabilitation and reconfiguration of the British industrial revolution as a conjuncture in global history", *Itinerario*, 3/4, 2000, s. 117-134.
7. Roderick Floud ve Deirdre McCloskey (Der.), *The Economic History of Britain since 1700*, cilt 1, Cambridge, 1994.

leşmesinin, dünyanın diğer kesimlerindeki, bilhassa Fransa ve Hindistan'daki verimli esnaf tekstil üretimine bir tepki olduğunu söyleyerek argümanı daha ileri taşıyor.[8] Hintli dokumacılar çok düşük maliyetle yüksek kaliteli mal üretiyor ve Britanya'nın kendi tekstil sanayini tehdit ediyorlardı. 18. yüzyıl ortalarında İngiliz imalatçıların tepkisi, Hint ürünlerini dışlamaya çalışmak oldu. 1800'e gelindiğinde ise, çok daha ucuza kumaş üreten makineler ortaya koyarak dış rekabete cevap veriyorlardı. Gerek "sınai" gerek "enerjik" türünden olsun, teknolojik değişimin başlangıçtan beri çok merkezli ve küresel doğrultuda olduğunu açıkça ortaya koyduğu için, bu ilgi çekici bir düşünce çizgisidir. Ayrıca toplumsal ilişkilere iyice yerleşmiştir: teknolojik değişim, kaçınılmaz olarak toplumsal değişimdir de. Bu düşünüş, aynı zamanda sanayi yatırımı için sermaye oluşumu konusuyla da alakalıdır. İster köle, ister şeker ticareti ister Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari ve mali faaliyetleriyle olsun, dış dünyada oluşturulan zenginlik, Britanya'nın büyüyen yatırım sermayesi stokuna kesinlikle eklenmiştir. Bunun toplam %5, %10 veya %15 tutarında olup olmadığı muhtemelen hiçbir zaman bilinemeyecektir.[9] Hatırlanmalıdır ki, enerjik devrimlerin kültürel ve ekonomik yeniden düzenlenişini yansıtan dünya ticaretindeki bu yükseliş, sanayileşme öncesinde meydana gelmiştir. Daha önemlisi, bu uluslararası kuruluşların faaliyetleri, yükselen sanayicilerin şimdi piyasa peşinde olduğu yerlerde küresel bir piyasa kavramını yaratmıştır.

Britanya sanayileşmesinin kökeni hakkındaki bu farklı konumların en iyi çözümü, 1793 ile 1815 arasındaki savaşlar esnasında işgücü ve üretim üzerindeki baskıların, bir dizi farklı teknik buluşu ekonomik yapıdaki yavaş ancak daha kapsamlı değişime çevirmek için birleştiğini varsaymaktır. 1750'ye gelindiğinde Britanya tarım ve madenciliği şimdiden hayli ticarileşmiş ve ulusal bir piyasada bir araya gelmişlerdi. Kuzey İskoçya ile Galler'in kuzeyi ve İrlanda dışında köylülük yok olmuştu ve toprak serbestçe pazarlanabilmekteydi. Mülkiyet ve sermaye, uzun bir iç barış dönemiyle ve ortak hukukun hayırsever kindarlığıyla korunmuştu. En önemlisi, Britanya 1680'lerden beri yatırım için büyük meblağlarda para sağlayabildiği esnek bir sermaye piyasasına sahipti. İşgücü kıtlığı ve artan talep, üretimi kârlı ve cazip kılan aile tüketimindeki enerjik devrimlerle desteklendiğinde, girişim-

8. Parthasarathi, *Transition to a Colonial Economy*.
9. Pat Hudson, *The Industrial Revolution*, Londra, 1992; P. K. O'Brien ve Leando Prados de la Escosura (Der.), *The Costs and Benefits of European Imperialism from the Conquest of Ceuta (1415) to the Treaty of Lusaka (1974), Revista de Historia Economica*'nın özellikli konuları, Madrid, 1998.

ciler, finansörler ve yatırımcılar para kazanmak amacıyla sanayi yatırımlarına hücum ettiler. Askeri teknoloji ve denizcilik teknolojisi, her zamanki gibi aşırı sermaye girdisi çekti. Yeni savaş gemileri, sahra topları ve zırhlı istimbotlar, bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve Güney Amerika'nın korunaklı piyasalarını bir şekilde hasara uğratmaya yardımcı oldular.

Amerikan sanayileşmesi bir sonraki dönemde benzer bir yolu, sonuçta daha geniş ölçekte, izledi. 1885'e gelindiğinde ABD, dünya sanayi üretiminin %30'undan sorumluydu ki bu, Britanya'nın payıyla hemen hemen aynı idi.[10] Britanya'da olduğu gibi sanayileşme burada da esnek bir sermaye piyasası vasıtasıyla, başarılı Atlantik ticareti tüccarları ve toprak sahiplerinin, makineleşmiş üretimdeki sermaye yatırımlarını aksettirmektedir. Amerikan sanayi ürünleri hızla büyüyen ve çok müreffeh tüketici piyasaları için düzenlenmişlerdir. Demiryolları ülkenin batısında ve güneyindeki büyük boyutlu iç ekonomiyi kuzeydoğu devletlerinin ve sonra da Ortabatı'nın sanayicilerine açar açmaz, ki daha önce başlıca tedarikçi Britanya idi, ithal ikamecilik çok hızlı gerçekleşti.[11] Ne var ki, 1890'lardan önce, Amerikan mamul madde üretimi Britanya, Belçika ve Fransa'dakinden oldukça farklı bir görünüm üstlenmişti. Bu daha önce sanayileşmiş ülkelerde, sahiplik ve yönetim, bilhassa tekstil ve makine aksamı gibi önde gelen sanayilerde, genellikle aynı ellerde sürdürülmekteydi. Birleşik Devletler'de şirketlerin yönetimi, büyük hissedarların baskın olduğu sahiplikten ayrılmaya başladı. Doğrudan sahiplikten uzaklıkları ABD'deki yöneticilere, aile çıkarları ve personelin ayak bağı olmaksızın yaratıcı üretime ve pazarlamaya yoğunlaşma fırsatı tanıdı. Kitlesel sanayileşmenin ilk evresi, emek örgütlenmelerini de hızla yenilenmelere sevk etti. Buradaki önemli bir buluş, Henry Ford'un 1896'da, yönetici ve işçilerin daha esnek yerleştirilmesine fırsat veren, motorlu taşıtlar için üretim hattını icat edişiydi.[12]

Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya'nın sanayileşmesinde, tarihçiler, bilhassa ağır sanayide ve savunma sanayisinde imalatın yatırımcısı ve destekleyicisi olarak devletin rolünü her zaman vurgulamışlardır. Bu abartılı olabilir. Saar-Ruhr ve Carinthia'da tüccarlar ve toprak sahipleri eliyle özel yatırımın Britanya ve ABD'deki kadar önemli olduğu görünüyor. Alman devletleri, önceleri 1834'de başlayan gümrük bir-

10. W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect*, Austin, Teksas, 1978, s. 51-53.
11. North, *Economic Growth of the United States*.
12. Chandler, *Scale and Scope*.

likleri vasıtasıyla, sonraları da Alman İmparatorluğu içindeki tercih sistemi vasıtasıyla büyük ve korunmuş bir iç piyasa koşullarını yaratmaya kesinlikle yardımcı oldular.[13] Ancak devletin bu çeşitli yarış alanlarındaki rolleri arasındaki keskin fark, yakınlardaki çalışmalarda bir miktar köreldi. En önemlisi, Britanya'da dahi emperyal devletin denizaşırı müdahaleleri, imalat yatırımları için istenen koşulları yaratmaya yardımcı oldu. Muazzam Atlantik köle ekonomisi, geç 18. yüzyıl boyunca bir büyüme motoru ve piyasa oluşumu sağladı. Devlet, Kraliyet Donanması kisvesi altında, bu sistem için gerekli korumayı büyük bir maliyetle de olsa sağladı. Her ne kadar Kuzey Amerika ve Avrupa çoğu mamul madde için esas istikamet olarak kalsa da 19. yüzyıldaki emperyal genişleme, İngiliz tekstil ve silah imalatçıları için kazançlı yan kuruluş piyasaları yarattı. İskoçya'da sanayileşme, imparatorlukla, bundan dolayı da devletle oldukça yakından ilişkiliydi.

Belçika, kıta Avrupa'sında sanayileşen ilk ülke idi. Belçika olgusunda zayıf ve meşruiyeti kuşkulu bir devletin müthiş ihtiyacı, yatırım için tahrik unsuru oldu. Konumu ve kaynaklarının da elverişli oldukları anlaşıldı. Britanya'nın Kanal limanlarına yakın ve onun demiryolu teknolojisinin ilk alıcılarından olan Belçika ayrıca, şimdilerde çoğu uzmanın Avrupa'da erken sanayileşmeyi bütün olarak destekleyen başlıca faktörlerden biri olduğuna inandıkları, büyük kömür ve demir kaynaklarına sahipti. Belçika'nın, tarım ve zanaat sektörleri nedeniyle nispeten müreffeh kalan, ancak o zamana kadar hızlı sanayileşemeyen Fransa, Almanya ve Hollanda gibi kuzeybatı Avrupa ülkelerindeki geniş iç piyasalara ulaşımı da aynı derecede önemliydi.

Ne var ki, kıta Avrupa'sı sanayileşmesinin can damarı, Ruhr'dan itibaren Avusturya İmparatorluğu'nun batı eyaletleri boyunca uzanan arazi kavsi idi. Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar ve Çekler, erken 19. yüzyıl dünya standartlarına göre nispeten refah içinde olmalarına rağmen, 1850'lerde devrimin travması geçtikten sonra meydana gelen değişiklikleri kavramaları üretken potansiyellerinin açığa çıkmasıyla birleşti. 1850'lerde mahsul, 1840'ların zor senelerindekinden bariz şekilde iyiydi. Alman ve hatta Avusturya hükümetleri siyasi birleşme hareketinin parçası olarak iç bariyerleri serbest piyasaya açmaya ve İngiliz rekabetinin azalmaya başlamasından endişelenmeye devam ettiler. Dünya çapındaki değişiklikler de önemliydi. Kaliforniya ve Avustralya'dan altın akışı dünya ticaretini desteklemeye yardım etti. Doğu krizleri ve Amerikan İç Savaşı, Britanya ticareti gibi Alman ti-

13. Sheehan, *German History*, s. 501-504.

caretini de gerçekten artırmıştı. Tekstil imalatı, madencilik ve metal sanayilerinin hepsi de 1850 sonrasındaki otuz yılda son derece hızlı büyüdüler. Nitekim, mesela Ruhr kömür madenlerindeki istihdam, 1850 ile 1870 arasında 13.000'den 51.000'e arttı.[14] Daha sonra, 1880'ler ve 1890'larda, Alman ekonomik gücünün bu kadar uzun süredir bağlı olduğu kimya, elektrik, optik ve hassas cihaz sanayileri süratle geliştiler. Potasyum hidrat gibi kimyasal birikimlerin mevcudiyeti değerli bir varlık olmakla birlikte, daha önemli olan, birleşik Almanya'nın desteklediği vasıflı ve eğitimli iş gücüydü. Gerek savaş taleplerinin gerek kuramsal ve uygulamalı bilimlerdeki çok hızlı büyümenin beraberinde gelen sürekli bir bilim ve mühendislik mezunları akışı, Alman üniversitelerindeki modernleşmenin kanıtı oldu.

Fransa'da da 1850'ler sanayileşme için kritik görünüyordu ve devlet bir kere daha ileriye doğru belirgin bir destek sağladı. Louis Napoleon, Bonapart'ın kılıcını ikiyüzlülükle bir saban demirine vurduğunu ilan etti:

> "İmparatorluk barış demektir, [...] işlenmemiş toprakları temizlemek için, yollar açmak için, limanlar oluşturmak, nehirleri yenilemek kanalları bitirmek için, demiryolu ağlarımızı tamamlamak için muazzam sistemlerimiz var. Düşündüğüm fetihler bunlardır ve sizler hepiniz [...] benim askerlerimsiniz."[15]

Fransa'da, Lille bölgesi Britanya ve Belçika'nın bazı özelliklerini alırken, Lyon, 19. yüzyıl sonunda tekstil sanayini modernleştirmek için, kendi zanaatkâr ipek dokumacılığı geçmişinden yararlandı. İpek tekstil üretimi, makineleşmeye yapılacak nispeten ucuz ve düşük seviyeli bir yatırımın eski bir işletmeyi dönüştürebileceği bir endüstridir. Uzakdoğu ve Ortadoğu'dan bol miktarda ipek hammaddesinin tedariki de bu olguda, Fransa'nın uluslararası ve kolonyal ticaret bağlarının önemini doğrulamaktadır.

Endüstriyel faaliyet ağları 1850'lerden itibaren Avrupa'nın diğer birçok bölgesinde kurulur oldu. İtalya'nın kuzeyi, özellikle de kendi tekstil ve metalürji sanayilerini geliştiren Piemonte bölgesi, yeni İtalya'nın sanayi merkezi haline geldi. Sürüncemeli İtalyan birliği savaşları esnasında buradaki devlet yatırımı, nitelikli zanaatkâr işçilerin ve iyi bir taşımacılık sisteminin mevcut mirasında olduğu gibi, önemliydi.

Rusya ise, aksine, 1890 sonrası artan bir hızla da olsa, çok yavaş

---

14. A.g.e., s. 740.
15. Robert Tombs, *France 1814-1914*, Londra, 1996, s. 399.

sanayileşti. 1890 ile 1900 arasında Rusya'nın dökme demir üretimi %200'ün üstünde, demiryollarının uzunluğu da %70 arttı. Rusya birçok bakımdan, Batı Avrupa ile değil de, Çin ve Avrupa sömürge imparatorluklarındaki topraklarla mukayese edilmelidir. Gerçekte, 1900'de Hindistan'da, Rusya'dakinden fazla elektrikli dokuma tezgâhı vardı. Rusya'nın yüz yüze olduğu problemler, berbat hava koşulları, zayıf taşımacılık, yatırım eksikliği ve kötü eğitilmiş iş gücü idi. 1900'de dahi, sanayi işçilerinin çoğunluğu hâlâ kırsalda yaşamaktaydı. Don bölgesindeki kömür madenlerinde veya Smolensk civarındaki demir üretimi gibi sanayi kuruluşları geliştiğinde olduğu gibi, mesela, azami miktarda işlemi harekete geçirmek için yabancı kuruluşlara ve yönetime gereksinim duyuldu. Muazzam insan ve maddi kaynaklarına rağmen, yüzyılın uluslararası çatışmalarında Rusya İmparatorluğu'nun çok derme çatma bir kaydı oluşunun bir nedeni, endüstriyel kapasitedeki bu zayıflıktır. Britanya ve Fransa'ya karşı Kırım Harbi'nde yenilgiye uğradı, donanması da 1905'de Japonlar tarafından batırıldı.

YOKSULLUK VE SANAYİ YOKLUĞU

Sanayileşmeyi hızlandıran veya yavaşlatan unsurlar nelerdir? Sanayileşme, fabrika binalarından çok daha fazlası olarak görülmelidir. Nitelikli iş gücünün kontrol ve yönetim sisteminin oluşturulması, hammadde tedariki, taşımacılık ve satış yerlerinin oluşturulması anlamına gelmektedir. Elverişli bir hükümet ve gümrük rejimi kritik önemdedir. Ne var ki, tam olarak hangi tip hükümet müdahalesinin sanayileşmeye yardım ettiği veya engellediği, tarihçiler ve ekonomistler arasında ideolojik bir anlaşmazlık meselesi olmaya devam etti. Bir sanayi üretiminin yaklaşık %15'i Avrupa ve Kuzey Amerika dışına gittiğinde, ki 1895'de, şimdi "gelişmekte olan ülkeler"[16] diye adlandırılmasının nedeni idi, bu harici ve siyasi faktörler daha da önemli hale geldi. Bu %15 balansının önemli bir kısmı, ihraç ürünü ve mineral üretimi rejimlerinde birincil ürün işlenmesiyle oluşturuldu. Buradaki tipik örneklere, Avustralya ve Latin Amerika'nın et ihraç eden bölgelerindeki konserve tesisleri ile alt bölgelerdeki pamuk çırçırlama dahildir. Tüm dünyada en iyisi, başlıca üreticilerin oldukça düşük seviyedeki bir sanayi sürecinden, ağır sanayi ürünlerinin üretimine geçebilmeleri oldu. Bu, bir ölçüde, et ve meyve konservesi fabrikalarının bu metalardaki

16. Rostow, *World Economy*, s. 52-53.

ihracat işlemlerini tamamladığı Britanya'nın müstemlekeleri ile Güney Amerika'da cereyan etti. 19. yüzyılın sonunda temel üretici statüsü, hiçbir şekilde düşük yaşam standartlarına mahkûm değildi. Bazı hesaplamalara göre, nispeten küçük bir sanayi ile et ve tahıl üreticisi olan Arjantin, aslında 1900'ler civarında dünyadaki kişi başına düşen en yüksek gelirlerden birine sahipti. Diğerleri nüfus artışının ağırlığı altında ilerleyemezken, Brezilya'nın birçok bölgesi, kahve tüketimindeki uluslararası artıştan ve Britanya yatırımlarının demiryollarıyla limanlara akışından özellikle iyi para kazandı. Buna karşılık, Britanya müstemlekelerinden devlet adamları Britanya'yı ziyaret ettiklerinde, zayıf sağlık ve beslenme standartları ile İngiliz işçiler için geçerli hizmetler hakkında, kendilerinin henüz büyük oranda tarıma dayalı ülkelerindeki mevcut ödeneklerle mukayese ederek, yorumda bulunuyorlardı.

Nispeten yoksul durumdaki gelişmekte olan dünyanın çoğunu karaya oturtmuş görünen şey, koşulların bir bileşimiydi. Tarım üreticisi olmak, yerel sanayinin korunmasını önemli derecede önleyen bir dış ticaret rejimiyle birleştiğinde, bir bölgeyi yoksullaştırıyordu. Diğer taraftan, Güney ve Doğu Asya'nın çoğu kısmındaki gibi büyük, nitelikli bir zanaatkâr sanayine sahip olmak, devletin gücünün ancak yalnızca geçiş sürecine yardım etmeye yettiği ve buna istekli olduğu yerlerde bir avantajdı. Ayrıca, kimin tam olarak yeni kuruluşların ve bankaların sahibi olduğu da önemliydi. Yerel nakliyatın, bankacılığın ve finans hizmetlerinin sürgün edilmiş kişilerce kontrolü, uluslararası ticarete katılımın eklediği değerin, çoğunlukla yabancıların cebine girdiği anlamına geliyordu. Son olarak, hızlı nüfus artışı, emeğin nispi hareketsizliği, yetersiz eğitim sağlanması gibi dahili faktörler de resmi ve gayrı resmi imparatorlukların harici rejimlerinden oldukça bağımsız şekilde, önemliydiler.

Meksika, 1820'lerde İspanya'dan bağımsızlığını kazanmasından sonraki yaklaşık on yıl içinde sanayileşmeye girişen muhtemelen ilk Latin Amerika ülkesiydi. Başlangıçta ciddi bir hükümet desteğine bağımlı olmakla birlikte, 1850'ye gelindiğinde sağlam bir tekstil sanayisi gelişmişti. Ne var ki, harici gümrük vergisi rejimleri sempatik gelmediği, Meksika'nın ekonomik liderliği Britanya'nın serbest piyasa ideolojisinden ağırlıkla etkilendiği ve hükümet müdahalesinden kuşku duyduğu için, bu çaba diğer sanayilere genişletilemedi.[17] 1880 sonrası taşımacılık ve altyapı hizmetlerindeki sağlam yabancı yatı-

17. Bakewell, *History of Latin America*, s. 404-405.

rımları, Meksika'nın 1900'den önce bölgedeki başlıca gıda maddesi ve hammadde ihracatçısı haline gelmesine yardımcı olmuştu. Ancak ikincil sanayinin nispi eksiliği, Meksika'nın nispeten yüksek yaşam standartlarını 20. yüzyıla kadar sürdürmesini veya kırsal yoksullukla savaşmasını zorlaştırdı. Bu koşullar, dinsel ve kültürel çatışmalarla birlikte Meksika'nın 1911 sonrası devrim yılları sahnesini hazırladı.

Britanya'nın geniş ölçüde desteklediği uluslararası serbest ticaret rejimi, halihazırda hızla sanayileşmekte olan Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki bölgeler hariç, boğucu bir etkiye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve hatta Çin'de mesela, yerel müteşebbislerin üretim tesisleri kurmak için ilk girişimleri, 1890'lara kadar serbest ticarete katı bir şekilde taraftar olan Britanya'nın başı çektiği büyük güçlerin onları zorladığı gümrük vergisi rejimleri nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Yabancı mamul mallar üzerindeki ithalat vergisini imparatorluğun her köşesinde düşüren Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 Gümrük Anlaşması, Mehmet Ali'nin Mısır'daki ikincil pamuk üretim tesislerini ve askeri sanayi üretimini geliştirme girişimlerini kargaşaya soktu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde de sanayiyi tehlikeye düşürdü.[18] Yabancı ithalat iç sanayiyi sıkıştırdı, öyle ki, 1895'de bölgede ne kadar küçük sanayi kapasitesi mevcutsa yabancılara aitti. Ortadoğu'daki özgün bir problem, özel hukuk kurallarından ve vergilendirme rejimlerinden yararlanan Avrupalı göçmenler için ayrılan, şehirlerdeki kapitülasyon alanlarıydı. Yerel müteşebbisler kendilerini yasal olduğu kadar mali ve kültürel açıdan da dezavantajlı durumda buldular. Mısır'daki çok hızlı nüfus artışı bu problemlere eklendi. Yine de Osmanlı devletinin piyasadaki nüfuzunu her zaman pek de bilgece kullanmadığını kabul etmek gerekir. Bürokrasi, yeni finansal araçların ve ekonomik girişimlerin gelişimini desteklemekten çok, âyanın, tüccarların ve vilayetlerdeki loncaların üzerindeki kontrolünü yeniden kurmakla, daha fazla ilgili görünüyordu. 19. yüzyılın ortasında dahi, canlılık kazanan Osmanlı devleti varlıklı tüccar-sanayicilerden enikonu kuşku duymayı sürdürüyor, çoğu zaman ceza niteliğinde vergilerle veya inanılmaz tedarik sözleşmeleri taleplerini sırtlarına yükleyerek, akıllarını başlarına getirmeye kalkışıyordu. Bu nedenle en vaatkâr ticari girişimler, İstanbul'un çok uzağında, Balkanlar'da ve Yahudilerin ya da imparatorluğun gitgide huzursuzlanan Hıristiyan tebaasının ellerinde gerçekleşiyordu.

Kenneth Pomeranz'ın, 20. yüzyıl başında çok daha güçlü konum-

18. Roger Owen, *The Middle East and the World Economy 1800-1914*, Londra, 1981.

da olduğu iddiasına rağmen, Batılı olmayan tüm yönetimlerden yalnızca Çin, Osmanlı İmparatorluğu ile birçok açıdan en mukayese edilebilir olanıydı.[19] Batının, "Konfüçyüsçü zihin" moderniteye direniyor savına rağmen Çinliler, afyon savaşları sırasında cidden karşılaştıklarında, askeri ve denizcilik teknolojilerine uyum sağlamaya çalıştılar. Seçkinler ve Qing yetkililer, genelde, kendileri amansız muhafazakârlar oldukları için değil de Avrupa teknolojisini, işletmesini ve becerilerini ithal etmenin genelde yol açtığı, kendi vatandaşları üzerindeki hukuki ve ahlaki otoritelerinin kaybı nedeniyle, sanayileşmeye karşıydılar. Kontrolün garanti edilebildiği yerlerde modern teknoloji şevkle kucaklandı. 1870'lerle 1880'lerde vali Li Hongzhang, Çin'in güney kıyılarını modernize ederek Çin gücünü yeniden oluşturmaya girişti. Cephanelikler kurdu, modern bir kömür sanayisi kurmaya çalıştı. Devlet ve özel sermayenin bir araya geldiği Çin Ticari Gemi Seferleri Şirketi'ni kurdu.[20] 1898 ve 1911'in Çinli reformcuları, bilhassa ülkenin kuzeyindeki Japonların gıpta eden bakışlarını çekmeye başlayan demir ve kömür rezervleri göz önüne alındığında, ülkenin sanayi altyapısını geliştirmeye daha da hevesliydiler. Çin, yeni gelişen sanayilerini büyütmekte kayda değer sorunlarla karşılaştı. Göçmen Avrupalı, Amerikalı ve bilahare Japon firmaları zorlu bir rekabete girdiler. Çin'in dış borçlara ve yabancılar tarafından da toplanan denizcilikteki gümrük gelirlerine bağımlılığı, ithalata yönelik gümrük vergilerini arttırmayı hükümet için zorlaştırmaktaydı. Kıyı şehirlerinde dış güçlerin hükümranlık alanını yerleştiren anlaşmalı liman sistemi yabancılara daha büyük avantajlar sağladı. Çin hükümeti sanayi kuruluşlarına doğrudan yatırımı planlama noktasına geldiğinde Japonya ile aynı seviyede finansal bağımsızlığa sahip değildi. Ne var ki, Çin sanayisinin gelişimindeki harici kısıtlamalar iç değişikliklerin tümünü birden durdurmadı. Tarihçiler, ipek, pamuk ürünleri, kâğıt ve benzeri şeylerin yapıldığı tüccarlara ait el sanatları atölyelerinin, bilhassa 19. yüzyılın sonunda, yayıldığını belirtmekteler. Bu iş yerlerine, başlangıçta masif iç taşımacılık sektöründeki kişilerden ve yerlerinden edilmiş köylülerden oluşan büyük çapta proleterleşmiş bir işgücü hizmet vermekteydi.[21]

---

19. Pomeranz, *Great Divergence*.
20. Spence, *Search for Modern China*, s. 218.
21. Bkz. örn., William T. Rowe, *Hankow: Conflict and Community in a Chinese City 1796-1895*, Stanford, Calif., 1989.

İllüstrasyon 5.2 – İhraç ürünü sevkiyatı, Sourabaya, Hollanda Doğu Hint Adaları, 1880'ler.

Tablo 5.1 – Tahmini Dünya Nüfusu, 1800-1900 (milyon)						
	1800 (a)	1800 (b)	1850 (a)	1850 (b)	1900 (a)	1900 (b)
Afrika	90	100	95	100	120	141
Kuzey Amerika	6	6	26	26	81	81
Latin Amerika	19	23	33	33	63	63
Asya	597	595	741	656	915	857
Avrupa ve Rusya	192	193	274	274	423	423
Okyanusya	2	2	2	2	6	6
Toplam	906	919	1,171	1,091	1,608	1,571

(a) Rakamlar A. M. Carr-Saunders'ten alınmıştır, *World Population*, Londra, 1936, s. 30-45.

(b) Rakamlar W. F. Wilcoks'dan alınmıştır, "Population of the world and its modern increase", Wilcoks (Der.), *Studies in American Demography*, Ithaca, New York, 1940, s. 22-51; 511-540.

Kaynak: A. J. H. Latham, *The International Economy and the Undeveloped World 1865-1914*, Londra, 1978, s. 104.

Tablo 5.2 – Bazı Büyük Ülkelerin Nüfusları (milyon)

Yıl	Avusturya[a]	Britanya İmparatorluğu	Fransa	Almanya	Birleşik Devletler	Osmanlı İmparatorluğu	Çin	Japonya	Hindistan	Latin Amerika
1750	–	7.4 (İskoçya dahil)	21.0	18.0	1.59		179.5	26	100	
1800	14.0	10.5 (İrlanda hariç)	27.4	23.0	5.30		295.3			12
1850	17.82 (A); 31.10 (A-M)	20.8 (İrlanda hariç)	35.8	33.4	23.26	36	429.9		206.2 (1872)	
1900	26.15	37.0 (İrlanda hariç)	38.5	56.4	76.09			44	294.3 (1901)	

[a]Avusturya = Avusturya-Macaristan (A-M) (1760-1860) ve Avusturya (A) (1830-1910).

Kaynak: Mann'dan Avusturya ve ABD, *Sources of Social Power*, cilt 2 ve Colin McEvedy Cilt 2 ve Colin McEvedy ile Richard Jones, *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, 1978; Cook ile Waller'den Büyük Britanya, Fransa ve Almanya, *Longman Handbook*; Ping-ti-Ho'dan Çin, *Ladder of Success*; J. D. Durand'dan, *Historical Estimates of World Population*, Philadelphia, 1974; Hindistan, age, Census of India, 1872, 1901; Davison'dan Osmanlılar, *Reform in the Ottoman Empire*.

1895'e gelindiğinde sanayi üretiminin onu, Rusya'nın yaklaşık aynı zamanlardaki kişi başı sanayi üretimi aralığına yerleştirdiği Japonya, toplam dünya üretiminin %1'inden fazlasına ulaşması anlamında, daima "başarıya ulaşmış Avrupalı dışı toplum" örneği, örtüşen elverişli koşullar dizisinin önemine işaret etmektedir.[22] 1960'larla 1970'lerin tarihçilerinde fazlaca vurgulanan iç birikimler, bu defa da 1980'lerle 1990'ların "dünya sistemi teorisyenleri" tarafından abartılan daha selim yapıda bir dış ticaret rejimiyle birlikte, işe yaradılar. Muhakkak ki, Japonya köklü bir metalürji, ipek dokumacılığı ve boyama geleneğine sahipti.[23]

Japonya'da disiplinli, nitelikli, eğitimli ve hareketli bir iş gücü vardı. Nüfus artıyordu ancak büyümenin tüm getirisini silip süpürecek kadar hızlı bir oranda değil. Büyük ticarethaneleri, uzun zamandan beri yerel tüketici görüşlerini örnekleme ve pazarlama yapısı oluşturma konusunda uzmanlaşmıştı. Japon hükümeti, Tokugawa döneminin sonlarında dahi yeni askeri ve sınai teknikleri araştırmak için Avrupa'ya ve Birleşik Devletler'e heyetler gönderiyordu. Liderleri, zaman zaman "feodal" olarak tanımlansalar dahi, keskin anlamda bir ulusal sadakat duygusuna ve Batı ile ilgili derin bir rekabet içgüdüsüne sahipti.

1868 "devrim"inden sonra yeni Meiji rejimi,[24] sabık samuray aristokratlardan emekli maaşı karşılığında alınan paralardan oluşan bir "gelişme fonu"na sahip olmakla şanslı bir konumdaydı. Çin ve Osmanlı'nın devlet finansmanı, bir taraftan yerel kodamanlara ya da arkaik Manchu Banner ve Green Standard[25] ordularına, diğer taraftan da Osmanlı'nın borç yönetenlerine akıtılıyordu. Bunun aksine, Japonya kırsalında siyasi otoritenin uzun süredir mevcudiyeti yeni devletin toplum üzerinde çok daha büyük bir kontrole sahip olmasını sağlama alıyordu. Bundan dolayı Meiji devlet adanıları, tersane, savaş levazımatı ve demiryolu yatırımlarını harekete geçirebildiler. Kimi tarihçiler, bu yatırımlar müteşebbislere bırakıldığında daha iyi iş görüldüğünü ileri sürmekteler ancak bu, 1905 öncesinin bu potansiyel yatırımcıların "hayvani içgüdü"lerinin kırılganlığını muhtemelen hafife almaktır. Otoriteden gelen, bilhassa imparatorun bakanlarından gelen bir rehberlik, o dönemde önem taşımaktaydı.

---

22. Rostow, *World Economy*, s. 52-53.
23. Smith, *Agrarian Origins of Modern Japan*.
24. Totman, *History of Japan*, s. 314-337.
25. Bu kişiler, 19. yüzyıla gelindiğinde fiilen asker emeklisi olmuş sözde etnik Mançu gruplarıydı. Bir bakıma, lağvedilmeleri öncesindeki Osmanlı yeniçerilerine benziyorlar.

Bununla birlikte, Japonya'nın nispeten hızlı sanayileşmesinin, kontrolü dışındaki elverişli siyasi ve ekonomik faktörlerin oyunuyla belirlenen bazı yönleri, şans eseri oluşmuştur. Mesela, dünya ipek talebinin 19. yüzyıl boyunca yüksek kalması Japonya için şanstır. Japonya, ipek dokumacılığı ve işlenişinde oldukça küçük ölçekte teknolojik yenilikleri uygulamaya sokarak, dış ödemeler dengesini akla yakın bir şekilde sürdürebilmiştir. Ayrıca, tesadüfi dış diplomatik koşullar da onu destekledi. Japonya, Çin'in aksine, en azından Komodor Perry'nin 1850'lerde açmak için kapıyı tekmelemesinden sonra, emperyalist güçlerin tam bir saldırısına maruz kalmadı. Ayrıca 1895'deki emperyalist savaşından sonra Çin'den aldığı yüksek tazminat bir süre için hükümetin kâra geçmesinde yardımcı oldu. Doğmakta olan sanayisinin gücü on yıl boyunca Rusya'yı ezmesini mümkün kıldı. Bu da sanayisindeki yabancı yatırımlarda cömert bir artışa neden oldu. İngilizlerin Çin ve Rusya'daki yenilgisinden sonra bir savunma partneri olarak Japonya'da sahip oldukları çıkarlar, İngiliz firmalarının, bilhassa İskoçyalı olanların, beceri ve ekipman ihraç etme arzularıyla birleşti. Japonların gelişimi bu nedenle, devlet inisiyatifiyle yerel beceri ve deneyimlerin oldukça tesadüfi bir karışımı tarafından desteklenmiş görünüyor. Japon örneği, geniş bir siyasi ve entelektüel değişim durumunda olduğu gibi sanayileşme hakkında da dünya çapında düşünüldüğünde, yayılmacı değişim modelleriyle içsel zenginlikleri ve gelişmeleri vurgulayan modellerin bir bileşiminin, en önemli açıklayıcı güce sahip olduğunu düşündürüyor.

Sömürgeci güçler, kendi ulusal sanayi üreticilerinin yollarına herhangi bir rekabet çıkarmakta gönülsüz oldukları için, sömürge dünyasındaki görüntü çok yavaş bir sanayi gelişimi türündendi. İngiliz, Hollandalı ve Fransız koloni hükümetleri, mamul madde ithalatına, doğmakta olan sanayilere koruma sağlamakta yetersiz kalan çok düşük oranlarda gümrük vergisi tahakkuk ettirdiler. Ancak yine de bir miktar büyüme gerçekleşti. Doğal olarak, Hindistan'daki ilk sürdürülebilir sanayi faaliyeti, sömürge ordularının silah taşımacılığını ve çeliğin Kalküta civarındaki yerli üretimini geliştirmeye çalışmasıyla ortaya çıktı. Yerli arz, askeri teknolojinin muhalif Hintlilerin veya önceleri asi Avrupalıların eline geçeceği korkusuyla, daima dengede tutuldu. Ancak Hindistan'ın potansiyel olarak yüksek kumaş ihtiyacı düşünüldüğünde, İngiliz ve Hintli girişimcilerin, dış gümrük tarifesi koşulları onlar için oldukça hasmane olduğunda dahi, tekstil fabrikaları açmaları şaşırtıcı değil. Hindistan 1895'de, Bombay ve Ahmedabad şehirlerinde yoğunlaşmış önemli miktarda elektrikli tezgâha sahipti.

Bengal, çoğunlukla yabancılar sahip olsa da büyük bir hint keneviri işleme sanayisini destekliyordu.[26] Hinli müteşebbisler, 1850'ler kadar erken dönemlerde sınai yatırım yapmaya başlamışlar, Britanya rekabetine en az tabi oldukları düşük değerli, hacimli kumaş üretiminde kendileri için uygun bir yer oluşturabilmişlerdi. Argüman muğlak da olsa, Hindistan'ın batısında ve güneyindeki eski tüccar sınıflar arasında yaygın olan özgün ticari güven ve işbirliği kültürleri, Hindistan'ın mücadele içindeki sanayi müteşebbisleri için bariz bir avantaj gibi görünüyor. İngiliz işadamları da kolay kârın kaymağını yemenin bir yolu olarak düşük kaliteli ve düşük ücretli tekstil üretimine yatırım yaptılar.[27] Ne var ki, Hindistan, tüm sömürgeci ihmale karşın 20. yüzyıla bazı geçerli sanayilerle girdi. Problem, bunun muazzam kırsal yoksulluk mirası üzerinde pek az etkiye sahip olmasıydı.

Sömürge milliyetçilerinin en önemli iddialarından biri, Avrupa ve Amerika mamul maddelerinin ithalatının yerli esnaf endüstrilerini mahvettiğidir. Bunlar, 1800'lere kadar dünya piyasaları için değerli metalar üretmeye ve yerel pazarlara egemen olmaya devam etmişlerdi. Avrupa'nın sınai büyümesinin Batı'da üretime yoğunlaştığına ve Avrupa dışı zanaatkâr üretimini hem Avrupa hem dünya piyasalarında marjinal bir statüye düşürdüğüne şüphe yok. Ancak yerli zanaatkârların tekstil üretimi de tümüyle kayıt dışı bırakılmamalı. Avrupa'nın kendi içinde olduğu gibi, zanaatkâr endüstrisi makineleşmeyi bir derecede benimseyip düşük çaplı teknik gelişmelerden yararlandı. Yarı modernleşmiş dokumacılık ve diğer zanaatkâr cemaatleri, sanayileşmenin başlamasından çok sonra dahi, dünyanın büyük bölümünde toplumsal açıdan önemli olmaya devam ettiler. Bazıları, hane birimlerindeki küçük çaplı üretimi post endüstriyel dönemde yeniden geliştirerek ayakta kaldılar. Ekonomi tarihçileri, şimdilerde oldukça yaygın şekilde, sanayi toplumları için büyük fabrikalarda yoğunlaşma döneminden geçmenin mutlaka gerekli olmadığını ileri sürmekteler. Gördüğümüz üzere, Lyon ve Japonya'nın ipek dokuma endüstrileri gibi modern fabrikalarda ciddi bir yoğunlaşma olmaksızın modernleşen dağınık zanaatkâr endüstrisi örnekleri var. Bu, daha ziyade, bu tarz verimlilikle değil de işgücünü disiplin altına alma ihtiyacının duyulmasıyla ilgiliydi. Eğer böyleyse, o zaman burada tekrar, "geri kalmış" Afrika, Asya ve Güney Avrupa zanaatkâr üretimi ile "ileri" Kuzey Avrupa ve Amerika fabrika üretimi arasındaki fark, biraz bayat görün-

26. B. R. Tomlinson, *The Economy of Modern India 1860-1970*, Cambridge, 1993.
27. R. S. Chandavarkar, *The Origins of Industrial Capitalism in India*, Cambridge, 1996.

meye başlıyor. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde belirginleşen dünya yaşam standartlarındaki bu çok büyük uyumsuzluk, nispi teknik ilerlemeden ziyade dışsal para ve askeri güç rejimleriyle ilgili olabilir. Endüstriyel yaşam biçimi, varlıklıların yoksulları kontrol arzusuna dair olduğu kadar kendi içinde ekonomik verimlilikle de ilgilidir.

Tarihçiler, bu nedenle seri fabrika üretiminin gerçekte insan topluluğunun gelişimindeki temel "aşama" olmadığını ileri sürmeye başladılar. Batı egemenliği gibi sanayileşme de önceki nesillere göründüğünden daha yavaş ve daha derme çatma bir süreç olarak anlaşılır oldu. Şehirleşmenin ve sınıf temelli siyasetin gelişimindeki toplumsal sonuçları da, daha da kuşkuyla ele alındı. Dengeyi bulmak zorlaştı. Şüphesiz, milliyetçilik, şehircilik gibi güçler ve sanayileşme, geçmişte fazla yekpare ve kaçınılmaz olarak görülmekteydi. Küçük cemaatleri dönüştürme kapasiteleri hem büyütüldü hem de çok erken eskitildi. Sonuçta, eski rejimlerin hareketsizliği, "sanayi ve imparatorluk çağı"nın dinamizmi gibi, abartıldı. Bu kitap, gerçek ve hızlı değişimin 19. yüzyılın özellikle son on ila yirmi senesinde ve 20. yüzyılın ilk on senesinde meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bu noktaya kadar, çoğu eski rejimlerden bu yana tadil edilerek yaşaya gelen muhtelif hiyerarşi ve yerelcilik sistemleri, bu değişikliklere uyum sağlamakta çarpıcı bir kapasite sergilediler.

ÜRETİM, TÜKETİM VE SİYASET MERKEZLERİ OLARAK ŞEHİRLER

"Kentleşme" terimi bir sürece işaret eder. Bu, 10.000'in üzerindeki şehirlerde yaşayan nüfusun büyüme oranı anlamında kullanılır ancak ayrıca şehir değerlerinin kırsaldakiler üzerindeki hakimiyetini ima eden kültürel değişime de işaret etmektedir. Birinci anlamında, şehirleşme adımları, 19. yüzyılda önemli ölçüde hızlanmış ancak bu oldukça derme çatma bir tarzda meydana gelmiştir. Kuzey Amerika'da, Sahra altı Afrika'da ve şehirlerin ya küçük olduğu ya da beyaz yerleşimciler öncesinde mevcut olmadığı Pasifik bölgesinde, şehirleşme süratli idi. Genel nüfusun 19. yüzyıl süresince hızla arttığı Çin'in, Hindistan'ın ve Ortadoğu'nun büyük tarım topluluklarında, kentsel bölgelerde yaşayan nüfus oranı sadece marjinal ölçüde arttı. Ticari ve yarı sanayileşmiş yeni şehir biçimleri ortaya çıkmakta ancak daha eski merkezlerin bazılarının gerilemesiyle büyümeleri dengelenmekteydi. İkinci anlamında ise, ne var ki, şehirleşmenin sonuçları çok derindi ve ekonomik alanın çok ötesinde etkilere sahipti. Daha büyük şehirler, yeni toplumsal ilişkilerin ortaya çıkmasına ve bilgi akışının hızlanma-

sına imkân tanıdılar. 18. yüzyıl sonu şehirlerinin orta-sınıfı arasında embriyo halinde görülen "örgütsel kültür", daha aşağı sosyal gruplara ve kadınlara yayıldı. Bu kısım, kentin küresel boyutta değişen biçimini göz önüne alacak ve sonra kentleşmenin ve kentli sanayi üretiminin beraberinde getirdiği kültürel ve siyasi değişiklikleri tartışacaktır.

İllüstrasyon 5.3 – Çinli ve Hintli işçiler, Singapur yakınlarında inşa edilen mağaza-evler sokaklarından birinde birbirleriyle karışmışlar, 1890'lar.

1780'de mekânsal organizasyonun, fonksiyonun ve şehir kültürünün temel örüntüleri, dünya ekonomisindeki büyük 16. yüzyıl genişlemesinin başlangıcında ve geniş, görkemli devletlerin eşzamanlı gelişiminde olduğu gibi, fark edilebilir şekilde aynı kaldı. Pek çok şehir, zengin tüccar cemaatleri ile hinterlanttaki toprak sahiplerinin hükmettiği ticaret merkezi tarzı limanlar yahut içerideki toptancı merkezleriydi. Kuruluşları çok eskiye dayanan diğer şehirler, saray yaşamının genişlemesi ve bürokrasinin doğuşuyla artık çok daha büyük siyasi iktidar merkezleriydi. Kuzeybatı Avrupa ile Asya'daki az sayıda şehir, bilhassa Londra, Amsterdam ve belki Tokyo, 17. ve 18. yüzyıllarda, borsa, ulusal banka, sigorta simsarlığı gibi fark edilir derecede yeni tip finans kurumları doğurmuşlardı. Örüntü şimdi de fark edilir derecede

aynıydı. Dünya nüfusunun yaklaşık %9'u 1600'de kentleşmişti. 1800'e gelindiğinde %12'ye yaklaşmış olabilir ancak değişimin adımları hâlâ yavaştı. Kent nüfusunun büyüme oranının 19. yüzyılın ilk 30 senesinde dahi toplam nüfusunkinden çok daha hızlı olduğu pek az ülkeden biri, Britanya idi.

18. yüzyılda ülke içi güç merkezlerinin birçoğu, kaleler, aristokratik mesken mahalleri, saraylar, uzman pazar alanları ve dini binaların karmaşık bir yığını biçimini almışlardı. Çoğu, din ile kraliyetin güçlerini birbirlerinin karşısına yerleştiren temel bir kozmolojik organizasyonu da sergilemekteydiler. Kilise-bazilikayı kraliyet sarayı-hisarının karşısına yerleştiren ve aristokrasinin evleriyle ayin rotalarını onun etrafında gruplayan kadim Hıristiyan modeli, Orta ve Güney Amerika'ya, hatta Doğu'da Gao, Malacca, Macao gibi yerlere ihraç edilmişti. İslami toplumlarda da cami, sultan sarayı ve *madina*, yani şehir meydanı, benzer bir üçlü oluşturmaktaydı. Hindistan'da ve Hindistan etkisindeki şehirlerdeki ikametgâh modellerinde öncelik, mabet alanı çevresindeki "sade" alanlarda yaşayan Brahman rahibi gibi ailelere verilirdi. Çin'de, bir "dört mahalle ekseni" olarak geleneksel şehir anlayışı, Beijing'in büyük alanlarında dahi korundu. Birçok aristokrat, zamanlarının bir kısmını avluda ve bir kısmını da Tokugawa Japonya'sının *sankin-kotai* sisteminde kurumlaşmış bir özellik olan, atadan kalma kırsal koltuklarında geçirirlerdi. Japon yönetici, *shogun*'un, Avrupalı ve Osmanlı çağdaşları gibi, aileleri ve varlıklarının bir bölümü sarayından dikkat çekici bir uzaklıkta olduğunda büyük soyluların üzerine takılan bir zırhı vardı. Saray hayatı ve iktidarın merkezine yakınlık kendi açılarından çekiciydi. Paris'te, *hotels*, büyük konaklar anlamında bölge seçkinlerinin anakent saraylarını temsil etmekteydi. Londra'da, şehirde iş ve heyecan arayan genç aristokratlara sosyal hayat sağlayan kulüpler yayılmaya başlamıştı. Çin'de ve Çin etkisindeki şehirlerde kentli cemiyet hayatı, loncaların veya ortak bir bölgesel arka planı paylaştıklarını ileri süren kişilerin dernekleri etrafında yapılanmıştı.

Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Afrika'nın kentli nüfusu, kendi toprakları civarındaki, denetlemelerde veya seferlerinde yöneticilerini izleyen büyük asker birlikleri, hizmetkârlar ve aileleriyle, oldukça hareketli olmayı sürdürdüler. Hindistan'da seyyar Moğol kampı, nüfusu zaman zaman orantı olarak düşen başkent Delhi'nin nüfusunun yarısını barındırıyordu. Birçok şehir de, özellikle köylü ailelerin, onlara yiyecek ve eş sağlayan köyleriyle güçlü bağlarını sürdürdükleri kenar semtlerinde, belirgin kırsal özellikler sergiliyorlardı. Sıkıntı ya

da savaş zamanlarında kent nüfusunun büyük bölümü kırsala çekilmekteydi. Bu şehirlerde, liman ticaret merkezleri ile iç kesimlerdeki hacimli merkezlerde olduğu gibi, küçük ölçekli zanaatkâr üretimi çok önemli olmaya devam etti. Yerel tüccarlarca finanse edilen ve yerli ürünleri kullanan asıl zanaatkârlar, bizzat yerel ileri gelenlerdi. Loncalar ve profesyonel dernekler vasıtasıyla fakirlere himaye sağlıyor ve manastırlar, rahibe manastırları, Sufi yerleşimleri, Budist manastırları ve guru misafirhaneleri gibi büyük sayıda yerel dini kurumu himaye ediyorlardı.

KÜRESEL KRİZİN KENTSEL ETKİSİ: 1780-1820

Uzun süredir varolan, müesses örüntülerin ilk önemli kırılışı sadece sanayileşmeyle değil, 1776 ile 1815 arasında patlak veren devrim savaşları ve Avrupa'nın emperyal gelişimiyle de sağlandı. Eski düzenin büyük şehirlerinden bazılarının boyutları gerçekten küçüldü. Diğerleri yavaş yavaş genişlemeye devam ettiler ancak bazı siyasi ve kültürel önceliklerini kaybettiler. Daha derin bir düzeyde, dünya ticaretinin ve sanayileşmenin yayılması ticari kasabaları gitgide daha da zenginleştirdi ve yeni işçi sınıfı yığınları yarattı. Bu "yeni" kentler, eski merkezlerinkinden genellikle daha bilinçli şekilde modern olan kendi sosyal ve kültürel yaşam biçimlerini geliştirdiler. Burada ekonomik büyüme hızlı kentleşmeye yol açmış, şehirler sınıf kadar statüyle de bölünmüşlerdi.

Batı Avrupa'nın büyük bölümünde şehirler, devrimci savaşlardan mustarip olmakla birlikte genişlemeye devam ettiler. Daha çarpıcı olan, mekânın kullanımı hakkındaki siyasi ve ideolojik çatışmalardı. Paris'te, kraliyet ve aristokrat meskenlerinin geniş alanları, bilhassa Louvre, Palais Royal ve Place des Vosges, devrim ve imparatorluk döneminde kamusal alanlara, müzelere ve kiralık mülklere dönüştürüldü. Saint Denys kilisesindeki kraliyet mezarlarına saygısızlık yapıldı. Benzeri bir kader, İtalya'nın kuzeyinin tamamında ve kısmen Almanya'daki dük saraylarını ve şapelleri yakaladı. İspanyol Amerika'sında kraliyet sarayları, 1820 sonrasında yeni cumhuriyetlerin başkanları ve valileri olan siyasi Creole patronları tarafından işgal edildi. Devrim dönemi, şehirlerde burjuva bir kamu için kesinlikle daha fazla saha açtı. Aynı şekilde, elitlerin kendilerini yoksulların alanından daha etkin şekilde ayırmak ve onları kontrol etmek arayışıyla, savaş ve devrim deneyimi yavaşlayan bir sürece girdi. Devrim dönemi, diğer açılardan, alan kullanımını geliştirdi.

Asya ve Afrika'nın bazı kısımlarında değişim çok daha ani oldu. Büyük Moğol şehirleri Delhi, Agra ve Bengal'deki Murshidabad, im-

paratorluğun parçalanmasından önce zaten gerilemekteydi, soyluların göçü de onları eski benliklerinin gölgesine indirgedi.[28] Bu örüntü, emperyal gerilemenin ve dış fetihlerin diğer kadim şehirleri de devirdiği İran ve Java'da da, sonuna kadar gerçekleşti. Sultanlar ile bölgesel ayan arasındaki mücadeleler, Ortadoğu'daki büyük merkezlerin bazılarını tehlikeye attı. İran'ın Isfahan, Kum ve Şiraz şehirleri, büyük *Kuran* âlimlerinin masalsı evleri ve Sadi'nin şiirleri, bir Rus eyalet başkentini andıran yeni başkent Tahran uğruna ihmal edildiler. Her ne kadar ağır ağır genişlemeye, dinin ve hükümdarlığın merkezi olarak işlev görmeye devam etse de Kahire, tipik Akdeniz metropolü İskenderiye karşısında etkisini yüzyıldan fazla bir süre için kaybetti. İskenderiye, kısmen Mısırlı ve kısmen Avrupalı zengin ticaret oligarşisinin oturduğu mahal haline geldi. Orada gelişen kent kültürü "Avrupai" den ziyade "İslami" etkiyi yansıtmaktaydı.

Bu eski kentlerin bütünlüğüne daha incelikli ve güçlü bir tehdit, genel ekonomik gelişimin istikametiydi. Ticaretteki büyük artış, mevcut sanayileşme öncesinde dahi yeni ticari merkezlere büyük bir üstünlük sağlamaya başlamıştı. Atlantik dünyası, Nantes, Bristol, Glasgow, Bordeaux ve Boston'un hızla büyümesine şahit oldu. Akdeniz'de Beyrut ve İskenderiye esaslı şekilde büyüdüler. Hint Okyanusu ile Çin Denizi'nde Bombay, Kalküta, Madras, Şangay, Singapur ve sonra Hong Kong, Tianjin, Port Arthur ve Darien, denizden uzak iç kısımlardaki eski kentlerin kültürel üstünlüğüne meydan okudular ve sömürge kurallarının doğrudan empoze edilmesinden çok önce yeni fikirlerin ve tarzların seraları haline geldiler. Boston ve New York'ta yerleşik orta-sınıf temkinliliği, yeni cumhuriyetin sosyal normlarını belirledi. Britanya'da, aristokratik ve toprak sahibi topluluk 19. yüzyılda varlığını sürdürdü ve hatta gelişti. Ancak burada, Kuzey Avrupa'nın diğer kısımlarında olduğu gibi, burjuva şehir siyasi ve kültürel açıdan önemli hale geldi. İngiltere ve Fransa'daki köle ticareti karşıtı hareket, Liverpool ve Nantes gibi yeni ticaret şehirlerinin yükselişiyle yakından bağlantılıdır. Britanya'da anayasal reform talebi de ağırlıklı olarak bu bölgeden gelmiştir.

Asya ve Afrika kıyılarında, sanayileşme öncesi zaten genişleme sürecindeki ticaret örüntüleri, benzer şekilde, sömürge veya yarı sömürge bir dünyada dahi geçmişin bağımsız şehir-devletlerini yeniden yaratan zengin tüccar sınıflar üretmişti. Güneydoğu Asya'nın İspanyol

---

28. C. A. Bayly, Rulers, *Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion*, Cambridge, 1989.

ve Hollandalı merkezleri olan, sırasıyla, Manila ve Batavia, yeni hibrit şehirler olarak ortaya çıktılar. Lokal olarak konuşlanmış Avrupa deniz gücü, bu limanlardaki yerel tüccarları ticarete zorladı veya cezp etti. 1770'den 1800'e kadar bir kuşak içinde Kalküta, Madras ve Bombay, Güney Asya'daki denizden uzak siyasi güç merkezlerinin en büyüğünü dahi boyut olarak solladılar. Bunların tüccar prensleri saraylar inşa ettiler ve yeni bir kamusal Hindu ibadet stilini ve hibrit bir aristokratik gösteri biçimini yeniden icat ettiler. Liverpool, Cork ve Boston'daki çağdaşları gibi, mütevazı türde bir yerel siyasi temsil için ilk ihtiyatlı taleplerde bulunanlar, bu *bhadralog* veya üst tabakaydı. Sömürge güçlerinin ve misyonerlerin, onların dinsel uygulamalarını kesinlikle rahat bırakmasını da talep ettiler. Bu güçlü ticaret ayanı kısa sürede tüm büyük limanlarda kendi emsallerini buldular: Singapur, Canton, Aden, İskenderiye ve Beyrut. Henüz toprak sahiplerinin egemenliğinde olsalar da kara içi iletişim merkezleri, ticari veya siyasi havadislere hevesli, matbaa, demiryolu ve elektrikli telgrafa uyum sağlamaya hazır bir tüccar orta-sınıf çıkardılar. Amazon'daki Manaos, Yangzi'deki Chongquing (Chungking) ve Yamuna nehri üzerindeki Kanpur, hepsi "kara içi liman şehri" olarak adlandırılabilecek örneklerdir. Bunlar, kıyı şehirleri boyunca yayılan yeni modern yaşam tarzına da katıldılar.

Ağırlıklı olarak imalatçılıkla uğraşan şehirler, bir önceki kısımda ortaya konduğu gibi, gelişmekte oldukça geç kaldılar. Bu, kısmen sanayileşmenin bizatihi geç gelmesi, kısmen de çok erken sanayileşmenin kömür madenleri civarındaki "yeşil alan siteleri"nde ve tren garlarında gerçekleşmesi nedeniyledir. Manchester, Birmingham, Liege ve Essen, 1850'lerde kendi kendilerine devam edebildiler. İmalat ve madencilik yapan şehirler, sonraki on yıllık sürede Birleşik Devletler'de ve Avrupa'nın bazı kısımlarında, oldukça hızla türedi. Altın ve elmasa hücum, Melbourne, San Francisco ve Kimberley gibi şehirleri yarattı. Hintli sahiplerinin ithal Britanya tekstilinden koruma talepleri üzerine, 1860'larda, Hindistan'ın batısında pamuk fabrikaları, doğusunda da Hint keneviri fabrikaları açıldı. Şehirleşme oranı 1870 ile 1900 arasında yaklaşık %12'den %20'ye yükselerek, dünya çapında kayda değer şekilde hızlandı. Aynı dönemde sanayideki işçi sınıfının yaklaşık 15 milyondan 50 milyona yükseldiği görüldü.

Değişim Sahra Afrika'sının güneyinde ve Avustralya'da özellikle çarpıcıydı. 19. yüzyıldan önce Nijerya'nın kuzeyinde geleneksel geniş ticaret şehirleri mevcuttu ve Gana ile Zimbabwe'de de büyük kraliyet merkezleri kaydedilmişti. Swahili ve Gine sahillerinin her ikisinde de köle sahibi şehir-devletler vardı. Ancak Güney Afrika Birliği olacak

olan alanda kent nüfusu, 1865 ile 1904 arasında madencilik yerleşim alanları ve büyük tarımsal alışveriş noktaları geliştikçe, toplam nüfusun yaklaşık %7'sinden %25'ine yükseldi. Cape Town, Durban ve Kimberley, Sahra'nın güneyindeki en büyük şehirler olarak, Doğu ve Batı Afrika kıyı şehirlerini gayet hızla solladılar. Benzeri bir kent patlaması daha önce Avustralya'da başlamıştı. Victoria'nın 36 altın madeni kasabası, pek çoğu sonradan düşüş gösterse de 1871'de 146.000 nüfusa sahipti.[29] Avustralasya'da bazı Maori yerleşimleri kasaba benzeri nitelikteydiler ancak bu kasabalar, Güney ve Doğu Afrika'dakilerden daha büyük oranda, bir Avrupa ithalatıydı.

YENİ ŞEHİRLERDE IRK VE SINIF

Bu şehirler, içinde sadece yabancılaşma ve bunalım gören kimi sosyalist ve sosyologların bir an gözlerine iliştiği kadar derin olmasa da, toplumsal ve ekonomik yaşamın yine de derin bir yeniden düzenlenişine tanıklık ettiler. Bu argüman geçmişte abartılsa da aile yapısı şehirleşmeyle değişti. Dünyanın pek çok yerinde geçmişin geniş aileleri daha küçük birimlere ayrıldılar ancak toplum güvenlik ve evlilik nedeniyle kırsaldaki akrabalarıyla ilişkilerini hâlâ sürdürmekteydi. 1900'e gelindiğinde Britanya ve Belçika'daki iç göçlerin çoğu kırsaldan kasabalara değil, kentler arasındaydı. Kentlerde doğru dürüst kanalizasyon sistemleri veya suya erişimleri olmayan ucuz toplu konutlar yükseldi. Sanayi kirliliği, uzun çalışma saatleri ve sağlık hizmetlerinin eksikliği, yeni şehir yaşamının fakirler için nahoşluğunu derinleştirdi.

Tablo 5.3 – Bazı Büyük Şehirlerin Nüfusu (bin)

Yıl	Berlin	Bombay	Kalküta	Edinburgh	Londra	New York	Sidney	Edo/ Tokyo
1800	172	–	–	83	1.117	60.5	–	1.200
1850	419	644.4 (1872)	633 (1872)	194	2.685	515.5	54	500 (1863)
1900	1.889	776 (1901)	847.8 (1901)	394	6.586	3.437	500	1.750 (1908)

29. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 142; ayrıca bkz. s. 89.

Az sayıda tarihçi zenginlerle yoksullar arasındaki yaşam standartlarında açılan büyük boşluktan kuşku duyarken, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki işçi sınıfının koşulları üzerine şiddetli tartışmalar yaşanmaktaydı. Son bir çalışma, insanlar daha çok çeşitli mala ulaşıyor olsalar da sanayileşmenin ilk evresinde yaşam süreleri, beslenme ve sağlığın oldukça gerilediği yönündeki karamsar görüşe bir kere daha yöneldi. Farklı sosyal sınıflar arasında ölüm oranları büyük ölçüde değişmekteydi. Mesela, 1855 ile 1860 arasındaki Berlin üzerine yapılan bir çalışma, uzmanların ortalama 54 yıl fakat sanayide ücretli çalışanların sadece 42 yıl yaşadıklarını ortaya koymaktadır.[30] Bu durum Avrupa dışı dünyada daha da karanlıktır. Zengin ile yoksul arasındaki evrensel farklılıklar, zengin "kuzey" ile yoksul "güney" arasındaki günümüze kadar devam eden, hızla artan eşitsizlikle karmaşıklaştı. Bu artan farklılıklar, büyük ölçüde, teknolojik olarak gelişmiş mallar üreten Avrupa ve Kuzey Amerika ile esas olarak dünya ticaretine kattıkları değer çok daha az olan tarıma dayalı hammaddeler ve mineraller üreten Asya ve Afrika arasındaki olumsuz ticaret şartlarını yansıtmaktaydı.

Bununla birlikte, kurumsal kuvvetler de aynı derecede önemliydi. Avrupa dışında, yerli işçilerin yabancı veya Creole işverenlerle daha az güç sahibi oldukları yerlerde, şehirlerdeki işçilerin konumları çok daha hızla kötüleşti ve ekonomik durumları o zamanki köylülerinkinden daha kötü hale geldi. Yeni şehirlerdeki nüfus yoğunlaşması, onları hastalıklara karşı özellikle savunmasız kıldı. Şehirlerdeki kişiler gıda ihtiyaçlarını sağlayan sosyal ağlara, çok istisnai kıtlık yılları dışında, her zaman olduğu gibi kolay ulaşamadıkları için, kötü beslenme nedeniyle ölüm yıllar yılı inatla yüksek kaldı. Sömürge ve yarı sömürge toplumlardaki geçici işçiler, gıda, ürün ve hizmetlere yapısal olarak hak kazanamamaktan mustariptiler. Şangay, Bombay ya da Batavia gibi sömürge kent merkezlerindeki yoksulların ortalama yaşam beklentisi, çevrelerindeki köylülerinkinden dahi daha aşağı, 28 sene kadar düşük olabilir.

1870'den sonra gelişen kentli işçi sınıfının yoksulluk boyutu, ortasınıfı ve kasaba yöneticilerini endişelendirmekteydi. Kışkırtıcı sendikacılık, suç, serserilik ve şiddete dair belirli periyodik panikler çoğu kent toplumunu allak bullak etmekteydi.[31] Avrupa sömürge şehirleri, önceki zamanlarda esasen önemli siyasi mahkûmlar için ayrılan bir

30. Sheehan, *German History*.
31. Klasik bir İngiltere çalışmasıdır: Gareth Stedman Jones, *Outcast London*, Oxford, 1971.

uygulama olan, kendi genç kentli erkek nüfuslarının büyük yüzdesini hapsetmekteydi. "Suç" korkusu yaygındı ancak uyuşturucu kullananlardan dini mistiklere, kasabada dolaşıp derdini anlatamayan kabile halkına kadar herkes kendini bu etkileyici neoklasik veya neoGotik kuruluşlarda hapsedilmiş bulabilirdi. 1840'lar ve 1850'lerde Britanya ve Fransa'da daha sıkı asayiş metotları uygulandı ve özel suç üretme çiftlikleri olduğuna inanılan kiralık gecekondu alanlarına, "çiftlikler"e ve kenar mahallelere bilhassa dikkat edildi. Polisiye faaliyetlerin seviyesi olağanüstü yüksek idi. 1848'de Britanya'daki Çartist isyan esnasında sadece Londra'nın merkezine 20.000 polis yerleştirildi. Kasabalara göç edenlerden dini ve dili farklı olanlar, kentli tedirgin mal mülk sahiplerinin ve ayrıca kentli kalabalıkların özel hedefleriydiler. Britanya'da, Birleşik Devletler'in doğu kıyılarında ve Britanya müstemlekelerinde 1848'deki kıtlık sonrasında milyonlarcasının göç ettiği Katolik İrlandalılar, suç, hastalık ve sonraları milliyetçi Fenian hareketin su yüzüne çıkmasıyla da, siyasi tahriklerin taşıyıcıları olarak, özellikle şüpheliydiler. Almanya ve Avusturya'da, Slav ülkelerinden güneye ve doğuya göç edenler de aynı derecede şüpheliydi. Birçok Avrupa şehrinde, özellikle orta Avrupa'da, çoğu nefret, ticaret ehli Yahudi ailelere yöneltilirken, kentte yaşayan fakir Yahudiler, Rusya ve Avusturya'da ayaklanmaların ve tacizlerin mağdurlarıydı. Burada kentli siyasi antisemitizm 1890'larda bilhassa öldürücü hale gelmişti. Rusya'da 1904-1905'de Japon yenilgisiyle aşağılanma, Yahudi dükkânlarına ve evlerine saldırmak için güvenlik polisine ve muhafazakâr kalabalıklara daha fazla serbestlik verdi. Yahudiler kolaylıkla milliyetçilik karşıtı olarak resmedilebiliyordu. ABD'deki şehirlerde de ara sıra Yahudilere saldırılar söz konusuydu.

Resmi yasal özgürleştirmenin Avrupa kasabalarındaki fakir Yahudilerin konumunu iyiye götürmediği gibi, Birleşik Devletler'de şehirde yaşayan az sayıda siyah kendilerini kent hizmetlerinden, işlerden ve hatta beyazların kiliselerinden dışlanmış buldular. 1880'lere ve 1890'lara gelindiğinde, ırklararası demokrasinin muhtemel göründüğü kısa dönem, yerini köleliğinkinden çok daha ustaca düzenlenmiş bir ayırımcılık sistemine bıraktı.[32] Burada da, Güney Afrika'daki gibi, gürültülü beyaz alt-orta-sınıf ve işçi sınıfı, genişleyen şehirlerde gayrı resmi ırk ayrımcılığı sistemleri oluşturmak için, kentli elitlerle uyum içinde davrandılar. Serserilik yasaları, Güney Afrika'nın madenci ka-

32. Eric Foner ve Olivia Mahoney, *Reconstruction: America's People and Politics after the Civil War*, New York, 1995.

sabalarında siyahları, Avustralya'da Aborjinleri, Yeni Zelanda'da kentli Maorileri ve Yeni Dünya'nın her yerinde Kızılderilileri suçlu kapsamına sokmak, hapsetmek ve tecrit etmek için kullanılıyordu. Aslında 1880'ler ve 1890'lar, ırksal farkındalığın ve ırk temelli ayırımcılığın hemen hemen tüm toplumlarda daha sıkıntı verici hale geldiği bir dönem gibi görünüyor. Şüphesiz, ırk savaşı ve öjenik elit ideolojileri burada önemlidir ancak bu fikirler, hızla büyüyen şehirlerde bir pratikler kümesi olarak uygulanabildikleri içindir ki, bu kadar yaygın hale geldiler. Sadece orta-sınıfa değil, şüphelilere ve kendi geçimlerini koruyan güç durumdaki beyaz işçilere de çağrıda bulundukları için, yasalarda ve siyasi programlarda yürürlüğe girdiler.

Sınıf ayırımlarının da benzeri bir dereceye kadar daha fazla siyasallaştırıldığı görülüyor. Bu sınıf savaşının eli kulağında olduğu anlamında alınmamalıdır; sadece hükümetler, orta-sınıflar ve çalışan kişiler artık "emek sorunu"nun öneminin çok daha fazla farkındadırlar. Eski rejim toplumlarında, insanların sosyal düzene göre sınıflandırılmaları genellikle yaradılıştan bir bedensel uygulama meselesiydi. Ancak 19. yüzyıl sonu şehirleri orta-sınıf ve işçi sınıfı arasındaki mekân rekabetine şahit oldu. Bu rekabet epey sonra ortaya çıkmıştı. Erken 19. yüzyıl devrimlerinin ve anayasal ayaklanmaların eşlik ettiği kamusal gösterilerle hak taleplerinin, gevşek bir hoşnutsuzlar yığınınca desteklendiği anlaşılıyor: zanaatkârlar, küçük dükkan sahipleri, kentli ustabaşıları, küçük memurlar ve benzerleri. Ne var ki, 1800'lerden itibaren birçok kent merkezi, imalat emekçilerinin yerel siyasete, mitinglere ve yürüyüşlere aktif katılımını ve de parklar veya "umuma açık" meyhaneler gibi kamusal alanlarda belirdiklerini görmeye başladı. Bu nedenle sınıf siyaseti, gazetelerde hakkında fazlaca yazılan ölçülebilir ve gözlenebilir bir şey haline geldi. Alt sınıf, ikinci plandaki etnik gruplar gibi, suçlular ve hastalık taşıyıcılar olarak gitgide şüpheli hale geldi.

İŞÇİ SINIFI SİYASETİ

Buna rağmen, radikal sanayi işçi sınıfı, yeni sanayi ve kent siyasetlerinde nereye kadar aktif bir aktör, nereye kadar orta-sınıflar ve yöneticilerce tasarlanmış sadece bir "temsil" idi? Yüzyılın başlarına gelindiğinde radikal aktivistler ile sosyalist düşünürler, dünya işçi sınıfında yeni bir insan tipinin müjdecisini gören bir sosyal ilerleme mitinin ayrıntılarına inmişlerdi. Sanayi proletaryası arasında sınıf bilincinin her yerde büyümekte olduğu düşüncesindeydiler. Sendikaların ve Fransız tarzı küçük sendikal emek topluluklarının yayılması bunun delili olarak görüldü. 1970'lere kadar çok sayıda sosyal tarihçi bu argüman

hattını izledi. Bu tartışma, devrimin veya radikal sanayi faaliyetinin, neden olması gerektiği kadar geniş bir biçimde ortaya çıkmadığı hakkındaydı. İngiliz emek tarihçileri, bir emek aristokrasisinin, orta-sınıf yaşam tarzı ve liberal siyasi değerler tarafından "içerildiğini" ileri sürdüler. Hindistan, Çin ve Japonya'nın büyük oranda tarıma dayalı topluluklarının tarihçileri oradaki işçilere henüz "köylü zihniyeti"nin hakim olduğuna inanırken, Birleşik Devletler'de, göçmenler arasındaki "etnik" farklılıklar sorumlu tutuldu.

Son çalışmalar işçi sınıfı siyasetinin doğasının daha incelikli yorumlarını geliştirdi. Emek tarihçileri artık dünya çapındaki farklı merkezlerde işçi sınıfı faaliyetlerinin derecesinin, etnik veya köylü, işçi sınıfının, herhangi bir genel "bilinç" özelliğinden ziyade, sanayinin özel bir biçimi ile kentin yaşam koşullarınca belirlendiğini ileri sürme eğilimindeler. Yeni yüzyılla gelen gözü kara grevler, devrime yönelik bir yalpalama şöyle dursun, herhangi genel bir toplumsal değişimden ziyade, işverenlerin fiyatların her yükselişinde ücretleri kısmaya çalışmalarına neden olan dünya ekonomisindeki döngünün ürünüdür. Milliyetçiliğin Avrupa savaşlarının sebebi değil, bir sonucu olması gibi, aynı şekilde işçi sınıfı bilinci de kargaşa ve devrimin nedeni değil, sonucudur. Devrimler, sınıf ilişkilerindeki engellenemez ve tek biçimli değişimlerin sonuçları olmak yerine, dolaysız siyasi ve askeri kökenlere sahiptirler. Bu tür bir yaklaşım, tarihçilerin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında kent dünyasını karakterize eden kentli orta-sınıfın ortaya çıkışına ve yeni tip sosyal ilişkilere ağırlık vermesine imkân tanıdı. Bu yaklaşım onları, 19. yüzyıl işçi sınıfı tarihlerinin, en sonunda devrimle patlak veren birleşik bir sınıf bilincinin büyüdüğünü kaçınılmaz olarak gördüğü varsayımından azat etti.

Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve Almanya gibi en gelişmiş sanayi toplumları, bilhassa telgraf, nakliye ve kimyasal ürünler gibi teknolojiye dayalı sanayilerdeki yüksek vasıflı işçiler vasıtasıyla adalelerin gerilmesini aksettiren emek mücadelelerini gördü. Kömür sanayi bu yıllarda, bilhassa Fransa'da, büyük ölçekli "endüstriyel eylemlere"e sahne oldu. Geç dönem tarihçilerin yanı sıra çağdaşların pek çoğu bunları devrimin ayak sesleri olarak yorumladı. Ancak esasında gerçekleşen, nispeten hali vakti yerinde işçilerin, bir kere 1870'lerin bunalımında meydana gelen ve 1880'lerde sona eren hızlı ekonomik genişlemenin bazı yararlarını, kendileri için güvenceye almaya çalışıyor olmalarıydı. Bu ülkelerdeki liberallerin, İlerici Demokratların, Radikallerin ve Sosyal Demokratların seçmen sayısındaki artışla meydana gelen yaygın siyasi değişim duygusu, emek müzakerelerinin ısısını

yükseltti. Grev eylemleri suç olmaktan büyük ölçüde çıkarıldı. Dolayısıyla, 1905 ile 1914 arasında ileri sanayi ekonomilerinin sanayi stopajı oranındaki kayda değer artışa rağmen bu toplumların 1914'de geniş çaplı sınıf çatışmasının eşiğinde olduklarını ileri sürmek zordur. Aksine, grevlerin yaygınlığı radikalizmin evcilleştirildiği ve iğdiş edildiğini düşündürüyor. Sadece 1914 sonrası topyekûn savaş deneyimi hatları yeniden çizebildi.

Dünyanın her yerindeki aktivistler ve işçi sınıfı aydınları şimdi Marx, Lenin, Bakunin, Proudhon ve diğer radikal düşünürlerin tercümelerini okudukları için, bu endüstriyel hareketler birbiriyle bağlantılıydı. Yine de her bağlamda, farklı koşullara cevap veriyorlardı. 1905 Rus Devrimi öncelikle bir işçi devrimi, hatta bir köylü devrimi değildi. Bunun yerine, Rus kasabalarında yaygın olan devlet ile toplum arasındaki ilişkiler krizi, yetersiz sermayeye sahip, ilkel endüstrilerdeki çalışma koşulları ve iş güvenliğine dair uzun süren yakınmaları dile getirme konusunda işçileri yüreklendirdi. 1890'lardan beri yükselen bir endüstriyel grevler dalgası söz konusuydu. 1904-1905 kışında devrim topunu yuvarlayan, öğrenci ayaklanmaları ve yerel hükümet organlarının radikal kongreleriydi (*the zemstvos*). Mutlakıyetin meşruiyeti, Japonlarla savaşta uğradığı küçük düşürücü mağlubiyetle ölümcül bir darbe almıştı. İşçi sınıfı sürece, sadece çok sayıda silahsız işçi 9 Ocak 1905'de St. Petersburg'da katledildiklerinde dahil oldu. Başlangıçta, radikal devrimciler olmaktan çok uzak bir rahip, bu işçileri örgütledi. Onun mesajı sınıf savaşı değil, ahlaki reform idi ve sosyalist öğretiyi etkisizleştirmek için iktidara bağlı bir sendika oluşturmak arzusundaydı.[33] 1905 ilkbaharı ve yazı boyunca Rusya'nın muhtelif sanayilerinden yaklaşık yarım milyon işçi grev yaptı. Bunlar çoğunlukla çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelikti ve örgütlü olmayıp devletin zayıflığından ve Duma'daki temsilci hükümete yönelik bir hareketten yararlanmaya çalışan tesadüfi bir girişim olduğu görünüyordu. İşçi temsilcilerinin 1905 sonbaharında kısa ömürlü St. Petersburg Sovyet'ine gönderilmelerine rağmen, bu, temelde radikal kent siyasetçilerinin bir ürünü idi ve ortaya çıkan sendikalarla bağlantısı nispeten azdı. 1905 sonrası, Rusya'nın sanayi işçileri arasında artma ve azalma gösteren grevler, sendikalara yasal yaptırım uygulandığı gerçeğini yansıtmaktadır. Bu durum, siyasi hedeflere yönelik işçi sınıfı militanlığının arttığına dair şimdilik -aksi ispatlanana kadar geçerli- bir kanıt sunmuyor.

---

33. Pipes, *Russia under the Old Regime*, s. 360 ve devamı.

Bombay'da, Radikal Kongre lideri Bal Gangadhar Tilak'ın İngilizlerce hapsedilmesinin neden olduğu grevler, şehrin tekstil işçileri arasındaki derin bir kızgınlık damarını kullandı. Tilak grubunun dinsel sembolizmine göre hareket eden köylüler kılığında oldukları için, bu insanlar genel anlamda dikkat çekici kimseler değillerdi. Ne de emeklerini geri çekerken yeni, homojen bir sınıf ideolojisinden yola çıkmışlardı. Çünkü statü, köken ve vasıflar temelinde parçalanmışlardı. Konut ve gıda maliyetlerinin artmakta olduğu bir zamanda hem İngiliz hem Hint yönetiminin ücretleri ve sosyal hakları düşük tutma konusundaki yaygın teşebbüsleri isyanın patlak vermesini açıklar görünüyor.[34] Açık ki, Avrupa'da olduğu gibi, 1914 öncesi Çin, Afrika ve Ortadoğu'daki en iyi örgütlenmiş grevler de ayrıcalıklı işçiler arasında meydana geldi. Bunlar genelde Avrupalı gurbetçilerdi: Şangay, Cape Town, Port Said gibi yerlerdeki doklarda, telgraf bürolarında, demiryolları ve tramvaylarda çalışan kişiler. Güney Amerika'da emek mücadeleleri özellikle şiddetliydi. Antafagosta'nın sahil kasabalarındaki emek anlaşmazlıklarını bastıran Şili otoriteleri, 1906'da yüzlerce kişiyi öldürdü. Sadece 1907'de Buenos Aires'de 231 grev yapıldı.[35] Bu insanlar, Avrupa'daki çağdaşları gibi, sosyal devrimin habercileri olmaktan ziyade ilerleme için itişiyorlardı.

Kentleşme yaşam biçimlerini dönüştürür ve sınıf farklılıklarını siyasi arenaya yansıtırken, kentli işçiler, 20. yüzyılın başına gelindiğinde kitlesel yabancılaşmadan mustarip görünmüyorlardı. Özel mülkiyet dünyasını tasfiye arzusunda da değillerdi. Şehirlerin önemli olduğu yerlerde, sanayi ilişkileri siyasetini heyecanlı bir şekle soktular ve insanların siyasi düşünüş ve davranışın yeni yollarını benimsemelerine imkân verdiler. Şehirler, popüler ve radikal siyaset dramlarının oynandığı büyük sahneler haline geldi. Dünyanın en çok sanayileşmiş kesimlerinde dahi istikrarlı bir "işçi sınıfı bilinci" muhtemelen hiç var olmadı fakat dünya çapında bir fenomen olarak işçi sınıfı fikri yerleştirildi. Bu kısmen, hükümetlerin Rus çarları ve Fransız başkanlarına yapılan suikastlarda bazı olağanüstü darbeler sahneleyen sendikacı ve anarşist ağlarından duyduğu korku nedeniyleydi. Sol kanat gazeteler, Marksizm olarak bilinecek şeyi yaydıkları için, uluslararası sosyalizm retoriği, genelde gözlerinin önündeydi. Ne var ki, kısmen de farklı kıtalarda, çalışan insanlara benzer koşullar dayatan ve kendi toplam güçleri hissini vermeye başlayan endüstriyel ve kentsel yaşamın tek-

34. Chandavarkar, *Origins of Industrial Capitalism*.
35. Bakewell, *History of Latin America*, s. 427.

düzeliğinin yayılması nedeniyleydi. İşçi sınıfı aktivizminin pratiği, dahası ideolojisi, 20. yüzyılın başları ve ortalarının kritik bir özelliği olacaktı.

DÜNYA ÇAPINDA ŞEHİR KÜLTÜRLERİ VE ELEŞTİRİLERİ

Krallıkların, cumhuriyetlerin ve kutsal kişilerin oturdukları yerler olarak, büyük itibar sahibi şehirler, her zaman olagelmiştir. Ne var ki, 19. yüzyıl süresince küresel şehir kültürü, daha tektip ve belirgin bir yaşam örüntüsü olarak ortaya çıktı. Daha 18. yüzyılın sonunda Amerikan ve Kuzey Avrupa şehirleri, üst tabaka, üst sınıf ticaret eliti, hatta çalışan kişiler arasındaki ortak dinlence ve sosyalleşme örüntülerinin sahnesi haline gelmeye başlamıştı. Sonraki yüzyılda bu çok daha genel bir hale geldi. Kentli toplulukların, kulüplerin, toplantı salonları ve cemaat derneklerinin bolluğuna ek olarak kafeler, hem kadınlarla erkekler için bir buluşma noktası hem de siyasi ve felsefi bir tartışma sahnesi olarak kentli kamusal alan için etkin bir sembol sağladı. Bu değişimlerin hızlanmasında devrimci dönemin önemini pekiştirmek için, sadece "bistro" yahut Fransız tarzı lokantaya dikkat çekmek gerekiyor. Bunun kökeni 1815'de Paris'i işgal eden Rus birlikleri için düzenlenen "fast food" mutfaklarındadır. Venedik'deki Quadri'nin veya Florian'ın yerleri gibi, ilki Avusturya yanlılarının, ikincisi milliyetçilerin içmek için uğrak yerleri olan özgün kahvehaneler, Avrupa'nın her yerinde, bilhassa iki büyük radikal siyaset alanı olan Paris ve Viyana'da, binlerce taklitlerini doğurdular. Viyanalı sosyalist ve sosyal reformcu Karl Kraus gibi, Fransız siyasi ve askeri müesses nizamının laneti Emile Zola gibi radikal editörler, kafeler vasıtasıyla kendi kampanyalarını ve hareketlerini örgütlediler. 1880'ler veya 1890'lara gelindiğinde saygın kadınların kafelerde ve büyük kamusal restoranlarda görülebildikleri, aslında görülmeyi çok istedikleri gerçeği de aynı şekilde önemliydi. Dünyanın her köşesindeki en büyük şehirlerde kamusal alan, toplumsal cinsiyete derinden dayalı halde kaldı. Ancak erkek sosyalleşmesinin kafe ve restoranlardaki bu müstahkem mevziilerine kadınların girişi, cinsiyetler arasındaki güç dengesini birazcık değişmesinde, kadınların oy hakkı için gerçekleştirilen büyük kampanyalar kadar önemliydi.

Kamusal alanın yeniden düzenlenişine yönelik muazzam Amerikan katkısı, büyük mağazalardır. Paris kendi *supermarchée*'lerine, III. Napolyon dönemi kadar çok önceden, sahip olmuştu ancak Amerikalılar bunun daha büyük ve daha iyisini yaptılar. Dağınık tarım cemaatlerinin geniş bir yelpazedeki özellikli malları aynı yerden ve aynı

zamanda satın alma ihtiyacından doğan büyük kent mağazaları, yüzyılın sonuna gelindiğinde yeni bir tüketim kaynağı haline gelmişti. Bu mağazalar, ortak lüks tüketim örüntüleri vasıtasıyla, bilhassa kadınlar için sosyalleşmenin tadını çıkarma alanları haline geldiler. Chicago'daki Sears Roebuck gibi yerlerin oluşturduğu bu model, I. Dünya Savaşı öncesinde Londra'daki Harrods ve Selfridges'e uzandı. Tüm bu dükkânlar, özellikle kadınlar için kolaylıklar sağladı. Avrupalı dünyada büyük oteller, Avrupalı göçmenler ve hatta Çinli, Hintli, Malayalı, Hinduçinili veya Mısırlı aristokrasinin ve zengin tüccar kodamanların büyük, hareketli nüfusu için çoğu zaman kulüplerin, mağazaların ve restoranların yerini doldurur oldu. Başka yerlerdeki sömürge şehirlerinde, kamusal alan sadece cinsiyetlendirilmekle kalmayıp ırksal açıdan da bölündü. Bunun da az sayıda istisnası vardı. Farmasonluk, teosofi ve spiritüalizm gibi hümanist hareketler, bazı kiliselerle, Genç Erkekler Hıristiyan Birliği, bir avuç polo sahası ve hipodromun yaptığı gibi, bu ırksal bölünmeyi aşmışlardır. Bununla birlikte bu şehirlerin büyüyen yerli orta-sınıfları, mahkeme işleri, yüksek eğitim veya evlilik nedeniyle daha sık hareket etmek ihtiyacında olan bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için genelde kendi kulüplerini, birliklerini ve misafirhanelerini kurdular. Bu topluluklar, siyasi tartışma ve müzakerelerin seraları haline geldi. Kalküta Üniversitesi'nin College Street'deki kafesi ve Şangay'ın YMCA dinlenme odası, 1914 sonrasında Dublin Posta Ofisi ile Amritsar'daki öldürücü zeminin geldikleri hal kadar, sömürge karşıtı siyasetlerin ortaya çıkışının etkili sembolleriydi. Ayrıca kent yaşamının bu sembolleri evrenseldi. Avrupa sömürgelerinden, Çin'den, Japonya'dan genç radikaller, Londra, Paris, Amsterdam ve Berlin'deki benzeri dinlenme odalarında ve kahvehanelerde dostlar bulabilmekteydiler. Hinduçinili Komünistlerin müstakbel lideri Ho Chi Minh, I. Dünya Savaşı öncesinde Paris restoranı "Polidor"da çalışmıştı. Profesyonel ve akademik eğitimin küresel biricikliği, Mahatma Gandi ile Jan Smuts'u Londra'ya, Sun Yatsen'i Honolulu'ya ve Hindistan'ın "dokunulmazlar"ının müstakbel lideri B. R. Ambedkar'ı New York'a getirdi.

İllüstrasyon 5.4 – Yeni mimari: The Reliance Binası, Chicago, 1895.

Sanayinin yayılmasıyla, şehir sosyalleşmesinin ortak örüntüleri de işçi sınıfı arasında belirmeye başladı. Geleneksel erkek sportif ilgi biçimleri hizmete girmeye zorlandı. Güreş çevreleri Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Orta ve Güney Asya'daki geleneksel aristokrat toplulukların ortak bir özelliğiydi. Güreş kulüpleri, *akharas*, Bombay, Ahmedabad ve Tahran'ın erkek işçileri arasında büyük sayılara ulaşmıştı.[36] Bunlar, işyeri dışında sosyal ve siyasi seferberlik için kullanılabilen güçlü bir örgütlenme ve çıkar ağı sağlamaktaydı. Dahası, ulusal

36. Chandavarkar, *Origins of Industrial Capitalism*, s. 212-218.

popüler kültürlerin sembolleri haline geldiler. Avrupa şehirlerinde de benzeri şekilde eğlenceli oyunların, özellikle futbolun, boksun ve tazı yarışlarının 1870'den sonra hızla yayılması, erkeklere hiç değilse işyeri ve ev dışında ilgiler geliştirme imkânı tanıdı. Futbol oyununun 19. yüzyıl sonunda dünyanın her yerindeki olgusal yayılışı, ortalama insanlar arasındaki şampiyonluk arzusunun gücünün kanıtıdır. Spor kulübü, işçi kafeleri yahut meyhaneler, sosyal ve siyasi tartışma için merkezi bir yere dönüştü ve bir açılım mekanı olarak ortak tüketim örüntüleri, reklam ve özendirme yoluyla teşvik edildi.

Böylece dünyanın her yerinde şehirler, görünüm olarak 50 yıl önce olduklarından daha tektip hale geldiler. Bölünmüş yerleşim alanlarının ve mahallelerin, büyük kent köylerinin çeşitli karakterlerini muhafaza eden önceki örüntüleri çöktü. Hükümetler ve yönetici grupların, kentsel yaşama geniş karayolları ve ızgara benzeri desenler sağlayan kentsel alanı disiplin altına almakta açık çıkarları vardı. Bu durum, büyük sokak gösterileri çağında kamu düzenini korumakta yetkililere yardımcı oldu. Aynı zamanda, eskinin ahşap, çamur yahut saz konutlarının daimi özelliği olan büyük kent yangınlarını kontrol altına almayı da kolaylaştırdı. Böylelikle, yüzyıl boyunca patlak veren kolera ve veba salgınları karşısında halkı karantina altına da alabilmekteydiler. Sonuç, orta-sınıf ve işçi sınıfını, beyaz olsun olmasın, daha homojen gruplamak ve aralarındaki özel ve kimi zaman muhalif kimliklerin benzerliklerinin artışını hızlandırmak oldu.

Dünyanın her yerindeki yerleşim örüntülerinin geleceği açısından özellikle önemli bir gelişme, orta-sınıf "banliyö"nün şekillenmesiydi. Eski kentli dünyada büyük kasabaların kenar mahalleleri, başıboş ulaşım alanları ve toplu çarşı pazarlardı. Hizmetkârların ve daha yoksul halkın evleri karışmış ve zenginlerinkilerin etrafını sarmıştı. 19. yüzyılın sonuna doğru, orta gelirli insanlar şehir merkezlerinden çekildikçe dış çeperlerinde geniş, mükemmel konut adaları belirmeye başladı. Sanayileşmenin sonucu olarak tren, tramvay ve otomobilin temsil ettiği taşımacılığın gelişmesi bunu mümkün kıldı. Orta-sınıflar, banliyölerde siyasi bir kargaşanın gürültüsünden ve görünürde yoksulluktan uzak, steril, gözlerden ırak bir hayatın keyfini çıkarabiliyorlardı. Bu yerleşim bölgelerinin mimarileri, Manchester, Melbourne ve Bombay'ın neoGotik banliyöleri ya da Amsterdam ve Batavia'nın dışsalının "neoburgherish"i gibi, kimi zaman bilinçli olarak arkaiktiler. Kimi zaman da New York ve Barselona banliyölerindeki gibi modernist idiler. Özellikle sömürge toplumlarında, devlet, kentsel ilerleme ortaklıklarının, banliyö köylülerinin topraklarını müsadere ederek

Avrupalı göçmenler ve zengin yerlilerin yerleşimi için alan yarattıkları böylesi yerleşim bölgelerini şekillendirmekte, bazen aktif idi. Asya ve Afrika dünyasındaki pek çok şehrin saçaklarında beyaz askerlerin oturduğu geniş askeri yerleşim alanları oluşturuldu. Banliyöler, ortasınıfın kendi öz modellemesini de yansıtmaktaydı: güç ve zenginlik merkezlerinden fazla uzak olmasalar da gözlerden uzak, bahçe bakımından zengin ortamlarda yaşama arzusu.

Bununla birlikte hükümetler, sokakları genişleterek, ışıklandırma sağlayarak ve sınırları yenilerde belirlenen kamusal alana tecavüz eden sakinlere engel olarak sembolik jestler de yapmaktaydı. Hükümetler, modernitelerini ve bilime duydukları bağlılığı ilan etmişlerdi. Moskova, kraliyetin taç giyme mahalli ve eski Rus geleneklerini yücelten Slavofillerin sevdiği bir dini merkez olmayı sürdürürken, St. Petersburg, modern Rusya'nın 19. yüzyıldaki neoklasik sembolü haline geldi.[37] Eski kraliyet merkezleri ile dini merkezler arasındaki gerilim ve devletin büyük şehir arenasında kendi modernitesini belli etme ihtiyacı, Avrupa dışı dünyada özellikle keskindi. Mısır Hıdivleri ve Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, şehirlerindeki yeni tren istasyonlarına mücavir bulvarlar, opera binaları, heykellerle bezenmiş halka açık alanlar ve çiçek bahçeleri kurmak için, özgün projeler gerçekleştirdiler. Bunların çoğu, sıkı bir ekonomi yönetimi standardıyla boşuna masraflardı. Yine de devletler geçmişin şark toplumlarıyla araya mesafe koydu ve büyük resmi ofis bloklarına, bakanlıklara ve mahkemelere yatırım yaparak, devletin göklere çıkarılan gücünü gösterdi. Madrid şehir merkezindeki muazzam *art nouveau* binalar, katedrale iyi mütalaa olunmuş yakınlığıyla, eski Habsburg sarayından gelen gücün yeni bir biçimini sembolize ediyordu. Aynı şekilde, eski alçak "dört quarter eksenli" Çin şehrinden, Şangay'daki neoklasik oteller ve bankalarla dolu kıyı Bund'undan daha farklı bir kent alanı hayal etmek zordu.

Dünya entelijansiyası, bu değişiklikleri hiçbir şekilde alkışlamadı. Sözde geleneksel Britanya'da Viktoryan sanatlar ve el sanatları hareketindeki birkaç nostaljik protestoya rağmen, İngiliz halkı kentsel cangılın büyük alanlarının oluşumu konusunda umursamaz göründü. Birleşik Devletler'in yeni zenginleri, 1890'larda, şehirlerde gayri menkul fiyatlarındaki yükselişin bunu gerçekten meşrulaştırmasından da önce, kitlesel, muazzam yüksek katlı siteler tesis ederek, kendisi için tamamen yeni bir kent modernitesi imajı oluşturmaya daha

37. Figes, *Natasha's Dance.*

da kararlıydı. Aslında şehirlerin yabancılaşmasına ve kimlik kaybına en güçlü tepki, kıta Avrupa'sı ile Asya'nın bazı kesimlerinden, hem muhafazakârlar hem radikallerden, hem sosyologlardan hem sanatçılardan geldi. Derin Fransa'yı (La France profonde) putlaştırmak ve Almanya'da "toprağa dönüş" hareketinin ortaya çıkışı, bu toplumların her ikisinde de kent nüfusunun toplam nüfusun %70'inin üstüne çıkışından epey önce göründü. Çin'de, Konfüçyüsçü gelenek tüccarların hükümranlık alanı ve çoğu zaman yozlaşma yeri olarak bakılan şehirlere dair daima derin bir muğlaklık göstermişti. Modernist yazarlar bu temaları yeniden icat ettiler ve kapitalistler ile yabancıların aleyhine çevirdiler. Asya'daki birçok kentli aydının şehrin yabancılığı nedeniyle hissettiği derin kuşku, yeni orta-sınıfı şiddetle eleştiren Bengalce popüler komedi yazarlarıyla birlikte, "asil köylüler"i putlaştıran Japon şairler tarafından da dile getirildi. Onlar Gandicilikten ve de köye ve pirinç tarlalarında çalışmanın vakarına dönüşü teşvik eden Japon siyasi yayılmacılığından yirmi yıl kadar önce bu tepkinin işaretini veriyorlardı.

SONUÇ

19. yüzyıl entelijansiyası, sanayileşmeye ve kent yaşamının yayılmasına çağlarının en önemli özelliği olarak baktılar. Hem haklı hem de haksızdılar. Tarihçiler, yüzyılın nispeten sonlarında gelen sanayileşmenin çoğu zaman kırsal, etkilerinin güçlü de olsa, 1914'lere kadar epeyce derme çatma olduğunu kanıtladılar. Sanayileşmenin büyük, homojen, bilinçli bir işçi sınıfı meydana getirdiği fikrini sürdürmek de artık zor. Yine de çağdaş aydınlar, siyasi, sosyal ve hatta sanatsal semboller olarak işçi sınıfı ve modern şehir fikrine, yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük bir güçle yatırım yapıldığı anlamında, haklıydılar. Sağdan ve soldan siyasetçiler aynı şekilde, büyüyen ve güçlü bir işçi sınıfı olduğuna inandıkları şeyi yüreklendirmek veya yatıştırmak amacıyla hareket ettiler. Çoğu toplumsal düşünür ve sanatçı, oluşmasına neden olduğu ahlaki ve estetik bozulmadan korksalar da korkmasalar da, sunduğu özgürlük ve eşitliği kutlasalar da modern şehir yaşamı zihinlerini aynı şekilde meşgul etti.

Her ne kadar sanayi kapitalistleri ve hisse senedi sahibi orta-sınıf, tartışmasız siyasi gücü 1900 öncesinde kavrayamadılarsa da sanayileşme ve şehir siyasetleri hiç değilse yüzyılın ortasından itibaren güçlü etkiler oluşturdu. 1850'lerde, Avrupalı yöneticiler, demiryollarını, telgrafı, savaş sanayindeki gelişmeleri ve şehirlerin planlamasını mali açıdan destekleme konularında daha aktif rol üstlendiler. Bu müteva-

zı eğilimli devlet, Birleşik Devletler federal hükümeti dahi, kaslarını burada gevşetti. Japon ve Çin otoriteleri de hemen aynını yaptılar. Bu müdahaleler, 19. yüzyıl milliyetçiliğine ve imparatorluk inşasına geniş bir ufuk, daha sağlam ve saldırgan bir üstünlük sağladı. Ancak 1848 sonrasının "kan ve demir" devlet adamları yararlanacakları diğer bir avantaja sahiptiler. Bunlar, tebaalarının savaşta biçimlenmiş, basılıp yayılmış, propaganda ile takviye edilmiş milliyetçi özlemleriydi. Sonraki bölüm, yeni milliyetçiliği, yeni emperyalizmi ve etnik yapının yeni tanımlarını değerlendirmektedir.

[6] Ulus, İmparatorluk ve Etnik Kimlik: Yaklaşık 1860-1900

Bu bölüm, dönemin baskın özellikleri arasında olan milliyetçiliğin ve imparatorluk inşasının 19. yüzyılda ilerleyen kariyerini izlemektedir. Tarihyazımının bu iki büyük karabasanının tartışmasını birleştirmekte, uluslar tarafından dışlanan ve imparatorluklar tarafından marjinalleştirilen halkları, etnik kimlikleri ve dini grupları incelemektedir. Bu bölüm, ilerleyen 19. yüzyılda milliyetin daha kuvvetle harekete geçişinin küresel bir fenomen olduğunu ileri sürmektedir. Milliyetçilik ilk defa Avrupa'da değil, Asya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın büyük bölümlerinde eşzamanlı olarak ortaya çıktı, sonra da "denizötesi"ne ihraç edildi. Birçok durumda milliyetçilik dalgası, Batı'nın kötücül bir dayatması olmak yerine, yerel efsanelerden, tarihlerden, toprağa ve insana dair duygulardan yararlandı. Gelecekte, milliyetçilik teorisyenleri Avrupa dışı dünyayı "fazladan bir eklenti" olarak görmektense, kendi analizlerinin merkezine taşımak zorunda kalacaklardır. Son olarak, bu bölüm, 19. yüzyılın sonunda *uluslar*-arası bir sivil toplum oluşturmaya başlayan gelişme halindeki ulusal kurumların arasındaki birçok bağlantıyı dikkate almaktadır. Ayrıca, burada küreselleşme paradoksu kendini ifşa etmektedir. Ulusdevlet ile imparatorluk arasındaki sınırların 1860'dan sonra katılaşması, insanları bu sınırlar ötesinden birbirleriyle bağlanma, iletişim kurma ve birbirlerini etkilemenin yollarını bulmaya sevk etti.

Milliyetçilik (imparatorlukla birlikte), tam olarak "kavramsallaştırılmış" az sayıdaki tarihi konu arasındadır. Bu nedenle, "Milliyetçilik ne zaman ortaya çıktı?" ve "Onu kim veya ne yarattı?" sorularını incelemeden önce, milliyetçilik "teorileri"ni göz önüne almak yararlı olacaktır.

MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİ

"Milliyetçilik teorileri", 20. yüzyıl sonlarının tarihçileri için önemli bir sohbet konusudur. Bu kısmen, daha önce tarihçileri etkilemiş olan sosyalist teoriler için varsayıldığı gibi milliyetçiliğin ölmeyi reddetmesi nedeniyledir. Kısmen de tarihçilerin, sosyal bilimlerdeki meslektaşlarının en azından bu konu hakkındaki program niteliğindeki yazıları nedeniyle heyecanlanmış olmaları nedeniyledir. Önümüzdeki kısım, bu teorilerin, kusursuz teoriler olarak değil de aslında yorum malzemeleri olarak görülmesi gerektiğini kanıtlamayı ummaktadır. Bu teoriler tek başlarına veya birlikte, geç dönem 19. yüzyıl milliyetçiliğinin belli bir örneğini yahut bir diğerini aydınlatmaya yardım edebilirler. Ancak öngörü değerleri yoktur ve ayrı ayrı alındıklarında hiçbirinin milliyetçiliğin ortaya çıkışının doğasını, zamanlaması şöyle dursun, açıklayabilmeleri mümkün değildir.[1]

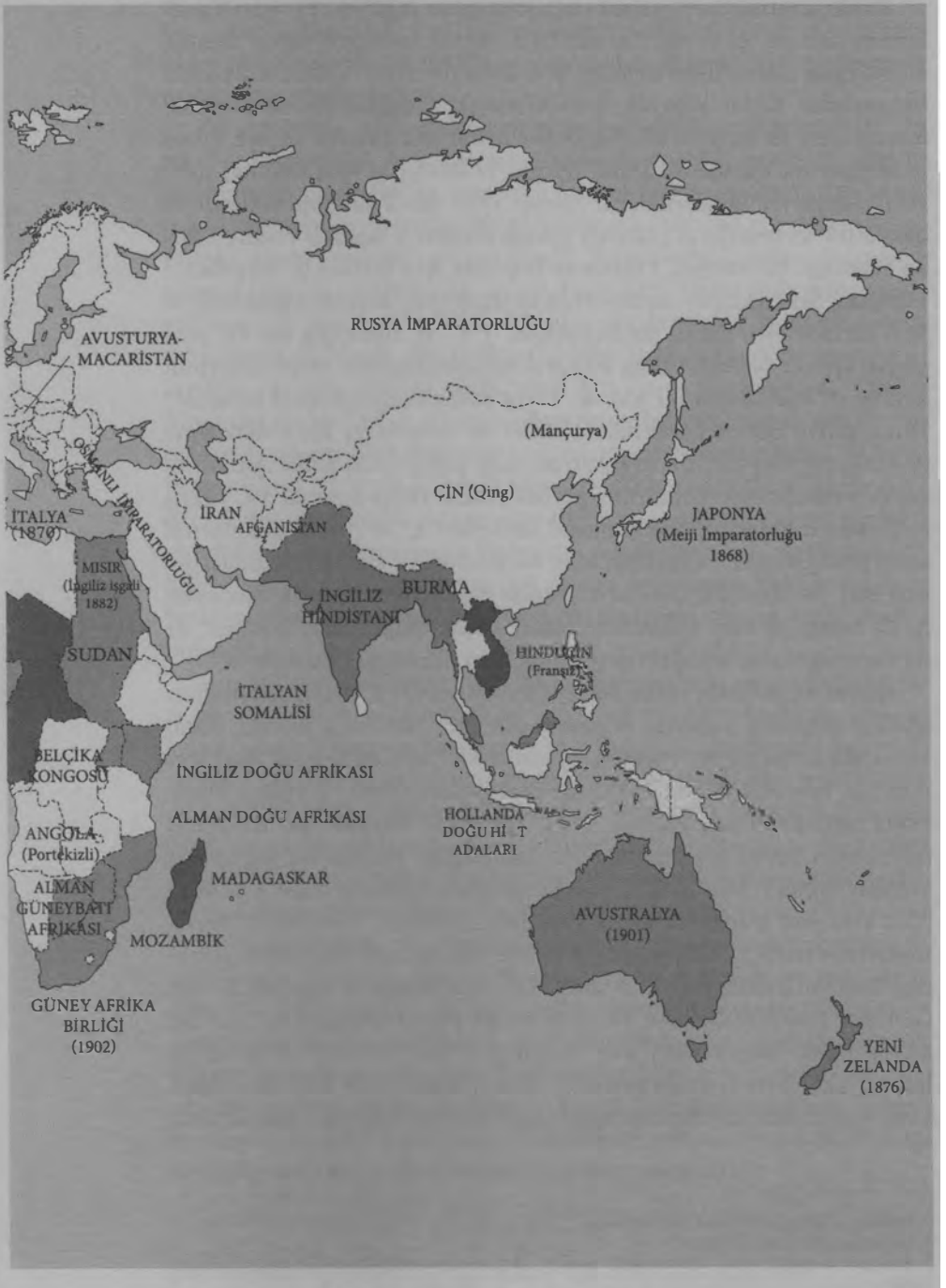
19. yüzyıl sonlarının düşünürleri ve vatanseverlerinin varsayımlarını doğrudan izleyen bir dizi milliyetçilik fikri, modern ulusların, daha önceki dil ve kültür cemaatlerinden doğal bir biçimde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Günümüzün çoğu kültür milliyetçisi de hâlâ bu görüştedir. Onlar, 19. yüzyıl sonları olaylarının, başlangıç aşamasındaki halkların ulus olma iddiası ve onu garantileyen devleti talep etmeleriyle, genel bir sürecin tepe noktasından daha fazla bir şey olmadığını beyan etmekteler. İtalyan vatanseverler Mazzini ve Garibaldi ile, "uluslar teşekkül ediyor"u yazan Hintli hayranları Surendranath Bannerjea tarafından aranan tarihsel meşrulaştırma, budur. Uluslaın bu doğal yorumu, Alman *Volk*'u, *le people Français*'i ya da "Mısır, Mısırlılarındır"i öven binlerce romanda, operada ve milli marşta ilan edilen mesajdır. Bu iç dökmelerin tipik örneği, devrimci Yunan şairi Rigas Feraios'un "Savaş İlahisi" şiiridir: "Ne kadar, yiğitlerim, daha ne kadar esarette yaşayacağız, aslanlar gibi tek başına, yamaçlarda, tepelerde. Mağaralarda yaşayarak, memleketlerinden yakıcı köleliğe geçen çocuklarımızı seyrederek... Hayatta tek bir hür saat, kölelikteki kırk yıldan daha iyidir."[2]

---

1. Britanya literatürünün konu hakkında çok bilgilendirici bir özeti, John Breuilly'de bulunabilir; "Historians and the nation," Peter Burke içinde, (Der.), *History and Historians in the Twentieth Century*, Oxford, 2002, s. 55-87.
2. B. Jelavich tarafından zikredilen, *A History of the Balkans*, cilt 2: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge, 1983, s. 197.

Harita 6.1 – Yeni uluslar, yeni imparatorluklar, yaklaşık 1860-1900.

RUSYA İMPARATORLUĞU
AVUSTURYA-
MACARİSTAN
(Mançurya)
ÇİN (Qing)
İRAN
AFGANİSTAN
İTALYA
(1870)
OSMANLI İMPARATORLUĞU
JAPONYA
(Meiji İmparatorluğu
1868)
MISIR
(İngiliz işgali
1882)
İNGİLİZ
HİNDİSTANI
BURMA
SUDAN
HİNDİÇİN
(Fransız)
İTALYAN
SOMALİSİ
İNGİLİZ DOĞU AFRİKASI
ALMAN DOĞU AFRİKASI
HOLLANDA
DOĞU HİNDİSTAN
ADALARI
ANGOLA
(Portekizli)
MADAGASKAR
ALMAN
GÜNEYBATI
AFRİKASI
MOZAMBİK
AVUSTRALYA
(1901)
GÜNEY AFRİKA
BİRLİĞİ
(1902)
YENİ
ZELANDA
(1876)

Modern tarihçilerin yoğun kuşkuculuğuna rağmen, 19. yüzyıl sonlarının Avrupa içi yahut dışında bazı yüksek emellere sahip uluslar, akla uygun olarak diğerlerinden çok daha derin bir köken iddiasında bulunabildi. Onlar yaşayan, evrilen varlıklar değildi ancak popülist demagoglar ile bağnaz entelektüellerin son zamanlarda ortaya çıkan imalatları da değillerdi. Daha önceki bölümlerde ima edildiği gibi, eski vatansever benzerliklerin, dinsel veya dilsel homojenliklerin ve özlü etnik anayurtların çakıştığı geldiği durum, genellikle budur. Adrian Hastings bu hususu, Fransa ve İngiltere için fazlasıyla vurguladı.[3] Vietnam, Sri Lanka ve Japonya'nın tarihçileri de benzeri süreklilikleri ileri sürmekteler. Farklı bir bağlamda, T. C. W. Blanning de, 19. yüzyıldan epeyce önceki Alman kültürel milliyetçiliğinde, prensliklerinin sınırlarını aşan derin bir kimlik, hatta şovenlik duygusunu inceledi.[4] Hindistan'ın bazı bölgelerindeki elitler de vatansever bir kimlik duygusunu, popüler din, dil ve erken modern dönemdeki istilacılara direniş çevresinde biçimlendirmiş görünüyorlar. Daha sonraki 19. yüzyıl milliyetçi liderleri, modern ulusal devletleri iç ve dış düşmanlarına karşı pekiştirmeye çalıştıkları için, bu gelenek ve tarihleri kendilerine mal edip milliyetçiliği bunların üstüne inşa ettiler. Burada, teorisyen A. D. Smith'in, eski kültürel ve dilsel kuşak anlamında "ethnies" ile modern uluslar arasındaki devamlılık fikri, ikna edici görünüyor.[5]

Ne var ki, modern tarihçiler, çoğunluğunun, 19. yüzyıl seleflerinin aksine, ulusların yaşayan organizmalar gibi büyümek yerine, yakın zamanda siyasi güçler veya göç eylemleriyle "inşa edildiğini" ileri sürmesiyle, böylesi iddialar hakkında hayli kuşkudalar. 19. yüzyıl sonlarında birçok bölgede aslında, çoğu aşikâr bir biçimde, bu milliyetçi duyguların devlet güdümünde imal edildiğine yönelik bir şüphe söz konusu değildir. Yine de tartışma bu noktada, elitlerin ulusu icat veya inşa etmesini mümkün kılan koşullara dönüyor. 1980'lerde birçok meslekten tarihçi, milliyetçiliğin kentleşme ve sanayileşmeyle yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmekle, antropolog ve felsefeci Ernest Gellner'i[6] izlediler. Gellner, 19. ve erken 20. yüzyıl Avrupa'sı ile 1930'lar sonrasındaki Asya ve Afrika'da, büyük ihtimalle kendilerini birleşmiş halklar olarak resmetmek ve devlet olmayı talep etmek için, insanların kent merkezlerinde toplanmalarını gözlemişti. Mesela, Macarların,

---

3. Hastings, *Construction of Nationhood.*
4. Bianning, *Culture of Power.*
5. En son sentetik eseri, Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*'dir, Londra, 1998.
6. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.

Sırpların ve İtalyanların 19. yüzyıl Viyana'sındaki meydan kavgası ile bu "ırklar" arasındaki farklılığı serleştirme eğilimi gösteren ve ulusal özerklik taleplerini yönlendiren, kaynaklar üzerindeki ve meslekler arasındaki rekabetleriydi.

Bu durumda, Gellner'in teorisi bir modernleşme teorisiydi. Bu teori milliyetçiliği, kapitalizmin, sanayileşmenin, çekirdek aile ve "sahiplenici bireycilik"in, hepsinin de istikrarlı aşamalarla dünya çapında egemenlik yürüyüşünde olduklarına inanılan güçlerinin, siyasetteki işlevsel eşdeğeri olarak gördü. Bu görüşte, batıdan doğuya ve güneye taşınan milliyetçilik, sonunda da kapitalizm ve kentleşmenin nüfuz ettiği "son kıta" olarak, 20. yüzyılda Afrika'da duruyor. Az çok tahmin edilebileceği gibi Gellner'in tezi, aklında merkezi konumdaki Orta ve Doğu Avrupa toplumları için en uygun olanıydı. Çekler, Almanlar ve Macarlar arasında Avusturya İmparatorluğu'ndaki cepheleşme, süratli bir kentleşme atmosferinde meydana geldi. Mesela, Prag nüfusu 1850'de 157.000 iken, 1900'de 514.000'e yükselmişti.[7] Bu tez aynı zamanda, en azından Piemonte yeni bir sanayi merkezi olduğu sürece, Almanya ve İtalya'nın durumlarına da değinmekteydi. Ne var ki, sanayileşmenin çok düşük seviyelerde kaldığı toplumlarda ortaya çıkan coşkulu ulusal hareketlerde birçok başka husus mevcuttur.

Kapitalizmin ve bireyciliğin ilerleyişinden fazla emin olmayan yazarlar, Gellner'in kitabından bir süre sonra, milliyetçiliğin devletin kendi ürünü olduğunu, katıksız bir güç ilkesinin işleyişi olduğunu ileri sürme noktasına geldiler. Eric Hobsbawm'un dediği gibi, milliyetçilik devleti izler, devlet milliyetçiliği değil.[8] O ve John Breuilly[9] bilhassa, özellikle 19. yüzyılın sonlarında milliyetçiliği oluşturanın, yeni siyasi elitin bilinçli politikası olduğunu öne sürdüler. Devletler popüler eğitimi destekledi, vatandaşlığı ve görevlerini tanımladı, insanları saydı ve hapsetti. Onlardaki zorunluluk duygusu, kapitalizmin gereksinimleri, sosyalizmin yükselişi, işçi sınıfı aktivizmi ve suç korkusu vasıtasıyla arttı. Bu, hükümetlerin düzenli nüfus sayımını kurumlaştırmaya ve pasaport sistemini kullanarak iç ve dış göçü daha yakından kontrol etmeye başladıkları dönemdi. Tüm bunlar, bilinçli veya değil, milliyetçilik duygusunu güçlendirmeye ve kıyıda köşedeki insanlara şu veya bu ulusdevleti tercih ettirmeye yönelikti. 19. yüzyıl sonundaki Birleşik Devletler dahi bu modele oldukça iyi oturmaktaydı.

---

7. Lieven, *Empire*, s. 183.
8. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990.
9. John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 1993.

Kendi başına ayrı bir teoriden ziyade bu teorinin doğal sonucu, Benedict Anderson'un 1980'lerdeki formülasyonunda bulunmaktadır.[10] Bu, güçteki ve kaynaklardaki değişimden ziyade, milliyetçiliğin icadında tahayyülün ve paylaşılan hislerin rolünü vurgulayan daha antropolojik bir görüştür. Uluslar, "matbaa kapitalizmi"nin ürünü olan "hayali cemaatler"dir. Kitap ve gazetelerin dünyanın her yerine dağılımı, elitlerin ve sonra da onları okuyan ortalama insanların zihinlerine bir aidiyet duygusu kaydetti. Anderson'un konumu büyük bir avantaja sahiptir. Çevre ülkelerdeki insanların neden henüz kapitalizme, sanayi kentleşmesine tabi olmadıklarını veya güçlü devletlerin dahi neden ulusluk iddiaları geliştirmeye başladıklarını açıklayabiliyor. Bir Hollanda Endonezya'sı çalışmasından üretilen eserinin 19. yüzyıl Hindistan ve Afrika tarihçileri tarafından desteklenişinin nedeni budur.

19. yüzyıl sonu dünyasının rekabetçi milliyetçiliğinin ortaya çıkışının tam bir anlatımı, tüm bu farklı "teoriler"i önkoşul olarak birleştirecektir. Kimi durumlarda bazılarına diğerlerinden daha fazla ağırlık verilecektir. Öyleyse, mesela Asya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın halen kırsal toplumlarında milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı, modern sanayi kentleşmesinin, hatta matbaa kapitalizminin alabildiğine yayılmasının oldukça öncesindedir. Bu toplumlarda kentleşme, 19. yüzyılın sonundan önce nadiren %10'un üzerine çıktı, erkek okur-yazarlığı da muhtemelen birkaç puan daha düşüktü. Bu aslında sırf bir Avrupa dışı dünya koşulu da değildi. Milliyetçilik denilebilecek bir şeylerin açıkça ilerlemekte olduğu 1848'de dahi, nüfusun %75'inin halen kırsal alanlarda yaşadığı ve kentli nüfusun büyük ölçüde memurlar ile eski tarz zanaatkârlardan oluştuğu Almanya için de aynı şeyin geçerli olduğunu hatırda tutmak önemlidir.

Ayrıca milliyetçiliğin ortaya çıkışı, bir süreç olarak pek de tek bir olaydan kaynaklanmaz. John Breuilly ve Eric Hobsbawm'un argümanlarını izlersek, önceki vatanseverlik anıları ve geleneklerinden doğan tam oluşmamış bir milliyetçilik duygusu, yenilerde güçlenen bir devletin faaliyetleriyle bilenmiş ve kalıba dökülmüştü. Bu, devlet sıfırdan bir milliyetçilik duygusu yarattı demek değildir. Mesela, Birleşik Devletler'de İç Savaş, en azından baskın kuzeyli nüfus arasında bir Amerikan milliyeti duygusunu daha sağlam biçimlendirdi. 1865'den sonra "ulus" sözcüğü, Kuzey Amerika kıtası boyunca çok daha sıklıkla işitildi.

---

10. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1991.

Bu son örnek, milliyetçiliğin ortaya çıkışı için, başlıca "teoriler"in çoğunda oldukça marjinal kalan bir koşulu hatırlatıyor: silahlı çatışmanın, bilhassa devletler arasındaki silahlı çatışmanın ve aynı zamanda devletin kendi unsurları arasındaki silahlı çatışmanın önemi. 19. yüzyıl zarfında milliyetçiliğin şiddetlenmesi, bizatihi savaş ve istilanın en önde gelen sonucudur. Milliyetçilik kendini "ötekiler"in karşıtı olarak tanımlar. Genel askerlik hizmeti deneyimi, saflardaki temel eğitim ve elit liderlik, köylüler ile işçileri büyük oranda milliyetçilere dönüştürür. Buna mukabil, militerleşmiş milliyetçilik çoğu zaman daha fazla savaş ve istilaya neden olur. 18. yüzyıl sonundaki dünya savaşları, eski düzenin bölgesel vatanseverliğinin daha kendine has ve saldırgan milliyetçiliklere dönüştürülmesiyle, süreci hızlandırdı. 19. yüzyıl ortalarının birçok krizi, sadece Avrupa'daki değil, Amerika, Ortadoğu ve Asya'daki bu geçişleri de geniş ölçüde teyit etmekteydi. Sonraki bölümde tartışılan yeni endüstriyel makineleşme ve iletişim, ulusal bir cemaati daha görünür, hiç değilse daha muhtemel kıldı.

MİLLİYETÇİLİK NE ZAMAN ORTAYA ÇIKTI?

Bu durumda, genel olarak teorisyenler için değilse de tarihçiler için yeni milliyetçiliğin ortaya çıkışının dünya düzeyinde zamanlaması önemlidir. Bunun detaylandırılması gerekiyor. İfade edildiği üzere milliyetçilik çoğu zaman, sözde ileri beyaz insanlardan daha az ileri Asyalı ve Afrikalılara geçirilen bir duygu olarak görülmekte. Bu yayılmacı teorinin adamakıllı gözden geçirilmeye ihtiyacı var. Birçok Sahraaltı Afrikalı'nın, geniş toplumsal kimliklerin pek az öneme sahip olduğu derin sosyal hiyerarşiler olmaksızın yerel veya bölgesel cemaatlerde yaşadığı bir gerçektir. Ancak burada dahi 19. yüzyılın ortaları, misyonerlerin *İncil* propagandasına karşılık olarak, Afrika dillerinde yazan yerel entelektüellerin Afrikalı "halklar" iddiasını beyan etmeye başladıkları bir dönemdir. Üstelik 1880'lere gelindiğinde Hindistan ve Mısır'da, 1900'de ise Asya'nın diğer kısımlarında coşkulu bağımsızlık hareketleri mevcuttu. Japonya, Tokugawa rejimi 1868'de sonlanmadan önce de birçok açıdan bir ulusdevletti. Japonya, çağdaşı Almanya kadar güçlü ve İtalya'nınkinden daha gelişmiş bir milliyetçilik duygusuna sahip olmuş olabilir. Bu nedenle, Avrupa'yla karşılaştırma abartılmamalıdır. Her şeyden önce, Avrupa'da 1848'in milliyetçi devrimcilerinin pek azı geniş çaplı desteğe sahipti. Jonathan Seperber'in belirttiği gibi, o senenin önde gelen milliyetçi Romanya gazetesinin sadece 250 abonesi vardı.[11]

---

11. Sperber, *European Revolutions*, s. 97.

Bu şerhi koyarak, sadece Avrupa için değil, dünya seviyesinde de anlam ifade edecek bazı geniş değişim dönemlerini düzenlemek halen mümkün görünüyor. 1780-1815 ve 1848-1865'in iki birbirine bağlı dünya krizleri dizisi, başlangıç aşamasındaki ulusal kimliklere büyük bir ivme kazandırdı. Napolyon'un Avrupa'daki fetihlerinin, Almanya, İtalya ve Rusya'daki ulusal kimlikleri harekete geçirdiği genel olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde, Fransız ve Rus istilaları, Osmanlıları, Mısırlıları ve diğer Kuzey Afrikalıları artan bir savunmasızlık duygusu ile kendi toplumlarını yeniden düzenleme ihtiyacının bilincine vardırdı. İki kuşak sonra, 19. yüzyıl ortalarının Avrasya savaşları, geç dönem Tokugawa Japonya'sının elitlerini kendilerini güçlendirme ihtiyacına ikna etti. Hindistan'da 1857 ayaklanması ve beraberinde getirdiği İngiliz istilası, sahil bölgelerinin tüccarlarıyla meslek sahiplerini imparatorluk dahilindeki statülerini yeniden düşünmeye mecbur bıraktı.

Bu yükselen ve genişleyen milliyetçilik duygusu, yine de sadece küresel savaşların inişli çıkışlı dalgalarının bir sonucu değildi. Bölgelerarası iletişimle ideolojilerin transferi ve benimsenmesi için yeni fırsatları da yansıtmaktaydı. 1820'lerde Hintli reformcu Raja Ram Mohun Roy, Kalküta'daki İngiliz gazetesinde, Avrupa'daki Napolyon sonrası devrimler hakkında bir şeyler okuyabildi ve ulusal otonomi hakkında yazabildi. 1914 öncesinde Nguyen Ai Quoc, diğer adıyla Ho Chi Ming, Fransızca ders kitaplarında Amerika'nın kurucu babası Thomas Jefferson'un düşünceleri hakkında yazılar okuyordu. Bu fikirler ve modeller, basitçe Batı'dan "diğerlerine" taşınmadı. 1880'lere gelindiğinde, Japonya'nın kendi melez modernitesi, diğer Asyalı ve Afrikalı milliyetçiler için güçlü bir model haline gelmişti bile.

Yaygın klasik Avrupa tarihi, 19. yüzyıl sonlarını, yenilerde sanayileşen ulusdevletler arasındaki ittifaklar ve gerilimler çağı olarak tanımlar. Bu uluslar kendi güçlerini dışarıya, bilhassa Afrika'nın paylaştırılmasında örnek teşkil eden "yeni emperyalizm" kisvesi altında yansıttılar. Bu geniş dönemselleştirme, sadece Avrupalı değil, küresel olmasına rağmen halen geçerli kabul edilmektedir. 1860'dan sonra Avrupa içinde ve dışındaki siyasi liderler, kendi ulusdevlet oluşturma projelerini hızla genişlettiler. 1870'e gelindiğinde, Fransa'nın ve Prusya'nın bir zamanlarki derebeyi Avusturya'ya karşı müdahalesini takiben İtalya, hızla sanayileşen ve modernleşen Piemonte yönetimi altında birleştirildi. Toprak sahibi kodamanlar muazzam etkilerini halen sürdürüyor olsalar da özellikle Güney'de, İtalyanca'nın Toskana formunu bilinçli olarak benimseyen Milano ve Torino temelli küçük bir sanayileşmiş orta-sınıf, ülkeye bir ölçüde birlik sağlayabildi.

Almanya'da, Prusya'nın Almanca konuşulan iki eski derebeylik bölgesi, Avusturya ve Fransa üzerindeki askeri zaferini takiben, 1871'de birleştirildi. Alman anayurtları halen halklarının sadakatini cezp ediyor olsa da ortak bir kültür ve dil ve de dış dünyada büyüyen bir rol, doğudaki toprak sahiplerini, Ren vadisinin burjuvazisini ve güneyin Katolik köylülerini bir araya getirdi.

Aynı yıllarda, Birleşik Devletler'deki hızlı sosyal değişim ve Birlik'in yeniden kuruluşu, daha coşkulu bir Amerikan milliyeti duygusu meydana getirdi. İngiliz sömürgeleri Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda, 1860 ile 1901 arasında federal devletler haline geldi. Bu arada Japonya'da, genç reformcular ulusun merkezi olarak Meiji imparatorunun otoritesinin şeklini değiştirdiler. Doğu Avrupa'da, yenilerde kendini hissettiren Rusya'nın yüreklendirdiği Panslavizm, 1878 Balkan Savaşı'nı takiben Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki kısımlarını, küçük, saldırgan Hıristiyan prensliklere paylaştırmaya başladı. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettiklerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu eski güney vilayetinde yeni bir kimlik duygusunun ortaya çıkışına işaret eden askeri görevliler, bir din adamları ve toprak sahipleri koalisyonuyla karşılaştılar. Asya'da, 1885'de Hint Ulusal Kongresi'nin kurulması ve 1890'larda kıyılardan ve denizötesinden genç Çinlilerce Mançuryalıların alenen suçlanması, yeni Asya elitinin "kendi" embriyonik ulusdevletlerini ele geçirme arzusunu göstermekteydi.

KİMİN ULUSU?

Her ne kadar savaş hali ve sosyal değişimler benzer dönemlerde milliyetçilikler oluştursa da ulusal cemaat biçiminin neredeyse her durumda hayli tartışmalı ve muğlak kaldığını hatırlamak önemlidir. Bugünün milliyetçilik biçimini, bırakın daha önceki dönemleri, geç dönem 19. yüzyıla doğru "geri okumak" akıllıca olmayacaktır. Mesela, İrlanda özerkliği, 1880'lerin veya 1890'ların birçok sözde İrlanda milliyetçisi için ayrı bir İrlanda ulusdevleti gerektirmiyordu. Birçok Katolik İrlandalı dahil, binlerce İrlandalı, her iki dünya savaşında da İngiliz ordularında dövüştüler. İngiltere'nin beyaz sömürgelerinin liderleri de İngiliz bağlantısına tam olarak sadık kaldı ancak sosyal ve ekonomik entegrasyon, 1899'daki Güney Afrika savaşına kadar Avustralasya ve Kanada'da müstakil bölgesel milliyetçilikler oluşturmaya başlamıştı. Çok başka bir bağlamda, Mısır milliyetçiliği taraftarları, 1876 sonrasındaki Avrupa müdahalesi yıllarında kesinlikle "Mısır Mısırlılarındır!" haykırışlarına başladılar. Ancak onların çoğu, aynı zamanda İstanbul'un dünyanın merkezi olmayı sürdürdüğü "Osmanlı

vatanseverleri" idi. Bazı Çinli milliyetçiler, bu kategorinin kısmen aynı Qing Mançu hanedanının kendisi tarafından yaratıldığı gerçeğinden habersiz, 1896 sonrasında "Mançular" aleyhinde bulunmuş olabilirler. Ancak bu etnik bölünme, sadece 1930'larda Mançurya'nın Japon işgalinden sonra ciddi boyutta önemli hale geldi. Sonuçta, pek çok entelektüel ve devlet adamı 1860'dan sonra "ulus"tan bahsetseler de bu, kimlerin ulusu olduğuna veya ulusun ne olduğuna dair herhangi bir mutabakatın mevcut olduğu anlamına gelmez.

Ancak muğlaklık örtüsüne tümüyle geri çekilmemiz gerekmiyor. Milliyetçilik tiplerini bir tayfta sınıflandırmamız yararlı olabilir. Bu, tarihsel dönüm noktalarını belirlemeyi daha da kolaylaştırır. Tayfın bir ucunda, "eski vatanseverlikler"den, yani nispeten homojen dil ve din cemaatlerinden doğan milliyetçilikler vardır. Bunlar çoğu zaman, nispeten uzun ömürlü merkezi devletler ve erdemli hükümetlerin gelenekleriyle tahkim edilmiştir. İngiltere, Fransa, Japonya ve daha az kesinlikle de olsa, Hintli Marahastra ve Sri Lanka bu kategoriye girerler. Bu kimlik, 19. yüzyıl sonunun kitlesel Katolik milliyetçiliğinden oldukça farklı idiyse de İrlanda, kuşkusuz 17. ve 18. yüzyıllardaki eski vatanseverlik duygusuna sahipti. Bu sayede, en azından Fransızların "Annam" adını verdiği "Vietnam"ın kuzey kesiminin rolünü üstlendi. Bu bölgede hüküm süren gruplar, ortak dile, kültüre ve eski bölgesel bağlantılara da yansıyan zaten mevcut bir ortak hedef duygusunda kökleşebildikleri için, 19. yüzyılın sonunda daha aktif milliyetçilik biçimlerini tanzim edebildiler. 19. yüzyıl sonu milliyetçiliği, burada ne sadece yukarıdan aşağıya bir fenomendi ne de yalnızca devletin ve onun seçkinlerinin bir kuklasıydı.[12] Daha fakir ve madun gruplardan insanlar kendi ulusları olarak düşündükleri şeyde bir menfaat arıyorlardı. Bazen de devlet sınırlarının ötesindeki göçmenler, birleşik bir ulusal toprak arzusunu uyarmakta güçlü bir rol oynuyorlardı. Birleşik Devletler'e göçen İrlandalılar veya Hawai yahut Güneydoğu Asya'ya göçen Çinliler, sırasıyla İrlanda ve Çin milliyetçiliklerinin oluşumunda çok önemli oldular. Bu tarz milliyetçilik, o zaman, kesin olarak A. D. Smith'in, Adrian Hastings'in ve milliyetçiliğin çok yakın zamanlarda kolayca "inşa edildiği" şüphesinde olan diğerlerinin kampında yer alıyor.

Tayfın diğer ucunda, eski vatanseverliklerden doğan devletlerin aksine, *devletlerce yaratılan* milliyetçilikler var. Britanya, İngiltere'nin

12. Bkz. Robert Wiebe'nin bu değerli denemesi: "Imagined communities: nationalist experiences," *Journal of the Historical Society*, 1, 1, İlkbahar 2000, s. 33-63.

aksine, Fransa'yla uzun savaşlar süresinde ve bilhassa, Linda Colley'in ileri sürdüğü gibi, 1780-1820 dünya krizi esnasında biçimlendi. Belçika milliyetçiliği, 1831'de, Kuzey Avrupalı bir dizi çok dilli eyaletten Belçika Krallığı'nın oluşturulmasından sonra, hükümet tarafından teşvik edildi. Latin Amerika milliyetçilikleri de benzer şekilde, 1820'lerle 1830'larda oradaki bağımsız devletlerin oluşumu öncesinde ortaya çıkmayıp onları izlediler. Gerçekten, 1760'lar kadar eski bir tarihte okuryazar insanlar ve toprak sahipleri, İspanyol olmanın aksine, müphem bir Amerikalı olma, Creolelik, duygusuna sahiptiler. Ancak isimleri daha sonra icat edilmiş de olsa, "Kolombiyalı" veya "Venezüellalı" olma duygusu pek azdı. Ayrıca 1860 öncesinde Birleşik Devletler'de kesinlikle vatansever bir bağlılık ideali mevcuttu. Bununla birlikte, o tarihten sonra daha güçlü bir Amerikan milliyetçiliğini besleyen, İç Savaş ve halen marjinal ise de Birleşik Devletler'in dünya meselelerine katılımının artmasıdır.

Bu tayfın ortasında bir yerlere, 19. yüzyılın sonlarında, liderlerinin, sınırları dahilinde ortaya çıkan muhtelif protomilliyetçi liderlikleri teşvik mi etmek bastırmak mı gerektiğine gerçekten emin olamadığı büyük devletler yerleşmişti. Rusya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Çin imparatorluklarının yöneticilerinin hepsi, nüfuslarının bir bölümünde belirmekte olan milliyetçilik duygusunu himaye etmekle, özellikle baskın biri ise, imparatorluğun tüm dış görünüşünü parçalayabilecekleri sorunuyla karşı karşıyaydılar. Diğer taraftan, böyle milliyetçi liderleri serbest bırakmakta başarısız olurlarsa, yöneticiler kendileri siyaseten gündem dışı hale geleceklerdi. Bu olgular bölümün geri kalanında ayrıntılarıyla dikkate alınacaktır.

KALICILAŞTIRILAN MİLLİYETÇİLİKLER, ANILAR, ULUSAL KURUMLAR VE MATBAA

Milliyetin kökeni, onun devamından daha derinlemesine ele alınmaktadır. Ne var ki, son yıllarda tarihçiler, milliyetçilik fikrinin sıradan insanlarca nasıl temsil edildiği ve nasıl "okunduğu" ile daha fazla ilgilenir oldular. Milliyetçiliklerin köklenmesinin önemi kadar, kaba silahlı çatışma deneyimi de hafızalardaydı. Anılar ve gelenekler, eğitim[13] ulusal siyasetlerin ortaya çıkışı, yükseltilen bu milliyet duygusunun nesilden nesle yeniden üretilmesini sağladı. Anı mekânları olan savaş meydanları, mezarlıklar, ulusal kurtarıcıların oturduğu

13. François Furet ve Jacques Ozouf, *Reading and Writing Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, Cambridge, 1982.

yerler, vatanseverlerin ve şehitlerin heykelleri, tümü milliyetçiliğin kutsal peyzajını oluşturdu. Bu mekânları kamu hafızasına ekleme ve resmileştirme teşebbüsleri, 19. yüzyıl ortalarındaki savaşlar sonrasında özellikle yaygındı. Yeni Fransız Üçüncü Cumhuriyeti, Bastil Günü'nün halka açık kutlanması için monarşi yanlılarına, Bonapartçılara ve Kilise'ye kafa tuttu. Fransa'nın her köşesinde sokaklar, Aydınlanma'nın ve 1789 devriminin kahramanlarının ardından, yeniden adlandırıldı. Amerika'da Washington DC, onun savunmasında ölen siyah askerler için bir anıtı da içeren, Birliğin kahramanlarının anıtlarıyla bezendi. Birleşik İtalya'da, dörtnala veya çalımlı atlı heykelleri yüzlerce İtalyan kasabası ve şehrinin *piazze*'leri boyunca hâlâ görülebilen Garibaldi ile Kral Victor Emmanuel etrafında, büyük bir kült gelişti (bkz. illüstrasyon 6.1).

Devletin, Avrupa'nın birleşme savaşlarına eşlik eden talim ve paramiliter gönüllülükte ısrarı, bu yolla yeni bir ulusal kader duygusunun müteakip kuşakların zihnine kazıldığı bir yol haline geldi. Okul kitapları, kahramanlık hikâyeleri, atlaslar, müzeler, halka açık eğlenceler, askeri veya donanma resmi geçitleri onları daima göz önünde tuttu. Avrupa dışında da hevesli liderler, eski vatansever direnişçilerin anma töreni ateşleri etrafında ellerini ısıtabildiler. Çinlilere karşı "Vietnam'a özgü" direniş geleneği veya Japonların Moğollara direnişi, birçok ulusal konuşmada ve 19. yüzyıl sonunun kitaplarında allanıp pullandı.

Ulusların "ırk" mücadelesi ile askeri seferberliği, yüzyıl ortası krizinin baskın temalarıydı. Milliyetçilik bu çatışmalar vasıtasıyla yükseldi. Ancak siyasi liberal ulusdevlet teorisi nasıl oldu da tüm bu olanlara uyum sağladı? Avrupa'da 1848'in ve de Birliğin Konfederasyon'a karşı savaşının diğer ana teması tüm insanların temsili idi. Popüler siyaset ve demokratik dürtü, uzun zamandır milliyetçiliğin kirlenmiş gücünün ışıltılı tarafı olarak kabul edilmekteydi. Paradoks, çoğu zaman dar bir milliyetçi mutlakıyete yol açan eşit vatandaşlık arayışının, imparatoru etkileyen 1848'in barikatlarının mükemmel örneği kabul edilen, III. Napolyon'un kullandığı "plebisit diktatörlüğü" ibaresinde onaylanmasıdır. Popüler demokrasinin yayılması 1860'dan sonraki yılların yeni milliyetçilikleri için, nereye kadar bir sera olarak görülebilir?

İllüstrasyon 6.1 – Parasız milliyetçilik: II. Victor Emmanuel'in at üstünde heykeli. Riva degli Schiavoni'deki anıt, Venedik.

İlk bakışta, görülemez. Yeni Almanya ile İtalya'nın liderleri Bismark ve Cavour'un milliyetçilikleri, onların 1848'deki "halkların baharı"nın liderlerinin olduğundan fazla, temsilci hükümetin şüpheli bir uzantısı olmalarına yol açtı. Aristokrat liberaller de kan ve demirden adamlar da, rahipler ve sosyalistlerin kitlelerin üzerinde tutulmasından kuşkuluydular. Amerika'da kölelerin özgürleşmesi, yerel beyazlarla derhal seçim bölgelerinde hile yapmaya başladıkları için, onların kitle olarak oy hakkına sahip olmasına yol açmadı. İngiliz seçkinleri, kısmen III. Napolyon'un Fransa'daki "tiranlık"ını gözleyerek, imtiyazları genişletme fikrinin aleyhine döndüler.[14] Çıkarların parlamento vasıtasıyla

14. J. P. Parry, "The impact of Napoleon III on British politics 1851-1880" *Transactions of the Royal Historical Society*, 6. seri, II, 2001, s. 147-175.

temsili olumlu karşılanabilirdi ancak siyasi liderlerin gözünde demokrasi hâlâ baskı ile eşit tutuluyordu. Geniş bir imtiyazın mevcut olduğu yeni Almanya'da seçim desteği, hükümetin iç organlarında pek az nüfuz elde etti. Başka yerlerde imtiyazlar ciddi olarak sınırlı kaldı, tavizler hükümetlerden ancak gönülsüzce, 1905'de Rusya'nın durumunda ise kuvvet kullanılarak kopartıldı. Sömürge güçlerinin Avrupalı olmayan tebaaları, eski normlara göre sınırlı bölgelere ait işleri yönetme hakkı olarak, olsa olsa küçük yerel seçmenleri ya da küçük tavizleri gördüler. Mesela, 1880'lerde Liberal İngiliz hükümeti Hintli kodamanların küçücük doğrudan seçmenleriyle, Hindistan'da belediye ve ilçe kurulları oluşturdu.

Her ne kadar popüler egemenlik 1860 sonrasında milliyetçiliğin gelişmesinde sadece sessiz bir rol oynamışsa da bu dönem, nasyonal siyasi partilerin doğuşuna tanıklık etti. Bunlar yerel olayları daha geniş bir skalaya yansıtma ve de insanları, kendileri oy veremediğinde de, ulus siyasetinin farkında kılma eğilimindeydiler. Devleti ele geçirmek ve ona anlam kazandırmak için siyasi partiler ve baskı grupları vasıtasıyla halkın seferber edilmesi, 1789 sonrasında kraliyet ve aristokrasinin meşruiyetinin çöküşü bağlamında ortaya çıktı. Bu, 4. bölümde belirtildiği gibi, 1815 ertesinde yalnızca durduruldu, geri çevrilemedi. Bunun doğal sonucu olarak ulusun bir bütün olduğu kadar kendi seçim bölgeleri olduğunu da ileri süren, sendikalardan kadın hareketlerine ve dini kuruluşlara kadar, sosyal ve siyasi baskı gruplarının muazzam genişlemesiydi. Milliyetçilik, böyle bölgesel kuruluşların ulusal meşruiyet taleplerinin sürekli tekrarlanmasının yanı sıra, "tepedeki" elitlerden gelen baskıyla da sağlamlaştırıldı. Bu şekilde, oldukça gayrı merkezi hale gelen ABD'de dahi, ekonomik ve teknolojik değişiklikler Birliğin farklı kesimlerinin birbirleriyle temasını sağladıkça, ulusal siyaset arenası Demokratlar için de Cumhuriyetçiler için de daha önemli hale geldi.

Britanya'da Liberal Parti, W. E. Gladstone liderliğindeki bir yığın Nonkonformist ve reformcu kuruluştan doğdu. İmtiyazlar, 1884'den sonra çalışan erkekleri içerecek şekilde genişletildiğinde, Muhafazakârlar ilk defa işçi sınıfından destekçilerinin yardımını elde etti. Sonuç olarak, ulusal çıkarlara ve ulusal sembollere başvurmak, İngiliz seçimlerinin ve hatta ülkenin her yerindeki gönüllü kuruluşlarının coşkulu dünyasının gitgide daha önemli bir bölümü haline geldi. Siyasi partilerin bakanlar üzerinde fazla etki gösteremedikleri Almanya'da, Katolik Merkez Parti'yi oluşturan muhafazakârlar arasındaki, sonra da Sosyal Demokratlar arasındaki çatışmalar, aynı

şekilde siyaseti devletten uzaklaştırdı ve ulusal bir seviyeye oturttu. 1905 öncesinde popüler siyasetin fiilen mevcut olmadığı Rus İmparatorluğu'nda da bürokratik hizipler veya destek vermeye çalışan babadan kalma siyasi çıkarlar, Rus yerleşim mahalleri Sibirya'da ve Ukrayna'da adaylıklarını koymaya ve görüş oluşturmaya zorlandılar. Büyük şehirlerdeki elitler arasında büyüyen bu Rusluk duygusu, kentli Polonyalı, Litvanyalı ve Finlandiyalıların gelişmekte olan milliyetçi duygularıyla huzursuz edici biçimde çekişti. Sömürgeleşmiş dünyada, şayet mevcutsa, seçmenler zayıf kaldılar. Ancak 1880'lere gelindiğinde Britanya, Hollanda ve Fransa sömürge imparatorluklarının her tarafında ulusal partiler ve lobi grupları mevcuttu.

Ulusal siyasi oluşumlarla daha kuvvetli ittifakı teşvik eden bir diğer değişiklik, iletişim araçlarının, özellikle de ulusal çıkarlara hitap etmeye uğraşan gazetelerin artışıydı. Burada, Benedict Anderson'un matbaanın hayali cemaatler mefhumu, milliyetçiliği oluşturmada, onu yaygınlaştırma ve genelleştirmede olduğu kadar çok olmasa da konuyla oldukça alakalı hale geliyor tekrar. 1840'da Avrupa basını, küçük okur gruplarının haber alma ihtiyacına ve ilgilerine hitap eden, büyük ölçüde taşralı bir yapıdaydı. 1860 sonrasında kitlesel yayıncılıkta etkileyici bir artış söz konusu oldu ve yeni şirketleşmiş gazeteler, pek çoğu neredeyse tüm ulusal pazarlara yönelen milyonlarca baskı yaptı. İngiliz radikal W. T. Stead ve Amerikalı William Randolph Hearst gibi basın "baronları", gazeteleri, çalışan kişileri vatandaşlar olarak kendi görev anlayışına çekecek bir eğitim vasıtası gibi görmekteydiler. İletişim devrimi, Avrupa dışındaki insanların özlemleri üzerinde de gerçekten heyecanlandırıcı bir etkiye sahipti. Mesela, İran'da 1909'un "anayasal devrim"ini mümkün kılan, çöller ve dağlar boyunca farklı merkezlerin telgraf mesajlarıyla birbirlerine bağlanmasıydı. Bu çok daha güçlü bir şekilde paylaşılan ulusal gayret hissi yarattı.

Bu gelişmelerin siyasi etkileri muğlaktır. Ulusal hükümetlerle birlikte ulusal sivil toplumu da güçlendirdiler. Çoğu zaman iletişim medyasındaki gelişmelerle olduğu gibi, iletişim özgürlüğüne yönelik baştaki tazyikler de güçlü denetim tedbirlerinin uygulanmasıyla engellendi. Hükümetler telgraf hatlarının koruyucusu haline geldi. *Reuters* gibi yeni karteller haberleri denetledi ve yönlendirdi. Bu denetimler, hükümetler ile ulusal siyasi elitlerin işitmek istemedikleri şeyleri biraz okumalarını sağlama almak eğilimindeydi. Şimdi her önemli ülkenin orta-sınıfının kahvaltı masasında raporları bulunan, düşmanın saldırganlığını ve acımasızlığını detaylandıran savaş muhabirleri, kavgacı milliyetçiliğin ileri sancaktarlarıydı. Mesela, İngiliz popülist liberal si-

yasetçi Winston Churchill kariyerine Britanya'nın Afrika savaşlarında bir savaş muhabiri olarak başlamıştı. Uzun ömürlü bir milliyetçilik duygusunun, daha sivri bir milliyetçiliğin doğumunu bir dereceye kadar bastırmak zorunda kaldığı Britanya ve ABD için dahi, siyasi partilerin müşterek heyecanı ve kabadayı bir basın, coşkulu bir şovenizm yaratmaya başladı. Basın, Birleşik Devletler'in Küba'da harbe girdiği 1898 öncesinde, İspanyol karşıtı bir hassasiyet dalgası uyandırdı. Güney Afrika Savaşı'na (1899-1902) ve orta Afrika'daki İngiliz-Fransız gerilimine katılan Boerler, Almanlar ve Fransızlar aleyhine gürültülü bir İngiliz kampanyası, 1900'den sonra derinleşen Avrupa çatışmalarına İngiliz kamuoyunu hazırladı. Diğer taraftan, sömürgeleşmiş halklar bu yeni ortaya çıkan haber medyasına hevesle bağlandılar. Kuzey Afrikalı milliyetçiler, İngiliz ve Fransız otoritelerini telgraf bombardımanına tutarken, Hintli milliyetçiler Stead'ın *Review of Reviews*'ini can atarak okudular.

CEMAATTEN ULUSA: AVRASYA İMPARATORLUKLARI

Bu kısım, "milliyetçilik teorileri" ve onların genel gelişimlerini dikkate alma noktasından yola çıkıp milliyetçi liderliğin eski tarım imparatorluklarının hakim olduğu alanlarda ortaya çıkışını daha ayrıntılı resmetme yönünde ilerlemektedir. Bir milliyetçilik tipi olarak, bu olgular, eski vatanseverlikler ile yukarıda ana hatlarıyla belirtilen devlet inşası milliyetçilikler arasındaki tayfın ortasında yer almaktadır. Milliyetçiliğin bu kurumsal yapılarda yükselişi, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarının belki de en önemli gelişmesidir. 11. bölümde görüleceği gibi, büyük imparatorlukları erkenden gözden çıkarmamak, elbette çok önemli. Dünyanın farklı bölgelerine, hatta bu aynı emperyal siyasi yapıların 1914 öncesinde milliyetçiliğin çok az öne çıktığı kısımlarına dikkat çekilebilir. Bununla birlikte, eski tarım imparatorluklarında, yaklaşık 1860 sonrasında ateşli milliyetçi liderliklerin oldukça hızla ortaya çıktığı geniş bölgeler vardır. Bu durum, bu karmaşık toplumlarda ciddi gerginlikler yaratmış ve bir sonraki kısımda görüleceği gibi, 1860 sonrasında daha da keskinleşen bir eğilimle, "etnik azınlıklar"ın sindirilmesi ve dışlanması sonucunu doğurmuştur.

Birden çok etnik yapıya sahip imparatorluklar, 19. yüzyılın sonunda ciddi bir ikilemle yüz yüze kaldı: bu milliyetçilik kıpırtılarını himaye etmek ya da bastırmak. Avrupalı ve sözde Avrupalı imparatorlukların özel sorunları vardı. Habsburg hanedanı ile onun Alman yönetici grupları, sadece "Macar halkı"nın sözcülerinin gazetelere, kitaplara yansıyan

büyüyen meydan okumaları ile iş ve statüye aç kentlileşmiş Macarlar arasında gittikçe artan kızgınlığı savuşturmak için, iktidardaki Macar ortaklarına gittikçe daha fazla nüfuz devretmek zorunda kaldılar.[15] Bu durum, buna mukabil, Habsburg topraklarında bir Çek, Slovak ya da Romanyalı olmanın ne demek olduğuna dair soruları gündeme getirdi. Çoğu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarihçisi 1890'ları önemli bir dönüm noktası olarak görür. Bu on yılda, milliyetçilik sözcüleri, özellikle büyük şehirlerde ve varlıklı çiftçiler arasında daha yaygın bir desteği toparlamış görünüyor. Rus yöneticileri de benzeri zorluklarla karşılaştı. Çar III. Alexander, imparatorluğu dahilindeki Rus Ortodoks milliyetçiliğine bir ölçüde tolerans göstermek zorunda olduğunu kavradı. Tehlike, bunun kolaylıkla Polonya, Litvanya ve diğer milliyetleri temsil ettiği iddiasında bir yaşam boyu liderliği harekete geçirebilecek olmasıydı. Çünkü Rus olmayan bu kişiler çarın tebaalarının %60'ını oluşturmaya devam ediyordu. Basında ve toplumdaki Rus milliyetçi tahriklerin Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'yla pahalı bir savaşa zorladığı 1780'lerin sonlarında, saray olanları dehşet içinde seyretti.[16]

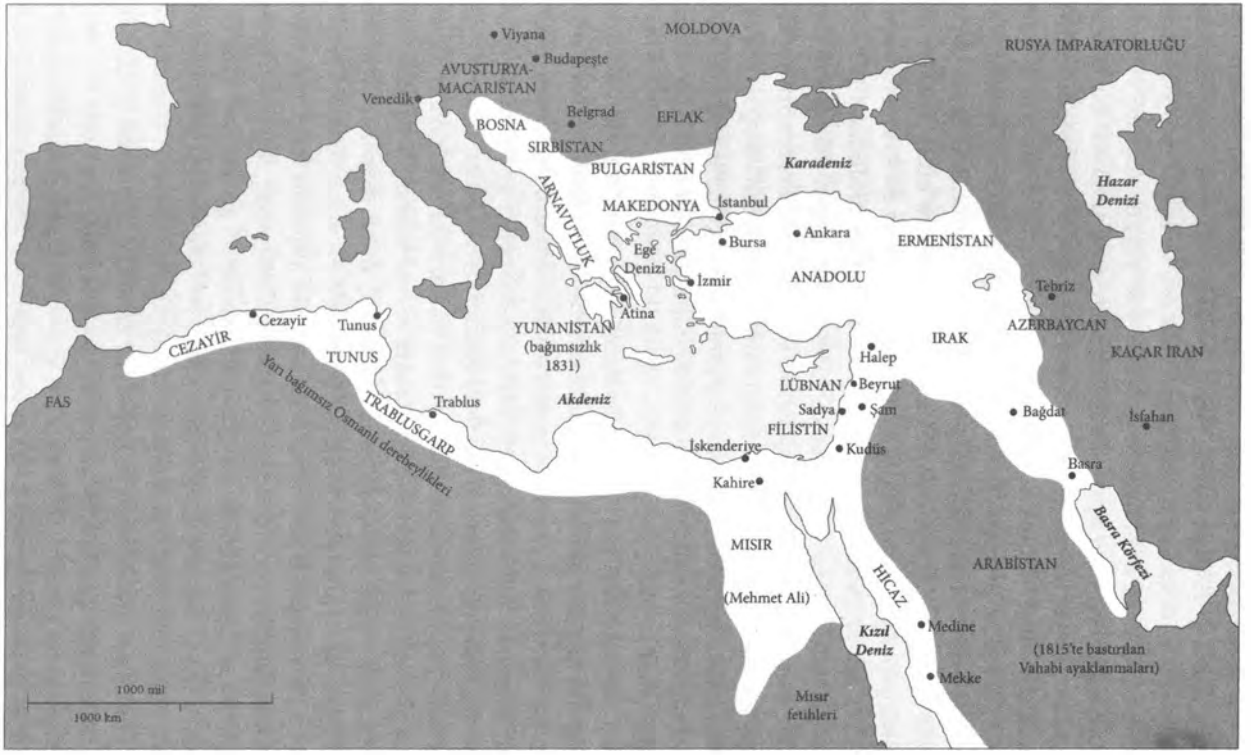
Ortadoğulu, Kuzey Afrikalı ve Asyalı kurumsal yönetimlerde ulusal heveslerin nasıl üstesinden gelineceği ikilemi, ekonomik geri kalmışlık ve Avrupa hakimiyetiyle, arttı. Ortodoks Kilisesi, Yunan dili ve Yunanlı girişimcilerin 18. yüzyılın Akdeniz bölgesindeki başarıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki kısımlarında Yunan vatanseverliğini mahmuzladı. Yunanlılarla "Slavlar" kendileri için farklı ulus kökenleri yaratmaya başladığı için, Doğu Roma İmparatorluğu'nun eski Hıristiyan milletler topluluğu o aralar zaten bazı çatlamalar gösteriyordu. Ne var ki, Yunanlılar arasında daha kaynaşmış bir ulus olma duygusunu biçimlendiren ve bağımsız bir Yunan krallığının oluşmasını mümkün kılan, Osmanlı ordularının 1820'lerde Yunanistan'a müdahalesiydi. Zamanın Avrupalılarının eski Yunan geçmişlerini keşfetmeleri bu milliyetçiliği icat edilmiş bir tarihsel kökenle donattı ve Batılı güçleri, Yunanlıları uluslaşma süsüne razı etmekte cesaretlendirdi. Sonraki 80 yıllık sürede Balkanlar'ın diğer Hıristiyan bölgeleri, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan art arda bağımsızlığa doğru yol aldılar. İmparatorluğun parçalanmasında, aydınlar sınıfına Hıristiyan güçlerin müdahalesinden daha derin bir seviyede yardımcı olan ana kuvvet, ulusal bağımsızlıktan sonra, Osmanlılardan daha güvenli mülkiyet hakları kazanacak olan köylülerin pratik hesaplamalarıydı.

---

15. Molnar, *Concise History of Hungary*, s. 206-212.
16. Lieven, *Nicholas II*, s. 12.

Bazı tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başka yerlerde, bilhassa Suriye'de, 18. yüzyılda beliren muğlak bir "Araplık" duygusu olduğunu ileri sürmektedirler. Bu, mücavir Osmanlı Türk nüfusuna veya Suriye'yi yöneten Osmanlı valilerine herhangi bir husumeti ima ediyor değil. Yine de tarihi ve kutsal bir coğrafya duygusunu, bir tür "yumuşak" vatanseverliği yansıtmaktadır. Balkanlar dışında daha geniş çatlaklar oluşturmaya başlayan, 19. yüzyıl sonunda Osmanlılar ile Rusya ve Avusturya arasındaki savaşlardır. Hıristiyan saldırganlığıyla karşılaşan Osmanlı yöneticileri, bazen Müslümanların yabancılar aleyhine duygularını kışkırtmaya çalıştılar. Ancak merkezi Osmanlı topraklarındaki halen sultana bağlılık duyan birçok Hıristiyan ve Yahudi'nin statüleri hakkında sorunlar gündeme getireceği kesin olduğu için, bu durum tartışmalıydı. Dinin yanı sıra etnik köken de bir siyasi tartışma alanı haline geldi. Eğer Yunanlılar bir milliyetse, yeryüzündeki Dürziler, Ortodoks Hıristiyanlar ve Suriye ile Lübnan Dağı'nın Şiileri neydi? Osmanlılar, bir zamanlar düşünüldüğü gibi, bu anlaşmazlıklarda aracılık etmek veya taviz vermekte hiçbir şekilde etkisiz değillerdi. Lübnan Dağı'nda yüzyıl ortasında hizipçi gruplar arasındaki bir iç savaş, 1860'dan sonra sultanların yönetiminde yeni bir siyasi sisteme yol verdi. Cemaat liderleri arasındaki görüşmeler, I. Dünya Savaşı zarfında Batılı güçler tekrar müdahale edene kadar barışçıl ve etkili olmayı sürdürürken, merkezi olmayan hükümet de farklı bir Lübnanlılık duygusuna yer açtı.[17]

17. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, Berkeley, 1993.

Harita 6.2 – 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu.
Kaynak: William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Boulder, Colo., 2000, s. 45.

Yine de, sonunda güçlü bir devlet yaratmakta olan farklılıkları yönetme ikilemi, 1908'in sözde Genç Türk devriminden sonra daha akut hale geldi. Birkaç aydın tutkuyla Türk dili ve kültürünü yazmaya başlamış olsalar da Pantürkizm şimdilik çok yaygın değildi. 1908'de iktidarı ele geçiren ve anayasayı restore eden genç subaylar bir ikilem içindeydiler. İmparatorluğu sağlamlaştırmak ve bir Avrupa devletine daha fazla benzer kılmak ihtiyacını hissediyorlardı. Onların büyük bölümü Türk milliyetçisi olmaktan ziyade hâlâ yürekten Osmanlı vatanseverleriydi ve Hasan Kayalı'nın ileri sürdüğü gibi, 1920'lere kadar da böyle kaldılar.[18] Araplar ve Ermenilerin yanı sıra etnik Türkler de aralarındaydı. Aynı zamanda, sonradan sulandırılsa da Arap vilayetlerinde Türk dili eğitimini yaymak için bazı tedbirler sıraladılar. 1913'de toplanan Dünya Arap Konferansı, kısmen bu geçici hamlelere bir tepkiydi. Mezopotamya'da olduğu gibi, yerel olarak, Proarabist topluluklar imparatorluğun gayesini sorgulamaya başladı.[19] Birçok görüş, 1916'ya kadar Küçük Asya Rumları arasında dahi genellikle Osmanlıcı tutumu sürdürse de milliyetçilik aslında imparatorluk içinde bir sorun haline gelmişti.

Mısır ise, aksine, her zaman Osmanlı İmparatorluğu içinde özel bir vilayetti. Bu kısmen Mısırlıların Arap dilinin değişik bir formunu konuşuyor olmaları, kısmen de modern Mısır'ın antik firavunların kalıntıları arasında bulunması nedeniyleydi. Nispeten geniş nüfusuyla, nehirle uyumlu yoğun tarımı ve güçlü ekonomisiyle Mısır, uzun bir yerel özerklik geçmişine sahipti. 19. yüzyıl başlarında askeri ve mali reformlar vasıtasıyla ve yerli halka makam verme taktiğiyle Mısırlıların ayrışma duygusunu destekleyenin, Mehmet, daha doğrusu Arnavut olup Türkçe konuşan iktidardaki Muhammed Ali ailesi olması ironiktir. Tarihçiler arasında bu "Creole" siyasetinin kapsamı hakkında bazı uyuşmazlıklar olsa da 1880'lerle 1890'lara gelindiğinde, Mısırlıların iyi gelişmiş bir bölgesel kimlik duygusu sergiledikleri görülüyor.[20] Bir on yıl kadar önceki Alman olgusundaki gibi, yerel endüstriyi korumak ve açgözlü tefecilerle tahvil sahiplerini savuşturmak için bir "ulusal ekonomi politikası" ihtiyacı da bölgesel bir kimlik duygusunu güçlendirerek, toprak sahipleri, müteşebbisler ve çarşı halkı arasında bir ekonomi ittifakı da yarattı. 1870'e gelindiğinde Mısır, büyük şehirlerdeki 200.000'in üstünde Avrupalı sakiniyle, İngiliz ve Fransız ticari çıkarlarınca sekteye uğratılan iktidar hanesi ile gerçek bir sömürge haline

18. Kayalı, *Arabs and Young Turks*.
19. Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge, 2000, s. 27-29.
20. Fahmy, *All the Pasha's Men*.

gelmişti.[21] Batılı güçler 1878'den sonra Mısırlı yöneticileri ordularını azaltmaya, vergileri artırmaya ve yabancı danışman kabulüne zorladılar. Sonuç, Mısırlıların içerleme duygusunun, "Mısır Mısırlılarındır" talebinde bulunan yaygın bir milliyetçi harekete dönüşmesi oldu. Bu hareket, ideolojik olarak hiçbir şekilde Osmanlı karşıtı değildi ancak yine de büyüyen bir Mısırlı dayanışmasının tanığıydı.[22]

Kuzey Afrika'daki başka yerlerde, geniş Osmanlı İmparatorluğu ve İslam dünyası içinde yer alan belli bir anavatanın savunmasındaki "kutsal savaş" teması, Mısır'ın çoklu toplumunda olduğu kadar barizdi. Kuzey Afrikalılar, İspanya'nın güneyindeki Müslüman topraklarının üç asır önce İspanyollar tarafından geri alınışını inatla hatırlıyordu. Napolyon, 1798'de Mısır'ı işgal ettiğinde Hıristiyan istilasından korkan Kuzey Afrikalılar kendi siyasi geleceklerini düşünmeye başladılar. 1830 sonrasındaki savaşlarda, Kuzey Afrikalılara has bir dayanışma duygusuyla tehlikeye tepki gösterdiler.[23] Fransa'nın, uzun bir işgal savaşına ve 130 yıl süren Fransız yönetiminde neredeyse kesintisiz isyanlara zemin hazırlayan Cezayir istilasıyla, korkuları teyit edildi. Bu ne "homojen" bir İslami reaksiyon ne de ekonomik perişanlığa basit bir tepkiydi. Toprağa, insanlara ve geleneklere olan bu sadakatinde, Napolyon'un bir zamanlar İtalyan fetihleri vasıtasıyla uyanan duygular kadar az çok milliyetçiydi.

Kıta her ne kadar birçok farklı kurumsal yapı arasında bölünmüşlüğünü sürdürse de bazı siyah Afrikalılar, bir "Afrika ulusu"ndan bahsetmeye başladı. 1860'lara gelindiğinde Doğu Afrikalı Creoleler, özgürleşmiş köleler ile Britanya ve Birleşik Devletler'de yetiştirilmiş misyoner eğitimi almış kişiler, Afrikalıların bağımsızlığa ve insanca muameleye layık olduklarını ileri sürmekteydiler. Onlar "Tanrı'nın laneti" altında değillerdi. Bu tür Panafrikacılık pek az taraftara sahipti ancak 1900'ün epey öncesinde gelişen bir edebiyatları, gazeteleri ve kongreleri vardı.[24] Tavır, Yunanca ve Latince profesörü Edward W. Blyden gibi adamlarca belirlendi. Ibo kökenli köle ebeveynlerden doğmuş olan Blyden, önce ABD'ye sonra da presbiteryenler himayesinde Liberya'ya gitti. 1880'lerdeki bir Panafrikacı milliyetçi şöyle yazıyor:

---

21. David Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Londra, 1958; Ilbert (Der.), *Alexandrie*.
22. Juan R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, Princeton, 1993.
23. Amira K. Bennison, "Muslim universalism and Western globalisation", Hopkins (Der.), *Globalization in World History* içinde, s. 88-89.
24. J. Ayo Langley, *Ideologies of Political Liberation in Black Africa, 1856-1970: Documents on Modern African Political Thought from Colonial Times to the Present*, Londra, 1979.

> Modern ilerlemenin başlangıcından beri akıp giden tüm bu yıllar zarfında, Afrikalı ırkı, medeniyet çalışmalarında çok mütevazı ve ikincil bir bölümü doldurdu. [...] [Ancak] hem kendi esaret diyarlarında hem de babalarının diyarında gerçekleştirecekleri kendine özgü bir iş var. Ben, İskender dönemindeki bir Grek'den, Augustan dönemindeki bir Romalı'dan ya da 19. yüzyıldaki bir Anglosakson'dan daha ziyade bu ırkın bir mensubu olurdum.
> Burada, ırk ve ilerleme fikri, paylaşılan bir milliyet duygusunun başlangıcını oluşturmak için Hıristiyan kefaret fikriyle bir araya geliyor.[25]

Batı kıyıları dışında, Sahra'nın güneyindeki Afrika, gerçekten 1914 öncesinde milliyetçilik olarak adlandırılabilecek herhangi bir şey çıkarmadı. Ancak Cape'dan itibaren kuzeye doğru Avrupa ilerleyişiyle güç durumda kalan Ndebele ve Shona gibi Afrika krallıkları, bir toprak ve cemaat gururu duygusu şekillendirmişlerdi. Onlar, askeri despotluklardan daha fazlasıydılar. Adrian Hastings, 19. yüzyıl sonlarında *İncil*'in Afrikalı elitlerce benimsenmesi ve kullanımının yeni bir yerel vatanseverlik duygusu da yarattığını ileri sürdü. Önemli olan, Hastins ve yeni bir Afrika doğumlu tarihçiler kuşağının, misyonerler ve sömürge subayları 1860 ile 1900 yılları arasında Afrikalıların "kabileler" halinde sınıflandırılmalarını sağlarlarken, Afrika'nın pek çok kesiminde bir krala basitçe sadakatin ötesine geçen bir "halk olma" duygusunun zaten mevcut olduğunu ileri sürmeye başlıyor olmalarıdır.

1860'dan sonraki 20 yıl, Hint bölgelerinin eski vatanseverliğinden daha geniş ve ne yaptığını bilir tarzda modern bir Hindistan milliyetçiliğinin inşasında da önemlidir. Zaten,1830'lar kadar öncesinden Hintli reformcular ile muhafazakârlar, hem Bengal'de hem Batı Hindistan'da ulusal bir ekonomi politiğin neye mal olacağını araştırıyorlardı. Bu, Britanya'nın kendi erken sanayileşmesini alt kıtaya ithaline ve orada yerleşik Avrupalıların serbest ticaret baskısına bir tepkiydi. Bengal'in ticaret erbabı ve toprak sahibi kodamanları, 1815 ertesindeki cumhuriyetçiler ile monarşi yanlıları arasındaki savaşların herhangi bir Avrupalı kadar farkındaydılar. 1832 İngiliz Reform Yasa Tasarısı'nın önemini anlıyor, İrlandalıların 1848 kıtlığı esnasındaki vaziyetine hayıflanıyorlardı. Muhtemelen yine de, küçük tüccar elitler ile meslek sahipleri, bu yıllar zarfında Macarlar veya Napolililerden ne daha az ne daha çok "milliyetçi" idiler. Onların pek çoğu, 1857 isyancılarınca salıverilen bilindik anarşiden endişe duymakta, askeri isyanın vatansever bir hareket olduğu mefhumunu reddetmekteydiler.

---

25. Robert W. July, *The Origins of Modern African Thought: Its Development in West Africa during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Londra, 1968, s. 218.

İsyan sonrası beyaz sürgünlerin yeni kuşağınca İngiliz istilası ve aşağılanma tecrübeleri, Hintli elitler arasında ulusal bir cemaatin oluşumu vasıtasıyla daha net bir siyasi canlanma ihtiyacı hissi yarattı. Hindistan'ın büyük kısmı, 18. yüzyıl sonundan beri hiç harp görmediyse de elitler gitgide daha da fazla kendilerini, işgal altında bir ülkenin vatandaşları olarak görür oldular. Beyaz İngiliz birliklerinin 1857'den sonra daha görünür mevcudiyeti, demiryolları ile yeni askeri ve sivil istasyonların inşası, en azından kentliler arasında bu duyguyu besledi. 1885'de Bombay'daki ikinci Hindistan Ulusal Kongresi'nde tereddütle bir araya gelen çeşitli birlikler ve muhtelif seçkinler, bir çatışma ve ekonomik ve ırksal dezavantaj duygusu resmettiler. Bu liderler, Hindistan bölgesinin eski vatanseverliğinden bazı temaları miras almışlardı. Ayrıca sade zanaatkârın ve eserlerinin faziletlerini, iyi öğüt almak için krallara ihtiyaç olduğunu, ülkeyi inek öldürmenin kirliliğinden ve alkolden uzak tutma ihtiyacını methediyorlardı.[26] Bununla birlikte, bu birliklerin liderleri, İngilizlerin popüler temsil ve bürokrasi denetimi konulu liberal doktrinlerinden haberdardı.

Çin'de, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Çinlileri "Mançu" karşısına yerleştirmeye başlayan yeni bir etnik ayrım retoriğinin belirmesiyle dayanışma duyguları karmaşıklaştı. İroniktir ki, bu ayrışma, emperyal ideolojinin bir parçası olarak 18. yüzyılda rejimin kendisi tarafından kurumsallaştırıldı. Ne var ki, 1900'lere gelindiğinde, ırksal bir benzersizlik fikriyle olduğu kadar Qing emperyal vatanseverliğiyle de tahkim edilmiş, başlangıç aşamasında bir Han Çinli milliyetçilikten bahsetmek mümkün. Yenilgi ve işgali yaşamak her iki duygunun da gücünü katladı. Çin'in afyon savaşlarıyla küçük düşmesi, 1860 sonrasında Batılı güçlerin imparatorluğa dayattığı eşitsiz anlaşmalarla derinleşti. Sahillerdeki Hıristiyan misyoner istilası, geleneksel Çinli aydın sınıfı ile sıradan insanların kendi kimliklerini daha bir güçlü hissetmelerini beraberinde getirdi. Yabancı müdahalesine karşı bu hiddet duygusu, Çinlileri bazen rejim aleyhine de çevirdi. Bazen de rejimi destekleyen tüm yabancılara düşman olan Çinli elitlerle halkın popüler bir vatansever hamlesini oluşturdu. Batılıların "Boxerler" dediği askeri ve dinsel bir hareketin Çin imparatoriçesine bağlılıklarını ilan ederek yabancı misyonerlere ve iş adamlarına karşı ayaklandıkları 1900'de, durum buydu.[27] Çin'de Batılı ekonomik ve kültürel varlık-

26. Bayly, *Origins of Nationality in South Asia.*
27. Paul A. Cohen, *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth*, New York, 1997.

lara olan tehdit, ancak Avrupalı, Japon ve Amerikalı birliklerin geniş çaplı istilasıyla önlenebildi.

Bu meyanda, misyoner eğitimli orta-sınıf ile kıyı bölgelerinin işadamları ve Güney Asya'daki Çin diasporası arasında, Çin milliyetçiliğinin daha modern ve bazen açıkça Qing karşıtı bir türü doğmaktaydı. Çin cumhuriyetinin I. Dünya Savaşı sonrasında ilk başkanı olan Sun Yatsen, bunun bir örneğidir. Kendisi Hong Kong, Hawai ve Japonya'da eğitilmişti. Ayrıca Bangkok ve Malaya'daki Çinlilerle de temasları vardı. 1895'de o ve yandaşları, Kanton'daki Mançu otokrasisine karşı bir darbeye teşebbüs ettiler. Amacı, Çin halkının kurtuluşuna adanmış yeni bir Çin devleti yaratmaktı. Bu yeni rejim, Qing rejiminin yapmakta başarısız olduğu bir yolla, Batının kültürel ve ekonomik istilasına karşı koydu. Sun ve diğer genç Çinli reformcular ile milliyetçiler, darbenin başarısızlığının ardından Londra'ya kaçtılar. Orada, emperyal başkentte, çok sayıda Hintli, İrlandalı ve Mısırlı sömürge milliyetçileri ve radikal öğrencilerle karşılaştılar. Sömürgeci güçlere karşı diğer hareketleri yorumladılar ve Sun, Asya milliyetçiliğinin 20. yüzyıldaki kilit belgelerinden biri olan "Üç Halk İlkesi" eserinin konularını zihninde düzenlemeye başladı.[28]

MİLLİYETÇİLİKLE NEREDE DURUYORUZ?

Önceki bölümler ve bu bölümün ilk kısımları, milliyetçiliğin ortaya çıkışı hakkında üç aşamalı önerinin ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Özet olarak, ilk önce, Kuzey Vietnam, Kore, Japonya ve Etiyopya gibi Avrupalı olmayan ülkeler dahil olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde liderler, toprağa bağlı eski vatanseverlik duygularını, düzenli olarak ve uzun süreler boyunca milliyetçiliğin daha saldırgan ve özellikli bir anlayışına dönüştürdü. Bu, savaşın, ekonomik ve kültürel değişimin ve iletişimdeki gelişmenin baskısı altında meydana geldi. Bu "eski vatanseverlikler" çoğu zaman devlet olma tarihinin ilk dönemleriyle bağlantılıdır ve böylece, kültürel bir bölge, ekonomik bir bölge ve bir devlet, birbiriyle örtüşen formlar olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bazı kültürel bölgeler eski devletleri çıkarmazken, bazı eski krallıklar da bu yolla iyi tanımlanmış kültürel bölgelerle örtüşmediler. Çoğu zaman da bu eski vatanseverlikler, çok etnik yapı barındıran büyük kurumsal yapıların sınırları üzerinde ve onlara karşı tepki olarak belirdiler. Ancak bu, yine de her zaman böyle de değildi.

---

28. J. Y. Wong, *The Making of a Heroic Image: Sun Yatsen in London 1896-1897*, Londra, 1986.

Bu gelişmekte olan eski "anavatan"larda pazar ve sıradan insanlar arasındaki iletişimin artması, bölgesel elitler arasındaki bağlantıları pekiştirdi. Bu nedenle de süreç, "aşağıdan yukarıya" olduğu kadar "yukarıdan aşağı"yaydı da. 1780-1820 ile 1848-1865 dünya çatışmalarıyla hızlandı. 19. yüzyılın sonuna doğru küresel güçlerle de derinleşti; ne var ki, süreç daha da uzun bir tarihe sahipti. Bu durumlarda, ulus gerçekten "inşa edildi"yse, bu çok uzun bir sürede ve daha geniş sosyal ve ekonomik değişikliklerin istenmeyen sonuçlarının bir parçası olmuştur.

İkinci öneri, diğer alanlarda, bilhassa Doğu Avrasya ve Kuzey Afrika'nın karmaşık büyük kurumsal yapılarında değişimin, 19. yüzyılda ve özellikle 1860 sonrası yıllarda, daha beklenmedik şekilde gelmiş olmasıdır. Burada, uluslararası savaş ve sömürgecilik, entelektüelleri ve gazetecileri modern milliyetçiliğin dilini ve uygulamalarını benimsemeye sevk etti. Bu, 1860 sonrası Avrupa emperyalizminden gelen aşırı baskı altındaki çoğu Avrupa dışı bölge için geçerliyken, benzeri şeyler Rus ve Avusturya imparatorluklarında da meydana geldi. Burada da devlet adamlarının savaş ve ekonomik anlaşmazlıklara karşı kendi toplumlarını modernleştirme ve sanayileştirme çabaları, bir kültürel farklılık tarihinin üzerine titreyen bölgesel liderlikleri harekete geçirdi. Bu anlamda, Macaristan ve Polonya'da, 1860 sonrasında daha iddialı bir milliyetçiliğin gelişimi tam da aynı yıllar zarfında gerçekleşmiştir ve Hint ve Mısır milliyetçiliğinin ortaya çıkışıyla ilişkilendirilmektedir.

Üçüncü olarak, merkezi Osmanlı toprakları ile Avusturya-Macaristan'ın, Rusya'nın, hatta Güney İrlanda'nın bazı kısımları gibi, milliyetçiliğin tutarlı bir fikirler ve siyasi uygulamalar dizisi olarak 1914'de dahi henüz ortaya çıkmadığı yerler de vardı. Ne var ki, bu farklı yörüngelerin hiçbiri, milliyetçiliğin "Avrupa" içinde ve "Avrupa" dışındaki bölgelerdeki zamanlama ve doğası arasındaki kolay bir ayırt edici özellikte özetlenemez.

"Teori" söz konusu olduğunda, eski vatanseverliklerin sürekliliği 19. yüzyıl milliyetçiliğinin ortaya çıkışında gerekli bir koşul değildir. Yahut Ernest Gellner'in A. D. Smith ile tartışmasında nükteyle eklediği gibi, ulusların "göbekleri" olması gerekmez.[29] Daha önceki bazı vatansever dayanışmalardan doğmuş olmalarına *gerek* yoktur. Ne var ki bu, Gellner'in ima eder göründüğü gibi, "göbekler"in, bulundukları yerde

29. Ernest Gellner, "Do nations have navels?", *Nations and Nationalism*, 10, 1996, s. 366-370.

önemsiz oldukları anlamına gelmez. Gerçekten de bazı milliyetçilikler, göbekleri diğerlerinden daha fazla telaffuz etmişlerdir. Bazıları yanlış merkezlerle çoğaltılmış; bazıları da hiç göbeksiz tasarım bebeklerdir. Ayrıca diğerleri de 19. yüzyıl Siyonizmi gibi, çizim masalarında hayal edilen sanal çocuklardır. Ancak ulusal liderliklerin ve sıradan insanların siyasi duyarlılıklarını biçimlendirmeye yardım ettiklerinden, tarihçiler için böylesi göbeklerin varlığı ya da yokluğu önemlidir. Birleşik Devletler'in nispeten genç oluşu, bir ulus olarak "inşa edilmiş" doğası, mesela, arkaik 18. yüzyıl anayasasını devam ettirişinin bir nedenidir. Böyle yakın zamanlara ait yapıları değiştirmek çok tehlikelidir. Aksine, ortak hukukun ve İngiliz ulusu olma duygusunun uzun ömürlülüğü, yazılı bir anayasa oluşumunu engellemektedir. Göbeklerin, istenmeyen, beklenmeyen ve bazen de derin sonuçları vardır.

DEVLETSİZ HALKLAR: EZİYET Mİ ASİMİLASYON MU?

Bu kısım, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde iyice görünür olan, daha homojen ulusal hareketlere asimile olmanın zor geldiği gruplara yönelmektedir. Özerklik taleplerini etkili şekilde ileri sürmek için fazla küçük veya fazla dağınık yahut tersine, daha önce göz önüne alınan "büyük" milliyetçiliklerin ortaya çıkışıyla marjinalleşmiş ve bastırılmış halkları ele almaktadır. Çünkü neredeyse her yerde, bu sahici veya aday ulusal topraklarda, dini bağlılıklarla, varsayılan ırksal farklılıklarla veya dil ve yaşam biçimiyle sınırları çizilmiş diğer gruplar vardır. Bu azınlık grupları, Rus Tatarları ve Kızılderililer gibi, bazen ulusal hükümranlık alanının saçaklarında, bazen Burma'nın ovalarda yaşayan Karenleri ve Alman Yahudileri gibi, merkezlerine yakındırlar. Bazen, Ermeniler ve de İngilizce konuşulan dünyadaki Protestan devletlere göç eden Katolik İrlandalılar gibi, tüm topraklar boyunca dağılmışlardır.

Bu muhtelif tipteki "ötekiler", milliyetçiler ve devlet kurucular için sürekli bir mesele oluştururlar. Milliyetçilik Sözlüğü, böyle grupların stratejik olduğu kadar kültürel nedenlerle de asimile edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıdır. Paradoks olarak, özel ulus inşası hareketi ve yeniden dirilen büyük milliyetçiliğin özel sembolleri, bu dışlanan ya da gözetim altına alınanlar arasındaki inatçı ulusaltı hareketleri ve militan etnik kimlikleri meydana getiren farklılık algısını yükseltme eğilimindeydi. Bazı sömürge hükümetleri, "böl ve yönet" siyasetiyle farklılıkları istismar etmeyi yararlı buluyor ve böyle bölünmelerin mevcudiyetini iyi karşılıyorlardı. Ne var ki, çoğu ulusun ve doğmakta olan milliyetçi hareketin liderliği onları eritmek ve bir bütün olarak

ulusla birbirine karıştırmak peşindeydi. Birleşik Devletler dışında, sadece karma bir başarıya sahip olan taktik buydu.

1780 öncesindeki eski düzenin büyük imparatorlukları ve hatta İngiltere, Fransa, Japonya gibi ulusal devletler, kültürel, dinsel ve yaşam tarzı farklılıklarını, sürekli tansiyonu yok etmiyorsa da asgariye indiren, idare etme yöntemleri geliştirmişlerdi. Statülerin karmaşık ve birbirine geçmiş olduğu toplumlarda, çatışmaları ayrıştırmak, tecrit etmek ve önlemek için plan hazırlamak daha kolaydı. Otoritenin kaynağı halk değil de kral ise, "biz" ve "onlar" meseleleri daha az önemliydi. Mesela, Avrupa'da, daha geniş nüfusun sahip olduğu haklardan mahrum edilen Yahudiler, yabancılar ve dinsel anomaliler olarak görüldüler. Yine de eski düzenin kralları ile aristokratları, onlara kimi zaman bir ölçüde koruma sağlıyordu. Farklılıkların tanzimi Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle başarılıydı. Gayri Müslim azınlıklar, *millet* denen yarı özerk düzenlerde gruplanmıştı. Her millet geleneksel olduğu varsayılan liderleri tarafından yönetilirdi: Hıristiyanlarda piskoposlar, Yahudilerde hahamlar konseyi. Osmanlılar kendi Müslüman azınlıklarıyla dahili sınırlardaki Bedevi aşiretlerini idare etmek için de benzeri yapılar tasarlamışlardı. Kendi ritüelleriyle görenek biçimlerini uygulama izni verilmesi, sultana bağlılıklarını ve gerektiğinde ordusunda hizmet etmelerini sağlamıştı. İller bazında gelir toplama idaresi genelde milletlerden ve aşiret örgütlerinden ayrı tutulmaktaydı. Osmanlılar da Moğollar, Safaviler ve bilhassa Qing gibi, kültürel farklılıkları bir meziyet kıldılar. Ortadoğulular ve Asyalılar iklimin ve varsayılan bedensel özün belirlediği karmaşık bir ırk tipleri hiyerarşisine sahip olsalar da bu katı bir üstünlük ya da aşağılık merdiveni değildi. Ne de olsa, en iyi Müslümanlarla sultanların en iyi hizmetkârlarının Afrika'nın zenginliklerinden veya aynı şekilde kuzeydeki Hıristiyan dağlarının çorak soğuğundan gelmiş olabileceği düşünülürdü. Ne de olsa, Hazreti Muhammed'in kendisi de çölden gelen biriydi.

Osmanlı İmparatorluğu, diğer imparatorluklar gibi, modern anlamda milliyet gibi önemsiz şeyler dışında, çok uluslu ve çok etnik yapılı idi ve etnisite mefhumu biraz özeldi. Ne var ki, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında, farklılık konusuna dikkat çeken ve "milliyet sorunu"nu yaratmaya başlayan birkaç değişiklik oldu. Birincisi, Atlantik ekonomisinin ve Akdeniz ile Hint Okyanusu'nda ona haraç ödeyenlerin büyümesi, kıskançlık tohumları ekerek bazı gruplara avantaj ve diğerlerine de dezavantaj sağladı. Balkanlarda ve Akdeniz'in doğusundaki Yunanlılar, nakliyeciliğin çoğunu ele geçirmek için eski gemicilik becerilerinden ve Venediklilerle bağlantılardan yararlandı. Ermeni-

ler, daha geniş bir alanda zenginleşti. Levant kıyılarında, Mısır'da ve Mezopotamya'da, Yahudiler, Asuriler ve Kıpti Hıristiyanlar da serpildi. Gayri Müslimler gibi onlar da çıkar sağlamaktan mahrum edilmediler ve de Hıristiyan limanları ile Malta'daki St. John Şövalyeleriyle bağlantılardan yararlandılar. Mısır'daki kendi kasalarını doldurmaya ve yeni bir ordu kurmaya çalışan Muhammed Ali rejimi, Kıptilerin iyi bir kâtip ve muhasebeci olduğunu gördü ve onları yerel memuriyetlerde görevlendirerek ödüllendirdi. Paradoksal olarak, bir önceki kısımda belirtilen, "Mısırlılık" mefhumunun yavaşça güçlenişi, bazı Kıptilerin ayrıklık duygusunu geliştirmeye hizmet etti.

İkincisi, Avrupa'nın yükselen Hıristiyan güçleri, ticari dirayetleri dışında, mensupları genelde sadece ticaret ve diplomaside etkili aracılar oldukları için, Osmanlı'daki azınlıklara, cesaret ve destek verdi. İngiliz ve Fransızlar, Yahudi tüccarları kıyı şehirlerinde fahri konsolos yaptı. Yeni Fransız emperyalizminin habercisi olan III. Napolyon yönetiminde, Lübnan Dağı Hıristiyanlarına düşen görev, Fransa'ya ve kültürüne olan bağlılık duygusunu besleme çabalarını ikiye katladı. Bu meyanda İngiliz ve Amerikalı Protestan din adamları ile misyonerler, Mısır Kıptileri ile Asuri Hıristiyanların nabzını yokladılar. İstanbul'daki Avrupalı konsoloslar sultana müdahale ederek, Hıristiyan azınlıkların dertli oldukları varsayılan dezavantajlarına çare bulunması için baskı yaptılar. Bu baskı, iletişimin gelişmesiyle, Avrupalı ve Amerikalıların Kutsal Topraklara hac yolculukları artmaya başlayınca, daha ısrarlı hale geldi.

Üçüncü olarak, daha önce bahsedildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi, bilhassa 1830 sonrasında peş peşe askeri yenilgiler, devleti Tanzimat Fermanı altında modernleşmeye mecbur bıraktığında, kayda değer iç değişikliklere uğruyordu. Eski askeri teşkilat ve Sufi düzen çözüldü; bir tür anayasa oluşturuldu. Popüler temsilin bir işareti kabullenilse de, o durumda kimin "halk" olduğu sorusu kaçınılmaz olarak su üstüne çıkmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun periyodik olarak Rus ve Avusturyalılara karşı "Balkan Savaşları"na karıştığı 1870 sonrasında, din ve de devletin kimlik sorunu ön plana çıktı. Türk karşıtı Hıristiyan retoriğin başarılı bir toplanma çağrısı haline geldiği bir dünyada, daha sonraki sultanların kendilerini gitgide Müslüman olarak görmeye başlamaları şaşırtıcı olmasa gerek. Ne var ki, Batı'ya karşı çekilen savaş hatları, iç düşman meselesini gündeme getirdi. Yabancı güçlerle vakit öldürdükleri düşünülen Ermeniler ve Lübnan Hıristiyanları, Yahudiler, Araplar ve Kürtler, içerideki potansiyel düşman haline dönüştü. Dünya savaşının başlangıcından

önce dahi, şimdi daha ne yaptığını bilen Müslüman devletin yerel hizmetkârları, zaman zaman toplu katliamlarla muhalefeti bastırmak kararı almışlardı.

Sömürgeci güçler için tebaaları arasında dinsel ve kültürel farklılıkların varlığı, hem zorluklar hem fırsatlar yaratmaktaydı. Avrupa imparatorlukları, fetihlerinin heterojenliğiyle başa çıkmayı her zaman kolay bulmadılar. Bu farklar, ortak yasa ve yönetim biçimlerini dayatma girişimlerini karmaşıklaştırıyor veya sahip olduklarının ekonomik istismarına sekteye uğratabilirdi. Bu nedenle, İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, çoğu zaman fethedilmiş toprakların, özellikle tepe arazilerde, ormanlarda ve çöllerde yer alan, azınlık gruplarınca yerleşilmişe benzeyen bu kısımlarını ayırdılar. İngiliz Burma'sındaki Shan ve Karen devletlerinin ve Fransız Hinduçini'ndeki muhtelif krallıkların 1886 sonrasında meydana gelme yöntemi budur. Afrika'nın yeni fethedilmiş birçok bölgesinde, Avrupa tarzı hükümet dayatmak yerine, görünürde "yerel yönetimi" sürdürmek için özel komisyonlara bağlı bir "dolaylı yönetim" sistemi oluşturdular. Nitekim Cape'de, San veya "Bushmen" toprakları her zaman beyaz yerleşimcilerin sömürgelerinden, ayrıca etraflarını kuşatan Afrikalı çiftçilerin ve Xhosa gibi yerleşik göçebelerinkinden farklı bir yönetim altındaydı. Kuzey Nijerya'da Lord Lugard, 1890'lardaki İngiliz fethinden sonra "geleneksel" Müslüman krallıkları yeniden oluşturma erdemini gösterdi. "Dolaylı yönetim" para tasarruf etti, ayrıca Hindistan ve Mısır'dakiler gibi böyle sıkıntılara neden olan İngiliz eğitimi almış elitlerin gelişimini engelledi.

Bu tür özel yönetim düzenlemeleri ile sömürgecilerin bu orman sakini, göçebe ya da kültürel açıdan farklı Afrikalılara, Asyalılara ve Latin Amerikalılara özel "halklar" olarak davranma eğilimi, kaçınılmaz olarak bu farklılıkları genişletti. Bu durum, bu topraklardaki en hakim tarımsal gruplaşmalar ile "kabile" halkları arasındaki daha eski ve çözümü daha mahirane kültürel ilişkileri bozdu. Kabile halkları eskiden avcılar olarak, orman ürünleri sağlayıcıları olarak, büyücüler ve yerleşikler için paralı askerler olarak hizmet verirlerdi. Sömürge yönetiminde bu işlevlerini kaybettiler ve çoğu zaman düşük kaliteli işgücü rezervinden biraz daha fazlasına dönüştüler. Şimdi onlara genellikle çoğunluk nüfusu olarak tanımlananlarca şüpheyle bakılıyordu.

Avrupa dışı milliyetçiliğin ve ulusdevletin geleceği için daha önemli olan, sömürgeci güçlerin, topraklarının çoğunluk toplumları içindeki dinsel ve ırksal farklılıklara ayrıcalık tanımasıydı. Burada "böl ve yönet" politikasının avantajları daha belirgin hale geliyordu. Bu kısmen siyasi hesaplardan kaynaklanmaktaydı. Yerel azınlık gruplarının oluş-

turduğu, çoğunluktan farklı ve onlardan kuşku duyan bir ordunun sömürgeciler aleyhine dönmesi düşük bir ihtimaldi. Böyle grupların liderleri, racaları veya şefleri, heveslenilen milliyetçi liderliğe yararlı bir denge unsuru sağlıyor da olabilirdi. Çok daha sık olan, bu amaçların söze dökülmemesi ve kabul görmemesiydi. Irk ve milliyet hakkındaki zamanın önyargıları, sömürgecilerin sömürge insanlarını, aralarında hakemlik yapmanın kendilerinin işlevi olduğu melez yığınlardan fazla bir şey olarak görmelerini imkânsız kılmaktaydı.

Mesela, Fransızlar tarafından, Kuzey Afrikalıların çeşitli yapıları arasındaki incelikli dil ve kültür farklılıklarının, yakın zamanlardaki Arap istilacıların sözde yerli Berberilere ya da medeni anlamda Avrupa Akdeniz'i insanlarına çok daha yakın olan Kabiliyelilere karşı ayarlandığı fikri olarak tertiplendi. Bu ayırım, Berberileri Fransızlara karşı ayaklanmaktan alıkoymadı ve bunu 1912'ye kadar sürdürdüler. Ancak bu, Berberi siyasetini ve toplumunu, Arap komşularının ve din kardeşlerininkinden kurnazca farklı bir yöne yerleştirme eğilimindeydi.[30] Benzer şekilde, Malaya devletlerindeki İngiliz otoriteleri, gelen Çinli kalay madencilerine ve kauçuk yapımcılarına Malayalı Müslüman küçük çiftçilerden oldukça farklı davranma konusunda, sağduyu sahibiydiler. Ancak Çinli işadamları ve kalay madenlerindeki işçilerin, gizli topluluklar olan Triadlar'dan, Malayalı İslami mahkemenin oturaklı muhafazakârlığından daha fazla bu eklemlenmiş yerleşimcilerin kışkırtıcı politikalarından korkarak bunu daha ileri götürebileceklerinden çok kuşkuluydular. Buna karşılık Hollandalılar, Java sakinleriyle "dış adalar"ınkiler, bilhassa Molüklüler arasında büyük ölçüde fark yaratmaktaydı. Aynı şekilde Fransızlar, Malinezyalı, hatta Vietnamlı sözleşmeli işçileri, Yeni Kaledonya'nın Kanaklarına tercih ediyorlardı.

Hindistan'da da paralellikler vardı. Burada karmaşık farklılık öyküleri Hinduları, Müslümanları ve Sihleri ayrıştırmıştı. Ancak farklar çok ince olup Sihler bir ölçüde Hindistan'ın ortak dinsel geçmişinden kaynaklanan normlar ve kozmolojiler içinde faaliyet gösterirken, Müslümanlar çevrelerindeki Hindularla yüzlerce yıllık ilişkilerine uymaktaydı.[31] Diğer sömürge topraklarında olduğu gibi İngiliz yöneticiler dinsel ve ırksal bloklara ayrılmış bir kıtayı yönetmeyi daha kolay buldular. Hukuk sistemi, nüfus sayımı ve doğmakta olan antropoloji "bilimi" bu farklılıkları kabul ediyor ve bir ölçüde genişletiyordu. Ne

30. Maya Shatzmiller, *The Berbers and the Islamic State*, Princeton, 2000; Michael Brett ve Elizabeth Fentress, *The Berbers*, Londra, 1996.
31. Harjot Singh Oberoi, *The Construction of Religious Boundaries: Culture, Identity and Diversity in the Sikh Tradition*, Delhi, 1997.

var ki, bu cemaatlerdeki liderler, 19. yüzyılın sonunda kendi hesaplarına, farklılıklar üzerinde ısrarcı oldular. Bazı Sihler 870'lerde ısrarla "Bizler Hindu değiliz" görüşünü savundu. Bazı Müslümanlar ise Müslümanların Hintlilerden tümüyle farklı, onlardan üstün, büyümekte olan boyun eğdirici bir ırk olduğunu ve sömürge güçlerinin desteğini hak ettiğini iddia etmekteydi.

Bu tavırlar, dinler ve ırkların gerçek ve esaslı varlıklar olduğu ve onlar adına konuşacak kişiler gerektiğine dair, yerel aydınlar sınıfı arasında yaygın olan görüşü yansıtmaktaydı. Sömürge yöneticileri zihinlerinde bu keskin kategorilerle düşünmek, hükümet etmek ve yazmak eğilimindeydiler. Yerel aydınlar sınıfı ayrıca kendi hikâyelerini cemaatler veya halklar olarak tanımlayarak statülerini yükseltmek teşebbüsündeydi. Aynı zamanda, bu çoğu zaman hâlâ akışkan olan dini geleneklerin kendilerini "azınlıklar" olarak görmeye başlayan bazı yandaşları, hem modern devletin ezici gücüyle hem de sömürge topraklarında temsil siyasetinin ürkek de olsa başlamasıyla tehdit edilmekteydi. Bu tip, varsayılan etnisiteler için sonuç muhtelifti. İngiliz Liberal hükümet, Hintli Müslümanlara,1900'de, alt kıtanın tarihine geniş kapsamlı etkileri olan, özel bir statü verdi. Mısırlı Kıptiler, aynısını yapmak için çok zayıf durumdaydı. Yine de Malaya takımadalarında ve Fiji'de, Çinliler ile Hintlileri, Malaylılar ile yerli Fijililerden ayrı tutmak için özel idari komisyonlar kuruldu. Fransız yöneticiler, hemen hemen aynı şeyi göçmen Çinli ve Hintliler ile Hinduçini'nde yaparken, Hollanda, Endonezya'da, onların farklı "insanlar"ının yasal geleneklerini yansıttığı farz edilen özel görenek kodları oluşturdu. Filipinlerde, yönetimin daha önceki İspanyol etnik kategorilerini temel alan Amerikalılar dahi, Malaylıları Çinlilerden ve yerli Filipinlilerden farklı gördüler.

Avrasyalı Rus ve Doğu Avrupa imparatorlukları, azınlık gruplarıyla alt milliyetlere davranışlarında, eski Asyalı ve Ortadoğulu imparatorluklar ile yenilerdeki Atlantik sanayi toplumu arasında bir yerlerde durmaktaydı. Rus İmparatorluğu, kendi Orta Asya toprakları söz konusu olduğu sürece kesinlikle Hindistan'daki Britanya'ya çok benzer şekilde yönetiyordu. Özel yönetim alanlarının sınırları çizildi. Yaşlılar ve İslam hukukçuları meclisleri kuruldu. Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyanlarla aynı rolü oynadığı bir tür "tersine" millet sistemi yerleştirildi. Ancak Rus ve Avusturya imparatorlukları, kendilerinin Rus ve Alman olmayan nüfuslarının çoğu zaman imparatorluğun en zengin ve en güçlüleri arasında olmaları nedeniyle kayda değer sorunlarla karşılaştılar. Rus yöneticiler, Almanlar, Litvan-

yalılar ve Yahudiler ile beraber Tatarların, Kazakların ve diğer Orta Asyalıların da çıkarlarıyla kimlik sorunlarını tanzim etmek zorunda kaldılar. Fazla güçlü asimilasyon, onları siyasi faaliyete teşvik edecek, çok az asimilasyon ve idari müdahale ise "devlet içinde devlet" oluşumuna izin verebilecekti.

Batı Avrupa'da dahi, 18. yüzyılın daha çoğulcu siyasi ve dini düzeninden tevarüs eden kültürel ve dinsel farklılıklar, yeni orta-sınıf seçmenler ulusal bir örüntüyü asimile etme baskısını iki katına çıkardıkları için, 19. yüzyılın sonuna doğru zaman zaman yeniden ortaya çıktı. Daha iyi iletişim, devletin istatistiksel ve daha iyi sınıflandırılmış düşünce yapısı ve en önemlisi, savaşlar esnasında ortaya çıkan azınlıkların kuşkuları kendi tarzına sahip insanları kendi geçmiş ve gelecek potansiyellerinin daha farkında kılmaktan sorumluydu. İrlanda milliyetçiliği, kısmen 1815 ertesindeki Protestan asimilasyon teşebbüslerine bir tepki olarak, çoğu Roma Katoliklerinden oluşan daha güçlü bir kitle tabanı geliştirdi. Buna karşın Protestan Birlikçiler, kendi İngiliz ve İskoçyalı kökleri ile Protestan miraslarını vurguladı. Farklılıklara dair efsaneler "Ulster Krallığı" tarihi ile Britanya'ya ve onun imparatorluğuna daha sonraki katkıları için ayrıntılarıyla geliştirildi. 19. yüzyıl sonunun kıta Avrupalıları kendilerini benzeri etnik kimliklere referansla tanımlamaya başladı: Basklılar, Bretonlar, Korsikalılar ve Alto Adige sakinleri, hepsi, genelde epeyce yakınlarda dahil oldukları ulusdevletin baskısına içerler oldular.

Yahudilerin durumu farklıydı. 1870'lere gelindiğinde Avrupa kıtası boyunca çoğu Yahudi, ortaya çıkan devletlerin toplumsal düzenine resmen asimile edilmişlerdi; bundan böyle gettolaşmadılar. Napolyon imparatorluğu zamanında Kuzey Avrupa'nın büyük kısmında, 1848'den sonra da İtalya'da bu oldu. Fransa ve Almanya'nın durumunda ise, Yahudilerin Yahudi olmayanlarla evliliklerindeki artışı ve Yahudi olmayanlar ile Yahudiler arasındaki yaşam tarzı farklılıklarını önemsemeyen reformcu dini geleneğin yükselişi, bölük pörçük bir asimilasyonu ilerletti. Zamanın semptomatik bir Yahudi atasözü "Evinde Yahudi, dışarıda bir adam ol" diyordu.[32] Ancak asimilasyon belirli bir yere kadar gidebilmişti. Çoğu Yahudi cemaati içeriden evlenmeyi sürdürdü. Binlerce eski tarz Yahudi cemaati, kendi farklı ve ayrık yaşam biçimlerini muhafaza etmeye devam etti. Bu, Polonya ve Rusya üzerinden Cezayir'den Libya'ya veya Yemen yoluyla güneye Hindistan'daki Cochin'e ve Çin'in güneybatısına yayıldı. İnancın ve kültürün can-

32. Davies tarafından alıntılanan, *God's Playground*, s. 254.

lanması için güçlü hareketler de ilerlemekte olup asimilasyona farklı şekilde meydan okuyorlardı. Bu geleneksel cemaatlerin ve asimile edici eğilimlerin yanı sıra, ayrı bir Yahudi anayurdu için ilk defa 1897'de Basel'deki bir delege kongresinde kıvılcımı çakan Siyonist hareketler de ortaya çıktı.

İllüstrasyon 6.2 – Asimilasyon, ayrılıkçılık yahut dışlanma? Yahudi bilim adamları müzakere halinde. Josef Suss resmi, yaklaşık 1900.

Özellikle Orta ve Doğu Avrupa'daki Yahudi olmayanlar arasında, "ticari parazit" ve de "İsa'nın katili" olarak Yahudi sembolü, uğursuzca, milliyetçiliğin mihenk taşı haline geldi. Bir zamanlar dini nefretin yerelleştirilmiş fenomeni olan anti-Semitizm, 1848'deki gibi şimdi de, çok etnik yapılı büyük şehirlerdeki milliyetçilik anlatısına daha yakından eklemlendi. Bu dönüşüm, Avrupalı Yahudi nüfusunu ancak 20 yüzyılda daha savunmasız kıldı. Savaş, iç düşman korkusunu şiddetlendirdi. Rusya ve Avusturya'daki Yahudiler yüzyılın ilk yarısında Hıristiyan topluma oldukça çabuk asimile oldularsa da, kentleşmenin zorlamaları ve kapitalist üretim artışı, onları, yararlanmakta başarısız olanların hedefi olarak işaretledi. Savaş ve uluslararası gerilim kendi-

lerine karşı olan husumeti serleştirdi. Bilhassa 1905'de Japonya'nın Rusya'yı mağlup etmesinden sonradır ki, muhafazakâr Rus siyasetçiler ve bürokratlar imparatorluğun Yahudileri aleyhindeki pogromlara avantaj sağladı. İdeoloji de aynı zamanda, önemliydi. Budapeşte'nin Yahudi nüfusu 1900'de toplamın %23'ünü oluştururken, %7'den fazla olmadığı Viyana'da, antisemitizm çok şiddetliydi. Alman milliyetçiliği daha sert ve "yabancılardan" daha kuşkuluydu.[33]

Batı Avrupa'da, iç düşman nefreti, yeni milliyetçiliğin diğer yüzü olduğunu kanıtladı. Alsaslı Yahudilerin 1871'deki Alman yenilgisinden sonra Paris'e taşınmaları, cemaati daha görünür kıldı. Ancak 1890'lardaki İngiliz ve Alman rekabeti arttıkça, anti-Semitizm gerçekten kalkışa geçti. Eduard Drumont'un 1886'da yayınlanan *La France juive* (Yahudi Fransa) eseriyle alevlendi ve askeri yetkili Dreyfus'un haksız yere ihanetle kovuşturulmasıyla doruk noktasına ulaştı. Dreyfus, Alsaslı bir Yahudi idi.[34]

Bu etnik farklılık duygusuyla mini milliyetçiliklerin çoğunlukçu milliyetçiliğe tepki olarak bilenmesi, Amerika'da dahi görüldü. Kanada'da, 19. yüzyıl sonunda ülke, Britanya İmparatorluğu içinde federe bir sömürge olarak ortaya çıktıkça, Quebec bölgesinin Katolik Fransızlığı arttı. Güney Amerika'nın göçmen toplumlarına katılan göçmenler de kendi anayurtlarının dilini ve kültürünü büyük oranda korumaya baktılar. Ne var ki, Birleşik Devletler oldukça farklıydı. Orası bir göçmenler ülkesiydi ve savunma talebinde bulunulacak bir "ulusal anayurt" söz konusu değildi. ABD, etnik bir milliyetçiliğe dayalı olmayan bir devletti. Britanya Adaları'ndan gelen Protestanların önceki hakimiyeti etkisini epey kaybetmişti. İrlanda'daki 1848 kıtlığından sonra milyonlarca Katolik İrlandalı, ülkeden daha önce gelen Protestan göçmenler kuşağına katıldı. Buharlı gemi yolculuğu seyahatleri daha az tehlikeli hale getirdiği için 1850 ile 1904 arasındaki yıllarda 20 milyon kadar Rus, Polonyalı, Alman ve İtalyan ABD'ye geçtiler. Hatıralar, kültür ve bir süreliğine dahi olsa Avrupa'daki anayurdun dili, bu göçmen cemaatleri arasında yaşamını sürdürdü. Etnik kimlik bir dereceye kadar oy kullanma örüntülerini belirledi. Ancak bu etnik gruplanmalar, şimdi bir Amerikan ulusu olarak düşünülen şeye göçmenlerin asimilasyonuna engel olacak derecede hiçbir zaman politikleşmedi.

---

33. Molnar, *Concise History of Hungary*, s. 229.
34. Maurice Agulhon, *The French Republic 1879-1992*, Oxford, 1993, s. 68-70.

Bunun nedenleri, Avrupa'nın birçok bölgesinde azınlıklara karşı tutumun ve ırksal söylemlerin sertleşmesine ışık tutmaktadır. Birleşik Devletler'de federal hükümet nispi olarak zayıf kaldı, böylece Asyalılar dışında herhangi bir göçmen grubunun statüsü, ulusal müzakerelere veya merkezi bir devlet tarafından tanımlanmaya tabi olmadı. Devlet yönetimleri ve yerel cemaatler göç, yerleşim ve asimilasyon süreçlerinin üstesinden, İngiliz dilinin uzantısı aracılığıyla geldiler. Birleşik Devletler herhangi bir müesses kiliseye, hatta şimdi hakim bir Protestan kimliğe de sahip olmadığı için din hiçbir zaman yerel seviyenin ötesinde bir mesele haline gelmedi. Toprak ve tabii kaynaklar açısından zenginlik, hemen hemen her yerde emek arzı açığı anlamına geliyordu, bu nedenle de toprağın kontrolü, kredi veya ekonomik ulaşım üzerine Avrupa tarzı çatışmaların hiçbiri, yerleşik hale gelmedi. Sosyal hareketlilik hızlıydı; doğu kıyılarındaki şehirlerde olduğu gibi, bir hiyerarşinin ortaya çıkar gibi göründüğü yerlerde göçmenler her zaman daha az hiyerarşik olan, bireyci topluluklara geçebildiler. Sınıf ve etnik kimlik, hiçbir zaman Eski Dünya'da olduğu ölçüde birbiriyle karışmış hale gelmedi.

Bu elbette esasen Avrupalı nüfusu içeriyordu. Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Birleşik Devletler de, Avrupa kökenliler ile Avrupalı olmayanlar arasındaki ırksal sınırların katılaştığına şahit oldu. Gerçekte, Amerikalılar ırkçılığı ve soy arıtımını teorileştirmenin öncüsü idiler. 1860 sonrasında Çinlilerin, Japonların ve Hintlilerin göçü özellikle sınırlandı. 1890'lara gelindiğinde, siyahların köleliğinin yerini renk temelinde ırkçılık aldı. Uygulama açısından bakıldığında, özgürleştirme, Güney'de siyahlar ile beyazlar arasındaki siyasi ve ekonomik eşitsizlikleri artırarak ırk bariyerlerini daha tartışmalı ve önemli kıldı. Toprağa aç olmaları, Amerika'nın "ilk ulusları"nı yoksullaşmış Kızılderili yaşam alanlarının daha da ardına itti. Çinli, Japon, zaman zaman da Yahudi göçmen işçiler, bilhassa 1890'ların ortalarından sonra, iyi yönetilen ayrımcılık kampanyalarına tabi oldular. Bu bakımdan Birleşik Devletler, aslında, İngiliz "beyaz sömürgeleri"nin ırksal hikâyesinin aynasıdır. Zira 19. yüzyılın sonunda dahi, Kanadalı Kızılderililer ile Avustralasya'daki Maoriler ve Aborjinler yazıya döküldü ve sivil topluma ulaşımları sınırlandı. Güney Afrika'da İngilizler ile Afrikanerler arasındaki rekabete, kalan siyah özgür çiftçilerin tedricen yok edilmesi ile siyahların vasıflı iş gücünden dışlanmasını amaçlayan yaygın bir kampanya eşlik etti.

Bu kısım, "çoğunluk" ve "azınlık" nüfusları arasında zorlu sınırlar oluşturmanın, ulusun kendi oluşumunun aynası olduğunu göstermek-

tedir. Bu nedenledir ki, ulus inşa etme dürtüsünün şiddetle işlediği 19. yüzyılın sonunda, varsayılan etnik kimlikler arasındaki iç sınırlar da pekiştirildi. Avrupa sömürge imparatorluklarının "böl ve yönet" taktikleri daha genel bir fenomenin uç bir örneğidir. Yine de devlet, bu varsayılan etnik kimliklerin liderliklerinin aktif yardımı olmaksızın bu farklılık algısını sağlama alamazdı. Sözde azınlıklar, mesela pek çok Yahudi vakasında olduğu gibi, büyük toplumdan tümüyle ayrılmaya niyet etmediklerinde dahi, kendilerini minidevletler olarak görmekteydiler. Liderlikleri, onlar için tarihler, efsaneler ve daha geniş ulus projelerini aksettiren diller yarattı. Bu grupların bazıları, 20. yüzyıl zarfında anayurtları kendileri için güvenceye aldılar. Bazıları da yüzyılın ortalarına kadar bir anayurt için dövüşmeye devam etti. Diğer bir kısmı ise zulümler, hatta toptan imhalar gördü.

EMPERYALİZM VE TARİHİ: 19. YÜZYIL SONU

Bu bölümün son iki kısmı, önce emperyalizm üzerinden 19. yüzyıl sonunda öteki ülkelerdeki milliyetçiliği yansıtmaya ve sonra küresel bağlantıları uluslararası hale getirmeye koyulmaktadır. Modern tarihyazımının birçok alanı az çok kuramlaştırılmıştır, yani tarihçiler, pek çok kanıt ve argüman sağladılar ancak malzemelerin nispi bir önem hiyerarşisi içinde derecelendirilebilmesiyle, prensiplerin ayırt edilmesini ve bunun sonucu olarak anlaşılır olmasını zor buldular. Ne var ki, milliyetçilik ve emperyalizm "teorileri" çok sayıda olduğundan, bu, 19. yüzyıl sonu için geçerli değildir. Buna rağmen, çağdaşlarının zihninde gayet net bir şekilde bağlantılı olan bu iki fenomene dair yakın zamanlardaki tartışmaların tedricen ayrı düşmeleri de çarpıcıdır. Avrupalı tarihçiler ulusdevletleri, çok yakınlarda ise ulusdevlet içindeki köşelerden dışlananları veya ona itilenleri incelediler. İmparatorluk tarihçileri, imparatorlukların kökenini göz önüne aldılar. Avrupa dışı ulusların tarihçileri emperyalizmin etkilerini analiz ettiler; şimdilerde ise genellikle, toplumsal cinsiyet sembolleri, seremoniler ve edebi temalar üzerinden ulusluk nasıl temsil edilebilir sorusu etrafında dönen Avrupa dışı milliyetçiliğin teorilerini ileri sürmekteler.

Milliyetçiliğin kökenlerini emperyalizmde aramak yerine veya tersi de geçerli olmak üzere, onları birbirleriyle uzun süreli bir ilişki içinde görmek daha mantıklıdır. Emperyal genişleme, devlet liderlerini, somutlaştırdıklarını iddia ettikleri milliyetin özünü göz önünde bulundurmaya zorladı. Aynı şekilde, emperyal genişleme deneyimi, hem fethedenler hem fethedilenler arasındaki vatansever kimlikleri sivriltti. 18. yüzyıl sonundaki Avrupa genişlemesi, eski milliyetlerin periferisin-

deki grupların Avrupa'nın doğmakta olan devletlerine katılmasıyla bir kuvvet olmuştu. Fransa'da ve Napolyon'un imparatorluğunda yönetici haline gelen Korsikalılar, Britanya İmparatorluğu'nun ordularına yol gösteren İskoçyalılar ve Angloirlandalılar bu dönemden örneklerdir. Aynı zamanda, genişleme genellikle, emperyal ordularca istila edilmiş alanlarda eski düzenin hanedan yönetimindeki vatanseverliklerine de sivri bir köşe sağladı. Mesela, İspanyol vatanseverliği, Napolyon istilasının sonucu olarak daha keskin ve popüler hale geldi. 1818 ertesi Seylan'ın İngiliz işgali ve 1825-1830'da Hollanda'nın Java direnişini kırması, bu her iki sömürgeleşmiş toplumdaki sömürge güçlerine karşı vatansever direniş için, sonraki köylü asilerle milliyetçi kuşakların-ca hatırlanan ve işlenen bir köken biçimlendirmeye başladı.

"YENİ EMPERYALİZM"İN BOYUTLARI

1870 sonrası dönemin emperyal genişlemesi, rekabetçi milliyetçiliklerinin yoğunluğu gibi, bir önceki döneminkinden farklı bir düzene aitti. Bu, Sahra altı Afrika'nın büyük kısmına Avrupalıların el koyduğu "yeni emperyalizm" çağıydı.[35] Fransızlar, sömürge ordusunu Batı Sudan'ın kurak topraklarına sürerken, 1878 civarında başlayarak Batı Afrika'nın kıyı topraklarında hakimiyetini güçlendirdi. 1882'de İngilizler, Mısır'ı işgal etti; 1898'e gelindiğinde de yukarı Nil vadisini fethetmişlerdi. Bu meyanda, iki küçük bağımsız Afrikaner cumhuriyeti olan Özgür Oranj Devleti ile Transvaal'i muhasara altına alarak, Orta, Güney ve Doğu Afrika'da ellerinde bulundurduklarını pekiştirdiler. 1894-1895'de Çin'in Japonya yenilgisinden sonra, Çin kıyılarında toprak ve nüfuz için yeni bir Avrupa mücadelesi patlak verdi. Avrupalı ve Amerikalı keşif kuvvetleri, 1900'deki Boxer İsyanı'nı bastırmak için Çin'i işgal ettiklerinde, Afrika'nın paylaşımı doğrultusunda bir Çin paylaşımını, karşılıklı rekabet dışında hiçbir şeyin önleyemeyeceği oldukça açıktı. Hindistan Valisi Lord Curzon, memnuniyetle, Hindistan birliklerince garnizon kurulan Yangzi nehri üzerinde İngiliz himayesi imkânını önceden gördü. Çar'ın subayları, Orta Asya'da kendi hakimiyetlerini kuvvetlendirdi.

Bu, mevcut emperyal kurumsal yapıların kendi uzak sömürgeleri üzerindeki iddialarını da yerine getirdikleri bir dönemdi: Endonezya takımadalarında Endonezyalılar, içerideki yağmur ormanların-

35. Bu konuda özlü bir araştırma için bkz. Andrew Porter, *European Imperialism 1860-1914*, Londra, 1994; daha geniş tartışma için bkz. *OHBE*, 3, özellikle Colin Newbury, "Great Britain and the partition of Africa 1870-1914", s. 624-650.

da Brezilyalılar ve Asya'nın ortasında Ruslar. Belçika Kralı Leopold, Kongo'yu ülkesi için büyük bir zirai depo ve cebri çalıştırma rezervi yaparak, yarışa girmeye karar verdi.[36] Almanya, Avrupa'da yeni kazandığı hakimiyetinin güvencesiyle, Tanganika'yı, Alman Batı Afrika'sını ve Yeni Gine'de bir koloniyi ele geçirdi. Alt kıtadan çıkarılan İngiliz Hint İmparatorluğu, gayrı resmi nüfuzunu Basra Körfezi'nde, Afganistan, Tibet ve Kuzey Burma'da güçlendirdi. Malay yarımadasındaki İngiliz hakimiyeti pekiştirildi ve sultanları dize getirildi. Şimdi yarı Avrupalı bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu dahi, Dicle ve Fırat vadisinde ve Arabistan'ın güneyinde modern bir yönetim inşasına girişti. Doğrusunu söylemek gerekirse, Osmanlı idaresi, Arabistan'ın güneyindeki yönetimlerinde İngiliz Hindistan'ının askeri ve idari kılavuzlarının tercümelerini kullandı.

O halde, açıklanması gereken, Avrupalı güçlerin, kendi mutlak ekonomik değeri nispeten sınırlı ve rekabete dayalı savaşları kışkırtma tehlikesi daha büyük olabildiğinde dahi, Avrasya, Afrika ve Pasifik'te kalan bağımsız toprakları kapışmalarındaki hız ve vahşettir.[37] Ayrıca açıklanması gereken, yeni Japonya'nın, daha kısa süreli ve ikircikli de olsa ABD'nin, kendileri emperyal denetime karşı mücadelelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan iki gücün, bu emperyal karnavala hevesle katılımlarıdır.

19. yüzyıl sonunun yeni emperyalizmi, çeşitli nedenlere indirgenebilir. Açıklamalar arasında öne çıkanlar, Avrupa'da süper kazançlar elde eden büyük kapitalist kartellerin şimdi silahlı güçlerle dünyanın kaynaklarını yeniden bölmeye başladığını ileri süren Marksist-Leninist ekonomik argümanlardır.[38] Marksist ya da değil, diğer tarihçiler, Avrupa toprak denetimini dünyanın geri kalanına genişleterek sözde dünyayı yabancı yatırımlar için güvenli kılmaya çalışan finansörlerin rolünü öne sürmekteydi.[39] Diğer bir ekonomik argüman varyantı, yerel kaynaklarla emeği sömürebilmeleri için müdahale etmesi ve güvenli alanlar yaratması amacıyla hükümete baskı yapan pamuk tüccarları, maden sahipleri ya da palmiye yağı tüccarları gibi "hemen oracıkta-

---

36. Afrika'da İngiliz olmayanların yayılışının en genel işlenişi olup İngilizleri de ele almaktadır: H. L. Wesseling, *Divide and Rule: The Partition of Africa 1880-1914*, Westport, Conn., 1996. Bu eser Avrupa rekabet ve savaşlarını vurgulamaktadır.
37. Roger Owen ve Bob Sutcliffe, *Studies in the Theory of Imperialism*, Londra, 1972; değerli bir koleksiyon olmayı sürdürmektedir.
38. En iyi genel işlenişler olmayı sürdürüyorlar; D. K. Fieldhouse, *Economics and Empire*, Londra, 1984; Norman Etherington, *Theories of Imperialism: War, Conquest and Capital*, Londra, 1984.
39. Özellikle Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, cilt 1.

ki adamlar"ın önemini vurgulamaktaydı.[40] Robinson ve Gallagher'in ünlü argümanları ise, aksine,[41] "periferi"deki krizlerin öneminin altını çizmekteydi. Bu krizlerin, bilhassa 1870'lerde Mısır ve Güney Afrika'dakilerin, genişleyen bir Avrupa'ya hizmet veren mevcut yerli ekonomik işbirlikçileri sarstığı ve böylece Avrupa başkentlerindeki "yetkili zihinler"i doğrudan karasal kontrol gerekliliğine ikna ettikleri söylenir. Bazı cesur eski moda tarihçiler, "böl ve yönet" acelesi içindeki Avrupa güçleri arasındaki diplomatik manevraların önceliğinde hâlâ ısrarlıdırlar. Diğerleri, gerçekten çalışılması icap edenin, beyaz fatihlerin amaçları değil, Afrika'nın ya da Pasifik'in paylaşımının yerli halk açısından sonuçları olduğunu ileri sürmektedirler.

Tüm bu argümanlar, yeni emperyalizmin tarihinde farklı yerlerde ve farklı zamanlarda bazı geçerliliklere sahipmiş gibi görünmektedir. Biri için kapsayıcı izahat peşinde olmak, muhtemelen yararsızdır. Ne var ki, Avrupalı olmayanlar üzerinde Avrupa karasal kontrolünün ve gayrı resmi etkinin artışı için orada bazı genel *ön koşullar* olduğu anlaşılmaktadır. Açık görünen ancak bazen görüş açısından kayan genel bir hususun tekrarı, yeni emperyalizmin, bu bölümde daha önce dikkate alınan daha gürültülü Avrupa milliyetçiliğiyle yakından ilişkili oluşudur. Bu eski moda bir argüman olabilir ancak bu yanlış olduğu anlamına da gelmez. Emperyalizm ve milliyetçilik, aynı fenomenin parçalarıdır. Avrupa'daki milliyetçilik ve çatışma, devletleri dışarıdaki rakiplerinin daha farkında olmaya ve kendi vatandaşlarının talep ve tercihlerini kontrol altında tutmaya daha istekli kıldı. Afrika'nın paylaşımı aslında, ulusal hükümetlerin aynı zamanda bölgenin gelecekte ekonomik ve stratejik açıdan önemli olabileceğini ileri sürerek, rakiplerinden baskın çıkmasıyla kısmen bir önceden harekete geçme egzersiziydi.

Ne var ki, kritik olan şuydu; Avrupa hükümetleri, kendi güçlerini denizötesine yansıtmak konusunda önceki kuşaklardan çok daha kuvvetli konumdaydılar. Hızlı ateş eden silahlar ve savaş gemileri, Avrupalılar ile yerli halklar arasında daha büyük bir askeri mesafe açtı. Yeni ilaçlar, emperyal birlikleri daha etkili koruyordu. Telgraf, metropol ile sömürge arasındaki iletişimi son derece kolaylaştırdı.[42] Teknoloji,

---

40. Örn., Alexander Scholch, *Egypt for the Egyptians*, Ithaca, New York, 1981; Arthur Keppel-Jones, *Rhodes and Rhodesia: The White Conquest of Zimbabwe 1884-1902*, Montreal, 1983.

41. Özellikle Ronald Robinson, John Gallagher ve Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* içinde, Londra, 1963; W. Roger Louis, *The Robinson and Gallagher Controversy*, New York, 1976.

42. Daniel Headrick, *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics 1851-1945*, New York, 1991 ve *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, New York, 1981.

çok eski imparatorluk kurucularının sadece hayal edebileceği şeyleri mümkün kıldı. Ne var ki oradaki arzular da araçlar kadar olmuş olsa gerek.

O zaman, eski iddiadaki gerçek şu ki, Avrupa güçlerinin yüksek konseyi olan Avrupa Mutabakatı'ndaki entrikalar, Afrika'nın paylaşımını ve İran ile Pasifik'teki ödünler için verilen kavgaları cesaretlendirdi.[43] İngiliz üstünlüğü gerilemekteydi ve yeni Avrupa güçleri kendilerini savunuyordu.[44] Ulusal prestij teşviki ile devlet adamlarıyla askerler cenahındaki ülkelerinin çıkarlarını ileriye götürme konusundaki yoğun arzu, motivasyon sağlıyordu. Batı Afrika ile Sudan'ın batısında 1878'den 1898'e kadarki Fransız istilası, bir düzine önemsiz yerel ticaret savaşına ve her zaman mevcut Müslüman cihadı korkusuna referans yapılarak meşrulaştırıldı. Ancak ticaret ve yerel savunma gerçek dürtü değildi. Fransız Denizötesi Ordusu, iç kabulü sağlamak ve Fransızların 1871 Prusya yenilgisiyle hâlâ karanlık bir atmosferde uluslararası zafer elde etmek istiyordu.[45] 1880'den sonra ise, aksine, yenilerde birleşmiş Almanya'nın denizötesi çatışmalarını ayarlayarak, Avrupa'da bir hakem statüsü elde etmesi kararlaştırıldı. Afrika'nın gerideki henüz kapılmamış kısımlarının paylaşımı planı 1884 Berlin Kongresi'nde Alman şansölyesi Bismarck, Fransa ile İngiltere arasındaki güç dengesini elinde tuttu. Kaçınılmaz olarak, Afrika'daki, Pasifik Okyanusu'ndaki ve Çin kıyılarındaki varsayımsal ulusal çıkar alanlarının oluşumu, diğerleri oraya doğru hareket eder korkusuyla, 1896'dan sonra aslında taleplerini savunma konusunda ulusdevletleri cesaretlendirdi. 1900 Boxer İsyanı sırasında Amerikan, Avrupa ve Japon silahlı kuvvetlerinin Çin'i istilası, rekabete dayalı emperyalizmin iyi bir örneğidir.

Şüphesiz gerçektir ki, ekonomik emperyalizm fikrinin taraftarlarının ileri sürdüğü gibi Afrika'nın bölüşülmesinin yan faydaları vardı. Yerel tabanlı Avrupalılar ve hatta yerli ticari firmalar, İngiliz müteşebbis Cecil Rhodes'in yaptığı gibi, merkezi Güney Afrika'da daha fazla güvenlik elde etmeyi başarabildiler. Kral Leopold'ün Belçika Kongo'sunda öngördüğü gibi yerli iş gücü, doğrudan Avrupa kontrolüne tabi alanlarda başlıca ürünleri ucuz şekilde üretmeleri için daha kolay zorlanabildi ve denetlenebildi. Yerli rejimlerce tahakkuk ettiri-

---

43. Wesseling, *Divide and Rule*.
44. Ronald Hyam, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, Basingstoke, 2002, 3. baskı.
45. A. S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism*, Cambridge, 1969.

len borçlar, İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiğinde olduğu gibi, çok çabuk ödendi. 1860'dan sonra Rusya'nın fethettiği Orta Asya'nın pamuk yetiştirilen toprakları, Rusya'nın sanayileşmesi için değerli bir hammadde kaynağı sağladı. 1870'lerde dünya emtia fiyatlarının düşme tehdidi, denizötesi dünyadaki kriz algısına eklendi. Bu durum, hükümetlerle ekonomik çıkarları birbiriyle boğuşturdu. Bu, Batı Afrika'da çalışan firmaların sömürge hükümetlerinin desteğine sahip olmaları için yararlıydı.[46]

Ne var ki, bunların dikkate alınmasına rağmen, küresel emperyalizmin ikinci çağının ekonomik yararları, 1780-1820'deki ilkininkinden daima daha az elle tutulur oldu. Yeni emperyalizmin büyük orkestra şefleri, Lenin'in hoşlanmadığı gibi, uluslararası kapitalistler değil, kendi vatandaşlarının ticari çıkarlarını, rakip madencilik, telgraf, demiryolu ve emtia şirketlerinin önalımı için cesaretlendiren ulusal hükümetlerdi. Mesela, Güney Afrika altını İngiliz para biriminin gücü için hayati önemdeydi. Bu, İngiliz hükümetini, Afrika'nın güneyinde siyasi istikrar araması için ve gerektiği takdirde orasını Hollandalı yerleşimcilere veya Alman rakiplere karşı silah zoruyla güvence altına alması için önceden hazırladı. Yine de bu, Londra'da karanlık, sigara dumanıyla dolu odalarda oturan uluslararası finansörlerin bazı kötücül komplolarının İngiltere'yi 1899-1902 Güney Afrika Savaşı'nın içine soktukları anlamına gelmez. Bilakis, Cape kolonisinde ve Natal'da, bir tür metropolitan çıkarları koalisyonu ve "hemen oracıktaki adamlar" belirdi. Bu adamlar, Transvaal ve Özgür Oranj Devleti'nin fethinin, bu ülkelerdeki emek denetimi, yüksek vergilendirme ve keskin yönetim eksikliği sorunları olarak gördükleri şeyler için çözüm olduğuna karar verdiler. Ekonomik emperyalizm çoğu zaman karasal genişlemenin temel itici gücü olmaktan ziyade ulusal devletin temsilcilerinin hizmetkârı idi.

46. Hopkins, *Economic History of West Africa*.

İllüstrasyon 6.3 – Kraliçe Viktorya, bir Nijeryalı oymacının gözüyle. 19. yüzyıl sonu cilalı ahşap büst, Yoruba, Nijerya.

Bu argüman çizgisi, daha küçük ve sonradan oluşan ulusal devletleri göz önüne alırsak, daha ikna edici görünüyor. Uzun vadede Kuzey Afrikalı ve Etiyopyalı ganimetlerden İtalya'nın payına her ne türlü kuşkulu yarar düşmüş olursa olsun, İtalyan imparatorluğu, Francesco Crispi ve Agostino Depretis'in sağ kanat milliyetçi hükümetlerinin rüyası idi. Bu siyasetçiler, 1880 ve 1890'larda henüz yarı oluşmuş İtalyan devletindeki nüfuzlarını pekiştirmeye çalışıyorlardı. Hafif bir Marksist çözüm göz önüne alındığında bu, Bismarck'ın Almanya'daki emperyal ihtiraslarının "sosyal emperyalizm"in sonucu olduğu savının da ana fikridir. Bu argüman üzerine Bismarck, emperyalizmi Afrika ve Pasifik'te, Almanya'nın hızlı sanayileşme sürecinde ortaya çıkmış olan sınıf gerilimini "yok etmenin" bir yolu olarak kullandı. Bu modele işlerlik sağlayan siyasi mekanizmaların yerini saptamak zor olsa da

Bismarck'ın denizötesi genişlemeyi, içeride devlet inşasının bir aracı olarak kullandığı ve imparatorluğu Almanya için *per se*, yani kendiliğinden, oluşan ekonomik bir zorunluluk olarak görmediği hususunda çoğu tarihçi mutabık kalacaktır.

Aynı şekilde, Tayvan'ı ele geçiren ve 1894'de Çin'e saldıran Japonya, Kore üzerine bir çatışmayı takiben, imparatorluğu, hem 1868'de kurulan ulusal imparatorluk için bir koruma hem de onun kaçınılmaz bir uzantısı olarak gördü. Ordu ve donanma subaylarının, önceki dönemin yarı asimile olmuş Closhu ve Satsuma nüfuz alanlarında kökleşen rakip fraksiyonları, okyanussal veya kıtasal bir karasal gelişme planını sürdürme arzularında birbirleriyle yarıştılar. Japon tüccarlar ve köylü göçmenler, ülkenin emperyal genişlemesiyle, Kore ve Tayvan'da büyük avantaj sağladılar. Yine de bu, özünde milliyetçi bir projeydi. Japon gücünün anakara Asya'ya uzanmasında ısrar edildiğinde bir Japon devlet adamının anlaşılması güç bir şekilde ifade ettiği gibi, "Güneş yükselmiyorsa, batmaktadır. [...] Ülke ilerlemiyorsa, gerilemektedir. Bu nedenle ülkeyi iyi korumak, sadece bulunduğu konumu kaybetmesine [engel olmak] değil, sahip olmadıklarını bu konuma eklemektir."[47]

Japonya aslında korkulacak güçlü rakiplere sahipti. Rusya'nın Sibirya boyunca ve Kuzey Çin'e doğru yayılması, anlaşılır biçimde, Uzakdoğu'daki karasal ve ekonomik hakimiyetini güçlendirme arzusuyla motive olmuştu. Ekonomik çıkarların muazzam göründüğü yeni emperyalizm olgusunda da ulusal prestij teşviki de ciddi bir öneme sahipti.[48] Mesela, Kral Leopold, 1880'lerde işgal ettiğinde Belçika Kongo'suna tecavüzünden cömertçe yararlanmış olabilir. Ne var ki, planı ancak daha büyük Avrupa güçleri arasındaki yoğun rekabet döneminde işleyebildi. Leopold'ün amacı, Belçika kralını yüceltmek ve küçük ülkesine geniş dünyada daha fazla saygı kazandırmak için bir kumardı.

Bizatihi milliyetçiliğin, herhangi bir 19. yüzyıl sonu emperyalizm teorisinin ana unsuru olarak görülmesi gereken, ikinci bir anlamı vardır. Abartılmış Avrupa milliyetçiliği bir tetikleyicidir. Diğeri, sömürgeleşmiş veya sömürgeci yayılmanın tehdit ettiği toplumlar arasında ulusal duygulardaki eşzamanlı artıştır. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgaline, bizzat Mısırlıların 1879-1881'deki ulusal hareketi tarafından zemin hazırlandı. Ülkenin Avrupalı hisse senedi sahiplerinin temsilci-

47. W. G. Beasley, "Japan and the West in the mid-nineteenth century"de zikredilen, ayrı basım, *Proceedings of the British Academy*, Londra, 1969, s. 83.
48. C. Coquery-Vidrovitch, *Le Congo au temps des grands compagnies concessionnaires*, Paris, 1972.

lerince aşikâr finansal sömürüsü, 1876'dan sonra Muhammed Ali'nin önceki devlet destekli vatanseverliğini, Albay Urabi yönetiminde canlı bir milliyetçi harekete dönüştürdü.[49] İngiliz hükümeti, bu duruma sadece Londra'daki kredilerin güvenliğine değil, Süveyş Kanalı'na bağımlı olan Hindistan yolu üzerindeki tüm stratejik konumuna da bir tehdit olarak bakması için, yerel ajanları tarafından özellikle bilgilendirildi.

Oldukça benzer şekilde, Hollandalı Afrika yerleşimcilerinin Kalvenizm ve ataerkillik üzerine kurulu Boer vatanseverliği, 1899 Güney Afrika Savaşı'nın başlamasından çok zaman önce, İngiliz baskısıyla, Afrikaner milliyetçiliğine daha fazla benzer bir şeye dönüştü. Oracıktaki bir dizi adam, maceracılar ve ticari çıkarlar, 1878 sonrasında Doğu ve Orta Afrika'yı Avrupa hükümranlığına sokmak için birlik oldu. Ancak İngiltere'nin arzusu ve kuzeye doğru topraklarını sömürmek için temsilcilerinin yarışta Afrikaner cumhuriyetlerini geçmesi, toprağın ele geçirilmesi için önemli bir dürtü olmayı sürdürdü.

Halihazırda Avrupalıların elinde bulunan topraklarda dahi emperyal yönetim, sömürge milliyetçiliğinin yükselişine tepki olarak daha canlı ve müdahaleci hale geldi. Bu anlamda, "yeni emperyalizm" milliyetçiliğin sonucu olduğu kadar nedenidir de. Hindistan'daki Curzon, Mısır'daki Cromer, Güney Afrika'daki Milner, Fransız Hinduçini'sindeki Sarrault gibi genel valiler ve idarecilerin tamamı, 1890'lar ya da 1900'lerde, topraklarını eğitimli aydın sınıfın daha fazla özgürlük ve siyasi temsil taleplerinin önüne geçme, oyalama veya bastırma amacıyla yönettiler. Buna mukabil, her dört idareci de yerel siyasetçileri, daha canlı muhalefete, terörizme ve silahlı direnişe kışkırttı. Daha doğuda, Hollanda yönetiminin Java'dan dışarı, takımadanın Sumatra gibi adalarına doğru genişlemesi, saçaklarda kısmen İslami ve yerel direnişe yol açtı. Sadece geçmişe bakıldığında, bu yeni huzura kavuşturulmuş topraklar kârlı plantasyon tarımı ve anlaşmalar olasılığını sağladılar.

Özetlersek, tarihçiler, Avrupa dışı dünyanın herhangi bir bölgesinde Avrupalı güçlerin yayılışını araştırdıklarında, ekseriya müdahalenin nedeni veya meşrulaştırıcısı olarak kabul edilen bir metropolitan ya da yerel çıkarlar çeşitliliği bulurlar. 19. yüzyıl sonunun neden imparatorluk inşasının hızlanmasına tanıklık ettiğini açıklamak için, dünya ekonomik krizinin önemi, sermayenin çıkarları, tarımsal hammadde ihtiyacı veya yerel ticari çıkarların yaygarası üzerine büyük iddialar-

49. Cole, *Colonialism and Revolution.*

da bulunulmuştur. Elbette, geniş kıtaların içlerini sömürme umudu vadeden yeni teknolojiler ortaya çıkmıştı. Ancak bu, Avrupa hükümetlerinin toprak ve arazi kapmaya neden böylesine kararlılıkla ve bunca geniş bir ölçekte başvurduklarını bütünüyle açıklamıyor. Daha güçlü bir genel argüman, Avrupalı, Amerikalı ve Japon ulusdevletlerinin ve Avrupa dışı ulusal hareketlerin tam olarak ortaya çıkışıyla emperyal yayılmanın yeni fazının işbirliğinden doğdu. İddiaların sınırları hemen belirlenmeli, aksi takdirde diğerleri işgal edebilir.

BİR ULUSDEVLETLER DÜNYASI MI?

Ulusdevletin bir kilit özelliği, bazı analizcilere göre ise kilit *yönü*, gerçek doğası ya da kendi nüfusu üzerine iddia ve talepleri değildir. Bunun yerine, ulusdevletin, diğerlerinin, benzeri ulusdevletlerin ve emperyal eyaletlerin oluşturduğu bir dünyada işlemekte olduğu gerçeğidir; bu da dünyanın her yerinde siyasi tekdüzelik baskısına daha fazla hız vermektedir. "Arkaik küreselleşme" adı verilen ve 1. bölümde tartışılan, eski, örtüşen ekümenlerin üstünkörü bağlantıları ve onların onursal alışveriş ve ticaret diasporası çevreleri, yavaş yavaş erozyona uğradılar. Yerlerinde, işbirliği yapan ya da aykırı düşen ulusal ekonomik politikalarca güdülen bir uluslararası sistem baş gösterdi. Takriben 1815 sonrasında, Avrupalı devlet ve Batı sömürgeciliği, eski dünya düzenine enternasyonalizmin yeni bir örüntüsünü dayatmaya başladı. Ulusdevlet küresel ağlara gitgide egemen oldu. Kendini, daha sıkı sıkıya bağlı topraklar, diller ve dini gelenekler sistemini, tüm uluslararası ağlara empoze etti.

Küreselleşmenin eski örüntülerinin yeni uluslararası düzenin yüzeyi altında kesinlikle devam ettiğini akılda tutmak da önemlidir. Hac yolculuğunun oluşturduğu bağlantılar, geçmişin evrenselleştirici imparatorluklarının meydana getirdiği eski iletişim örüntüleri, hatta değerli ve egzotik maddelerin tüketimi önemli olmayı sürdürdü. Bundan daha ötesi, bu bağlantılar yeni uluslararası düzeni hem kolaylaştırdı hem altüst etti. İlk olarak bu husus ele alınacaktır.

ARKAİK KÜRESELLEŞMENİN SÜREKLİLİĞİ

Uluslararası ağların 19. yüzyılda nasıl yapılandırıldığını dikkate aldığımızda, eski tarz bağlantılar kadar ulusal devlet liderlerinin siyasetlerinin istenmeyen sonuçları da çok önemli olmayı sürdürüyor. Mesela, neden iki vahşi ve yıkıcı savaştan sonra ve İç Savaş esnasında Konfederasyon için geniş İngiliz desteğine rağmen Birleşik Devletler

ve İngiltere, 19. yüzyıl zarfında birlikte akıntıya kapılıp sürüklendiler? Uluslararası ilişkiler uzmanları, bu sorunu genellikle "devlet aklı" perspektifinden görürler. Yine de yaygın eski bağlantılar da, daha fazla değilse de aynı derecede önemlidir. Amerikan Devrimi ve 1812-1814 savaşından sonra dahi Atlantik'in iki yakasındaki hukukçular, ortak hukukun eski kökenine sadık kalmaya devam ettiler. Eski kökenli Protestan kiliseleri bağlantılarını yeniden görüştü ve dünya çapında evanjelik bir saldırı düzenlediler. Shakespeare zamanında ortaya çıkan eski edebi kültür, gazete ve dergiler ile Atlantik'in her iki tarafında satılan kitaplarda tartışılmaya ve yeniden yorumlanmaya devam etti. 1848, hatta 1870 öncesinde Atlantik ötesi evlilik bağları ve göç, 17. ve 18. yüzyıllardaki "Amerika'ya insan yerleştirme" döneminde olduklarına hale benzer kaldı. 19. yüzyıl dünyasının geneline Çin, Japonya ve Hindistan'dan muazzam miktarda amele ve Doğu ile Batı Afrika'dan işçi ihracı, ticari denetimin yeni biçimlerine tabi olduklarında dahi, iç ve bölgelerarası göçün ve köle ticaretinin daha eski örüntülerini genişletti.

Dinin, ekonominin ve bedensel uygulamaların arkaik bağlantıları da 19. yüzyılın ekonomi alanındaki yeni uluslararası düzenini desteklemeyi sürdürdü. Ekonomik değişimin klasik Marksist ve liberal teorileri, yayılan kapitalizmin rasyonalitesini vurguladı. Teoride, Batı yayılmasının amacı, kaynakları ve bağımlı emeği ele geçirmekti. Bu büyük ölçüde doğrudur. Gördüğümüz üzere 19. yüzyıl başlarında kürenin büyük bölümü Batı Avrupa için geniş bir tarım hinterlandı haline gelmişti. Bu İngiltere'de dahi, kitlesel sanayileşmeden önce oluştu. Eski küresel ekonomik bağlantıların birçok özelliği ısrarla devam etti ve bu yeni sistemlerde biçimlendirici olmayı sürdürdü. Arkaik küreselleşme kısmen egzotik olanı elde etme, nadide şeyleri toplama ve kişinin ahlaki statüsünü ve özünü dönüştürme arzusuyla güdülendi. Yelpazeler ve egzotik baharatlar, 17. yüzyılda küresel ticaretin kazançlı öğeleri olduklarını kanıtlamış olsaydı, devekuşu tüyleri ve Japon seramikleri Avrupa ve Amerika pazarlarına akmaya devam ederdi. Gergedan boynuzları, deniz sümüklü böcekleri ve kuş yuvaları, Çin pazarlarında hâlâ değerliydi. Aleyhindeki artan ahlaki kampanyalara rağmen muhtelif formlardaki afyon, Asya'da canlı bir ticaret alanı olmayı sürdürdü ve yine muhtelif formlarda Avrupa ve Amerika'ya ulaşmaya devam etti.

Uluslararası ticaretin özel bir öğesi beylik, arz talep analizlerine büyük oranda hâlâ dirençli olduğunu kanıtladı. Büyük nüfuslar, özellikle Asya'da, uluslararası ticaretin kilit öğesi olan altını, statü, hatta

sağlığın dönüştürücüsü olarak karizmatik nitelikleri nedeniyle satın almaktaydılar. 1860'dan sonra, Avustralya, Kaliforniya ve Güney Afrika'da, kapitalist üretim formları ve emek kontrolü vasıtasıyla oldukça altın çıkarılmış olabilir. Ne var ki, piyasası, oldukça farklı prestij gerekçelerini ve aile tüketimlerini karşılıyordu. 19. yüzyıl boyunca, hatta 1980'lere kadar, Hindistan ve Ortadoğu'daki altın tüketimi çok esnekliği olmayan fiyatlardaydı. Yani Hintliler, Araplar ve diğerleri, uluslararası piyasadaki fiyatına bakmaksızın mücevher ve ailevi tasarruf için yüksek miktarlarda altın ithal etmeye devam ettiler. Antropologlar, piyasadan bağımsız olarak altının Hindistan'da nasıl evrensel, yüceltici bir para birimi olarak faaliyette olduğunu gösterdiler.[50] Yakın zamanlara kadar altın bileziklerin ve diğer süs eşyalarının birikimi, kadınların kocalarının ailelerinde mali açıdan yaşayabilirliklerini muhafaza etmek için önemli bir taktikti. Altının aynı zamanda, taşıyıcısının beden sıvılarını koruduğu, güçlendirdiği ve saflaştırdığına inanılmaktaydı. Bu arkaik tüketim prensipleri, modern dünyanın "centilmen kapitalist"lerinin hesap defterlerini büyük ölçüde şişirmeye devam etti.

19. yüzyılın küresel evlilik örüntüleri de bazı arkaik özellikleri muhafaza etmekteydi. Genel olarak antropologlar küçük topluluklardaki evlilik örüntülerinin yapısını incelediler. Toplumsal tarihçiler özel, ulusal aristokrasilerin evlilik uygulamalarını göz önüne alma eğilimindeydi. Buna rağmen 19. yüzyılda olan, erkeklerin alt tabakadan oldukları varsayılan kadınları alması demek olan hipogaminin, küresel çapta yayılması idi. Bu çoğu zaman, farklı kültürel veya varsayılan ırksal gruplar arasındaki sınırları aşan evlilikleri icap ettiriyordu. 1930'lara gelindiğinde İngiliz erkekleri ile Asyalı kadınlar arasındaki cinsel ilişkilerin geçmişte kaldığı söylenir. 19. yüzyıl zarfında Hindistan'da evlilik ve sekste ırksal sınırların uzun süreli dayatılmasının kesin kanıtları var. Ancak bu abartılmamalı. Anglohindu cemaat genel olarak 1820'den önce şekillenmiş olabilir. Ancak büyük Angloçini, Angloburmalı ve Hollanda-Endonezya cemaatleri 1860'dan sonra vücut buldular. Onlar, Güney ve Doğu Asya'nın büyük bölümünün ticaret ve hizmet ekonomilerinde hakim bir rol oynadılar. Müslüman seyyahların yabancı kadınlarla geçici evlilik anlaşmalarına dair eski uygulama 19. yüzyıl boyunca Arap, Hintli ve Müslüman Doğu'yu birbirlerine tutunmasını sağladı. Bu sonradan,

50. Ayrıca bkz. örn., Helen Ward, "Worth its weight in gold: women and value in northwest India", yayınlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 1999.

dünyanın her yerindeki Panislamcı hareketleri birbirine bağlamaya yardım eden bir duygu ağı olarak önem kazandı. Karma ırklı cemaat oluşumu, her ne kadar ırkların karışımı, "miscegenation" olarak bilinir hale gelen şey, burjuvalar, milliyetçiler ve İngilizce konuşulan Kuzey Amerika'daki ırkçı fikirlerle tedricen sınırlandıysa da Amerika'da yaygın olmayı sürdürdü.

Arkaik akrabalık kavrayışı, Avrupa ve Amerika dünyalarının kendilerinde güçlü bir biçimlendirici etki olarak rol oynamaya devam etti. Avrupa kraliyet aileleri Burbonların, Hohenzollernlerin, Saxe-Coburgların ve diğerlerinin küresel bağlantıları, 19. yüzyılın sonunda özel diplomasilerin sürdürülmesinde stratejik bir ağ haline geldi.[51] Aynı zamanda, Kuzey Avrupa'daki aristokratik hipogami uygulaması, aşağıya doğru evlilik, 1870'lerin muazzam tarımsal depresyonunun başlangıcından beri azalmakta olan emlak sahipleri için hayati bir kaynak sağladı. İngiliz aristokrat aileler, Amerikalı varisleri memnuniyetle karşıladı. Amerikalı varisler getirmekle aileleri hem "taze kan" hem yeni servetler elde eden Churchilller ve Curzonlar olguları, bu durumun en iyi örnekleridir. Eski İspanyol, Portekizli ve Fransız mülk sahipleri, Brezilya, Küba ve Meksika'daki zengin kadınlar üzerinden mülklerini, borçlarını ödeyebilir oldular. Tüm bu arkaik bağlantılar, dünya ekonomisinin yeni kapitalist yapılarına dönüştürüldü. Ancak onların tamamı daha önceki bir dönemin gelenek ve stratejilerini yansıtmaktaydı. Irksal enerjiye dair modern öjenik teoriler, sadece manipüle edilmiş nesepler hakkındaki eski kavrayışları geçerli kılmaktadır.

Bu tip arkaik küresel ağların, yine de 19. yüzyılın nispeten kısa bir süresinde nasıl uluslararası bir bağlantılar dizisi haline geldiğini görmek, şimdi daha kolay. Ulusdevletin ve onun alter egosu emperyal devletin büyümesi hakkında 1850 sonrasında çok şey yazıldı. Ulusdevlet sistemi vasıtasıyla veya onunla ilişkili olarak, küresel bağlantıların kendilerini yeniden yapılandırdığı sürece daha az dikkat gösterildi. Küresel iletişimin bu eski örüntüleri ısrarla devam etti. Ancak gitgide ulusal öz açısından temsil edildiler ve ulusdevlet tarafından denetlendiler.

51. C. M. Clark, *Kaiser Wilhelm II*, Londra, 2000.

KÜRESELLEŞMEDEN ENTERNASYONALİZME

I. bölümde, eski dünyadaki küresel bağlantıların ideolojiler ve bedensel uygulamalarla belirlendiği ileri sürülmekteydi. 19. yüzyıldan önce evrensel krallık ve evrensel din ideolojileri hakimdi. 1800'den sonra değişimin kritik noktası, dünyanın her yerinde yazarların, hukukçuların ve siyasetçilerin birey ve devlet hakları teorilerini ödünç alıp kendi kullanımlarına uyarlama yollarıydı. Entelektüel tarih fazlaca Avrupalı ve de Amerikan merkezli kaldı. Asyalı ve Afrikalıların hak teorilerini ele alma ve kullanım yollarını göz önünde bulundurmak önem taşıyor. Emperyal büyüme açıktır ki bunun kilit önemde bir belirleyicisiydi. Avrupa devlet aygıtı ile onun mekân ve vatandaşlar üzerindeki mülki hakları, Asya ve Afrika'nın değişken ve parçalı dünyasına ihraç edildi. Evrensel bir Çin veya Osmanlı ya da hatta Katolik Hıristiyan imparatorluğu fikri gereksiz hale geldi. Bunun yerine, Avrupalı milliyetçilerle sömürge ülkelerinden vatanseverler, bireyler veya kültürlerin temsilcileri olarak bu uygun biçilmiş kaftan teorilerin dilinde, kendi haklarını beyan etmeye başladılar. 1830'larda Bengalli reformcu Ram Mohun Roy, Londra'da, şimdi evrensel bir yönetim şeklinden ziyade bir devlet olarak algılanan Moğol İmparatorluğu'nun *haklarının*, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından ihlal edildiğini ileri sürdü. Çin'in afyon savaşındaki yenilgisi, sonuçta Orta Krallığı, üstünlük iddiası değil de ulusun yasaları altında sadece eşit karasal ve ekonomik haklar talebine mecbur bıraktı. Modern uluslararası dünyanın ideolojik ufku, bir diyalog yahut tekdüze haklar talep eden eşit siyasi varlıkların uyumu olarak görünüyor. Aynı şekilde, bireysel ve grup haklarının yenilerdeki dağınık teorilerinin doğasında olan evrenselleştirici eğilim, ulusdevletin ötesinde ağlar oluşturmaya başladı. Bu bir tür uluslararası embriyonik sivil toplum tesis etti.

Küresel ideolojinin diğer yönleri de 19. yüzyılda dönüştürüldü. Dinler, 9. bölümde görüleceği gibi, kendi heveslerinde hâlâ küresel olmayı sürdürdüler. Buna rağmen, gitgide kendi faaliyetlerini, bürokrasi biçimlerini ve hitaplarını ulusdevlete uydurdular. 19. yüzyıl sonu Hıristiyan misyonları, ulusal misyonlardı. 19. yüzyılın canlanan Katolik Kilisesi evrensel bir dilde konuşuyordu ancak bürokrasisi, ulusdevletinkilere paraleldi ve çağrısı, mesela, Polonya ve İrlanda'daki örtülü milliyetler arasında özellikle güçlüydü. Aynı şekilde, Panistlamistler de evrensel hilafet rüyası görmekteydi. Ancak siyasi metotları, batık veya zor durumdaki Müslüman ulusları güçlendirmekti. 19. yüzyılın sonunda hakim hale gelen ırk teorisinin, küresel bir tarihsel teori olduğu belirtildi. Ancak yansımaları hemen hemen her yerde ulusdevle-

tin dilinde çalıştı, istenilen sonucu verdi. Mesela, Fransız ırkçılık teorisyenleri "Teutonic" ve "Latin" ırklarının dayanıklı karakteristikleri hakkında endişeliydiler ancak kaygıları, genelde bu iki unsurun bir karışımının Fransız ulusunu ve onun devletini zayıflatacak veya güçlendirecek olup olmadığıydı. Burada, ırk ideolojileri, 1. bölümde tartışılan arkaik kastın elle tutulur, vücut bulmuş sisteminden farklıdır.

Eski Dünya'nın küresel bağlantıları, halkların hareketleriyle de oluştu. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında böyle hareketler giderek devlet gözetimi ve göçmen akımlarının denetimiyle düzene sokuldu. İngilizlerin ve bilahare Fransız hükümetlerinin kölelik karşıtı tedbirleri, uluslararası sularda yeni bir kontrol ve mutabakat sistemi meydana getirdi. Sömürge hükümetleri bu toprakların içindeki ve dışındaki sözleşmeli işçi hareketlerini denetlemekteydi. 1820'lerde İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin Atlantik ötesi göçmen gemilerini düzene sokmasından itibaren devletler, 1830'larla 1840'ların büyük kolera salgınlarının karantina düzenlemeleri vasıtasıyla uluslararası serbest göç trafiğini kontrolde gitgide daha fazla ısrarlı davrandılar. Serbest ticaret doktrini, onlarca yıl, bu devlet düzenlemesini artırma dürtüsüyle mücadele etti. Ne var ki, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, ırksal açıdan gerileme korkusu ile yabancı suçluların ve ajanların hareketlerine dair panik, zaferi devlet gözetimine teslim etti. Bunun bir yönü, Birleşik Devletler'ce, takriben 1890'lardan sonra, göçmenler, bilhassa "Asyalılar" ve Yahudiler üzerinde daha katı kontrol uygulanmasıydı. Bu durum 1924'ün Ulusal Kökenler yönetmeliğinde zirvesine ulaştı. Bu tarz bir yönetmelik devletin "öz"ünü daha açıklıkla tanımlıyor ancak uluslararası bağlantıların mahiyetini de belirliyordu.

Aynı tarzda, küresel ticaretin eski ve gevşek bağlantıları yerlerini uluslar arasındaki resmi ticari toplantılara bıraktı. Bu durum, 1870'ler öncesindeki serbest ticaret günlerinde de geçerliydi. Ancak siyasetin ve sanayinin liderleri kendi ekonomilerini gümrük vergisi mutabakatlarıyla koruma peşinde oldukları için, ulusdevlet kaçınılmaz olarak uluslararası ekonominin kilit aktörü haline geldi. Bu durum gittikçe artan resmi ticaret anlaşmalarına yol açtı. Eski fahri konsolosluk sisteminin veya yerel idarecilerin "konuk" tüccar topluluklarının başkanlarıyla görüş alışverişlerinin yerini, ticaret konsoloslukları ve uluslararası ekonomi anlaşmaları ağı aldı. Bu nedenle de, 19. yüzyıl zarfında Doğu egemenliğindeki dünya ticaretinin büyümesi bir paradoks oluşturdu. Bir taraftan, sermaye hareketleri daha karmaşık bir hal aldı. Uzun vadeli doğrudan yatırım, birçok farklı ülkeden işadamlarının sermaye oluşturmak ve yatırım yapmak için birlikte çalışmaları anla-

mına geliyordu. Diğer taraftan, devlet gitgide böylesi sermaye akışlarından endişelenir hale geldi ve firmalarla sermayelerini denetlemeye girişti. Mesela, Angloboer krizi esnasında İngiliz siyasetçiler, uluslararası firmaların uluslararası hisse senedi piyasalarının seyrini, sözde saptırma ve sermaye akışını kuvvetlendirme tarzı üzerine paniğe kapıldılar. Aynı zamanda, sermayenin yeri ve kullanımı üzerindeki ulusal kontroller, ulusal patent ve ulusal genel merkez fikrinin gelişmesiyle, daha güçlü hale geldi.

Üçüncü olarak, bedensel uygulama seviyesinde küresel bağlantılar artık eskinin hiyerarşik kozmopolitliğinden farklı bir tarzda yürütüldü. Hayali ırksal gruplar gitgide fiziki olarak ayrılmaktaydı. Doğu'daki Avrupalılar Hintli ve Çinlileri çocukları için sütanne olarak kullanma uygulamasını bıraktı. 19. yüzyıl zarfında Avrupalı olmayan giysi ve gıdaları reddettiler.[52] Hiçbir zaman tamamlanmayan süreç, Asyalılar ile Afrikalıları da etkiledi. 1920 ve 1930'lara gelindiğinde Hindu milliyetçiler, Müslüman uşakları hanelerinden kovmak için kampanyalar düzenlediler ve kendi kadınlarını, Müslüman din adamlarını ve şifacıları ziyaretten menettiler. Bu, arkaik bozulma sınırlarının, uzun 19. yüzyılda adeta "millileştirilme" yolunun iyi bir örneğidir. Ancak daha katı millileştirme, beden seviyesinde tamamlayıcı bir uluslararalılaştırma talep etmekteydi. Uluslararası kamusal alanda, erkekler, Fransız tarzı konuşur yer-içer ve kendilerini bu tarza dışlarken, İngiliz pardösü ve şapkaları giymeleri için zorlandılar. Büyüyen uluslararası tekdüzelik, dikkatle tanımlanan ulusdevletler arasında büyüyen çatışmayla beraber gitti.

UYGULAMADA ENTERNASYONALİZM

Üç örnek, daha önceki küresel bağlantıların bu uluslararasılaşma sürecini teorinin ve uygulamanın farklı seviyelerinde resmetmek için bize yardım edecektir. Bu bölüm, bir devlet kurumu olan pasaportun ve bir uluslararası gönüllü birliği olan Kızıl Haç'ın, örnek olay incelemesiyle sona ermektedir. Son olarak, bu bölüm, 1893'de Chicago'da toplanan Dünya Dinler Parlamentosu'nun, çok önemli bir uluslararası konferansı inceleyecektir.

Yakın zamana kadar, uluslararası sınırların denetiminde önde gelen bir araç olan pasaport üzerine pek az çalışma yapıldı. Ancak pasaportun hikâyesi, net bir şekilde küresel göç ağları ile ulusdevle-

52. Collingham, *Imperial Bodies*, Charu Gupta, *Sexuality, Obscenity, Community: Women, Muslims and the Hindu Public in Colonial India*, Delhi, 2001.

tin uluslararasılaşması arasındaki geçişe işaret eder. John Torpey'in *The Invention of the Passaport*'u, Avrupa söz konusu olduğunda bir bilgi boşluğunu doldurmaktadır. 18. yüzyılda elit tüccarlar ve asiller Avrupa'nın birçok yerini kolayca dolaşabilmekteydi. Toprağa bağlı olup dolaşabilmek için kâğıtlara ihtiyaç duyanlar fakirler ve köylülerdi. Dış pasaport, bir kraliyet mektubu, büyük asillere, din adamlarına ve diğerlerine verilen bir nimet, bir başka kralın hükümranlık alanında küçük memurlar tarafından engellenmeyecek olmalarını resmen talep eden bir kraliyet korumasıydı.

Avrupa ve Amerika'da pasaport ancak Fransız Devrimi esnasında hükümetler, sınırlarındaki siyasi ajitatörlerin hareketlerini kontrol etmeye çalıştıkları zaman yahut mürteciler ve kralcıların Fransız Cumhuriyeti'nde, dış siyaset gözetimin bir aracı haline geldi. Devrim korkusu, 19. yüzyılın başından sonuna pasaport bürolarıyla ajanslarının gelişmesini teşvik etti. 1848 devrimleri ile devrim niteliğindeki 1871 Paris Komünü'nün ertesi, sistemin sıradan insanlara dahi genişletilmesi girişimlerinin paniğine şahit oldu. Bunun dışında, 1815 ile 1850 arasında, hem iç hareketleri hem de devlet sınırları ötesindeki göçlerle ilgili kontrolü gevşetmek için, genel bir hamle söz konusuydu. Sadece 19. yüzyılın sonunda ve işçi hareketlerinin sonuçlarına dair korkuya bir tepki olarak, ulusal sınırlar boyundaki hareketler üzerinde daha ileri ve sert kontroller dayatıldı.

Asya dünyası da benzeri bir sürece tanıklık etti ancak kökleri bir şekilde farklıydı. Asya'da da büyük krallar tebaalarına Hindistan'a seyahat yapmaları için, bırakınız geçsinler, *parwanas* denen izin belgesi vermişlerdi. Hareketler, yerel seviyede, tanınmış liderler ve muhtarlar vasıtasıyla kontrol edilmekteydi. Hareket halindeki köylüler, Avrupa'da ve Çin'de genellikle olduğu üzere, bir kâğıt taşımaya zorlanmış gibi değiller. Yine de köy muhasebecilerinin defterleri, elitlere işçi hareketleri üzerinde dolaylı bir kontrol sağlıyor. Hindistan'da pasaport sisteminin sıradan tüccarları ve seyyahları kapsayacak şekilde yayılması, başlangıçta Avrupalı rakiplerini şiddetle kıskanan Avrupa şirketlerinin tekel oluşturmalarının bir sonucudur. Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri, rekabetçi ticareti kurumsallaştıracaklarından korkarak, topraklarındaki tüm yabancı Avrupalı tebaaların titiz kayıtlarını tuttu. Asyalı devletler, karşı tedbirleri kurumsallaştıran, yabancı tüccarları ve personeli belli bir noktada sınırlayan ve kendi tebaalarının onlarla ilişkilerini denetleyen bu saldırgan tekel emperyalizmiyle karşı karşıya kaldılar. 18. yüzyılın Çin devletinin ticaret şirketi Cohogn, bunun iyi bir örneğidir. Kanton'daki tüm yabancılar, tahsis edildikleri tüccarlardan yetki belgesi taşımaya mecbur edildiler.

Siyasi korku, 1800'den sonra hızla ticari kıskançlığın yerine geçti. 1830'a gelindiğinde Hindistan'ın güneyindeki otoriteler "pasaportsuz seyahat eden" Ortadoğulu tüccarları tutukluyordu.[53] Pürist Müslüman mürşitlerden ve istikrarsız liman şehirlerinde İngiliz aleyhtarı mesajlar yayan diğer dini temsilcilerden korkmaktaydılar. Ne var ki, buna mukabil pasaport yükümlülüğü, kimin İngiliz Hindistan'ı tebaası olup kimin olmadığı hususunda kuşkular doğurdu.[54] Avrupalı emperyal hükümetler kendi tebaalarının dışarıdaki hareketlerini koruma ve kontrol hakları olduğunu beyan ettiler. Hintli denizötesi tüccarlar, misafir yabancılar değil, İngiliz Hindistan'ı tebaası haline geldiler. Bu, onların bir ulusun tebaası olma haline dönüşümlerinde kritik bir noktaydı. Arap ve Çin diasporalarından bazı çağdaş tüccarlar, aksine, Çin ve Osmanlı vergilendirmelerinden ve toprak yasalarından sakınmak amacıyla Avrupa'daki yerleşim bölgelerinde yabancı milliyetlerini koruyabilmekteydi.[55] Bu durumda, uluslararası bir araç olarak pasaport, belirmekte olan ulusdevleti güçlendirmek yerine yıkmak için kullanılmaktaydı: Ancak her iki durumda da milliyet referans noktası haline gelmişti bile.

İkinci örnek olay olan Kızıl Haç, insani desteğin ve de yaralılar için bedensel yardımın dini ideallerinin ulusallaştırılma tarzına iyi bir örnek sağlamaktadır. Aslen Henri Dunant'ın İtalya'nın birleştirilmesi döneminde Solferino savaş meydanındaki dehşete tepkisi olan Kızıl Haç örgütü, kısa sürede, bir ulusdevlet olan İsviçre ile ilişkili hale geldi.[56] Kızıl Haç bizatihi çok da Hıristiyan değildi veya İsviçre bayrağında görüleceği gibi uluslararası bir sembol değildi. 1880'den beri merkezi örgüt her zaman ağırlıklı olarak İsviçreli'dir. Kızıl Haç'ın alt kuruluşları farklı ulusal komiteler etrafında oluşturulmuştur. Bu ulusal temelli uluslararası örgüt, savaş hukuku üzerine uluslararası toplantılar oluşturmaları için ulusal hükümetlere baskı yapmıştır. Ancak ulusal ve uluslararası arasındaki tansiyon yüzeyin altında her zaman mevcuttu.

---

53. Örn., "The Magistrate of Trichinpoly asks the Madras government what action should be taken in the case of a Greek named Jacob Lucas and a Persian Himes Ebba Usuf who had been arrested for travelling without passport": Board's Collections, cilt 1685/64431, Şark ve Hindistan Ofis Koleksiyonları, British Library, Londra.

54. Radhika Singha tarafından, dahili bir gözetim metodu olarak parmak izinden yaralanmanın paralel bir süreçine girişildi: "Settle, mobilize, verify: identification practices in colonial India", *Studies in History*, 16, 2, n.s., Delhi, 2000, s. 151-198.

55. Stanley Fisher, *Ottoman Land Law*, Oxford, 1919; Bu referans için Profesör Leila Fawaz'a teşekkür ediyorum.

56. Bu, ağırlıklı olarak, Caroline Moorehead'ın, *Dunant's Dream: War, Switzerland and the History of the Red Cross* çalışmasına dayandırılmıştır, Londra, 1998.

1880'ler ve 1890'larda, çileden çıkmış Osmanlı Müslümanları savaş meydanında hizmet veren gönüllü Kızıl Haç doktorlarına bir Hıristiyanlık sembolü giydikleri için saldırdıklarında, örgütün sembolik bütünlüğü yara aldı. Bu, organizatörleri, Müslüman ülkelerde Kızılay'ın kabul edilmesine izin vermeye mecbur etti. 1911 sonrasındaki Balkan savaşlarında Hintli Müslümanlar, Osmanlıların savunmasını özel olarak Hintli Kızılay Örgütü vasıtasıyla tertipledi.[57] Daha yakınlarda İsrail devleti kendi sahasında kızıl Davud Yıldızı'nın kullanımı için ısrarcı oldu.

Dünya dinleri, arkaik küreselleşmeden 19. yüzyıl uluslararasıcılığına kayışın, son bir örneğini veriyor. Bu, 9. bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacak bir temadır. Hıristiyan düzenleyiciler, 1893'de Chicago'daki Dünya Dinler Parlamentosu'nda insanlığın küresel dini yaşam arayışını övmek niyetindeydiler.

İllüstrasyon 6.4 – Kızıl Haç faaliyette: Japon hemşireler Rus-Japon savaşında Chemulpo'daki Japon Kızıl Haç hastanesinde yaralı Ruslara hizmet ediyor.

57. Mushirul Hasan, *A Nationalist Conscience, M. A. Ansari, the Congress and the Raj*, Yeni Delhi, 1987, 6. ve 8. bölümler.

Farklı dini gelenekler arasındaki husumetleri hafifletmeyi umuyorlardı. Toplantının bağlamı antisemitizmin yükselişi, artan Protestan-Katolik husumeti ve Batı'nın Panislamcılık korkusuydu. Ne var ki, başlangıçtan itibaren konferansın organizasyonu ulusal dini kuruluşların statüsü üzerine ihtilaflarla çalkalandı. Dönemin gergin siyasi şartlarında, birçok durumda sadece özellikli ulusal kiliselerin temsilcilerinin dinleri "temsil etme"sine izin verilmesi mümkün görüldü.

Davet edilmese de, Bengalli kahin Swami Vivekananda Chicago'ya gitti ve karakter gücüyle, *de facto* Hint temsilcisi oldu.[58] Parlamento'daki coşkulu konuşmasıyla üç şeyi başardı. Birincisi, Hinduizm'i güçlü bir uluslararası kuvvet olarak görmeleri konusunda Amerikalıları yüreklendirdi. Bunu, mezhepleri arasındaki bölünmeyi görmezden gelerek ve Güneydoğu Asya'nın kadim Hindu medeniyeti ile Güney Asya ve Karayipler'in Hindu diasporasına dikkat çekerek yaptı. Batılı ulusların bedensel uygulamalarını, açgözlülükleri beslemek için yaşayan ruhları katletmelerini kınadı. Kutsal ineklerin, Chicago ağıllarında gördüğü gündelik katlinden duyduğu dehşeti kayda geçirdi. En önemlisi, Vivekananda, Hinduizm mefhumunu, Batı uluslarının maddeciliğiyle çelişen, Doğu uluslarının, bilhassa Hindistan'ın özü olduğunu beyan ettiği ruhaniyetle, Hint milliyetçiliği iddiasıyla sıkıca kaynaştırdı. Parlamentoya ahlaki hakimiyeti, Hint ulusunun, İngiliz emperyalizminden ayrı ve ona üstün, başlı başına bir güç olarak tanındığı hassas bir an olarak, Hindistan'daki pek çok kişi tarafından kutlandı.

Dönüşünde, Hintliler Vivekananda'yı Hindistan'ın ruhaniyetinin somut örneği olarak ulusça selamladılar. Birkaç yıl önce, arkaik kürenin kutsal seyyahları gibi, Tanrı'nın izlerinin peşinde bir hacı olarak alt kıtayı dolaşmıştı. Şimdi, onun hayranları kast, kültür ve kutsal coğrafyayı ulusun emrine veriyordu. Hint prensleri, eski hiyerarşiyi bedensel açıdan ters çevirerek bu alt kasttan fedakâr adamın arabasını bizzat devirdiler. Vivekananda bu arada Handei'in *Judas Maccabeus*'undan bir zafer marşıyla serenat yapıyordu. Bu müziğin kendisi, İngiltere'de yaşayan yaşlı bir Alman vatansever tarafından bir zamanlar ve gelecekteki ulusla dinin kaynaşmasının kutlanması olarak bestelenmişti. Kalküta'daki günlük bir gazete şöyle yazıyor: "Hindistan muzaffer şampiyonunu kutluyor. Hinduizm'in tüm kesimleri Amerikan halkına teşekkür etmek için bir araya geldi."[59] Böylece Hindistan,

---

58. *The Life of Swami Vivekananda by his Eastern and Western Disciples*, 2 cilt, Kalküta, 1981; Vivekananda, *Chicago Addresses*, Kalküta, 1971, 16. baskı.
59. Romain Rolland, *Ramakrishna the Man God and the Universal Gospel of Vivekananda*, Kalküta, 1960, s. 103.

gitgide Hinduizm'le ilişkili hale geldi, ki bu alt kıtanın geleceği için muazzam öneme haiz bir değişimdi.

Bu son kısım, sonraki iki asır boyunca, küresel ağlardan gitgide uluslararası ağlar haline gelen şeye kadar, değişimin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu, ideoloji kayıtlarında meydana geldi; böylece, mesela, Hıristiyanlık ve İslam'daki yaralının yardımına koşmak mefhumu, uluslararası bir organizasyon olan Kızıl Haç'ta vücut buldu. Göçmenlerin, kendi milliyetlerince belirlenen bir pasaport sistemiyle kontrol edilebilmeleri için, fiili insan diasporaları kayıtlarında gerçekleşti. Bedensel uygulama kayıtlarında da oldu. Hintliler, özellikle Gandi, vejetaryenliğin ve perhizkârlığın gelecekteki Hint ulusunun tanımlayıcı bir özelliği olması gerektiğine inanır oldular. Bu son kayıt, bedensel uygulama kaydı, tüketim ile metanın dönüşümü vasıtasıyla, ideoloji ve maddiyat arasındaki bağlantıyı şekillendirdi. Egzotik ve sağlık veren şeylerin insanlar tarafından stratejik derlenmesi gitgide, tektip emtianın, giyim tarzlarının ve uluslararası alanda ulusal statünün göstergesi olan davranış biçimlerinin tüketilmesine yol açtı. Paradokslar ve çelişkiler ortaya çıktı. Mesela, Japon seçkinleri, uluslararası alanda Avrupa redingotları giymenin veya kendi geleneksel giysilerini resmi "Japon" takım elbisesi olarak giymenin milliyetlerine en iyi şekilde hizmet edip etmediğini kendilerine sordular.

SONUÇ

Bu bölüm, bütün olarak, milliyetçilik, emperyalizm ve "uluslararasıcılık" ile alt etnik gruplar üzerine tarihsel yazılımları 19. yüzyıl sonu için bir araya getirme girişimidir. Yeni ve daha müdahaleci devletin gücünü kavrayan ve kullanan ayrıcalıklı milliyetçiliklerin yükselişi, hem yeni emperyalizmi, hem de dünyanın her yerinde çoğunluklar ile sözde "etnik" nüfus arasındaki sınırların sertleşmesini sürükleyen kritik güç oldu. Milliyetçiliğin kendisi, savaşlar, ayaklanmalar ve yüzyıl ortasının uluslararası çatışmalarının sonucu olarak, daha rekabetçi ve iyi tanımlanmış biçimler aldı. Bu biçimler, mesela Amerika'da ve hatta Kanada'da, yüzyılın ortasından önce gelişmekte olan milliyet duygusunu sağlamlaştırdı. Avrupa'da iki yeni ulusdevletin, Almanya ile İtalya'nın ortaya çıkışı, kıtadaki dengeyi sınırlarının içinde de dışında da diplomatik ve askeri rekabet lehine bozdu. Japonya'nın birleşmesi, hatta Güney Asya'daki daha canlı emperyal İngiliz yönetimi ve Ortadoğu'daki Avrupa saldırganlığı, Asya ile Afrika'nın elitleriyle ticaret erbabı insanlar arasında yeni milliyetçilik hareketleri türetti. Buna mukabil onlar, kendi özyönetim taleplerini sömürge hükümet-

lerine dayatmak için yeni tanıtım biçimlerini harekete geçirdiler. Emperyalizm ve milliyetçilik, dünyayı ve insanlarını yeniden bölmek için birbirleriyle tepkiye girdi.

Yüzyıl ortası savaşları bizatihi çeşitli nedenlerden baş göstermişti: eşitsiz ekonomik büyüme, köylü ve zanaatkâr nüfusunun nispi yoksunluğu, önde gelen elit grupların modernleşme dürtüsü ve daha önceki demokratik devrimlerden halk egemenliği fikrinin yavaş yavaş yayılması. Bu kritik zaman döneminde ulus olmak için talep sahiplerinin ileriye yönelik koşuşturmalarının muhasebeleştirilmesinde baskın etki, ne var ki, kitlesel çatışmanın bizzat deneyimlenmiş olması ve anılarıydı. Devlet, kentleşme ve matbaa kapitalizmi, hepsinin rolü olmakla birlikte, savaş, milliyetçiliğin kökeni idi, tıpkı milliyetçiliğin savaşın nedeni olması gibi. Milliyetçilik buna mukabil, küresel diasporaların ve ideolojilerin 18. yüzyıl dünyasını birleştiren eski ve gevşek bağlantılarını yeniden formüle etti. Konferanslar ve kongreler, evrensel ilkeleri temsil ettiklerini ileri sürdüklerinde dahi, artık gitgide ulusdevletlerin katılımıyla yapılanmaktaydılar. Serbest ticaretin zamanın düzeni olduğu 1815'den 1870'e kadarki yaklaşık elli beş yıldan sonra, ulusal çizgilerdeki ekonomik korumacılık, yüzyıl sona doğru yaklaştıkça daha da belirgin hale geldi. Uluslararası ticaret, emek ve sermaye akışı hızlanarak artarken, ulusdevletler coşkuyla onları kendi amaçları için kontrol etme ve yönlendirme peşindeydi.

Burada, ulusdevletin ve onun emperyal vekilinin bu yükseliş tablosunda, bu durumda, bir paradoks var. Devlet adamları ulusları monolitik ve otoriter varlıklar olarak düşünmüş olabilirler ancak insanlar ulusu, hakların, ayrıcalıkların ve kaynaklar üzerindeki iddiaların garantörü olarak görmekteydi. Devlet, bu zımni vaatleri yerine getirmekte başarısız olunca, bilhassa yabancılar tarafından yönetiliyorsa, insanlar bunları daha yüksek sesle ve saldırganca talep etme noktasına geliyorlar. Bu durumda, ulusdevletin zaferi, gönüllü kuruluşların, reform topluluklarının ve artık gitgide hem ulusal hem uluslararası seviyede örgütlenen ahlaki mücadelelerin bir bolluğunun ortaya çıkışını da görmüş olmasıydı. Kölelik karşıtı birlikler ile 19. yüzyılın başlarında varolan liberal reformcu kulüplere, şimdi, tüm diğerleri arasında, Hintliler, İrlandalılar, sosyalistler, kadınlar ve yerli halklar adına konuştuklarını ileri süren binlerce yeni kuruluş katılmaktaydı. Sosyalist Birinci Enternasyonal, bunların sadece en radikal olanıydı. Müteakip iki bölüm, önce, devletin bizatihi ayırt edici özelliklerini, sonra da liderlerini bilgilendiren siyasi düşünce yapısı ile onun radikal eleştirilerini ele almaktadır.

3. KISIM

Emperyalizm Çağında Devlet ve Toplum

[7] Modern Devletin Mitleri ve Teknolojileri

Önümüzdeki iki bölüm (7. ve 8.), çağdaşlarına ve birçok modern tarihçiye göre 19. yüzyıl dünyasına yeniden şekil veren bazı kurumları, ideolojileri ve ekonomik değişiklikleri dünya ölçeğinde dikkate almaktadır. "Modern devlet"in yükselişini ve liberalizm ile bilimin tırmanışını göz önünde bulundurmaktadır. Buna mukabil, 9. ve 11. bölümler, 19. yüzyıldaki yaşamın bazı özelliklerini incelemektedir: şöyle ki, din, güçlü monarşiler ve de çağdaşlarından çoğunun, değişimin bu sözde karşı konamaz gücü önünde azalmakta olduğunu düşündükleri topraktan ibaret hiyerarşiler. Paradoksal olarak, bu son iki bölümde vurgulanan, dinin, monarşi ve hiyerarşinin 1914 öncesindeki elli yılda kendilerini çarpıcı biçimde yenileyebilme ve modernize edebilme tarzlarıdır.

Devlet, en genel anlamıyla, bu kitapta önemli bir aktördür. Sanayileşmeden veya yeni şehrin ortaya çıkışının dünya düzeyinde biçimlendirici bir güç haline gelmesinden epey önce, 3. ve 4. bölümlerde gösterildiği üzere küreselleşmenin sosyal yaşamının ve örüntülerinin çoğunu belirleyen, 18. yüzyıl devletleriyle onların devrimci ve emperyal haleflerinin zaferleri ve sıkıntılarıydı. Küresel seviyede çalışma ve yeni fikirlerle teknolojilere uyum sağlama sürecinde, Avrupalı devletler ile birkaç Avrupalı olmayan devlet, daha tekdüze ve aynı zamanda daha rekabetçi hale gelmeye başladılar.

MODERN DEVLETİN BOYUTLARI

O halde "modern devlet" ile kastedilen nedir ve kitabın ilk bölümünde incelenen 18. yüzyılın büyük yönetim biçimlerinden nasıl bir farklılık göstermektedir? 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde dünyanın her yerinde pek çok rejim, dikkatle belirlenmiş toprakları aynı tip idari, hukuki ve eğitimsel yapılar vasıtasıyla kontrol etme girişimindeydi. Haritalarla sınırlarını çizmek, kaynaklarının genişliğini ölçmek, tutar-

lı bir şekilde onları vergilendirmek ve yararlanmak arzusundaydılar. Daha önceki devletler de bazen müdahaleci ve talepkârdılar ancak sadece yaşamın özellikli alanlarında ve sadece belirli yer ve zamanlarda. Modern devlet, aksine, tebaalarının sadakati üzerinde tekelci haklara talipti. Modernleştirici devletler, ister dini, etnik bağlantılar ister eski düzeni karakterize eden eski hanedan bağlantıları olsun, toprak ötesi bağlantılar konusunda titizdiler. Üstün statü iddiasında olan tebaalarının haklarını veya bazen özel maluliyet kategorilerini ya da alternatif olarak aşağı statüye mahkûm edilen kategorileri yasa kapsamında veya hükümet yönetiminde feshetmeye yöneldiler. Bu değişiklikler, devletin daha bağlayıcı hale geldiği artan bir tekdüzeliği gerektirmekteydi. Kralın düzeni ve kaynaklarla hükümet arasındaki eski ayırım, feshedilme eğilimindeydi. Devlet, kralın gittiği yerin etrafında hareket etmek yerine belirli bir mekânda yerleşik hale gelmişti. Saray hizipleri, kralın lütfu yerine hükümetin manivelalarını ele geçirmeye kalkışan siyasi partilere dönüşmüştü. Yine de devlet, kendi içinde ayrılan muhtelif bölümler ve uzmanlıklarla, işlevsel açıdan daha karmaşık hale geldi.

Vatandaşları geniş kapsamlı savaşlar için zorunlu asker olarak örgütlemek ya da daha iyi askeri teknoloji geliştirmek amacıyla onları vergilendirmek ihtiyacı, devlet yapısını sadeleştirmek ve güçlendirmek için önemli bir dürtü idi. Zamanın sosyologu Michael Mann, ilk bürokrasilerin askerlerden kadro oluşturduğunu kaydeder.[1] Ancak askeri ya da finansal bir ezici güç olmasına ilaveten devlet bir fikir idi de. İster "halk" ister "ulus" adına ya da onlara rağmen, tam bir güce ve toprak hükümranlığına olan özlemi temsil etmekteydi. Devletin, kavram olarak, basitçe sınıf çıkarlarına ya da askeri mecburiyetlere indirgenemeyecek bir kendi yaşamı vardı. Viktorya dönemi Britanya İmparatorluğu kurucularından Ekvador ve Peru'nun modernleştirici askeri liderlerine kadar "medeniyet" fikri, düzenli, teknolojik toplum ve birey olarak insanın mükemmelliği fikirlerini somutlaştırmaktaydı. Bu fikirler, çok farklı tarzlarda da olsa, muhafazakâr, liberal, radikal ve sosyalistleri, fark gözetmeden cezp etti.

19. yüzyıl dünyasının genelinde, baskın elit grupların "projesi" olarak çoğu devletin yapısı, yukarıdan aşağıya idi. Bu durum, Avrupa sömürge imparatorluklarında ve de Japonya, Çin ve Etiyopya gibi, kendileri ile "kendi" medeniyetlerinin yok olmasının arasında duran

1. Michael Mann, *The Sources of Social Power*, cilt 2: *The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*, Cambridge, 1993.

yegâne şeyin güçlü devlet olduğuna yerel seçkinlerin inandırıldığı toplumlarda bilhassa geçerliydi. Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir başka devlet inşası biçimi daha vardı. Hükümetler, kendi başlarına aracılık edebilecekleri yerel tartışmaların patlak vermesi ya da kendilerinin tek başına temin edebileceği hizmet talepleri vasıtasıyla genişledi. Bu aşağıdan yukarıya devlet inşasının iyi bir örneği, 19. yüzyılın başlarından itibaren federal hükümetlerin, demiryollarının ve kredi kolaylıklarının mantıklı fiyatlandırılmasını ve bunlara erişimi sağlamak için müdahale ettiği, Birleşik Devletler'deki küçük çiftçiler ile yerel iş adamlarının taleplerinden sağlanabilir. Aynı şekilde, kıta Avrupa'sında ve hatta Birleşik Devletler'deki ticari çıkarlar, yaklaşık olarak aynı zamanda, yerel ticaret ve hizmetleri teşvik etmek amacıyla korumacı gümrük tarifesi bariyerleri oluşturulması için devlet müdahalesi talep etmeye başladılar. Bu durum, Marksist teorisyenlerin 1960'larda ileri sürdükleri gibi, devletin, burjuvazinin çıkarları için bir organdan başka bir şey olmadığını öne sürüyor değildir. Bununla birlikte, devletin genelde nispeten ayrıcalıklı olmasının yanı sıra topluma "yukarıdan" baskı yapan askeri ve finansal karabasanlar tarafından kumanda edilen bir kaynak olduğunu da bize hatırlatmaktadır.

Genel olarak, o zaman, bu kitap, son zamanlardaki birçok tarihçinin 19. yüzyıldaki dahili ve sömürgeci devletin çok büyük ve ezici doğasına dair abartılı iddiaları konusunda kuşkuludur. Bu canavar daha ziyade bir 20. yüzyıl karakteristiğidir. Bununla birlikte, bu dönemde modern devletin yükselişi hayranlık uyandırıcı bir fenomendir. Devrim yıllarının Napolyoncu ve Napolyon karşıtı devleti neredeyse sıra dışı bir gelişmedir. 1815'den sonra hızla sönen, hükümdarların güçlerinden daha çabuk büyüyen ideolojileri, ihtirasları ve menzilleriydi. Gerçek dönüm noktası 1850-1870 dönemidir. Modern devlet artık hızlı sanayileşmeden, yeni silahlardan ve devrim korkusuyla milliyetçilik ateşinin bilediği saldırgan bir üstünlükten yararlanmaktaydı. Bismarck Prusya'sının, İkinci Fransız İmparatorluğu'nun ve Hindistan'daki İngiliz sömürge devletinin, yeni bilimsel ve profesyonel kültürlerle tahkim edilen yüksek vitese geçtiği dönem, bu idi.[2] Bu varlığın zaferinin, dünyanın pek çok yerinde uzun süre ertelenmiş olması onun önemini azaltmamıştır.

Bu bölüm 19. yüzyıl devletinin, öncülleri, araçları ve kaynaklarıyla ilgili olduğu yönüyle, coğrafi yayılışını inceleyerek devam etmektedir. Bunu yapmazdan önce, devlet artık her değişimi izah etmekte kendi-

2. Drayton, *Nature's Government*.

leri tarafından hafife alınarak başvurulan açıklayıcı bir unsur olduğu için, tarihçilerin (ve antropologların) modern ve sömürgeci devlete yaklaşımlarının gücünü ve zayıflığını göz önüne almak, önem taşımaktadır.

DEVLET VE TARİHÇİLER

Elli sene önce, İngilizce konuşulan dünya ile onun imparatorlukları üzerine tarihyazımı aslında devlet hakkında pek az şey söylüyordu. 19. yüzyıl Whig [liberal parti üyesi], tarihçi T. B. Macaulay tarafından kurulan tarihsel gelenek, temsilci hükümet ve özgürlük artışı hakkında çok şey söylese de devlet gücünün gelişimi hakkında fazla bir şey söylemiyordu. Onun yakın akrabası ve en ünlü erken 20. yüzyıl tarihçisi olan G. M. Trevelyan ise siyaseti, İngiliz sosyal tarihinden bütünüyle çıkarmış görünüyor. Atlantik'in her iki yakasında da gelecek bölümde tartışılacak olan liberal siyasi düşünce geleneği, devletin büyümesinden ya kuşkuludur ya da ona husumet beslemektedir. "Kıta" Avrupalılarının icat ettiği bir şeylerin bir miktar uğursuz olduğu düşünülmekteydi. Bunun yerine, Amerikalıların, Britanyalıların ve eski İngiliz sömürgeleri sakinlerinin anayasaları, parti siyasetleri ve sivillerce yönetilen hükümetlere sahip olduğu söylenmekteydi. Bu, modern tarihçilerin ilgilerini çeken şeyleri sınırlama eğilimindeydi. Britanya İmparatorluğu'nun, tarihçilerce sömürge hükümetinin varlığının tanındığı bağımlı topraklarında dahi, Avrupa gücünün sivil, askeri ve yasa yapıcı boyutları, tarih tartışmalarında, tam da bizatihi İngiliz yönetiminin ideolojisinde resmen ayrıldıkları gibi, ayrı konumlarda tutuldular.

Ne var ki, kıta Avrupalıları, bilhassa Ruslar ve Almanlar, bunun tehlikeli bir fenomen olduğuna çoğu zaman inansa da uzun süredir devletten bahsetmekteydi. Teorisyenler ve felsefeciler de bundan pek uzak duramadılar. Tocqueville'in belirttiği üzere, 18. yüzyıl Fransız monarşisi, devleti, kralın bedeninin geniş bir uzantısı gibi, terimin eski, Rönesans anlamındaki "mülk" gibi, beceriksizce idare etmeye kalkışmıştı. Devrim, devleti, görevdeki herhangi bir güç sahibinin iradesinden geçici olarak ayırdı. 1789'dan sonra felsefi bir fikir olarak devlet, genel iradenin vücut bulmuş hali olarak kendine ait bir hayat geliştirdi. Jakobenler bu fikri, Terör döneminde tüm bireysel hakları geçersiz kılmak için kullandılar. Almanya'da, 19. yüzyılda merkezi ve yerel bürokrasilerdeki şişkinlik, yeni meslekten felsefecilerin, tarihçilerin ve sosyologların, Hegel'in bizzat öncülüğüyle, devlete daha fazla dikkatlerini yöneltmelerine neden oldu. Prusya teorisinde devlet, top-

lumun bencil çıkarlarının üstünde duran rasyonel bir kurumdur. Kral, tanrısal yetkilerle donatılmış olmayıp devletin yüce hizmetkârı ve dolayısıyla aklın vücut bulmuş halidir.[3] Hegel, devleti, Tanrı'nın yönetenlere değerli bir armağanı olarak değil, felsefi bir fikir olarak ciddiyetle kaleme aldı:

> Kişisel haklar ve kişisel refah alanının (aile ve sivil toplum) aksine, bir bakış açısıyla devlet harici bir gereklilik ve onların daha yüksek bir otoritesidir; doğası öyledir ki, yasaları ve ilgileri ona bağlı ve bağımlıdır. Ancak, diğer taraftan, onların özünde varolan bir sondur ve gücü kendi evrensel sonunun birliğinde yatmakta ve bireyi belirli bir son ile hedeflemektedir, nitekim bireylerin devlete karşı yükümlülükleri olduğu oranda hakları da vardır.[4]

Onu yeniden ayakları üzerine koyarak Marksistler, devletin, burjuvazinin sınıf gücünün motoru olduğunu ileri sürmektedirler. Max Weber'e göre devlet, bütün olarak bakıldığında iyi huylu, şahsi olmayan, sivil düzeni ve ilerlemeyi garanti eden bir varlıktır. Yükselişi, mistik saplantılarla siyasi karizmanın tehlikeli biçimlerinin düşüşüne işaret eder. Bunca gerçek yetkinin yerel mülkün, emirlerin ve meclislerin elinde olduğu Rusya'da dahi, çoğu üstelik Alman olan, Alman kalıbında siyaset teorisyenleri ve yöneticiler çarın otoritesini güçlendirme ve bu yerel baronlukları frenleme ihtiyacı üstüne spekülasyon yapmaktaydılar. Bu arada Fransız ve Alman şarkiyatçılar ve tarihçiler de, bilhassa Çin'deki geleneksel devlet biçimlerinin analizinde, büyük adımlar atmaktaydı. 20. yüzyıl süresinde bunlar geliştikçe, Amerikalı sosyolog Talcott Parsons'un eserinin Çin çalışmaları üzerinde etkisi oldu. Çin'in eski merkezi bürokrasisi, Birleşik Devletler'in yerel ve haklar temelindeki anayasasına neredeyse zıt görünümdeydi.

Ne var ki, İngilizce konuşulan dünyanın tarihçileri de yaklaşık 1960 sonrasına kadar, devletin işleyişini kendi geçmişlerinde bu genişlikte vurgulamaya başlamamışlardı. Sosyolojinin yükselişi, çağdaş refah devletinin görünürlüğü ve burjuva düzenine dair Marksist ölçüp biçmeler tarihin yazılış şekli üzerinde etkili olmaya başladı. 1980'lerde John Brewer, kitabı *The Sinews of Power*'da[5] trendi özetledi. Devletin, zayıf olduğu için değil, fazla güçlü ve başarılı olduğu için İngiliz tarihyazımında ıskalandığını ileri sürmekteydi. 18. yüzyıl İngiliz devletinin

---

3. Gregg Kvistad, *The Rise and Demise of German Statism: Loyalty and Political Membership*, Oxford, 1999.
4. G. F. Hegel, *Hegel's Philosophy of Right*, Çev. T. M. Knox, 1821; Oxford, 1952, s. 161.
5. John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money and the English State 1688-1783*, Londra, 1989.

vergi toplama ve savaşma işlevleri, hantal ve çıkarcı kıtasal devletler ile mukayese edildiğinde, modern ve etkiliydi. Bu nedenledir ki, başlangıçta Fransa'dan daha az müreffeh ve kalabalık olmasına rağmen İngiltere, 1688 ile 1820 arasında hemen hemen aralıksız süren küresel savaşlarda dövüşüp kazanabilmişti. Bu meyanda emek tarihçileri de devleti sınıf hükümranlığının bir organı olarak algılamaya başladılar. Radikal İngiliz tarihçi E. P. Thompson ile onun işbirliği yaptığı kişiler ve takipçileri için bu durum, darağaçlarına sabitlenmiş öldürücü 18. yüzyıl ceza yasasına, toprak mülkiyetine getirilen baskıcı yönetime, erken sanayi grevlerine ve siyasi gösterilere yansıtıldı.[6]

Fikrini değiştiren sadece akademik sol değildi. 1960'larda liberal ve milliyetçi tarihçiler de İngiliz devletinin tarihini keşfettiler. İngiltere'nin, sömürgeler ve yabancılar siyasetinde iç işlerinde olduğundan daha otoriter ve merkezi bir sistem geliştirme girişiminde bulunduğu uzun süreden beri apaçıktı. Böyle rasyonelleştirme çabaları, Başbakan Peel'in 1840 reformlarının ertesine kadar iç yönetim üzerinde pek az etkiye sahip olsa da Sömürgeler Bakanlığı 1809 kadar erken bir tarihte tüm imparatorluk için kanun yapma çalışmalarına başlamıştı. 1960'larda Oliver McDonagh, İngiliz hükümetinin İrlandalılar ve bilahare Avustralyalılar üzerindeki etkisini göz önüne alarak, 19. yüzyıl İngiltere'sinde devletin büyüyüşü üzerine yazmıştı. İngiliz hükümetinin Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya olan göçü yönetme tarzıyla, şaşkına dönmüştü.[7] 19. yüzyılın diğer ucu üzerine çalışan Jose Harris gibi bir sonraki toplumsal tarihçiler kuşağı, İngiltere ve İrlanda nüfus sayımları vasıtasıyla insanların sayılma ve sınıflandırılmasının başlangıcını ve gelir vergileriyle temel sosyal provizyonları analiz ettiler.[8]

1960'lardan ve Vietnam Savaşı deneyiminden sonra Avrupa sömürge imparatorlukları tarihçileri de Avrupa hükümetlerince Asya ve Afrika toplumlarına sokulan çarpıklıkları açıklamak için güçlü ve müdahaleci bir varlık olan "sömürgeci devlet"i anlatmaya başladılar. 1990'lara gelindiğinde ise, birkaç Amerikalı tarihçi ve antropolog sömürge devletine oldukça genel kavramsal ve işlevsel ilkeler atfetmişlerdi. Bernard Cohn sömürge devleti ile "onun bilgi biçimleri" hakkın-

---

6. E. P. Thompson, *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Acts*, Londra, 1975; V. A. C. Gattrell, *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770-1868*, Oxford, 1994.
7. Oliver MacDonagh, *Patterns of Government Growth 1800-1860: The Passenger Acts and their Enforcement*, Aldershot, 1993.
8. Jose Harris, *Private Lives, Public Spirit*, Oxford, 1993; ayrıca Martin Daunton, *Trusting Leviathan: The Politics of Taxation in Britain 1799-1814*, Cambridge, 2001.

da yazdı.[9] Trend, James Scott tarafından, hem Avrupalı hem sömürge devletlerinin önayak olduğu sözde aydınlanmış ve geliştirici projelerin psikolojisini izah eden *Seeing Like a State* (1999) adlı eserinde, derli toplu bir şekilde özetlendi. İdarecilerin devleti nasıl bir düzen ve kontrol dürtüsüyle dolduruşa getirdiklerine dair verdiği örnekler, neredeyse kendine özgü bir zihin, 18. yüzyıl Almanya'sındaki orman koruma teşkilatından 19. yüzyılın sonundaki öjenik mükemmel insan üretme projesine kadar, akıp gidiyordu.[10] Bu meyanda, Fransız felsefeci Michel Foucault'un güçlü etkisi belli olmaya başladı. Foucault, "governmentality", yani "yönetim zihniyeti" olarak adlandırdığı, devlet gücünün geniş ölçüde nüfuz ettiği söylem ve uygulamalarla, hükümet organizasyonlarının kendisinden daha fazla ilgiliydi.

Mahkemelerin ve siyasi partilerin faaliyetleri vasıtasıyla özgürlüğün genişleme hikâyesinin egemen olmayı sürdürdüğü Amerika'nın yerel tarihinde dahi, ekonomik ve sosyal tarihçiler, filizlenen sanayide devlet düzenlenmesinin haritasını çizdiler. Bu durum, 19. yüzyılın sonuna doğru, federal devletin gücünü büyük sanayi kartellerinin değil de vatandaşların yararı için kullanma teşebbüsünde bulunan İlerici Hareket'in yükselişiyle netleşti. 1982'de Stephen Skowronek'in kitabı, *Buildind a New American State* adını taşıyordu. Skowronek, İngiltere gibi ABD'nin de, Bismarck Almanya'sı ve hatta İngiltere sömürgeleri bu yolu bir süre sonra göze almış olsalar da 1890'lardan sonra, vatandaşları için devletin dağıttığı sosyal yardımlar sunmaya başladığını ileri sürmekteydi. Amerikan sömürge imparatorluğunun Pasifik'te, Filipinler'de, Küba'da ve Porto Riko'daki işgal gücünün karşılaştığı gibi küçük sorunların daha profesyonel ve merkezi bir ordu gerektirdiğine inanıyordu. Yerel olarak örgütlenen ulusal muhafızların ve devlet valilerinin muhalefetine rağmen 1901'de bir Harp Akademisi'nin kurulduğunu ve profesyonel daimi ordunun gücünün artırıldığını kaydetmekteydi.[11] Başkan Theodore Roosevelt (1901-1909) ve William Howard Taft'ın (1909-1913) her ikisi de Amerika'nın dış dünyadaki konumuyla ilgili idari reformlar arzusunda birleştiler. Taft, Filipinler'de vali olarak bizzat bulunmuştu. Bu nedenle, 1990'lara gelindiğinde, devlet ile tam olarak ne denmek istendiği şüpheli kalsa da ABD tarihçilerinin gündeminin büyük bir kısmını devlet oluşturmaktaydı.

---

9. Bernard S. Cohn, *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*, Princeton, 1996.
10. James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed*, New Haven, 1998.
11. Stephen Skowronek, *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities 1877-1920*, Cambridge, 1982, s. 214-215.

DEVLETİ TANIMLAMA SORUNLARI

Anayasalara, genel hukuka, parti politikalarına ve yerel hükümetlere odaklanan 1960'lar öncesi İngiliz ve Amerikan tarihyazımı, hakim elitlerin çıkarlarını temsil etme tarzı şöyle dursun, bu farklı varlıklar arasındaki bağlantıları görmekte dahi zorlandı. Buna karşın, devlet şimdi ciddi bir çalışma alanı haline geldi, bu bölüm de, daima etkin olmasa da devletin 19. yüzyıl boyunca hırsla büyüdüğünü ileri sürmektedir. Ne var ki, yaygın görüşte, özellikle modern devleti homojen ve her şeyi gören bir varlık olarak anlayan James Scott'un eserinde ve yeni imparatorluk tarihinde, belirgin tehlikeler vardır. Metodolojik terimlerle, devlete olan vurgu çoğu zaman bazı kaynak kategorilerine problematik bağımlılığa yol açmaktadır. Tarihçiler genellikle devlet belgeleriyle çalışırlar. Argüman, yönerge haline gelir. Bu nedenle devletlerin herhangi bir ya da her sosyal değişimden sorumlu olduğunu varsaymak çok kolaydır.

İkinci olarak, tarihçiler, devletin bir varlık olarak büyümesine dair kapsamlı iddialarda bulunduklarında, bu örüntülere uymayan dönemleri kolayca görmezden gelebiliyorlar. Mesela, İngiliz devletinin durumunda, 19. yüzyılın başlangıcındaki İngiliz-Fransız savaşları ve 1885'den sonraki ulusal ve emperyal açıdan kendini güçlendirme, merkezi hükümetin faaliyetlerinde kayda değer bir genişlemeyi de beraberinde getirdi. Ancak bu zirveler arasında, aslında merkezi hükümetin harcamalarının gayri safi yurtiçi hasıla olarak yüzdesinin düştüğü uzun bir dönem vardır.[12] Benzer şekilde Almanya'da, devletle halk arasında Napolyon sonrası romantik bir birlik arayışları, devlet adamlarını, hiç değilse bir süre için, yerel tüzel kişilere güç devretme konusunda cesaretlendirdi. II. William'ın 1890 sonrası otokrasisi olarak görülen şeyin doruğundayken dahi, emperyal Alman hükümeti, sadece prensin ve yerel yargının insafında savrulan değil, Alman kamuoyundan da dehşete düşen acınası bir şey olarak görülmekteydi.[13]

Birleşik Devletler'de hükümet faaliyetlerinin doruk noktası daha düşüktü ve ani düşüşler daha derindi. Bağımsızlıktan sonra bir süreliğine, ciddi bir fikir grubu (sözde federalizm karşıtları), merkezi hükümetin yönettiği vergilendirmeler bir tarafa, herhangi bir yerel meclis düzenlemesine de karşı çıktı. Amerikan siyasi kurumlarının en ünlüsü olan başkanlık dahi ortaya çıkmayabilirdi. Bazı kurucu babalar, bu-

12. P. Harling ve P. Mandler, "From fiscal-military state to laissez-faire state, 1760-1850", *Journal of British Studies*, 32, 1, 1993, s. 1-34.
13. C. M. Clark, *Kaiser Wilhelm II*.

nun yerine, o birliğin güçlerinin çoğundan yoksun da olsa, belki de 1790'ın Fransız Yönetim Kurulu gibi bir tür yürütme konseyine sahip olmak istedikleri için, "monarşi ilkeleri"ne fazla güvenmiyorlardı.[14]

Ne var ki, bu olguların hiçbirinde yönetim ve kontrolün olmadığını varsayamayız. Devletin organlarının, bu geniş anlamında, toplumun her yerine yayılmış olduğu izlenimi uyandırıyorlar. Buna rağmen açıktır ki, "statishness"* 19. yüzyıl dünyasında çeşitli formlar alabilmekteydi. Michel Foucault'yu izleyen bazı tarihçilerin ve sosyal teorisyenlerin, devlet düzenlemesine tercihen artık *governmentality*'den bahsetmelerinin nedeni budur. Diğerleri, bilhassa antropologlar daha ileri giderek, çağdaş dünyadaki birçok insan için dahi devletin fikir olarak o kadar da zor bir olgu olmadığı öne sürmekteler. Devlet "orada"dır ve onun mistik gücü, varlığa çekici gelebilir ve bir çete patronundan karizmatik bir dini hareketin liderine kadar herhangi biri tarafından kendine mal edilebilir.

Bunlar yararlı teorik gelişmelerdir. 19. yüzyılda dünya nüfusunun büyük bölümünün deneyimlediği şey, devletin yekpare bir kâbus olarak baskısı değil, gitgide devletin dilini konuşan bir dizi otorite dizisidir. Çünkü devletin mevcut olmadığı yerlerde dahi, yerel ileri gelenler, ticari kuruluşlar ve siyasi hareketler gitgide sayılır, listelenir ve kayıtları tutulur oldu. Cecil Rhodes'in Afrika'nın güneyindeki madencilik ve arazi şirketleri muhtemelen çağın birçok hükümetinden daha fazla devlete benziyordu. İş gücünü örgütlüyor, kaynakları yokluyor ve haritaları üretiyorlardı. Jean Comaroff'un işaret ettiği gibi, misyonerler, birçok Güney Afrikalının 1914 öncesinde deneyimlediği sömürge hükümetlerinin en yakınındaki şeylerdi.[15] Binyılcı hareketler devlet gücünün dilini uyguladılar. Mesela, Taipingler kendilerini Ebedi Barışın Göksel Krallığı olarak ifade ettiler ve Amerikan Mormonları adil Utah hükümeti için devlet benzeri düzenlemeler oluşturdular.

Kıta Avrupa'sı ve Japonya dışında da devletin yükselişi çizgisel bir süreçte olmaktan çok uzaktı. 18. yüzyıl sonundaki İran'da Müslüman Şii din adamlarının gücü gerçekten arttı, hükümetinki ise azaldı. Bunun nedeni, İran'da, yeni gelen Kaçar yöneticiler dahil, yaygın aşiret temelli rejimlere sadece seküler otoriteler olarak bakılması ve önceki Safavi imparatorlarından miras kalan dini karizmadan yoksun ol-

---

14. Brogan, *Penguin History of the USA*, s. 209.

* Bu kavram ilk olarak Bayly tarafından kullanılmıştır. *Statishness*'ın Türkçe'ye tam olarak çevirisi "devletimsilik"tir. Anlamın kaybolmaması için burada orjinalini koruyarak veriyoruz. (y.h.n.)

15. Jean Comaroff, *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a South African People*, Chicago, 1985.

duklarına inanılmasıydı.[16] Bu gibi durumlarda, devlet, daha ziyade, istikrarı zamanla sarsılan ve zayıflayan bir tür çeşitli ve rakip çıkarlar dizisine benziyordu. Daha iyi belirlenmiş taleplere ve daha büyük tutarlılığa sahip Avrupalı sömürge devletleri olgusunda dahi, bu her zaman daha büyük etkinliğe neden olmadı. İngiliz Hindistan'ında ve Fransız Kuzey Afrika'sında, sömürge yetkililerinin önemini abartmak kolaydı. Sömürgeci güçler, 19. yüzyılın başından sonuna kadar bu toplumlardaki yargısal kararların sadece çok küçük bir oranının idrakinde olup gelirlerin de inandıklarından çok daha azına hakimdiler. Nüfus sayımları ve etnografik araştırmalar, uygulamada, hükümete rehberlik açısından bilim yöneticilerinin hobisi olmaktan daha öteye gitmeyen, çoğu zaman pek az etkiye sahipti. Uluslararası anlaşmalarla ve haritalarla düzenli eyaletlere bölünmüş de olsa Avrupa sömürge dünyasının tüm alanları, 1940'larda bağımsızlıklarının verilişinin tam da başlangıcına kadar, açgözlü Avrupalı finansal çıkarların, popüler isyanların, merkezi otoriteye direnişlerin ve yerel aşiret reislerinin pençesinde kalmaya devam etti. 20. yüzyılın ortalarında Afrika'nın birçok bölgesindeki sömürge devletlerinin yöneticileri tek bir küçük kulübeye kolayca yerleştirilebilirler.

Günümüz tarihçilerinin devletin gücüne dair mitleri, çoğu zaman 19. yüzyıl yöneticilerinin heveslerinden fazla yankı yapmıyor. İşçi sınıfı bilincinin artışına dair 1960'lar ile 1970'lerde geçerli olan mitlerin yerlerini değiştirdiler. Bu bölüm, devletin uluslararası seviyedeki talepleri, kaynakları ve sembollerindeki bazı genel örüntüleri anlamaya çalışmaktadır. Devlet aslında birçok yerde ve bazı dönemlerde gücünü ve otoritesini son derece genişletmiştir. Başka yerlerde ve bilhassa Avrupa dışında ise kâğıttan kaplandır ve aslanın cesedi sadece acımasız müteşebbisler ile yerel savaş şefleri için bal üretmektedir. Aslında önemli olan, devlet fikrinin karizmasıdır.

Bu durumda, başlangıçta, erken 19. yüzyıl Avrupa'sında Fransa ve Prusya'nın en iyi örneklerini oluşturduğu "statishness"in merkezi devlet dışında birkaç farklı biçiminin ayrımını yapabiliriz. İlk olarak, 19. yüzyıl Britanya'sı ve Birleşik Devletler'deki gibi, devlet gücünün yerel yönetici gruplar arasında oldukça geniş çaplı yayıldığı bir durum vardı. İkinci olarak, devletin resmi organlarının, toplumdaki işlevlerinin aynını tekrarlayan güçlü "öteki" ile karşılaştığı durumlar vardı. İslam hukuku ile Budist keşişliğin hakiki bir karşı-devlet olarak işlemeye

16. Cleveland, *History of the Modern Middle East*, s. 108-109; Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretative History of Modern Iran*, New Haven, 1981.

devam ettiği birçok Müslüman ve bazı Budist toplumda durum buydu. Bu kurumlar, bazen seküler otoriteyle işbirliği yapıyor bazen de yapmıyordu. Üçüncü olarak, hükümetin neredeyse tüm işlevlerinin, Kanada'nın kuzeybatısındaki Hudson's Bay Company veya Avrupa'nın Afrikalı şirketleri gibi tüzel kuruluşlarca yutulduğu durumlar vardı. Dördüncüsü, Afrika, Asya ve Pasifik'in büyük bölümünde iktidar sülale reislerinin veya yaş grubu mensuplarının elinde kalmaya devam etti ve de şef veya kral, onların iradesinin bir temsilcisi olmayı sürdürdü. Beşinci ve son olarak ise, kendileri için devlet gücünün geçmiş ve gelecek kralların hayalinden biraz fazlası demek olduğu aile temelli gezgin insanlar vardı.

MODERN DEVLET KÖK SALIYOR: COĞRAFİ BOYUTLAR

Bir önceki bölümde milliyetçiliğin yanı sıra tartışılan modern devletin yükselişinin klasik görünümü, onun Avrupa'daki gerçekliğidir. Yeni yönetim ve denetim biçimleri, emperyal yönetim organları tarafından veya Japonya olgusundaki gibi taklitçi alıntılar yoluyla daha sonra dünyanın geri kalanına ihraç edildi. Bu "yayılmacı model" hâlâ çok güçlüydü. Ancak sadece kısmi bir görünüm arz etmekteydi. Avrupa'nın batısında ve Kuzey Amerika'da modern devletin birkaç farklı çeşidi vardı ve egemenliklerini 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde dahi hiçbir şekilde kurmuş değillerdi.

Avrupa dışındaki dünya söz konusu olduğu kadarıyla, bazı erken modern monarşiler değişen ekonomik ve demografik koşullara şimdiden adapte olmaya başlamış ve 18. yüzyıl sonunda Avrupalı güçlerin genişlemesinin öncesinde de daha fazla müdahaleci hale gelmişlerdi. Japonya'da 1868 öncesi Tokugawa rejimi ile Moğol İmparatorluğu bu tarz siyasi oluşumlara örnektir. Kurdukları hükümet biçimleri, yenilerde ithal edilen Avrupa tarzlarının aşılanabileceği zemini sağlamaktaydı. Bu demek değildir ki, bu siyasi oluşumlar sorunsuz bir şekilde Batı tipi modern devletlere evirildiler. Buna rağmen orada zaten belirli bir hanedanın ötesinde, kamu otoritesi için çalışmaya alışık olan aile gruplarının mevcut olduğu anlamına gelir. Bu kişiler, bazen yerel reformcuların Napolyon Fransa'sı veya Bismarck Almanya'sı üzerine modellenmiş sömürge bürokrasilerinde veya devletlerde işe alınabilmekteydi. Mesela, Doğu Asya boyunca, hane halkı gruplarına, köy ve kasaba mahallelerine dayalı polislik, izleme ve gözetim sistemleri vardı. Bu durum, Tokugawa ve Qing yönetimindeki onlarca yıllık gayri merkezi hükümet süresinde dahi işlevselliğini sürdürdü. Bu tür kurumlar, 1870'den sonra modernleştirici rejimler tarafından yenilendi-

ler ve yerel seviyede hükümetler olarak kullanıldılar. Benzer şekilde, erken modern dönemde Müslüman ve Hint Müslüman Asya ile Kuzey Afrika'nın büyük bölümünde yaygın olan nakit temelli toprak geliri sistemi, sömürgeci veya yarı sömürgeleşmiş bağımsız hükümetlerin 19. yüzyılda yeni vergilendirme ve gözetim biçimlerini inşa edebilecekleri bir zemin sağlamaktaydı.

Modern devlet tarafından ilhak edilebilen ve dönüştürülebilen sadece arkaik kurumlar değil, arkaik ideolojilerdi de. Eski imparatorlukların çoğu "barbar" kavramına sahipti. Mesela, Vietnamca'da yabani terimi, Moi ile Vietnamca arasındaki sınırlar Fransız sömürgeciler tarafından dikkatle tanımlanmadan çok önce, etnik Vietnamca'nın hakimiyetine direnen tepelerdeki kabile insanları için geçerli olan, Moi idi.[17] Modern devlet, tıpkı bazı mahalli sızdırma ve cebir aygıtları üzerine inşa edildiği yerlerde daha etkin olduğu gibi, Avrupalı ırk ve medeniyet fikirlerinin güçlü dürtüsüyle, eski medeniyet ve barbarlık mefhumlarını da böylece ele aldı ve dönüştürdü. Dünyanın büyük bölümünde devletin önemli bir işlevi, bir zamanlar yerlilere ait olan topraklara el koymak, fethetmek ve arazi haklarını geri kazanmaktı. Mesela, Amerikalılar, federal hükümete kendi iç sınırlarında aşırı kuşkuyla bakarken, sadece dış sınırlarını genişleten Birleşik Devletler ordusu garnizonlarıyla federal mareşallerini görmekle çok mutlu oluyorlardı.

Birinci bölümde belirtildiği gibi, Batı Afrika'daki Asante'de, uzun zamandır, sömürgeleştirme öncesi Afrika devletlerinin özellikle sofistike bir biçimi olarak bakılmaktaydı. 18. ve 19. yüzyıllarda Asante yöneticileri, kendi haraç yöntemlerini öyle bir sistemleştirmişlerdi ki, tarihçiler bunu gerçek bir "bürokrasi" olarak tanımlamaktaydı. Asante zenginliğinin bir kısmı, Atlantik köle ticaretinden elde edilmiş olsa da devletin soyluluğu Kuzey Afrika köleleştirme sistemine daha arkaik tarzda katılıyor ve altın ve diğer yerel ürünleri ihraç ediyordu. Bu idari yapı, 1807'de İngiliz köle ticaretinin feshini atlatmak için yeterince esnekti. Asante, 19. yüzyıl sonunda iç çatışmalar ve daha fazla İngiliz baskısı karşısında dağılmış olsa da dikkate değer bir sicile sahipti.[18] Sahra altı Afrika'da ve Güneydoğu Asya da bulunan, değişen soy ve yaş kümesi esasına dayalı topluluklar ise aksine, modernleşmeci yöneticilerin merkezi kontrolüne daha az yatkındılar. En uç noktada, Afganistan ve Habeşistan'ın her ikisinin de, 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde yöneticileri, yabancı politikaları ve diplomatik ilişkileriyle birlikte,

17. Oscar Salemink, *The Ethnology of Vietnam's Central Highlanders: A Historical Contextualisation 1850-1930*, Londra, 2002.
18. Hopkins, "Asante and the Victorians."

devletleri vardı. Ancak her iki durumda da, bu topluluklarda insanlar için önemli olan şeylerin çoğu hâlâ yerel ileri gelenler, köy yaşlıları, *mullahs* [mollalar] ya da Hıristiyan din adamlarınca gerçekleştirilmekteydi.

Yayılmacı model hakkında varılması gereken ikinci bir nokta, yayılmanın, çalıştığı ölçüde, her iki yönde de işlediğidir. Bu, üstelik sosyal ve siyasi değişim üzerindeki küresel perspektifin değerini gösterir. Çoğu yerel liberal devlet adamının[19] korkusu, başlangıçta sömürgeci gücün özel ihtiyaçlarını karşılamak için gelişen ve bazen yerel hükümetlerin metotlarından uyarlanan devlet gücü ve hükümet biçimlerinin, yurtlarına geri gönderilebileceğiydi. Mesela, profesyonel kamu hizmeti ilk olarak Britanya Hindistan'ında ve sömürge topraklarında geliştirildi ve sonra Britanya'ya geri ithal edildi. Anglohindu kıtlık yönetimi veya kötü yönetim biçimleri, parmak izi gibi adli teknikler, sırayla İrlanda ve Britanya için uygulandı. Moğollar parmak izi kullanmazlardı ancak İngiliz yöneticilerce de uyarlanan ve sonra bizatihi Britanya'ya geri ithal edilen, kişinin karakteristiklerini tanımlama sistemlerine sahiptiler. Rus tarihçiler, kendi açılarından, imparatorluğun merkezi bölgelerindeki marazi sivil toplumları ezen deneyimin, saçaklardaki, devleti ve onun kuvvet acentelerini büyük bir boyuta şişirdiğini ileri sürmekteler. Barış zamanında dahi, Rusya'nın emperyal sınırlarındaki neredeyse üç milyon Kazak'ın, imparatorluğun başkentinde veya batı eyaletlerindeki itaati güvenceye almak için kullanılmış olabilecek 600.000 adam ve at sağladığı düşünülmekteydi.[20] Fransız devleti ve ulusunun geleceğinin vizyonerleri, Kuzey Afrika'nın sömürgeleşmiş insanlarına, çoğu zaman, zayıflamış ve düşüşte olan iç nüfus olarak gördükleri şeye gerçek dayanıklılık ve bürokratik rasyonalitenin gerekli inşasını sağlamak için bel bağlamaktaydı.[21]

KLASİK AVRUPA DEVLETİ TÜRLERİ

19. yüzyılın başları ve ortalarında, devlet gücünün ayırt edilebilir biçimleri bazı geniş coğrafi sektörlerde gruplandı. Bu kısım, Avrupalı devletin coğrafi genişleyişini ele almaktadır. Bu devletin klasik özellikleri merkezileşme, gelirin vergilendirilmesi ve silahlandırılmış bir vatandaşlık fikriyle bağıntısıdır. Avrupa'da bir ülkede askeri devlet biçimlerinin gelişmesi komşuları arasında zincirleme bir etkiye sahipti.

19. Miles Taylor, *The Decline of British Radicalism 1847-1865*, Oxford, 1995.
20. Hosking, *Russia, People and Empire*.
21. Bkz. örn., C. Soleillet, *L'Avenir de la France en Afrique*, Paris, 1876.

Napolyon Yasalarıyla, merkezi idareyle ve yirmi yıllık bir savaş için milyonlarca erkeği yetiştirme deneyimiyle tahkim edilmiş Fransa, Avrupa'da başlangıç noktasıydı. Ancak Napolyon savaşlarının değdiği tüm Avrupa rejimleri bir dereceye kadar yeniden oluşturuldu. 1815'den sonra İtalya'nın kuzeyine hükmeden Avusturyalılar, 1802'de Napolyon'un yardımcılarının kurduğu bölüm, mahalle ve komün sistemlerinin çoğunu alıkoydular.[22] Almanya'da askeri seferberlik başlangıç güdüsü oldu ancak 1789'un yeniden yapılanan Alman devletlerinin çoğu savaştan sonra dahi bir rasyonelleşme sürecini devam ettirdiler ve daha geniş bürokrasiler geliştirdiler. Alman örüntüsündeki devlet modernleşmesi, ne var ki, 1871'de Alman İmparatorluğu'nun oluşumundan sonra dahi federal özelliklerini muhafaza etti. İspanya'da siyaset, yüzyılın ortalarında parlamenter liberaller ile Karlist "irticacılar" arasındaki uzun mücadeleyle ziyan edildi. Siyasetçiler, ister hükümran milli meclisin iradesini ister kralın ve Kilise'nin davasını benimsesinler, hepsi merkezi idarenin rolünü genişletme ve bürokrat sayısını kabartma eğilimindeydi. Sistemin çelikten çerçevesi, İspanya ulusal yaşamının büyük bölümünün etrafında döndüğü muhtelif yerel yönetimlere içişleri bakanı tarafından uygulanan kontrole dayanmaktaydı.[23] Rusya ile Avusturya'daki merkezi kamu hizmetleri, soylu grupları temsil eden bölgesel ve yerel güçlerle çoğu zaman çatışma halinde olmakla birlikte, 19. yüzyıl boyunca hızla yayıldı.

Bu örüntülere, düşünüldüğü gibi, Britanya, İngiliz sömürgeleri ve Birleşik Devletler, çok farklı nedenlerle de olsa, karşıt şeyler sundular. Resmi olarak, merkezi hükümetin gücü bu durumlarda kıta Avrupa'sında olduğundan daha az gelişti. 18. yüzyıl savaşları sırasında dahi yeni taleplerle uğraşan geleneksel yerel idari kurumlar, fazla genişletilmeksizin onlara eklendiler.[24] Kamusal tartışmalara, yüzyılın sonuna kadar devlet müdahalesini küçümseyen liberal teorisyenler hakim oldu. Gerçi bu, devletin gayrı merkezileştirildiği, yani çeşitli sivil toplum ve yerel temsil organizasyonları vasıtasıyla işleyeceği anlamına geliyordu, hiç olmadığı anlamına değil. Merkezi bürokrasisinin boyutu fazla genişlemediyse de 19. yüzyıl İngiltere'si, merkezi hükümetin olmaması durumunda *statishness* yahut "governmentality"nin mevcudiyetinin kesin bir göstergesi olarak, vergilendirmede büyük

22. Davis (Der.), *Italy*, s. 54-61.
23. Carr, *Spain*, s. 98-99; 370; 477.
24. Joanna Innes, "The domestic face of the military fiscal state in eighteenth-century Britain", Lawrence Stone (Der.), *The Imperial State at War: Britain from 1689-1815* içinde, Londra, 1990, s. 96-127.

miktarlarda para toplamayı ve de büyük ve etkili bir deniz gücünün sürekliliğini sağlamayı başardı.[25] Dominyonlarda devlet, 1870'den sonra göçü örgütlemede ve refahı sağlamada Britanya'dakinden çok daha fazla, bütünüyle etkin hale geldi. Ne var ki, Avustralya birliği 20. yüzyıla kadar ortaya çıkmazken, hükümetin işleri hâlâ büyük ölçüde yerel hükümetler tarafından yapılmaktaydı. Birleşik Devletler'de federal hükümet, İç Savaş ve I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki yıllar dışında, vergi toplama yetisini geliştiremedi. Birleşmiş Devletler silahlı kuvvetleri yüzyıl süresince hayli gayrı merkezi olmaya devam etti. Yine de, bilhassa devlet seviyesinde, Amerikan hükümetinin zayıflamış organları, vatandaşları sayıp sınıflandırmaları, gelişmeyi ve medeniyetin ortak ilkelerini uygulamaları anlamında "statishness" ve" governmentality" karakteristiklerini edinmiş bir dizi yasal ve gönüllü kuruluş tarafından "sağlamlaştırıldı."

Amerika kıtasının başka yerlerinde siyasi liderler, sadece sınırlı bir başarıyla da olsa, kıta Avrupa'sı modeline benzemeye çalıştılar. İspanya ve Portekiz tahtlarının hükümlerinin bir zamanlar mevcut ve güçlü olduğu Meksika Vadisi, Brezilya sahil şeridi ya da Şili ile Peru'nun kıyı ovaları gibi yerlerde bağımsızlık sonrasında asker hakimiyetinde rejimler ortaya çıktı. 1864-1867 ve 1911-1915 Meksika devrimleri, Avrupa devrimlerinde olduğu gibi, yerel liderlere kayda değer güçler oluşturdu. Hinterlantta ise, Creole ileri gelenleriyle Kızılderili köylerinin şefleri merkezi gücün gelişimine sürekli olarak sekte vurdular.

İngilizler ve Amerikalılar evdeki devlet hakkında kararsız iken, onu genelde sömürge hakimiyetlerine ve dışarıdaki nüfuz alanlarına ihraç etme peşindeydiler. Pasifik'te bu durum, önceden oldukça gevşek ritüel hakimiyeti mefhumlarının veya "yüksek krallık"ların hüküm sürdüğü yerlerde güçlü bir yetkiye sahip tüccarlara, misyonerlere ve gemi kaptanlarına uygun düşüyordu. Yerel liderler, hevesle meşruiyet damgası kazanmaya çalışmaktaydılar. 1830'lar ve 1840'larda Tonga'nın "Kral George"u hakimiyetini ilan etti, İngiliz birliği bayrağını da kattığı bir ulusal bayrak uydurdu ve artık tebaası addettiği insanlardan zorla vergi toplamaya başladı.[26] Yüzyılın sonralarında Batı Sudan'da Fransız memurlar, toprak denetimi ve düzenli vergi mefhumlarını ilk defa etkili şekilde getirerek yerel krallar arasında hamilik oluşturmaya çalıştılar.

---

25. Daunton, *Trusting Leviathan*.
26. Jane Samson, *Imperial Benevolence: Making British Authority in the Pacific Islands*, Honolulu, 1998, s. 48; 65.

MELEZ AVRASYA DEVLETİ BİÇİMLENİYOR

Batılı devlet formunun kilit, hisse senedi ve namlu ihraç ettiği yerler, bu son vakalardı. Yine de ilk kısımda ima edildiği gibi, bu formun, zaten oldukça kuvvetli şekilde dikkat çekici ve özerk gelişim sürecindeki yerel devlet biçimleriyle, çok çeşitli yollarla birleştiği veya çekiştiği diğer alanlar da vardı. Bu nedenle de, daha merkezi devlet biçimlerinin 19. yüzyılda hızla geliştiği ikinci sektör, Güney ve Doğu Asya'da idi. İki temel form mevcuttu. Doğu Asya'nın büyük bölümünde, resmi olarak eğitilen ve seçilen bürokratlarıyla Çin tarzı bir mandarin idaresi halihazırda mevcuttu. Asyalı büyük devletler, en azından topraklarının bazı kısımlarında yerel seviyede nispeten yoğun bir devlet kurumu kümesi meydana getirerek, vergilendirme ihtiyacını zaten karşılıyor, iç isyanlar ve dış baskılarla mücadele ediyordu. Karakter itibariyle biçimsel açıdan daha militer olmasına rağmen, Japon "feodal" rejimi köy seviyesinde güçlü bir biçimde varlığını sürdürdü ve hükümetin okuryazar unsurlarından yararlandı. Çin ve Japon yetkilileri, mesela, yolculuk eden köylülerin kendileriyle yazılı kâğıtlar taşıdığında ısrar ederek, işçi hareketlerini kontrole kalkıştılar. İran ve Güney Asya'da ayrıca Pers, Hint-İslam bürokrasileri ortaya çıktı. Pek de homojen topluluklar olmadıkları için bürokratların genel olarak yerel toplumlarda daha az nüfuzu vardı. Büyük toprak sahibi kodamanlar veya aşiret reisleri kendi yönetimleriyle kraliyet merkezlerinin gücünü bölmekteydiler. Ancak burada dahi sömürge öncesi yönetimler, nüfus sayımları vasıtasıyla hane halkı sayılarının ve bazen de farklı mesleklerin ve kastların hesabını tutuyordu.

Ne var ki, İran ile Japonya arasındaki *kavisin* tamamında modern devlet biçimlerinin hızlı gelişimini canlandıran, Avrupa imparatorluklarının genişlemesiydi. 1780 ile 1820 arasında türeyen yeni krallıkların hepsi, yerel kırsal vergilendirme veya kiralama biçimlerini çağın Avrupa'sının savaşma yeteneği ve kapitalist para hırsıyla birleştirmeye çalıştılar. Onların en başarılıları, efendiler ile köylüler arasındaki veya eski bürokrasiyle köylüler arasındaki eski ilişkileri, gelişim amaçlı arazi geliri fonu oluşturmak için yeniden biçimlendirdiler. Ranjit Singh'in Pencap'ı (1801-1839),[27] 1826 sonrasının budanmış Burma krallığı,[28] Vietnam ve Tayland[29], hepsi, şu ya da bu ölçüde, daha muntazam bürokrasiler, modern ordular, düzenli nüfus sayımları ve arazi incelemeleri geliştirmeye giriştiler. Her durumda, Avrupa ve Asya hükümetlerinde

27. Grewal, *Sikhs of the Punjab*.
28. Myint-U, *Making of Modern Burma*.
29. David K. Wyatt, *Thailand: A Short History*, New Haven, 1984; *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of Chulalongkom*, New Haven, 1969.

hizmet deneyimine sahip bir hizmet havuzundan yararlandılar ve onu geliştirdiler. Büyük ölçüde de Doğu Hindistan Şirketi'nin Batılı bir Avrupa devleti gibi vergilendiren ve sayan ancak birçok sosyal işlevin yerel idareciler ve toprak ağaları grupları tarafından tekelleştirilmesine izin veren melez siyasetinin getirdiği baskıya tepki vermekteydiler.

İllüstrasyon 7.1 – Devletin alt basamakları: Çinli bir bölge muhtarı, Wei Hai Wei, yaklaşık 1909. A. H. Fisher fotoğrafı.

Savaş hali, aslında devlet biçimlerinin ortaya çıktığı zorlu bir tecrübe formu sağlıyordu. Çin'e 1882'deki İngiliz saldırısının sona ermesinden önce dahi, Çinliler Batı teknolojisini kendilerine mal etmeye başlamışlardı. 18. yüzyılın Qing yöneticileri Cizvitlerin silah döküm becerilerini değerlendiriyordu. İngiliz ve diğer güçlerle boy ölçüşmek için bir devlet ve ordu meydana getirme aciliyeti, 1860'lara gelindiğinde hiç değilse saraydaki bazı kişiler tarafından netlikle anlaşılmıştı. Son zamanlardaki tarihçiler, geç dönem Qing devletinin, eski mandarinlik otoritesini yeni Avrupa askeri ve mali metodolojileriyle ve mandarinliğin görüş alanını genişletme otoritesiyle bir araya getirmekle, pek de kötü bir iş yapmadığını ileri sürmeye başladılar.[30] İngiliz Ge-

30. M. Rankin, *Elite Activism and Political Transformation in China*, Cambridge, Mass., 1993.

neral George Gordon, Taiping'le dövüşmesi için Qing tarafından istihdam edildi. Ne var ki, Qing'in sorunu, Çin'in büyük tarımsal kaynaklarının doğrudan kontrolünü kaybetme ve nispeten sınırlı deniz gümrüğü gelir kaynaklarına el atmaya mecbur edilmesiydi. 1850'lerde son Tokugawa *shogun*'ları, oldukça büyük bir başarıyla, Batılı uluslarca geliştirilen teknikleri incelemeleri için Birleşik Devletler'e ve Avrupa'ya temsilciler gönderdiler. Rusya biçiminde genişleyen Avrupa devletinin doğu sınırlarıyla İngiliz Hindistan devletinin batı sınırları arasında sıkışıp kalan İran Kralı Nasıreddin Şah (1848-1896), idari bir akademi kurma çalışmasının yanı sıra, küçük bir sürekli ordu ve Rus yönetiminde bir Kazak tugayı meydana getirdi.[31] Onun buradaki modelleri, çar yanlısı ve İngiliz Hint imparatorluklardı ancak köylülerle göçebelerden düzenli bir geliri güvenceye almaya teşebbüs etmekle, eski İran devlet geleneğinden de yararlandı.

MODERNLEŞEN MÜSLÜMAN DEVLET VE ÜRÜNLERİ

19. yüzyıl başlarında basil gibi hızla yayılan modern devletler oluşturma özleminin sonuncu büyük bölgesi, "merkezi" İslam dünyası ve Afrika'nın kuzeyi ile doğusu idi.[32] Üstelik burada, melez bir form gelişti. Bu, Bizans-İslam saltanatı mefhumunda vücut bulan otoriter bir yönetim türü ile Batılı despotik "ilerleme" fikirlerinin bir bileşimiydi. Bu bölge boyunca yayılan ıslah edilmiş Osmanlı yönetim tipleri, daha önce tartışılan Doğu ve Güney Asya devletlerinden oldukça farklı özelliklere sahipti. Birincisi, ister resmi bilgin sınıflar (*ulema*) ister Sufi mistik aşiretler olsun, dini kurumlar, onunla huzursuz bir işbirliği veya çekişme içinde kalmak yerine, bu sektördeki melez devletin yapısına kaynadı. Yeni bürokrasiler belirgin bir İslami ruhu muhafaza ettiler. İkincisi, yöneticiler köylü mülkiyetini ve üretimini teşvik etmeye yöneldiler. Daha doğuda durum her zaman böyle değildi. Üçüncüsü, devlet, tedarik sistemi vasıtasıyla tüccar gruplarının doğrudan kontrolüne güvenmeyi büyük ölçüde sürdürdü. Merkezi Osmanlı eyaletleri, 18. yüzyılda merkezi gücün bir miktar azalmasına rağmen, Roma ve Bizans modellerini takip ederek, her zaman oldukça dikkatle yönetildiler. 1800'e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu, kendisi sadece kısmen ıslah edilmiş bir Rusya'ya yenilmenin yorgunluğu içindeydi. Yöneticiler daha uzak Arap ve Balkan vilayetlerini modernleştirmeye çalışma kararı verdiler. Yeni

31. Cleveland, *History of the Modern Middle East*, s. 110-112.
32. Bu eser klasik bir çalışma olmayı sürdürdü: Roderick H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963.

Fransız ve İngiliz deniz gücünün Napolyon savaşlarında doğrudan deneyimi, az sayıda reformcu yöneticiyi, imparatorluğun bağımsızlığını muhafaza etmek için bütün bir devlet aygıtını ve orduyu yeniden inşa etmeyi düşünmeye zorladı. Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) bunun sonucundaki reformları, devletin eski hukuki, askeri ve idari yapısının büyük bölümünü feshetti. Bilhassa reformcular, yeniçeri birliklerini silip süpürdüler ve imparatorluğun baş dini liderinin mevkiini bürokratik bir makam haline getirmeye çalıştılar.[33] Ne var ki, süreci son hızla ilerleten, sultanın sözde sağ kolu Mısır valisi Mehmet Ali ya da Muhammed Ali oldu. Muhammed Ali, eskinin "köle-yönetici" Memlük birliklerini yerle bir etti; topraklarına da askeri ve siyasi gelişim için bir fona dönüştürmek üzere el koydu. Fransız örneklerinden yararlanarak, askeri ve idari bir akademi kurdu ve Avrupa tarzı yeni bir askeri birlik oluşturdu. Muhammed Ali elinden geldiğince İslami yargı alanını kendi idari mahkemesine dahil etmeye çalıştı. O ve halefleri, bu yeni devlet biçimlerini Arabistan'ın Hicaz kıyılarına, Levant'a ve Sudan'ın içlerine yaymaya çalıştılar.[34] Daha önce belirtildiği gibi, onun rejimi, pamuğu bir devlet ürünü olarak geliştirmeye de gayret etti.

Mısır'ın dalga dalga ilerleyişi, komşuları üzerinde zincirleme bir etkiye sahipti. 1848'de Mısır ordusuna yenilen Etiyopyalı bir eyalet valisi olan Tewodros, Mısır'ın askeri tekniklerini taklit etmeyi başardı ve 1855'de taht yolunda mücadele etti. Daha sonra soylularla Kilise'nin topraklarına el koyarak Muhammed Ali'nin planını izledi ve kendi vergi tabanını arttırdı.[35] Sonraki yirmi-otuz yılda devletin Kuzey Afrika'daki bu ilerleyişi, kolayca tersine dönebilir olsa da kayda değerdi. Batıya doğru, Kuzey Afrika Magrib ülkelerindeki yarı Osmanlı bölgesel güçler de Muhammed Ali'nin devlet inşa politikasını taklide başladılar. Bu uygulama, 1830'da Fransızlar Cezayir'i işgal ettiğinde bir hayatta kalma meselesi haline geldi. Cezayirli lider Abdulkadir, Kadariyya Sufi tarikatı arasındaki yandaşlarını, istilaya direnmek için seferber etti. Ayrıca Fransız gücüne karşı uzun bir direniş sergilediği 5.000 kişilik disiplinli ve iyi silahlanmış bir savaş gücü de oluşturdu.[36] Tripoli ve Fas yöneticileri de dikkate alıp aynısını yaptılar. Tunus'ta Hayreddin Paşa, Tanzimat reformcularına özendi ve merkezi bir dev-

33. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 30-60.
34. Cleveland, *History of the Modern Middle East*, s. 71-75; al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*.
35. Iliffe, *Africans*, s. 166.
36. Charles-Robert Ageron, *Modern Algeria from 1830 to the Present*, Londra, 1991; Jamil Abun-Nasr, *A History of the Mahgrib*, Cambridge, 1971.

let bürokrasisi getirdi.[37] Tüm bu liderler, 18. yüzyılda bölük pörçük tarzda zaten gerçekleşmiş olan devlet inşası modeline kaldığı yerden yeniden başladılar. Ancak şimdi model daha belirgin ve kendini koruma ihtiyacı daha büyüktü.

Müslüman Batı Afrika'da devlet, elit okuryazarlığıyla ve pürist İslam'ın yayılmasıyla ittifak halinde ileriye süzüldü. Bu durum, öğretmen, okuryazar ve devleti sonradan Fransa ile çatışmaya giren, devlet kurucusu Hacı Ömer'in kariyerinde sergileniyor. Doğmakta olan bu İslami toplum ve hükümet için kitapların ve okuryazarlığın önemi gayet açıktı. Bir tarihçi şöyle kaydediyor:

> Bir keresinde, Jegunko köyü yakıldı ve üç oda dolusu [dini] kitap yok edildi. Bu olurken Ömer kederlendi ve yangında kendisi de ölmek istedi. Yakılan malları umursuyor değildi, mesele sadece elyazmalarıydı. [...] Ömer, Tanrı'ya sığındı. Küçük kardeşinin oğlunu, yenilerini yaptırtmak için ciddi miktarda para ve kağıt ile Timbuktu'ya gönderdi.[38]

ADALET TALEPLERİ VE GÜÇ SEMBOLLERİ

Bu bölümün geri kalanı, nerede ve neden çok başarılı bir şekilde geliştiğini değerlendirmek amacıyla, modern devletin taleplerini, kaynaklarını ve yönetim araçlarını göz önüne almaktadır. Devletin tutkuyla büyüdüğü bir alan, dünya nüfusu üzerinde teorik ve yasal hakları ile yerleştirebildiği semboller silsilesi idi. 19. yüzyıl kamu otoriteleri, 18. yüzyılın Avrasya askeri despotizminde dahi eşi görülmemiş ölçüde, eski rejim altında vücut bulmuş ya da doğuştan olarak görülen statüler oluşturma ve zorlama yetisinde olduklarını ileri sürmekteydiler. İnsan Hakları Beyannamesi, çoğu zaman devletin sonradan yeni yöntemlerle düzenleme ve denetlemeye kalkıştığı bir haklar beyannamesinden fazlası değildi. İlk prensiplerden başlayarak, yaşam ve ölüm hakkı ve diğer sert cezalandırmalar insani sorunların en temel olanlarıydı. 1780'den sonra devlet, ölüm kalıma hükmetme hakkını küçük prensliklerin, yerel yargı alanlarının ve kabilesel grupların ellerinden almak için uluslararası boyutta uğraştı. "Kendi" toprağının sakinlerinin tamamını ortak bir zeminde koşullara tabi kılarak, eski rejimler için kritik öneme sahip statü ve şeref farklarını sarsmaya girişti. Aslında adalet ve ceza kontrolü, her yerde devletin bu vesileyle kendi haklarını tanımlamak istediği bir mesele haline gelmişti. Yerel ve cemaatsel tahkim ve intikam biçimleri gitgide gayri meşru ve sivil

---

37. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 21-22.
38. David Robinson'da zikredilen, *The Holy War of Umar Tal: The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century*, Oxford, 1985, s. 114-115.

toplum sınırlarının dışında addedilerek, devlet teorisyenlerince geçersiz kılındı. Böylece, bir önceki yüzyıl kadar geç bir zamanda dahi pek çok toplumun normal işleyiş özelliği olan, kalabalıkların kan davası, düello ve ahlaki intikamı damgalanıp suç haline getirildi.

Müslüman dünyada büyük yetkiler geleneksel olarak yerel muhtarlara veya Şeriat'a uygun olarak adalet yönetimindeki mahkeme kalemlerine bırakılmıştı. Cinayet ve diğer menfur suç hallerinde ölüm talep edip etmemeye akraba grupları karar verebilmekteydi ve çok uzak yerlerde hükümdarın kararına pek yer yoktu. 1839 ertesinde Osmanlı "Tanzimat"ının yukarıda değinilmiş olan ikinci büyük dalgasını takiben, merkezileşen adalet sistemi daha fazla kontrol talep etti ve yerel mahkemelerin yetki alanını kemirmeye başladı. Yeni medeni kanunun ruhu İslami olmayı sürdürdü ancak uygulanması için Avrupa tarzı bir Adalet Bakanlığı'na sorumluluk verildi. Mısırda, hıdiv yönetimi Fransız çizgisinde yargı mahkemeleri kurdu.[39] Bu mahkemeler, kendi vatandaşlarını ve (sözde kapitülasyonlardaki) bağımlılarını yargılamak için Avrupa baskısıyla kurulanların yanı sıra, yüzyıl ilerledikçe İslami yargıçların yetkilerini ve ücretlerini aşındırdılar. Bu durum, I. Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu milliyetçiliklerini zaten bölmüş olan ulusal devletlerin seküler ve teokratik yorumları arasında gerilime neden oldu.

Devletin yeni iddiaları, şimdi Avrupalılarca doğrudan yönetilen Müslüman, Hindu ve Budist toplumlarda, eşit derecede geniş kapsamlıydı. Burada sömürge yöneticileri, kendi yaşam ve ölüm hükmü ve kayda değer cezalandırma hakkı tekellerini savunmanın peşindeydiler. Kırbaçlama ve uzuv kesilmesi gibi daha küçük cezalar, "medeni" insanlar için daha kabul edilebilir addedilen ipe çekme, sürgün ve hapsetme lehine men edilirken, cemaatler, cinayet durumlarında kan parasını sürdürüp sürdürmeyeceklerine karar verme haklarından tedrici olarak mahrum edildiler. Avrupalı yöneticiler tarafından kendi topraklarında işletilen İslami yasalar, uzlaşma nedenlerini ve daha önceki sistemlerde mümkün olan özel yargı hükümlerini geniş ölçüde ortadan kaldırdı. İngiliz Hindistan'ında bu değişiklikler, önceki Moğol İmparatorluğu'nun Hindu tebaasının hukuki statüsünü ve öz imajını da önemli ölçüde etkiledi. Hükümdarlar çoğu zaman, Brahmanlara ölüm cezası verilmesini yasaklamış olan kadim Hindu kanun yapıcıların ruhuyla davranırdı. Hindu cemaatleri sıklıkla kız bebek katlini, nadiren de kocasının cenaze ateşinde dul kadını da yakma göreneğini uygularlardı. Bunların ikisi de düzgün bir toplum için nefret edilecek şeyler olduklarını beyanla, İngiliz hükümetinin durdurmaya çalıştığı

39. Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 439; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*.

uygulamalardı.[40] Japonya'da da aynı şekilde 1870'lerin Meiji rejimi, daha önceden büyük kodamanların alanındaki yerel yargı organlarınca verilen cezaları rasyonelleştirmek için adım attı.[41]

Devletler, evlilik ve miras etrafında dönen sivil görenekleri kendi iradelerine boyun eğdirmek için daha sıklıkla müdahaleye çalıştılar. 19. yüzyıl idarecileri, kendilerinin soylu ailelerde onaylamadıkları, mahkeme yoluyla evlat edinmeleri dışlayarak belirgin soy çizgilerini tercih ediyor ve İngiliz dünyası olgusunda, büyük oğlun öncelik hakkı üzerinde ısrar ediyorlardı. Bazı idari sistemlerde, yerel örf ve adet hukuku belirgin şekilde desteklendi ancak buralarda dahi sistemleştiriliyor ve daha kapsamlı bir hukuki yapıyla daha sağlam şekilde uyumlu hale getiriliyordu. Doğu Hint Adaları'nda Hollandalılar, Leiden Üniversitesi'nin şarkiyatçılarının bilge işgücünü angaje ettikleri karmaşık bir *adat* yahut örf adet hukuku sistemi geliştirdiler.[42] Ancak eski tarz hukukçulara imkân tanıyan bağımsız yargının büyük bölümünü ortadan kaldırdığı ve farklı gruplara müsamahasız haklar ve cezalar dayattığı için *adat* ne gelenekseldi ne de örf adetle ilgiliydi.

İllüstrasyon 7.2 – Gündelik haliyle "sömürge devleti": Yeni Gine'nin İngiliz valisi gezintide, 1876. J. W. Lindt'in fotoğrafı.

40. Radhika Singha, *A Despotism of Law: Crime and Justice in Early Colonial India*, Delhi, 2000.
41. Totman, *History of Japan*, s. 296.
42. Ricklefs, *History of Modern Indonesia*.

Avrupa'da, 17. ve 18. yüzyıl devletleri yerel gruplar ile kodamanların bilhassa yaşam ve ölüm meselelerindeki yasal haklarını çiğnemek için zaten sert mücadeleler vermişlerdi. 19. yüzyıl idarecileri ve hukukçuları, burada da rasyonelleşme ve reformlar için bir plan yapmaya koyuldular. Napolyon Yasası ve Avrupa'nın her yerindeki taklitleri, tüm tebaa için ortak hak ve görevler, zahmet ve cezalar şartı koşma arayışındaydı.[43] Farklı grupların hak ve ehliyetsizlikleri kaldırıldı. Rusya ve Güney Avrupa'da bu durum çok yavaş meydana gelse de ruhban sınıfı bağışıklıklarını büyük oranda kaybetti. Yahudiler vatandaş kılındı ve günbatımı sonrası onları gettolara mahkûm eden ve kendi topraklarını yahut oy kullanmayı onlara yasaklayan kurallar büyük çapta ortadan kaldırıldı. İngiltere ve İrlanda'da, yasal reformlara 1830 sonrasında Yahudilere, Roma Katoliklerine ve Anglikan olmayan Protestanlara yavaş da olsa tanınan bir ofis tutma hakkı imtiyazı eşlik etti. İnsanlar yasal olarak benzer iddiaların konusu haline gelmeye ve devlet açısından benzer hakların sahipleri olmaya başlayınca, gitgide kendi ihtilaflarına bakmaları için geniş bir eğitimli hukukçular grubuna ihtiyaç duyar oldular. Hukukçular da buna mukabil, sivil toplumun içinde ve onun taleplerini kolaylaştırmak ve meşrulaştırmak için çalışan, devletin dublörü haline geldiler.

Michel Foucault'un mükemmelen ileri sürdüğü gibi, düzenlenmiş hapis cezası sistemleri, eski rejimlerde yaygın olan daha kamusal ve çoğu zaman daha acımasız cezalandırmaların resmen yerini almıştır.[44] Toplumdan uzaklaştırılmak, dünyanın büyük kısmında toplum içindeki vahşi cezalandırmanın yerine geçti. Gitgide, devletler kararnameler yoluyla, antisosyal olarak görülen bazı davranış tiplerini, ki aralarında kürtaj, bebek öldürme, homoseksüellik, ruhsatsız silah bulundurma, acımasız sporlar, iki eşlilik ve iş haftasında aşırı alkol tüketimi de var, damgalayan ve cezalandıran yasal formlar aracılığıyla meclisleri iteleyerek mevzuat yürürlüğe koydular. Tüm bu meselelerde idareciler, kendilerinin ve kendi tebaaları olan halkın medenileştirmesi ve çekip çevrilmesi yolunda genel bir arzuyu ifade etmekteydiler. Bununla birlikte, bu çok yasal, hukuk ve ahlak üzerine, giderek artan halka açık bildirilerinde, yerel kilise cemaatleri ile daha önceki zamanların dar görüşlü kamuoyunun anlamı olarak gördükleri alanlara, kendilerinin müdahale haklarını da beyan etmekteydiler.

---

43. Lyons, *Napoleon Bonaparte*, s. 94-103.
44. M. Foucault, *Discipline and Punish*, Çev. Alan Sheridan, Harmondsworth, 1979.

Bu kısım daha ihtiyatla sonuçlandırılmalıdır. Kanun yapmak için can atmak ile infaz aynı şey değildir. Birçok toplumda devlet, basitçe, yenilerde lanse ettiği şiddet tekeli taleplerini yürürlüğe koymak gücüne yahut kararlılığına sahip değildi. Aynı şekilde, yerel cemaatler, kodamanlar ve dini otoriteler de devletin müdahale etme meşruiyetini reddetmeye devam ettiler. Hegel'in yüksek tasavvurlarına rağmen Alman *Reich*'ı, kendi Yahudi vatandaşları için hiçbir zaman eşitlik elde edemedi.[45] Adalet, dünyanın her yerinde hâlâ hükümet görevlilerinin kontrolü dışında dağıtılmaktaydı. İrlanda'da kötü toprak sahibi addedilenlerin suikast ve boykotları, dünyanın birçok yerinde cadı cinayetleri ve Birleşik Devletler'in güney eyaletlerinde beyazların şerefini ihlalle suçlanan siyahların linç edilmesi söz konusuydu. Önemli alanlarda, devletin hak ve talepleri pek de genişletilmemişti. Çin'de, 1900 kadar geç bir tarihte, kimilerince mesafeli, Mançu yahut Batılı güçlerin piyonu olmakla damgalanan emperyal bürokrasi, yerel eşraf, bölge komutanları, hatta gizli topluluklar lehine güç kaybetti. Yerel elitler, ayaktakımının talep ettiği yerlerde uygun cezalar verdi; 1900'ün Boxer asileri, rahipler ve diğer Avrupalıları öldürdü. Bu yabancılar, merkezi rejimin son zamanlardaki zayıflığı nedeniyle, düzgün bir toplumun normlarını ceza görmeden ihlal ettiler. Güçlü bir merkezi rejim olmaksızın refaha kavuşmuş görünen Birleşik Devletler'de, Birliğin eyaletleri, kendi kanunlarını yapma ve yürütmede günümüze kadar çok önemli haklar sağladılar. Yüksek Mahkeme'nin nadir müdahalelerine rağmen adalet yerel olmayı sürdürdü. Burada, federal ve eyalet hükümeti, başkan, kongre ve mahkemeler arasındaki bölünmeyle parçalanmış olan devlet gücü, cemaat ve özgürlük adına şiddetle direndi; kimi zaman da yerel patronlarca iyi bir şekilde kullanıldı.[46] Merkezi hükümet fikri, sömürge valileri zamanından beri çevresinde asılı duran yolsuzluk kokusunu asla kaybetmedi.

Eski Avrupa sömürge topraklarındaki devlet, milliyetçi elitlerce çabucak hizmete zorlanmasına rağmen yerel ve kendilerini idare eden cemaatler üzerine bir yabancı ve beyaz dayatması olma lekesini hâlâ taşımaktaydı. Çağdaş radikallerin ve cemaatçilerin yenilenen bir gayretle dile getirdiği feryat buydu. Sonuçta modern devlet, İslam dünyasında Şeriat'ın, ilahi yasaların, eski dini ve hukuki kurumlarının yerini almadı ancak yan yana yaşamaya devam ettiler. Dinin talepleri periyodik olarak, sadece kısmen, meşru bir devleti bastırdı. Bu durum, Kaçar ve (1927 sonrası) sonradan da Pehlevi hanedanlarının, tebaaları

45. C. M. Clark, *Kaiser Wilhelm II*.
46. Brogan, *Penguin History of the USA*, s. 399-402.

gözünde kısmi bir meşruiyetten fazlasını sağlamakta başarısız oldukları İran olgusunda en radikal biçimiyle görülmektedir. Avrupa'nın güney ve doğu kısımları ile Afrika dahil dünyanın geri kalanının büyük bir bölümünde, devlet kurumları, değişken bir soy ittifakları ve iddialı yerel kodamanlar denizinin yüzeyinde dönüp durmaya devam ettiler. Devletin paradoksu da bu idi: her zaman sınıfların, yerel güçlerin ve hiziplerin üstünde durdu, buna rağmen her zaman da onlar tarafından nüfuz edilebildi ve el konabildi.

DEVLETİN KAYNAKLARI

Ne var ki, devlet, bu aydınlatıcı ve önemli istisnalara rağmen 1914'ün dünyasında potansiyel olarak 1780'dekinden çok daha güçlü bir konumdaydı. Kendi vatandaşlarına ve diğer devletlere karşı öncekilerden daha fazla kişiyi, daha fazla otoriteyi, daha fazla kaynağı ve daha yıkıcı gücü, daha sonraki bir tarihe göre büyük ölçüde harekete geçirebilmişti. Hepsinde olmasa da birçok alanda, insan gücü ile para kaynaklarının daha etkin kontrolünü elde etti. Otoritesini icra etmek için yeni semboller kullanması mümkün oldu ve de bu işlerde ona yardımcı olması için daha büyük ve verimli bürokrasiler, arşivler ve araştırma bölümleri oluşturdu. Her şeyden önce, devlet şimdi ulusun vücut bulmuş hali olarak görülüyor, ulus yahut ırkın da dünya sahnesinin kilit aktörü olduğu varsayılıyordu. İroniktir, devletlerin ekseri ulusları yarattığı kadar tersi de doğru olduğu için, elbette argüman, geçen bölümde bahsedilen döngüsel bir konuydu.

Birinci bölümde belirtildiği gibi, 18. yüzyıl Avrasya devletlerinin gücünü hafife almamak önemlidir. Ancak bu kibirli devletlerin 18. yüzyılda uluslararası bağlamda önemli ölçüde küçük düşmeleri, kendi topraklarını yönetmedeki neredeyse günlük utançlarına göre hiçbir şeydi. Kral XVI. Louis'in boynu pahasına öğrendiği gibi, 1783'den beri rejiminin neredeyse her gün yağdırdığı istismar ve alaylar yüzünden, Fransız monarşisi kendi başkentini kontrol edememekteydi. Sonuçta, iç savaşa karşı güvende olsa da Hannoverli İngiliz monarşisi kendi başkentini hâlâ alevler içinde, parlamenterlerini de 1780'in Katolik karşıtı Gordon İsyanı esnasında kuşatma altında görebiliyordu. Rusya'nın Büyük Katerina'sının modernleştirmelerine rağmen köylü ve Kazak isyanı, Rus yönetimini ülkenin geniş kara kitlesinin büyük bölümünde senelerce durdurdu. Erken modern Avrupa'nın Hıristiyan yobazları ile askeri yağmacılarında olduğu gibi aynı derecede iç gözetim ve kaynak yönetimi oluşturmaya hiçbir zaman mecbur kalmayan Asya devletleri, daha da kötü konumdaydı. Asi Jat köylü liderleri, üste-

lik Evrengzib (1658-1707) kadar büyük bir hükümdarın yönetimindeki emperyal tahta 20 millik mesafede olan Moğol İmparatorluğu'nun kalbini muntazaman yağmaladılar.

1900'e gelindiğinde önemli bir değişiklik olmuştu. Batı dünyasındaki çoğu devlet ve birçok sömürge rejimi, genelde kendi topraklarını vergilendirebiliyor, denetleyebiliyor ve işletebiliyordu. Bir hükümet değişikliği, düzen ve güvenlikte mutlaka uzun vadeli ve kalıcı bir çöküşe yol açmıyordu. 1871 Komünü ve Rusya'daki 1917 Devrimi, yöreye has istikrarsızlık ya da kaynak eksikliğinden değil, istisnai ve kapsamlı bir askeri çatışmadan kaynaklanmışlardı. Aslında 1917, bir zamanlar olduğu gibi amansız bir sosyal çatışmanın doruk noktası olarak değil, tedrici olarak yükselen etkin bir yönetim örüntüsündeki ani bir kırılma olarak görülmelidir. 1917, Bolşevik hükümetin ortaya çıkışında, derhal daha da merkezileştirici ve kaynağa aç bir devletin yerleştirilişini gördü. 20. yüzyıl ortası tarihyazımının bir devletin çöküşüne şahit olduğu Çin olgusunda dahi, artık birçok otorite yerel elitlerin güçlenişini görmektedir. Devlet gücü daha nüfuz edici hale geldi, ortadan kaybolmadı. 1911 Devrimi, kuraklık ve salgınlar nedeniyle duyulan panik ortamında nispeten aniden geldi.

Devlet yeni kaynaklar edinme noktasına nasıl ve neden geldi? Bu konuda zor beğenir olmamalıyız. Dünyanın her yerinde çoğu devlet inşası, her zaman olduğu gibi büyük bir yağma hareketi olmayı sürdürdü. Açıkgöz girişimciler ve komisyoncular, askeri istilacıları izlediler ve devletin kökleşmesine yardım eden genellikle onlar oldu. "Medeniyet"i ilerlettiklerine dair görkemli iddialarına rağmen, Fransız devrimci otoriteleri ile erken 19. yüzyıl Hindistan'ındaki İngiliz sömürge hükümetleri, para ve toprak haklarını kendilerine mal etmelerine dayanmaktaydı. Onların İngiliz, Fransız, İtalyan ve Hintli işbirlikçilerinin de bunu örtbas etmekte çıkarları vardı.

Devletin neden büyüdüğü sorusuna verilecek bir cevap da bu nedenle, şimdi daha iyi silahlandığı olmak zorundadır. 1780-1820 dünya savaşlarıyla, askeri kaynakları muazzam şekilde gelişti, sonra da bilimsel ilerlemelerle daha ileriye taşındı. Askeri kaynaklardaki daha önceki küçük ölçekli ilerlemelerin, neredeyse merkezi devletler kadar yerel kodamanlarla asilere de faydası olmuştu. Fitilli tüfekler, yerli savaş çetelerince halktan toplanan paralarla veya köylü liderlerince satın alınabilmekteydi. Baronlar ve yerli rajalar, Fransız mimar Vauban modelinde hisarlar inşa ettirebiliyordu. Ne var ki, 1800 sonrasında askeri ilerlemeyi tekeline alan, büyük şehirlerdi. Zırhlı savaş gemilerinin, ağır silahların ve kimyasal bombaların imalat ve dağıtımı için büyük

sermaye ve organizasyonlar gerekiyordu. Askeri reformlar, çok çeşitli türden devlet gücü savunucularının doluşabildiği hukuk ihlalleri getirdi. Modernize edilmiş silahlı kuvvetler ihtiyacı, devlet formunda zincirleme değişiklikler başlattı. Yönetici gruplar bürokrasilerini ve vergilendirme sistemlerini güçlendirmek zorunda kaldı. Reformcular sivil toplumun gelişmesine dair gündemleriyle daha iyi eğitimli ve sağlıklı tebaa ihtiyacını vurguladılar.

Devletin, başlangıçta yalnızca Avrupalı devletin, tümüyle yeni bir askeri güç seviyesini istihdam etme kapasitesi, tam olarak 19. yüzyıl başlarında gözler önüne serildi. 1820'ye gelindiğinde İngiltere demirden buharlı gemiyi geliştirmişti bile. İstimbotların Ganj nehrinde devriye gezdiği Britanya İmparatorluğu'nda derhal kullanıma konuldular ve pamuk ihracı ekonomisinin gelişimine, sonradan 1857 ayaklanması zarfında da İngiltere'nin ana askeri tedarik arterinin açık tutulmasına yardım ettiler. Buhar gücünün ve yeni deniz harp silahlarının kullanımının dikkat çekici bir örneği, 1839-1842 ve 1856-1861 İngiliz-Çin afyon savaşları zarfında meydana geldi.[47] Bunun İngilizlere sağladığı lojistik avantajın oldukça dışında Qing rejiminin otoritesini sarsmaya yardım eden, Batılı teknolojik gücün bu projeksiyonu karşısında Çin ordularının tümüyle çaresizliğiydi. Benzeri siyasi etkiler, Amerikalılar ile İngilizlerin her ikisinin de Tokugawa limanlarını kendi ticaret ve diplomasilerine açmaya zorlamak için deniz harp silahlarını kullandıkları Japonya'da da meydana geldi. Hindistan'da veya Fransız Kuzey Afrika'sındaki 19. yüzyıl sonu sömürge devletlerinin tüm kayıtsızlıklarına karşın, 1840 ile 1880 arasında yerel nüfusun büyük çapta silahlandırılmış olduğunu unutmamamız gerekir. Büyük miktarlardaki "ruhsatsız silahlar"a her iki bölgenin yetkililerince de el kondu.

Bu tür "dahili pasifizasyon", sadece sömürge periferilerinde değil, Avrupa'nın kalbinde de meydana geldi. Mesela, 1798'de İrlanda'da İngiliz ordusu bir "beyaz terör" başlattı. Birlikler köyleri yerle bir etti, çiftlik hayvanlarını öldürdü ve dolaysız infazlara başvurdu. 1931'de nispeten geri kalmış Rus orduları, Polonya özerklik hareketini tümüyle imha ettiler. Napolyon dönemini andıran kitlesel temizlikler, toprak müsadereleri ve birlikleri barındırma, bir on yedi yıl daha açık muhalefeti bastırmak için kullanıldı.[48] 1871 Paris Komünü'nün işçilerine karşı Fransız otoritelerince, 1790 ve 1840'ların şiddetiyle mukayese edildiğinde dahi olağanüstü bir güç kullanıldı. Yeni, seri ateş eden tü-

47. Spence, *Search for Modern China*, s. 158.
48. Davies, *God's Playground*.

fekler yüzlerce kişiyi birkaç dakikada öldürebiliyor ve şehrin sokakları şimdi elverişli bir ateş hattı sağlamak üzere inşa ediliyordu. Devletin yeni askeri kaynakları elbette her zaman kısa vadede onun çıkarına işlemiyordu. Daha büyük ve daha iyi donatılmış ordular kimi zaman daha büyük ve daha iyi donanımlı askeri ayaklanmalar demekti. Mesela, Rusya'nın I. Aleksander'ı, Napolyon savaşları zarfında seferber ettiği milyonlarca adamı yerleştirdiği askeri bölgelerde, büyük sıkıntı çekti. Eski askerler çarın bu bölgelerdeki her ayrıntıyı denetlemeye kalkışmasına içerliyor ve her fırsatta ona karşı silaha sarılıyordu. Yine de askeri denge, devlet lehine ve onun yerel muhalifleri aleyhine yön değiştiriyor gibiydi.

İletişimdeki ciddi değişimler, yeni askeri ve siyasi gücünü harekete geçirmekte devlete yardım etti. Elektrikli telgraf, Hintli asilerin ve Zulu yiğitlerinin mağlup edilmesine yardım etti. 1898'de Sudanlı Halife'ye karşı savaşta, İngiliz general Herbert Kitchener, Hartum'a bir demiryolu inşa etmese ve nakliye filosunu oradan Yukarı Nil boyunca istimbotlarla çekmeseydi, onu yenmek için çöle dalan dik kafalı seleflerinin kaderini paylaşacaktı. Amerika Birleşik Devletleri, güçlü ve gelişmiş donanması Güney'in pamuk limanları Houston ve Galveston'u kuşatabildiği için, İç Savaş'ta Güney üzerindeki zaferini perçinledi. Demiryolu iletişimindeki gelişmenin, I. Dünya Savaşı'ndaki seferberliğin hızına katkıda bulunduğu çok iyi bilinir. Ancak demiryolu taşımacılığının askeri yararları, Prusya'nın Avusturya'ya ve Fransa'ya karşı kazandığı zaferi, kısmen adamlarını ve ağır silahlarını demiryolları vasıtasıyla süratle konuşlandırabilmesine borçlu olduğu, yüzyıl ortasının Avrupa savaşlarında zaten aşikârdı. Demiryolları ayrıca büyük devletlerdeki eski bölgesel grupların iç özerklik ve farklılığını da aşındırdı.

Ana fikir, kısmen, 18. yüzyılda hâlâ o kadar da şekillenmemiş devlet gücünün yeni askeri kaynaklar ve tekniklerin gelişmesiyle büyük oranda artmış olmasıdır. Bunun aksi de doğrudur. Bu, merkezi olarak, devleti müdahaleye, ekonomik gücünü idareli kullanmaya ve topluma karşı daha derin siperlere mecbur eden yeni savaş biçimleri gerekliliği idi. Bir askeri tarihçi şöyle yazıyor: "Yeni çağda yeterli bir savunma sistemi, sadece tüm erkek nüfusun askeri eğitimini değil, ayrıca stratejik demiryollarına harcama yapmayı, savaş malzemelerinin büyük stoklar halinde birikimini ve yüksek bir doğum oranıyla yüksek bir eğitim seviyesinin sürdürülmesini de gerektiriyor."[49]

---

49. Michael Howard, G. N. Clark ve diğerleri (Der.), *New Cambridge Modern History*, cilt 11: *Material Progress and Worldwide Problems 1870-98* içinde, Cambridge, 1963, s. 205.

Britanya'da, yüzyıl ortasında Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'ndaki umulmadık derecede zayıf performansın, askeri organizasyon ve hükümetin kendi çalışmaları açısından faydalı sonuçları oldu. Alaylar birleştirildi, yeni eğitim biçimleri getirildi ve daha önceden bir 17. yüzyıl kurumu olan Horse Guards'ın çoğu zaman değişim yönündeki tüm hareketleri tıkadığı yerde profesyonel bir Harp Dairesi oluşturuldu. Hastalıklar ve savaş meydanlarındaki can kaybı, yeni hemşirelik mesleğinin ortaya çıkışıyla sonuçlandı ve siviller kadar askerler üzerinde de tıbbi araştırmalara muazzam ivme kazandırdı. Ancak bu ve diğer askeri gurur kırıklıklarının dalgalanmaları, Hazine'nin işleyişine ve kamu hesaplarına yayıldı.

Aynı şekilde, Prusya devletini düzenli bir zorunlu askerlik uygulaması ihtiyacıyla harekete geçirdi. Fransız hükümeti de 1870-1871 yenilgisinin ertesinde daha da merkezi hale geldi. Ne var ki, askeri gerekliliklerle önemli ölçüde ve süratle değişen devlet biçimleri, muhtemelen, Avrupa dışı dünyada idi. 1842 kadar eski bir tarihte, Çinli hükümdarların İngiliz tarzı istimbotların ve modern topların yapımını denemekte oldukları tespit edildi. Ülkelerinin İkinci Afyon Savaşı ve Taiping İsyanı ile mahvedilmesini takiben Qing rejimi 1870'lerin sözde kendini güçlendirme hareketi zarfında ani bir modernleşme girişimi başlattı. Prens Kung yeni bir askeri kurul oluşturdu. Kanton'un Çinli valisi Li Hongzhang de kendi mühimmat deposu ve tersanelerini inşaya koyularak, aynı şeyi yaptı. Ana fikir, bunun dinamik bir süreç olduğudur. Devletin bu yeniliklere yatırım yapabilmesi için yeni kaynaklar bulunmalıydı. Devletin kırsal kesimde akçeli satın alma eksikliği göz önüne alındığında, rejim, yenilenen Deniz Gümrüğü hizmetinden gelen kaynakların peşindeydi. Çin'deki tümüyle modern bu ilk bürokratik kurumun işlevli çalışabilmesi, Çinlilerin uluslararası meseleler, diplomasi ve dış borç pazarlığında farklı bir tutum benimsemesini gerektiriyordu.[50]

50. Stanley Wright, *Hart and the Chinese Customs*, Belfast, 1950.

İllüstrasyon 7.3 – Devletin güç kaynakları: Asvan Barajı inşaat alanı, Mısır, 1902-1906.

Asker öncülüğünde bu aynı devlet inşası süreci, Japon olgusunda da görülebilir. 1850 ve 1860'larda barbarlarca yenilmek ve aşağılanmak, yeni model ordu ve donanmaların yapımını gerektirdi. Ancak bunu mümkün kılmak için gereken mali kaynak, tüm iç vergilendirme sisteminin ve onun doğasında varolan ayrıcalıkların yenilenmesiyle bulunabildi. Meiji Japonya'sının yeni hükümdarları, samurayların parasal ayrıcalıklarını yürürlükten kaldırdı. Devlet onları sabit maaşla emekliye ayırdı, diğer ek ödenekleri de devlet hazinesine dahil edildi. Yeni hükümet ayrıca, ulusal bir vergi sistemi kurarak toprağı ölçtü ve kayıt altına aldı.[51] Bu hamleler Japonya'da Ortaçağ'dan beri egemen olan babadan kalma tarzdaki gayrı merkezi devlet yapısını sona erdirdi. Her ne kadar eski statüler sosyal yaşamdaki müzakerelerde nüfuz sahibi olmaya devam etse de köylü, samuray, tüccar, derebeyi, herkes Japon tebaası haline geldi.

Geldiği gibi geç ve sonuçlarındaki gibi derme çatma, endüstriyel gelişmeler, karmaşık tarzlarda devletin genişlemesine de belirgin şe-

51. W. G. Beasley, *The Meiji Restoration*, Stanford, Calif., 1972; Totman, *History of Japan*.

kilde yardım ettiler. 18. yüzyıl Avrasya'sının her yerinde hükümdarların sorunu, kendi kaynak eksiklikleriydi. Buna rağmen 1850'den sonra gelire, ruhsat ve ticarete konan vergilerden muazzam miktarda artan para şeklinde gelen sanayi üretimi getirileri devlete büyük bir yeni kaynak haznesi sağladı. Bu durum, vergi toplayıcılar göründüğünde çoğu zaman direnen veya kaçan huysuz toprak sahipleri ve köylüleri vergilendirmekten daha kolaydı. Japonya buna iyi bir örnektir. 1970 ve 1980'lerde serbest piyasa ekonomistleri, devlet eliyle sanayileşmenin aslında Japon sanayileşmesinin hızına sekte vurmuş olabileceğini öne sürmekteydiler. Söyledikleri doğru olsa dahi, Japon devletinin modernleştirme çabaları, dış güvenlik ve yağma olmaksızın dikkate şayan hızını asla sürdüremezdi. Hızlı askeri modernleşme ve sanayi altyapısı inşası, Japonya'nın 1895'de Çinli komşularını yenmesine ve oradan muazzam kaynaklar sağlamasına imkân verdi. Daha sonra, büyük güç statüsüne giden tüm ataklarını sabote edebilmiş bir düşman olan Rusya'ya karşı başarının yollarını döşeyen de aynı askeri hamlelerdir.[52]

18. ve 19. yüzyıllarda nüfus artışı, Çin İmparatorluğu için daha az geçerli olsa da birçok devlete yardımcı oldu. Vebanın ehlileştirilmesini ve daha iyi beslenme standartlarını izleyen nüfus artışı, Napolyon'un sahaya büyük ordular çıkarmasını tek başına mümkün kılabildi. İngiltere'nin, 19. yüzyılın başlarında, hem kendi sağlam kuvvetlerini harekete geçirmeye hem de temel sanayilere ve gıda üreten tarımsal üretime adam yerleştirmeye, nüfus artışı olmaksızın gücü yetmezdi.[53] Sömürge topraklarında, hızla artmaya başlayan ve yoksullaşan köylüler bir taraftan emperyal ordular için asker sağlarken, aynı zamanda, hükümetin onları ve plantasyon sahipleri arasındaki tüccar müttefiklerini tatmin eden mevsimlik işçileri sürekliliğini sağladığı kira da getiriyorlardı.

Hızlı kentleşme ve artan uluslararası ticaret daha kolay vergi toplamayı sağladı. Şehirler adamakıllı polis denetimine alınınca, vergi toplayıcılar işlerini kişisel dokunulmazlıkla becerebildiler. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, cin, absent veya çay üzerindeki oldukça düşük ve dolaylı vergiler karşısında, bir yüzyıl önce isyan alemleri sürdürebilen Londra, Paris, Boston gibi şehirler, daha sakindiler. Hasılatın küçük bir kısmının, suç kontrolü, sağlık ve eğitime harcanmasını sağlayan doğrudan gelir vergisini dahi sineye çekmeye hazırlanıyorlardı. Ticaret

52. Ramon H. Myers, Peter Duus ve Mark R. Peattie, *The Japanese Informal Empire in China 1895-1937*, Princeton, 1989.
53. Black, *European Warfare*.

ve sanayi üretiminden elde edilen kaynaklar, devlet için, eski rejimdeki taşralılarının ve yerel tefecilerin kaynaklarından çok daha şeffaftı.

Elbette, dünya ekonomisinin tüm alanlarında devlet kaynaklarının istikrarlı büyümesi söz konusu değildi. Çünkü yüzyılın büyük bölümünde serbest ticaret doktrini, hakim İngilizler tarafından yönetilen veya zorlanan hükümetlerin, ağır vergilendirme ve ticari kontrole tövbe ettikleri anlamına geliyordu. 18. yüzyılın ayrıntılı ticari düzenleme sistemleri, Kuzeybatı Avrupa'da fikir birliğiyle feshedildi. Serbest ticaret Çin'de ve Osmanlı İmparatorluğu ile Kuzey Afrika'da İngiliz ve Fransız hücumbotlarıyla yelkenlerini doldurdu. Kısmen 1870 ve 1880'lerdeki ekonomik durgunluğun sonucu olarak dünyanın ticari bloklara ayrılması, yaklaşık 1890 sonrasında, tekrar başladı. Ancak devletin bu tek bir alanda geri çekilmesi yalnızca bir taktik idi. Hükümetler, serbest ticaret doktrini vasıtasıyla toplam zenginliklerde, bilhassa kendilerininkinde yükseliş peşindeydiler. Dolaylı vergilerin toplam yükü artmaya devam etti.

DEVLETİN TOPLUMA KARŞI YÜKÜMLÜLÜKLERİ

Devletin talep ve kaynaklarının 19. yüzyıl zarfında düzensiz ama belirgin artışı, beraberinde kıyaslanabilir yükümlülükler getirdi. Bilhassa 1850 ve 1860'lardan sonra devlet, kendini meşrulaştırmak amacıyla tebaası için daha fazlasını yapmak zorunda kaldı. Elbette, gerek Batı'da gerek dışarıda, devletlerin daha eski biçimlerinin kendi tebaalarına tanıdıkları yükümlülüklerin ölçüsü de küçümsenmemelidir. Fermanları bazı alanlarda oldukça sınırlansa da eski Çin, İslam ve Hint-İslam rejimlerinden, kuyu kazmaya teşvik etmeleri, kıtlık zamanlarında rahatlama sağlamaları, sarf malzemelerini denetlemeleri ve farklı bölgelerin incelikli ürünlerini tüketmeleri beklenirdi. Eski ahşap şehirlerde sel ve yangın denetimi, Doğu Asya toplumlarında tebaa ve hükümdarları karşılıklı işbirliğinde bir araya getiren tipik faaliyetlerdi. Hükümetlerin, 19. yüzyılın ilk senelerine kadar süren muhtelif fakir koruma yasaları veya kamusal hayır kurumu biçimlerinin genel gözetmeni olduğu Avrupa'da, bu gayrı merkezi yardımlaşma biçimleri devam etti. Prusya'da 1850'ler öncesinde kraliyet hükümeti, yetimhaneleri, eğitim kurumlarını ve fakir sadakalarını destekleyen Protestan örgütlerine finansal ayrıcalıklar ve vergi feragatleri sağlayarak, tebaalarını dolaylı olarak desteklemekteydi.[54]

---

54. Sheehan, *German History*.

Ne var ki, takriben 1850 sonrasında belirgin bir yön değişikliği oldu. 4. bölümde ana hatlarıyla belirtilmiş olan yüzyıl ortası savaşları tecrübesi, topraklarından daha fazla kaynak çekme konusunda hükümetleri cesaretlendirdi. Bununla beraber dik kafalı vatandaşlarına müdahale etmeye ve onları yatıştırmaya da mecburdular. Kaynakların yeniden üretimini ve askeri gücü garanti altına almak amacıyla, vatandaşlarının hiç değilse hastalıklardan ari, oldukça eğitimli ve gereğince beslenir olması birçok hükümet için söz konusu oldu. Artan doğrudan ve dolaylı vergilere tabi olan varlıklı ve güçlü vatandaşlar, karşılığında kendi açılarından bir şeyler talep ettiler. Sosyal programlar bireyden hükümete varlık akışını meşrulaştırdı. Toplumun diğer ucunda ise, yeni sanayi şehirlerinde işçi sınıfı militanlığındaki patlamalar veya aşırı vergilendirilen kırsaldaki köylü ayaklanmaları palyatif tedbirlere ihtiyaç gösterdi. 1840'ların açlığından sonra elitler, eski mevsimsel sefalet örüntülerinin kasaba ve köylerdeki "yapısal" yoksullukla yer değiştirdiğinin tedirginlikle farkına vardılar. Kuşaklar boyu veya daha fazla sürecek bir yoksulluktu bu. Asya ve Afrika'nın büyük bölümü de zengin beyaz toprakları hususunda neredeyse toptan bir yoksulluğa düşmüş görünüyordu. En dipte, tamamen kapana kısılmış insanlar, yerli asiler, sosyalistler yahut anarşistler için yem edildiler.

Son olarak, hükümetin, toplumun ahlaki atmosferini geliştirmek veya çarpık refah dağıtımını düzeltmek için müdahale etmesi gerektiğine inandırmak amacıyla büyümekte olan bir kamuoyunu kışkırtan bireysel reformcuların bağımsız faaliyetlerine biraz yer vermek gerekir. Lord Shaftesbury'nin Britanya'daki çocuk işçiliğine son vermek için kampanya yaptığı, Amerikalı kölelik karşıtlarının köleliği sonlandırmak için durmaksızın hükümeti harekete geçirme kampanyaları yapıldığı çağdı bu. Ve dünyanın her yerinde reformcular, Hintli dulların yakılmasına, Pasifik'teki ritüel yamyamlığa, Çinli kadınların ayaklarının bağlanmasına ve İslam'da Tanrı'nın yasalarına ters düştüğü düşünülen göreneğe dayalı miras uygulamalarına son vermeye çalışıyorlardı. Bu reformcular kaçınılmaz olarak, yenilerde güçlenen devlete bu maksatlarını başarması için güveniyor ve böylece de topluma, dahası cami, kilise ve yerel kodamanlara hakim aktör olma iddialarını güçlendiriyorlardı.

Devletin müdahale ettiği alanlar hangileriydi? Açlık yardımı ve kamu sağlığı, kesinlikle merkezi konumdaydı. 19. yüzyılın başlangıcında gücün ilk fışkırmasında, yeni Avrupa ve Amerika devletleri ile Afrika ve Asya'da türeyen sömürge rejimleri çoğu zaman bırakınız yapsınlar mefhumuyla ateşlendiler. Devlet müdahaleyi reddederse,

toplumun kendisini daha iyi örgütleyebileceği ileri sürüldü. İskoçya, İrlanda ve Hindistan'da 1830 ve 1840'lardaki kıtlık dönemlerde Britanya İmparatorluğu memurları, hükümetin yiyecek teminine ya da açlığa insani yardım sağlamak için ne ölçüde müdahale etmesi gerektiği hususunda ateşli tartışmalar içindeydiler. Kimileri ise, Thomas Malthus'un fikirlerindeki parodiyle, kıtlığın Tanrı'nın nüfus artışını denetleme yolu olduğuna ve müdahale edilmemesi icap ettiğine inanıyordu.

Buna rağmen, yüzyılın başlarında dahi, idarecilerin hemen görmezlikten gelemediği bazı alanlar vardı. 1820'ler ve 1830'larda dünyanın her yerini kırıp geçiren kolera salgını, karantina ve hastalığın yayılmasını önleyici iç bariyerler için kurallar getirilmesine neden oldu. Uluslararası gemi taşımacılığına ve işgücünün kıtadan kıtaya geçişine kimi vicdansız operatörlerce yöneltilen tehdit, gemilerde göç ve çalışma koşullarının düzenlenmesine yol açtı. Hükümetler, köleliği, bebek öldürmeyi, ritüel suçları ve "insanlık için nefret uyandırıcı" olduğu düşünülen uygulamaları önlemek için müdahalelerde bulundular. 1890 ertesinde dünyayı kasıp kavuran sonraki kolera ve hıyarcıklı veba salgınları da nüfuslarını karantinaya alma, kontrol etme, sayma ve aşılamaları için hükümetler üzerindeki baskıyı iki katına çıkardı.[55]

Prusya, Fransa ve Birleşik Devletler'in kuzeydoğu eyaletleri, hükümetçe finanse edilen popüler eğitim sistemlerine öncülük ettiler. Bu, Aydınlanma'nın ilerleme yönündeki fikirlerinin bir sonucuydu. Askeri nedenlerle eğitimli bir ulus ihtiyacı, bu durumlarda, özgürlükçü yahut Protestan Pietist fikirlerin beslediği popüler aydınlanmaya olan felsefi bağlılıkla birleşti. Ne var ki, yüzyılın ortasına gelindiğinde, Avrupa devletlerinin büyük bölümü ve Avrupalı olmayanların da çoğu, eğitime yatırım yapmıştı. Mısır ve Japonya olgularında bu kadar açık olan askeri dürtüye ek olarak, mesela, bölgesel rekabetler de ilköğretimi yaymak için bir gerekçe sağlıyordu. Fransız Cumhuriyeti ile yeni İtalyan rejimi Katolik Kilisesi'nin gücünü sınırlamak için devlet eğitimini getirdiler. İngiltere'de Anglikan Kilisesi, belli ki muhalifler ve Roma Katoliklerinin çıkarları okulları desteklemekte bu denli etkin olduğu için, eğitim imkanlarının genişletilmesi amacıyla kulis faaliyetlerinde bulundular.

1880'e gelindiğinde, önceki yirmi-otuz yılda devletin gerilediği, çekildiği ya da duraksadığı alanlarda, hükümetlerin tebaalarının re-

55. Bkz. örn., Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Harmondsworth, 1990.

fahını sağlamaları gerektiği mefhumu geniş ölçüde kabul görmeye başlamıştı. 1880'lerde, Bismarck yönetimindeki Alman Reich'ı emeklilik, ulusal tıbbi destek ve eğitim hakkı getirdi.[56] Hasta veya engelli işçiler için devlet sigortası, komünist "komplo"yu sıkıca denetleme çabalarıyla iki katına çıktı.[57] Prusya kamusal eğitimde uzun zamandan beri öncü idi ancak şansölyenin siyaseti, aynı zamanda, Bismarck'ın sosyalist ve Katolik siyasi rakipleriyle kavga etmekte olduğu, kentli işçi sınıfının ve küçük çiftçi gruplarının bağlılığı üzerine olan uzun savaştaki bir hamle idi de. Sonuç, vatandaşlara temel emeklilik ve sağlık provizyonu sağlayan ünlü sosyal sigorta sistemiydi. Refah devleti, Britanya'ya çok daha geç geldi. 1880'lerde kentli muhafazakârlığın canlanmasından ve kendilerini düşmanlarından ayırt etmesi için Başbakan Lloyd George'un Liberallerine baskı yapan İşçi Partisi'nin yükselişinden sonra, bu ancak cereyan edebildi.[58] Aslında, Britanya İmparatorluğu'nda, "beşikten mezara" devlet provizyonu fikri, ilk defa Avrupalı yerleşimcilerin sömürgelerinde başlatıldı. Yeni Zelanda ve Avustralya olgularında, ilericiler, kendi toplumlarını daha eşit kılmak ve onları eski Avrupa devletlerinin sınıf despotizmi olarak görülen şeyden ayırt etmek için değişimi istiyorlardı.[59]

Yaşam beklentisinin nadiren 35 yaş üzerine çıktığı Asya ve Afrika'daki Avrupa sömürgelerinde, bırakınız emekliliği, sağlık ve eğitim alanında devlet provizyonu neredeyse hiç gündemde değildi. Burada, bırakınız yapsınlar cimriliği yerlilerin doğal olarak sinekler gibi öleceği mefhumuyla ekiştirilmişti. Buralarda küçük ilerlemeler söz konusuydu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İngiliz Hindistan'ının bir kıtlık yasası vardı; Hindistan, Fransız Cezayir'i, Hinduçini ve Hollanda Doğu Hint Adaları ilköğretim provizyonunda kararsız bir başlangıç yapmışlardı. Sömürge hükümeti, dini otoritelerle bağlantıda olan ve büyük eşrafın hayırseverliğiyle yaşayan "yerli" eğitim kurumlarının yerini almak için kendi eğitim sistemini kurmaya yöneldi. Bu, bir dereceye kadar sömürge devletinin nitelikli işgücü ihtiyacını yansıtmaktaydı ancak sömürge milliyetçiliğinin yükselişi, bunu en kayıtsız sömürge rejimleri için dahi bir meşruiyet meselesi haline getirdi. Asya ile Afrika'nın yarı bağımsız rejimlerinde de benzer örüntüler ortaya çıktı. Batı eğitimli ilericilerin sataşmalarıyla canı yanan Çin yöneti-

56. Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, cilt 3; *The Period of Fortification 1880-98*, Princeton, 1990, s. 145-184.
57. Lothar Jall, *Bismarck: The White Revolutionary*, Çev. J. A. Underwood, cilt 2: *1871-1898*, Londra, 1986, s. 127-129.
58. Speck, *Concise History of Britain*, s. 135-139.
59. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 232-238.

cileri 1900'den sonra emperyal bir okul sistemi kurmaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Japonya'da[60] yönetici gruplar, Avrupalı düşmanlarının gücünün ve kaynaklarının ciddiyetle farkına varır oldular. Aksi taktirde büyümekte olan şehirlerindeki huzursuz gençlerin ya da işçi sınıfının bağlılığını kaybedebilecekleri kaygısıyla, kendi akademilerini, okullarını ve sağlık hizmeti sistemlerini kurmaya başladılar.

DEVLETİN ARAÇLARI

Devlet, kaynakları yönetme ve örgütleme amacıyla, neyi yönettiğini ve komşularının kimler olduğunu açıklıkla bilmek zorundaydı. Ortaçağın sonlarından itibaren Avrupalı devletler, kısmen aralarındaki sınırların çok karmaşık ve tartışmalı olması nedeniyle, kendi topraklarının haritasını çıkarmaya başlamışlardı. Osmanlılar da aynını yaptı. 1600'e gelindiğinde Osmanlılar, Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarının kendi temsilcilerinin topladığı Avrupa örneklerine dayalı haritalarına dahi sahiptiler. Moğollar, Çinliler ve 19. yüzyıl başlarındaki Tayland ve Vietnam'ın[61] reforme edilmiş kraliyet despotları da kendi imparatorluklarını imparatorluk merkezinden dışarı doğru sarmallaşan yollarla tanımlanan bir toprak olarak resmeden haritalar çıkarmaya başladılar. Bunlar Avrupa haritaları kadar tamamlanmış ya da coğrafi açıdan doğru haritalar değildi. Bu, Asya geri kalmışlığının değil de daha ziyade Asya devlet geleneğindeki dikkatle sınırlanan toprakların nispi önemsizliğinin bir işaretiydi. Çünkü Asya ve Kuzey Afrika'nın büyük krallarının çoğu büyük ve nitelikli bürokrasilere sahipti. Bu bürokrasiler, yazılı olarak veya onları ezberleyen görevliler vasıtasıyla aktarılabilen geniş veri gruplarının oluşturulması ve muhafazasında uzmandılar.

18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başları, Avrupalıların harita yapımında zirvede olduğu dönemlerdi. Bu dönemde haritacılar daha kesin bir alan algısı projelendirmeye başladılar. Bundan önce, iki boyutlu ölçümler kaba sabaydı ancak iş görürdü. Yaklaşık 1750 sonralarında ise, artık yeni araçların hükümetlerce ulaşılabilir olması için pratik nedenler vardı. Yüzyıl boyunca denizcilikteki büyük yayılma, kıyı çizgileriyle kıyılardaki zirveleri daha titizlikle kaydetmeleri konusunda gemi kap-

60. Cleveland, *History of the Modern Middle East*, s. 126-128; Totman, *History of Japan*, s. 298-302.
61. Thongchai Winichakul, *Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation*, Honolulu, 1994; Vietnam için National Museum'daki örneklere bakınız, Hanoi.

tanlarını cesaretlendirdi. Seyir aletlerinin sürekli iyileştirilmesi bunu mümkün kılmıştı. Karada ise, askeri devrimin daha sonraki evreleri, isabetli ateş edebilmeyi yönlendirmek için ağır silahların ve hisarların çok daha sofistike formlarının inşasının geliştirilmesini gerektirdi. Topların ölçülü yerleştirilmesi, bozuk zeminden sakınabilmesi ve daha net bir görüş hattı kestirebilmesi amacıyla daha geometrik bir ufuk anlayışına sahip askeri yetkililer gerektirdi.

Savaş ile devletin harita yapımı arasındaki bağlantı, Fransız ve İngiliz devlet ve imparatorluklarının haritalandırma çabalarında, şaşırtıcı şekilde temsil edilmektedir. Fransa'da Napolyon'un Ecole Polytechnique'i sivil ve askeri amaçlarla matematik ve kartografi alanında büyük bir beceriler yelpazesini bir araya getirdi. Okul, Fransız Académie Royale tarafından toplanan malzemelerle ülkenin 1744'den sonra yapılmış topografik haritaları üzerine temellendirildi. Standartlaştırılmış Fransız yer isimleri bu çalışma esnasında çoğu zaman yöresel lehçe yerine kullanıldı. Bu uğraşı bilahare Korsika'ya da yayıldı. Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında arazi incelendi ve sonuçlar *Carte Topographique de l'Egypte*'de [Mısır'ın Topografik Haritası] (Paris, 1825) yayınlandı.[62] İngiltere'nin ulusal haritalandırma projesinin adı, aslında ağır silah savaşı için planlandığının açık göstergesi olarak Ordu Donatım Araştırması idi; bugün dahi öyledir. 1845'de Kuzey İskoçya'daki Katolik ayaklanmasından sonra, İskoçya titizlikle haritalandırıldı. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında İrlanda da haritalandırıldı. Batı İrlanda'nın birçok bölgesinde, İngiliz devlet temsilcilerinin kırsal alana bu ilk nüfuz edişiydi. Tüm girişimin en tepesinde, bilahare Himalayaların zirvesine adı verilen Sir George Everest yönetimindeki çalışmasını, 1818 ile 1840 arasında tamamlayan muazzam Hindistan Trigonometri Araştırması vardı. Araştırma çok sayıda Hintli personel kullanımını gerektirmiş ve İngiliz subayları daha önce hiç bulunmadıkları kırsal alanlara getirmişti.[63]

Araştırma fikrinin kökeninin faydacılık olabilmesine rağmen dünya çapında hem sembolik hem de pratik sonuçları oldu. Sembolik açıdan, araştırmanın kırsal doğrultuda ilerleyişi, Batı bilimi ve teknolojisinin zaferini ve İngiliz egemenliğinin nihai tesisini temsil etmekteydi. Keltçe yer isimleri İngilizce'ye çevrildi, Hintçe yer isimleri de standartlaştırılarak coğrafya sözlüklerine girdi. Biraz daha sonraki

62. Anne Godlewska, "Napoleon's geographers (1797-1815): imperialists and soldiers of modernity", Anne Godlewska ve Neil Smith, *Geography and Empire* içinde, Oxford, 1994, s. 31-53.
63. Edney, *Mapping an Empire*.

bir tarihte Amerikalı otoriteler de benzeri bir haritalama ve batı ovalarıyla dağlarını kodlama sürecini başlattılar. Üstelik yerli isimler, çoğu zaman yeni efendilerinin sahiplik iddialarına işaret eden Anglosakson olanlarla yer değiştirdi.

Avrupa'da olduğu gibi Asya'daki, Napolyon savaşları ve çağın dünya krizlerinden doğan yenilerde enerji kazanmış devletler de kendi topraklarının sınırlarının kesin bir biçimde belirlenmesini talep etmekteydi. Hintliler bunun derinine indiler; kalabalıklar zaman zaman saldırıp trigonometrik kuleleri yerle bir ederken, bazı yerli yöneticiler de araştırma işini engellemeye çalıştılar. Aynı sürede, yerli sesler haritaları kaydedebiliyor, sembolik ve pratik kaynaklar olarak uygulayabiliyordu. 1840'lara gelindiğinde, Hintlilerce yazılan kitaplar, Hindistan'ın ya da kutsal Hindu hükümranlık alanının sınırlarını göstermeyi amaçlamaktaydı. Coğrafya, erken dönem milliyetçi ideolojinin önemli bir parçasıydı. Bu arada, ağır şekilde vergilendirilen kırsal kesimde İngiliz mahkemelerindeki davacı ve davalılar, özgün araştırmalardan çıkan geniş boyutlu haritalardan yararlanmaktaydı. Hemen hemen aynı şeyler İrlanda'da da meydana gelmişti. Kelt edebiyatçılar, eski İrlanda medeniyetini ve dilini öven ve kıtlık sonrası azalan nüfusu kendi ulusuyla gurur duygusuyla dolduran, kendi antika eserlerini ve tarihi çalışmalarını duyuran araştırmalarla bağlantı kurdular. Asya ve Kuzey Afrika'nın bağımsız veya yarı bağımsız kalan kısımlarındaki yerli yöneticiler de devlet kurumunun yerel temsilinden yararlanmaya ve de yavaş yavaş onları ilgilendiren Avrupa ölçüm tekniklerini getiren haritalar oluşturmaya başladılar. 1820'ler yahut 1830'lara gelindiğinde, Burma ve Tayland hükümdarları kendi topraklarının nispeten doğru çizilmiş haritalarına sahipti. Li Hongzhang, Güney Çin'in ayrıntılı haritalarının hazırlanmasını ayrıca teşvik etmişti.

Devletlerin kendi topraklarını haritalandırma çabalarına, nüfuslarını ve kaynaklarını büyük ölçüde numaralandırma, sınıflandırma ve değer biçme girişimleri eşlik etti. Erken modern krallıkların pek çoğu, ister vergilendirilecek kaynakların yerini tespit için ister kralın gerek duyabileceği iş gücünü saymak için olsun, periyodik hane halkı sayımlarına başvururlardı. Yerli edebiyatçıların kendi eyaletlerini övdüğü, şehirlerini, din adamlarını, tanınmış yerli hanedanları ve ürünleri hakkında yazdığı alt bölüm betimlemeleri uzun süredir mevcuttu. 19. yüzyılda olan ise nüfus sayımları, tanımlayıcı atlaslar ile daha tam ve çok daha yaygın hale gelen resmi arşiv işlemleriydi. Çin muhtemelen dünyanın en eski bölge atlası sistemine sahipti. Bunlar, 13. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar memurların yerel elitlerle ilişkilerine yardımcı olma-

sı için üretilmişlerdi. Buna mukabil, aydınlar da atlasları kendi memleketlerinin ne kadar önemli olduğunu ve imparatorluğa ne katkıda bulunduğunu göstermek amacıyla kullanmaktaydı. 17. ve 18. yüzyıllarda, merkezi devletin işaretini ve ilgilerini gayet açık şekilde taşıyan yeni atlaslar üretildi. 19. yüzyılda Çin hükümeti parçalandığında dahi, taşra rejimleriyle yabancı girişimcilerin kullanımı için yeni baskıları üretildi. Osmanlı İmparatorluğu ile İslam dünyasının diğer kısımlarında eski *kaiyfyat*, yani yerel tanımlama biçimi, modernleşme görevlileri için atlaslar oluşturmak için kolaylıkla uyarlandı.

Atlaslar, yerel rehber kitapçıkları, haritalar ve nüfus sayımlarının hepsi, 19. yüzyıl devletinin sembolik ifadeleri ve pratik araçlarıydı. Kamusal ve idari bilgiyi temsil ediyorlardı. Aynı dönemdedir ki devlet, arşivler ile bakanlar ve diğer resmi memurların görevdeyken topladığı kâğıt koleksiyonları üzerinde otoritesini ileri sürdü. Önceleri, böyle görevliler genelde görev sürelerinin sonunda kendi kâğıtlarıyla sıvışırlardı. Ancak devlet tam da memurların görevdeyken hediye ve rüşvet kabul etmemelerinde ısrarı gibi, şimdi resmi ve özel bilgiler arasında ayırım yapılmasında da ısrar etmekteydi.

Devletin kendi memurlarına güveni varsa onları bizzat eğitmesi gerekiyordu. Profesyonel ve eğitimli bir sivil hizmetin ve etkin polisin gelişimi, 19. yüzyılın bir diğer önemli temasıydı. Erken modern dönemin tüm büyük krallıklarında elbette mükemmel memur ve yöneticiler mevcuttu. Ancak bu kişiler kendilerini genellikle hükümdarın kişisel hizmetkârları olarak görürlerdi; görev süreleri sabit değildi, eğitimleri türlü türlü ve ideolojileri farklıydı. Belki de sadece Batı'da Roma Katolik Kilisesi'yle Doğu'da Çinlileştirilmiş vassallarıyla Çin İmparatorluğu, ortak ilkeler ve eğitimle birleşmiş ve krala değil de kuruma hizmet eden, mantık açısından bürokrasi denilebilecek bir şeylere sahipti.

19. yüzyıl, devlet şiştikçe ve daha müdahaleci hale geldikçe bürokrasinin de genişlediğine şahit oldu. 19. yüzyılın ilk yarısı, Almanya, Avusturya ve Fransa'da askeri memur sınıfının gölgesinden bir sivil devletin doğuşuna tanıklık etti. Tarihçiler bunu, eğitimde, bilimde ve tıp dünyasında sezdikleri geniş bir "profesyonelleşme" örüntüsünün bir parçası olarak görür oldular. Prusya, Fransız savaşı esnasındaki tecrübesinin sonucu olarak, 1873'de sivil görevliler için kodlanmış bir kariyer yapısı getirdi. Müfredatta "modern" çalışma konuları gitgide önemli hale geldi. Alman örneğini sıkıca takip eden Japonya, 1882'de terfi için bir sınav sistemi getirdi. Polisin rolü ve eğitimi de, daha düşük derecede de olsa, kayda değer değişime uğradı. İtalya'da I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde polis teşkilatındaki memurların hu-

kuk veya adli tıp diploması olması bekleniyordu. Fransa'da ise aksine, Napolyon bürokrasisinin mirası, Üçüncü Cumhuriyet'in siyasetçileri için reform tedbirleri doğrultusunda baskı yapmayı aslında 1870'den sonra zorlaştırmış görünüyordu. Bu durum, Konfüçyüs klasiklerinden ezberlenmiş metinleriyle bilim adamı sisteminin savunucularının, değişime karşı artçı bir kavga verdiği Çin için, çok daha büyük ölçüde geçerliydi. "Bir düşman ve okul sistemine ayak bağı" olduğu için 1200 yıllık sınav sisteminin feshedildiği 1905'de, klasik miras nihayet aşıldı.[64] Bu durum, 1870'lerden bu yana taşra aydınlarının himayesinde gelişmiş olan ve gitgide modern konuları öğreten özel akademilere bir referans idi. Yüzyılın dönüşünü takiben, akademiler ve profesyonel eğitim okulları kurmak için Çin'e, sıklıkla Japon danışmanlar getirildi. Fransız ve Alman modelleri de aynı yolla değiştirildi ve Asya toplumlarının birinden diğerine aktarıldı.

Britanya ile Amerika, birinde devlet görevlilerinin aristokratik kuşkusu ve diğerinde de demokratik kuşkusu nedeniyle, profesyonel sivil hizmetlilerin oluşumu hamlesinde biraz geç kaldılar. Ne var ki, Amerika, kısmen uzman ve namuslu idare gerektiren doğu kıyılarındaki gümrük hasılatından gelen büyük ölçekli federal gelir nedeniyle, liyakate dayalı bir sisteme ihtiyacı olduğunu nihayet fark etti. Federal hükümetin iç bordrosu 1871'de 53.000'den 1901'de 256.000'e çıktı.[65] 1883'ün Pendleton İç Hizmet Kanunu, giriş için akademik standartlar getiren bir iç hizmet komisyonu oluşturdu. Yine de seçilmiş olmayan memurların tehlikeli olduğuna dair eski fikir inatla sürdü ve iç hizmet mevkileri seçimi "rüşvet çarkı" kapsamında sürdü. Ezeli bir etkin devlet savunucusu olan Başkan Theodore Roosevelt, 1903-1904'de daha ileri reformları teşvik etti ancak 1914'de dahi, sivil hizmetlilerin devletin mi yoksa siyasi partilerin mi temsilcisi olduğu sorunu çözülmeksizin kaldı. Aynı şekilde, Britanya'da da aristokratik himayeye tutunma sistemi gevşetildi ve liyakate dayalı sınav sistemi getirildi. Ancak sivil hizmetlilerin eğitimi arkaik kaldı ve Oxford, Cambridge gibi üniversitelere erişim imkânı olan dar bir aralıktaki üst-orta-sınıf ailelerden alınmaya devam edildi.

Diğer birçok hususta olduğu gibi, Britanya'nın doğudaki sömürge imparatorluğunda, hükümet daha moderndi. Karmaşık ve önceki Hint-Müslüman hükümetlerden miras kalan vergilendirme ve yargısal tahkim sistemlerini denetlemek için, memurların eğitilmeleri gereki-

64. Douglas R. Reynolds, *China 1898-1912*, Cambridge, Mass., 1993, s. 113.
65. Skowronek, *Building a New American State*, s. 49.

yordu. Doğu Hindistan Şirketi 1809'da Haileybury'de, yerel hükümetten hemen her konuda ileri olan, dil ve ekonomi politikte eğitim veren bir okulu kurdu. 1856'daki sivil hizmet reformundan sonra, Hint Sivil Servisi'ndeki yeni görevliler Oxford, Cambridge ve Dublin'deki Trinity College mezunları arasından işe alındılar ve alt kıtaya gönderilmeden önce dil ve ekonomi politik alanında eğitildiler. Bu, İngiliz toprakları için model haline geldi. Leiden Üniversitesi de doğudaki Hollanda hükümeti için aynı işlevi yerine getirdi ve seçkin bir şark bilim adamları çizgisi ortaya çıktı.

DEVLET, EKONOMİ VE ULUS

19. yüzyıl çoğunlukla, devletin "gece bekçisi" gibi davrandığı ve ekonomiye sadece ara sıra ve gönülsüzce müdahale ettiği bir bırakınız yapsınlar çağı olarak düşünülür. Sadece takriben 1890'den sonra korumacılık yanlısı baskılar oluşturuldu ve böylece İngiltere'de dahi emperyal tercih nidaları dile getirilebildi. Bu görüş genellikle, İngiliz, emperyal İngiliz tarihlerinin ve de Amerikan tarihinin okunmasını esas almaktadır ve burada dahi oldukça taraflıdır. Önceden belirttiğimiz gibi dünyanın büyük bölümünde modern devlet, elbette teknolojik açıdan etkin bir askeri gücü destekleyebilecek bir ekonomi oluşturmak için tasarlanmıştır. Hükümetler, daha fazla vergi toplamayı ve savaş zamanının büyük düşmanı olan kıtlığı önlemeyi umarak tarımsal üretimi geliştirmek için harekete geçtiler. Bu durum, geleneksel olarak üretime derinlemesine müdahale etmeyen rejimler için de geçerliydi. Mesela, Bulgaristan'ın Tuna vilayeti havzasında 19. yüzyılın en büyük Osmanlı valilerinden biri olan Mithat Paşa tarımı teşvik etti ve Hıristiyan köylüleri himayesine aldı.[66]

66. M. Mazower, *The Balkans*, Londra, 2000, s. 37.

Tablo 7.1 – Devlet memurları

a. Her düzeyde sivil personel (bin)

Tarih	Avusturya	Britanya İmparatorluğu	Fransa	Prusya-Almanya	Birleşik Devletler	
1760	26	–	–	–	–	
1850	140	67	300	55	–	
1910	864	535	583	y. 1000	1.034	

Kaynak: Mann, *Sources of Social Power*, cilt 2, s. 804-810.

b. Merkezi devlet düzeyinde sivil personel (bin)

Tarih	Avusturya	Britanya İmparatorluğu	Fransa	Prusya-Almanya	Birleşik Devletler	Hindistan
1760	10	16	–	–	–	–
1850	72	40	146	32+	26	–
1881	–	–	–	–	–	580
1900	297	130	430	–	239	–

Kaynak: Mann, *Sources of Power*, cilt 2, s. 804-810; *Census of India, 1881.*

c. Askeri personel (bin)

Tarih	Avusturya	Britanya İmparatorluğu	Fransa	Prusya-Almanya	Birleşik Devletler	Hindistan
1760	250	144	460	150	–	–
1850	318	197	390	173	21	230
1900	230	486	620	629	126	y. 500[a]

[a] Prenslik orduları dahil.

Kaynak: Mann, *Sources of Power*, cilt 2, s. 804-810; *Census of India, 1881.*

Erken 18. yüzyıl Rusya'sında Büyük Petro'nun modernleştirme gayretleri, bazı yönlerden, gümrük düzenlemelerine ve sanayi yatırımlarına yönelen 19. yüzyıl hükümdarlarından önce davranmaktı. Rusya aslında "gelişmekte olan ülkeler"in ilki idi. 1830'ların ünlü Alman gümrük birliği, siyasi birliği daha mümkün kılabilecek bir ekono-

mik dayanışmayı oluşturma amacındaydı. Dönemin Mısır'ı, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin ve Japonya, hepsi, modern endüstriyel, özellikle de askeri endüstriyel fabrika üretimine yatırmak amacıyla kaynak oluşturmak için çok fazla çaba harcıyordu. Çin'de, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve İran'da olduğu gibi, bu hamlelerin orta vadede başarısız olduğu yerlerde bunun nedeni, kısmen 8. bölümde belirtildiği gibi, büyük güçlerin ve bilhassa periferinin sanayileşmesinden hoşnutsuz olan İngiltere'nin müdahaleleriyle, sonuçsuz kalmaları idi. Osmanlı ve Çin olguları, aynı zamanda, yerli rejimlerin kendi güçlerini muhafaza amacıyla sanayileşmeyi kısıtlamış olabileceklerini de göstermektedir. Qing sarayı, kendi ordu ve donanmasının oluşumu konusundaki endişeleri nedeniyle eyalet valilerinin kanatlarını kırptı. Japonya'da olduğu gibi yerli sanayileşme teşebbüslerinin başarılı olduğu yerlerde ise, devlet müdahalesinin rolü sonucunda yeni sanayi yatırımlarının müteşebbislere elden çıkarılmasına, tarihçiler ehemmiyet vermedi.

Devlet gücü, İngiltere ve Amerika olgularında dahi, 19. yüzyılın sonundaki korumacı dalgadan epey önce ekonomik bütünleşmeyi ve sanayi temelli büyümeyi, gerek açık gerek kapalı şekilde teşvik etmekteydi. Britanya İmparatorluğu'nun başından sonuna hükümetler, kendi güçlerini piyasaları açık ve gümrükleri düşük tutmak için kullandılar; bu durum, Hindistan, Mısır ve hatta daha sonra İrlanda'daki birinci kuşak milliyetçi siyasetçilerin daimi şikâyetiydi. Ancak özel durumlarda, devlet olumlu eylemlerde de bulundu. Fransız ve Hollandalı olanlar dahil, Güney ve Güneydoğu Asya'daki sömürge hükümetleri, sonraki 19. yüzyıl boyunca orman rezervleri oluşturmak ve yerli halkın değerli kereste kaynaklarına ulaşımını sınırlamak için müdahalede bulundular. Genellikle eli sıkı sömürge hükümetleri, kanal programlarını başlattı ve demiryolu gelişim projeleri için hukuki ve mali destek sağladılar. Her şeyden önce, bankalar ve finansal anlaşmalar doğrultusunda işleyen sömürge hükümetleri ve büyük güçler, para birimleriyle altın ve gümüş rezervlerini kendi çıkarlarına göre manipüle etmek için çalıştılar. Mesela, Güney Afrika altın rezervlerinin İngilizler tarafından kontrolü, onun Afrika kıtasındaki menfaatlerinin önemli bir yönünü temsil eder. Bu durum Bank of England ile İngiliz Hazinesi'ne, savaş dönemlerinde ve bilhassa 1914 sonrasında uluslararası alanda, büyük ekonomik avantaj da sağlamaktaydı.[67] Ekonomide devlet müdahalesine daha da büyük ideolojik güvensizliğin söz konusu olduğu Birleşik

67. Porter (Der.), *OHBE*, 3, s. 610-616.

Devletler'de dahi, federal hükümet, demiryolu şirketlerine ve limanlarla diğer altyapı projelerinin gelişimine sübvansiyon sağlamakta oldukça aktif idi.

Bunların dışında, İngilizce konuşulan dünyanın nispeten kolayca hükümet edilen devletlerinde ve sömürgelerinde , ekonomilerin yönetimine müdahale etmenin veya müdahaleye gitgide mecbur bırakılmanın birçok yolu vardı. Hükümetler yasal altyapıyı hazırlıyor, ekonomik faaliyet örgütlemelerine bilhassa dikkat gösteren özel yasalar yürürlüğe koyuyorlardı. Serbest piyasa ekonomisinin içeride ve dışarıda esnek işleyişini teşvik etmek için kurumlar oluşturuyorlardı. Bunların en bilineni, ulusal para biriminin istikrarını güvenceye almak, kâğıt paranın altına dönüşebilirliğini garanti etmek ve ekonomi için güvenli bir kısa vadeli kredi sistemi organize etmek amacında olan merkez bankalarıydı. Bu daha kolay yönetilen topraklardaki hükümetler, taşımacılığın ve telgrafın hayatiyetini, yüzyılın sonunda da elektrikli telgrafın gelişini garanti etmekteydi. Son olarak da, elbette, Avrupa imparatorluklarının ve büyük güçlerin askeri ve siyasi gayrı resmi nüfuz alanlarının genişlemesi, girişimcilerin doğrudan uzak mesafe yatırımlarının Asya, Afrika, Latin Amerika ve Avustralasya'ya yayıldığı küresel ekonominin büyümesine katkıda bulundu. Milliyetçiler ve liberal tarihçiler, böyle yatırımlardan istifadenin nerelerde tahakkuk ettiği konusunda tartışsalar da yeni uluslararası finansal bağlantıların veya hiç değilse başlangıçta devletin onları oluşturmaktaki kilit rolünün öneminden hiç şüphe yok.

Bu noktada, bir önceki bölümde ileri sürülen bir konuya dönebiliriz: devletle ulus arasındaki ilişki. Hobsbawm'ın ifadesinde devlet ulusu yarattı, aksi değil. Yine de bunu bir boşlukta yapmadı; bazı durumlarda da devlet ulusu yarattı. Dil, hukuk, din, siyasi etik ve davranışların yaşayan gelenekleri, devlet için veya sömürge milliyetçileri arasındaki devlet kurma heveslileri için, bir ulusu veya müstakbel bir ulusu temsil ettiklerini ileri sürmeyi kolaylaştırmıştır. Ulusun sınırlarına dair devlet ile cemaat arasındaki çekişme, 20. yüzyılda da devam etti. Yeni bürokrasilerin, bu daha güçlü ulus duygusunu pekiştirmeye birçok yolla yardım ettiği de bir gerçektir. Devletin sınırlarını ve bölümlerini gençlere gösteren coğrafya ders kitapları oluşturdular; dili standartlaştıran, devlet için uzun ve bazen de büyük ölçüde kurgulanmış soyağaçları yaratan roman ve öyküler yayınladılar. Katolik İrlanda'daki okullar gitgide kadim İrlanda dilini ve Kelt mitlerini öğretmeye başladı. Amerika'daki ders kitapları Bağımsızlık Savaşı'nın ideallerini İç Savaş'tan sonra daha coşkuyla vurguladılar. Hindistan'da, daha so-

runlu bir şekilde, İngiliz yöneticilerce onaylanan ders kitapları, Müslümanların yabancı istilacılar olarak büyük oranda dışlandığı belli bir "Hindu" tarih görüşünü yazmaya başladı. Hesap cüzdanları, askeri hizmet, devlet ve ulus ritüelleri, milliyetçi kahramanların umumi heykelleri ve anılarına yapılmış büyük abideler, aynı standartlaştırılmış vatanseverliği daha incelikli şekilde başarma girişimleriydi.

Tarihçiler çoğu zaman, kendileri pişirip kendileri yemeye çalışır. Köylülerin, kabile mensuplarının, kadınların ya da işçi sınıfındakilerin "özerklik"leri olduğunu ileri sürmeyi severler. Yine de onaylamadıkları türden vatanseverlik veya milliyetçilik gibi heyecanlar söz konusu olduğunda, devlet gücünün markasıyla kolayca damgalanan, elit kuklaları oldukları veya robot oldukları addedilen sıradan insanlar için, birey olmak yadsınır. Aslında milliyetçilik ve vatanseverlik, eskiden aileyle, klanla veya dinsel gruplarla ilişkilendirilen devletin etki alanı dışında, daha temel arzu ve heveslere neden olmaktaydı. Devletlerin başlattığı savaşlar, bu hissi kesinlikle güçlendiriyor veya genelleştiriyordu. Böylelikle de insanların daha geniş modernite türbülansı deneyimlerine neden oldu. Vatanseverlik, aşırı milliyetçilik ve toplumlararası nefret, çoğu zaman kişilerden kaynaklandı ve bunun dışında tedbirli devlet adamlarını etkiledi, tersi değil. Bu durum, 18. yüzyılda, emperyal zaferlerin kutlanışının çoğu zaman hükümet aleyhine yönlendirildiği kadar onun tarafından da yürürlüğe konduğu İngiltere'de dahi geçerliydi. Bu ayrıca, Meiji liderleri böyle siyasetlerin erdeminden fazlasıyla kuşkulu olduğu zaman dahi, denizötesi yayılmayı ve emperyal büyüklüğü teşvik amacıyla sıradan samuraylar tarafından "Derin Okyanus" ve "Nanyang" (Güneydoğu Asya) toplumlarının kurulduğu 19. yüzyıl Japonya'sında kanıtlandı. Popüler antisemitizm de benzer şekilde Almanya ve Avusturya'da büyüyen devletin politikalarını eğdi ve büktü. Modern devlet ve milliyetçilik, 1914'e kadar bütün asır boyunca ateşli diyaloglarla devam etti. Milliyetçilik sadece hain güç simsarları veya açgözlü kapitalistler tarafından bahtsız ve naif insanlara dayatılan bir duygu olmadı.

BİR BİLANÇO: DEVLET NEYİ BAŞARDI?

Önceki kısımlara, 19. yüzyıl süresince devletin talep ve kaynaklarının tüm toplumlarda ve her zaman sürekli büyümediği ileri sürülmüştü. En önemlisi, Anglosakson dünyada ve Çin'de merkezi hükümet haddi zatında nispeten küçük, kısıtlı ve hatta 1815'dan 19. yüzyılın sonuna kadar bazı bakımlardan da sınırlı kaldı. Ne var ki, bu, profesyonel yönetimdeki gelişimin aynı derecede zarar gördüğü anlamına

gelmez. Britanya'da, yerel hükümetin ve toplumun metropol elitleriyle ilişkili organları, dönem boyunca ücretli sekreter ve idareci düzenini geliştirmeye devam ettiler. Yerel okul yönetim kurulları ile diğer merkez dışı kurumlar, aynını Birleşik Devletler'de de yaptı. Aslında devlet büyümediği zaman dahi "governmentality" gelişti.

İllüstrasyon 7.4 – İç sürgün: Rus mahkûmlar Sibirya'ya giderken. Despotizmin dehşetini anlatan için bir görüntü, 19. yüzyıl sonu.

Çin'de de mesela, yerel memurlar, sulama, vergilendirme ve taşımacılıkta uzman olan kişilerle kendi kadrolarını geliştirdi. Burada, 1850-1870'in Taiping ve Nien ayaklanmaları sırasında merkezi yönetimin hem meşruiyet kaybından hem gelir kaybından mustarip olduğu yerlerde vergi tabanı, yüzyılın daha sonralarında iç ve dış gümrük vergilerinden gelen sağlam meblağlarla yükseldi. Hans van de Ven'in

yakınlarda ileri sürdüğü üzere, bazı tarihçilerin önceden yaptığı gibi, Çin hükümetinin, yüzyıl ortası isyanlarıyla 20. yüzyıldaki komünist devrim arasında bir gerileme halinde olduğunu düşünmek yanlış olacaktı.[68] Taiping sonrası dönemin güçlü bölge valileri, Qing hanedanı idarecilerini sağlayan toprak sahibi eşraf klanlarıyla kendi bağlantılarını oluşturdular. 1870'lerde Prens Kung yönetiminde de ve hatta 1895'de Çin'in Japonya'ya yenilmesinden sonra da imparatorluğun merkezi finansal yönetiminde reform yapmak ve memurlarına Konfüçyüs klasikleri yerine modern bir eğitim vermek isteyen hareketler vardı. Bu Çinli özgüçlendiriciler, Japonya kadar muhafazakâr diğer toplumların, hatta Britanya'nın, uluslararası ticaretin, diplomasinin ve savaşın ortak problemleriyle yüzleşmek için aynı sürece koyulduklarını belirtmişlerdi.

Devletin gücünün ve taleplerinin büyümesiyle siyasi yaşamın geniş alanlarının, nispeten dokunulmadan kaldığı da düşünülebilir: mesela, uluslararası temaslar, din ve sosyalizm. Ancak böyle olduğu yerlerde dahi, 6. bölümün bitiminde öne sürüldüğü gibi, devletin damgası gayet belirgindi. Hepsi 1900 ile 1914 arasında vukuu bulan uluslararası telgraf anlaşmaları, Kızıl Haç ve Kızılay topluluklarının yayılması, Kuzey Kutbu ve Antarktika kıtasının keşfi ve muhafazası düzenlemeleri, elitlerin küresel çıkarlarına işaret etmekteydi. Ancak tüm bu düzenlemeler, ulusdevletlerin kilit oyuncu olduğu varsayımından hareket etmekteydi. Centilmen bilim adamları arasındaki gayrı resmi ve kişisel bağlantılar vasıtasıyla 1780'lerde girişilen bilimsel ve akademik alışveriş, şimdi ulusal akademiler ve bilimsel toplulukların ittifakları yoluyla oluşturulmaktaydı. 9. bölümde tartışılan büyük "dünya" dinlerinin yükselişi ve iç örgütlenmeleri de bu baskılardan muaf değildi. Birçok kişinin, dışında kaldığı bir dinsel geleneğe bağlılık duyduğu, bazen de sınırları içinde yaşadığı devletin taleplerine husumet beslediği bir gerçektir. Ancak Roma Katolikliğinin, Panislamcılığın ve Konfüçyüsçü milliyetçiliğin canlanan birimleri genellikle içinde çalıştıkları günah çıkarma grubunun ulusal organlarını kabule ve onlarla çalışmaya özen göstermekteydi. Dünya düzeyindeki sosyalist faaliyetler dahi, özellikli ulusal sosyalist ittifakların çıkarlarının temsiliyle sınırlanmıştı. Sosyalistlerin de birbirleriyle savaşa giriştikleri 1914'de, uluslararası sosyalist kardeşliği illüzyonunun toptan çöküşü, bu durumu gayet netleştirdi. Modern devlet, iktidar gruplarının biçimindeki

68. Hans van de Ven, *Military and Financial Reform in the Late Qing and Early Republic*, Taipei, 1999.

büyük sadeleşmeyi, hükümranlık mefhumunu ve kitabın başında belirtilmiş olan hükümet etme amaçlarını ileriye götürdü.

Modern devletin zaferinden az emin olduğu yerler, onun iç sınırlarındaydı. Mahdut görüşlü güçler ve kültürler, bilhassa tren ve telgraf iletişiminin az geliştiği ve okuryazarlığın düşük olduğu yerlerde etkilerini henüz muhafaza etmekteydi. Popüler söylemle, kendi pagan kanunsuzluğuyla efsaneleşen güney İtalya kasabası Eboli'de duran sadece İsa değil, İtalyan hükümetiydi de. Dünyanın birçok bölümünde devlet, hakimleri ile valilerinin, klan şefleri ile kabile büyükleri arasında etkili müttefikler bulabildiği sürece etkili olduğu, parçalı siyasi sistemlerin üstüne tünedi. I. Dünya Savaşı sonunda Ortadoğu'da, Orta Asya'da, Afganistan'da ve Afrika'da meydana gelen isyanlar, bazen devletin "bozulduğu" anarşi dönemleri olarak betimlendi. Ne var ki, onlar ekseriya, yerel siyasi uzlaşma ve çatışmanın, ince bir devlet gücü tabakasıyla tarihsel kayıtlarda gizlenen hayati oyunu görünümünde ortaya çıkışını yansıtıyorlardı. Sosyal değişim spektrumunun diğer ucundaki, Birleşik Devletler'in coşkulu müteşebbis cemaatleri ile Avrupa'daki bazı sanayi şehirlerinin cemaatleri, devletin geri çekilişini şimdiden görmekteydiler. Yerel kuruluşlar, gönüllü topluluklar ve özel girişimler, hükümetin oldukça kısa süreli edindiği sosyal işlevleri devralıyorlardı. 1900 ile 1950 arasındaki onlarca yıllık savaş ve gerilim, değişim hızını ölçüsüz yavaşlatsa da, bu durum, sonraki 20. yüzyılın örüntüsüydü.

Her şeyden önce kesin olan, 20. yüzyıl zarfında, devletin sesi ve öfkesi, *éclat*'ı, yani şanının, yerel biçimleri güçlü olsun ya da olmasın, dünyanın her yerine geniş ölçüde yayılmış olmasıydı. Bayrak mekanizmaları, talimli askerler, üniformalar ve yönetim ritüelleri yeni küresel hükümet merkezlerinden uzak toplumlarda, hatta sadece dünyevi hükümranlıktan daha yüksek hedefler talep eden dini ve karizmatik hareketlerde dahi, güce aç insanlar tarafından kabul edildi. Gücün bu evrensel taklidi ve merkezi otoritenin karizması, az sayıda entelektüeli öfkelendirmeye başladı. Bunların bazıları, hükümetsiz cemaatin erdemini öven devrimci sendikacılara dönüştü. John Ruskin, Leon Tolstoy ve Mohandas Mahatma Gandi gibi diğerlerini de basit zanaatkâra veya köylü yaşamının havarilerine dönüştürdü.

[8] Liberalizmin, Rasyonalizmin, Sosyalizmin ve Bilimin Teori ve Pratiği

Bu ve sonraki bölümler, fikir ve ideolojilerle ilgilidir. Liberalizm, sosyalizm ve bilim, çağdaşlarının çoğunun ve sonraki tarihçilerin potansiyel olarak 19. yüzyıl dünyasını değiştirdiğine inandıkları bir devrimci fikirler dizisidir. Bu bölüm, bunların hepsinin, kıtadan kıtaya çoğu zaman devrimci niteliklerini kaybederek geçtikleri için önemli ölçüde yeniden biçimlendiklerini ileri sürmektedir. Hatta 9. bölümde gösterildiği üzere, büyük dini sistemlerin rekabetçi gelişimi, dönemin zihinsel yaşamını biçimlendirme konusunda daha fazlasını yapmıştır.

19. yüzyıl boyunca entelektüeller ve siyasetçiler, bireysel özgürlük için, halkların egemenliği, refahın ve gücün yeniden dağılımı için karmaşık felsefi konumlardan ötürü tartıştılar. Yerleşik siyasi ve dini otorite, liberallerden, radikaller ve sosyalistlerden ve şimdi meslekler halinde örgütlenen doğal ve sosyal bilimler temsilcilerinden benzeri görülmemiş saldırılara uğradı. Bu entelektüel meydan okuyuşlar, önceki bölümlerde tartışılan sosyal ve ekonomik gelişmeler yönünde aktıkları yerlerde ivme kazandılar. Bununla birlikte entelektüel hareketler, sosyal yaşamın sadece bir yansımasından fazlasıdır. Hem onu temsil ederler hem de yönünü belirlerler.

DÜŞÜNSEL TARİHİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl siyasi ve sosyal düşünce tarihi, istisnai bir canlı çalışma alanıdır. Ancak başlıca iki zayıflıktan mustariptir. Birincisi, birçok entelektüel tarihçi bunun anormal derecede zor bir girişim olması gibi sağlam bir nedenle, entelektüel tarihin sosyal ve siyasi tarihle nasıl ilişkilendirileceği sorunu üzerine kelime oyunu yapmaya devam ediyor. İkincisi, siyasi düşünce tarihi, tereddütsüz, Avrupa ve Kuzey Amerika'da merkezi konumda olmayı sürdürmüştür. Dünyanın geri kalanı düşünülürse, tarihçiler, Batılı düşünürlerin doktrinlerinin, Avrupa dillerini bilen Avrupa dışı toplumların elit mensuplarına yavaşça yayıldığı nispeten kolay bir difüzyon sürecinin cereyan ettiğini

varsaymak eğilimindedirler. Bu kuralın bir istisnası, bilim tarihidir. Bilim tarihçileri, Asyalıların, Afrikalıların ve Avrupalı olmayan diğer insanların, küresel toplumun onlar vasıtasıyla doğal dünyayı anladığı melez öğrenim grupları meydana getirilmesindeki dinamik rolü için son zamanlarda çok daha fazla neden buldular. Ayrıca önceden mevcut varsayımların ve entelektüel eğitim tarzlarının, insanların, kendilerine Batı'dan gelen yeni bilimsel fikirlere tepkilerine nasıl rehberlik ettiğini açıklamakta da oldukça başarılıydılar. Batılı fikirler, kısmen, Batı'nın askeri ve ekonomik gücünün bir yansıması olmaları nedeniyle geçerlilik kazandılar. Sömürge rejimlerince, okul sistemleri ve kamusal tartışmalar vasıtasıyla dayatıldılar. Ne var ki, bu durumlarda dahi, entelektüel hakimiyet basit bir süreç olmadı. Batılı fikirler ve tartışma dilleri incelikle değiştirildi, ayarlandı ve yerli yazarlar ile aydınlar tarafından yeni amaçlara uyarlandı.

Bu bölüm, esas itibariyle bilim tarihinden alınan yaklaşımlar üzerine kurulmuştur ve onları genelleştirmektedir. Bilgili ve politik Avrupa dünyasından, dünyanın her yerindeki farklı toplumların entelektüel oluşumuna kadar referansla derlenen radikal kabul ya da ret kavramlarının açıklamasını yapmayı amaçlamaktadır. Liberalizm, sosyalizm ve bilim, başlangıçta oldukça açık bir şekilde Batılı kaynaklardan yayıldı ancak yerel akılcı ve etik geleneklerden derlenen fikirlerle de geniş ölçüde karıştı ve güçlendi. Bu bölüm ayrıca Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki entelektüellerle eylemcilerin, Batılı fikirlere benzer ölçüde bir borçlulukları olmaksızın, doğrudan kendi koşullarına seslenen değişim için nasıl radikal ideolojiler yarattıklarını da göz önüne almaktadır. Bu tartışmalar, 9. bölümdeki "dünya dinleri"nin incelenmesinde de devam etmektedir. En önemlisi, bölüm, yeni fikir kümelerinin siyasi olarak nasıl etkin hale geldiğini ve toplumdaki değişime katkıda bulunduğunu göstermektedir. Mesela, "feodalizm"e duyulan husumetten etkilenen idarecilerin, toprak sahibi kodamanların gücünde nasıl değişiklik meydana getirdiğini ve bilim fikrinin gelişmesinin, "meslekler"de yeni tip sosyal organizasyonların ortaya çıkmasına nasıl yol açtığını açıklamaktadır.

ADİL CUMHURİYETİN YOZLAŞMASI: KLASİK BİR KONU

Bu değişimleri anlamak için, 17. ve 18. yüzyıllarda, değişik büyük medeniyetlerden insanların katkıda bulunduğu küresel seviyede işleyen ideolojiler ve siyaset dillerinin her halükârda var olduğunu kavramak önemlidir. Kitabın 2. bölümü, Hint, İslam, Afrika ve Doğu Asya

dünyalarındaki yerel entelektüellerin enerjilerini, Batı'nın ihlalinin en üst noktasına kadar tüketmeye devam eden bazı tartışma ve inceleme biçimlerine işaret etmişti. Bir kaygı, "hakkaniyetli" cumhuriyet" biçimi ve rüşvet ile tiranlığın iyi bir yönetim için yarattığı tehlike idi. Bu, Avrasya, Afrika ve Amerika'da baştan sona yaygın bir temadır. Batı siyasi düşüncesinin tarihyazımında son zamanlardaki gelişmeler, devrim çağı ve dünya çapında emperyal yayılmanın ilk döneminde küresel siyasi düşüncedeki bağlantı ve benzerlikleri görmeyi kolaylaştırdı. 1960'lara kadar, Batılı siyaset teorisyenleri, Amerikan ve Fransız devrimlerini ile 1800 sonrası İngiliz radikalizminin doğuşunu, C. B. Macpherson'un "sahiplenici bireycilik" doktrini olarak adlandırdığı şeyin yükselişiyle yakından bağlantılı olarak görme eğilimindeydiler.[1] Net bir şekilde, Avrupa-Atlantik dünyası menşeli Aydınlanma düşünürleri John Locke, Adam Smith, David Hume ile Fransız ve Alman *philosophes*'ının yazılarındaki bu doktrinlerin pençesi, rasyonel bireyin önceliğini vurgulamaktaydı. Bu bilhassa ekonomik hayatın işleyişi bağlamında, bireyin kendi çıkarını kovalama ihtiyacını geçerli kıldı. Ne var ki, 1960'lardan bu yana entelektüel tarihçiler, görüşlerini kısmen değiştirdiler. Şimdi, bir zamanlar belirgin biçimde modern ve çok daha eski bir siyasi geleneğin son çiçeklenişi olarak görülen devrim çağı eleştirel düşüncesinin çoğunu resmetmekteler.

Öncü piyasa teorisyenleri Adam Smith ile onun Fransız akranı Condorcet'in düşünüşünün ahlaki ve etik boyutları, yeniden tesis edildi.[2] Diğerlerinin yanı sıra, Bernard Bailyn[3] Amerikan tarihi için, John Pocock[4] ise genel olarak Atlantik dünyası tarihi için 17. yüzyıl İngiliz İç Savaşı'nın "milletler topluluğu" ilahiyatçıları vasıtasıyla "sivil cumhuriyetçilik" geleneğinin izini, geriye doğru Rönesans İtalya'sının eğitimli kişilerine, hatta klasik devirlere kadar sürdüler. Bu gelenek, 18. yüzyılda hâlâ kuvvetle dolaşımdaydı. Bu durum, Bağımsızlık Savaşı öncesinde ve savaş süresince kraliyet sömürge hükümeti hakkındaki Amerikan sömürgeci düşünce tarzını etkiledi. Ayrıca 1714 sonrasında Taht'ın ve şişirilmiş aristokrasinin yetkilerini sınırlamaya kalkıştıklarında, İngiliz, İskoç ve İrlandalı radikallerin düşünüşünü de etkiledi. Ne var ki bu fikirler, hepsi Hıristiyan etiğince değiştirilmiş klasiklerden ve

1. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford, 1962.
2. Emma Rothschild, *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*, Cambridge, Mass., 2001.
3. Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Cambridge, Mass., 1971.
4. J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, Princeton, 1975.

Rönesans kaynaklarından elde edildikleri için Avrupa boyutunda ortak siyasi programlar ve ideolojilerle benzerlik taşıyordu. Mesela, 18. yüzyıl sonunda erdemli cumhuriyetin restorasyonu vasıtasıyla soylu tiranlığı yumuşatmak isteyen Hollanda'daki[5] "Liberator" parti ile Cenovalılar ve Floransalılar da aynı geniş düşünce geleneğinde yer almaktaydı.

Pocock ve Bailyn, sivil cumhuriyetçi gelenekteki düşünürlerin, piyasanın değil, pederşahi ailenin önemini vurguladıklarını ileri sürerek her bir vatandaşın ve cumhuriyetin erdemler peşinde olma yükümlülüğü üzerinde durdular. Sivil cumhuriyetçi gelenekte erdemin düşmanları yolsuzluk ve lüks idi, özellikle de sarayın paragöz dalkavuklarının yolsuzluk ve ahlaksızlıkları. İngiltere ve Kuzey Amerika dünyasında bu gelenek, "court party"nin tiranlığına ve putperest dinine karşı olan, Pocock'un "ülke partisi" dediği şeyle ilişkilendirildi. Tacir, tefeci ve stokçular, serbest piyasanın ve ticaretin müjdecisi olmak yerine Amerikalı ve birçok Fransız radikale duyulan nefretin figürleriydi.

Çağdaş yorumlar, geç dönem 18. yüzyıl düşüncesini daha uzun bir perspektife yerleştirme erdemine sahipler. Mesela, yozlaşmış hükümet, kibirli bürokrasi ve piyasa sahtekârlığı nefreti, serbest piyasa liberal bireyciliği Demokratlar ile Cumhuriyetçilerin her ikisi için de baskın ideoloji haline geldiğinde dahi, 19. yüzyıl boyunca Amerikan siyasi ideolojisinde daimi unsur olarak kaldı. Son zamanlardaki diğer yazarlar da özellikle Amerika'da, sözde devrim çağı düşüncesindeki muhafazakâr özellikleri vurguladılar. Tarihçiler, Amerika'nın kurucu babalarının dini devletten koparmayı arzu ettiklerini kabul ettiler. Ancak bunun yerel cemaatin dindarlığını muhafaza ettiğini, modern "sekülerizmi" teşvik taktiği olmadığını ileri sürdüler. Benzer şekilde, 1991'de[6] yazan David Brading, ilk liberal ekonomistler daimi kanaat önderlerinin iki dudağı arasındayken dahi, Latin Amerika'nın İspanyol hükümranlığından özgürleşme hareketinde işleyen eski "Creole vatanseverliği" geleneğinin ayırdına vardı. Merhametli Meksikalı Meryem Ana, Guadaluplu Leydimiz gibi şahsiyetlerle, eski Aztek İmparatorluğu soyundan olma miti, bu geleneğin önde gelen sembolleriydi. Dominiken teolog ve vatansever[7] Fray Servando Teresa de Mier gibi Creoleler, kendi davalarını adil bir fetih ideolojisine dayandırdılar ve kendi alanlarındaki toprağın ruhuna çağrıda bulundular. Bunlar, bireysel mülkiyet haklarına dayalı modern liberal siyasi teoriyle pek de uyuşmayan temalardı.

---

5. Simon Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands 1780-1813*, Londra, 1992.
6. Brading, *The First America*.
7. A.g.e., s. 582-602.

François Furet[8] gibi yeni yazarlar da Fransız Devrimi'nin ideolojik kökeninin radikal modernitesinden, bir önceki kuşaktan daha az emindiler. Rousseau'nun toplumsal sözleşme kavramının ve Voltaire'in radikal rahipler sınıfı muhalifliğinin, devrimcilere monarşiye ve Kilise'ye saldırma kararlarında güçlü ideolojik meşruiyet verdiğinden kimsenin şüphesi yoktu. Ancak devrimci patlayışlara eşlik eden popüler şölen ve festivallerin analizi, sıradan insanların 17. yüzyıla kadar geriye izlenebilen eşitleyici, cemaatçi ideolojilerle nasıl aynı fikirde olduğunu göstermekteydi. Fransız Devrimi artık zorunlu olarak burjuvazinin yahut orta-sınıfın, piyasa odaklı erdemlerin zaferi olarak görülmüyor. Devrimin en eski ve en şiddetli evreleri dışında Hıristiyanlık da *İncil*'de öngörülen ideal toplumun devrimden sonra tekrar kendini göstereceğine inanan erken 19. yüzyıl Fransız radikallerinin düşüncesinde etkili olmayı sürdürdü. Diğer Avrupalı devrimcilerin ve onların sömürgelerdeki öğrencilerinin çoğunun ideolojisinde, devletin yahut piyasanın değil, cemaatin erdemleri önemli bir unsurdu. Tarihçilerin popüler düşünceleri meydana çıkarabildikleri ölçüde, cemaatçi ve yalın Hıristiyan doktrinlerin bir karışımının onların içine nüfuz ettiği görülüyor. Bunlar, seçkinler ve sıradan insanlar için ortak bir siyasi dil sağlamaktadır.

1970'den bu yana, radikal entelektüel kırılmalara dair bu şüphecilik, 19. yüzyıl tarihçilerine de yayıldı. Gareth Stedman Jones, 19. yüzyıl İngiliz radikalizminin "siyaset dili"ni, saray karşıtı ve vergilendirme ile şişkin merkezi hükümete hasım bir 18. yüzyıl sivil cumhuriyetçilik geleneğini ortaya çıkarmak için, yeniden yorumladı.[9] 1840'larda popüler temsil talep eden İngiliz Çartist radikaller, Fransız komünist Louis Blanch tarafından yürürlüğe konan doğrudan devrim doktrinlerinin ve Karl Marx tarafından bilenen yeni Alman sosyalizmi formülasyonunun farkındaydılar. Bununla birlikte İngiliz radikalizmi, kendi cemaatçi, dar görüşlü ve Hıristiyan nonkonformist kökenlerine doğru geriye bakmaya devam etti. İngiliz sömürgelerinin tarihçileri, 1840'ların Çartist reformcularının cemaate, toprak ve adalete dair düşüncelerinin, 1860'larda Avustralya'daki ilk madenci ve küçük çiftçi birliklerini, maden sahipleriyle ve sömürge hükümetleriyle olan kavgalarında nasıl etkilediğini göstermekteler. Keza, Alman ve İskandinav liberalizmi, çoğu zaman Hıristiyan cemaatinin Lutherci fikirlerinin izini taşıdığı kadar, kapitalist bireycilik ideolojisinin ortaya çıkışını da yansıtmaktadır.

---

8. François Furet, *Penser la Révolution française*, Paris, 1978.
9. Gareth Stedman Jones, *Languages of Class*, Cambridge, 1983.

DÜNYA GENELİNDE ADİL CUMHURİYETLER

Siyaset teorisinin ve Avrupa ile onun eski Amerikan sömürgelerindeki temsilinin bu yeniden değerlendirilişi, küresel tarihin yazılışı yönünde önemli bir gelişmedir. Batılı fikirler ile Avrupa dışı siyasi düşüncenin önemli aşamaları arasındaki mesafeyi azaltıcı etkiye sahiptir. Analizciler için, Avrupa ve Amerika devrimlerinin ideolojik kökenleriyle, 1868 Meiji "restorasyonu" gibi olaylar ve aşağıda görüleceği üzere, Hint, Çin ve Mısır milliyetçilerinin veya sömürgecilik karşıtlığının ortaya çıkışı arasındaki üstü kapalı bağlantıları ve benzetmeleri fark etmeyi de kolaylaştırmaktadır. Bu Asya ve Ortadoğu hareketlerinin entelektüel liderleri, cemaatin kadim geleneklerini ve toprağın haysiyetini, en güçlü şekilde Atlantik ekonomilerinde tezahür eden yükselen küresel ticarileşme dalgasından koruma iddiasıyla, modern Batı radikalizminin unsurları ile insan hakları teorilerini kaynaştırdılar.

Bu fikirler aslında dünyadaki birçok toplumda varolan Avrupa sivil cumhuriyetçilik geleneğine benzemez değildi. Mesela, antropologlar, sömürgecilik öncesi Afrikalıların, ahlaksız ve beceriksiz yöneticileri alaşağı etmek için krallık ideolojilerini nasıl kullandıklarını gösterdiler. John Peel, ahenk içinde bir topluluğu ve bilge bir krallığı, saygıdeğer aile reislerinin rolünü vurgulayan şairane mitler vasıtasıyla sürdürme uğraşılarını kaydettiği bir halk olan Batı Afrikalı Yoruba'lar olgusunda, bunu özellikle etkili bir şekilde sergilemektedir.[10] Tüm tarım topluluklarıyla sanayileşme öncesi ilk ticaret toplumlarındaki entelektüellerin aradığı sosyal fayda, gayet anlaşılır şekilde, bilge nasihat, emekçiye ilgi ve erdemli reisler tarafından yönetilme arzusu idi. Yolsuzluk olarak algılanan şey ise, aksine, çeşitli geleneklerde farklı şekillerde anlaşılsa da neredeyse evrensel olarak anlaşmazlık ve hatta isyan nedeni gibiydi.

Birinci bölümde ileri sürüldüğü gibi, Japonya'da "asil köylüler"in haklarının, klasik Konfüçyüs yazım normlarından ve atalarına ve tabiatın işleyişine saygıdan uzaklaşan yozlaşmış saray tarafından ihlali, etkili bir temaydı. 18. yüzyıl Japonya'sının muhtemelen en etkili düşünürü olan Ogyu Sorai, samuray yozlaşmasına ve ahlaki ekonominin ticari ihlaline hücum etti. Bunu, rejimi güvenceye almanın bir yolu olarak görmekteydi.[11] Sonraları, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başla-

---

10. J. D. Y. Peel, *Religions Encounter and the Making of the Yoruba*, Bloomington, Ind., 2000.
11. Totman, *History of Japan*, s. 264-265; ayrıca bkz. Toshinobu Yashinaga, *Ando Shoeki: Social and Ecological Philosopher in Eighteenth-Century Japan*, New York, 1992.

rında Tokugawa hanedanı aleyhindeki muhalefet, yavaş yavaş böylesi temalar etrafında bir araya geldi. Batı kaynaklı modernleşme temaları, bilim ve etkinlik, Japonya'daki 1868 darbesi liderlerinin meşruiyetine muazzam bir ek kuvvet sağladı. Yine de Japon "devrim"i ve "rönesans"ı, bu eski fikirlerde, özellikle de kutsal hükümdar ve iyi hükümdarlık etnik mitleriyle ilişkili olarak kökleşti. Hindu, hatta Müslüman Hindistan'da aksine, yolsuzluğun elit ve popüler anlaşılışı, safiyet ve kirlilik mefhumları üzerinden daha doğrudan, bütüncül bir anlam üstlendi. Toprağın ve iyi aile reisinin hükümranlık alanının Britanyalılar ve onların berbat alışkanlıklarıyla kirletilmesi, sömürge vatanseverliğinde ve sonraki milliyetçi hareketlerde, değişmez bir tema olarak hizmet etti. Hindistan Ulusal Kongresi'nin ilk yerel hatipleri, resmi İngiliz belgelerini, oluşmaya başlayan Hint endüstrilerinin korunması için, diğer bilinçli modern argümanları da siyasi özerklik için bir araya getirmek amacıyla alt üst eden Britanya'nın ilk Hintli Parlamento üyesi Dadhabhai Naoroji gibi liberal siyasi ekonomistlerden sonra dahi, bu tür bir dil kullanmaya devam ettiler.

Başka yerlerdeki Avro-Amerikan sivil cumhuriyetçiliği ile vatansever cemaatçilik arasındaki bağlantılar, Müslüman dünyası olgusunda sadece zımnen değil, açıkça yer almaktadır. Kutsal savaş doktrini olan "daha küçük *cihat*", asiler ile Avrupa yönetiminin direnişçileri için her zaman el altındaydı. Ancak tutumlu şekilde ve dikkatle kullanıldı. Bunun yerine, erken dönem Müslüman milliyetçi ve Panislamcı düşünce, arkaik Arap ve İranlı ahlakçıların Aristo'nun sivil ahlakçılığı ile Muhammed'in dindar yaşam normlarını bağdaştırma çabaları konusuna geri döndü. Bunlar İslam dünyasının arkaik etik literatüründe (*akhlaq* geleneğinde) ifade edilmişti.[12] 17. yüzyıl Osmanlı Rönesans'ı olarak adlandırılabilecek olan şeyin bir özelliği, Aristo'nun Osmanlıca'ya tercüme edilmesiydi. Eserlerinin birçok baskısı 19. yüzyılda gerçekleştirildi. 19. yüzyılın Arap, İranlı ve Javalı[13] düşünürleri, Batı istilası ve yerel teşkilattaki yolsuzluk biçimlerinin, tehlikeli müşavirlik musibetlerini, tefeciliği, insanların evlerinin ihlalini ve kadınların güvenilmezliğini yaygınlaştırdığını öne sürmekteydi. Burada, arkaik Avrupa sivil cumhuriyetçilik geleneğiyle bir gereğinden fazla Avrupalı topluluğun siyasi etiği arasındaki doğrudan bağlantı, uzaktan

12. Ayrıca bkz. Nasiruddin Tusi, *The Nasirean Ethics*, Çev. G. M. Wickens, Londra, 1969; W. F. Thompson (Der.), *The Practical Philosophy of the Muhammadan People*, Londra, 1839, "Akhlaq-i-Jalali"nin bir tercümesi.

13. Ayrıca bkz. Nancy K. Florida, *Writing the Past, Inscribing the Future: History as Prophecy in Colonial Java*, Durham, NC, 1995.

da olsa, bir an görülebilir. Aristo, her iki medeniyete için de ortak idi. Amerikan vatanseverlerinin düşünüşünde olduğu gibi, bu nedenle de özellikle Şia kolundaki bazı İslami düşünce gelenekleri, dini otorite ebedi olduğu için devletin nüfuz edişinden korunması gerektiğini savunmaktaydı.

Aristo, 17. yüzyıl Cizvit yorumcuları vasıtasıyla Çin'e dahi geç geldi. Çinli aydınlar onu tercüme etmek ve yaymak için harekete geçtiler. Robert Wardy, yanlış anlaşılmaktan yahut kavramsal ve dilbilimsel farkların zorba yatağında çarpıtılmış olmaktan çok uzak, Yunanca orijinalindeki duyguyu bazen gerçekten daha etkin şekilde ifade ederek, onu Çinceleştirdi.[14] Buna rağmen Çinli reformcular, 19. yüzyılda Aristo'nun *Ethics* ve *Politics*'ine daha geniş ölçüde atıf yapmaya başladılar.

Avro-Amerikan liberalizmin, sosyalizmin ve bilimin 1815 sonrasında dünyanın her yerine yayıldığından şüphe yoktur. Marksist doktrinin 20. yüzyılda yaptığı gibi, bu yabancı fikirler de insanların birçok bağlamda kendi toplumlarındaki noksanlıkları oldukça farklı açıdan görmelerini mümkün kıldı. Yine de bunları kabulleri, kendilerine mal etmeleri ve kullanımları, Avrupa'nın sadece dışında değil içinde de daha önceki bu tarz etik ve siyasi geleneklerin süregelen hayatiyetlerine göre kurnazca belirlendi. Mesela, Avrupa'da sosyalizm, bu daha önceki temalara dahil edildi. Bazı tarihçiler ve sosyal bilimcilerin son zamanlardaki çalışmaları, Avrupalı ve Avrupa dışı siyasi düşünüş arasındaki esas farkın din meselesinde yattığını ileri sürer gibi. Bu argümana göre, Avrupalılar seküler bir ilerlemeci siyasi düşünce geleneği geliştirdiler, oysa Asyalılar ile Afrikalılar kendi gelecekleri hakkında düşünme noktasına vardıklarında, geçmişe ve kendi dinlerinin arılığına müracaat ettiler. Bu kesinlikle çok yalın bir ayırımdır. Avrupalı entelektüeller neredeyse her yerde dinden etkilenmişlerdir. John Stuart Mill gibi seküler liberaller, her ne kadar bönlüğü ve Kilise'yi kınıyorlarsa da Hıristiyan bir hümanist gelenekte çalışmaya devam ettiler. Marksistler dahi, daha önceki binyılcı düşünce yapısını benimsediler. Aynı nedenle İslam, Afrika ve Asya düşüncesinde geleneksel olarak "din" başlığı altında sınıflandırılabilenlerin çoğu, gündelik yaşama ve siyasete oldukça doğrudan taşındı. Bu Avrupa dışı siyasi düşünce geleneklerinin dini ideolojiye batmış olması, sadece değişmez bir "dinsel zihniyet"in tezahürü oldukları anlamına gelmemektedir. Bunun yeri-

14. Robert Wardy, *Aristotle in China: Language, Categories and Translation*, Cambridge, 2000.

ne, kişinin kendi tutkularının, ailesinin ve sonuçta da idari yapının iyi yönetişim mefhumunu yansıtmaktadır. Nitekim, 19. yüzyıl Mısır'ındaki bazı İslam liberalleri, Muhammed'in Medine'deki hükümranlığının, bir tür temsilci hükümet çeşidi olarak resmettikleri, ilk zamanlarına başvurdular.

LİBERALİZMİN VE PİYASANIN ORTAYA ÇIKIŞI: BATILI EKSEPSİYONALİZM Mİ?

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa entelektüel yaşamının ortaya çıkan bazı özelliklerinin yeniliğini hafife alarak diğer bir aşırılığa gitmemenin önemli olduğu söylenir. Genellenebilir kişisel haklar mefhumu ile bu Batı geleneğinde piyasanın "görünmez el"ine yapılan vurgu, aslında çarpıcı şekilde yeni olan bir şeyleri önceden görmek gibi geliyor. Bu gerçekten radikal fikirler dahi, devlet gücünün yeni biçimlerini deneyimlemeye başlayan bir dünyada bir niş buldu. Birçok önemli yönden, uluslararası piyasanın ve Avrupa imparatorluklarının hızlı gelişimi, dünyanın her yerindeki insanların bu yeni entelektüel gereçlere kendi kullanımları için uyum sağlamalarını gerektirdi. Bu durumda ihtiyaç duyulan şey, küresel entelektüel tarihe, yenilikçi siyasi düşünceye yer bırakan, buna rağmen yeni ortaya çıkan sosyal ve siyasal hareketlerde eski iyi hükümet fikirlerinin ve uygun tavırların direncini vurgulayan bir yaklaşımdı. İlk kısım, Avrupa'da eski rejimler altında ortaya çıkan yeni siyasi fikirlerin bazılarını göz önüne almaktadır. Bu fikirlerin, toprağın kötü kullanımı, ticaretin yönetimi, siyasi temsil ve bilimsel uygulama gibi konulara tatbikinde, eski ideolojiler ve yerel söylemlerle nasıl değiştirildiği, hatta etkisizleştirildiğini göstererek ilerlemektedir.

Birinci bölümde belirtildiği gibi, dünya medeniyetlerinin çoğu, doğmakta olan Batı Avrupa bilimsel rasyonalizmiyle mukayeseye direnen müzakere, argüman ve ampirik gözlem formlarına yol açtı. 18. yüzyıl İslam düşünürleri rasyonel bilimlerin üzerinde çok durduğu halde, geç Qing dönemi, Çin'de kişinin deneye dayalı gözlemlerine ve doğal dünyaya doğru uyumlu bir hamleye tanıklık etti. Batılı radikal felsefi gelenek, Rönesans bilim adamları René Descartes ve Francis Bacon zamanından bu yana, yine de oldukça farklı bazı özellikler sergiler gibidir. Bunlar hem düşüncede içkindirler hem de onun kabulü ve bağlamı vasıtasıyla oluşturulmuşlardır.

Fransa'da René Descartes'ın habercisi olduğu ve İngiltere'de John Locke ve David Hume tarafından öncülük edilen felsefi gelenek, Avrupa ve Amerika'da etkili hale geldi. Bu, bireyin "akla uygun bulguların ışığında kendisini görme arzusu"nun önemini vurgulamaktaydı. Muhte-

melen Hume olgusu istisna, bu argüman, aslında Hıristiyan inancı için rasyonel kanıtlar önermeye yönelikti. Ne var ki, fiilen bu, geleneğin, ruhbanlığın ve monarşinin otoritesini sekteye uğratma eğilimindeydi de. Her ne kadar doğrudan reddetmediyse de önceden tartıştığımız sivil cumhuriyetçi gelenekteki Hıristiyan ve hümanist unsurları gereksiz kıldı. Hume için din, bilhassa, "ihtimalle yalnızca katakulliye gelmek olduğunda, kesinlik talep edenler"i korumak idi. Bu, seküler güçlerin dini yaptırıma dayalı olduğu iddialarını sarsmaya yüz tuttu. İnsanoğlu sadece ihtimalleri ele alabilecek ise, hükümdarlar da iktidarı sadece koşullu olarak alıkoyabilirdi. Immanuel Kant (1724-1804), 1780'lerdeki yazısında, daha soyut tarzda, bireysel özgürlüğün tüm gerçek rasyonel yargıların koşulsuz temeli olması zorunluluğunda ısrar etmekteydi. Fransız devrimciler bir yana, bu bağlantı Voltaire ve Fransız *philosophes* ile oldukça uzaktan olsa da devrim yıllarında birçok kişi, dine ve despot monarşiye yapılan saldırılarla Kant'ı ilişkilendirdi.

Aynı şekilde, Hume'un ardından, toplumun "olgular"ının rasyonel analizi, Adam Smith ve Fransız akranı Condorcet'in, ahlaken bağımsız bireylerin özgür çıkar oyununa piyasanın izin vermesi gerektiği sonucuna varmalarına yol açtı. Devlet ve gelenek piyasaya sekte vurmamalı, tüm Avrupa ulusları ticarete konan bariyerler, engellemeler ve yükümlülükler, ki hiçbiri İngiltere'ninkinden fazla değildi, Hume'in söylediği gibi, giderilmeliydi. Ekonomik ilişkiler, etik veya kısmen dini hak normlarının ve yükümlülüklerin yukarıdan dayatıldığı değil, herkesin erdemli kişisel çıkarlarının pratik olarak belirlendiği bir alan olarak, ideal şekilde ortaya çıktı.[15] Bu durum, Smith yahut Condorcet veya en yakın takipçileri, ekonomik faaliyetin ahlakdışı olduğuna inanıyorlar demek değildi. Bilakis, ahlaklı bireyler sadece özgür bireyler olabilirdi ve bu, ekonomi biliminin yanı sıra siyaset bilimi ve inanç halinde genişledi.[16] Ahlaki ve ekonomik "bağımsızlık" fikri de çarpıcıydı. Madem ki "ekonomi", siyasi ve teokratik paternalizm fikrinden potansiyel açıdan bağlantısız bir kavram olarak ortaya çıkıyordu, o halde, İtalyan düşünür Giambattista Vico'nun eserinde ve etkilendiği sosyoloji bilimindeki "toplum" bu idi.[17] Soyut bir varlık olarak, ulusal, hatta küresel seviyede yerel sosyalliğin ötesinde mevcut olan "toplum" fikri, devrimci bir fikirdi.

---

15. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton, 1972.
16. Rothschild, *Economic Sentiments*.
17. F. Vaughan, *The Political Philosophy of Giambattista Vico: An Introduction to La Scienza Nuova*, Lahey, 1972.

Bu düşünce geleneklerinin hiçbiri, tekrarlamak gerekirse, köken itibariyle kendiliğinden din yahut monarşi karşıtı değildi, her ne kadar Hume'un kendisi radikal bir şüpheci olsa da. Bu düşünürlerin, 19. yüzyılın liberalleri, faydacıları ve hatta sosyalist yazarlarıyla kamusal insan arasındaki torunlarının bir kısmı, resmi olarak Hıristiyan ve şerefli krallar olmaya devam ettiler. Ancak Tanrı, en azından, bu teorilerdeki doğa ve insan âlemlerinin işleyişinden çok uzaklaştırıldı. Mesela, 17. yüzyıl Fransız din adamı ve felsefecisi Rahip Bayle, ateist bir toplumun, herhangi bir Tanrı inancına ihtiyacı olmaksızın hoşgörüyle mükemmelen işlevsel olabileceği düşüncesindeydi. Hükümetin kutsal geleneklerinin ve doğaüstünün geçerliliğindeki, onu aşırı uçlara iten bu entelektüel erozyon, potansiyel olarak yok edici idi. Gerçekte de daha sonraki bilimsel Marksist gelenekte böyle oldu.

Dünyanın diğer toplumlarının, en azından Batılı fikirlerden etkileninceye kadar, ampirik ve rasyonel geleneklerinde durum görünürde böyle değildi. Batı Avrupa dışında, Doğu Avrupa'nın ve Yakın Doğu'nun Ortodoks Hıristiyan topraklarında dahi eski kozmolojik fikirler rasyonel ve ampirik tartışma alanını kapsamayı sürdürdü. Bu medeniyetlerin hiçbirinde, 18. yüzyıl Avrupa'sında olduğu gibi, düşünürlerin önemli bir kısmı Tanrı'nın müdahale tasarrufu fikrini bu kadar gereksiz kılmadı. Soyut Budist düşünce, ilginçtir ki, hayli teknik ve felsefi bir antiteizm biçimini kutsal kabul etti. Radikal İslamcı Sufilik, Müslüman ortak inanç ifadesi "Tanrı'dan başka tanrı yoktur" fikrini "Tanrı yoktur" ile tersine çevirmeyi kafasında evirip çevirdi. Ancak ateistlik ya da agnostiklik mefhumu etrafındaki siyasi veya etik bir tartışma şekline nispeten daha az büründürdü. Düşünürler de inananlar cemaatinin veya armoni içinde paylaşarak yaşayan dünyanın dışında ve ötesinde, soyut bir insan "topluluğu" kavrayışını görünürde inşa etmediler. Genel olarak da Batı Avrupa dışında, iyicil değişim, bu başlık altındaki yeniliklerde kaçakçılık yapmak için büyük ustalık gösterilen yerlerde dahi, hâlâ geçmişin altın çağına dönme çabası olarak düşünüldü.

Batı Avrupa'nın bazı kısımlarında ise, aksine, kamusal insan geçmişle tümüyle kopuşu ve geleceğin erdemlerini fütursuzca ilan etti. Roy Porter, İngiliz Aydınlanması üzerine kitabında, insanoğlunu tüm eski düşünüşleri gereksiz kılan yeni ve şerefli bir akıl çağına taşıyan Locke, Hume ve takipçilerinin görüşlerini vurguladı.[18] Bengal'deki radikaller, serinkanlı bir çıkar etkileşimi cemaati olan "toplum" mef-

18. Roy Porter, *Enlightenment: Britain and the Making of the Modern World*, Londra, 2000.

humunu benimsediklerinde, Avrupalı örneklerinin Makyavelli ile Vico arasında öncülük ettiği aynı dilbilimsel ve kavramsal değişimi de benimsediler. "Meclis" yahut "toplanma" anlamına gelen *samaj* sözcüğü, bu yeni çarpıcı duyguyu üstlendi.

Batılı liberal geleneğin süregelen ayırt edilirliği, sadece entelektüel açıdan devrimci karakterinde değil, düşünce bağlamında ve içine yerleştirildiği sosyal süreçte de yatmaktadır. Konfüçyüsçü, İslamcı ve Hintli kamusal tartışmalar, buruklukları ve ihtilaflı karakterleri nedeniyle öne çıkarken, Avrupalı ve Amerikalı 18. yüzyıl felsefecileri, bir gurur meselesi olarak önceki otoriteleri çürütmek ve alaşağı etmek yolunda daha büyük bir eğilim sergilediler ve kendi davalarının tümüyle yeni olduğunu savundular. Sanskrit, Pali ve Konfüçyüs geleneklerindeki tartışmacılar, Batı Avrupa'da gittikçe daha fazla olduğu gibi tümüyle reddetmek yerine, genelde kendi argümanlarını eski otoritelerle bağdaştırmak ve ilişkilendirmeye yöneldiler. Bu radikal felsefecilerin "animal spirit"i [gençlik coşkusu], kendileriyle karıştıkları askeri ve denizci girişimcilerle protoendüstricilerinkiler gibi, tarihi değiştirebileceklerini düşünme konusunda onları cesaretlendirdi. Bu değişim, insan zihninde ve onlar vasıtasıyla tüm toplumların aydınlanmasında ve refahında yansıyan seküler bir değişimdi. Kişi sadece her şeyin ölçüsü değil, aynı zamanda bu dünyada kendi kurtuluşunu yaratandı da. Doğrudan insanlık üzerinde rol oynayan Takdiri İlahi fikri, nüfusun büyük kesimlerinde yankı bulmaya devam etti. Bu fikir, dönemsel ekonomik krizleri Tanrı'nın günahkâr uluslar üzerindeki hükmü olarak gören erken 19. yüzyıl ekonomi teorilerinin bazılarına da ilham verdi.[19] Ne var ki, Tanrı'nın iradesi ve maksadı üstüne eski uzun uzadıya düşünme geleneğinin yanında artık potansiyel olarak bağımsız bir düşünce ve anlayış durmaktaydı.

Bununla birlikte, istisnai bir entelektüel çaba eylemi kısa süre sonra diğerlerini alıp götürebildi. Bu Batı Avrupalı ideolojiler dünyanın diğer taraflarında kabul edildikçe de etkileri açısından Locke yahut Montesquieu'nunkiler gibi aynı ölçüde yaratıcı ve devrimci düşünce fiilleriyle dönüştürüldüler. Mesela, Hintli reformcu Raja Ram Mohun Roy, yirmi yıl içinde, geç bir Moğol devleti entelektüeli statüsünden ilk Hintli liberal entelektüel statüsüne hayret verici bir sıçrayış yaptı. Bu düşüncede eski Müslüman-Aristocu geleneğin bazı temaları mevcuttu. Mesela Roy, Britanyalılar için, iyi siyasi tavsiyenin, adaletin

19. Boyd Hilton, *The Age of Atonement: The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1885*, Oxford, 1988.

ve Hintlilerle istişarenin öneminde ısrarcıydı. Ayrıca halkının siyasi özerkliği başarabilmesinden evvel dönmek zorunda olduğu eski Hint tektanrıcılık dünyasını inşa etmek için, özellikle Hinduizm'deki eski deist fikirleri yeniden biçimlendirme tarzında Hindu dini geleneğinden miras devraldı ve seçimler yaptı. Burada, Roy, Avrupa'da Garibaldi ve Saint-Simon tarafından eşzamanlı geliştirilen temaları, bağımsız olarak ileri sürdü. Ekonomik bir liberal olarak o bunun Doğu Hindistan Şirketi'nin yolsuzluklarını yok edeceği kanaatinde olduğundan, serbest ticareti çağdaşı İngiliz liberaller kadar şiddetle savundu. Bazı modern Hintli tarihçiler Roy'u muhafazakâr olarak görürken, o modern Hint tarihindeki ilk anayasal direniş teorisini geliştirdi. 1832'de, İngiliz kötü yönetiminin Amerika'daki etkileriyle çelişen, Kanada ve devamında da Hindistan olgularına dikkat çekti.

> Karma Hindistan cemaati [Kanadalılar gibi] benzer bir tavırda özgürce davranıldığı sürece, her iki ülkeye de çokça karşılıklı faydayı muhafaza edebilecek olan, İngiltere'yle bağlantısını koparmak için hiçbir arzu hissetmeyecektir. Ancak önceden gözlendiği üzere, olaylar bir ayrılığı gerçekleştirmek için meydana gelmeliyse [...] hâlâ dostça ve hayli avantajlı ticari ilişki, dil, din ve davranış benzerliğiyle birleşecekleri gibi, iki özgür ve Hıristiyan ülke arasında sürdürülebilir.[20]

Ne var ki, Roy'a dair en hayranlık uyandırıcı şey, dünyadaki diğer insanlar için tarafsız kaygısı idi. 1810'ların İtalyan ve İspanyol devrimcilerinin ve İrlandalıların davasını hissederek yazdı. Bütün insanların, kendi karakterlerine uygun siyasi temsil biçimlerine sahip olması gerektiği inancındaydı. Kendi uluslararası etkilerinin zirvesinde göklere çıkarılan Batılı entelektüel geleneğin "büyük düşünürleri"nin hiçbiri, aksine, kendilerini Batılı ırksal üstünlük varsayımından tümüyle kurtaramadılar veya Avrupa dünyasının sınırlarından öteye yaratıcı şekilde düşünemediler.

---

20. Ram Mohun Roy, (Der.) E. S. Bose, *The Selected English Works of Raja Ram Mohun Roy*, cilt 2, Kalküta, 1887, s. 618.

İllüstrasyon 8.1 – Liberalizm küreselleşiyor: Hintli reformcu Raja Ram Mohun Roy, yaklaşık 1832. Bir kitap etiketi, 1870'ler, Kalküta.

Bu bölümün geri kalanı, klasik liberalizm, sosyalizm ve bilim fikirlerinin, hem Avrupa'da hem Kuzey Amerika'da ve dış dünyadaki kabulünü, değiştirilişini yahut reddini izleyecektir. Bu karşılaşmalardan ortaya çıkan entelektüel yahut bilimsel duyarlılık biçimleri, her noktasında, tartışılmakta olan önceden mevcut ve gelişen etik ve siyasi geleneklerle yoğruldu. Bunlar, kendi farklı toplumlarının ekonomik koşullarını ve Batı emperyalizmine bağımlılık derecesini de yansıtmaktaydı. Yerli hükümdarların, ticaret erbabı eşrafın hayatta kalışı ve geçirdikleri "enerjik devrimler"in yörüngesi de entelektüel değişimin önemli belirleyicilerini kanıtladı.

Bu bölüm yerel iyi hükümet fikirlerinin ve Batılı liberal düşüncenin itici gücünün, uygulamada sosyal değişimi etkilemek için nasıl çalıştığını gösterecektir. Entelektüel ve sosyal değişimin ne "yayılımcı" ne de "endojen" açıklaması, tatmin edici değildir. Gerekli olan, her ikisinin de karışımı ve aşkın olanıdır. Ayrıca sömürgecilik sonrası eleştirmenler, "Avrupa'yı taşralaştırmayı" belirgin şekilde başarabilir, Batılı olmayanların yeni fikirleri taklit edebildiklerini ve altüst edebildiklerini gösterirken,[21] entelektüel geleneğin yeni ve tehlikeli fikirlerle kırılabildiğini, genellikle de kırıldığını reddetmek anlamsız olur. Avrupa ile onun 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarındaki eski Amerikan sömürgeleri, bu tür fikirler için bir süreliğine özellikle bereketli idi. Aynı şekilde, kendi sivil toplumlarının canlılığı, en azından geçici olarak, dünyadaki başka yerlerde kamusal alanın ortaya çıkışındaki tartışma telaşından farklı bir düzene aitti.

LİBERALİZM VE TOPRAK REFORMU: RADİKAL TEORİ VE MUHAFAZAKÂR PRATİK

İnsanların liberalizm, milliyetçilik, sekülerlik ve özerklik fikirlerinin hepsi, tek tek veya gruplar halinde, özerk bireylerin eylemlerini önceden varsaymaları bakımından yakından bağlantılıdır. 18. yüzyılın Fransız ve İngiliz düşünürleri yeni bir siyaset dili yarattılar; onun pratik uygulamaları da Amerikan ve Fransız devrimlerinin ilk özgürlükçü baharında açıklığa kavuşturuldu. Çağdaşlarının, bu temanın göründüğü kadar belirgin ve hatta basmakalıp yazıları, bu tür fikirlerin taşıma gücü hakkında hiçbir şüphe bırakmadı. Sadece Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da değil, dünyanın her yerinde genç insanlar uyandı ve kendi durumlarını yeni baştan gördü. Rus liberal soylularının 1825'de anayasayı otokrat çardan korumaya adanmış hareketi, bu ideolojik hengâmeyi yansıtmaktaydı. Reformcu soylular, insan hakları, Amerikan anayasasının kontrol ve dengesi ve yakınlarda Napoli, Portekiz ve İspanya'da gözlerine ilişen silah altındaki şanlı radikal uluslar tablosuyla birlikte, eski erdemli cumhuriyet mefhumuna başvurdular.[22] Kilit önemdeki bir entelektüel şöyle bir beyanda bulunmuştu:

---

21. Dipesh Chakrabarty, *Provincialising Europe*, Princeton, 1999.
22. S. Dixon, *Modernisation in Russia 1676-1825*, Cambridge, 1999, s. 208 ve devamı.

> İlahi yasa, tüm insanlar için eşit ölçüde buyruldu ve bunun sonucu olarak herkes bunun yerine getirilmesinde eşit hakka sahiptir. Bu nedenle Rus halkı, herhangi tek bir kişinin ya da ailenin malı değildir. Aksine, hükümet halka aittir ve halkın iyiliği için ihdas edilmiştir, halk hükümetin iyiliği için değil![23]

Çok farklı bir bağlamda, Meksikalı yerli radikal Ignacio Altamirano (1834-1893), Fransız Devrimi'nin ideallerini Meksika için kalıcı bir hedef olarak belirleyen "vatanı sevmek ve kendilerini bilime adamak" konusunda yurttaşlarını zorladı.[24] 1795 kadar erken bir zamanda, Fransızca bilen bazı Osmanlıların gözleri, *Gazette Française de Constantinople* tarafından devrim fikrine açıldı. 1837'ye gelindiğinde, Osmanlı'nın Viyana büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa "özgürlük" ile klasik İslam adalet mefhumu arasındaki ilişki hakkında yazmaktaydı.[25] John Stuart Mill'in eserleri, Latin Amerika liberalleri için 1850'ler ve 1860'larda kutsal kitap haline gelmişti. Brezilya'da köleliği kaldırma yanlısı Joakuin Nabuco şöyle diyordu: "Ben liberal bir İngiliz'im [...] Brezilya parlamentosunda."[26] 1870'lerin Meiji reformcuları George Washington'un yaşamının kopyalarını güvenceye aldılar. 1850'lerin düşük kasttan batı Hindistanlı reformcuları, Hume, Voltaire, Tom Paine ve Gibbon okuyordu.[27] Malay dünyasının ilk modern yazarı Abdullah Abdulkadir, 1820'lerde Malay rajalarının cehalet ve yolsuzluklarına hücum ettiğinde Batılı liberal temalardan ve Müslüman aydınlanma mefhumundan yararlandı.[28]

Liberalizm ve ilerleme fikirleri etrafında baş gösteren siyasi ideolojileri güçlendiren şey, çağdaş sorunlara uygulanabilir olma tarzlarıydı. Geniş bir yelpazedeki sosyal çatışmalara ve dünya devrimleriyle eski imparatorlukların çöküşü sonrasında eski düzen eleştirilerinin dünya çapında yüz yüze kaldığı ikilemleri ele alıyorlardı. İyi hükümete dair daha önceki söylemleri de canlandırıp sivriltebildiler. Küresel seviyede, bu fikirlerin hiçbiri, liberal düşünürlerin, rahiplerin, asillerin ve kralların vücut bulmuş hiyerarşisine dair şüpheciliklerinden, bilhassa

---

23. P. I. Pestel, G. Vernadsky ve diğerlerinde zikredilen, (Der.), *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917*, cilt 2, *Peter the Great to Nicholas II*, New Haven, 1972, s. 514.
24. Brading, *First America*, s. 663-664.
25. Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford, 2002, s. 51.
26. Richard Graham, *Britain and the Onset of Modernisation in Brazil 1850-1914*, Cambridge, 1972, s. 263.
27. Rosalind O'Hanlon, *Caste, Conflict and Ideology*, Cambridge, 1985, s. 83.
28. Anthony Milner, *The Invention of Politics in Colonial Malaya: Contesting Nationalism and the Expansion of the Public Sphere*, Cambridge, 1994, s. 10-31.

köylünün toprak ve emeğinin bu otoritelerce kontrolüne duydukları husumetten daha önemli değildi. Bununla birlikte, vücut bulmuş hiyerarşilere saldırıları zarfında bu düşünürler ve siyasi müritlerinin yeni tür bir hiyerarşi yönünde düşünmeleri ironiktir. Bu, ırklarla kültürlerin aydınlanma dereceleri, ticaretlerinin mükemmeliyeti ve toprak ile emek piyasalarının özgürlüğüne göre ayırt edilen bir hiyerarşiydi.

Bu nedenle de büyük feodal mülkler, yani *latifundia*, 19. yüzyılın başından sonuna liberal düşünürlerin ve devlet adamlarının hedefleri arasındaydı. Avrupa'da, Orta ve Güney Amerika'da ve de Karayipler'de büyük emlaklar, eski soylu ailelerin ellerinde kaldı yahut Taht'ın toprak bağışlarıyla veya Protestan ülkelerin durumunda, kilise mallarının kamulaştırılması yoluyla oluşturuldu. Hollanda'nınkiler yahut Doğu Hindistan Şirketi gibi denizötesi sömürge hükümetleri de topraktaki üstünlüklerini yerel aristokratlara veya vergi tahsildarlarına ödün olarak vererek toplumu "dengede tutmaya" özendirdiler. Aslında 18. yüzyıldaki ticari büyüme, ikinci el kiracılar yahut köylü işgalciler pahasına da olsa, çoğu mülk sahibinin yararına olmuştu. Oysa ki, birçok gelenekte, daha önceki düşünürler güçlü ve saygın bir toprak sahibi sınıfın sosyal dengeyi muhafaza etmeye yardım edeceğine inanırken, sonraki birçok liberal düşünür, büyük ayrıcalıklı toprak sahiplerinin bir tiranlık payandası olduklarını ve tarımsal üretimin üzerinde ağır bir yük oluşturduklarını beyan ettiler. Bu fikirler, 18. yüzyılda, bilhassa İskoçya ve Fransa'da, Adam Smith ile diğer siyasi iktisatçılar tarafından kuvvetle dile getirildi. Bu yazarlar, diğer tekel türleri gibi toprakta tekelciliğin de toprak piyasasının gelişimini sekteye uğratacağını, verimliliği düşüreceğini ve bağımlılıkla uşaklığı sürdürerek ahlaki ve siyasi yolsuzluğa neden olacağını beyan ettiler. Fransız oyun yazarı Beaumarchais'in (ve Mozart'ın) *The Marriage of Figaro*'da [Figaro'nun Düğünü] ona hizmetkârlarını aşağılama ve kendisine bağımlı kadınları taciz etme imkânı tanıyan, Kont Almaviva'nın statüsüydü.

18. yüzyıl kıta Avrupa'sı düşünürlerinin çoğunun ülkeyi "aristokratlar"ın en beter talanına dahi bağışık saymalarına rağmen, İngiliz liberaller ve radikaller de toprağa dayalı gücü hedeflediler. Britanya'da asillerin daha genç oğulları halktan kimseler arasında sınıflandırıldılar; öyle ki, büyük mülkler, 19. yüzyıl boyunca ısrarla sürerken, devrim öncesi Fransa veya Rusya'da toprak sahibi sınıfın 18. yüzyıldaki besbelli kast benzeri statüsü orada asla çok rahatsız edici olmadı. Yine de büyük mülk sahiplerinin kötücül seçim etkisi, vurgunculukları ve yerel meclis grupları üzerindeki denetimleri, parlamento reformu kampanyası, sonra da tarım reformu için liberal kampan-

yaların arkasındaki ana itici güçlerden birini sağladı. Tarım reformu yanlısı radikal liberaller, 1870'lerde Britanya'nın yüksek kısımları için uygun bir tarımsal düzen ideali olarak "üç dönüm ve bir inek" sahibi çiftçi imajını kullandılar. Geniş malikânelerin büyük oranda Protestanların elinde olduğu İrlanda'da da toprak sahipliğine saldırılar daha keskindi. Daniel O'Connell'in 1820'ler ve 1830'lardaki büyük Katolik özgürleşmesi kampanyalarında arka planda her zaman toprak konusu yatmaktaydı. Sonradan John Stuart Mill, "toprak sahipliği hurafesi"ni kınayan İrlandalı gazetecilere katıldı ve tüm sabit kiracılara kalıcı toprak hakları verilmesi gerektiğini ileri sürdü.[29] 1880'lere gelindiğinde tarımsal kargaşanın yükselmesi, sahibi ortada olmayan arazilerin zorunlu satın alınmasını ve çoğunlukla Katolik köylüler arasında dağıtımını, bu durum her ne kadar sadece orta vadede güvenli ise de İrlandalıların Britanya ile birliklerinin devamı için mutlak koşul kıldı.

Kuzey Amerika'da, bölünmeye ve ekilmeye müsait büyük yüzölçümlerinde sahip araziler, toprak sahibi sınıfın veraset yoluyla güçlenmesini çok daha zorlaştırdı. Ancak Amerikalı ve Kanadalı radikal gazeteciler, toprağa dayalı gücün tehlikeli yoğunlaşması konusunda her zaman uyanıktılar. Kanada'da köylü çiftçiler ile kraliyet topraklarının temsilcileri arasındaki çatışma, 1838'deki Fransız ayaklanması için bir toplanma çağrısına yol açtı. Kölelik konusundaki sert Amerikan müzakereleri esnasında kölelik karşıtları, ısrarla köle sahiplerinin mülklerinin sadece ahlaken çürük olmayıp ekonomik açıdan da verimsiz olduğunu ileri sürdüler. Argüman Güney Amerika'daki gibi sertti. Burada, 18. yüzyılın dehşete düşmüş Avrupalı seyyahları, Meksikalı ve Perulu yerlilere büyük *haciendas*, yani malikâne sahiplerinin baskıları ile sistemin cesaretlendirdiği dönemsel vahşi isyanları hakkında raporlar yazdılar. Adam Smith'den etkilenen ve İspanyol yarımadasının feodal sistemini, Yeni Dünya'nın *haciendas*'ı, piç veletler kadar coşkuyla kınayan, 18. yüzyıl sonu reformcu İspanyol memurlarının takındığı aynı düşmanca görüş oldu.[30] 19. yüzyıl boyunca ve tam 1911 Meksika Devrimi'ne kadar Meksika ve Latin Amerika'nın radikal siyasetçileri, kilise ve kodamanların elindeki geniş toprak yoğunluğunu yasalarla kırmaya koyuldular.[31] Bölge boyunca yükselip düşen önemsiz askeri diktatörlükler, genel olarak büyük toprakların sahipleri ile şehirlerdeki ticaret erbabı kodamanlar arasındaki rüşvetçi ittifaklarla desteklendiği için, haklıydılar.

---

29. Mill, *Autobiography*, s. 248-251.
30. Brading, *First America*, s. 420-441.
31. Alan Knight, *The Mexican Revolution*, Cambridge, 1986, cilt 1, s. 96-99.

Liberal veya daha sonra sosyalist çizgiler üzerinden, toprağa dayalı toplumun radikal bir elden geçirilişi, 19. yüzyıl rejimleri için başarmanın neredeyse imkânsız olduğunu her halükârda kanıtladı. Bu, hem pratik hem teorik nedenlerle böyleydi. Pratik anlamda bakıldığında, 19. yüzyıl boyunca yerkürenin her yerinde eşitsiz şekilde gelişen daha merkezi ve müdahaleci hükümetler bir ikilemde takıldılar. St. Petersburg, Berlin ve Kalküta'nın reformcu bürokratları, girişimlerini vergilendirmeye, ordu yetiştirmeye ve sıradan vatandaşlar üzerinde yasal haklarını beyana sekte vuran bölgenin küçük krallarını sertçe damgalamaya çok meraklıydılar. Çar yanlısı yöneticiler, onları vergi muafiyetlerinden ve kiracıları üzerindeki yetkilerinden soymak peşinde, Polonyalı toprak sahibi sınıf aleyhine yoğun hamleler yaptılar. Aynı şekilde, Güney Hindistan'daki İngiliz yetkililer, 19. yüzyıl başlarında bölgenin küçük "kale tutucu" savaşçı krallarıyla birçok defa savaştılar. Yine de bu yeni hükümetlerin hiçbiri, toprak sahiplerinin ve "oracıktaki" şeflerin yardımı olmaksızın, vergi toplamak, askerlik çağında adam yetiştirmek yahut yerel muhalefet patlamalarını kontrol etmek için gerçekten yeterince güçlü değildi.

Bu ideolojik ve pratik cebelleşmelerin olağan sonucu, devletin liberal bürokratlarıyla yerel güç sahiplerinin daha akıllıları arasındaki anlaşma idi. Toprak sahipleri kendilerini yerel tarına dayalı büyük işletmelere yahut nüfuzlu vergi tahsildarlarına dönüştürerek, kârlarını azamileştirmeye çalışıyordu. Bu Prusyalı asilzadelerin, Meksikalı *hacendados* ve Javalı *regenten*'in başından geçti. Bu gibi girişimci arazi sahipleri onlar için yollara, demiryollarına ve kanallara para sarf edecek hükümetlere ihtiyaç duymaktaydı. Aynı şekilde, hükümetler de büyük toprak sahiplerinin, kendilerinin köylü isyanlarını ve kent sakinlerinin husumetini savuşturmak için kâfi derecede reformdan geçirilmeye ikna edilmelerini sağlayabilen desteğine ihtiyaç duyuyordu. Birçok durumda, sonuç, tarım reformunun genelde gelişigüzel olmasıydı. Böyle olunca, mesela, İspanyol liberaller ve yerleşik düzenin ılımlı Katolik eleştirmenleri, yarımadanın güneyindeki büyük malikânelerdeki köylülerin sefaletine veya serserilerin kasabalara veya Amerika'ya sürüklenişine çok üzüldüler. Yine de yeniden yerleştirmeler için küçük bir sermaye ile efendilere karşı kiracıların korunması için yarı gönüllü tedbirler sağlayan zayıf toprak nizamnamelerinin geçirildiği 1907'ye kadar, İspanyol hükümeti tarafından fazla bir şey yapılmadı.[32] Burada da Orta ve Güney Amerika'da veya Güney İtalya'da olduğu gibi, mülk koşulları, 19. yüzyıl boyunca neredeyse hiç gelişmedi.

32. Carr, *Spain*, s. 418.

Ne var ki, ideolojik meseleler burada pratik olanlar kadar önemliydi. Bir taraftan kırsaldaki reformcular büyük mülklere yolsuzluk ve tekelleşme temelinde muhalifti. Diğer taraftan da pek çok liberal sözcü, ancak devleti ve seçilmiş hükümetleri de bağlayan genel bir yasa düzeni sürdürülebildiği takdirde toplumun ilerleyebileceğinden emindiler. 18. yüzyılın toprak reformu yanlısı Fransız düşünürü Charles de Secondat de Montesquieu'nun etkili eserleri, 19. yüzyılda da bu müzakereye eğilmeyi sürdürdü. "Gelişme" için mülkiyet güvenliği ihtiyacı mefhumu, sahiplik yoğunlaşmasına olan itiraz kadar güçlüydü. Sosyalist safların dışındaki 19. yüzyıl düşünürleri, mülkiyet belgesi bizatihi "insan hakları"nın birincisi ve en büyüğü olarak görüldüğü için, mülkiyetin müsaderesi konusunda aşırı gönülsüzdüler. Liberal siyaset teorisi, haklar, özellikle toprakla ilgili haklar fikrine dayandığı için hükümeti önceliyor ve bir bakıma toplumun temelini sağlıyordu.[33] Bu hak teorilerinin bazıları şimdi sallantıda ve faydacılardan sola,[34] muhafazakârlardan sağa kadar saldırı altında iseler de hâlâ baştan sona Avrupa dünyası ile onun sömürge hükümetlerinin reform programlarının büyük bölümünü şart koşuyorlardı. Fransa'da, devrimci gelenek diğer açıdan ne kadar güçlü kalsa da sağ ve ılımlı sol, 19. yüzyılda mülkiyetin kutsallığı konusunda mutabıktı. Soylular statülerini ve ayrıcalıklarını yasa önünde kaybettiler ancak topraklarının büyük bölümünü ihtiyatla muhafaza ettiler yahut Britanya ve Almanya'da olduğu gibi, ticaret erbabı, idareci yetiştirmek veya demiryolu şirketleri için sattılar.

Sömürge dünyasında, mülkiyet lehine felsefi argümanlar, yerli halkların doğal olarak despotik bir hükümet biçimine ve sosyal örgüte tepki vereceğini varsayan Avrupalı idareciler tarafından desteklendi. Sonuç olarak, kendi bölgelerinin küçük kralları olan büyük toprak ağaları, sosyal düzenin başlıca garantörleri idi. Bu toplumlardaki ilk Asyalı ve Afrikalı liberallerin kendileri küçük toprak ağası geçmişinden geldikleri için de mülk sahibi kişilerin doğmakta olan ulusun saygın sınıflarını "temsil ettiği"ni ileri sürme eğilimindeydiler. Sömürge Hindistan'ında baş gösteren en eski baskı grupları, Kalküta hukukçuları arasındaki bağlantılarıyla bir liberal toprak ağaları kuruluşu olan İngiliz Hindistan Birliği gibi kuruluşlardı. 1914 öncesinde Hindistan Ulusal Kongresi'nde toprak reformuna dair pek az şey işitildi. Aynı şekilde, Mısırlı milliyetçi temsilciler, 1880'lerle 1890'ların sömürgeci-

33. Uday Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Centuiy British Liberal Thought*, Chicago, 1999.
34. Eric Stokes, *The English Utilitarians and India*, Delhi, 1989, yeniden basım.

lik karşıtı hareketlerinde büyük toprak ağaları ve köy ileri gelenleriyle birlikte çalıştılar.

Toprak haklarının doğasına dair liberal siyaset teorileri ile tarım topluluklarının yönetim pratiği arasındaki uyumun bir başka yönü daha vardı. Mülkiyetin sivil hükümetin temeli olduğu fikri, sadece 19. yüzyıl hükümdarlarına kanıta tabi ve de gelişme fikri için "yararlı" görünen mülkiyet biçimlerine uygulandı. Sık sık etrafta dolaşan veya "kes ve yak" tarım uygulaması gibi pratikleri hoş görülen göçebeler, çobanlar, avcı-toplayıcılar, hatta köylüler, düzenli vergilendirme isteyen sömürge devletleriyle diğer doğmakta olan siyasi otoritelerin başının belasıydı. Burada, liberal siyaset teorisinin dışlayıcı boyutuna, bu tür "zor" toplumların baskılanmasını veya istismarını meşrulaştırmak için başvurulabiliyordu. "Kimsenin olmayan toprak" yahut *terra nullius* fikri, papanın dünyanın her yerinde kendilerini toprakla ödüllendirdiğini iddia eden Katolik muhalifler ile Protestanların savaşında ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte, sonradan dünyanın muhtelif bölgelerindeki yerli halkların mülkiyet mefhumuna sahip olmadığına veya kendilerinin olduğuna inansalar dahi kötü yönettikleri için mülkiyeti hak etmediklerine inanan entelektüeller ve idarecilere duyuruldu. Avustralyalı yerleşimciler bu entelektüel silahı Aborjinlere karşı, Amerikalılar Kızılderililere karşı ve Rus yerleşimciler de Sibirya'nın avcı-toplayıcı ve balıkçı insanlarına karşı kullandılar. Bu, 19. yüzyıl başlarında ortak tarih anlayışı haline gelen şeyle birleşti: insani gelişimin "evreler"den geçtiği ve mülkiyet yahut yerleşik tarım olmaksızın insan toplulukları nadiren insan olduğu.

Bu, liberal siyaset teorisinin eski fikirleri güçlendirme eğiliminde olup onlara hukuki ve entelektüel bir onay damgası sağladığı diğer bir durumdu. Tanrı'nın "seçilmiş toplumlar"a toprak verdiği söylenirdi. Yüzyılın başlangıcında, Afrika'nın güneyindeki Boerler ve Amerikalı yerleşimciler kendi sömürgeci yolculuklarını bu fikirle meşrulaştırdılar. Yüzyılın sonunda Siyonistler, Kutsal Topraklardaki yerleşimi meşrulaştırmak için buna özen gösterdiler. Sömürge temsilcileri bu tür arkaik ideoloji ve onlara yeni bir teorik temel sağlatan İngiliz hukukçular ile İskoçyalı ekonomistlerin fikirleri arasında kolayca yön değiştirdiler. Avrupalı olmayan hükümdarlar dahi "barbarlık"ın kendi dillerindeki versiyonunu, 12. bölümde ileri sürüldüğü gibi, doğayı onların onaylamadığı şekilde kullanan yerli halklardan korumak için kendi deklarasyonlarında kullandılar.

SERBEST TİCARET Mİ, ULUSAL EKONOMİ POLİTİK Mİ?

Serbest ticaret de 19. yüzyıl liberallerinin diğer bir kilit doktrini olup benzer ikilemler gündeme getirdi. Adam Smith ve 18. yüzyıl Fransız *philosophes*, bilhassa Condorcet ile François Quesnay, bir kere daha her tür ticari tekel ve korumacılığa saldırı için teorik temel sağladılar. Temel ekonomik doktrin, serbest ticaretin üreticilerle tüketicilerin en iyi yaptıkları şeyde uzmanlaşmasını mümkün kıldığı, böylece hem üretimin hem ticaretin toplam hacmini yükselttiğinde ısrarlıydı. Sonuçta bu, kaynakların mümkün olan en iyi dağılım ve kullanımıyla, insanoğlunun yozlaştırıcı ekonomik ve ahlaki "bağımlılık"tan özgürleşmesini sağlayacaktı. Bu fikirler, dünyada sınırlı bir gerçek varlık hacmi olduğunu ve hükümetlerin bu nedenle vatandaşlarının en büyük paya sahip olmalarını güvenceye alması gerektiğini varsayan, Britanya Gemicilik Yasaları gibi, önceki koruma sistemlerini kökten vurdu. Ne var ki, Aydınlanma düşünürleri, toprak ağalığına olduğu gibi, tekel şirketlerinin ve ticaretin faaliyetlerine eşlik eder görünen ahlaki çöküntüye de itiraz ettiler. Ekonomistlerin sonraki kuşakları, Smith kuşağının "serbest ticaret" etrafında dolaylı konuştuğu karmaşık etik ve siyasi tartışmaların çoğunu başlarından savdılar. Buna göre hükümetler için toprak veya emek piyasasına müdahale etmek bazen adil ve ahlaki idi. Ne var ki, bilhassa Britanya İmparatorluğu'nda hükümet uygulamalarının el kitaplarına, Adam Smith'in görüşleri yerine çoğunlukla bu acımasız "Smithianizm" girdi.[35]

Serbest ticaret ile onun "hükümeti ekonominin dışında tutma" arzusu olarak anlaşılan geniş uygulaması "bırakınız yapsınlar", 19. yüzyıl ortalarında Britanya'dan kıta Avrupa'sının büyük bölümüne, ABD'nin güneyine ve Orta ve Güney Amerika'ya yayıldı. Zaferini fazla erken tarihlendirmemek önemlidir. "Serbest ticaret" sözcükleri, 1830 öncesindeki Avrupalı imparatorluklar ve kıta Avrupa'sı devletlerinin siyasetçileri ve teorisyenleri tarafından kimi zaman dile getirilmiş olabilir. Ancak hakim felsefe kraliyet tekeli fikrini sürdürdü. Smith'in kendisi için de serbest ticaret en iyi "varsayılan konum" olduğundan, bu daha ziyade böyleydi. Savaş ve ulusal çıkarlar bazı tekellerin devamlılığını, teoride de olsa, haklı çıkarabilir. Bununla birlikte, 1830'dan sonra, Avrupalı olsun olmasın, korumacılığı sürdürmeye çalışan devletler

35. Emma Rothschild, "Smithianismus and Enlightenment in nineteenth-century Europe", yayınlanmamış rapor, Tarih ve İktisat Bilimi Merkezi, University of Cambridge, 1998.

ve imparatorluklar gitgide baskı altına girdiler. 4. bölümde gösterildiği gibi, Britanya bu siyaseti Çinlilere, Osmanlılara ve Latin Amerika hükümetlerine zorla uyguladı. Devlet garantisinde bir tekel olan Avrupalı ayrıcalıklı şirketler 1780'den sonra hızla gözden düştü. Bu eski yekpare düşünceler sadece içeride özgürlüğü tehdit ediyor ve ticari çabaları baskılıyor değildi; onlar rüşvetçi ve zorba olduklarını dışarıda da kanıtlamışlardı. 1773'de Amerikalılar, Doğu Hindistan Şirketi'nin çaylarını Boston limanına döktüler. Devamında, İngiliz yöneticiler, şirketi ölüme mahkûm ettiler.

Dahili tekellere olan saldırılar büyük ölçüde popülerken, diğer toplulukların pazarlarına serbest giriş talep eden madalyonun öbür yüzü, saldırı altındakilerden gelen toplu muhalefeti kışkırttı. Serbest ticarete teorik ve siyasi tepkinin gelişi uzun sürmedi. Alman ekonomist Friedrich List, 1830'lar kadar erken bir tarihte kontrol dışı serbest ticaret aleyhinde bulunmaya başlamıştı. Buna taraftarların, küresel bir fenomen olan serbest ticaretin, ekonomileri ve çok sayıda ulusal siyasal ekonomi sisteminin geçim kaynaklarını kaçınılmaz olarak tehlikeye düşüreceğini unuttuklarını kastediyordu. 18. yüzyıldaki ticari etkinlikleri sanayi üretiminin yarattığı büyük birikimle artarak desteklenen İngilizler için, her şey yolundaydı. Ancak Prusya veya Piyemonte benzeri bir ülkede serbest ticaret sadece yerli imalatçıları silip süpürecek ve mevcut ulusal kaynakları heba edecekti.

Bu argüman, Latin Amerika'da, Güney Avrupa'da ve boydan boya Avrupa dışı dünyada baştan savma ele alındı. Bu toplumlardaki devlet adamları ve teorisyenler içgüdüsel olarak biliyorlardı ki, tebaanın yaşamını ve mülkiyetini muhafaza ve geliştirmenin esas aracı, korumacılıktır. Çinli ve Hintli aydınlar, kıtlık zamanlarında hakimlere tahıl ambarlarını mühürlemeleri ve dışsatımı yasaklamaları için ısrar eden kadim ekonomi politik tezlerini kullandılar ki bunlar, sömürge görevlileri ile konsolosluk temsilcileri arasındaki hevesli siyasal ekonomistlerce coşkuyla muhalefet edilen uygulamalardı. Hal böyle olunca, birçok toplumda bir tür ekonomik milliyetçilik, Avrupa yönetimi ve nüfuzuna karşı örgütlü milliyetçi tahriklerin doğuşunu gerçekten önceledi. Mesela, 18. yüzyılda Çin dış ticaretini ve hakimlerin 1860'larla 1870'lerde Çin sahillerindeki Avrupalı tüccarları ve ürünlerini, tabii özellikle afyonu, dışlama girişimlerini kontrol etmiş olan devlet şirketi Cohong'un ilkelerini bağlayan net bir düşünce çizgisi vardı. Aynı şekilde, Moğol devlet adamlarının, krallarla soyluların, halklarının geçiminin sağlanması amacıyla kendi topraklarının ürünlerini tüketmeleri gerektiği konusunda ısrarları, ilk milliyetçilerin İngiliz ve diğer

Avrupa ithalatından korunma taleplerine geleneksel ve duygusal bir sorumluluk verdi. Hint ekonomik milliyetçiler sıradan insanlar arasında bu görüşleri yaymak amacıyla bu kaynaklardan yararlanabildiler. Ayrıca siyasi ideolojiler "modern" görülmek zorunda olduğu için List ve Mill'den daha fazla yararlanır oldular. Mill'in, ekonomik özgürlük dahil, özgürlük üzerine görüşleri, özgürlüğümüzün başkalarının özgürlüğünü etkilediğinde sorgulanması gerektiği koşuluyla sınırlıydı.

Bu, dolaylı olarak, doğru hükümet biçimleri sorununa daha çoğulcu bir yaklaşım için alan bıraktı ve canlı bir serbest piyasa arayışına bazı sınırlamalar getirdi. Mill'in kendisi, Avrupalı olmayan halkların, kendilerini aydınlanmaya taşıması için Avrupalı hükümetlere ihtiyacı olduğunu ifade etmiş olabilir. Ancak onun *On Liberty* ve *Representative Government*'deki daha soyut düşünceleri de sömürge entelektüellerinin bu fikre karşı uygulayabilecekleri argümanlar sağladı. Hinduçini'nde Gilbert Thieu, 1890'larda List ve takipçilerinin korumacı fikirlerini, görünürde Çin'in kendi anayurdundaki ekonomik hükümranlığına karşı çıkmak için, ancak gerçekte Fransız sömürgeci serbest ticaret sistemine meydan okumak amacıyla benimsedi.[36]

Bu nedenle, 1870'lerle 1880'lere gelindiğinde dünyanın her yerinde liberal ve sol düşünce, devletin ticareti ve ekonomiyi düzenlemesi konusunda kıyasıya bölündü. Serbest ticaretin vatanı Britanya'da dahi, bu zamana kadar siyasi yelpazenin her iki yanında da güçlü korumacılık yanlısı lobiler şekillendi. Çünkü özellikle yüzyılın ortalarından sonra küresel ekonominin gelişimi, bizatihi İngiliz üreticileri yenilerde sanayileşen ülkelerden yahut emek maliyetinin daha düşük olduğu ülkelerden esen sert rekabetçi rüzgârlara maruz bırakmıştı. Argümanları 20. yüzyıla kadar ciddiye alınmasa da bazı liberaller ve muhafazakârlar, tüm Britanya İmparatorluğu'nu yabancıların ekonomik rekabetine karşı koruyacak bir gümrük rejimi için tartışmaya başladı.

HALKLARI TEMSİL ETMEK

Eğer liberal dalga, ekonomi politik konusunda bölünmüşse, halkın ve bireysel siyasi hakların temsili fikri de, ki onun kalbinde yatar, siyaset teorisine ve pratiğine büyük gerilim getirdi. Locke'un *Two Treatises on Government* [Hükümet Üzerine İki İnceleme]'de ileri sürdüğü halkın nihai hükümranlığı yönündeki argümanları, kralların kutsal hak-

36. David Marr, *Vietnamese Anti-Colonialism 1885-1925*, Berkeley, 1971.

ları fikrini olgunlaştıran önceki teorisyenlerin argümanlarını yıkmak niyetindeydi. Amacı, İngiliz kilisesi ve devlette 1640 ile 1715 arasında birbirleri aleyhine hizipler oluşturan felsefi anlaşmazlıkları gömmek idi. Popüler hükümranlık mefhumu, İngiltere genel hukukunun tüm özgür insanlar için ulaşılabilir olduğu fikriyle uyumluydu. Bununla birlikte, Locke ile 18. yüzyıl İngiltere'sinin diğer faydacı felsefecileri, mesele bu temsilin biçimine geldiğinde, çok daha az radikaldiler. Çoğu, dar bir imtiyazı, ayrıca devlet kurumlarındaki büyük çıkarların, bilhassa arazi çıkarlarının, temsili kavramıyla "demokrasi"nin aşırılıklarının da disipline sokulması ihtiyacını kabul etmiş gibiydi. Reforme edilmemiş Britanya Parlamentosu'nun ve az sayıdaki seçmeninin, 1867'de kayda değer ölçüde genişleyinceye kadar zayıf kalan uzun kariyeri, sadece edinilmiş hakların değil felsefi kuşkuların da eseriydi. Halk egemenliği, popüler hükümet anlamına gelmiyordu. Gerçekten de Edmund Burke'nin belagatle kınadığı Fransız Devrimi deneyimi, kanaatleri hızlı bir imtiyaz uzantısının aleyhine döndürdü. Liberal ve muhafazakâr düşünürler, denetimsiz demokrasi korkularının derecesi açısından değil, yalnızca popüler temsile imkân sağlamaya hazırlanış dereceleri açısından farklı idiler.

Dünyanın, Fransız ve Amerikan devrimlerinin sancılarını doğrudan hisseden bölümlerinde sorun daha akuttu. 18. yüzyılın Fransız teorisyenleri de bir halk egemenliği teorisi telaffuz etmişlerdi. Ancak devrim esnasında Jakoben devlet seçim sürecine el koydu ve düşmanlarını taciz etmek, ayrıca onları ve mallarını yerle bir etmek için kullandı. Amerikan temsili hükümetinin hayranı olmalarına rağmen, Avrupa'daki sınıf ve din ayrımının, tam bir popüler oy hakkı tanınmasının kısa sürede başarılmasını zorlaştırdığına inanan Alexis de Tocqueville gibi liberaller için, halk iradesi fikri son derece şüpheliydi.[37] Sorun, yok olup gitmedi. İdeologlar ve radikal siyasetçiler, Fransa ve Avrupa'nın geri kalanında 1789-1793'de, 1830'da ve 1848-1852'deki devrimler esnasında, halk egemenliğinin tam bir erişkin erkek imtiyazı ile uyumlu olmasını aralıksız savundular. Alman devletleri ve ABD'de, nüfusun haklarından bütünüyle mahrum başka bir bölümü sesini duyurmaya başladı. Kadınlar da, özellikle 1848 devrimlerinin gölgesinde, kendileri için çok daha kamusal bir siyasi rol ele geçirme girişiminde bulundular.

Yükselen Avrupa milliyetçiliğinin Cavour ve Bismarck gibi büyük devlet adamları, kendi sosyalist veya Romalı Katolik ruhban muha-

37. De Tocqueville, *Old Regime and the French Revolution.*

liflerine yardım edeceğine inandıkları bir fikre karşı çok soğuktular. Ancak burada da yine bırakın kadınların oy hakkını, yetişkin erkek haklarının Avrupa genelinde çok geç gelişmesi de siyasi liderlikler arasındaki felsefi şüpheleri yansıtmaktaydı. Ilımlı liberaller, mülkiyet veya ticarette bir hissenin, siyasi yargı uygulama için önemli bir yeterlilik olduğuna inanmaktaydı. Bu görüşe göre, insanlar bağımsız karar verebilmek için ekonomik açıdan bağımsız olmak zorundaydı. Mallarını veya taşınmaz varlıklarını kendi ellerinde tutmakla mükelleftiler. Britanya'da, erkekler için evrensel seçim hakkı oluşturma önerileri, 1848'de erkekler için evrensel seçim hakkını kabullenmek zorunda kalmış olan Fransa'daki Louis Napolyon "diktatörlüğü"nün hayaletince, 1884'e kadar ertelendi. 1890'lara gelinde nispeten tam imtiyazların oluşturulduğu yerlerde dahi, güçlü denge ve kontrol mekanizmaları yerleştirildi. Ayrıca İngiltere'de, esas itibariyle toprak çıkarlarını temsil eden Lordlar Kamarası, 1911'e kadar yasama üzerinde veto hakkını elinde tuttu.[38] Tartışmasız, bu yalnızca anayasal bir aykırılık olmayıp seçkinlerin hiyerarşiye ve devlet kurumlarının kolejlilere özgü doğasına yaygın ve süregelen inancının bir yansımasıydı. Almanya'da, karmaşık anayasal yapı, nispeten geniş seçmenlerin rolünü sınırlayan prenslere ve devlet bürokrasisine önemli ölçüde etki etti. Burada, Hegel'in ileri sürdüğü ve tarihçi Leopold von Ranke tarafından sergilenen Aydınlanma fikri, devletin, bireysel siyasi haklar kavramıyla çözülemeyen gerilimde mevcut olan ihtilafları karara bağladığı toplumun üstünde durduğuna dairdi.[39] Yelpazenin diğer ucundaki Rus bürokrasisinin muhafazakârlığı ise, kitle demokrasisine varan herhangi bir yaklaşımın sosyal devrimle sonuçlanacağı korkusuyla, 1905 devriminden sonra dahi pekiştirildi.

ABD, Hollanda, İskandinavya ile bazı Britanya sömürgeleri, 19. yüzyıl zarfında yetişkin erkek oy hakkını nispeten sancısız şekilde elde eden yegâne toplumlardı. ABD'de, sömürge dönemindeki özgür insanlar için geniş seçim bölgeleri, 1810'larla 1820'lere gelindiğinde yetişkin erkek oy hakkına doğru oldukça yaygın bir hareketin temelini oluşturdu. Ne var ki bu, daha önce ele alınan sivil cumhuriyetçilik fikriyle tam bir uyum içinde, birçok açıdan muhafazakâr bir taktik olarak görülmelidir. Bir erişkin erkek imtiyazı, anayasada açıkça değinilmemiş olsa da keyfi hükümet üzerindeki bir denetimdir. Yine de tiranca bir demokrasi tehlikesinden, anayasanın yerleştirdiği güvenli bir denge

38. Speck, *Concise History of Britain*, s. 89-114.
39. Kvistad, *Rise and Demise of German Statism*, s. 27-55.

sistemi vasıtasıyla kaçınılmalıdır. Tüm hakların tanınmasının sadece Avrupa asıllı Amerikalılar için olduğu da açıktır. İç Savaş esnasında kuzeyin istekleri siyahların toplumsal statüsünü geliştirme teşebbüslerinden ziyade, bizatihi köleliğin kaldırılması üzerinde yoğunlaştı. 1890'larla 1900'ler kadar geç bir tarihte dahi kuzeyin devlet mevzuatı, milyonlarca eski köle için yetişkin erkek imtiyazının uygulanmasını başarıyla bloke eden varlıklı beyazların çıkarlarını temsil etmekteydi. Aynı tarzda bir argüman,19. yüzyıl ortası İngiltere'sinde endüstriyel işçi sınıfına, tarla işçilerine ve kadınlara karşı kullanıldığı gibi, "zencilerin" akılcı karar verme yetersizlikleri için de kullanıldı.

Muhafazakârlığın kuvvetleri gücünü koruduğu halde, liberalizmin içindeki evrensel haklar idealleriyle "ahlaki bağımsızlık" fikri arasındaki çatışma, onun gerçek siyasi değişimi etkileme kapasitesini sınırladı. Bu durum, konu beyaz olmayan nüfusa dayandığında özellikle açık hale geldi. Sömürge dünyasında yetkililer, sınırlı da olsa birkaç yerel meclis oluşturmuştu. Buna rağmen John Stuart Mill'in bizzat başı çektiği ileri liberaller dahi, Hintlilerin, Çinlilerin yahut Afrikalıların kendilerini yönetme kapasitelerini, ev içi yaşamlarının kusurlu olduğu ve yüzyılların şark despotizminin onları otokratik yönetime alıştırdığı gerekçesiyle, büyük ölçüde reddettiler. 18. yüzyıl yazarlarından miras kalan bir görüştü bu. Yerlilerin kendi kendilerini yönetimini sadece, mümkün olan en uzun süredeki yerel aydınlanma itibariyle izleyebilirdiniz. Hindistan Ulusal Kongresi'nin kurucusu Allan Octavian Hume gibi en radikal Avrupa reformcuları dahi, Hintlilerin "Aryan", yani bir bakıma onursal beyazlar olmaları nedeniyle, kendilerini yönetmeye uygun oldukları kurgusuna sığındı. Britanya'nın, Hindistan ve Mısır gibi, ayrıca 1883 sonrası Karayipler gibi zayıf seçim bölgeleri getirdiği yerlerde dahi, bunlar, özyönetim okulları olmaktan ziyade vergilendirme mekanizmalarına yardımcı olarak veya yükselen milliyetçi görüşe verilen sus payı olarak görülmekteydi. 1867 sonrasında bazı Maorilere mecliste sandalye, bilahare de oy hakkı veren Yeni Zelanda'daki tedbirler, burada kısmi bir istisna gibi görünüyor. Ancak Maoriler, daha yumuşak başlı kardeşleri için medenileştirici bir fail olarak görüldüler.[40] Genelde, katı bir yerel çıkarlar sisteminin temsili muhafaza edildi ve sadece varlıklı ve aristokrat sınıflara çok sınırlı yetki kullanımı izni verilmesi kabullenildi. İngiliz ve Fransız sömürge topraklarının birçoğunda seçim bölgelerine farklı çıkarların temsilini

40. James Belich, *Making Peoples: A History of the New Zealanders from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century, Auckland, 1996*, s. 265-266.

güvenceye almak için yerleştirilen dini kategoriler de yerli siyasetçilerin "böl ve yönet" politikasından şikâyetlerine neden oldu.

Fransız yönetimindeki topraklarda, devrim döneminde, birkaç kıyı Afrika yerleşimi ve Karayipler halkına Fransız vatandaşı olarak oy hakkı tanınmıştı. 1870 sonrası sömürge denetimine girdiklerinde bu ayrıcalığı Hinduçini yahut Afrika'nın yerli halk kitlelerine genişletmek için pek az girişimde bulunuldu. İnsanların bir "medeniyet" seviyesine, ki bu olguda Fransız medeniyeti, ulaşmak zorunda oldukları fikri, 20. yüzyılın epeyce içlerine kadar siyasi temsil için herhangi bir evrensel hak fikrine engel olmak amacıyla kullanıldı. Fransız sömürge yerleşimcileri, beyaz olmayanlar için Fransız vatandaşlığı bariyerlerinin cidden çok yüksek olduğunu gördüler.

Bununla birlikte halk egemenliği fikirlerinin 19. yüzyılda Batılı olmayan dünyada kabulü de hayli ikircikliydi. Çoğu Afrika, Asya ve Pasifik toplumu, hükümdara ya da bürokrasiye "halkın düşüncesi"ni sunan, danışma meclisi geleneğine sahipti. Bu yerel entelektüeller, bireysel oylar vasıtasıyla halkın temsili konusunda Avrupalı çağdaşları kadar temkinliydiler. Mesela, Nakae Chomin, o zamana kadar Japonya'ya gelmiş en safkan liberaldi ve Meiji anayasasının otoriter özelliklerinden nefret ediyordu. Buna rağmen konu 1887'de popüler bir seçilmiş meclisi savunmaya geldiğinde, bir mesel karakterinin ağzından konuşarak Rousseau'yu Konfüçyüs ve imparator saygısıyla kaynaştırdı: "Sadece, İmparator'un vakarını ve şanını güçlendirecek ve tüm alttaki insanların mutluluğu ile huzurunu artıracak olan meşrutiyeti yerleşik kılacağım."[41] Kendi içlerinde bireysel "haklar"ın, Japonya'da sağ hükümeti sağlama almaya hiçbir zaman kâfi gelemediği kanısındaydı. İmparator ile bakanları, Japon halkının kaderinin nihai belirleyicisi kalmak zorundaydı. Youwei Han da Çin'de, 1898'in "yüz gün" reform hareketi esnasında benzer bir olguyu zorladı.[42]

İslam'da, inananların tamamı, teknik açıdan, en son başvurulacak istişare ve tahkim kuruluşu olarak (*the shura*) davranmaktaydı. Ancak eski Avrupa geleneğinde olduğu gibi ağırlık, belirli insan türlerine ve koşullarına verilmekteydi. Bu da seçmen çoğunluğu fikri aleyhine işleme eğilimindeydi. Müslümanlar arasındaki din adamları, Brahman rahipler ve Hindular ile Budistler arasındaki keşişlerle Çin'deki seçkin kişiler gibi eski anayasaların erdeminin onlarda somutlaşması açısın-

41. Nakae Chomin, *A Discourse by Three Drunkards on Government*, Çev. Nobuko Tsukai, New York, 1984, s. 25.
42. Luke S. Kwong, *The Mosaic of the Hundred Days: Personalities, Politics and Ideas of 1898*, Cambridge, Mass., 1984.

dan, sıradan erkek tebaanınkini çok aşan istişari bir ağırlığa sahip kabul edilmekteydi. Adaletin membaı sultanın kendisi olduğuna göre, çoğu düşünür onun Tanrı vergisi görevine gölge düşüren herhangi bir kurumdan huzursuzdu. Osmanlı dünyasında, Tunus Beyi 1861'de bir anayasa ve bir danışma kurulu getirdi ama süratle iptal edildi. Osmanlı "meclisleri", yüzyılın geri kalanında sarsıldı ve zayıfladı. Ancak muhafazakâr entelektüeller ile çoğu ortalama insan tarafından, iyi yönetimi tehlikeye atan taviz yuvaları olarak kuşkuyla bakıldılar. Osmanlı tebaası 1869'da resmi olarak "vatandaş" haline geldi. Ancak uygulamada, sultanın hizmetkârlarına bağımlı olmayı sürdürdüler.

Gerçekte, çoğu Ortadoğulu ve Asyalı liberal, gayet ihtiyatlı reformculardı.[43] Milliyetçi politikacıların 1870'lerle 1880'lerdeki ilk kuşağı, Mill, Paine ve Voltaire'in etkisiyle geniş seçim bölgesi ve temsilci siyasi görüşü istediği halde, birçok nüfuzlu kişi sonuçlarla yüzleşmekten kaçındı. Ortadoğulu Hıristiyanlar olan Kıptiler ve Hintli Müslümanlar, Ortadoğulu Müslümanlar ve Hinduların hakimiyetinden endişe duydular. Hindistan'da, Seyyid Ahmed Han gibi Müslüman liderler, yerel hükümetteki herhangi bir muafiyetin daha büyük bir nüfusa genişlemesiyle, dahili bir Hindu çoğunluk yaratacağı gibi Müslümanların kaçınılmaz surette mağdur olacaklarını ileri sürerek, halinden memnun sömürge yetkilileri için mühimmat sağladılar. Bu düşük kast ve sınıfta olanların tümü, neredeyse asıl itibariyle fesat içerdikleri düşünüldüğünden, sürekli reddedildiler.

Kadınlar, siyasi yeterliliklerden neredeyse evrensel boyutta dışlandılar. Bu, genellikle sarsılmaz erkek önyargısının sonucu olarak görülmekle birlikte siyasi ilkelerin de dahil olduğu düşünülen durumdur. Kadınlar, sosyal rollerinden dolayı bağımsız hüküm verme yeteneğine sahip değildirler. İngiliz reformcular, Jane Rendall'in kanıtladığı gibi, esas olarak ailelerde karı koca arasında siyasi bölünme yaratabileceği için 1867'de kadın imtiyazına engel oldular.[44] Oysa, kadınların en eski muafiyetlerinden bazılarının Avrupa sınır bölgelerinde benimsendiği ortaya çıkmaktaydı. Amerikan Wyoming eyaleti 1869'da ilk benimseyen oldu, sonra 1870'de Utah, 1893'de Yeni Zelanda ve 1894'de de Güney Avustralya. Bu, ağırlıklı olarak klasik liberal bireysel haklar teorisi değil, o sınır boylarındaki dengeyi hafifçe bozmuş gibi görünen, kadınların ailenin selameti için yarı medeni erkeği "yönetmesi"nin mümkün

43. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Oxford, 1970.
44. Catherine Hall, Keith McClelland ve Jane Rendall, *Defining the Victorian Nation: Class, Race and Gender and the Reform Act of 1867*, Cambridge, 2000.

olabileceği kavrayışıdır.[45] Başka yerlerde, kadın hak ve görevleri çoğu zaman erkek milliyetçiler tarafından desteklenmiştir. Ancak kadınlara birey olarak herhangi bir ayrıcalık tanımayan bu aktivistler de henüz oldukça gönülsüzdür. Müslüman reformcuların konumu bunu çok iyi sergilemektedir. Mısır'da Kasım Emin "kadınların özgürleşmesi" hakkında yazdı ve Müslümanların kadına davranışlarının İslami inançları ihlal ettiğini söyledi. Şiddetle saldırıya uğradı.[46] Reformcu Reşit Rıza, İslam'da kadınlara batı toplumlarındakinden daha iyi davranıldığını ve tam olarak belirtilmemiş siyasi haklara sahip olduklarını iddia ettiği "Cinsi Latif'e Çağrı"yı yazdı. Ancak okurlarından bir kadın, kadınların erkeklerle daha özgür bir temelde kaynaşabilmesi mümkün olmalıdır dediğinde, Reşit Rıza onu mürtet olarak itham etti.[47] Bu reformcular, asıl olarak tabi halkların ve ulusların haklarıyla ilgiliydiler, bireylerinkilerle değil.

19. yüzyılın büyük bölümünde bu nedenle liberalizmin teorik ilkeleri, orta-sınıf mülkiyet ilişkileri alanı haricinde, siyasi uygulamada sadece sınırlı bir kazanıma sahipti. 1848-1851 başarısızlığından sonra, birçok aydın kişi karamsarlıkla sosyal düzeni ve şiddeti reddetme felsefesine yahut nihilizme döndüler.[48] Liberalizmin uygulamadaki zaferleri de sınırlıydı. Çoğu hükümet, Avrupa'nın doğusunda ve sömürge dünyasında muazzam bir bağımlı köylülük yaşamaktaysa da en azından toprak üzerindeki bazı ihlalleri gidererek düzeni geliştirmek için harekete geçti. Birleşik Devletler ve Batı Avrupa dışındaki her yerde, seçim bölgeleri 1914'e kadar çok küçük kaldı. Almanya'da dahi, anayasal hükümler halkın gücünü boşa çıkarmak için kullanıldı. Buna benzer örnekler, liberalizmin daha radikal ilkelerinin doğası gereği ve haricen sınırlı olduğuna işaret etmekle birlikte, bu bir öğreti olarak onun tamamen ölü doğduğu anlamına gelmez. Liberalizm ve bireysel haklar mefhumu, milyonlarca insanın desteklediği gelecek vizyonunu ve tutkuları kuşkusuz etkiledi. Hayal edilen özgür toplum hedefi, liberalizmin uygulamasından çok daha güçlü bir toplumsal güçtür.

---

45. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 206-208.
46. M. A. Zaki Badawi, *The Reformers of Egypt*, Londra, 1978, s. 90.
47. A.g.e., s. 111.
48. J. W. Burrow, *The Crisis of Reason: European Thought 1848-1914*, New Haven, 2000.

SEKÜLERİZM VE POZİTİVİZM: ULUSÖTESİ YAKINLIKLAR

Düzenli hükümet, temsil ve zenginlik yaratma konusundaki fikirlerin temelini oluşturan 19. yüzyıl, dünyanın her yerindeki yönetici grupların ideal ve inançlarında çok daha genel bir değişikliği tanıklık etti. Daha önce belirtildiği gibi, önemli bir gelişme, din karşıtı ya da en azından insanların hiçbir şekilde iletişim kuramadığı Tanrı'nın yahut Tanrıların varlığı konusunda oldukça şüpheci olan felsefi inanç sistemlerinin yükselişiydi. Dinler, en geniş anlamında güçlerini sürdürdüler, hatta bu dönem boyunca etkilerini genişlettiler. 9. bölümde görüleceği gibi, bu bir inançsızlık çağı değildi. Bununla birlikte geniş düşünce alanları, selamet ve yaratılışın amacına dair eski inançların doğrudan etkisinden gitgide tecrit edildi. Dinsel faraziyeler giderek ampirik teyit ve tarihsel kanıtlara tabi tutuldu. 18. yüzyıl Fransız ve İskoç felsefecileri zaten hurafelerden arındırılmış bir akıl çağını öngörmüşlerdi. Büyük Asya ve Afrika toplumlarında, bilhassa astronomi ve tarım gibi alanlarda, deneye dayalı sağlama ve gözlemi de vurgulayan öğrenim geleneği gelişmişti. Daha düzenli faydalı bilgi formları eninde sonunda "bilim" haline geldiği için, bu süreç 19. yüzyılda daha ileri gitti. Din ile bilgi arasındaki eski "verimli ahenk" çökmeye başladı.

19. yüzyıl zarfında, bu daha düzenli ampirik düşünce yapıları asıl olarak Amerika ile Avrupa'nın büyük öğrenim merkezlerinde üretildi. Dergiler ve bilgi toplulukları vasıtasıyla tüm Batı dünyasına buradan yayıldı, eşzamanlı olarak da sömürgeci genişleme ve yeni iletişim medyası üzerinden daha geniş dünyaya dağıldı. Bu yayılma ve kabul döneminde, bilim, akıl gibi kavramların anlamı ve toplumsal önemi ile ampirik sağlamalar, hâlâ güçlü yerel düşünce sistemlerinde önceden varolan fikirlerle çoğu zaman karışarak, büyük ölçüde değişime uğradı. Bu modern kavramlar hem Avrupa ile Kuzey Amerika'daki hem dışındaki insanlar için, çoğunlukla kastedilmemiş yeni anlamlar taşır oldu.

Bu sürecin en iyi örneklerinden biri, felsefi pozitivizm teorisini geliştiren Fransız düşünür Auguste Comte'un (1798-1857) fikirleriyle ilgilidir.[49] Comte'a göre insan düşüncesi dinin hükmettiği erken bir teolojik dönemden, derin metafizik spekülasyonların moda olduğu bir döneme geçti. Bunu takiben insanlık, spekülasyonlardan arınmış,

49. Walter Simon, *European Positivism in the Nineteenth Century: An Essay in Intellectual History*, Port Washington, New York, 1963.

bilinen gerçeğin bilimsel ve tarihsel teyidinin hakim olduğu pozitif düşünce çağına geçecektir. Bu nedenle pozitivizm, bir bilgi teorisi, ilerleme fikrini vurgulayan bir tarih felsefesi ve bir bilim metodolojisi sağlamıştır. 1840'lara gelindiğinde Avrupa'nın her yerindeki birçok önemli düşünür bazı pozitivist fikirleri özümsemişti. Pozitivizm ayrıca, insana dair yeni toplumsal istatistik, sosyoloji ve antropoloji bilimleri için elverişi bir felsefi yorum sağladı. İnsanlık tarihini, selamete giden dinsel yahut etik bir yolculuk olarak değil de bir gayri şahsi güçler kompleksi olarak görme eğilimine de katkıda bulundu. Bu eğilim, yüzyılın sonlarında diğer bir Fransız düşünür Emile Durkheim'in sosyolojisinde tamamlandı. Durkheim, intihar fenomeninin bireysel ahlakın veya etik başarısızlığın sonucunu temsil etmediğini, ancak kentli sanayi toplumunun yarattığı bir köksüzlüğün sonucu olduğunu mükemmelen ileri sürdü. Bir toplum Tanrı'ya ibadet ettiğinde, kendisine ibadet etmektedir, yani din, toplumun işleyişi için "fonksiyonel" olup bunun dışında bir anlama sahip değildir. Sonraları, Comte'un pozitivizmine paralel bir evrim sunan Marksizm, gayri şahsi güçlerin tarih ve toplumdaki rolünü tekraren vurguladı.

Bununla birlikte, dünyanın her yerine yayıldıkça, pozitivist girişimciliğin yönü bir dizi radikal dönüşüm geçirdi. Fransa'daki adanmış destekçileri söz konusu olduğunda, 1850'lerde, yarı-kutsal hizmetleri, takvimsel törenleri, Yüce Varlığa hürmet ve ahlaki davranış kurallarıyla zaten komple bir "insanlık dini" haline gelmekteydi. Fransa'daki pozitivizm aslında Fransız Roma Katolik inancının formunu tekrarlamaya başladı, oysa İngiltere'de, gitgide J. S. Mill gibi önemli kişilerce kısmen onaylanan sade bir Protestan mezhebine benzemekteydi. Avrupa dışında pozitivizm daha da ironik bir kadere yenik düştü. Hindistan'da, eski rahipler hiyerarşisine itiraz eden fakat Hindistan'ın sözde kadim kast düzeninin korunduğunu görmek isteyen Hindular için, servis edilebilir bir değerler kümesi ortaya koydu. Önayak olanlar, Hıristiyanlığa veya melez Brahmo Samaj Hindu Unitarianizmine (Yüce Varlık Toplumu) daha radikal bir toplumsal ara verdiklerinde yaptıkları gibi, kast veya evlilik bağlantılarını kaybetmediler. Önayak olanlar, Comte'u şaşırtacak ve belki de hayal kırıklığına uğratacak bir seremonide, onun eserlerini kutsal Ganj nehrine indirdiler ve yaşlı rahiplerin kutsal Sanskrit metinleriyle yaptığı gibi, kıyısındaki adanmış kişilere okudular.[50]

---

50. Geraldine Forbes, *Positivism in Bengal: A Case-Study in the Transmission and Assimilation of an Ideology*, Delhi, 1998.

Rusya'da ise, aksine, felsefi temelinin çoğunu kaybeden ve bir "karşı-kültür" dini haline gelen pozitivizm, "feodalizm"e ve çar yanlısı otokrasiye karşı bir silah olarak kabul edildi. Japonya'da entelektüel Nishi Amane (1829-1897), bir feodalizm tipi olarak tanımladığı, bu nedenle de yaklaşan akıl çağına yenik düşmeye mecbur olan Tokugawa rejimine karşı bir kampanyada pozitivizmi kullandı. Meksika ile Brezilya'da da aynı şekilde Comte'un fikirleri büyük toprak sahipleriyle Kilise aleyhine uygulandı. Bir müridi etkisini şöyle yazıyor: "Bizler İspanyol monarşisin asası için çekiştik, İspanyol ruhu için değil." O eski düşüncenin zincirlerini kırmaya yardım eden Comte oldu. İroniktir ki, Latin Amerika liderlerinin Comte'un sepetinden aldıkları meyve, bilimsel ve teknik modernleşme mefhumudur. Onların birkaçı, 19. yüzyılın sonlarında modernleşmeci askeri otokratlar haline gelmeye yahut onları desteklemeye devam etti.[51]

SOSYALİZMİN KABULÜ VE YEREL YANSIMALARI

Pozitivizm, aydınlar piyasasında sadece adanmış entelektüeller ve diğer tuhaf karakterler arasında küçük bir niş bulan bir üründür. Sosyalizm ise farklı bir meseledir. Marksist sosyalizm kendisini bilimsel olarak görür. Demek ki, Marksistler tarihin değişmez yasalarla yönetildiğine inanmakta. Bunlar ampirik gözlemlerle doğrulanabilir, sonuçları da tahmin edilebilir. İlk sosyalistlerin çoğunun, özellikle de Marx'ın teorileri *Das Capital*'in 1867'de yayınlanmasını takiben yaygın değer kazandıkça, kendilerinin yaptığı bir analojidir bu. Çağdaşlarından biri şöyle yazıyor: "Marx bilime Darwin teorisiyle aynı önemi vermektedir ve tıpkı ikincinin doğa bilimlerine hükmedişi gibi, Marx'ın teorileri de toplumsal ve iktisadi bilimlere hükmeder."[52]

Bu benzetmede bazı gerçekler vardır. 19. yüzyılın ilk bölümü, toplumsal ve bilimsel düşüncenin her ikisinde de büyük bir düzenli veri birikimine şahit oldu. Dünyanın her yerindeki hükümetler köylülerin ve kentli yoksulların koşullarına dair veri topladı. İlk istatistikçiler hastalıklar ve beslenme hakkında spekülasyon yaptı. Thomas Malthus insan nüfusunun büyüme ve ölmesine dair tümüyle materyalist bir teori önermeye yaklaşır gibi oldu, ancak çoğu 19. yüzyıl toplumsal teorileri, lütuf ve bozulma hakkında yarı-dini nosyonları içlerinde alıkoydu. Gerek Darwin gerek Marx, takdiri ilahinin işleyişinin her aşamasından bağımsız güçlü gelişim yasaları geliştirme teşebbüsleriyle

51. Bakewell, *History of Latin America*, s. 420-422.
52. G. Haupt, *Aspects of International Socialism 1871-1914*, Cambridge, 1986, s. 10.

önemlidirler. Bir durumda, en uyabilen türler hayatta kalmakta, diğerinde ise varlığın fiili üreticisi sonuçta siyasi gücü ele geçirmektedir.

Bununla birlikte sosyalizm, 19. yüzyıl dünyasında muğlak ve heterojen bir kavramdı. Düşmanları da taraftarları da onun etkisini ve bütünlüğünü abartmakta çıkar sahibiydi. O zaman "sosyalist"i belirleyen birçok yaygın düşünce, biçim olarak bilimsel olmayıp binyılcı idi. Bu bölümün başında tartışılan iyi toplum tahayyülünün kenarlarında yaşayan vahiysel öngörü, düşünce geleneğinden yararlandı. Daha sonraki sol görüşlülerin aksine, ilk kuşak sosyalist düşünürlerin çoğu, Mesih'de özgün bir cemaatçi, paylaşımcı filozof gören Hıristiyanlardı. Farklı toplumlardaki bu ilk geleneklerin gücü ve hayatiyeti, daha "Ortodoks" sosyalist ve Komünist ideolojilerin aydınlar arasında ve toplumun genelinde neden ve nerede kökleşmiş hale geldiğini açıklamakta başarılı ve kalıcı oldular. Bu gelişme komünist ideologlarca hoş karşılanmadı. Marx ve daha sıkı takipçileri, dinsel inançları, işçilerin yoksunluk ve yabancılaşma hislerini körelten bir güç olarak görme noktasındaydılar; böylece gerçek "sınıf bilinci" azalıyordu. Aynı şekilde, gelmekte olan binyılcı adil toplum vizyonu, tarihin güçlü yasalarını görmezden geldikleri ve uygun koşullar nezdinde devrimin gelebileceğini öne sürüyor göründüklerinden, Marksistler için tehlikeliydi.

Ne var ki, sosyalist düşünce, her biri farklı entelektüel kültüre sahip bir dizi alt merkezde hızla gelişti. İlk modern devrimlerin evi olan Fransa, sosyalizmin isyancı formunu besledi. Bu, Jakobenliğin idealist aşırı uçlarında ve sonraları Paris Komünü'nün bazı liderlerinin hayali ideolojilerinde görülebiliyordu. İsyancı gelenek, bilhassa devrimci darbelerin ve mülkiyetin derhal yoksullara dağıtılmasının yararına inanan Auguste Blanqui ile ilişkilendirildi.[53] Blanqui ve takipçilerinin görüşleri birçok açıdan, Rus Mikhail Bakunin gibi 19. yüzyıl sonu anarşistlerininkilere, Alman bilimsel sosyalistlerininkine olduğundan daha yakındı. Her iki grup teorisyen de iyi huylu bir mülkiyet kuralı yerleşir yerleşmez devletin ortadan kalkacağına inanma eğilimindeydi. Bu kanaatler, emek yasalarının işçi sınıfı birliklerine karşı özellikle düşmanca olduğu 19. yüzyıl başı Fransa ve Rusya'sında yerinde görünüyordu. Bunlar yerel romantizm ve din geleneklerinden de yararlandılar. Marx'ın kendisi de komplo ve *coups d'etat*, yani hükümet darbesini, bütünüyle göz ardı etmemişti. Bununla birlikte, daha sonraki eserlerinde sınıf mücadelesinin özerk gelişimi üzerine daha fazla vurgu yapılmıştı. Henri de Saint-Simon'un fikirleri toplumun bu

53. S. Bernstein, *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection*, Londra, 1971.

binyılcı Fransız tasavvurunun diğer boyutunu temsil ediyordu. Saint-Simoncular, aklın ve insanlığın uluslararası kurallarını devreye sokacak ve eşitsizlik yozlaşmasını ortadan kaldıracak olan filozof-kralların aydınlanmış kurallarının sonucu olarak ilerlemenin gerçekleştirileceğini ummaktaydılar.[54] Doğrusu, Hıristiyan Tanrı olmaksızın bir yeryüzü cenneti bekliyorlardı. Marx'ın dili ve Alman komünist örgütlerinin örüntüleri, Fransız sol kanadını kesinlikle etkiledi. Buna rağmen genel anlamda, sendikalar üzerinden işleyen Marksizm de anayasal sosyalizm de 1920'lerden önce Fransa'da fazla nüfuz sahibi değildi.

Resmi sosyalist partiler, Britanya'da ve Britanya sömürgelerinde benzer nedenlerle yavaş yavaş geliştiler. Ancak, burada ayaklanmayı idealize etmek yerine Marksizm'i bloke eden, nonkonformist sofuluk ve cemaat temelli eski dincilik geleneği idi. 1890 öncesi İngiliz siyasetinin solundaki düşünür ve eylemciler, zanaatkârlar ve tarla işçilerinin kendi aletlerine ve arazi parsellerine sahip olduğu idealize edilmiş lonca benzeri bir iş ve emek dönemine dönüp bakma eğilimindeydiler. Sanat tarihçisi John Ruskin gibi romantik aydınların emek birliklerini oluşturma hareketlerinin ön safında olması sürpriz değildi. İngiliz sosyalistler, Cromwell ve 17. yüzyılın diğer monarşi karşıtlarını idolleştirdi. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı İngiliz radikallerini de yüceltiler. Tipiktir ki, İngilizler bir tür "feodal sosyalizm" yaratmayı becerdi. Marx'ın *Capital*'inin ilk cildinin İngilizce baskısı 1887'ye kadar ortaya çıkmadı. Yabancılar, sıradan mensupları tarafından okunuyorsa, bu kişiler büyük ihtimalle Mazzini, Garibaldi gibi "vatanseverler" ve 1871 Komünü'nün kahramanları idi; Alman sosyalistler değil.[55] 1900 sonrasında ortaya çıktığında, bizzat İngiliz İşçi Partisi, Hıristiyan hayır işlerinden pek çok fikri, kendi sözde sosyalist gündemine dahil etmiştir. Parti, 17. yüzyıl kadar eski bir tarihte İngiliz radikal hareketlerinde güçlü olan yüksek harcama yapan devlet antipatisini de devralmıştı. Parti, İngiliz geleneğinin dışında yer alan yeni bir siyasi güç olmayıp Liberal Parti'nin radikal bir uzantısıydı.

Marx'ın kendi düşüncelerinin menşeinin ışığında bunların hiçbiri çok şaşırtıcı değil. Almanya'da dahi, Marksist-Leninist kenetlenmiş topluluk haline gelen şey, insanların ideal bir akıl ve hayırseverlik geleceği tahayyül ettikleri yerel bir entelektüel arka plandan doğdu.[56] Baş-

54. E. F. Manuel, *The New World of Henri Saint Simon*, Cambridge, Mass., 1956.
55. Margot C. Finn, *After Chartism: Class and Nation in British Radical Politics 1848-1874*, Cambridge, 1993.
56. Gareth Stedman Jones, "Giriş" yazısı, Karl Marx, Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* içinde, Londra, 2000.

langıçta bunun da çağdaş Hıristiyan Pietist uyanış ile ampirik bilimsel teoriden daha fazla ortak noktası vardı. 1843 kadar geç bir tarihte, bizzat Marx, amacının "bilinç reformu" ve işçinin kendi kişiliğinden yabancılaşması ve kendi doktrinlerinde gizli binyıllık izleri temsil eden devletin önemini kaybetmesi fikri olduğunu yazmaktaydı. Marx, bu "bilinç"i proletaryaya yerleştirerek ve sosyal ve ekonomik değişimin daha genel bir değişimden önce gelmek zorunda olduğunda ısrar ederek, Hegel'in aklın ve özgürleşme düşüncesinin ileriye yürüyüşü fikrini, tarih vasıtasıyla bir ekonomi bilimi kılma sürecine başladı.

1848 devrimleri ne burjuvazinin hakimiyetine ne de Marx'ın kehanette bulunduğu proletarya diktatörlüğüne hızla geçişe yol açtı. Bunun yerine, Marx'ın devletin ve özel mülkiyetin olmadığı bir geleceğe verdiği bilimsel meşruiyet, 1860 sonrasında Orta Avrupa şehirlerinde ortaya çıkan örgütlü işçi sınıfı hareketlerinin siyasi kanadı için kalıcı bir çağrı barındırdığını kanıtladı. Radikaller "burjuva" devletin eli kulağında çöküşünü planlamış olabilirler. Ancak birleşik Almanya, Belçika, kısmen Kuzey İtalya ve hatta gecikerek de olsa İngiltere'deki sendika liderleri, kendi davalarına ağırlık vermek için bilimsel sosyalizm retoriğini kullanarak işçi haklarında daha pragmatik ilerlemelere ulaşmayı planlayabildiler. Komünist ve sosyalist partilerin, derneklerin ve toplantıların çaresiz hizipçiliklerine rağmen uluslararası bir işçi hareketinin hayaleti, hükümetler ve toprak sahiplerini küçük ödünler verme konusunda korkutmak için daha fazlasını yaptı.

Orta Avrupa'nın can damarı dışındaki durum da benzer şekildeydi. Daha geniş sosyalizm doktrinlerinin kabulü, aydınlar ile sıradan insanlar arasında önceden mevcut olan daha iyi bir yaşam ihtimaline dair muhtelif inanç örüntülerine bağımlı kaldı. Rusya'da, 1905 devriminde çalışma yürüten sosyalistler, köylü cemaatinin geleneksel mefhumlarına olduğu kadar modern fabrika proletaryasına da başvurdular. Rusya sosyalizmi Kadim Müminler'in düşünceleriyle de bazı benzerlikler sergilemekteydi. Bu, Büyük Petro zamanından beri Batılılaşmış Rus entelektüellerini yakalayan modernleşme ideolojisiyle gerçekte hiçbir zaman mutabık olmayan Ortodoks Hıristiyan bir mezhep idi. Rusya'daki en büyük sosyalist parti, her halükârda, aydınlar arasındaki daha eski bir romantik muhalefet geleneğine bağlılık borçlu olan Marksizm dışı Sosyal Devrimciler Partisi'ydi. 1914 öncesinde hiç de az görünürlük elde etmediği Hindistan ile Çin'de, sosyalizme, cemaat değerleri ve piyasa karşıtlığı ideolojisi de eklendi. Ayrıca süratle sanayileşen Japonya'da entelektüellere çağrıda bulunan sosyalizm tipi, yoksul emekçilerin sayıca büyür gibi olduğu bir toplumda ahlaki

ve etik çarpıklığa vurgu yaptı. Japon sosyalist retoriğini, pirinç tarlalarındaki ortak işgücü örüntüleriyle geçmişteki ideal köye geri dönen, modern değişimin "tarım reformu yanlısı" eleştirmenlerininkinden ayırt etmek kolay değildi.[57]

Çin'de de, kasvetli 1890'larda Marksizmi benimsemeye başlayan genç radikaller, Taiping ve Boxer ayaklanmalarında yankılanan geleneksel yolsuzluk suçlamaları ve yoksulların sıkıntılarına başvurdular. Büyüyen "zengin güç" olduğuna inandıkları sözde Konfüçyüsçü ahlak cemaatinin dışındaki insanların, görünüşte Çar yanlısı otokrasinin durumunda olduğu gibi, grevlerle durdurulacağı düşüncesindeydiler.[58] İtalya'da yahut devrimci Meksika'daki gibi burada da tarım reformu hareketi, sosyalizm ve popülist muhafazakârlık, daha sonra "faşizm" denilecek şekilde aynı üreme zemininde gelişti. Buna rağmen Çin'de, hakim doktrinlere kurnazca yeni siyasi fikirler de uyarlandı. Sun Yatsen'in ilk işbirliği yaptığı kişilerden biri olan Hu Hanmin 1905'de sosyalizmi şöyle yazdı:

Tüm kolektivist teoriler halihazır gelişme durumunda Çin'e uygulanabilir değildir. Ancak toprağın kamulaştırılması halinde, Üç Hanedan'ın kuyu-alanı sisteminde [müşterek arazi tutma ve sulamanın çok eski bir biçimi] bir modele şimdiden sahibiz ve bu siyasi değişim döneminde bizim ırksal bilincimize özgü bir şeyleri uygulamak zor olmamalı.[59]

Şüphe yok ki, liberalizm, sekülerizm ve sosyalizminin önde gelen fikirleri, tüm geçmiş geleneklerle büyük entelektüel kopuşları içerir. Bunun nedeni, bu geleneklerdeki ideolojilerin kasıtlı olarak yeni siyasi meşruiyet prensipleri aramaları ve erken modern dünyada pek ender olan bir tarzda tüm geçmiş otoriteleri bilinçli olarak reddetmeleridir. Yaklaşık 1700'lere kadar, radikal değişim arayan bu kişiler, ideal cumhuriyetin yozlaştırıldığını yahut kralın kötü danışmanlar aldığını öne sürmekteydiler. Bu tarihten sonra ise, insanların tek başına ve şimdiki zamanda, tüm meşruiyeti yeniden inşa edebileceği iddiası gitgide duyulur oldu. Ne var ki, bu fikirler, Avrupa ve Avrupa dışı toplumların popüler söylemine tercümelerinde de değişime uğradı. Bunlar, eski siyasal etik dilleriyle ve haklı popüler öfkeyle, bilhassa binyılcı Hıristiyan, Budist ve hatta daha iyi bir yaşamın gelmekte olduğunu öngören Hindu fikirleriyle katıştırıldı ve onlardan kuvvet aldılar.

---

57. Totman, *History of Japan*, s. 348.
58. Spence, *Search for Modern China*, s. 260.
59. Hu Hanmin, Martin Bernal, *Chinese Socialism to 1907* içinde zikredilen, Ithaca, New York, 1976, s. 71.

KÜRESEL BAĞLAMDA BİLİM

Liberalizm, pozitivizm ve komünizmin birçok versiyonunun önemli bir yönü, inançlarının bilimsel olmasıdır. 19. yüzyıl bilimi ile siyasi düşüncesi arasındaki bağlantı, 20. yüzyılda tarihsel çalışmaların "düşünce tarihi" ve "bilim tarihi"ne ayrılmasıyla, oldukça belirsizleşti. Comte ve Marx, her ikisi de insanlık tarihini, gelişim yasalarının uygulanması yoluyla evirilen bir organizma olarak gördüler. Bu, ilk teorisyenlerinin çoğunun türlerin organik evrimini varsaydığı, doğmakta olan antropoloji disiplinine çekici gelen bir fikirdi. 19. yüzyılın en etkili liberal siyaset teorisyeni Herbert Spencer, Darwin nezdinde bir evrimciydi. "Doğal nedensellik"in evrenselliğine inanmaktaydı. Bitkiler ve balıklar gibi toplumlar da tabii seleksiyonun sonucu olarak basitten karmaşığa evirilmekteydi. Bununla birlikte Spencer, Comte, Marx ve Durkheim'in aksine, son yıllarında radikal bir bireyci ve güçlü bir bırakınız yapsınlar taraftarıydı. Hükümet müdahalesinin, ilerlemenin membaı olan kişisel inisiyatifi sarsacağına inanıyordu.[60] Bu farklara rağmen 19. yüzyıl zihniyetinde bilim, Rönesans döneminde dinin sahip olduğu kadar etkiliydi.

Bilimin kendisi, dünyayı dönüştürmek niyetinde olan yeni felsefelerin muhtemelen en radikaliydi. Liberalizm ve pozitivizmle olduğu gibi bilim de muhtelif entelektüel geleneklere karmaşık yollarla tepki gösterdi ve onu benimseyen düşünürlerin koşullarını yaşadı. Ancak 19. yüzyılda bilimsel ve teknolojik kuruluşlar, kendi tarzlarında, sınıflar, ekonomiler ve dinler kadar önemli olan farklı sosyal oluşumlar haline geldi. Şüphesiz, 19. yüzyıl öncesinde birçok kültürde bilim adamları vardı. Avrupa'da, Çin'de ve İslam dünyasında bunların büyük bir kısmı kayda değer şeref kazanıp kraliyet gücüne erişti. Ancak 19. yüzyılın epeyce sonlarındadır ki bilim, beşeri bilimlerin, hukukun ve teolojinin geldiği yerden ciddi anlamda farklı bir bilgi kütlesi haline geldi. O zamana kadar bilim, dahili bir aydın tutarlılığı ile profesyonel uygulayıcılar grubu tarafından geniş çapta kabul gören bir nedensellik prensipleri kümesi geliştirmişti. Bu uygulayıcılar şimdi kamu sağlığı ile askeri ve çevresel planlamalar alanlarında hükümet politikalarını doğrudan etkileyebilmekteydi. Gitgide, Avrupa dışı dünyadaki sömürge hükümetleriyle yönetici gruplar da adaleti ve kamusal sükûneti sürdürmek için daha geleneksel talepleri güçlendiren bilimsel bilgiye başvurarak kendi meşruiyetlerini oluşturma noktasına geldiler.

---

60. Spencer'in fikirlerinin yararlı bir özeti için bkz. Herbert Spencer, (Der.) Duncan Macrae, *The Man versus the State*, 1884, 1886, Londra, 1969, yeniden baskısı.

Bu uzmanlık alanlarının ve sistematik bilginin inşasında üç büyük evre vardı. Birincisi, doğal fenomenler hakkında, ister jeoloji, coğrafya, tıbbi istatistikler ister botanik alanında olsun, tipler ve familyalar halinde sınıflandırılabilecek muazzam bir veri arşivinin süratle birikimine şahit oldu. Klasik örnek, bitkiler ve hayvanları büyük bir canlılar şeması içinde düzenleyen İsveçli biyolog Carolus Linnaeus'unki idi. Richard Drayton'un botaniğe referans yaparak gösterdiği gibi bu fazın kökeni Rönesans'ta idi; zirvesine de 18. yüzyılda ulaşmıştı.[61] İkinci faz, ister hastalıkların, hayvan familyalarının ister insanoğlunun kendisinin yayılışında olsun, bu sistemlerin temelini oluşturan tarihi değişimin evrimci ilkeleriyle örüntülerinin aranışını gördü. Bu faz, Fransız Devrimi esnasında ve sonrasında meydana gelen ideolojik değişimle komşuydu.[62] Bilimin tarihsel yasalarının oluşturulmasında daha ileri bir evre 19. yüzyıl ortalarında meydana geldi. Charles Darwin'in *Origin of Species*'inin 1859'da yayınlanması bu vurgu kaymasında çok önemli bir tarih olmayı sürdürmektedir. Bilim tarihçileri Darwin'i diğer evrimciler bağlamına yerleştirdiler ve başka yollarla haddini bildirmeye çalıştılar. Ancak aralarından bilimsel eğitimli bazıları, eserine süregelen önemi verenin, Darwin'in formülünün ayrıntılı tahmin gücü olduğunda henüz ısrar etmekteler. Son olarak, dönemimizin sonunda, önde gelen bilimsel düşünürler, ikinci evrede resmedilmiş olan tabiata uygun kategorilere, özlere ve gelişime yönelik şemalara itiraz etmeye ve değiştirmeye başlıyorlardı. Bazı bilim adamları, belirsizliğin doğal süreçlerin bir özelliği olduğunu ileri sürmeye başladı.

İlk evreyi oluşturan doğal fenomenlere dair verilerin muazzam birikimi ve tasnifi, erken modern dönemde başlamış ve 18. yüzyılda hızlanmıştı. Gökyüzünün gözlenmesi, jeolojik katmanların haritalandırılması, Güney İtalya'da ve Mısır çöllerinde arkeolojinin başlaması, Pasifik seferlerinin sonucu olarak türlerin çeşitliliğinin listelenmesi veya Afrika nehirlerinin kaynağını araştırma seyahatleri; tüm bu gelişmeler Aydınlanma'nın bilim adamlarıyla seyyahlarının araştırmacı barınaklarını yansıtmaktaydı.[63] Sistematik veri organizasyonu ile kategorilerin ve bağlantıların oluşturulması, 1790-1813'ün küresel sarsıntıları esnasında az sayıdaki büyük sentezcinin eseriydi. Mesela, Goethe ile Alman coğrafyacı ve sosyolog Alexander von Humboldt, bugün jeoloji, botanik ve algısal psikoloji kadar geniş çapta ayrılmış konular için analitik araçlar yaratan, cinslerine göre tasnif edilmiş muazzam bir

61. Drayton, *Nature's Government*.
62. James Secord, *A Victorian Sensation*, Chicago, 2000.
63. Drayton, *Nature's Government*.

spekülasyonlar ağının merkezinde durmaktaydılar. Dilbilimsel analiz alanında, Doğu Hindistan Şirketi hakemi William Jones ve sonra Alman Sanskritçe uzmanı Franz Bopp da (1791-1867) benzer büyük sentezcilerdi. Tarihsel dili oluşturan unsurları betimlemeye çalışıyor, onları gruplandırıyor, sonra da aralarındaki bağlantıları fark ediyorlardı. Nijer'in kaynağını "keşfeden" Mungo Park ile Himalayalar'dan Orta Asya'ya geçen William Moorcroft gibi Afrika ve Asya kâşifleri, coğrafyayı biçimlendiren verileri değiştirdiler. Pasifik, dilbilimciler ve ilk antropologlar tarafından Asya bağlamına alındı.[64] Hükümetler, yeni olguların keşfinde bir role sahip olduklarına ve böyle yapmakla hem şeref hem de kaynak elde edeceklerine inanır olmuşlardı.

Avrupa dışında, bu büyük koleksiyonlar çoğu zaman yerli aydınlar ve idareciler tarafından temin edilen veriler üzerine kurulmaktaydı. Asyalı ve Afrikalı hükümdarlarla aydınlar da hükümet etme gücü olarak büyük veri arşivleri kurdular ve dünyanın her yerinde, 1500'den sonra, dünya ticareti genişledi. Avrupa'nın tıbbi ilerlemeleri, Çinli ve Hintli uzmanların ilaç kataloglarından ve ot koleksiyonlarından ve Afrikalılarla Kızılderili şifacıların somutlaşmış bilgisinden yararlandı. Avrupalı dil teorisyenlerinden büyük kelime hazneleri sağlayan Hintli Brahman gramerciler, kendi tarihsel soyağaçlarını çıkarmaya başladılar. Avrupalılara "keşifler" olarak sunulan Afrika dahilindeki seferler, yerli halkın hayvan yollarına dair derin bilgileriyle ve kamp alanı ile yerli halk tarafından rehberlik edildi, beslendi ve desteklendi. Pasifik halkı ve Kanadalı Eskimolar, iz sürme becerileri ve suyolları akıntılarına dair bilgileriyle katkıda bulundular. Birçok durumda Avrupalı ve Amerikalı kâşifler, yalnızca onların bilgisini gasp etti, sonra da onları topraklarından, balıklarından ve hayvanlarından yoksun bırakmak için kullandılar.

Bu tarihsel betimleme seli, bilimin kahramanları ve romantik dünyanın devleri, ki Goethe en tanınmışlarıydı, olarak algılanan kişilerce tahrik edildi. Bulguları, bazen tüm varlıkların en tepeden en aşağıya büyük bir zincir içinde örgütlendiği daha kadim fikirlere büründü. Ne var ki, hükümetler de çok geçmeden dahil oldular, yaklaşık 1760'dan sonra da çok faaldiler.[65] Bu girişimin doruk noktası, Napolyon'un 1798'de kadim Mısır medeniyetinin kalıntılarını toplamaları ve Mısır dünyasını haritalandırmak için Mısır'a gönderdiği Fransız Akademisi bilim adamlarının bilimsel keşif seferiydi. Bu şimdiye kadarki en bü-

64. Tony Ballantyne, *Orientalism and Race: Aryanism in the British Empire*, Londra, 2001.
65. Drayton, *Nature's Government*, s. 9-19.

yük hükümet "araştırma projesi" idi. Britanya'da Sir Joseph Banks, Londra Kraliyet Cemiyeti vasıtasıyla Kraliyet Donanması'nın ve Doğu Hindistan Şirketi'nin tıp doktorlarından alınan ulusal bilim projesi şeklinde bir gözlemci ve kâşifler ağını, 1780'lerden 1820'lere kadar örgütleyip harmanladı. Ordu ve donanmanın cerrahları enformasyon madenleriydi. Bununla birlikte devlet ve siyasi yapı, hiçbir şekilde bir bilimsel veri koleksiyonu yahut bilgi üretimi tekeline sahip olmadı. Radikal siyasetçiler ve hiyerarşi karşıtı evanjelist hareketler, bilimsel bilgi artışına belirgin ölçüde katkıda bulundu. Ayrıca daha büyük ideolojik amaçlarını destekleyen kullanılabilir teori grupları yerleşiklik kazandı. Pasifik'te misyonerler, yerlilerden oluşan kendi haberci timleriyle, insan ve doğa formlarının paha biçilmez gözlemcileri olarak işlev gördüler. Bulgularını, Tanrı'nın lütfunun ve selametin yakın oluşunun bitmez tükenmez mahiyetini duyurmak için kullandılar. Keza, bilim sadece yerleşik yapıyı geçerli kılmadı, muhaliflerince de yararlanıldı. "Kafatası bilimi,"[66] pozitivizm gibi bilimsel teorilere ve Saint-Simon'un özgürleşmeci fikirlerine, bilhassa 1840'ların siyasi patlamaları esnasında, Britanya ve Avrupa kıtasındaki siyasi radikalizmi doğrulamak için de başvuruldu.

Demiryolları, telgraf ve buharlı gemilerin küresel bilgi alışverişini muazzam biçimde geliştirdiği 1840'lara gelindiğinde, sabit bilimsel bürokrasiler meydana geliyordu. Profesyonel bilim adamları ve hükümetlerin bilim bölümleri gitgide önemli hale geldi. Dünyanın her yeri için doğal ürünlerin ve mamullerin tanımı yapıldı. İmparatorluk araştırmacısı ve jeoloji mühendisi Sir Roderick Murchison, Kanada, Afrika ve Güney Amerika'daki düzinelerce keşif gezisine ve bilgi toplama misyonuna öncülük etti. Murchison, imparatorluk yetkililerince, Asya Rusya'sının yenilerde devralınan topraklarında kömür ve demir cevheri aramak üzere Rus bilim adamlarıyla çalışması için, Rusya'ya davet edildi. Londra'daki Kew Gardens, Prusya Botanik Bahçeleri ve Paris'teki benzerleri, büyüyen bir profesyoneller ordusunca yapılan, canlılarla ilgili kapsamlı bir dizi araştırmanın merkezindeydiler. Askeri madencilik okulları çoğu zaman kimya, fizik ve biyolojideki en önemli buluşları yapmışlardı ancak şimdi, önce Edinburgh ve Hamburg gibi, daha sonra Paris, Oxford ve Bologna gibi daha yeni ve dinamik merkezlerdeki üniversiteler, yeni doğa tarihi öğretimine başladılar. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bilhassa Almanya ile Birleşik

66. R. Cooter, *Phrenology in Europe and America*, Londra, 2001. Phrenology/Kafatası bilimi, kafa yapılarına göre insanları sınıflandırma iddiasındadır.

Devletler'deki büyük sanayi şirketleri, kendi araştırma bölümlerini kurmaya başladı. Bilim yalnızca düzenli bir bilgi birikiminden daha fazlası haline geldi. İnsan mükemmeliyetinin lokomotifi, tarihin gücü oldu. Bu, insanoğlunun maddesel koşullarının, hatta ruhunun değiştirilmesi demekti. Hükümetler, kendilerini meşrulaştırmak için Tanrı'ya başvurdukları sıklıkla, bilime başvurdular.

Ancak bu noktada bir dizi entelektüel sarsıntı, oldukça durağan olan soy bilimlerini, sadece gelişim ilkelerinin doğasına tahsis edilen değil, insanoğlunun kendisini de bilim alanına iyice yerleştiren disiplinlere dönüştürmeye başladı. 17. yüzyıldan bu yana gelişen siyasal ekonomi bilimi insan faaliyetlerini yöneten yasaları şimdiden yerleştirmeye başlamıştı. Tabiat yasalarının ezeli faaliyetleri artık bilinir hale gelmeye başladı. Darwin'in, uygun olanın hayatta kalacağı doğrultusundaki hoşgörüsüz tabii seleksiyon teorisi bu şokların ilkiydi. Antropolojiden doğal inançlara kadar birçok alana uyarlandı ve onlar için değişim ilkesi sağladı. Her şeyden önce, tüm değişimlerin nedeni olarak Allah'tan gelen müdahaleler yerine tarihsel gelişimi öne sürdü. Darwin şu yorumu yaptı:

> Tüm canlıların özel yaratıklar olmayıp Silurian sisteminin ilk katmanının çökelmesinden uzun zaman önce yaşamış bazı varlıkların soyundan gelenler olduğunu gördüğümde, bana soylulaştırılmış göründüler. [...] Bu yüzden, aynı şekilde kavranamaz uzunluktaki güvenli bir geleceği güven içinde bekleyebiliriz.[67]

Darwin, eserinin oluşturduğu kamusal ihtilaflar nedeniyle, Britanya ve tüm dünyada popüler bilince dahil oldu. Teorileri, yaradılışın *İncil*'e dayalı ve manevi anlatısını sarsacağına inanan din adamları ve teologlar tarafından şiddetle saldırıya uğradı. Ancak tüm din adamları endişeli gibi değildi. Bazıları Darwinizmin Tanrı'nın temel yaratma planıyla halen uyumlu olabileceğine inanmaktaydı. Buna rağmen Darwinizmin ahlak dışı doğası, daha uzun vadede tabiatın ve insan âleminin etik anlayışıyla bağdaşmasının oldukça zor olduğunu kanıtladı. Daha sonra mikronun keşfedilmesi ve hastalıkların yaşam döngüsü çalışmalarının gelişimi, beşeri bilimlere aynı tür şoklar sağladı. 1900'e gelindiğinde, kâinatın genişlemesi ve yerkabuğunun oluşumuna dair bir teori, kozmoloji ve jeoloji gelişmeleri hakkında benzeri teleolojiler varsaymıştı.

---

67. Charles Darwin, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, Londra, 1859; 1920 Everyman edn., s. 449.

Bizatihi Darwin, beşeri bilimlerde derin bir etkiye sahipti. Herbert Spencer, "en uygun olanın hayatta kalması" vasıtasıyla insan topluluklarının gelişimini açıklamak için, onun teorilerinden bazılarını uyarladı. Spencer de buna mukabil Çinli, Hintli ve Arap entelektüeller tarafından gözden geçirildi. Kendi toplumlarının organik sağlığı için endişelenen bu kişiler, yine de nesli tehlike altında türler gibi zayıf ulusların da sonuçta uyum gösterip hayatta kalabileceklerini ummaktaydılar. Japonya'nın *risorgimento*'su [dirilişi] onlara bir kıvılcım sağlamıştı.

İllüstrasyon 8.2 – Darwinizm ihtilafta: Charles Darwin ve bir maymun. İsimsiz bir sanatçıdan karikatür, *The London Sketch Book*, 1872.

20. yüzyıl ortası bilim tarihinin anlatıları, bir Batılı rasyonalizmin zaferinin tarihini, Batılı ekonomik hakimiyetin dünyanın her yerinde ortaya çıkışıyla evlendirdiler. Tarihçiler, bilimsel düşüncenin eski Yunan ile başladığına ve Avrupa Rönesansı yoluyla yükselip emperyal üniversiteler vasıtasıyla dünyanın geri kalanına dağıldığı modern çağ-

da doruk noktasına ulaştığına inanıyorlardı. Bazı bilim adamları ise, hâlâ Yunan ve dolayısıyla Batı katkısının eşsiz olduğu kanaatindeydiler. Yunanlıların, "bilimsel benlikçilik" fikrini, kanıtların uygulanmasıyla, bireyin hiyerarşilere ve geleneksel bilgiye meydan okuyacağı bir eylem olarak bilim fikrini geliştirdiği söylenmekteydi. Bu bilim adamları ve pek çok bilimsel mesleğin kendisi için Batılı "istisnailik" hâlâ saygın bir fikirdi. Yararlı bilgi ve teorinin düzenlenmesine önderlik eden erken bir "Avrupa", 19. yüzyıl zarfında, Batı'nın avantajlarını dünyanın geri kalanına masif olarak yaymasını mümkün kılmış gibiydi. Görünen o ki, 19. yüzyıl sonlarında, özellikle Alman üniversitelerinde, bilimsel bilgi nihayet metafizik ve dinden farklı konulara, kendi prosedür kurallarıyla resmileştirilmişti. Aynı şekilde sosyoloji de, özellikle Fransa'da, resmi bir disiplin haline geldi; iktisat bilimi de özellikle Britanya ve Birleşik Devletler'de, manevi duyguların çalışılmasından farklı bir bilgi sınıfı olarak gelişti.

Yine de bu konuma, önce Batılı olmayan entelektüellerce, sonra da dünyanın her yerindeki radikal bilim adamlarınca meydan okundu. 19. yüzyılda dahi, ekstra-Avrupalı dini ve siyasi reform hareketlerinin temsilcileri Asyalı ve Afrikalıların, sözde Batılı bilimsel bilgi haline gelen şeylerin çoğunu öngördüklerini ileri sürmeye başlamışlardı. Hintli din reformcuları, Hindu kutsal metinlerinin, mesela, ağır silahlarla mekanik motorlara referans ihtiva ettiğini beyan ederken, İslam modernleşmecileri de Batı'nın ortaçağ Arap astronomlarının fikirlerine olan bağımlılığına işaret etmekteydiler. Bilimin Batı rasyonalizminin eşsiz bir ürünü olduğu fikri, 20. yüzyıl başlarında dekolonizasyon hareketlerinden etkilenen Avrupalı radikallerin içine dert olmaya çoktan başlamıştı. Bu konuda, 1930'larda yazmaya başlayan solcu Çin bilim tarihçisi Joseph Needham böyle biriydi.[68]

20. yüzyılın sonuna gelindiğinde Batılı bilimsel istisnailik fikri daha fazla yıpratıcı saldırı altındaydı. Aşırı bir konum benimseyen bazı tarihçiler ve teorisyenler, Batılı pek çok bilimsel kanunun bizatihi sadece bir güç söylemi olduğunu, fiziki olayları öngörme kapasitelerinin Pers astrolojisinden yahut Zen Budizminden fazla olmadığını ileri sürmekteydiler. Bilim sadece sosyal olarak "inşa edilmişti." Açık ki, ırk teorisi, kafatası ve burun ölçümleri ve hatta teozofi gibi 19. yüzyıl sonunun sözümona bilimsel hareketlerinden bazıları, bu kategoriye girmektedir. Edebiyatta, felsefede ve sanattaki irrasyonel hareketler, 1848'in boşa giden dünyevi cennet umutları gibi, büyük bir itiş gücü

68. Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, 8 cilt, Cambridge, 1965-1990.

geliştirdi, sanayileşme ise Avrupa'daki yoksulları daha da yoksullaştırmış gibiydi.[69] Diğer taraftan, 2. bölümde gözlendiği gibi büyük Avrupa dışı toplumların hepsi, ampirik gözlem biçimleri ve yararlı bilgiyi sınıflandırma yollarını, Avrupa bilimleri onları etkilemeden epeyce önce geliştirmişlerdi. Bu standartlarla, Needham dahi bilimsel ilerlemenin yayılmacı modelinde kapana kısılmıştı. O sadece, Çin toplumunun enerjisiyle gururunu restore etmek amacıyla bilimsel bilginin Çin'den Batı'ya geçtiğini ileri sürerek kutupları tersine çevirdi.

Bilimsel düşüncenin, 19. yüzyılda küresel seviyede ortaya çıkışını betimlemek istiyorsak, bilimsel uğraşların doğası ve bilim ile sömürgecilik arasındaki ilişki üzerine bu yüklü ve halen oldukça siyasallaştırılmış tartışmaların ortasında, müteakip önermeler kabul edilebilir görünüyor. Karmaşık insan toplulukları her yerde akılcı düşünce sistemleriyle teknolojiyi üretime uygulama yolları geliştirmişti. Bununla birlikte Avrupa ve Kuzey Amerika'da sanayinin erken ilerlemesi ve mesleklerin doğuşu, oradaki uzmanlara, teolojik veya kültürel argümanlara başvurmak yerine, kendilerini dahilen meşrulaştıracak genel bilimsel düşünce sistemlerinin oluşumunda önemli ölçüde yol açmıştı. Avro-Amerikan ekonomik ilerleme de fizik, kimya ve biyolojideki keşiflerin rutin seri üretime süratle uygulanmasına imkân verdi. Avrupa dışı topluluklar hızlı kentleşmeyi, devlet oluşumunu ve sanayileşmeyi deneyimlemeye başladıklarında, onlar da yerel bilimsel düşünceyi oluşturmak için kendilerinin daha eski yararlı bilgi ve rasyonel araştırma sistemlerine ilaveten, Batılı merkezlerden ödünç alma yollarını buldular.

Dünyanın bazı yerlerinde ve bazı bilimsel uğraş alanlarında Batılı olmayanlar açığı hızla kapatıp canlı ve entelektüel açıdan bağımsız araştırma kurumları oluşturdular. Mesela, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1830'larda Fransa'da eğitim gören Rafi el-Tahtavi, Arapça olarak coğrafi ve toplumsal bir Fransa çalışması yazdı. Mısır'a döndüğünde, 2.000'den fazla eseri tercüme eden, onlar ilerledikçe de Arap hedef kitleye uyarlayan Lisan Okulu'nun kuruluşunda aracı oldu.[70] Çin'de Kiagnan Cephaneliği de benzeri bir iş gördü. Eski tarz aydın sınıf ile yeni milliyetçilerin her ikisi de yerel kullanıma uyarlanan yeni bilimsel uygulama bilgilerinin yayılmasına yardımcı oldular. Mesela, siyasi lider Sun Yatsen ile tıp eğitimi almış arkadaşı Che'n Chih, Çin ortamında gübre kullanımı hakkında yazı yazdılar.[71]

---

69. Burrow, *Crisis of Reason*.
70. P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, Londra, 1991, s. 114-115.
71. John K. Fairbank ve Kwang-Ching Liu (Der.), *The Cambridge History of China*, cilt 11, kısım 2: *Late Ching*, Cambridge, 1980, s. 170-171.

Tıp bilimi, insanların sağlıklı oluşu, hükümetlerin, orduların ve sanayinin işleyişi için çok merkezi olması nedeniyle, özel bir ilgi alanıdır. Japonya'nın bilimsel düşünceyi benimsemesi, bu noktayı aydınlatmak için iyi bir husustur. Erken modern Japon toplumu ilk etapta dışarıdan gelen fikirlere özellikle açıktı. Uzak geçmişte, Japon hükümdarları, soyluları ve Budist bilgeler, Çinli bilim aristokrasisinin düşünce ve uygulamalarındaki değişimleri araştırmaları ve rapor etmeleri için Çin'e heyetler gönderirlerdi. "Hollanda" öğrenimi, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin Nagazaki'deki eğitim istasyonu vasıtasıyla aynı hevesle özümsendi. 1777 kadar erken bir tarihte, bir Hollanda anatomi tezinden tercüme yapıldı. Önemli olan husus, Hollanda tıp ilminin, rekabetçi Konfüçyüsçü bilim adamı grupları arasında, metinlerle metodolojileri geçerli kılmak için kullanılan metotları yansıtan ampirik gözlem standartlarıyla, sonradan doğrulanmasıdır. Bu "tüm hipotezler doğrulanır konusunda ısrar eden pozitivizm"[72] 1854 sonrasında Tokugawa ve Meiji hükümetlerince Batı'ya gönderildikleri birçok görev esnasında gözledikleri Batılı bilimsel fikirlerin kabulünü, Japonlar için kolaylaştırdı. Ayrıca Batılı öğretmen ve mühendislerin, 1868 Meiji restorasyonu sonrasında Japonya'da sayıları arttığında, çalışmalarını üzerine kurdukları bir temel sağladı.

Japon olgusunun diğer iki özelliği önemlidir. Birincisi, Kore ve Çin toplumları gibi Japon toplumu da el baskısıyla yararlı bilginin hızla yayılımına iyi uyum gösterdi. 18. yüzyılda Edo-Tokyo, Londra'daki yahut Paris'teki kadar çok kitapçısıyla övündüğünde, durum böyleydi. Yeni baskı teknolojileri hevesle uyarlandı ve yeni düşünce sistemlerini cidden çok hızla yaydı. Samuel Smiles'in yazarlı ve pratik bilgiyi öven klasik zafer şarkısı *Self-Help*, 19. yüzyıl sonunda İngiltere ve Amerika'da yaklaşık 250.000 kopya sattı. Japonca baskısı bir milyon kopya sattı, 1920'de hâlâ yeni baskısı yapılıyordu. İkincisi, Japonya'da bilim adamı, mühendis ve diğer uzman gruplarının çok hızlı gelişimi, bir "feodal" ustaya sadakatin, *bushido* etiğinin, ulusal kamuya profesyonel hizmet nosyonuna dönüştürülmesine, bir şeyler borçlu görünüyor. 19. yüzyıl ortalarının Japon vatanseverleri, kendi bilimsel, teknik ve tıbbi bilgilerinin Batılı barbarlarınkinden bariz şekilde aşağı olmasından oldukça belirgin şekilde mahcuptular ve bunu düzeltmek için gayretle harekete geçtiler. Epeyce de erken bir zamanda başarılı oldular. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Japon bilim adamları bilime

72. Marius B. Jansen, Jansen (Der.), *The Cambridge History of Japan*, cilt 5: *The Nineteenth Century* içinde, Cambridge, 1989, s. 466.

özgün ve dünya çapında katkı yapmaktaydı. Yer sarsıntısı bilgisi sismoloji mesela, Sekiya ve Omori gibi Japon araştırmacıların, Japonya ideal bir laboratuvar görünümünde olduğu için bu ülkede bulunan Amerikalı ortaklarının yanı sıra yeni bilgi gövdesi geliştirdikleri bir alandı.[73]

Japonya ve Çin'de Batılı tıbbi görüşlerin benimsenmesinde yerel aydınların ve mevcut bilgi sistemlerinin önemi gayet açıktır. Ortaya çıkan tıbbi teori ve uygulamalar, çoğu zaman kendi ikili kökenlerini yansıtarak, melez olmayı sürdürdüler. Hemen hemen aynısı, kendi etkilerini de muhafaza eden ve hatta Batılı tıbbi düşünce ve uygulamalarla temaslar sonucunda yeni icatlarda bulunulan Hint ve Arap tıp bilimleri için de geçerlidir. Eski Hintli ayurveda tıbbı sistemleri de inceleme kapsamına girdi. Bu bilhassa otların ve minerallerin kullanımı temeline dayanıyor ancak ritüel arınmalar ve dualardan oluşan meditasyon programlarıyla destekleniyordu. Bu öğrenim gövdesi, 19. yüzyıl başlarında İngiliz tıp uzmanları ile Doğu Hindistan Şirketi'nin askeri tıp servislerinin Hintlilerince gitgide şiddetlenen bir kınamanın konusu idi. Ancak Batı tıbbı, sonuçları açısından epeyce belirsiz ve zaman zaman da her ikisi de Hint İmparatorluğu'nun gazabı olan kolera ve hıyarcıklı veba karşısında, başarısızdı. Sonuç, bilimsel uğraşılarda ikili bir sistemin ortaya çıkışıydı. Bir taraftan, Hintli aydınlar sınıfı, Batılı bilimsel bilgileri can atarak aldı ve uyarladı. Kalküta ve Madras'daki tıp okulları başarılı ve yenilikçi olduklarını kanıtladılar. Diğer taraftan ise, canlanan geleneksel tıp sistemi, birçok kişi için bedensel arılık, şüpheli Batılı maddelerce kirlenmemiş olmakla ilişkilendirilmekteydi.[74]

Zamanla, yerel tıbbi bilgilerle tatbikatların canlanması kültürel ve siyasi canlanmayla ilişkili hale geldi. Hint Müslümanları arasındaki geleneksel İslami tıp sistemi olgusunda ve İslam dünyasının tamamında da bu gerçekleşti. Modernleşmeci hükümdarlarla sömürge görevlileri, Batı eğitimli yerel halktan faydalanarak tıp servisleri ve tıbbi uzmanlık alanları oluşturdular. Aynı zamanda eski Arap ve Sanskrit geleneğinden yararlanan Yunan ve ayurveda tıp okulları kuruldu. Bunların paralelinde de lisanslı yerli pratisyenler dizisi doğdu. Sanskrit, İslam yahut kadim Grek kaynaklarından yararlanan tıp bilgisi, Batı tıp bilgisi çizgisinde standartlaştırıldı ve düzenlendi. Hap ve ilaç-

73. Watanabe Masao, "Science across the Pacific", Ardath W. Burks (Der.), *The Modernisers: Overseas Students, Foreign Employees and Meiji Japan* içinde, Boulder, Colo., 1985, s. 377.
74. David Arnold, Science, *Technology and Medicine in Colonial India*, Cambridge, 2000.

ların standart biçimleri getirildi. Bunların yerel dillerdeki gazetelerde reklamları yapıldı ve pazarlardaki tanınan satış yerleri vasıtasıyla satıldılar. Dini düşünce ve uygulamada olduğu gibi yerli tıp da Avrupalı örneklerinin izlerini de taşıyarak yaşamayı sürdürdü ve çapı büyüdü. Sadece herhangi bir tedavi veya ağrının, hastalığın hafiflemesi umudu sunan herhangi birinin yardımının peşinde olan yeterince tedbirli sıradan insanlar, çoğu zaman Batı ilaçlarını deniyorlar, bunlar başarısız olunca da geleneksel yöntemlere müracaat ediyorlardı. Geleneksel tarzda şifacıların ve inanç liderlerinin kendi öğrenim biçimlerinin geçerliliğini korumak ve sürdürmek için misyoner öğretileriyle Batılı tıbbi uygulamalarının bazı yönlerini adapte ettikleri Afrika'da da böyle melez sistemler görünmeye başladı.

DÜNYA ÖLÇEĞİNDE PROFESYONELLEŞME

Bu süreci incelemekle, milliyetçilik ve devlet olgularındaki gibi "yayılma modeli"nin kayda değer değişime uğramaksızın kullanılamayacağı, netleşmiş bulunuyor. Yerel entelektüeller, 19. yüzyıl boyunca neredeyse aynı zamanlarda teorik ve uygulamalı bilim grupları geliştirdiler. Birçok toplumda, tıpkı profesyonel yöneticiler ve küresel çıkarlarıyla ticaret erbabı gibi süratle bilimsel ve öğrenilmiş meslekler belirdi. Profesyonel bilim adamları açısından bilimin "Batı"dan "Doğu"ya ve "Güney"e yayıldığı yerine bağlantılı ve küresel ağlarda ortaya çıktığını düşünmek en iyisidir. Başlangıç için; "Batı" ne idi? Düzenli bir tıp bilimi yapısının ve profesyonel pratisyenler sisteminin büyümesinin, Asya, Afrika, Pasifik ve Güney Amerika'da, Avrupa ve Kuzey Amerika'dakiyle aşağı yukarı aynı oranda meydana geldiğini hatırlamak önemlidir. 18. yüzyıl Avrupa'sında doktorlar, cerrahlar ve eczacılar, Çin, Hint ve İslam dünyasının seçkin doktorları kadar kast benzeri uzman gruplar olarak çalıştılar. Yine de tüm bu yerlerde çoğu sağaltıcı faaliyet, marifetli kadınlara, hayırsever yerli ileri gelenlere, din adamlarına veya aşılamada, kanamada, akupunkturda yahut bitkisel ilaçlarda uzman olan gezginlere kalıyordu. Avrupa Aydınlanması, akla dayalı bilgiye prim verdi ve felaketlerin kaynağı olarak günah yahut lüksü hesaptan çıkardı. Asya, İslam ve Afrika sistemlerinin de kendi rasyonel tıp bilimleri ve hastalık tanımları vardı. Avrupalı olanlar dahil tüm bu toplumlarda, büyüye dayalı ve manevi unsurlar, 20. yüzyıl içlerine kadar devam etti. Buna karşın, 19. yüzyıl sonunda Batı'da bir akciğer hastalığı olan verem, hâlâ aşırı cinsellik ve histeriyle ilişkilendirilmekteydi.

Nitekim profesyonel ve düzenlenmiş tıbbi bilgi, tüm bu insan topluluklarının daha geniş tarihsel koşullarla baş etme gayretlerinden doğdu. Yüksek tıp bilimi, Edinburgh'dan İngiltere'nin daha ıssız bölgelerine, aşağı yukarı İngiltere'den Hindistan ve Çin'e ve de Kalküta ile Şangay'ın hinterlandına yayıldığı aynı hızla, yayıldı. Denizötesi seyahat ve savaşların kendileri de tıbbi ve diğer bilimsel bilginin seralarıydı. Edinburgh tıp okulları Leiden'den alıntı yapmaktaydı. Ancak Edinburgh ve bilahare Dublin de İngiliz, İrlandalı veya İskoçyalı mezunları, ordudaki, Doğu Hindistan Şirketi'ndeki ve bilhassa denizötesi servislerin sorunlarıyla, kötü sağlık ve moral bozukluğuyla boğuşan donanmadaki makamlara tayin edilebildikleri için başarılıydı. En önemli keşiflerden bazıları, sonuç olarak sömürge sınırlarında ve yerel tıp ile yerel destekler yardımıyla yapılmıştı. Bu, yüksek ateşi kontrol altına almak için Kızılderililerce geliştirilen kinin için de geçerliydi. 18. yüzyılda Osmanlıların Avrupalı doktorlar vasıtasıyla aşılama tekniklerini uyarlamalarında da geçerliydi. Fransız tıp pratiği, Rusya ve Mısır'daki kitlesel savaşların deneyimleriyle büyük ölçüde ilerledi. Napolyon'un askeri hastaneleri, ilk cerrahi uygulama metodolojilerinin bir kısmını geliştirdi. Yüzyılın sonlarında Sir Ronald Ross'un sıtma taşıyıcıyı keşfi, tropik çevrenin tehlikelerine net bir karşılık oluşturdu. Hintli araştırma görevlilerinden, özellikle de Muhammad Bux'dan bu konuda belirgin yardım aldı.[75]

19. yüzyıl sonlarında, tıpta standartlaşma ve profesyonelleşme süreci çok daha büyük bir hızla ilerledi. 1850'lere gelindiğinde, Avrupa ülkelerinin çoğunun akademiler veya kolejler vasıtasıyla tıbbi uygulamalara erişimi kontrol etmeye uygun yasaları vardı. Her ne kadar birçok yoksul insan hâlâ çaresizce onlara başvursa da yerel şifacılar veya geleneklere uymayan uygulamalar reddedilip yok sayıldı. Tıbbi bilgiye dayalı sistemlerin artık bir bütün olarak daha fazla nüfusu tedavi etmesi muhtemeldi. Mikrop teorisinin keşfi, buna dayandırılan tedaviler istikrarsız ve bazen başarısız olsa da şüphesiz büyük bir buluştu. Türleri tanımlamaya başlayan Lemarck'ın müritlerine ve Darwin'e başvurması nedeniyle, yeni tıp hiyerarşileri için bu kabul edilebilirdi. Hastalıkların doğal bir yaşam süreleri ve kendi gelişimleri vardı. En uygun mikroplar hayatta kaldılar ve kendi jenerasyonuna, gelişimine ve bazen tükeniş kalıplarına da sahip olan tüm insan nüfusunda geliştiler. Tanrı'ya yakarmaya veya bireyin belirli salgısal yahut fiziksel özelliklerine başvurmaya gerek yoktu.

---

75. Deepak Kumar, *Science and the Raj 1857-1905*, Delhi, 1995, s. 170.

19. yüzyıl sonlarının büyük Alman ve Fransız bilim adamları bilginin profesyonelleşme ve düzenlenme sürecinin sosyal ve ekonomik gelişme bağlamında nasıl oluştuğunu gösterdiler. Fransız kimyacı Louis Pasteur (1822-1899) bir tabakhanecinin oğluydu. Mikrop çalışmalarındaki başlıca bilimsel bulgularından bazıları, Fransız tarımı ve yerel endüstriyle ilişkili sorunlardan ortaya çıktı. Hepsi de tarımsal işgücünü etkileyen, şarap ve bira hastalıklarını, ipekböcekleriyle kuduz virüsü arasındaki salgın hastalıkları inceledi. Pierre ve radyoaktivite çalışmalarında dünyaya öncülük eden Marie Curie, Nobel Ödülü kazandılar. Bir silah patronu tarafından konulan ödül, uluslararası bilimsel çabaların yeni hiyerarşisinin zirvesini belirtmekteydi.

Hükümetler şimdi hastanelere ve kendi nüfuslarının tedavisine ödeme yapmak zorundaydılar. Yeni teoriler ve yenilerde düzenlenmiş uygun meslekler de buldular. Hastalıkların ticarete, askeri insan gücüne ve kamu düzenine getirdiği tehlikenin de gitgide farkına vardılar. Fakirlerin hastalıkları, hijyenle, sağlık önlemleri ve eğitimin iyileştirilmesiyle sağaltılabildi. Daha iyi konut sağlanması ve su temini de işçi sınıfı bölgeleriyle geri kalmış kırsal kesimleri, devlet için daha ulaşılabilir, vergilendirme, askere alma ve siyasi kontrol açısından da daha şeffaf hale getirdi. Mesela, Paris'te kamu sağlığı imkânlarındaki büyük gelişme, devrimci 1871 Komünü deneyimiyle orta-sınıf arasında uyanan korkuları takiben oluştu.

Neredeyse aynısı sömürge ve yarı-sömürge dünyada da geçerliydi. Kamu sağlığı planlamaları buralarda elbette yeterli karşılığı alamıyordu ve küçük ölçekliydi. Onlar asıl olarak Avrupalı askerlerle diğer Avrupalı sakinlerin sağlığıyla ilgiliydiler. İngiliz hemşire ve reformcu Florence Nightingale, Hindistan'daki İngiliz askerlerinin sağlığının ancak sıradan Hintlilerin sağlığı söz konusu olduğunda düzeltilebileceğini savunmaktaydı. Yaşamının son yıllarında daha da ileriye giderek, bu istenen değişikliklerin her birinin gerçekleşmesinden önce Hindistan'daki İngiliz hükümetinin kendisinin gözden geçirilmek zorunda olduğunu ileri sürdü. Çin, Mısır ve Güney Amerika'daki kamu sağlığı sistemleri de bu ülkelerde gelişen iş âleminin mensuplarından gelen baskıyla ortaya çıktı. Modern tarihçiler, modern tıbbi ve psikiyatrik sistemlerin dünya nüfusuna uygulanmasının, devletin ve burjuvazinin denetleme ve sınıflandırma arzusunun bir tezahürü olduğunu ileri sürer oldular. Bu bağlamın ötesinde ihtiva ettikleri herhangi bir genel gerçek yoktu. Bu konum çok araçsal idi. 19. yüzyıl insanları nezdinde yüksek saygınlığa sahip bazı "bilimler"in, mesela, frenoloji (kafataslarının ölçülüp sınıflandırılması) ve muhtelif tipte ırkçı ve fiziksel ölçüm

şemalarının tamimiyle kurgusal yapılar olduğu bir gerçekti. Viktorya dönemi beyazlarının, kimi zaman hastalıkları tedavi etme kapasitesine sahip köylü ve halk hekimliğini hicvetmeye pek düşkün oldukları da bir gerçekti. Yine de bazı çağdaşlarının ampirik bulguları, tıbbi bilgide, zaman içinde mesela sıtma, tüberküloz, frengi ve difterinin kontrolüne yol açan, gerçek ve ölçülebilir ilerlemelerle sonuçlandı. Her ne kadar çağdaş idarecilerin düzenleme ve sınıflandırma içgüdülerine başvurulsa da bu kusurlu tıbbi ilerlemeler salt güç söylemleri olarak çizilemezler.

SONUÇ

Genel olarak, bilginin ve siyasi erdemin daha eski şemalarıyla liberalizm, sosyalizm ve bilimin 19. yüzyılda cepheleşmesiyle şekillenen değişiklikler nelerdir? Liderlik ve kurumlar seviyesinde daha büyük tekdüzelik, dünya ölçeğinde belirgindi. Kamu görevlilerinin fiziki ve beşeri dünyanın eski kavrayış değeri konusunda ısrar ettiği yerlerde dahi, bunlar artık gitgide Avrupa Aydınlanması bilgileri biçiminde sunulmaktaydı. Akademiler, birlikler ve basılı medya vasıtasıyla aynı tarzlarda yayıldılar. Çin, Hindistan ve Arap tıbbının her birinin kendi öğretim kurumları ve ders kitapları vardı. Bu fenomen kendini deklare eden rasyonel bilgiyle sınırlı değildi. Dini de etkilemişti. 9. bölümde ileri sürüldüğü gibi Roma Katolik düşüncesi de yenilerde canlandırılan Protestan sapkınlıkların ve İslam'ın meydan okumalarını karşılamak için, aynı şekilde yeniden biçimlendirildi; sonuç olarak da diğerleri gibi polemikçi ve yorumlayıcı bir tarzı benimsedi. Tekdüzeliğin özellikli bir yönü, uzmanların kendi büyük öğreticileri ve öğrenim kuruluşları için gitgide tarihsel bir şecere iddiasında bulunma yöntemleriydi. Burada göz önüne alınan beşeri ve doğal bilimlerde ve de dini metinlerle hukuki sistemlerin analizinde, tarihsel evrim fikri geniş ölçüde kabul görmekteydi.

1914'e gelindiğinde, Batı liberalizmi, sosyalizm ve bilim, pek çok insan topluluğunda silinmez bir iz bırakmıştı. Bu süreçte, dünyanın her yerindeki aydınlar ve halktan okurlar kendi anlamlarını, çoğu zaman kendi modellerinden çok farklı doktrinler çeşitliliğine hızla dönüştürmüştü. Bu fikirlerin yayılması, kabulü ya da reddi birçok farklı koşula bağlıydı. Sömürgeci dünyada, eğitim sisteminin doğası ve kapsamı bir faktördü. Daha genel anlamda, yeni fikirler, yönetici grupların onları meşruiyet nişanı olarak teşvik etmeye ve böylece kendi modernlik versiyonlarına sahip çıkmaya karar verdikleri yerlerde kök salmaktaydı. Mesela, Japon Meiji elitleri modern bilgi ile bilimsel teknikleri, ken-

di statülerini, radikal ancak hâlâ Japon anayasa yenileyicileri olarak sembolleştirmenin bir yolu gibi kullandılar. Macaristan'daki liberaller, kısmen Avusturya-Macaristan monarşisindeki siyasi gücün dini temeline karşı göründüğü için Emile Durkheim'i sahiplendiler.

Ancak buna mukabil öğrenimli kişilerin bunu hangi ölçüde yapabildikleri, bu yeni fikirlerin, eski rasyonel düşünce, etik veya siyasi ideoloji sistemlerinde ne derece yerleşik oldukları ve ne derece anlaşıldıklarına bağlıydı. Yeni fikirler, mevcut muhakeme pratikleri içinde formülleştirilebildiklerinde ve yerel kavramları tamamlar göründüklerinde muhtemelen daha ikna ediciydiler. Mesela, sosyal Darwincilik ve "ırk teorisi", mevcut etnik sıralama şemasına uygun düştükleri için, birçok toplumda verimli bir hedef kitle buldu. Irk teorisi mevcut mahalli ayırımcılık biçimlerine bir açıklama sağladı. Bunlar, Kuzey Amerika'nın üretken rekabet fikirleri, Hinduların safiyet ve kirlilik kavramları, Konfüçyüsçü arınma fikirleri ve Japon ilahi köken kavramları kadar çeşitliydi. Böylece, ırk teorisiyle sosyal Darwincilik sadece içselleştirilmeyip farklı dünya bağlamlarında da dönüştürüldü.

Sonraki tarihçiler genel olarak liberalizm ve bilimi büyük dünya dinlerinin hasımları olarak gördüler. Bu ve sonraki bölümlerin ikisi de bu iddiayı sorgulamak için iyi bir neden olduğunu düşündürmektedir. Liberalizm, Tanrı nezdinde manevi eşitlik fikrinden daha fazla tevarüs etmiştir. Bilimsel düşünce ve uygulama ise çoğu zaman Tanrı'nın cömertliğini keşfetme fikrinde temellenmiştir. Aynı şekilde, 9. bölümde gösterileceği üzere, 19. yüzyıl dininin birçok yönü, din adamları ve vaizler kadim gerçeklerden bahsetseler de bizatihi modernitenin fenomenleridir.

[9] Din İmparatorlukları

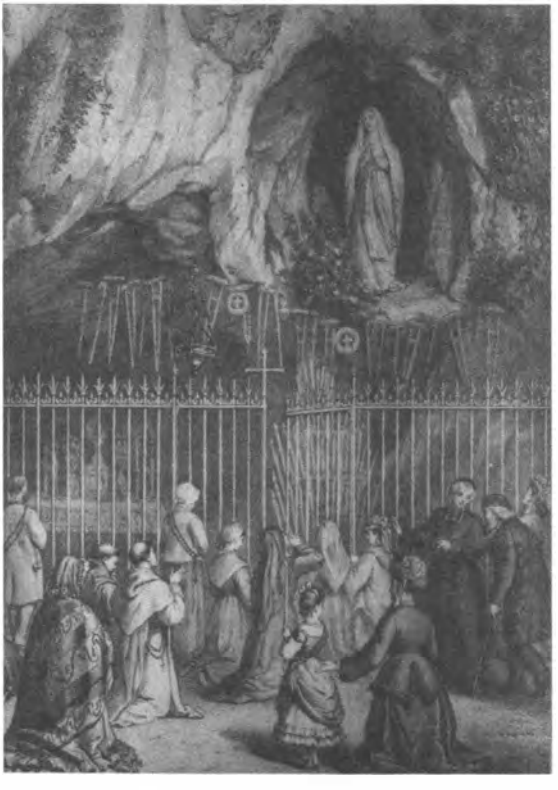
Çağdaşlarının çoğu ve bazı tarihçiler, 19. yüzyılı, bilimin ve seküler düşüncenin dini inançları aşındırdığı yahut sosyal yaşamın kıyılarına itmeye başladığı bir çağ olarak görmektedir. Bu bölüm 19. yüzyıl dinsel deneyimine farklı bir açıdan bakıyor. 19. yüzyıl, liberalizm yahut sınıf kavramı bir dönemden de fazla iktidara geldiğinde, terimin şimdi kullandığımız anlamında "din"in yeniden muzaffer ortaya çıkışı ve yayılışına tanıklık etti. Bu bölüm ilk olarak, çağdaş entelektüellerin ve modern bilim adamlarının 19. yüzyılda dinin akıbeti hakkındaki görüşlerini değerlendirmektedir. Sonra da doktrin ve otoritenin yeniden düzenlenişine yol açan küresel bağlantı ve çatışmaları inceleyecektir. Bu durum, söz konusu dönem zarfında tüm "dünya dinleri"nde görülmüştür.

Bu kitapta daha önce tartışılan tarihsel süreçlerin çoğu, yeniden canlanan bu dinlerin yayılışına yardımcı oldu. Yeni ve daha saldırgan Avrupa devletleri ve imparatorlukları, asi Avrupa dışı milliyetçiliklerin yanı sıra, liberalizm ve bilimden bahsettiklerinde dahi dini çoğu zaman kendi kimlik nişanları olarak desteklediler. Sanayi devriminden istifade eden bu orta halli insanlar, ister Müslüman, ister Hıristiyan ister Hindu olsunlar, dindarlıkla saygınlık el ele gittiğinden, kendi inançlarını yücelttiler. Ayrıca doğmakta olan basın dünyasıyla kamusal alan, soyut felsefi veya siyasi inançlar kadar dini de yüceltti. Bununla birlikte, bu girişimler, çağdaşlarına da sonraki tarihçilere de her zaman aşikâr gelmedi.

ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜYLE DİN

Devrim yıllarında, pek çok yazar eski dinsel inanç tarzlarının dünyanın her yerinde gerilemekte olduğundan emindi, onların bazıları da bunu memnuniyetle karşılıyordu. Atmosfer, batıl inançlarla ruhban siyasetinin saf aklın canlandırdığı hükümranlık alanından çıkarılıp atılacağı bir akıl çağını sabırsızlıkla bekleyen Fransız *philosophes* tarafından belirlendi. Aydınlanma yanlıları Avrupa ile onun Amerikan

sömürgeleri dışındaki insanları hiç hayal edemedikleri sürece, bu durum, putperestlik ve "heves"inin asgari olduğunu düşündükleri yerlerdeki uygarlıkları tasvip etmek oluyordu. Voltaire ve öteki rasyonalist düşünürler, Çin'in bir filozof-krallar toplumu olduğu inancındaydılar. Diğerleri, İslam âlemini rahipler hiyerarşisinden arınmış, erişilmez ve gayri şahsi bir tanrı inancında yansır gibi görünen aşkın bir rasyonel dinin mekânı olarak görmekteydi. Mesela, İngiliz tarihçi Edward Gibbon, "batıl inanç"a daha az yatkın olduğu için İslam'ın Hıristiyanlıktan üstün olduğuna inandığını itiraf etmişti.

İllüstrasyon 9.1 – Lourdes: Mağarada hacılar. İsimsiz bir sanatçıdan litografi, yaklaşık 1885.

Felsefecilerin, Fransız, Avrupalı yahut Haitili devrimciler arasındaki daha radikal müritleri, çoğu zaman din karşıtı olmaktan ziyade ruhban sınıfı karşıtı idiler ancak kamusal ritüellerde Kilise geleneklerinin yanı sıra monarşiyle de çoğu kez yasal bir kopuş arayışındaydı-

lar. Amerikan anayasasının kurucu babaları Kiliseyi lağvederek dini devletten ayırdılar. Thomas Jefferson gibi bazıları felsefi şüpheciliğin dilini kullandı. 1793'ün yeni Fransız rejimi, Tanrı'yı ve Hıristiyan bayram günlerini geçici olarak kaldırarak, "Yüce Varlık"ın himayesine sığındılar.[1] İlk zafer heyecanında Fransız devrimciler, dinsel hizmetleri dağıtarak, rahipleri evlenmeye teşvik ederek coşkulu bir Hıristiyanlıktan ayırma siyaseti izlediler. Devrimin uluslararası yayılışına kimi zaman kilise ve manastırların yakılması eşlik etti. Napolyon, eski Katolik Kilisesi'nin karmaşık rüşvet düzenini kendi açısından aşağılamaktaydı. 1796'da yarımadayı işgalinden sonra mantar gibi türeyen İtalyan cumhuriyetleri, kilise mallarına keyifle el koymuşlardı. Ancak kısa sürede daha tedbirli düşünceler, din konusunda şüpheciliğe meyyal olanlar arasında dahi hakim oldu. 1796'da İtalya'nın kuzeyi canlı bir Fransız aleyhtarı tepkiye tanıklık etti. Küçük şehirler ile kasabalarda kalabalıklar, dillerinde "Yaşa Meryem Ana!" sloganlarıyla Fransızlara ve onların işbirlikçilerine saldırdı. Devrimci Avrupa boyunca yüzlerce mucize anlatıldı.[2] Napolyon, Katolik inancını ortadan kaldıramayacağını süratle kavrarken, papa da 1789'dan sonra el konan kilise mallarının hiçbir zaman geri dönmeyeceği sonucuna kısa sürede vardı. Bu durum, Kilise ile emperyal Fransız devleti arasındaki 1801 Konkordato'sunun, uzun vadede de bir Katolik canlanmanın ve Roma Katolik dünyasında papalık otoritesinin güçlenmesinin yolunu açtı.[3]

Bununla birlikte 19. yüzyıl boyunca bolca okuyup anlatan liberaller ve radikaller, din konusunda ikircikli olmaya devam ettiler. Bir taraftan, pek çoğunun, örgütlü din ile bağdaştırdıkları "batıl inanç" ve "rahiplik sanatı"na felsefi itirazları vardı. Diğer taraftan ise, fakirleri disiplin altına almakta ve toplumsal istikrarı garanti etmekte inancın rolünün değerini bilme eğilimindeydiler. Etkisi Britanya ve İngilizce konuşulan ülkelerin oldukça ötesine yayılan John Stuart Mill, dini siyasetin alanından uzaklaştırıp ev içi dünyaya sürgün etmek arzusundaydı. Farklı inançlara ve hatta inançsızlıklara hoşgörünün, sivil toplumun asıl garantisi olduğunu ileri sürüyordu. İngiliz radikal Protestan geleneğindeki ataları gibi o da duygusal dindarlığı batıl inanış ve geri kalmışlıkla bağdaştırıyordu. Sola yönelik tutumlar sonradan sertleşti. Saint-Simon ve Mazzini, seküler "ilerleme"yi seven soyut ve akılcı bir tanrısal konum tasavvuruna çalıştılar. Mazzini ruhban muhaliflerine şöyle yazdı: "Dogmanız Tanrı'yı insanlaştırıyor; dogmamız ise

1. Mona Ozouf, *La Fête révolutionnaire 1789-1799*, Paris, 1976.
2. Woolf, *History of Italy*, s. 181-183.
3. Lyons, *Napoleon Bonaparte*, s. 84-93.

kişinin yavaş ve ilerlemeci insanlaştırılmasını telkin ediyor. Siz lütuf, biz adalete inanıyoruz."[4] 1848 sonrasındaki yılların daha materyalist Marksistleriyle sosyalistleri, kendi bilimsel doktrinlerine göre, dinin "yanlış bilinç" olduğu, bu nedenle de gerileyen bir güç olduğu görüşündeydiler. Toplumsal çelişkilerden gerçek işçi sınıfı bilinci doğduğunda insanlar dinin afyonuna artık ihtiyaç duymayacaklardı. Ancak bu sekülerlik takipçilerinden ziyade liderler arasında daha yaygındı. Mesela, 1871 Paris Komünü'nün sahte bir işçi sınıfı radikali, Bakire Meryem inancını beyan ettiği gibi aynı zamanda bir ateist olduğunda da ısrar ediyordu. Bu oldukça tipik bir kalıptı. Dinsel inancın seçkinler arasında azaldığı, hatta gerilediği yerlerde dahi kitleler dindar kaldı.

Asya ve Ortadoğu'nun Avrupa hükümranlığındaki zengin kıyı şehirlerinden çekilen entelektüeller de dini kurumlara itiraz edip kendi toplumlarındaki bazı eski inanç biçimlerinin azalmasını umdular. Kimi zaman da Batı'dan derlenen fikirleri zorladılar. Görünürde başarılı Batı toplumları ruhbanlığın ve batıl inançların daha sakıncalı özelliklerini kaldırabildilerse, neden onlar da aynını yapmasınlardı? Ne var ki, Avrupa emperyalizmi ve kibri bağlamında bu riskli bir taktik idi. Bunun yerine, toplumsal ve entelektüel değişim için baskı yapmak isteyen pek çok Hintli, Japon ve Çinli, yörelerine özgü bir geçmişten derlenen dini duyarlılıklarla moderniteye göğüs gerdiklerinde ısrar ettiler.

Asya dünyası boyunca, 19. yüzyılın Hindu, Budist ve Konfüçyüsçü reformcuları, batıl itikatları, akılsızca yapılan papazlık işini ve büyü inançlarını yargılayan kendi dinsel miraslarındaki akılcı ve felsefi unsurları vurgulamaktaydı. Yine burada, Batı kaynaklı birçok liberal duyarlılığı uyguladılar ancak bunu nadiren boş yere yaptılar. Kendilerine "Genç Bengalliler" diyen 1840'ların radikal Kalküta kolej öğrencileri arasındaki bazı delifişeklerin, yaşlılarını rahatsız etmek ve alaya almak amacıyla kasten inek eti ve alkolle ziyafet çektikleri de bir gerçektir. Ancak çağdaş entelektüellerin çoğu, kendi dini geleneklerinde uzun zamandan beri mevcut olan akılcı gelenek ve felsefeleri kullandılar. Brahmo Samaj'da toplanan sözde Hindu üniteryenler, eski hikmet sahibi kişilerce yayıldığı gibi gerçek dinin, Hıristiyanlık yahut İslam gibi, tek tanrıcı bir doktrin olduğunda ısrarcıydılar.[5] Hıristiyan etiğinden ve İslam tektanrıcılığından etkilenseler de Brahmalar, Hin-

4. Giuseppe Mazzini, *The Duties of Man and Other Essays*, y. 1870, Londra, 1966, s. 307, yeniden basım.
5. David Kopf, *The Brahmo Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*, Princeton, 1979.

duizm'deki, bir yüce tanrının mevcudiyetini "çoktanrıcılığın" zahiri biçimlerinin üstüne ve ötesine yerleştiren çok daha eski bir aşamaya vurgu yapıyorlardı. Bu saf inancın, Hindistan tarihinin orta dönemlerinde Brahma rahiplerince yozlaştırıldığına inanıyorlardı. Onlar için din bir akıl sistemi olup zahiri biçimlerinin pek çoğu tasfiye edilmeli ve denetlenmeliydi. Seylan'da 1870 ve 1880'lerdeki Budist canlanmanın lideri Anagarika Dharmapala, bu olguda yabancı bir Hinduizm ve Hıristiyanlık tarafından yozlaştırıldığını iddia ettiği kadim halk inancına dönmeleri için dindaşlarına ısrar ettiğinde, benzer bir taktik kullandı.[6] Bu reformcular, Mazzini, Saint-Simon ve Mill'in savunucusu olduğu rasyonel bir takdiri ilahiye oldukça fazla benzeyen, ilahi melezler çözümünü öne sürdüler.

Bu kalıp, İslam dünyasında yeniden ortaya çıktı. Burada, Hintli Seyyid Ahmed Han, Mısırlı bilim adamı Muhammed Abduh gibi modernleşme entelektüelleri, Müslüman dininin ve onun kilit önemdeki doktrinlerinin yeni tip bir eleştirel tarihsel çalışmasına öncülük ettiler.[7] Tanrı vergisi insan aklının sefil bir metinsel otoriteye bağımlılığın yerine geçebileceğini ve geçmesi gerektiğini öne sürerek muhafazakârlara kafa tuttular. Onlar, bir düzeyde, Batı'dan kaynaklanan "bilimsel" fikirlerin etkilerine açıkça tepki gösteriyordu. Bir başka düzeyde ise, daha önceki Müslüman düşünce okullarından yararlanıp onları canlandırmaktaydılar. Avrupa'da olduğu gibi, dinsel inancın etraflıca düşünülüşüne dini örgütlenmelerdeki yenilenmeler eşlik etti. Osmanlı İmparatorluğu ve vilayetlerinde doğmakta olan modern siyasi liderlik, din otoriteleriyle onların büyük toprak ve mülklerini (*vakıflar*) kontrol altına almak için uğraşıyordu. Hazreti Muhammed'in kendisine seküler hükümdarın, dini bağışları daima ortak dini iyilik için dağıttığını öne sürmekteydiler.

Bununla birlikte, bu uyumlu bulgulara rağmen, 19. yüzyıl tarihçileri ve kültürel eleştirmenleri, kendi çağlarını çoğu zaman artan bir Allahsızlık çağı olarak resmetmeyi sürdürdüler. Ortaçağ çalışan romantik İngiliz ve Alman tarihçiler, bu sorunsuz antik Hıristiyan medeniyeti ağının parçalanmasına hayıflandılar. Ortaçağ dinlerinin cemaatin kumaşına derinlemesine dokunduğuna inanmaktaydılar. İngiliz sanat eleştirmeni ve ahlakçı John Ruskin, yaratıcı özgünlükten yoksun

---

6. G. D. Bond, *The Buddhist Revival in Sri Lanka*, Columbia, SC, 1988; Steven Kemper, *Presence of the Past: Chronicles, Politics and Culture in Sinhala Life*, Ithaca, New York, 1991.
7. Christian Troll, *Sayyid Ahmad Khan: A Reinterpretation of Muslim Theology*, Delhi, 1978; Jamal Mohammed Ahmed, *The Ideological Origins of Egyptian Nationalism*, Londra, 1960.

olması ve inanç eksikliğinin zahiri işaretlerini sergilemesi nedeniyle Avrupa Rönesans sanatına şiddetle saldırdı.[8] Bu şaşırtıcı değildi. 19. yüzyılda birçok inançtaki büyük dinsel canlanma hareketlerini haklı kılan ideolojiler zamanın yozlaşmasını vurguluyordu. Geçmiş, onlara göre her zaman daha iyiydi.

YAKIN ZAMAN TARİHÇİLERİNİN GÖRÜŞÜ

20. yüzyılın büyük bölümünde Avrupa ile Avrupa dışı dünyanın modern tarihçileri, bu sözünü esirgemez çağdaş eylemci ve yazarların yolunu izlediler. Onlar, "uzun" 19. yüzyılı, dinin, geri çekilme değilse de ölümcül modernite felaketine boyun eğmeden önce devamlı kan kaybettiği bir devir olarak görmekteydi. Owen Chadwick'in "Avrupa zihninin sekülerleşmesi"[9] ve devamında da Avrupa'dan etkilenen zihinlerin sekülerleşmesi dediği şey, Britanya ve Avrupa tarihinde yaygın bir tema idi. Tarihçiler neredeyse bilinçsizce, mucizelere ve tabiatüstü olana inancın azalmasıyla gitgide dünyanın "büyüsünün bozulduğu" argümanını desteklemekle, 20. yüzyıl başlarının en büyük sosyal teorisyeni Max Weber'in hatırı sayılır otoritesinin desteğini sağladılar. Bu tarihçiler için devrimci ayaklanmalar esnasında kiliseye saldıran kalabalıklar, insanların dinden uzaklaştıklarının işaretiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında, sanayileşen Avrupa'nın bazı kısımlarında kiliseye devamlılıktaki bariz düşüş, 1970'lerin sosyal tarihçileri tarafından kentleşme ve sanayileşmenin dinin gerekleriyle bağdaşmamasının daha ileri bir kanıtı olarak görüldü.

Çok yakın zamanlara kadar Marksist yahut materyalist tarihyazımı Avrupa akademilerinde güçlü bir gelenek olduğu için bu görüş etkisini korudu. İbadette bir gerileme durumu ileri sürmenin çok daha zor olduğu Amerika'da dahi, tarihçiler yıllarca kilise tarihi ve din tarihini, kendilerinin özel uzmanlık alanlarına ayrılmış görmekten hoşnut görünüyorlardı. Sonraları, postmodern yaklaşımların dünya çapında tarihyazımında su yüzüne çıktığı 1980'lerin ertesinde, merkezsiz anlatılardaki değişken ve kötü olana vurguları, dikkati baskın formlarındaki "Ortodoks" dinden uzağa yönlendirmek eğilimindeydi. Tarihçiler, doktrinlerle dini örgütler yerine yerelleşmiş binyılcı hareketlere ve elit dinlere karşı ikincil meydan okumalara yoğunlaşmaya eğilimliydiler.

---

8. John Ruskin, *The Stones of Venice*, Londra, 1960.
9. Owen Chadwick, *The Secularisation of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975.

Çoğu Üçüncü Dünya entelektüeli de toplumların modernleşmesinin kaçınılmaz olarak dinin gerilemesine yol açacağına inanmıştı. 1960 ve 1970'lerde yazan Bipan Chandra[10] ve İrfan Habib gibi Hintli Marksist tarihçiler, patolojik "komünalizm" veya dinlerarası çatışma olarak tezahür ettiği durumlar dışında, kendi analizlerinde dini büyük ölçüde göz ardı ettiler. Bu arada, Çinli ve Japon Marksistler, dini "insanların uyuşturucusu", dikkati sınıf bilincinden ayırma olarak görme hususunda ustanın izinden gittiler. 1980 ve 1990'larda, İslam'ın, Ortodoks Yahudiliğin ve evanjelik Hıristiyanlığın canlanmasının nefret uyandırışının ve bunca çağdaş laik ve sol kanat tarihçinin gafil avlanışının nedenlerinden biri de budur.

YENİ TARZ DİNİN YÜKSELİŞİ

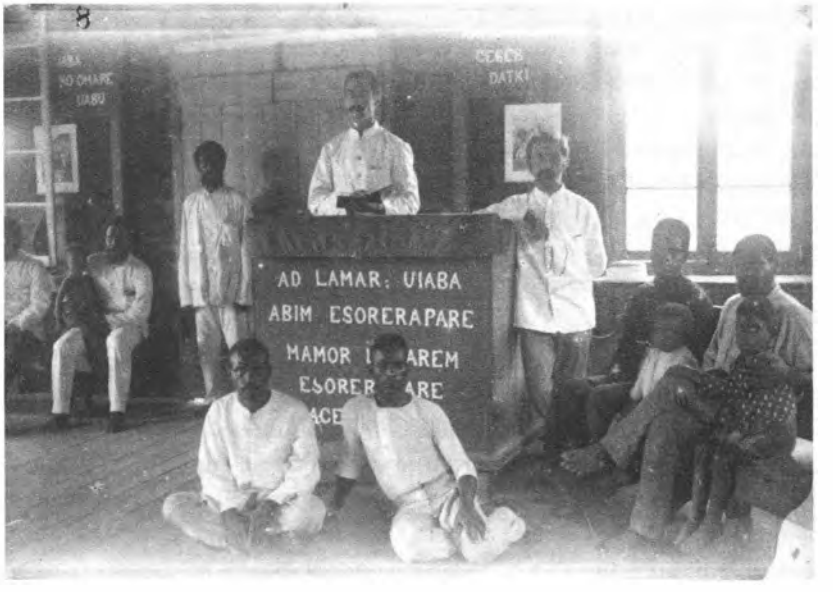
Gerçekte, büyük dinler 1815 sonrası dikkate değer bir canlanma gösterdiler. Süreç içinde kendilerini ve bulundukları toplumu dönüştürdüler. Dini otorite, elbette, yeni zamanların coşkulu devletleri ve imparatorluklarıyla, çoğu zaman zayıf koşullarla da olsa, bir dizi anlaşma ve konkordato yaptı. Mesela, Brezilya'da, 1889'da cumhuriyetin ilanından sonra Katolik Kilisesi devletten ayrıldı. Fransa'da, 1871 sonrasının uzun Üçüncü Cumhuriyet yıllarında Kilise her zaman zor durumdaydı. Britanya'da, muhalifler ve Roma Katoliklerinin Oxford veya Cambridge üniversitelerinden derece almalarına izin vermeyen eskiden kalma kurallar terk edildi. Kiliseler, yükselişteki liberallerle ve bazı durumlarda bilimsel fikirlerle anlamsız ve muhtemelen kazanılamayacak savaşlarından çekildiler, diğerlerinde sembolik olarak onlara yenildiler.

Bununla birlikte dini otoriteler, kültürel ve toplumsal yaşamın yeni alanlarını ele geçirebilmek amacıyla geniş ölçüde taktik geri çekilmeler gerçekleştirdiler. "Sekülerleşme", aslında dinsel duyarlılığın ve dini örgütlerin içeriden yeniden yapılandırılmasının sadece küçük bir bölümü idi. Sekülerleşme, tekerleğin kendisi değil, tekerlekteki sinekti. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında dünya dinleri neredeyse her yerde bilendi ve kimliklerini netleştirdi. Daha önceki sözümona dindarlık devirlerinde her zaman yüzeyin altında kaynayan değişik inanç, ritüel ve uygulama sistemlerini anlamaya ve disipline sokmaya çalışmak için genişlediler. Liderleri, bilhassa Asya ve Pasifik'te ve Asya ile Amerika'nın iç sınırlarındaki daha önce kendi ilgi alanlarına hiç gir-

10. Bipan Chandra, *Communalism in Modern India*, Delhi, 1984.

meyen büyük gayrı merkezi ruhanilik alanlarını kapsayacak şekilde, dışarıya uzandılar. Büyük dünya dinleri bu süreçte, sabitleşmiş dini kodlar yerine kabile büyükleri ve göreneklerle kontrol altında tutulan sosyal alanları ve aile yaşamını istila etti. Revivalistlerin, dinin gerilemesi, seküler zihniyetin yükselişi ve dinsizlerin yahut çalışan insanların cehaleti hakkındaki bitmez şikâyetleri bu nedenle tarihsel "olgu" ifadeleri olarak görülmemeliydi. Bunlar aslında, gitgide daha iddialı dini yetkilileri ve hitap ettikleri Hıristiyan, Müslüman, Hindu ve Budist halkları harekete geçirme aracıydı.

Dinlerin bu canlanışının önemli bir yönü, bunun küresel ölçekte olmasıydı. Yahudiliğin, İslam'ın, Hinduizm'in ve Budizm'in, Avrupa imparatorlukları çağında Hıristiyanlığın coşkulu misyoner saldırısına kısmen bir tepki olarak kendilerini yeniden yapılandırdıkları da açıktır. Hıristiyan dünyasında, Roma Katolik Kilisesi dahi, 19. yüzyıl başlarında Protestanların büyüyen seküler gücüne ve emperyalist evanjelikleşmelerine tepki olarak, doktrinleriyle uygulamalarını yeniden değerlendirmeye zorlandı. Daha az belirgin olan husus ise Hıristiyan mezheplerinin kendilerinin, Avrupa dışındaki misyonerlik deneyimi ve propaganda savaşlarıyla geri dönülemez şekilde değiştiğidir. Asya, Afrika ve Pasifik'te gelişen misyoner yayınlarının ve vaazların tarzı, yoksul misyonları kisvesi altında Avrupa ve Amerika kıtalarına tekrar yönlendirildi. Mesela, Amerikan Baptistleri, Adoniram Judson'un Burma misyonunu desteklemek amacıyla, 1814'de en eski genel konvansiyonlarından birini oluşturdular. Sonraları, yerel hayırseverliklerle evanjelizmi ulusal seviyede koordine etmek için diğer kongreler yapıldı. Hıristiyan mezhepler arası işbirliğinin ilk geçici mahiyette başlangıcı da Hıristiyan olmayanların kendi aralarına dahi kabul edilemez kişiler olarak kolayca alaya alınabildiği Asya ve Afrika misyon alanlarında meydana geldi. Asya'da, bu aynı Amerikan Baptistleri ile Cemaatçiler Hindistan'da önceden kurulmuş olup daha iyi desteklenen İngiliz Baptistleriyle ve Doğu Hindistan Şirketi hükümetiyle işbirliğinden daha iyi bir alternatif bulamadılar.

İllüstrasyon 9.2 – Tanrı kelamı: Londra Misyoner Topluluğu Okulu, Torres Boğazı, Güneybatı Pasifik. A. C. Haddon fotoğrafı, 1888.

Hıristiyan evanjelizminin birçok hareket alanında Hıristiyan tepkisini zorlayan, İslam'ın önce genişlemesi idi, aksi değil... Aynı şekilde, İslam dünyasının kendi içinde de Nijerya'nın kuzeyi, Sudan ve Hollanda Doğu Hint Adaları gibi yerlerde, merkezin organizasyonunu ve teolojisini geri besleyip canlandıran, saçaklardaki heterodoksluk ve inançsızlıkla olan mücadeleydi. Önceden değinildiği gibi, 18. yüzyılın yoksul orta-sınıf Arabistanlı pürist vaizi Abdülvahhab İstanbul ve Kahire camilerini salladı. Burada küresel tarih, başka yerlerde de olduğu gibi, ulusal ve bölgesel uzmanların yahut bir dini gelenek uzmanlarının göremediği bir nedensellik örüntüsünü ortaya koymaktadır.

Bu bölüm, tarihçiler ve antropologların "dünya dinleri" demeyi sürdürdükleri şeyin üzerinde duracaktır. Dönemimizde dindar insanlar bunu, daha "ilkel" ve "animist" dinlerin aksine "ileri dinler" anlamında yorumlamaktadır. Bu tür evrimci fikirlerin elbette modası geçti. Terim burada, bu inanç biçimlerinin menzilleri açısından şu veya bu derecede küresel olduklarından daha fazla bir anlam taşımamaktadır; mesafeler üzerinde ve kültürler arasında dolaşabilmektedirler. Bunun nedeni, bazı yazılı kutsal metinlere ve bir vaaz geleneğine sahip olmaları, cemaatle yahut topluca ibadet etmeleridir. Vaaz görevine

İslam ve Hıristiyanlıktan daha az vurgu yapan dinsel inanç ve uygulama familyaları olan Hinduizm ve Konfüçyüsçülük dahi, kendi coğrafi marjlarındaki grupları bir tür ritüel paylaşımına getirme kapasitesine sahiptiler.

"Dünya dini" kategorisi, insan maneviyatının repertuarını tüketmenin her halükârda çok uzağındadır. Burada, dönüştürerek nadiren yayılan, cemaat temelli diğer dini gelenekler mevcuttur. Kuzey Hint Sih Dini Yahudilik ve Ortodoksluk ile Süryani Hıristiyanlığının Rusya, Ortadoğu ve Hindistan'da yerleşik olan yorumları bu kategoriye dahildir. Bu tür dini gelenekler, yandaşları göç ettiğinde yol alırlar. Ancak bu inanışların her üçü de eskiden daha yayılmacı olmalarına rağmen, sınırları belirlenmiş bölgelerin ve etnik kimliklerin ötesinde nadiren ilerlemişlerdir. İkinci olarak, dinlerin *içinde* kültler vardır. Üstelik bunların "yol almaları" daha az ihtimal dahilindedir. Ataların uygulamaları ve ruh ibadeti ile Çin ve Japon dünyasındaki Taoizm ve Şintoizm olarak adlandırılan "eski" dinler, bu kategoridedir. Mesela, Hinduizm'deki Şakti[11] gibi diğer örnekler ve yerel olarak kökleşmiş Katolik Hıristiyanlık kültlerinin bazıları, ezoterik uygulamalardır. Böyle kültler, kendilerini hâlâ geniş ve doktrin olarak karmaşık dünya dinlerine mensup addeden yandaş grupların ruhsal enerjiye ulaşım ihtiyacını karşılamaktaydı.

Ancak dinlerin içindeki bu bölgesel inanış ve kültler dahi, dünya dinlerinin kategorize edici ve örgütleyici gücünü hisseder oldular. Mesela, Ortodoks Süryani Hıristiyanlar, onları dönüştürmeye teşebbüs eden Katolik yahut Protestan misyonerlerin baskısı altına girdiklerinde, kendi kutsal metinlerini düzenlemeye ve basmaya başladılar. Benzer şekilde, 1870'lere gelindiğinde, Hindistan'daki Sihler "Biz Hindu değiliz" diye ayak diremeye, canlanan Hinduizmin öncüleri bunları kendileri için iddia etmeye kalkıştığında da doktrinlerini resmileştirmeye başladılar.[12] Japonlar ticaret ve imparatorluk arayışı içinde yurtdışına gittikçe, temelde kendi iç kültleri olan Şintoizmi de bu yeni topraklarda yayma çalışmalarına başladılar.

Son olarak, Melanezya, Polinezya, Afrika ve Kızılderili dünyasının büyük bölümünde, "bilinmeyen"e giriş biçimi alan, sözlü olmayan, metin temelli ve cemaatsel de olmayan ruhsal deneyim formları bolluğu bulunmaktaydı.[13] Tüm bunlar, kendi mantıklarının vaaz ve uyum-

11. Ruhsal gücü ritüel yahut ciddiyet yoluyla koşumlama tekniği.
12. Oberoi, *Construction of Religious Boundaries*.
13. Ayırımlar, antropolog Harvey Whitehouse tarafından açıklanmıştır; *Arguments and Icons: Divergent Modes of Religiosity*, Oxford, 2000.

luluk değil, gizlilik ve bireysel deneyim olmasıyla dünya dinlerinden bütünüyle farklı bir ruhanilik biçimini temsil etmekteydi. İnsanın dini inanç ve uygulamalarının bu birbirinden farklı biçimlerinin, uzun 19. yüzyılda kendi iç mantıklarına göre hâlâ değişmekte, gelişmekte yahut ölmekte olduklarına şüphe yok. Bununla birlikte dönemi benzersiz kılan, dünya dinlerinin yayılmasıyla, tüm bu ruhanilik spektrumunun adamakıllı etkilenme ve kimi zaman da dönüşme derecesidir. Bu farklı biçimlerin çoğu yaşamayı sürdürdü, direndi ve hatta geliştiler ancak din imparatorluklarının yükselişiyle pek azı tümüyle dokunulmaksızın kaldı.

DİNİ HAKİMİYET BİÇİMLERİ, ARACILARI VE KISITLAMALARI

Dönemin diğer büyük sosyal oluşumları devlet ve kapitalizm gibi, genişleyen dinler de teknolojinin temelindeki değişiklikleri ve dönemi karakterize eden duyguları kullandı ve sömürdü. Dini otoriteler, 18. yüzyıldan miras aldıkları bürokrasiyi ve eğitim kurumlarını genişletti ve teşkilatlandırdılar. Seyahat ve iletişimin yeni imkânlarından tümüyle yararlandılar. Benedict Anderson, 6. bölümde belirtildiği gibi, matbaa vasıtasıyla dolaylı olarak ulus oluşumuna katılan yeni ve çok yaygın okur topluluklarının önemini vurgulamaktadır. Buna rağmen bu okurların ulus fikri etrafında gelişen "hayali cemaatler", hiçbir yerde, potansiyel inanç sahiplerine yönelik basılı kitapların, broşürlerin, *İncil*lerin, *Kuran*ların ve Budist *jatakas*'ın (Buda'nın yaşam hikâyeleri) akışına tabi kitlelere yakın büyüklükte değillerdi. Matbaa devrimi Avrupalı, Amerikalı, Çinli ve Japon elitlerin ötesine yayıldıkça, dini literatür ön saflarda yer aldı. Cami okullarının, Hindu ve Budist tapınak okullarının ve Hıristiyan Pazar günü okullarının yayılmasıyla dini öğretim daha geniş ölçüde kurumsallaştı. Bu kurumlar, genel olarak emekçi birliklerinin sınırlı çabaları, sınıf mücadelesi doktrinlerini öğreten meydan okuyan radikallerin uluslararası kongreleri bir kenara, seküler öğrenim kuruluşlarından da çok daha hızlı bir oranda geliştiler. 19. yüzyıl dini sanat ve mimarisi, duygusal Hıristiyan azizleri ve şatafatıyla, aşırı boyalı Hindu yahut Konfüçyüsçü tapınaklarıyla şimdi enikonu basit gibi gözüküyordu. Ancak dini binalar ve sanat, Hıristiyan âleminde Rönesans'tan beri yahut İran Safavileri ile Müslüman dünyasındaki Moğollar'ın büyük 17. yüzyıl çağından beri görülmeyen bir gayretle gelişti.

Dinler, tekdüzeliğin dayatılmasıyla "aşağıya doğru" belirli toplumlarda genişlediler. Bu sürede coğrafi açıdan da yayıldılar. Yeni otoriteler,

yeni disiplinlere boyun eğdirmeye çalışarak, önceki mümin cemaatlerini sömürgeleştirerek, onlardan ve ibadet pratiklerinden istifade ettiler. Hıristiyan âleminde ve İslam'daki yetkili din adamları, heterodoksi yahut evliya ibadetleri uygulayan ve bu nedenle Allah'ın birliğini olumsuz etkilediklerinden kuşku duyulan Sufi tasavvuf kardeşliğini, dini emirlerle, ayrı ayrı güç kullanarak hizaya sokmaya teşebbüs ettiler. Gayrı merkezi Hindu pratiği dünyasında dahi, her zaman başarılı olmasa da, dini otoriteler dünyanın feragatkârları olan *fakir* gruplarını, tapınak esaslı dinsel pratiklerin görüş alanına getirmeye çalıştılar. Batı tecavüzlerinin ve saldırgan komşuların tehdidi, Güneydoğu Asya ve Uzakdoğu'daki hükümdarları daha tek tip ve yönetilebilir dini otoriteler belirleme konusunda teşvik etti. Budist ülkelerin kralları oldum olası manastırları ara sıra "tasfiye ederlerdi." Ancak Tayland, Burma ve Tokugawa Japonya'sında, 1760'dan sonraki yüzyılda buna keşişliğin yönlendirilmesi ve denetimi için yeni girişimler eşlik etti.[14] Vietnam yöneticileri, 1830 ve 1840'larda Çin ve Avrupa baskısı altında iken, kendi krallıklarının Konfüçyüsçü kurumlarını güçlendirip en saf Çin ritüellerini getirdiler.[15] Çin'de, zor durumdaki monarşi de, bu sadece dini muhalefeti kızdırmış görünüyorsa da muhafazakâr Konfüçyüsçü bürokratların yardımıyla otoritesini yeniden ortaya koymaya çalıştı. Başlıca dini geleneklerin tümünde hac yolculuğu daha da popüler hale geldi ve otoriteler ona daha tektip dini inanç örüntülerinin tohumlarını ekti. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde de bu nedenle, dünyanın her yerinde kamusal dini pratikler oldukça geniş ölçüde yeni kurumsal biçimler üstlenmişti.

Bu bölüm, şimdi, bu değişikliklerin bazılarını daha ayrıntılı olarak incelemeye devam edecektir. Dini gelenekler vasıtasıyla değil de temalarla ilerlemek, bu değişikliklerin büyük bölümünün kümülatif ve birbirleriyle dünya düzeyinde ilişkili olduğunu kavramamıza imkân verecektir. Mesela, bir dizi kayda geçirilmiş daha buyurgan inancın, Seylan, Burma ve Japonya'daki Budistler arasında adeta bir dini kitap gibi ortaya çıkışı, önde gelen keşişlerin çağdaş dünyadaki değişikliklerle genel bir mutabakatını yansıtmaktaydı. Aynı zamanda, Hıristiyan kutsal metinleriyle bir polemik atmosferinde karşılaşma deneyimi, sömürge dünyası boyunca yayıldığı gibi, dünya dinleri arasında hayatta kalmak için neredeyse Darwinci bir mücadelede rekabet etmelerini sağlayacak tanımlanmış bir dogma dizisine kendilerinin de ihtiyaçları olduğuna, Budist öğreticileri de ikna etti.

---

14. Genel bir Güneydoğu Asya Budizmi çalışması için bkz. Stanley J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer*, Cambridge, 1972.
15. Milton Osborne, *The French Presence in Cochin China and Cambodia*, Berkeley, 1971.

Bununla birlikte 19. yüzyılda dinin yükselişinden bahsettiğimizde, amilleri rahiplere ve aydınlar sınıfına atfetmemek önem taşıyor. Aksine, bu daha tek tip dini pratiklerin geliştirilmesindeki en güçlü etmenler arasında, "orta halli" sıradan insanlar vardı. Bu insanlar, okul öğretmenleri, hükümet kâtipleri ve standartlaşmış dini mükellefiyetleri kendi değerleri ve saygınlıklarını ifade etmek için ve birbirleriyle ortak zemin bulmak için daha genel bir uğraşının bir parçası olarak gören küçük tüccarlardan oluşmaktaydı. Avrupa toplumlarında, Protestan pietizm yahut Katolik Ortodoksluğun yayılması, mahalli bir sanayi şehrinin gelişimiyle yeni statü verilen Alman zanaatkârların yahut din ile eğitimi ve ulus olma hevesini birleştiren Dublin, Liverpool veya Sydney'deki İrlandalı emekçilerin projesiydi. İtalya'da büyük kasabalardaki küçük esnaf, yerel kuruluşlara Katolik temsilciler seçmek için birlikler oluşturdu.[16] Aynı şekilde küçük memurlar ve küçük çiftçiler, İslam'ın Budizm'in ve Hinduizm'in canlanışında kuvvetle temsil edildiler. Japonya'daki varlıklı küçük çiftçiler, kendilerini, yeni Meiji rejiminin coşkuyla himaye ettiği devlet destekli Şinto mabetlerine bağladılar.

Birçok toplumda kadınlar da rahibeler, öğretmenler yahut ev içindeki reformcular olarak, Ortodoksluğun yahut Ortodoks uygulamaların taşıyıcılarıydı. Kadınlar ve kadınların denetimi, başka yerlerde de düzensiz cinselliği heterodoksluk, "senkretizm" ve sapkın dini pratikle ilişkilendiren erkek din reformcularının öğretiminde, önemli bir temaydı. Din değiştirme veya yeni dindarlığın devreye sokulması, yerel topluluklardaki güçlü kişilerin çıkarlarıyla uyumlu idi. Avrupalı ve Amerikalıların kendilerinin en büyük Hıristiyan zaferi olarak gördükleri Afrika'nın evanjelikleştirilmesi, çoğu zaman diğer Afrikalılarca gerçekleştirildi. Batı Afrika'da Sierra Leone'deki Krio halkının elitleri, İngiliz tarzı eğitimi ilk kabul edenler arasındaydı. Batı Afrika'nın komşu bölgelerindeki öncü vaazların çoğunu verenler İngilizler değil, Krio papazları ile misyonerleriydi.[17] Ayrıca Melanezya ve Polinezya'da, Batı ile ilk temaslarda bulunulduktan sonra Hıristiyanlığın yayılması için hayli çaba gösteren yerel halktı.[18]

Demek ki, daha Ortodoks inanç biçimlerinin ve sömürgeci dinlerin, özellikle de Hıristiyanlık ve İslam'ın "zaferi", hiçbir yerde yerli halk amili olmaksızın başarılmış değildi. Ne de mevcut inançlarla bel-

16. Jonathan Morris, *The Political Economy of Shopkeeping in Milan*, 1886-1922, Cambridge, 1993, s. 163; 180; 196.
17. Wyse, "Britain's African junior partners", s. 5-8.
18. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 104-106.

li bir düzeyde uyumlu olmadıkça daha fazla ilerleyebilirlerdi. Ulusdevlet, Batı liberalizmi ya da bilim, dünya dinlerinin başardığı kolay bir hegemonyadan fazlasını yapamazdı. Mesela, Afrika'da Sahra'nın güneyinde ve Pasifik'te, Hıristiyanlığın 19. yüzyıldaki olağanüstü yükselişine dair çalışmaların çoğu, Hıristiyan inancının sadece Afrika'nın kendisindeki sosyal değişim damarıyla birlikte işlediği yerlerde geliştiğini vurgulamaktadır.[19] Hıristiyanlığın gücünün abartılmasında, Avrupalı yerleşimciler ve sömürgeleştirme gibi, Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin ortaya çıkışı da şüphesiz önemlidir. Bununla birlikte Hıristiyanlaştırma, yükselen Afrikalı yöneticilerin ve Maori şeflerinin, iyi tanınan Hıristiyan misyonerlerin karizmasını "zapt etmek" ve kendi koşullarına "dönüştürmek" ihtiyacını hissettiği yerlerde özellikle başarılı olduğunu kanıtladı. Hıristiyan doktrini, Afrikalıların yatkınlıklarına ustaca ayarlanabildiği, mesela, Afrikalıların ideal şifacı kültüne yaklaştığı ve ortaçağdan kalma Avrupalı günah ve kefaret vurgusunu terk ettiği yerlerde, en çok başarıyı kazandı. Pasifik'te, girişimci hale gelme sürecinde savaşçı kabile reislerinin ilgisini çeken, İsa Mesih'in barışçıl sözleri değil, *Eski Ahit*'in kahramanca soy kütükleri idi. Yeni Zelanda'da Hıristiyan mezhepleri arasındaki farklar çoğu zaman Maori alt grupları arasındaki mevcut bölünmeyi yansıtıyordu. Maoriler burada, kendi kimliklerini muhafaza ve yükseltmek için çeşitli Hıristiyan günah çıkarma temalarını kullandılar.[20] Güney ve Güneydoğu Asya'nın birçok bölgesinde, güvenilecek topluluklar bulmak için hareket eden tüccar ve insanların ihtiyacını karşıladığı ve ortak uygulamalarla inançların yabancılar arasında bir ahlaki bağ yaratabildiği yerlerde, İslam yayıldı.[21]

Yine de bunlar yalnızca toplumsal uygulama meseleleri değildi. İnançlar da aynı derecede önemliydi. Dünya dinleri, mevcut ilahi fikirlerinin kendileriyle uyumlu olduğu yerlerde yayılmayı ve konumlarını pekiştirmeyi daha kolay buldular. Asyalı bilim adamları, İslam'ın çoğu zaman, bir vakitler evrensel inanç ve doğruluk âleminin Budist kavrayışı *Dharma* tarafından işgal edilen alanı doldurduğunu vurgulamaktadırlar. Hıristiyanlık, zaten yüksek bir tanrı ya da bir dünya ruhuna bir bakıma sahip olan Afrika ve Polinezya toplumlarına, genelde daha kolay girdi.

---

19. Comaroff, *Body of Power*.
20. Belich, *Making Peoples*, s. 221-222.
21. William R. Roff, *Islam and the Political Economy of Meaning: Studies in Muslim Discourse*, Londra, 1987.

Diğer bir deyişle, Susan Bayly[22] ve ben, biz, sadece Afrikalılar, Kızılderililer ve Avustralasyalıların Hıristiyanlığa neden döndüğünü değil, Hıristiyanlığın Afrikalılar, Kızılderililer ve Avustralasyalılar tarafından nasıl dönüştürüldüğünü de sormalıyız. Açıktır ki, standartlaşma sürecinin 1914'e gelindiğinde hiçbir şekilde tamamlanmadığını, hatta kısmen tamamlanmadığını varsaymak, yanlış olur. Aksine, yerel ruh kültleri, büyücülük biçimleri, beyaz büyü ve Şamanizm, çoğu zaman dünya dinlerinin tecavüzüne tepki olarak dünyanın büyük bölümünde inatla sürdü, hatta yayıldı. Hıristiyan yahut Müslüman misyonerlerin kendi inançlarını buyurgan dini metinler ve toplu ibadetlerle başarıyla yaymış göründüğü yerlerde, kendi dönüştürdükleri arasında filizlenen tümüyle alışılmışın dışında binyılcı hareketleri bulmak için kimi zaman dehşete düştüler. Bununla birlikte, söylenebilecek şey, bu gayrı merkezi inanç ve uygulama örüntülerinin çoğunun, dinlerin gerek içlerinde gerek aralarında daha büyük tekdüzeliğe doğru eğilim gösteren değişimler tarafından etkilendiğidir.

DİNİ OTORİTENİN RESMİYET KAZANMASI, "EMPERYAL" DİNLERİN OLUŞTURULMASI

Mesajlarını oluşturma ve yaymaya teşebbüs eden dini liderlikler için birinci öncelik, otorite çizgilerini daha net yeniden ve yeniden belirlemektir. Ancak o zaman doktrin düzenlenebilir, devletle ve sekülerlik havarileriyle uğraşısı etkili kılınabilir. Bu kolay bir iş değildir. Siyasette olduğu gibi, dindeki kadim rejim de gevşek ve örtüşen bir yetki alanı dizisini ve meşruiyet yahut Muhammed'e, Aziz Peter'e veya Buda'ya halef olma taleplerini gerektirmiştir. "Hinduizm" olgusunda, klasik anlamda bir din duygusunun olup olmadığı kuşkuludur. Eski bir resmi doktrin mirasına sahip İslam olgusunda dahi, mahalli hukukçular birbirleriyle müthiş çelişkili hükümler (*fetvalar*) üretebiliyorlardı. Bu, Mistik Sufizm ve uzlaşmaz bir tektanrıcılığın, Sünni ve Şiilerin anlaşmazlığında kilitlendiği duruma, daha fazla karmaşa eklemekteydi. Bu eski rejim karmaşaları, 1780-1820 küresel krizinin ve onun ortaya çıkardığı yeni doktrinlerin etkisiyle daha da kafa karıştırıcı hale geldi.

Paradoksal olarak, ruhsal otoritenin daha kesin çizgilerinin belirlenmesi ve inancın bürokratikleştirilmesi, dinin siyaset alanından kısmen çıkarılmasıyla kolaylaştı. Gördüğümüz üzere, 19. yüzyıl büyük

22. Susan Bayly, *Saints, Goddesses and Kings: Christians and Muslims in South Indian Society 1700-1900*, Cambridge, 1989.

dinlerin siyasi otoritesinde yaygın bir düşüşe tanıklık etti. Dünyanın büyük bölümünde, tek bir dinsel iktidarın baskın olduğu devletler mücadele etti ve gerilediler. Birleşik Devletler'de din, hükümetten resmen ayrıldı ve *First Amendment*'ini [İlk Islahat] çoğunluğu korudu.[23] Devrimciler, her şeyden önce, dirilen Britanya İmparatorluğu'nun onlara bir Anglikan Uzlaşısı, hatta Roma Katolikliği dayatmaya niyetlendiğinden kuşkulanmışlardı. Din özgürlüğü bu nedenle cumhuriyetin vazgeçilmez temeli idi. Bu özgürlük dinin otoriteyle değil, cemaatle ilişkilendirilmesine imkân tanımaktaydı. Bizzat kurucu babalar, seküler bir devletin küçük cemaatlerde dini yıldırmayıp koruyacağını ve geliştireceğini öne sürdüler. Sonuç olarak din, sosyal dönüşüm için etkin bir güç haline geldi. Britanya'da, *Test Acts* ve Katoliklerin, Anglikan kilisesi karşıtlarının ve Yahudilerin maruz kaldığı diğer yasal engeller, yüzyıl zarfında gönülsüzce giderildi. Aynı şey Kuzey Avrupalı Protestan ülkelerin çoğunda da geçerliydi. Bu durum, tüm bu heterodoks inançların, kentli işçi sınıfı arasında yayılıp gelişmek amacıyla Anglikan, Lutherci veya Kalvinist oluşumlarla rekabet etmelerine fırsat verdi.

Ayrıca görünüşe göre Roma Katolikliğinin seküler otoritelerle ilişkileri, Protestan kiliselerinden daha da kötü seyretti. İtalyan *risorgimento*'su, yani canlanışı, 1870'e gelindiğinde papanın siyasi nüfuzunu yerle bir etmiş ve gücünü Vatikan şehrinde kilit altına almıştı. Fransa'da, Kilise'nin rolüne karşı mücadele eden devrimci kalıtım, 1902-1905 arasında nihayet devletle bağını koparmayı başardı. Bu, birçok keşişin ve rahibenin İtalya ve Belçika'ya kaçmasıyla, Katoliklerin, eğitim, evlilik ve sosyal siyasetin geniş alanının kontrolünü kaybettiği zamandı.[24] Bununla birlikte Avrupa'nın her yerinde din otoriteleri, özellikle bizzat papalıkla yakından bağlantılı olanlar, onlara bırakılan geniş yerleşim alanlarında kendi ahlaki ve toplumsal nüfuzlarını büyük ölçüde genişletebildiler. Kiliseler, devletin zar zor ulaşabildiği insanlara rehberlik, destek ve umut sunabilmekteydi. Aslında, yukarıda ima edildiği gibi dini otoritenin şimdi devlet gücünden daha fazla ayrıldığı gerçeği, rahipler, mollalar ve vaizler için fakirlerin gardiyanı ve "gerçek" manevi değerlerin koruyucusu haline gelmeyi kolaylaştırdı. Fransa'daki Roma Katolik Kilisesi'nin, hâlâ aristokratların ayrıcalıklarına bulaştırılmış ve kendi vergilerini toplamış ise de, 1870'den sonra güçlü bir canlanma sahneleyebilmesi şüphelidir.

---

23. Sidney E. Ahlstrom, *A Religious History of the American People*, New York, 1972.
24. Agulhon, *French Republic*, s. 103-108.

Egemen olunan Avrupa dışı dünyada, Avrupalıların yahut çoğunlukla kabul edildiği gibi Hıristiyan hükümetlerin gelişi, aynı sonuçları çok daha büyük ölçüde başarmış görünüyor. Davaları önceden İslam hukukuna göre gören yerel hukuk yetkilileri ya da Panditler veya hükümdarlara tavsiyede bulunan Budist keşişler, şimdi İngiliz, Fransız ve Hollandalı sömürge görevlilerine tabiydiler. Yetki alanları anlaşılan sömürge hukuku kodu halinde sekülerleştirilmiş ve resmileştirilmişti. Avrupa dışı dünyanın, Avrupa etkisinin dolaylı olduğu bazı bölümlerinde dahi dini otoriteler güçlerinin çoğunu kaybetmişe benziyordu. Japonya'da 1870'lerin Meiji vatanseverleri, eski rejime destek olarak gördükleri Budizm şüphesini sürdürdüler. Bu nedenle de Budist akımlarını bastırdılar yahut görmezden geldiler ve bunun yerine eski yerel inanç sistemleri olan, Tokyo'daki imparator kültüne bağladıkları, Şinto etrafında bir devlet dini oluşturmaya yoğunlaştılar.[25] Çin'de, Kang Youwei, Hıristiyanlığın Batı'nın dini olması gibi, "Konfüçyüsçülük"ün de Çin'in dini olduğu sonucuna vardı. Ulusal çapta bir eğitim kurumları ağı oluşturmak ve yerel mabetleri "ölümsüz bilge" Konfüçyüs için ibadet edilen tapınaklar haline getirmek istiyordu. Bu, 1898'de hanedanı kısa süreli sarsan başarısız "yüz gün" reform hareketinin önemli bir aşamasıydı.[26] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform yanlısı nüfuz sahipleri, okumuş İslam sınıfının ve mistiklerin, özellikle artık dağıtılmış olan Yeniçerilere yakın Bektaşi ve Mevlevi tarikatlarının, çok daha doğrudan siyasi kontrolünü istemekteydi.[27] Devlete sadık kişilerin bir tür Müslüman reform hareketi süresince dini hiyerarşinin ve dini kurumların çoğu zaman gizlice çalınan parasının ve topraklarının başında olması gerektiğinde ısrar ediyorlardı.

Bu tümüyle gerçek iken, devletin ve laiklerin dünya dinlerine böyle saldırıları, liderleri için acil bir eylem çağrısı etkisi yaptı. Din, şimdi, muhtemelen ilk defa, rakiplerine karşı kendisini tanımlamak mecburiyetindeydi. Siyasetin ve devletin işleyişinden kısmen dışlanmakla, kendi aşkın dinsel değerler alanını yaratmak zorunda kaldı. Bu süreçte kendisini dönüştürdü. Sömürge hükümetleri yerel dinlerin koruyucusu olarak mükellefiyetlerini doğrudan ya da zımnen reddettiğinden, Müslüman, Budist veya Hindu laik kişiler "tehlikedeki din" için ekonomik ve siyasi destek boşluğunu doldurmak amacıyla öne çıkmak zorunda kaldılar. Mesela, Delhili öğretmen Şah Abdülaziz, Müslüman-

25. Helen Hardacre, *Shinto and the State 1868-1988*, Princeton, 1989.
26. Kwong, *Mosaic of the Hundred Days*, s. 105-108.
27. Shaw, *Ottoman Empire*, cilt 2, s. 19-22.

ların Asya'nın büyük bölümünde siyasi güçlerini artık kaybettiklerini, inancı korumak amacıyla kendilerinin içeriden reform yapmak zorunda olacaklarını ileri sürüyordu.[28] Ve reform hareketi için itici güç sadece dış baskıların sonucu değildi. 19. yüzyılın yeni medyası ve eğitimli bir orta-sınıf kamuoyunun doğuşu, dini uygulamanın ve inanışın içindeki mevcut çatlakları kaçınılmaz olarak büyük ölçüde açığa çıkardı. İslam'ın farklı tarikatları arasındaki çatışma, fikirlerin uzun mesafelere aktarımı için yeni fırsatlarla ve belirli yörelerde patlak veren risale ve gazete savaşlarıyla derinleşti. Sünni İslam, en büyük varoluş olduğu kadar, daha tutarlı ve örgütlü bir dini cemaat olarak da dünya düzeyinde ortaya çıktı. Ancak bunu daha küçük mezhepler, Şiiler ve İsmaililer de yaptı.

Böylelikle, dünyanın her yerinde daha buyurgan dinsel yapılar oluşturmanın yolları bulundu. Avrupa, Amerika ve bütün bir Britanya İmparatorluğu'ndaki Protestan kiliseleri, ilk defa olarak, Anglikan, Baptist ve Cemaatçi gelenekleri, benzer doktrin ve geleneklerle dünya çapında kiliseler haline getiren bir grup doktrinsel komisyon ve kongre başlattılar. Yurt dışındaki büyük Anglikan Komünyonu, İngiliz devletinden, ilk olarak 1783'de Amerikalılar ayrıldığında, 1850 sonrasında da gitgide artarak sömürgelerde bağımsızlık derecesi elde etti. Ancak din adamlarıyla laik kişilerin 1867 sonrasında Londra'daki Lambert Palace'daki periyodik konferansları, otorite konusunu dinlenmeye bırakan, şaşırtıcı derecede ortak bir amaç aşıladı.[29] Amerikan mezhepleri de, bağımsızlık sonrası kuşakta devletten ayrılmalarını takiben, ulusal düzeyde faaliyet göstermeye başladılar. Kiliselerin çatışmalarla bezdirildiği yerlerde dahi, kölelik sorununda olduğu gibi, daha sıkı bir şekilde organize oldular. Mesela, kuzeyli kölelik karşıtlarının tehdidiyle karşı karşıya kalan Güney Baptist Konvansiyonu, 1845'den sonra örgütlenmesini sıkılaştırmak için hamle yaptı.[30]

Değişim Roma Kilisesi'nde çok daha çarpıcıydı. Vatikan bürokrasisi genişletildi, rahiplerin eğitimi Roma'da merkezileştirildi. Katolik üniversiteler daha birleşik müfredatlar üretmeye çalıştılar. En çığır açıcı olanı, Roma Katolik Kilisesi'nin 1870'deki Genel Konseyi'nin Papalığın Yanılmazlığı doktrinini resmen ilan etme kararı idi. Zaten Kilise Konseyi'nin hata yapamayacağına inanılırdı. Şimdi Papa'nın doktrin ve uygulama meseleleri üzerine dikkate alınmış hükmü doğru-

---

28. Rizvi, *Shah Abd al-Aziz.*
29. E. R. Norman, *Church and Society in England, 1770-1970: A Historical Study*, Oxford, 1976, s. 144-145; 151.
30. "Baptist", *Concise Dictionary of United States History* içinde, New York, 1983, s. 185.

dan İsa'nın iradesine uygun addedildi. Aslen, konsey, kırsal görevlerin yeniden örgütlenmesinde mütevazı bir amaca sahipti ve modern doktrinlerle doğrudan bir bağlantı niyetlenilmemişti.[31] Ancak Yanılmazlık, heterodoks ve tehlikeli olduğu düşünülen, Hıristiyan liberalizmi yahut Hıristiyan sosyalizmi gibi birçoğu melez fikirleri Vatikan'ın baskılaması yahut disipline etmesinde, hizmete sokulabilir bir silah olduğunu kanıtladı. Ayrıca özellikle 18. yüzyılda önemli olan fazla kudretli piskoposları dize getirmek için de düzenlenmişti. Daha iyi ve daha merkezi eğitim, Kilisenin dünya çapında otoritesini yeniden yapılandırmasını da mümkün kıldı. Devlet sekülerliğinin bir gelgiti olarak pozitivizm ve Protestanlık 1870'ler sonrasında Latin Amerika'yı kasıp kavurdukça Vatikan saldırganlaştı ve Brezilya ile Arjantin'deki ruhani savaş cephelerine çok sayıda Avrupalı rahip yolladı.

İslam liderleri, kendi yeryüzü cemaatleri içindeki eski ve derin mezhep ayrılıklarını nihayet çözümlemekte Hıristiyan liderlerden daha hünerli değillerdi. Yine de büyük geleneklerde çok daha fazla tekdüzelik oluşturuldu. Hindistan ve Güneydoğu Asya'da din okulları ve üniversiteler için bir 18. yüzyıl müfredatı, Nizamiye dersleri, 19. yüzyılda büyük ölçüde yayıldı. İslam dünyasının ünlü tedrisat camileri, Kahire'deki en büyük cami olan El-Ezher'e dünyanın her yerinden eğitim için gelen çok sayıda teoloji ve felsefe öğrencileriyle de daha önemli hale geldi. Nasıl ki gelişen iletişim piskopos ve misyoner kongrelerinin toplanmasını kolaylaştırdıysa, İslam bilim adanıları da ünlü bilim adamlarına gidip müridleri olmayı, böylece kendi öğretimlerine daha ziyade tektiplik sağlamayı daha kolay buldular.[32] İroniktir ki, hem sömürgeci hem yarı bağımsız devlet müdahalesi, devletin müdahalesinin ardından kendisine bırakılan sahalardaki İslami yetki alanlarını kesinleştirmeye meyletti. "İslam" hukukunun kabul gören hukukçu ve yargıçlarca yönetilen istikrarlı bir formun arayışındaki Avrupalı güçler, birey ve mülkiyet hukukunun, önceden varolana göre daha Ortodoks ve kutsal metinler açısından "uygun" biçimlerini büyük ölçüde sağlama aldılar.

Aynı baskılar, otoritenin çoğu zaman daha da merkezsizleştirildiği Hindu ve Budist âlemde de otorite ve tekdüzelik arayışına yol açtı. Sömürge yetkilileri, Hindistan'da yahut denizötesi Hintli cemaatlerdeki din kurumlarının doğrudan yönetiminden çekildikçe, eğitimli laik kişiler de hayır kurumlarının, dini bağışların ve hac yolculuğunun yöne-

31. Owen Chadwick, *A History of the Popes, 1830-1914*, Oxford, 1998, s. 165-214.
32. F. C. R. Robinson, *Islam and Muslim History in South Asia*, Yeni Delhi, 2001.

timini üstlendiler. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, "ebedi din"in yahut "atalarımızın inancı"nın adanmışları olan yeni-Ortodoks Hindular, tapınak rahipleri ve başlıca tapınakların dini liderlerinin yanı sıra İngiliz eğitimli hukukçuları ihtiva eden Hindu derneklerinde bir araya geldiler. Bu kişiler bölgesel veya tüm Hindistan'daki gönüllü birliklerde buluştular ve hukuk, görenek ve siyaset meselelerinde "Hindular"ın konumu hakkında buyurgan bildiriler sundular.

Seylan ve Burma'da ve Çin sahillerinde, Genç Erkekler Budist Birliği, kimi zamanlar keşişlerle gerilim içinde de olsa, modern bir toplumsal otorite kaynağı olarak ortaya çıktı. İngiliz sömürge devleti bunda önemli rol oynadı. Hindu rahiplerle feragatkârları İngiliz uygulamasındaki kilise idarecileri ve baş rahiplerin eşdeğerlisi olarak tanımlamakla, mahkeme sistemi ve kentsel temsilci kurumlar üzerinden, görenek ve kanun konularında onların tavsiyelerini amaçladı. Otoriter dini bildirilere doymayan Avrupalı sömürgeci ülkeler, kılavuzların yahut Hıristiyan anlamda ruhani çobanların yerine, önceden de cemaatin hizmetkârları ve ritüalistleri olan muhtelif görevlileri yetkilendirdiler. Böylece eski rejimde çoğu zaman daha gayrı merkezi ve rekabetçi olan bir sistemde, daha geniş ve muntazam dini yeterlilik makamları yaratıldı. Dini otorite ayrıca daha açık hale geldi. Birlikler ve gazetelerle bağlantı, laik bir kamuyu etkileyebiliyor ve onun tarafından da nüfuz edilebiliyordu.

İllüstrasyon 9.3 – Lütuf haccı: Hindu kutsal şehri Benares'in tapınakları ve Ganj nehrini gösteren blok baskılı hac haritası, 1903.

Avrupalı ve Amerikalı Yahudilerin çok farklı koşullarında da bazı benzer değişiklikler göze ilişebiliyor. Bir taraftan, hızlı hareket eden diaspora cemaatlerinde geleneksel tefsir ve hahamlık otoritesinin gerilemesi, sıradan laik insanların sinagogların yönetiminde daha büyük rol aldığı reforme edilmiş dinsel örgütlerin ortaya çıkışını teşvik etti. Diğer taraftan, devlet müdahalesi ve dini inanca ilişkin mevzuat, dinler genelinde tekdüzeliği teşvik etti; öyle ki, hahambaşı, Anglikan piskoposları, Protestan Muhalif kiliselerin yöneticileri ve Katolik başpiskoposlar hemen göze çarpmasa da birbirlerine daha fazla benzer oldular.

DOKTRİNLER VE TÖRENLERİN RESMİYET KAZANMASI

19. yüzyılda "imparatorluk dinleri"ni üretmeye yardım eden diğer bir ilişkili süreç, Asya dinlerinin yöntem ve felsefelerinin, Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın inanç yapılarına daha fazla benzeyen bir şey halinde resmiyet kazanmasıydı. Diğer bir deyişle, orada sadece bir dini otorite arayışı olmayıp sonuçta ortaya çıkan otoritelerin, soyut ve uyumlu doktrin gruplarının muhafızları olarak görülmesi söz konusuydu. Bu değişiklikler kısmen, tutarlılığa, tekdüzeliğe ve deneye dayalı kanıta öncelik tanıyan Avrupa ve Amerika "bilme yöntemleri"nin yaygınlığını yansıtmaktaydı. Kısmen de bu toplumlardaki, küresel ve köken itibariyle sadece Avrupa merkezli olmayan değişiklikler karşısında kendi otorite taleplerini yeniden yerleştirmek için, yönetici gruplara olan ihtiyacı yansıtmaktaydı. Mesela, 18. yüzyıl Çin İmparatorluğu'nda, Konfüçyüsçülük olarak adlandırılan şey büyük öğretmenlerin aktardığı etik ve görev konularını dikkate alan bir dizi klasik metin olmayı sürdürdü. Muhtemeldir ki, Aristo yahut Platon'un felsefi öğretilerinin klasik Batı'da büyük saygı görmesi gibi, aynı şekilde, bu metinlere imparatorlar ve seçkin yöneticilerce hürmet gösterildi. Bu gerçekten bir din değildi. Yüzyıllar boyunca ve kısmen de Budizm'in etkisiyle, Konfüçyüsçü malzemenin çeşitliliği saray entelektüelleri tarafından bir "doktrin"e dönüştürüldü.[33] Çin inancına bir anahtar arayan Cizvit misyonerler de onu bu ışıkta görüp genellikle olumsuz yönde Hıristiyanlıkla mukayeseye koyuldular.

Bu süreç, Protestan misyonerlerin, bilhassa Aziz Peder James Legge'in Konfüçyüsçülük nosyonunu daha da arttığı 19. yüzyılda iyice ilerledi. O Konfüçyüsçülüğe "din olmayan" bir sistem olarak bakıyor

33. Spence, *Search for Modern China*, s. 59-62.

ancak yine de bir bilgenin özgün sözcüklerini ve kullanışlı bir kanonunu arıyordu.[34] Bu Konfüçyüs Seçkileri ile geleneğin diğer kısımlarının Çin inanç sistemine sabitlenip resmileştirilmesi, Çin elitlerinin önemli oluşlarının da başlangıcıydı. Kendilerini kültürel geleneğin buyurgan yorumcuları olarak görmeye ve böyle görülmeye ihtiyaç duyduklarından, şimdi seçkin bilim adamları olarak şekillenen statüleri saldırı altındaydı. 1850'lerden sonra Çin'deki iç muhalefet ve dış baskı arttıkça, imparatorluk bürokratları, Ortodoks Konfüçyüsçü inanç ve uygulamanın, ülkenin yabancıların ticari ve manevi etkilerine kapatılmasında direnen özellikle muhafazakâr bir versiyonunu yaymaya başladılar. Benzer gelişmeler, 1802'den sonra, yeniden örgütlenen krallığın tamamıyla Konfüçyüsçü bir bürokrasiyi bizzat kurduğu ve Budizm'i, Hıristiyanlığı ve hatta bölgenin kendi ruhani dinlerinin daha canlı versiyonlarını içeren "heterodoks inançlar"ı şiddetle eleştirdiği Vietnam'da da meydana geldi.[35]

Bazı Çinlilerin, Hıristiyan misyonerler tarafından kurulan, Çin kıyıları boyunca ve denizötesi Çin cemaatleri arasındaki misyon okullarında yayılan "gerçek dinler"in karakteristikleri hakkındaki tartışmanın esaslarıyla etkilendiklerine şüphe yok. Güçlü etik normlarıyla yabancı Hıristiyan doktrinleri defedebilecekleri ahlaki açıdan sözü geçen bir dine ihtiyaçları olduğunu hissettiler. Kang Youwei için Konfüçyüs, İsa'nın yaygın bir Hıristiyan tanımı olan "taçsız kral" haline gelmişti.[36] İlk büyük Çinli milliyetçi lider Sun Yatsen gibi diğerleri de uluslar arasında bir kere daha dimdik ayakta durmak istiyorsa, Çin'in kendi eski kültürünü temsil eden bir dine ihtiyacı olduğunu sezdiler. 1890'lara gelindiğinde, Çin sahili ve Nanyang (Güneydoğu Asya), "Konfüçyüsçülük" denen bir mevcudiyetin yayılması için yüzlerce topluluk yavrulamıştı. Bir başka deyişle, eskiden erdem kazanma ve toplumu düzenleme amaçlı ilkeler dizisi olarak görülen şeyler, şimdi Çin halkının dinsel özü haline gelmişti.

Aynı dönemde, şimdi "Hinduizm" dediğimiz şey de paralel dönüşümlere maruz kalmaktaydı. Modern Hindu milliyetçileri ve kendi dinsel geleneklerini analiz eden 19. yüzyıl Hint bilim adamlarının ilk kuşağı, elbette, orada Hinduizm denen bir şeylerin her zaman varolduğu görüşünü desteklediler. Hıristiyanlığın ve İslam'ın aynı şekilde belirlenmiş mevcudiyetlerine karşı savaşlarında buna ihtiyaçları vardı. Ancak 19. yüzyıldan önce bu kadar homojen herhangi bir şeyin

34. James Legge, *The Chinese Classics*, cilt 1, Taipei, 1994, s. 1-111, yeniden basım.
35. Osborne, *French Presence in Cochin China*.
36. Kwong, *Mosaic of the Hundred Days*.

mevcut olduğunu nereye kadar varsayabileceğimiz hususu çok kuşkuludur. 1780'deki "Hinduizm", olsa olsa, içerdekiler ve dışarıdakiler tarafından ortak sahip olunan bir şey olarak kabul edilen ezoterik gücü kullanmaya yarayan büyük bir inanç, felsefe, ritüel ve teknik sisteminin genişlemiş familyasıdır. Buyurgan bir dini yapı kesinlikle mevcuttur ve milyonlarca kişi kutsal kitap *Veda*'lara saygı göstermektedir. Ancak otorite, sadece küçük bir azınlık okuduğu ve daha da azı anladığı halde, *Veda*'ları mahallileştirmeye ve bazı belirli Hint cemaatlerine özgü kılmaya eğilimliydi. Her ne kadar bunun genellikle dini değil de coğrafyacıların İndus ("Sindhu") nehri terimlerinden alınmış coğrafi bir terim olduğu görülüyorsa da, Müslümanlar, "Hindu" denilen bir şeyi tanıyordu. Hindistan'da bazı sömürge öncesi yöneticiler, Müslüman, Hıristiyan ve "Hindu" tebaaları arasında yasal ayırım yapmak istediler. Ancak içeriden bakıldığında, bu yine de değişken ve ikircikli bir kategoriydi. Sözde Hinduların büyük bölümü, kendilerini aşkın bir ilaha (kimi zaman Brahman denen) ya da Lord Vişnu yahut Lord Şiva gibi Tanrı'nın belirli bir haline ibadet eden kimseler olarak kabul edeceklerdi. Ancak ormanlarda, sazlık ve makilerde yaşayanlar gibi büyük tapınaklardan uzak birçok kişi bu büyük tanrılarla çok uzaktan ilişkili kutsallıklara tapacaktı.

Ne var ki, 19. yüzyıl boyunca, Konfüçyüsçülük gibi Hinduizm de çok daha dikkatle tanımlanmış bir biçim aldı. Bunun nedeni, kısmen, deyimi kullanan ve hükümlerini Anglohindu yasası olarak düşündükleri şekilde ileten sömürge idarecileri ve mahkemelerdi. Kısmen de Hindu familyası içindeki kişilerin, yanlış görerek dine hücum eden saldırgan yabancıların baskısıyla bir arada gruplanmaya başlamasıydı. Aryan Topluluğu'nu (*Arya Samaj*) kuran coşkulu bir reformcu olan Swami Dayananda, daha ileri giderek, Hinduizm'in tüm insanoğlunun gerçek dini ve de rahiplik müessesesinin olmadığı tek tanrılı bir din olduğunu iddia etti.[37] Ancak en mükemmel haliyle, Hindistan'ın kutsal topraklarını yer edinmişti. Hindu görüşünün tüm nüanslarına gitgide cazip gelen bu mefhum, doğmakta olan milliyetçi duygu için elbette pek kabule şayandı. Dayananda'dan daha geleneksel olan inançlarıyla Hintli dindar kişiler de benzer şekilde inanç ve ilmihalleri temsil noktasına ulaşan buyurgan metinler üretmek için Sanskrit mitolojisi ve öğretisinin geniş külliyatındaki belirli ahlaki emirleri vurgulamaya başladılar.

37. Kenneth Jones, *Arya Dharm: Hindu Consciousness in Nineteenth-Century Punjab*, Berkeley, 1976.

Kadim Mahabharata destanında kutsal Krishna'nın kral Arjuna'ya hitabının bazı kısımları, çoğu Hindu için gerçek bir itikat haline geldi ve efsanevi savaşçı kral Ram, insanlar için İsa ile mukayese edilebilir bir ahlaki örneğe dönüştü. "Günah", "iyilik" ve kurtuluş, dini açıdan bilinen cinsel uygunluk ve hayırseverlik mefhumları, önceleri daha az alakalı olan yahut farklı manevi etkiye sahip Hindu ve Budist ritüel sistemlerinde vurgulandılar. Ayrıca bir "Hindu kilisesi" yaratma girişimi, bir bakıma, İngiliz sömürge devletinin dini olarak Hıristiyanlığın etkisini yansıtmaktaydı. Hindular, yabancı yönetimin aşağılamasıyla karşılaştıklarında, erişilebilir bir gelenek ve tarihi değer hissine ihtiyaç duydular. Aynı zamanda, yasanın ve bireyin değerlendirmesinin dünyanın her yerinde değişmekte olduğu bir çağda değişen toplumsal kodları meşrulaştırma ihtiyacından bahsedilir oldu. Ulusal ya da ırksal özleri yansıtmak için homojen dinler arayışı sadece doğrudan sömürgeleşmiş bir dünyanın özelliği değildi. Rusya'da da, Batılılaşma karşıtı Slavofiller Slav Ortodoks Hıristiyanlık mefhumunu belirginleştirmeye çalıştılar. Etiyopya'da Kıpti piskoposlar eski dini metinleri toplayıp düzenlemeye başladılar.

Hıristiyan kiliseleri de, bu gelenekte otorite de doktrin de çok daha dikkatle tanımlanmış da olsa, birçok olguda daha büyük doktrin tekdüzeliğine doğru bir eğilim gösterdiler. Anglikanlığın kendisi, İngiliz, koloni ve Amerikan piskoposluklarının oldukça gevşek bir ittifakıydı. İçeride rekabet halindeki doktrinleri, onun politik olduğu kadar manevi bir hareket olarak doğuşuna tanıklık etmişlerdi. Yine de dini konferanslar ve ruhban sınıfı için ortak bir eğitim sisteminin dönemsel etkileri şaşırtıcı derecede bir doktriner uyum meydana getirdi. *İncil* ve dua kitaplarının dikkatle yayına hazırlanışı da benzeri bir sonu teşvik etti. Roma Kilisesinde, papalık otoritesinin yükselişi ve kilisenin merkezileşmesi doktriner Ortodokslukla çok daha yakından ilgiliydi. Papa IX. Pius, doktrindeki bir dizi hatayı ana hatlarıyla belirten 1864 ders programını destekledi. 19. yüzyılın çok büyük bölümünde, "neoskolastisizm" adlı öğreti doktrinin tekdüzeliğini korudu.[38] Kilisenin, kutsal metinlerin ve kilise geleneğinin yorumuna daha geniş bir ufuk sağlamak isteyen modernist bir teolojik hareketle karşılaşması, 20. yüzyılın ilk senelerinden önce gerçekleşmedi. Yunanistan ve Slav ülkelerinin Ortodoks kiliseleri dahi, duygu ve doktrinin daha açık formlarını oluşturarak liberal entelektüellerle yabancı Hıristiyan kiliselerin baskısına tepki verdiler.

---

38. Bkz. David Kertzer, "Religion and society 1789-1892", Davis (Der.), *Italy* içinde, s. 181-205.

"EMPERYAL" DİNLERİN KENDİ İÇ VE DIŞ SINIRLARINDA GENİŞLEMESİ

Dünya dinleri arasında daha sağlam otorite merkezleri ve daha kolay kavranan temel doktrin ve yöntemlerin yaratılması, onların coğrafi yayılmalarına ve resmi dinlerin sadece yüzeysel derinlikte olduğu toplumlarda daha derine nüfuz etmelerine güç kazandırdı. Avrupa ve Kuzey Amerika dünyalarında elitler, belirmeye başlayan ulusdevletler vasıtasıyla resmi uygulamayı yaymaya çalışırken rahipliği üstlendiler. İlk olarak, kendi devlet kurumlarındaki heterodoks ve azınlık grupları hedeflediler. Mesela, Pietist Almanya'da, 19. yüzyıl başlarında Halle gibi üniversite şehirlerine dayalı misyonlar, Alman Yahudi nüfusun dönüştürülmesine özel dikkat gösterdiler. Bu arada İngiliz Protestanları, sadece büyük İngiliz sanayi şehirlerinde ve Kuzey İskoçya'da değil, İrlanda'nın içinde de, aynı şekilde zor ve sonuçta da ters etki yapan, Roma Katoliklerini dönüştürme görevine döndüler. İkinci olarak, Avrupa'nın kuzeyi ile Amerika'nın doğu sahillerindeki şehirler merkezli evanjelik Hıristiyanlar, Tanrı kelamını fakirlere götürmeleri için, gelişmekte olan sanayi şehirlerinin kenar mahallelerine yahut kırsalın derinliklerine misyonlar gönderdiler. İnisiyatiflerinin, alttan gelen ya da yoksulluk ve umutsuzluğun motive ettiği suçlardan kaynaklanan siyasi hareketlere karşı, tedirgin edici bir sosyal ve siyasi savunmasızlık duygusundan türediğine kuşku yok. Asyalı ve Afrikalılar arasındaki misyonerlik faaliyetleri dikkati, evdeki "Şeytan'ın konutu"na çekmişti. Protestan Kuzey Avrupa'da kentli işçi sınıfının dini mezhepler vasıtasıyla "sömürgeleştirilmesi" en iyi ihtimalle kısmi ve derme çatma idi. Buna rağmen kiliseler, tüm kent yerleşimlerinde görünür bir varlık olarak kendilerini yerleştirdiler. Kitlesel eğitimin yayılmasında da önemli bir rol oynadılar. Britanya'da 1851'deki dini nüfus sayımı, işçi sınıfının dinin gereklerine riayetten ne kadar uzaklaştığını göstererek müminleri sarstı.[39] Daha fazla kilise inşa edip bu kişileri çekmek için ciddi çabalar harcandı. Almanya'da çağdaş Pietist Lütherciler de benzeri bir programı benimsediler.

Bu, toplumsal kontrol hususunda basit bir çabadan daha fazlasıydı. Evanjelistler, dönemin sahip olduğu kilit fikirlerden biri olan lüks ve günahlarının "kefaretini ödemek" için, kendilerini Hıristiyan vatandaşlar olarak tanımlamaya kalkıştılar. Genişleyen dinin üçüncü bir hedefi, daha sonra, Avrupa ve Amerika'daki yönetici gruplarla, Hıristiyan uygulamalarından kendilerini büsbütün sıyıran ya da öz-

39. Speck, *Concise History of Britain*, s. 60-61.

gün inançlarını terk eden "orta halli insanlar" idi. Cizvitler gibi büyük Katolik tarikatlarının yeniden kurulması ve Mariah tarikatı gibi yenilerinin oluşturulmasıyla, Roma Kilisesi de iç yenilenmenin üzerinde durarak aynı şeyi yaptı. Ülke insanlarını kendi hafiften sıra dışı aziz kültlerinden arındırmak için, kararlı girişimlerde bulunuldu. İrlanda ve birleşmiş Almanya gibi Protestan siyasi hakimiyet alanlarında reform hareketleri çoğu zaman "sapkınlar" tarafından verilen saldırgan vaazlara yönelik karşı darbelerdi. İspanya, İtalya ve Latin Amerika'da Katolik Kilisesi devrim döneminde bir darbe almıştı. Liberaller ile sosyalistlerin 19. yüzyıl zarfındaki saldırıları, kiliseyi, İspanya'da üst ve orta-sınıfların yeniden Katolikleştirilmesine ve yoksulların kiliseye geri getirilmesine neden olan saldırgan ve kararlı çabalara zorladı.[40]

Avro-Amerikan dünyada, yaygınlaşan dini cemaatlerden yakın ilgi gören önemli bir bağımlı grup da, köleler idi. Karayipler ve Amerika'daki köle sahiplerinin 18. yüzyılda kendi kölelerini dönüştürme girişimleri son derece kuşkuluydu. Bu tavır, sonraki yüzyılda artık saygı görmez oldu ve plantasyonlar genelinde enerjik Hıristiyan kabulleniş ve protesto mezhepleri yayıldı. Buradaki en büyük değişim Birleşik Devletler'de kaydedildi. İç Savaş öncesinde, özgür olsun ya da olmasın, Afro Amerikalı nüfus, güneyli ve batılı eyaletlerdeki beyazlara ait kiliselerin çoğunda bir tür üye statüsüne sahipti. Kırsalda ise kendi Babil sürgünündeki gizli bir siyah kilisesi, cemaat duygusuna ve değişim arzusuna önayak olmaktaydı.[41] Din öte taraftan savaşın başlangıç safhasında kölelik karşıtlarına yarayan güçlü temalar sağlarken, Güney eyaletlerindeki beyaz kiliselerinin çoğu köleliğin *İncil* vasıtasıyla meşrulaştırılabileceği doktrinine sarılıyorlardı.

Güney'in yenilgisinin ve köle özgürleştirilmesinin sonucu, Afro-Amerikalılara arasında örgütlü dindeki muazzam artış oldu. Siyahlar kasabalarda kendi kiliselerinin kontrolünü ele geçirdiler. Kırsalda ise kendi vaizlerini ve kilise disiplinlerini yaratan gizli köle kiliseleri günışığına çıktı. Kilise, Amerika'da "tümüyle siyahlar tarafından kontrol edilen ilk sosyal kurum" haline geldi.[42] Ön plandaki Baptistlerle bu yeni siyah kiliseleri, 1860'larda okuryazarlığı olmayan güneyli siyah erişkinlerin %90'ı arasında eğitim kurumlarının ve okuryazarlığın teşvikinde bilhassa önemlidir. Eski köleler, Tanrı Kelamı'nı kendileri için okumaya hasret idi. Merkezi olmayan cemaat kontrolündeki kiliseler, Amerikan cumhuriyetinin batıya doğru yayılmasında her zaman kri-

40. Carr, *Spain*, s. 465-467.
41. Eugene Genovese, *Roll, Jordan Roll: The World the Slaves Made*, New York, 1974.
42. Foner ve Mahoney, *America's Reconstruction*, s. 92.

tik kurumlar olagelmişlerdi. Dünyanın diğer kısımlarında olduğu gibi, 19. yüzyılın sonu, örgütlü dinin sosyal olarak derinleşmesine ve pekiştirilmesine tanıklık etti. Ne var ki, Amerikalı Güney söz konusu olduğunda bu derinleşme, ırksal ayırımı kurumsallaştırma eğilimindeydi. Çoğu siyah, eskiden ikinci sınıf iştirakçileri oldukları ve sürekli olarak köleliğin "meşruiyet"ini hatırlatan beyaz kiliselerinden çekildi.

Avrupalı güçler dünyanın her yerine yayıldıkça, denizötesinde ve Hıristiyan olmayan insanlar arasındaki geniş çaplı misyonerlik faaliyetleri içerideki bu pekiştirme örüntülerine eşlik etti. 19. yüzyılda dünya dinlerindeki muazzam yayılışın göze çarpan örnekleri Afrika'da bulunabilir. Ancak ironiktir ki, Hıristiyan görevlileri ve misyonerlerin hüsranına karşı, kazanan büyük ölçüde İslam oldu.[43] Resmi İslam inancı ve uygulamasının Sahra altı Afrika'sına, bilhassa şimdiki Nijerya'ya yayılışı, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında meydana geldi.[44] Burada kritik olan, 13. ve 14. yüzyıllarda Orta ve Güney Asya'da olduğu gibi, mistik Sufi tarikatlarla özellikle Orta ve Kuzey Afrika'daki Kadiriyye ve pürist Sanussiya mezhepleri idi. İslam'ın gizemli bilgisinin, öğrenci-öğretmen ailelerle nesilden nesle geçtiği ve büyük öğreticilerin türbelerinin karizmasında içkin kılındığı fikri, Kuzey Afrikalı büyük aşiret şefleri için çekici olduğunu kanıtladı. Belirmeye başlayan hanedanlar, Arabistan'ın kutsal mekânlarında ibadet etmiş ve bir Sufi tarikatına önayak olmuş eğitimli kişilerle yakın himaye ilişkileri geliştirdiler. Kimi zaman da asker aileleriyle eğitimliler arasında evlilik ilişkileri gelişti. Böylelikle, Sufi mürşit ile savaşçı kralın otoriteleri Kuzey Afrika devlet sistemlerinin gelişiminde birbirlerini takviye etti. Krallık yanlıları Sufi tarikatları başlatırken, krallar da kendi topraklarında İslami normları yaydılar. Bu itimat cemaatlerinin oluşumundan ve siyasi güvenliğin artmasından tüccarlar da istifade etti. İslami konsolidasyon hareketleri, sonuç olarak Güney Sudan'da ve Orta ve Doğu Afrika'nın Arap etkisindeki ticaret yolları boyunca yayıldı. İslam cemaati yeni ticari kredi ağları ve yenilerde yerleşmiş kasabalıların töreleri için yararlıydı. İslam ayrıca hâlâ rastgele gizli şiddet ve fiziksel talanla rahatsız edilen bir dünyada manevi ve ahlaki güvencenin avantajlarını sağlıyordu.

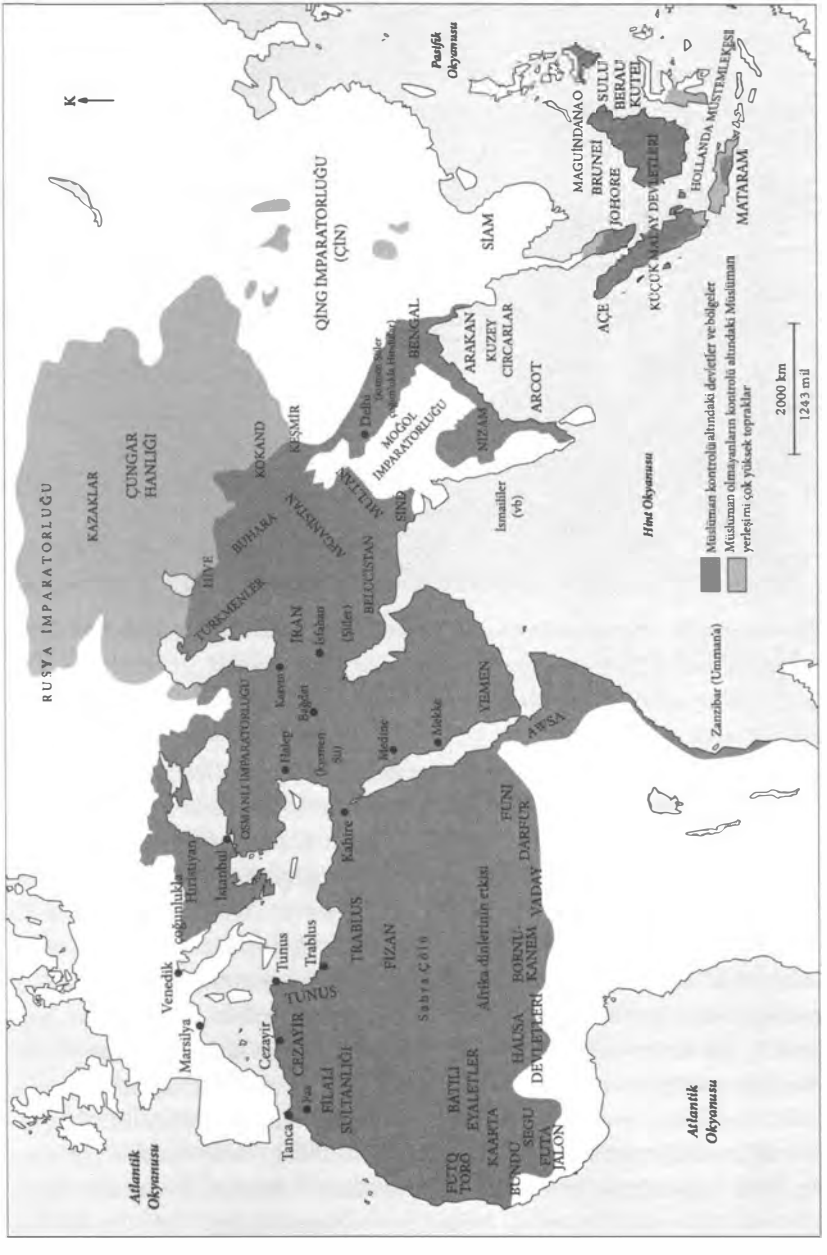
Şimdiki Kuzey Nijerya'da Sokoto Hilafeti'nin, yani İslam devletinin kurulmasına yol açan 1800-1820'nin Fulani Cihatı ya da "din değiştirme savaşı", bu İslami konsolidasyon ve yayılma hareketlerinin en

---

43. Genel bir gözden geçirme için bkz. P. M. Holt (Der.), *The Cambridge History of Islam*, cilt 2, Cambridge, 1970.
44. Hiskett, *Development of Islam*.

dramatik olanıydı.[45] Bu bölgede uzun zamandan beri, kasabalılarla, Hausa etnik grubundan çiftçiler ile servetleri yetiştiricilere sattıkları sığır sürülerinde yatan çobanlar arasında hassas bir denge vardı. Fulaniler savaşçı olmalarının yanı sıra sığır besicileriydi ve kimi zaman yerel yöneticiler haline gelen yerleşik insanlara koruma "sunuyorlardı". 1800 civarlarında, tedirgin Fulani liderleri, Mekke'ye hac ziyareti yapmış olan Dan Fodio adında bir öğreticiden İslam'ın mesajını aldılar. İslami mesajın yayılması, 18. ve erken 19. yüzyıllarda tüm Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da yükselen daha geniş bir canlanma hareketini yansıtmaktaydı. Bu, Afrika'nın uzak kesimlerinden genç adanıları Rabat, Kahire ve Mekke'ye getirdi ve İslam'ın daha Ortodoks biçimlerini öğretmeleri için de doğdukları yerlere geri gönderdi. Ancak Hilafet'in tesisi daha genel bir siyasi ve sosyal değişiklikle güçlendirildi. 1800'den sonra, hevesli Fulani liderleri Hausa ileri gelenlerini süratle yerlerinden edip kasabalılar ile bölge çiftçileri arasında yerel bir aristokrasi olarak yerleştiler. Yeni gelen Fulani soyları, nispeten güçlü bir merkezi devlet oluşturdular. Bu devlet İslami formların muhafızı haline geldi ve göreneklerle veraset kalıplarını düzenleyen yerel Müslüman adli görevlileri belirledi. Sokoto yöneticileri böylelikle, kralların iradesiyle değil yazılı hukukla yönetilen, Sahra altı devletlerden birini kurdular.[46]

45. A.g.e., s. 158-168 ve Mervyn Hiskett, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman Dan Fodio*, New York, 1976.
46. Iliffe, *Africans*, s. 200-201.

Harita 9.1 – İslam dünyası.
Kaynak: Amira K. Bennison, A. G. Hopkins (Der.), *Globalization in World History* içinde, New York, 2002, s. 82-83.

İllüstrasyon 9.4 – Ramazan bayramının sonunda bir Maulvi vaazı, Cezayir, 1905. C. J. P. Cave'in fotoğrafı.

19. yüzyıl Afrika'sında Hıristiyanlığın yayılışı görkemli oldu. Burada Hıristiyan misyoner faaliyeti ve Afrikalı krallarla asillerinin din değiştirmesi çok uzun bir geçmişe sahipti. Kıpti Hıristiyanlar, birinci binyılın ilk asırlarında Etiyopya'nın dini değişimine yardımcı oldular. 16. yüzyılın ortalarında Portekizli misyonerler, Avrupa dünyasıyla ticaretin ve bunun sonucu olarak da kültürel bağlantıların avantajlar vaat ettiği batı sahilleri boyundaki Afrikalı saray mensuplarını Hıristiyanlığa döndürmekte, bazı başarılar kaydettiler. Sonraki yüzyılın başlarında bu saray merkezlerinin gerilemesi Afrika kültlerine yaygın bir dönüşle sonuçlandı ancak Hıristiyanlık sahillerdeki imalathaneler ile köle limanları çevresinde varlığını yüzeysel olarak sürdürdü. Dünyanın diğer bölümlerinde olduğu gibi, Afrika'daki misyonerlik çabaları da 1800 sonrasında hemen tekrar canlandı.[47] Bunun büyük bir kısmı Liberya'daki eski Amerikalı kölelerin ve Sierra Leone'deki İngiliz kölelerin kolonilerine dayanmaktaydı. Batı kıyılarında ise, "yalınayak" Roma Katolik Fransisken rahipleri çoğunlukla bu alanda ilktiler. Bu

47. A.g.e., s. 177-179.

meyanda Hıristiyanlık, 1640'lardan beri Cape'ta oturan Boer çiftçiler vasıtasıyla Afrika'nın güneyinde çoktan yerleşmişti. Onların Afrika'dan veya Malay dünyadan özgür kölelerinin bazıları Hıristiyanlığa dönenler için bir başlangıç rezervi sağlamıştı. Ne zaman ki 1806'dan sonra İngilizler Cape'ı kalıcı olarak işgal etti, Afrikalılar arasında din değiştirme temposu da o zaman hızlandı. Hollanda ve İngiliz misyoner toplulukları yarışırcasına yerli Khoisan, Xhosa, sonunda da Zulu halklarını dönüştürmeye başladı; daha doğrusu bu yerli halklar kendilerini bir ya da daha fazla misyon üssüne bağlamanın kazancını ve değerini görmeye başladılar. Afrikalı Hıristiyanlar ve karma ırktan insanlar, diğer Afrika halkları için misyonerler haline geldi.

Hıristiyanlığın zaten misyon üsleri ile yerli dönmeler etrafında inşa edildiği Batı Afrika ve Cape sahilleri dışında, 19. yüzyılın ilk yarısındaki din değiştirmeler eski ikircikli ve değişken örüntülerini izledi. Burada savaşçı liderlerin ve kabile yaşlılarının "din değiştirmesi" ya da hiç değilse rızası, genel olarak ilk aşama idi. Bu kişiler çoğu zaman, kendilerinin ilahi güce ve meşruiyete ulaşımlarını kuvvetlendirmek için misyonerleri getiriyorlardı. Kimi zaman bir klan ya da grup, diğer gruplara karşı siyasi bir meydan okuma eylemi olarak Hıristiyanlığa "dönmekteydi." Başka yerlerde, henüz genç Avrupalı kasabaların saçaklarında, din değiştirme, kimi zaman eskiden göçebe yahut "yağmacı" olan grupların yerleştirilmesi ve pazarın gelişmesiyle birlikte ilerledi. Bu uzaktan uzağa, İslam'a dönüş biçimini hatırlatmaktaydı. Bu tür dinsel uygulamalardaki değişiklikler, misyonerlerin bakış açısıyla genelde çok yetersiz olup din değiştirmeyi kutsal kitap yönünden neredeyse hiç temsil etmiyordu. Yerli halklar Hıristiyan Tanrı'nın üstünlüğünü yüce bir ilah olarak kabul etmiş olabilirler ancak kendi gizemli ve sağaltıcı kültlerine devam ettiler. Genişleyen diğer "emperyal dinler"in saçaklarında bulunanlar gibi, karma yahut senkretik kültler çok yaygındı. Hıristiyan Tanrı'ya yalvaran ancak atalarının ruhlarına da ibadet eden ve gizli güçleri çağıran vaizler baş göstermişti. Hıristiyanlık ile misyonların "putperestlik" dediği şey arasındaki sınırlar pek geçirgendi.

Ne var ki, yaklaşık 1860 sonrasında Hıristiyanlığın yayılma hızı dikkate değer ölçüde arttı; bu süreçte din değiştirmenin kendisi de biçim değiştirmiş gibi görünüyor.[48] Bu kısmen Avrupa ve Amerika'daki gelişmelerin sonucuydu. Milliyetçiliğin yükselişi ve de bilime ve imalata

48. Andrew Porter, "Religion, missionary enthusiasm and empire", Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 235-239.

dayalı ekonominin küresel olarak yayılmasıyla birlikte ilerledi. Tropik hastalıklara karşı geliştirilen ilaçlar Avrupalılar ile Amerikalıların Afrika'da daha uzun zaman geçirmelerini mümkün kıldı. Madencilik, palmiye yağı ve kahve şirketleri, Afrika'yı ciddi biçimde sömürmeye başlayınca, misyonerler de onların ardından gitti. Misyonerler kimi zaman acımasız müteşebbisleri kızdırdılar ancak diğerleri uysal bir Hıristiyan iş gücüne sahip olmanın erdemini gördüler. Tüm Hıristiyan mezheplerinden gayretli ve adanmış evanjelistler, iletişim geliştikçe ve büyük güçler kıtanın geniş sektörlerini işgale başladıkça, Afrika'ya akın ettiler. 1900'e gelindiğinde Afrika'da 100.000 kadar Avrupalı misyoner olduğu tahmin edilmektedir. Sembolik olarak misyonerlerin gücünü ele geçiren şefler, bu değişimde hâlâ büyük rol oynamaktaydı. Mesela, Barotselerin şefi Lewanika, kendi kraliyet kudretini ve hayırseverliğini sergilemek için bir misyonerler grubunu korumaktaydı.[49] Tüm niyet ve amaçları için bu kişileri güç aracı olarak kullanıyor, halkı üzerindeki etkilerini de dikkatle kontrol ediyordu. Bununla birlikte, misyon üslerinin okulları, Avrupa dillerinde eğitilmiş gitgide daha çok sayıda genç insan yetiştirmeye başlayınca, süreç kendi kendini güçlendirir hale geldi. Hıristiyan eğitimi okuryazarlığı getirdi; okuryazarlık da buna mukabil gücü ve ekonomik statüyü kazandırdı. Hıristiyanlık, sosyal hareketlilik için bir yol haline gelmeye başladı; öyle ki, kabile reisliği sınırları dışındaki genç insanlar kendi cemaatlerindeki güç odakları haline geldiler. Bu, misyonerlerin yönetmeyi zor bulduğu bir süreç idi. Kendi vaizleriyle bağımsız Afrika kiliseleri, I. Dünya Savaşı öncesinde dahi ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu evrede, konuşma da biçim değiştirmeye başladı. Yerleşik Hıristiyan eğitim sistemleri, eski kültlerin ya da senkretizm biçimlerinin devamlılığına pek az yer bırakmaktaydı. Yenilerde eğitilen genç insanlar, atalarının "hatalar"ını geride bırakmak için kararlılıkla arayarak yeni dinlerinin sınırlarını kontrol altında tutuyorlardı.

Benzeri değişimler dünyanın diğer bölgelerinde de meydana geldi. Pasifik'te, Maori, Polinezya ve Melanezya nüfusları paralel bir yerleşim döngüsü geçirdiler; artan ölçüde, okuryazarlığın gücü ve değerinin farkına varmak ve resmi Hıristiyanlığa dönüş. Afrika'da olduğu gibi yeni inanç, başlangıçta sosyal düzeni sarsmaktan ziyade, çoğu zaman onay gördü. Mesela, Fiji ve Tonga'daki şefler, Hıristiyan misyonlarını davet ederek ve din değiştirmeyi teşvik ederek, kendi siyasi statülerini ve hakim İngiliz gücüyle bağlantılarını teyit ettiler.[50] Yine de Pasifik'te

---

49. Gwyn Prins, *The Hidden Hippopotamus: Reappraisal in African Histoiy: The Early Colonial Experience in Western Zambia*, Cambridge, 1980.
50. Samson, *Imperial Benevolence*, s. 65-68.

ve Yeni Zelanda'da din değiştirmenin hızı, salt siyasi amaçların yanı sıra, insanları Hıristiyanlığa çekmek için çok daha geniş bir yelpazedeki kuvvetlerin iş başında olduğunu akla getiriyor: tütün gibi ticari ürünler dahil yeniye duyulan hayranlık, seyahat etme hevesi, okuma arzusu ve hakiki bir manevi ilgi. Maori şefi Temorenga, Kilise Misyoner Topluluğu'nun Aziz Pederi William Yate'e şöyle yazıyor:

> Hatırlayınız: Ben, evinizin kapısı önündeki verandanızda oturduğunuz ve size yerlilerin durumu hakkında her şeyi anlatan Temorenga'yım. Kim olduğumu ve size ne söylediğimi unutmayınız. Bir, iki, üç ve belki de daha fazla Misyoner'i Güneyli Kabilelere gitmeleri için getiriniz ki, burada bizim aramızda ve orada onların arasında daha fazla kavga olmayabilsin. [...] Kurulunuza sizin için kümes hayvanları taşıyan savaşçıların, pipom boş olduğu için, dönüşte bana bir tütün yaprağı getirmelerine izin veriniz. Huzur içinde gidiniz, Bay Yate; Manawenua'da, oturduğunuz ikametgâhtaki Temorenga böyle diyor.[51]

Paralel bir örüntü de Avrupalıların yerleşim sınırları genişledikçe Kuzey ve Güney Amerika'da meydana geldi. Birleşik Devletler'de Hıristiyanlık, 1850 sonrasında İlk Uluslar tahsis edilmiş yaşam alanlarına hapsedildiğinde hayatta kalan kabile kültleri üzerinde kesin bir zafere ulaştı. Orta ve Güney Amerika'da yerel fundalıkların ve ormanların çiftçiler ve keresteciler tarafından istilası, Hıristiyanlığın sınırlarını, bilhassa Orta Amerika hinterlandında ve Brezilya nehir sistemleri boyunca kurulmuş Kızılderili cemaatlerine dek genişletti.

Bu durumların tamamında sömürgeci güçler Hıristiyanlığın yayılışından orta vadede bolca kazanç elde etti. Bu durum sömürgecilere, bazı önyargılarını paylaştıkları aracılar sağlayıp ulaşılabilir ve disiplinli bir iş gücü oluşturmaya yardım etti. Uzun vadede ise, Hıristiyanlaşmış nüfuslar yahut bu misyona sahip yabancıların baskısını hisseden nüfuslar, bazı Hıristiyan inançlarını sömürgeci güçler aleyhine dönüştürmeye başladılar. Yahudi-Hıristiyan "seçilmiş halk" teması, Pasifik'teki yerli hakları eylemcilerinin ilk kuşağı tarafından, 1880'lerle 1890'larda önce İngilizler sonra da Hintlilerce Maori ve Fijian topraklarına el konulmasına son verilmesi gerektiğini savunmak için kullanıldı. Aynı tema, Birleşik Devletler'in güneyinde, İç Savaş zarfında vaat edilen vatandaşlık statüsünü elde etme mücadelesi verdiklerinde, Afro-Amerikan kiliseleri güçlendirmek için de kullanıldı. Bütün insanların Tanrı indinde eşit olduğu hususundaki bazı yorumlar, yüzyılın

---

51. William Yate, *An Account of New Zealand and of the Church Missionary Society's Mission in the Northern Island*, 1835; yeniden basım, Shannon, 1970, s. 262. Dr. Jane Samson'a bu referans için teşekkür ediyorum.

sonuna doğru güçlü bir ideoloji haline gelen ayrımcılığın ve ırksal seçkinliğin aleyhine yazan yerel entelektüellerin eline iyi bir koz verdi. Bu tepki sadece sömürgeleşmiş bir dünyanın özelliği değildi. Hıristiyan temalar her yerde radikaller tarafından hizmete koşuldu; dünya dinlerinin tam olarak yayılması da dindar köylü-çiftçiler ve işçi sınıfı militanlarına ortak davalar bulma konusunda yeni siyasi liderlere yardım etti. Komünizm dahi, bir Hıristiyan etiğinden türetilen temaları devraldı ve kullandı. Paris Komünü zamanında bir Fransız tarafından bestelenen büyük Komünist ilahi Enternasyonal, yeryüzündeki bir kurtuluştan ve İsa'dan değil, işçinin bizzat kendisi olan bir kurtarıcıdan bahsetmekteydi.

Bununla birlikte Hıristiyan evanjelikleşmesinin hızı, 1800'den sonra orada yükselen Avrupa gücüne rağmen, İslam dünyasına ve büyük Asya toplumlarına uygun düşmedi. Esas itibariyle "din değiştirme" açısından düşünürsek, ne Katolik ne de Protestan misyonlarının, Hint, Çin ve Japon toplumlarında fazla etkisi olmadı. Bunun nedeni büyük oranda bu ülkelerdeki din hiyerarşilerinin güçlü ve okuryazar olmaları, basılı medyayı ve kendi dinlerine çevirtme hareketlerini kullanarak derhal karşı koymaya ve Hıristiyanlık aleyhine "yazmaya" başlamalarıdır. Buna rağmen, kısmen de Hıristiyanlığın yüksek bir statü sunmamasıdır. Hıristiyanlar Doğu dünyasında uzun zamandan beri köleler, ele geçirilen serfler, hor görülen işadamları yahut zamparalarla alkoliklerin melez sürüleri olarak algılanagelmişti. Din değiştirme, müsamahakâr ya da aşırı derecede yararlı Hıristiyan eğitim kurumlarında, din değiştirmeksizin, eğitim yoluyla elde edilemeyen özel bir eğitsel yahut ekonomik avantaj sunuyor değildi.

Bununla birlikte, muhtemelen en önemli husus, Asya dinlerinin Hıristiyan misyonerlerin vaaz metotlarını ve evanjelizasyonu süratle kapmaları idi. Gerçekten de bir bakıma ilk defa olarak kendi propagandalarını yapan dinler haline geldiler. Hindu Ortodokslar 1900'e gelindiğinde, yakın zamanlarda Müslüman yahut Hıristiyan olmuş düşük kasttan kişileri ve "kabile" gruplarını Hinduizm'e "tekrar döndürmek" için çalışan arındırma dernekleri (*shuddhi sabhas*) kurmaya başlamışlardı. Elbette, Hinduizm'de din değiştirme fikri yahut birleşik Hinduizm fikrinin kendisi dahi, köken itibariyle oldukça yeniydi. Bu, kabileler yahut düşük kasttan kişiler arasında dolaşan Hindu rahiplerin, sofuların ve kutsal metin okurlarının, onları daha Ortodoks yöntemlere ve ibadet biçimlerine bağlayan daha yavaş ve eski bir ritüel konsolidasyonu ile birlikte gitti. Hinduizm'in bilinçli bir modern formu olan Aryan Topluluğu, yani Arya Samaj olgusunda "evanjelik"

faaliyet, diğer dünya dinlerinin aleyhinde bulunmaya ve yurt dışında Fiji, Mauritius ve Karayipler gibi yerlerdeki Hintli cemaatlere misyonlar göndermeye kadar genişledi. Topluluğun vaizleri ve çığırtkanları, Hıristiyan vaazının saldırgan formlarını bilinçli olarak taklit ettiler; Hıristiyan kutsal metinlerinin tutarsızlıklarını ve kesin olmayan mantığını da alaya aldılar. 19. yüzyılın sonuna doğru, Çin sahilleriyle Güneydoğu Asya'daki öğrenciler de aynını yaptı ve doğrudan YMCA'yı [Young Mens Christian Association] model alan Genç Adamlar Budist Birliği gibi önceden sözü edilen organizasyonlar kurarak Çin milliyetçiliğinin kökeninde kayda değer rol oynamaya başladılar. Tüm bu revivalist hareketlerde gazetelerle basılı kitapçıklar, müminlerin bütünlüğünün teyidinde önemli rol oynadı.

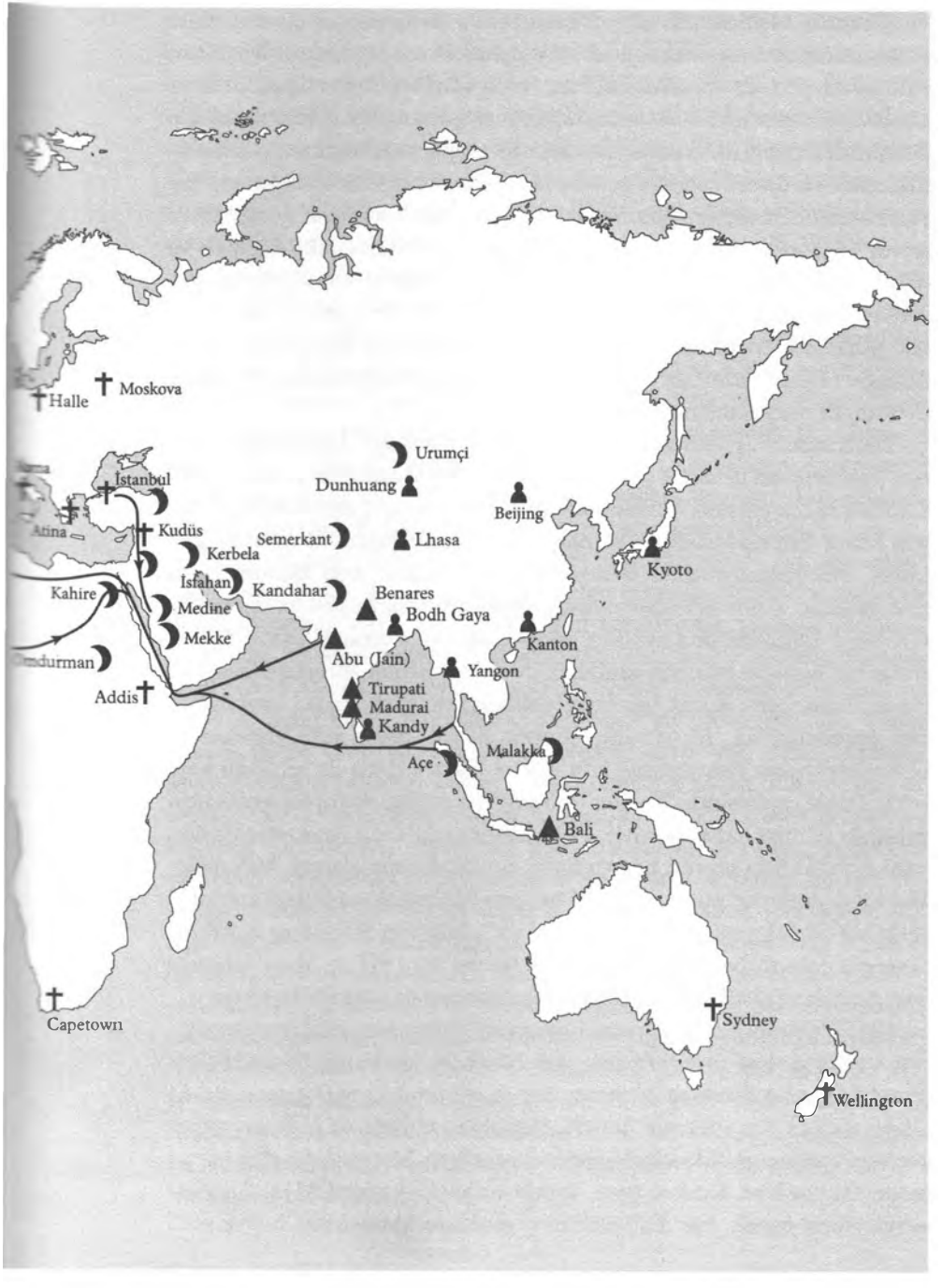
Kendilerini düzelten ve sağlamlaştıran bu din imparatorlukları, dönemin bunca tarihinin üzerinde yoğunlaştığı ulusal devletlerle pek çok ortak noktaya sahipti. Onlar da daha birleşik, merkezi otoriteler aradılar. Daha geniş bürokrasiler meydana getirdiler. Aynen ulusal devletlerin bir veya daha fazla siyasi oluşuma sadakat gösteren vatandaşlarla tedirgin olması gibi, farklı dinlerden yararlanan senkretik kültleri engellemeye çalıştılar. Ulusdevletler gibi onlar da teknolojideki muazzam ilerlemelerden, iletişim yoğunluğundan ve insan ırkının kendi doğal çevresî üzerindeki denetiminden yararlandılar. Şimdi dönemin üç tipik özelliğini daha ayrıntılı olarak dikkate alacağız: dini yolculuğun, yani hac yolculuğunun yayılması; basılı medyanın kullanımı; dini binalardaki dünya çapında artış. Tüm bu gelişmelerde, tekdüzelik süreçleri dünya ölçeğinde işliyordu.

HAC YOLCULUĞU VE KÜRESELLEŞME

İnsanlar daima dini göçebeler olagelmiştir. Tüm büyük dinlerde dinsel deneyim arayışındaki gezginlerin her zaman bir yeri olmuştur. Kudüs'e, Mekke'ye, Lord Şiva'nın Benares'ine veya Buda'nın yaşamıyla bağdaştırılan yerlere hac ziyareti yapmak, Hıristiyanlık Çağının ilk binyılı biterken iyice yerleşmişti. Silahlı hac, haçlı seferi yahut "ikinci derecede" cihat da Hıristiyanlık Dönemi'nin başlarında ortaya çıktı. Ancak 19. yüzyılın başına kadar, herhangi türde bir hac tehlikeli ve maliyetliydi. Ailelerinden ve tarımsal döngülerden zaten ayrılmış olan dindarlarla dini mezhep mensupları hacca gitmekteydi. Topraklarını ve işlerini kâhyalarının eline bırakmaya gücü yeten zenginler de hacca gidiyordu. Çok sayıda sıradan insan da elbette kutsal mekânlara gidiyordu ancak bu genellikle alışılmışın dışında coşku dönemlerini veya karizmatik liderlerin etkisini yansıtmaktaydı.

Harita 9.2 – 19. yüzyıldaki başlıca dini merkezler.

Halle
Moskova
İstanbul
Atina
Kudüs
Kerbela
Kahire
İsfahan
Kandahar
Medine
Mekke
Addis
Urumçi
Dunhuang
Semerkant
Lhasa
Benares
Bodh Gaya
Abu (Jain)
Tirupati
Madurai
Kandy
Yangon
Beijing
Kyoto
Kanton
Malakka
Açe
Bali
Capetown
Sydney
Wellington

Bununla birlikte, 19. yüzyıl başlarında, iletişimdeki, ibadet organizasyonundaki ve ideolojideki değişimlerin kombinasyonu, dünyanın her yerinde kasaba halkları hatta güçlü çiftçiler için, orta ve uzun mesafelerdeki hac yolculuğunu uygulanabilir kıldı. Özellikle iletişimdeki değişikliklerin, devletlerle imparatorlukların yükümlülüklerine yardımcı olduğu genel olarak varsayılır. Buna rağmen, büyük ruhani cemaatlerin de dinsel inanç ve uygulamaların normatif ve resmi versiyonlarını sıradan insanların duyarlılığına şekil vermek ve uyum sağlamak için kolaylaştıran bu değişimlerin avantajlarını güvenceye aldıklarını hatırlamak da önemlidir. Öğreticiler ve metinler hac güzergâhları boyunca öteye beriye geçti. Ortak ibadet deneyimi, insanları kendi yöntem ve inançlarını standartlaştırma ve karşılıklı uyumlu kılma konusunda teşvik etti.

Değişiklikler İslam'ın nüfuz alanında özellikle belirgindi. Hazreti Muhammed'in vahiy yeri olan Mekke ve Medine'ye ve ölüm yeri Kudüs'e hacca gitmek, Müslümanlara her zaman için emredilmişti. Büyük İslam İmparatorlukları zamanında binlerce insan, Hindistan'daki Surat, Mezopotamya'daki Bender Abbas, Sumatra'daki Bender Aceh gibi bağlantı noktalarından yahut kutsal mekânların yolları üzerindeki Güney Filipinler'den geçtiler. Moğol, Safavi, Osmanlı yahut Cavalı sultanlar, hac için hazırlık yapmaya devletin birincil görevlerinden biri olarak bakarlardı. Ancak hacılar genellikle zengin tüccarlar, soylular ve dini öğreticiler idi. 18. yüzyılın sonuna doğru, deniz yolu yağmacılar nedeniyle daima risk taşıdığı için, hacca gitmek daha da tehlikeli hale geldi. Deniz cephesinde "korsan" tehdidi ve gezginci Avrupa gemilerinin yarattığı tehlike daha da arttı. 1730 sonrasında Orta Arabistan'da Vahabi aşiretlerinin isyanı, hac trafiğini büyük ölçüde aksattı. Vahabiler, Mekke'yi aldılar ve putperestlik olduğunu düşündükleri kutsal kabirleri yerle bir ederek yağmaladılar. Aynı akıbet, İslam'ın Şia kolunun Mezopotamya'daki türbelerini de yakaladı. Ne var ki, 1811'de Mısır hükümdarı Arabistan'ı istila etti ve Osmanlı hakimiyetini yeniden kurdu.[52]

1815'e gelindiğinde, Avrupa imparatorlukları serbest liman krallarını ve korsanları muntazaman yok ederken, canlanan Osmanlı İmparatorluğu ile Kavalalı Mehmet Ali de Vahabileri acımasızca baskı altına aldılar. Karayoluyla hac da Napolyon istilası ve iç savaş geçer geçmez barışın yeniden tesisinden elde edilen kâr paylarından karşılandı. Osmanlılar, Kudüs, Şam, Cidde ve başka yerlerdeki eyalet valileriyle yerel eşrafı, hac kafilelerini örgütleme konusunda teşvik etti.

52. Cleveland, *History of the Modern Middle East*, s. 72.

Bu durum, geniş çaplı hac trafiğini tekrar güvenceye kavuşturdu. Yeni demiryolları, buharlı gemiler ve elektrikli telgraf bunu daha da uygulanabilir kıldı. 1840'larla 1850'lere gelindiğinde, İngiliz ve Hollanda buharlı gemileri, Doğu Hint Adaları, Hindistan, Seylan ve kutsal İslam topraklarının limanları arasında, çok sayıda sıradan hacıyı Mekke ve Medine'ye getiriyordu. Oran ve Cezayir merkezli Fransız hatları, hacıları yeni fethedilen Kuzey ve Doğu Afrika'dan Cidde yoluyla Mısır'a getirdi. Ulaşım maliyetinin ve yolun uzunluğunun büyük ölçüde azaltılmış olması, orta-sınıftan insanların ilk defa hac yapabilecekleri anlamına geliyordu. Hac organize etmenin ve hacca meyletmenin yeni bir yolu geliştirildi. Osmanlı otoriteleri ve yerli Arap hanedanları, 19. yüzyıl ilerledikçe Hac yolculuğunun garantörleri olarak rollerini artan bir ciddiyetle üstlendiler. Tanınmış Hollandalı şark bilimci Snouck Hurgronje, 1880'lerde Endonezya'dan bir hac yolculuğu çalışması yaptı. Hurgronje, 19. yüzyıl sonunda aracıların, vaizlerin, doktorların ve hac danışmanlarının Endonezya'dan yapılan hac yolculuğunda büyük bir artışı teşvik eden dikkatli organizasyonunu gözledi.[53]

İdeolojik değişiklikler, bu süreçleri hem doğruladı hem de onlardan kaynaklandı. Bu engebeli bir süreç olmakla birlikte kutsal metinler açısından daha Ortodoks İslam formlarının yavaşça yayılması, Mekke ve Medine'ye hacca gitmenin cazibesini arttırdı. Mesela, 1820 ve 1830'larda Kuzey Nijerya'da Sokoto halifeliğini yerleştiren cihat da daha fazla "Nijeryalı"yı yaşamları süresince bir kere hacca gitmek dahil, İslam'ın emirlerine uymaya teşvik etti. Buna mukabil, Muhammed'in yaşadığı yerleri kendi gözleriyle gören binlerce kişi de kendi uzak cemaatlerine şükran duygusuyla döndü. Hacca gitmek bu kişilerin toplumdaki statülerini yükseltti. Saygı gördüler, kendilerine "Hacı" diye hitap edildi, evlerini metinlerle ve bazen da hac haritalarıyla süslediler. Bu da diğer kişileri bu seyahat için teşvik etti. Hac yolculuğunun yayılması, bu dönemde birçok toplumda İslam'ın bir özelliği olan mükemmel yaşamın bir örneği olarak Muhammed'in şahsına daha fazla önem verilmesini sağladı. Muhammed'in yaşamına dair dini öğütler gibi Mekke ve Medine'de yaygın uygulama ve fikirler, Afrika, Hindistan, Endonezya ve Güneybatı Çin'e götürüldü. 19. yüzyıl İslam'ının tanınmış hocaları gittikçe daha da genişleyen bir İslam dünyası yelpazesinde tanınır oldular. Daha birleşik bir İslam vizyonu, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sözde Panislamcı siyasi hareketler için bir altyapı oluşturdu.[54]

---

53. C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, Çev. A. O'Sullivan, Leiden, 1906.
54. Obert Voll, *Islam: Continuity and Change in the Modern World*, Boulder, Colo., 1982.

19. yüzyıl hac yolculuklarındaki artışın bir yönü de, belirli hac merkezlerinin önemini daha da ileri taşıma usulüdür. Böylece, Hinduizm'de Hindistan'ın kuzeyindeki Varanasi, Gaya ve Allahabad şehirleri, selamet arayışında ziyaret edilecek en önde gelen merkezler olarak ortaya çıktılar; oysa ki, daha önceleri diğer bölgesel merkezler hemen hemen eşit kutsallıkta görülürdü. Bu bir dereceye kadar iletişimdeki gelişmeyi yansıtıyordu ancak bir rekabet unsuru da burada yer almaktaydı. Müslümanlar Varanasi'ye kimi zaman "Hindistan'ın Mekke'si" derlerdi ve Hindular bu fikri gitgide kabul etmiş gibiydiler. Ancak bu daha küçük merkezlerin önemsiz olduğu anlamına gelmiyordu. Aksine, normatif dinlerin yayılmasının bir özelliği de din otoritelerince yerel adanmışlık ve hac merkezlerinin ortaklaşa seçilmesi ve hatta yaratılmasıydı. 19. yüzyıl Müslüman reformcularından birkaçı, Sufi mistikler ve onların mahalli kült alanlarına açıkça düşmandı ancak büyük bölümü, bu yerel ibadet alanlarını yönetme ve disipline sokma amacıyla Sufi kardeşliği başlatmak için dindarlara ve âlimlere çağrıda bulundu.[55]

19. yüzyılda, Avrupa'da iç güvenliğin iyileşmesi ve demiryollarının artmasının sonucu olarak, Roma Katoliklerinin Roma'ya yaptıkları hac da büyük ölçüde yayıldı. Napolyon savaşları döneminde "Babil sürgünü" ile güçlendirilen, canlanmış Katolik Kilisesi, dini amaçlar yönünde seküler turist teşvik usulünü uyarlayarak kendi ibadet mesajlarını yaymak için Roma'ya hacca gitmeyi kullandı. Ancak sosyalizm ve sekülerizmin arttığı söylentileriyle yüz yüze gelince, stratejik noktalardaki yerel halk, ibadet merkezleri kurmak için bilinçli olarak girişimlerde bulundu. Bu seçilen mahallerin bazıları ortaçağdan beri ünlüydü. Padua'daki büyük St. Anthony bazilikası da bunlara dahildi. O zamanlar kadar Venedik aristokrasisinin tatil yeri olan Padua'ya, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tüm İtalya'dan, sonraları İspanya, Portekiz, Polonya ve İspanyol Amerika'dan büyük sayıda sıradan hacı, azizin sağaltıcı şefaatini aramak için gelmeye başladı.

Yüzyılın ortasından sonra papaların daha fazla kişiyi aziz ilan etmesi ve bunlardan mucizeleriyle tanınan bir kısmının bazı yerleşimlerle bağdaştırılması nedeniyle, 19. yüzyıl sonunda, daha fazla sayıda Roma Katolik hac mahalli gelişti ve hac yeri haline geldi. Bu trendi başlatan Papa IX. Pius entelektüellere güvenmezdi ve ilk yıllarını sıradan insanların yakınında geçirmişti. Meryem kültünü yüceltti, Ba-

55. Peter Hardy, *The Muslims of British India*, Cambridge, 1969; Barbara D. Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900*, Princeton, 1982.

kire Gebeliği doktrinini ilan etti ve popüler kültlere yakınlık hissetti. Ancak keramet sahipleriyle öğreticilerin aziz ilan edilmeleri ve kutsallaştırılmalarının da açık bir sosyal bağlamı vardı. III. Napolyon'un düşüşünden sonra Fransa'da ve Bismarck'ın Katolik Kilisesiyle sözde *Kulturkampf*, yani kültür savaşları zarfındaki uzun mücadelesiyle Almanya'da, seküler güçlerin yükselişiyle, Kilise baskı altına girmişti. Böyle olunca, popüler kültlerin yüceltilmesi, alttan gelen seküler akıma karşı bir saldırı yolu haline geldi. Bazı mahaller bütünüyle yeniydi ve bunların hiçbiri Fransa'nın güneyindeki Lourdes'in büyük tapınağından daha önemli değildi (bkz. illüstrasyon 9.1).[56] Bakire Meryem'in düşünü gören genç kadın Bernadette kültünün yükselişi, başlangıçta popüler bir fenomendi. Yerel halk, onun kendilerine haber verdiği selamet vaadine inanıyordu. Sonradan, "Fransızların din ve kilise nüfuzu üzerine çatışmaları zarfında, Lourdes'a hac ziyareti katolik bir siyasi gösteri haline geldi."[57] Fransa'da Kilise ile devletin 1907'de ayrılmasından sonra, Bernadette'in mucizevi beliriş günü, papa tarafından tüm Kilise için bayram günü ilan edildi.

Benzeri yerel kültler ve hac döngüleri, Roma Kilisesi'nin güçlü hasımlarla karşılaştığı diğer memleketlerde, özellikle de İrlanda'daki Knock'da ve Almanya'daki Marpingen'de, yüceltildi. Ancak siyasetin arka planı biçimlendirmediği yerlerde dahi yerel kültlerin Kilise tarafından kutsanması, popüler din hareketlerini kontrol ve biçimlendirmeye ve böylece inanç ve uygulamalarda daha fazla homojenlik oluşturmaya yardım etti. Güney Hindistan'daki Velanganni'de, Portekizce konuşan yerel Hıristiyan denizci cemaat için popüler bir hac mahalli olan Our Lady of Snows Kilisesi, daha faal bir papalık tarafından yüceltildi. Orta ve Güney Amerika'da, devrimciler de tutucular da bazıları Kolomb öncesi kült merkezlerine yakın mabetlerde saygı gösterilen Bakire Meryem'in bilhassa Amerika versiyonu çevresinde gelişen hac için, papalık takdisi ve yetkilendirmesini aradılar.

Aslında, başlıca dini geleneklerin birçoğunda, büyük ya da küçük, manevi güç mahallerine hacca gitmek, gitgide kendi başına bir ibadet şekli olarak kabul edilir hale geldi. Dahası, ruhsal yolculuk, özveri ve yaşanan mutluluk, kadın veya erkek, hacı olan kişilere, diğerleriyle paylaşabileceği özel bir bireyliksellik biçimi kazandırdı. Bu bir kendini ifade biçimi haline geldi ve seyahatlerin birçok dilde yazılı anlatımlarına sebebiyet verdi.

---

56. Ruth Harris, *Lourdes: Body and Spirit in a Secular Age*, Londra, 1999.
57. Chadwick, *History of the Popes*, s. 565.

MATBAA VE DİN PROPAGANDASI

Antropoloji tarihçisi Benedict Anderson, hızla gelişen baskı tekniklerinin ve kitaplarla gazetelerdeki artışın yeni, hayali ulusal cemaatler yarattığı görüşünü popülerleştirdi. Bununla birlikte ulus için gerçek olan, eşit şekilde, artık kabul noktasına ulaşan daha tekdüze örüntüler halinde, din için de gerçekti. Dünyanın birçok bölgesinde, bilhassa Ortadoğu'da, Asya'nın güneyinde ve Afrika'da, matbaacılık 19. yüzyılın başlamasından önce az bir gelişme göstermişti. Doğu Asya'da uzun zamandan beri eski el baskısı teknikleri mevcut olup dini ve etik literatürü yaymak için kullanılmıştı. Ancak Batılı kaynaklardan taşınabilir tiplerin gelişi yine de literatürün kolay üretimi ve ucuz dağıtımı için yepyeni olanaklar yarattı. 19. yüzyıl, Batı dünyasında dahi, kitapların topluca yayımlanmasını mümkün kılan baskı tekniklerindeki büyük ilerlemelere tanıklık etti. 18. yüzyılda bir elit hobisi olan gazeteler, baskı sayısını muazzam ölçüde artırdılar; öyle ki, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa ve Kuzey Amerika'da "basın baronları" tarafından kontrol edilen gazetelerin milyonu aşan tirajları vasıtasıyla, haber ajanslarınca satılan bilgiler ulaşılır hale geldi.

Dini kitaplar, risaleler ve gazeteler, bu büyüyen yayın dünyasında çok geniş bir kategori oluşturmaktaydı. Elbette *İncil*'in kendisi, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın tüm Protestan ülkelerinde tek başına en çok yayınlanan kitap idi. 19. yüzyıl başları misyonerlik ve din dergilerinin yayınında büyük dalgalanmalara şahit oldu. İngilizce konuşulan dünyada Amerikan Devrimi'nin neden olduğu gediğin 1830'a gelindiğinde büyük ölçüde kapandığını, Britanya İmparatorluğu'nun etki alanının içinde ve dışındaki bağlantılı misyonerlik faaliyetlerinin de, aralarındaki uzlaşmanın önemli bir nedeni olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır. Avrupa'nın büyük ulusal gazeteleri hatırlanırken, Anglikan *Church Times* gibi yayınların tüm gazete yayınlarının en önemlileri arasında olduğunu kabul etmek de önem arz etmektedir. Roma Katolik ayini Latince olmayı sürdürse de *Vulgate*'nin toplu yayımlanması ihtimali sınırlı da olsa, Katolik Kilisesiyle ilgili yayınlar, 1789 öncesinde bilinmeyen bir tekdüzelik ve yayılma derecesine ulaştı. 1871'de kurulan papalık gazetesi *Osservatore Romano*, Kilisenin buyurgan sesi olarak özel bir statü elde etti. Bu yayın patlaması daha küçük mezheplere de yardım etti. 1885'de *Christian Science Journal*'in ilk baskısı Boston'da ortaya çıktı. Burada, çağın iki büyük kaygısı din ile bilim, basım bağlamında bir araya geldi.

İllüstrasyon 9.5 – Gazimağusa'da Müslüman erkek çocuklar okulu, Kıbrıs, 1909, A. H. Fisher fotoğrafı.

Diğer dünya dinlerinin büyük dini metinleri ve propaganda sistemleri de, az ya da çok, benzer dönüşümler geçirdiler. 1870'e gelindiğinde, Arapça *Kuran*, Kahire, İskenderiye, Şam ve İstanbul'da çok yaygın şekilde yayımlandı.[58] Ancak Güney ve Güneydoğu Asya dünyasında

58. J. R. I. Cole, "Printing in urban Islam", L. T. Fawaz ve C. A. Bayly, *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean* içinde, New York, 2002, s. 344-364. Francis Robinson, "Technology and religious change: Islam and the impact of print", *Modern Asian Studies*, 27, 1, 1993, s. 229-251.

dönüşüm çok daha kayda değerdi. Daha önce Arapça'dan Farsça'ya tercüme edilmiş olan *Kuran*, 1840'ların pürist reformcuları tarafından Hindistan'da, ilk defa yerel bir dil olan Urduca'da ulaşılabilir hale geldi. *Kuran*'ın bir Malay baskısı da kısa süre sonra ortaya çıktı. Manevi ve etik inanç öğretileri de yayımlandı ve bu tarihten itibaren geniş ölçüde yaygınlaştı. Arapça, Farsça, Urduca ve Malayca'daki ilk gazeteler sayfalarını vaazlar, dindar makaleler ve dini hikâyelerle doldurdular.

Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman olgularında, ön baskı ve erken baskı dini metinler bir tekdüzelik derecesine zaten ulaşmışlardı. Hıristiyan Kilisesi ve İslam'ın birçok kolu için ulaşılabilir olan, Kutsal kitapların ve geleneğin resmi bir versiyonuna benzer çok fazla şey vardı. 19. yüzyılda iletişimdeki değişiklikler sonucunda meydana gelen şey, dini metinlerin versiyonlarının çok daha büyük ölçüde tekdüzeliğinin ve popüler nüfuzunun oluşmasıydı. Bu sadece içerdeki ve yurt dışındaki din değiştirme hareketleri vasıtasıyla değil, Katolik ve Protestan arasında yahut Sünni ve Şii Müslüman, Ahmediyye ve Bahai arasındaki doktrin çatışmaları nedeniyle olmuştu ve doktrine dayalı disiplinleri keskinleştirdi. Hinduizm, Budizm ve diğer Hint dinleri (Sih dini, Jain Dharma, Zerdüştlük gibi) olgularında, en azından "doktrin"in içeriği söz konusu olduğu sürece, süreç daha da radikaldi. Bir anlamda, Hindu ve Budist doktrinlerin, 19. yüzyılda esas itibariyle basım devriminin bir sonucu olarak fiilen oluşturulduğu söylenebilir. Önceleri, büyük çapta karmaşık ve hatta çelişkili bir kutsal gelenekler yığını mevcuttu. Matbaa, Hinduizm'in tek bir kitaplıktaki metinler şeklinde düzenlenmesini mümkün kıldı. Ayrıca metinlerin daha kolay tercüme edilmesine ve 8. bölümde bahsedilen yeni bilimsel ve tarihsel tarzdaki analizlere tabi olmasına da imkân verdi.

DİNİ YAPILAR

Dinler, ilahi boyutun yeryüzünde görünümü anısına her zaman kutsal peyzajlar oluşturmuşlar ve inananların bir araya gelebildiği, kendi cemaat olma duygularını yeniden yaratabildikleri yerler temin etmişlerdir. Dini yapılar da uzun zamandan beri hükümdarların yahut aristokrat ve eşraf gruplarının, dindarlıklarına ve cemaat için özverilerine dikkat çekerek, kendi statü ve güçlerini duyurmalarının bir yolu olmuştur. 19. yüzyıl kadın ve erkekleri çok daha büyük bir coşkuyla kendi peyzajlarını kutsallaştırmaya koyuldular. İslam zaten belki de en sistematik dini yapılar organizasyonuna sahipti. Cemaate ait bir caminin, yerel mahalle camileri ve ritüel amaçlı hamamların mevcudiyeti kendi başına Müslüman bir cemaatin varlığının önemli bir göster-

gesiydi. Muhammed zamanından bu yana, Müslüman hükümdarlar yeni topraklar fethettiklerinde, Tanrı'nın ve bu yolla da kendilerinin hükümranlığını ilan eden büyük camiler inşa ettiler. İslam'ın bilhassa Afrika kıtasında hızla yayıldığı bir dönem olarak 19. yüzyıl, pek çok yeni camiin inşasına şahit oldu. Hükümdarların yanı sıra, yeni zengin olan tüccarlar da özellikle Avrupa hakimiyetindeki ticaretle bağlantıda oldukları ve itibarlarını kendi din kardeşlerinin gözünde muhafazaya çalıştıklarında, hacılar ve yoksullar için dini yapılar ve düşkün evleri inşa ettiler.

Müslümanlar arasında, camilerin kolay küresel yayılımı dışında, 19. yüzyıldaki asıl değişiklik, mimari uygunluğa yönelik eğilimin başlamasıydı. Arap ve Osmanlı tarzı kubbeli cami mimarisi, daha önceki dönemleri karakterize eden (bkz. İllüstrasyon 9.6) stil kümelerine sonuçta galip geldi. Arap formu, bilhassa Batı Afrika'ya, Hindistan'ın güneyine ve önceleri duvarla çevrili bina topluluklarıyla ahşap salonların hakim olduğu Malay Yarımadası ile Endonezya takımadalarına yayıldı. Bu değişim, önceki kısımda tartışılan doktrin ve uygulamadaki büyüyen tekdüzeliğin, diğer bir yönüydü. Hükümdarlar kutsal mekânlara hac yolculuğu yapmışlarsa, Mekke, Medine ve Kerbela'da gördükleriyle daha fazla benzerlik taşıyan camileri himaye etmek isterlerdi. Eğer orada bulunmamışlarsa, blok baskılarda gördükleri yahut seyyahların hikâyelerinden hayal ettikleri ideal binaları kopyalamayı veya yeniden yaratmayı arzu ederlerdi.

19. yüzyıl ayrıca, Yüksek Ortaçağ'dan bu yana Hıristiyan tarihinde kilise inşasının muhtemelen en önemli dönemiydi. Yeni inşaat teknikleri ve bilimsel ilerlemeler bunun mümkün olmasını sağladı. Ateşli inanç ile haddelenmiş çelik kiriş birbirini takviye etti. Hayırseverler ve yükselen işadamları sanayi bölgelerinde ve filizlenen orta-sınıf banliyölerinde dindarlığı ve ilerlemeyi işaret etmek için yeni kiliseler ve katedraller inşa ettiler. Kuzey Avrupa'da yeni hak tanınan Katolik cemaatler büyük çapta temellendikçe, dini hoşgörü de kilise sayılarının katlanmasında etkili oldu. Yekpare Roma Katolik ve muhalif yapılar, önceki ayırımcılığın sona erdiğine işaret etmek için, İngiltere, İrlanda, Amerika ve Alman şehirlerindeki eski Protestan kiliseleriyle rekabet halinde göğe yükselmeye başladılar. İngilizce konuşulan dünya ve Alman dünyasının büyük bölümünde, ortaçağ tarzına bilinçli bir geri dönüş vardı. Gotik tarz, ortak Hıristiyan aleminin sözde sorunsuz Hıristiyan cemaatlerini hatırlatıyor, 8. bölümde bahsedilen sınıf ve tüketim merakıyla derdi olmayan bir sosyal düzene uygun nostalji özelliği gösteriyordu. Sonuçlar, mimar Viollet-le-Duc'un Paris'in gerçek Gotik

binalarını yapma konusundaki beceriksiz teşebbüsündeki daha grotesk[59] sonuçlar gibi, kimi zaman korkunçtu ve üslup bütünlüğünü tehlikeye atıyordu.

İllüstraston 9.6 – "Muhammedi Tapınağı" ya da Nagore Dergâhı, Singapur, yaklaşık 1880.

Dini yapılardaki bu yayılma denizötesi dünyada da meydana geldi. Avrupalılar, Çin sahillerinden Güney Afrika'ya kadar nereyi fethetti yahut etki altına aldılarsa, ürkek ve endişeli yerli Hıristiyan cemaatlerin önceleri sadece mütevazı şekilde inşa ettikleri yerlerde, büyük kiliseler yaptılar. Asya'daki birçok sömürge hükümeti, Hıristiyan olmayanlar arasında din değiştirmeyi teşvik konusunda aşırı ihtiyatlı olsalar da bu, sürgün cemaatleri, kendi hakimiyetlerini ve dinlerinin üstünlüğünü daha dolaylı yollarla ilan etmekten alıkoymadı. Fransız Hinduçini, Paris'teki Saint-Sulpice yahut Notre-Dame kiliseleri modelinde kiliselerle aşılandı. Hindistan'ın, Burma'nın golf linkleri arasında ve Malaya'nın Avrupalı inziva ve tepe istasyonlarında Anglikan kiliseleri yükselmeye başladı. Burada özgüven kazanan sadece Hıristi-

59. Niklaus Pevsner, *Ruskin and Viollet-le-Duc: Englishness and Frenchness in the Appreciation of Gothic Architecture*, Londra, 1969.

yanlar değildi. Yenilerde zenginleşen Hindu ve Budist cemaatler, uzun zamandır camilerin hakim olduğu şehirlerde ve Hinduların önceden küçük ve bezdirilmiş azınlıklar olduğu denizötesi yerleşim alanlarında tapınak inşasına büyük paralar yatırdılar. Bu tapınaklar da Hıristiyan kiliseleri gibi üslup açısından başarısızdı. 11. ila 13. yüzyılların büyük Hindu tapınaklarının vizyonunu akla getiriyorlardı. Ancak beton ve haddelenmiş çelik bu yeni yapılara daha fazla sağlamlık verdiyse de, onları dekore eden sanat da büyük yapılarınkiyle mukayese edildiğinde gösterişli ve sıradandı.

8. bölümde gösterilen yeni kentleşmenin bir yönü olan tüm bu mimari gelişmeler, 19. yüzyıl sonlarında bu nedenle çok önemliydi. Şehirli yaşam tarzı, bütün toplumda 18. yüzyılda dahi geçerli olmayan tonu belirledi. Sonuç olarak, dini otoriteler, büyük kutsal binalar sağlama yoluyla kent yaşamının merkezinde yer almak için çabalarını arttırdılar.

Dini yapılar bu kitabın merkezi ilgisini iyi örneklemektedir. Bütün dünyada ve bütün dinlerde artan bir tarz ve toplumsal işlev tekdüzeliği vardı. Yegâne yayılma merkezi Batı değildi. Araplara özgü cami tarzı, geç dönem Qing Konfüçyüsçü tapınak tarzı ve Hindu tapınağının 10. yüzyıl merkezi Hint tarzı, gotik kiliseninkine paralel bir hakimiyete ulaştılar. Bu tarzların yayılması dahi, her zaman Hıristiyanlık dünyasının yayılmasına bir tepkiyi temsil ediyor değildi. Genellikle durum bunun tam aksiydi. Hıristiyan cemaatlerdi kendi dindarlıklarını Müslüman, Hindu yahut Budist komşularına göstermek için yeni yapılar inşa eden...

DİN VE ULUS

19. yüzyıl, dini metinlerin, oleografların, *İncil* ve *Kuran*'ın basılı kopyalarının ve artık topluca üretilen küçük ibadet nesneleriyle nazarlıkların gündelik yaşama derinlemesine nüfuz ettiği bir dönemdi. Manzaraya yeni dini yapılar serpiştirilmişti, dini inanç cemaatlerini yaşamak için milyonlarca kişi uzun seyahatler ve yürüyüşler yaptı. Dini eğitim resmileşti ve dünyanın büyük kısmına yayıldı, azizlerin, Sufilerin ve yerel ilahların mabetleri soyut dinsel normların geniş dünyasına iyice eklendi. Bu durumda, Max Weber'in deyimiyle, bu bir "dünyanın büyüsünün bozulması dönemi" ise, sadece çok özel bir anlamda böyle olmuş olabilir. Bazı sihir biçimleri, büyücüler, Şamanlar ve fetiş nesneleri güç kaybetmiş, hayaletler romans âlemine çekilmiş, gündelik şeyler kötü niyet yahut kutsama güçlerini yitirmiş olabilir. Ancak bu sadece küçük bir uluslararası orta-sınıf arasında böyleydi.

Bu tarz rasyonelleşmeler başka yerlerde pek hızlı ilerlememişti. Bu meyanda, resmi otorite ve inanç yapıları olarak dinler, muazzam ilerleme kaydetti. Ortaya çıkan ulusdevlete göğüs gerdiler ve Avrupa'da değilse de dünyanın büyük bölümünde, ulusdevlet 20. yüzyılın sonlarına doğru aşınmaya ve parçalanmaya başladığında hâlâ güçlüydüler.

Manidar şekilde, bizatihi birçok modern milliyetçilik, burada tartışılan tipte dini dayanışmaların ortaya çıkışıyla ciddi şekilde etkilendikleri gibi, aynı nedenle, onların şekillenmesine de yardım ettiler. Milliyetçi hareketlerin liderleri ve resmi gündemleri, liberalizm, sekülerizm yahut iktisadi adalet açısından konuşulabilirler ancak popüler bellekte, din ile ulus olma talebi daha sıkı eşleşmektedir. Din, İspanyol vatanseverler ve Napolyon ile dövüşen Ruslar için bir toplanma çağrısı sağladı. Rusya'da, en güçlü ideolojilerden birinin Panslavizm olduğu anlaşıldı. Bu, romantik milliyetçilikten, Batı "materyalizm"ine ve "bireyselcilik"ine tepkiden, en önemlisi, Ortodoks Kilisesiyle onun dünyevi savunucusu olan çara adanmışlıktan oluşan, baş döndürücü bir karışımdı. Roma Katolikliği yahut İslam olgusunun aksine Ortodoks Kilisesi, 19. yüzyıl zarfında derin bir doktrin yahut ritüel revizyonu geçirmemişti. Kafkasya'da ve Orta Asya'da, halkı İslam yoluna "sapmaktan" alıkoymak için düzenlenen bazı kendi dinine çevirme çalışmaları olduğu doğrudur. Ancak bunlar küçük çaptaydı. Aslında, Kilise bir milliyetçilik sembolü haline gelmişti. Sayısız entelektüel ve sanatçı, onu, Rus halkının ruhunun bir tür mistik vücut bulması olarak savunmaya geçtiler. Balkanlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Ortodoks Hıristiyan ekümeni bir dizi ulusal kiliseye ayrıldı. Ulusal bağımsızlık ertesinde 1833'de bir Yunan Kilisesi kuruldu. Daha sonra 1870'de de bir Bulgar Kilisesi ortaya çıktı. Mark Mazower'in kaydettiği gibi, "Din, daha önce bilinmeyen bir tarzda ulusal kimliğin göstergesi haline geldi."[60] Dini liderler ulusal projelere daha yakından bağlandı. Yine de aynı zamanda, Osmanlı valileri yönetiminde söz konusu olmayan, dinlerini bölgesel dilde yaymaları, köylü dinini standartlaştırmaları ve disipline sokmaları için de hareket sahası tanındı.

19. yüzyıl süresinde her ikisi de daha büyük bileşik devletlere bağımlı ülkeler olan İrlanda ve Polonya'nın durumu, dini ayırımcılık duygusuyla dini gururun popüler milliyetçilik yahut direnişi nasıl harekete geçirebildiğini göstermekteydi. Şair Kazimierz Brodziński (1791-1835) her iki anavatana uygun deneyimleri özetler görünüyor. Polonya'nın 1795'deki ilhakına ve bölünmesine referansla, şöyle yazıyor:

---

60. Mazower, *Balkans*, s. 76.

Selam sana İsa Mesih, insanların efendisi,
Polonya, senin adımlarınla arşınladığın,
Senin çektiklerin gibi, buyruklarında,
Senin gibi, tekrar dirilecek.[61]

Din ve vatansever kimlikler, tartışmalı tepkiler gösterdiler. Mesela, 1789'da, Avusturya ile Osmanlılar arasındaki savaşı sonlandıran barış anlaşmasının bir parçası olarak Avusturya birlikleri Bosna'ya girdiğinde, dinsel bağlılığın güçlendirdiği büyük bir popüler ayaklanma oldu. Dayanıklı dağ Müslümanlarının ayaklanacağı beklenebilirdi ancak bu, aynı nedenle, eski Osmanlı vilayetinin Ortodoks Hıristiyanları bunu yaptı. Her iki grup da Avusturyalı Roma Katoliklerince hükmedilmek istemiyordu. Balkan krizinin 1914'e ve aslında günümüze kadar, içten içe kaynamasını sağlayan, etnik yahut dilsel milliyetçilik kadar, canlanan din idi. Üstelik, Mısır'da ve Müslüman Hindistan'da 1880'lerde ortaya çıkan ulusal bağımsızlık talepleri kuvvetlendi ve dinin tehlikede olduğu duygusuyla şekillendi. Ve elbette din, ulusal bir kendi kaderini tayin dürtüsünü birleştirebildiği kadar sıklıkla, onu parçalayabilmektedir de.

SONUÇ: ZAMANIN RUHU

Düşünce tarihçileri, dinin 19. yüzyılın sözde seküler ideolojileri ve bilimleri nasıl derinden etkilediğini kavrama noktasına son kuşakta geldiler. Mesela, Protestan uluslardaki erken 19. yüzyıl iktisat ve nüfus istatistikleri bilimleri, dönemsel ekonomik çöküşlerin, insanlar kefaret ödemek zorunda olduğu için, Tanrı'nın bir ceza işareti olduğu fikrinin etkisindeydi. Pek çok liberal, hatta sosyalist düşünce, Hıristiyan kökenli adalet ve cemaate dair kökleşmiş fikirleri yansıtmayı sürdürdü. Hindular, Müslümanlar ve Budistler böyle fikirleri kendi koşullarına uyarladıklarında, dinsel duyarlılıklarla hafif renklendirdiler. Batılı olmayan elitlerin toplumsal düşünceleri her yerde iyi hükümet ve yüce adalet hakkında dini fikirlerle doluydu. Bir o kadar da bilimle. Hıristiyan misyonerler, özellikle Afrika'da ve Pasifik'te, Tanrı'nın insanoğluna cömertliğini eserleri vasıtasıyla göstermeye çalıştıkları için, bilimsel derleme ve sınıflandırmaların öncüleriydi. Darwin ile Hıristiyan atışması, dindar kişilerin ve bilim adamlarının genellikle onayladıkları *modus vivendi*, yani yaşam tarzını örtbas etti. Aynı şekilde, Hindu ve Müslüman entelektüeller, bilimsel hikmetle dolu olduklarını göstere-

61. Davies, *God's Playground*, s. 9.

rek kendi kutsal metinlerinin gerçekliğini kanıtlamaya çalıştılar. Bilim ile din arasında çatışma görmüyorlardı.

Son bir hususa değinilmeli. Bu bölüm, 1815 sonrasındaki yılların büyük dünya dinlerinin yayılışına ve sağlamlaşmasına tanıklık ettiğini ileri sürmektedir. Geriye dönüp bakıldığında bu süreç, daha fazla değilse de, en az bu döneme dair çalışmalara sıklıkla hakim olan milliyetçiliğin yahut liberalizmin yükselişi teması kadar önemlidir. Bununla birlikte, inanç şöyle dursun, dini pratiklerdeki tekdüzeliğin 1914'de dünyanın her yerinde rakipsiz hüküm sürdüğünü hayal etmek yanlış olacaktır. Aksine, zengin fakir birçok kişinin dinsel deneyimi muğlak, çatlak yahut isyancı olmayı sürdürdü. Brezilya ve Afrika'nın yağmur ormanları yahut Papua Yeni Gine'nin yaylaları gibi dünyanın bazı bölgeleri, 1914'e gelindiğinde neredeyse hiç Hıristiyan misyoner görmemişti. Asya'da geniş orman, çöl ve dağlık alanlardaki yerel Şamanlar ve ruhsal kült biçimleri, Hinduizm, Budizm ve İslam tarafından az çok dokunulmadan devam ettiler. Halkın dini deneyimi burada, düzenli, sözcükleri ve inançları içeren cemaat ibadeti türünden değil, bireysel bilinci değiştiren mistik ruhsal güçlenme ışıltıları türündendi.

Bunun aksine, halkın görünüşte alışılagelmiş dinin tümüyle ötesine geçtiği dinler vardı. Batılı entelektüeller metafizik düşünce, teozofi, Doğu dinleri ve hatta şeytana tapmayı kafalarında evirip çeviriyordu. Fransız kahin Allan Kardek, Hinduçini'nden Brezilya'ya kadar Fransız nüfuzundaki dünya boyunca insanoğlu için evrensel bir din arayan spiritüalist gruplar için, modern bir mazeret sağlamıştı. Eski inançlar karanlık köşelerinde pusuya yatmıştı. İngiliz diplomat Lord Friedrich Hamilton, dünyanın en güçlü şehri Londra'daki "Hıristiyan canlanışı"nın en yüksek noktasında yer alan, tipik bir olaydan örnek veriyordu:

> [O]xford Street'deki Panteon'da [bin sekiz yüz] "kırklar" ya da "elliler" de bir oturum gerçekleşti. [...] Bir grup insan salonu kiralamıştı ve Şeytan beklendiği gibi geleneksel biçimde çağırıldı. Sonra *bir şeyler* oldu ve tüm topluluk dehşete kapılmış halde Oxford Street'e koştu, onlardan birini bile tek başına binaya tekrar girmeye hiçbir şey ikna edemedi.[62]

Septisizm, şeytana tapma ve Hıristiyan geleneğindeki Mesih kültleri, en az Roma İmparatoru Julian kadar geriye gidiyorken, kendi içinde coşkulu bir adanmışlık kültü olan ateizm, bu tam da dini sağlamlaşma sürecine tepki olarak, Batı dünyası boyunca yayıldı. 1840'larda

62. Lord Frederick Hamilton, *The Days before Yesterday*, Londra, 1920, s. 228.

İran'da alt edilen Babi-Bahai evrenselciliği dünyanın her yerine yayıldı ve Chicago ile diğer Birleşik Devletler şehirlerinde iyi bir gösteri yaptı. Çoğu Ortodoks Müslüman tarafından putperestlik türünden görülen Ahmediyye mezhebi de benzer şekilde basım ortamını gayet etkili şekilde sömürdü ve dünyanın her yerinde ardından gelenlerin sürekliliğini sağladı. Asyalı, Afrikalı ve Latin Amerikalılar daha güçlü ve işgüzar rahipler ile okul öğretmenlerinin ikazlarına rağmen yerel kültlere saygı göstermeye devam ettiler. Yüzyılın ikincil isyanlarının en büyüklerinden bazıları, Ortodoks liderleri öfkelendiren Mesihçi dini temalardan ilham aldı. Binyılcı Budizm ve senkretik Hıristiyanlık, Çin İmparatorluğu'nun Konfüçyüsçü mezhebine kafa tutan ideolojilerdi. Müslüman cihat hareketleri yüzyıl boyunca hem Müslüman yöneticileri hem de yabancıları karşı karşıya getirdi. Hıristiyan Mesih inancı, 1848 ayaklanmalarında, Büyük Boer Göçü'nde ve Meksika Devrimi'nde rol oynadı.

Buna rağmen, yeryüzünün çok daha geniş bir bölümünde, zengin, orta-sınıf ve fakirler arasında, dünya dinlerinin büyük standartlaştırma iddialarının çok daha geniş çapta bilindiği ve 1914'de, 1789'da olduğundan daha fazla ona göre davranıldığı söylenebilir. Yukarıda bahsedilen bu yerel heterodoks, Mesihçi, spiritüalist ve Şaman liderliğinde hareketlerin dahi büyük kısmı, kendilerini artık dünya dinlerinin buyruklarına referansla tanımlamaktaydı. Bazı papalık formlarını, Protestan evanjelizmi tekniklerini veya "yüksek" Konfüçyüsçülüğün tapınak mimarisini uyarladılar. Aynı şey, 19. yüzyıl sonunun, yeni bir ruhsallık çağının şafağında olunduğunu ileri süren uluslararası orta-sınıf mensupları arasında gelişen yeni ve melez hareketler için de söylenebilir. Mesela, 1880'lerin İrlandalı, Amerikalı, Avustralyalı, İngiliz ve Hintli teosofistleri bilinçli bir küresel ve entelektüel geleneğin üstatlarıydı; yerelliğin zor durumdaki bir "küçük gelenek"inin temsilcileri değildiler. Teosofinin sağladığı "gelmekte olan öğretici" fikri, açıklıkla post-Hıristiyan olup teosofistler Hinduizm ile Budizm'in evrensel insan ruhsallığı vizyonundan özgürce ödünç almışlardı. 1905'in Fransız kabinesindeki, ruhlarla temasa geçmek için son çare olarak ruh çağırma tahtasına başvuran bakanlar, Hıristiyanlık öncesi "kaybettiğimiz bir dünya"dan hayatta kalanlar değil, post-Hıristiyanlardı. Ulusdevletin karizmasıyla olduğu gibi, uzaktan da olsa, artık çok daha fazla kişi, Hıristiyan *İncil*'inin, *Tevrat*'ın ve *Kuran*'ın öğretileriyle bunları biliyor.

[10] Sanat ve Hayal Gücü Dünyası

Ulusdevletin ve büyük dünya dinlerinin uluslararası erişimi, yaklaşık 1860'dan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin baskın özelliği idi. Bu dönemde, endüstriyel sermayenin işleyişi hakim Avrupa hükümetlerini daha fazla güçlendirirken, iletişimdeki yükseliş de dini cemaatleri genişletti. 11. bölümde görüleceği gibi, bu modern formlar daha eski hiyerarşi biçimlerini ve güç temsillerini çoğu zaman muhafaza yahut yeniden icat ederek, kendilerini çoğalttılar. Bununla birlikte, bu bölüm insanın hayal gücünün sanat ve edebiyattaki işleyişine yöneliktir. Ulusun, dinin, emperyalizm ve sermayenin doğrudan etkisini genel olarak sanat da kaydetmiştir. Tekdüzelik süreçleri, uluslararası bir sanat piyasasını, sanat tarihini, müzeler ve dünyanın her yerindeki eski ekol ve gelenekleri dönüştüren bir uluslararası sanatsal duyarlılığı üretmekte son derece işe yaradı. Yine de aynı zamanda sanatsal hayal gücünün olağanüstü kuvveti, karmaşıklığı ve çeşitliliği, bu eğilimleri sürekli altüst etmekle tehdit etti. İspanyol ressam Francisco Goya'nın korkunç savaş ve devrim kâbuslarıyla başlayan bir yüzyıl, Hintli modernistler Japon renk ve fırça tekniklerinden alıntı yaparken Japon heykeltıraşların Fransız üstat Auguste Rodin'in stilini modifiye etmeleriyle sonlandı.

SANAT VE SİYASET

Öyleyse ilk olarak, dünya genelinde sanat, mimari ve edebiyat, bu kitapta yer alan siyasi ve toplumsal yaşamdaki dramatik değişiklikleri çoğu zaman doğrudan aksettirmişlerdir.[1] Sanatçılar, mimarlar ve romancılar, yeni siyasi ve toplumsal duyarlılıkların oluşumunda benzeri

1. Sanat tarihinde bir uzman olmaktan uzağım, bununla birlikte sanat, özellikle 19. yüzyıl toplumsal ve siyasal tarihçileri tarafından hâlâ büyük ölçüde ihmal edilen temel bir tarihi kaynak malzemesi sağlamaktadır. Özellikle Stephen F. Eisenman ile Thomas Crow, Brian Lukacher, Linda Nochlin ve Frances K. Pohl'un önemli sentetik ciltlerinden fazlasıyla yararlandım; *Nineteenth-Century Art: A Critical History*, Londra, 1998. Dünyanın her yerindeki müze ve galeri ziyaretlerinden çok şey öğrendim ve artık dünya çapında yaygın olan internette bunca görsel malzemeye ulaşılabilmesinden memnunum.

görülmemiş ölçüde aktif hale geldiler. 1860'larda Guiseppe Mazzini, sanat ve doğmakta olan ulus arasındaki ilişkiye bilindik çağdaş bakışı şöyle özetlemişti: "Sanat, bir yahut diğer kişinin kaprisi değil, ancak muhteşem bir tarihsel gösteri yahut kehanettir. [...] Anavatan ve Özgürlük olmaksızın, Sanat'ın peygamberlerine muhtemelen sahip olabiliriz ancak doğrudan Sanat'a değil."[2] Richard Wagner'in müzik eserleri, çoğu kişi için, yeni ve birleşmiş bir ulusu temsil eden bir Almanlık duygusunun somut haline dönüştü. Alessandro Manzoni sadece yeni bir birleşik İtalya tahmininde bulunmadı; romanları ve mektuplarında Toskana İtalyanca'sının özel bir versiyonunu da yeni ulus için ulusal dil benzeri bir şey halinde genelleştirdi. [3] *Notre-Dame'ın Kamburu* ve *Sefiller*'in yazarı Victor Hugo'nun 1885'de Paris'teki cenazesi neredeyse Napolyonik ölçekte gerçekleşti ve Fransız İmparatorluğu'nun her yerinde bulvar ve caddelere adı verildi. 1913'de edebiyat dalında Nobel Ödülü'nü alan Batılı olmayan ilk kişi olarak Rabindranath Tagore, bir taraftan sıkıntıdaki kentli aydınlarının ideolojisini haber veren güçlü bir kayıp köy cemaati özlemi duygusunu öngörürken, Hindistan için ulusal bir ikon haline geldi.

Düşüncenin diğer birçok boyutunda olduğu gibi, bu dönemdeki sanat yorumcuları da kendi zamanlarının evrimini anlamak amacıyla geçmişe yöneldiler. Alman-İsviçreli bilim adamı Jakob Burckhardt'ın ve çağdaşlarının eserlerinde ilk akademik sanat tarihinin ortaya çıkışını görmekteyiz. Eski Çin ve Rönesans Avrupa'sı, sanat tarihi hakkında yazan ve koleksiyonlar oluşturan bilim adamlarını uzun zamandır tanıyordu. Ancak, İtalyan Rönesans'ının kökenini gösterme arzusundaki Burckhardt, burjuva bireyciliğinin kendi zamanındaki yükselişini de övüyordu.[4] O ve çağdaşlarının dirilttiği gümüşçü Benvenuto Cellini ve "evrensel" Rönesans adamı Leon Battista Alberti gibi İtalyan sanatçı figürleri, 19. yüzyıl dünyasının, gelenekten kurtulmak ve yeni bir hayal gücü alanı yaratmak kadar, 15. ve 16. yüzyılların dünyasını yeniden yaratma arzularını da yansıtmaktaydı. Bu meyanda Avrupalı ve Amerikalı bilim adamları, diğer dünya medeniyetlerinin sanat ve edebiyat gelişmelerini betimleme girişimlerinde denizaşırı ülkelere uzandılar. Buralarda gitgide, artık ulusal yaratıcılığın simgesi olarak görülen kendi sanat ve edebiyatlarının erdemlerini yüceltmekle derinden ilgili Asyalı ve Afrikalılarla etkileşim içinde oldular.

---

2. Mazzini, *Ricordi autobiografici*, s. 10.
3. Alessandro Manzoni, *I promessi sposi*, 1827; yeniden basım, Florence, 1962. Roman, bir önceki yabancı hakimiyetindeki, yani İspanyollar dönemindeki köylü yaşamını betimliyor.
4. Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy: An Essay*, Çev. S. G. C. Middlemore, Londra, 1950.

SANATTA DÜNYA ÖLÇEĞİNDE MELEZLEŞME VE TEKDÜZELİK

Sanatçılar ve sanat tarihçilerinin tarih yazmaya bu etkin katılımlarında ve ötesinde, hem sanatta hem edebiyatta daha temel değişiklikler işbaşındaydı: küreselleşme, daha sonra "uluslararasılaşma" ve de tartışmalı tekdüzeliğe olan eğilim. 1750 kadar geç bir tarihte, birçok toplum, elit yahut popüler, hayli özgün sanatsal geleneklere sahipti. Bu geleneklerde çalışan sanatçılar, kraliyet inanç ve anlayış kalıplarını sembolik olarak temsil etmek arzusundaydılar. Mesela, Buda yahut İsa'nın yaşamının temsili ve *Kuran* ayetlerinin stilize oymaları, kutsal olanın gündelik yaşamdaki varlığını gösteriyordu. Bu gelenekler, bir ölçüde birbirlerini yorumlar ve birbirlerinden alıntı yaparken farklı olmayı sürdürmüşler, farklı ideolojiler ve estetikler tarafından geçmişteki derin kökenleriyle canlandırılmışlardı. İçlerindeki temsil sistemleri oldukça uyumlu kalmıştı. Paganizm sembollerinin Hıristiyanlığınkilerle ve gündelik yaşamın pikaresk tasvirleriyle itişip kakıştığı Batı Avrupa sanatında dahi, sembolik söz dağarcığı nispeten sınırlı olup entelektüellerin yanı sıra sıradan kişiler tarafından da kolayca ayırt edilebiliyordu.

1900'e gelindiğinde, bu gelenekler genellikle derinden dönüştürülmüştü. Batı sanat ve edebiyatının repertuarına, çok sayıda yeni ve genelde anlaşılmaz semboller ilave edilmişti. Aynı zamanda, yeni temsil medyası sanatın ve performansın popüler formlarında bir patlamaya imkân tanımıştı. Birçok gözlemciye göre de Avrupa dışı dünyanın büyük bağımsız estetik gelenekleri, Avrupa akademik resmine, Avrupa tarzı mimariye ve Avrupa romanına yenik düştükleri için ölme noktasındaydılar. Nitekim Angloseylanlı sanat eleştirmeni ve milliyetçi Ananda Kentish Coomaraswamy, Batı dünyasının Asya'ya indirdiği en yıkıcı darbenin ekonomik yıkım değil, Hinduizm, Budizm ve Konfüçyüsçülük'ün temel gerçeklerini soluyan sanatsal geleneklerin bayağılaşması ve yıkımı olduğu inancındadır.[5] Bu kültürel yok oluş öngörüsü muhtemelen abartılıdır. Avrupalı olmayan sanat ve edebiyat, canlılığını genellikle melez formlarda korumuştur. Bunlar tamamen kurban gitmek yerine, Avrupalı fikirlerle tekniklerden alıntı yapmış ve kendilerine mal etmişlerdir. Yüksek saray ve din sanatının çok gerilediği yerlerde dahi popüler sanat, müzik ve drama gelişmekteydi.

Diğer taraftan, Asya, Afrika ve Polinezya motifleri ve stilleri 1880 sonrasında Avrupa resim, heykel ve dekoratif sanatlarını istila etti.

---

5. Ananda K. Coomaraswamy, *Essays in National Idealism*, Kolombo, 1910.

Mesela, Angloamerikan ressam J. M. Whistler, emperyal mavi-beyaz Kanxi stili üzerine biçimlendirilen sözde alıç kavanoz modasını yaydı. Kısa süre sonra, genç Pablo Picasso, eklektisizm döneminin başlangıcında Afrika temalarıyla renklerini benimserken, Paul Gauguin, Fransız Polinezya adalarında gördüğü incelikli renk kodlamalarıyla derinden etkilenmişti.

Buna rağmen, Avrupalı olmayan büyük toplumların çoğunda, yüksek sanat geleneklerinin, büyük hamileri ve zanaatkâr gelenekleriyle birlikte, gerilediğinden kuşku yok. Avrupa'da dahi, 1300'den bu yana açık bir soy bağlantısıyla varolan prenslerin, papaların ve nüfuzlu kişilerin sanatı 1800 ile 1900 arasında çarçur oldu ve köreldi. Bu, dünyanın en büyük sanat koleksiyonlarından biri olan Vatikan Müzesi'ni ziyaret eden biri tarafından kolayca görülebilir. Ziyaretin sonunda kişi, 16. ve 17. yüzyılların Hıristiyan ve klasik imajlarının muhteşem bolluğundan, değerli ancak umutsuzca monoton "modern Hıristiyan sanat" galerisine çıkar. Bu kendi içinde, son bölümde tartışılan dini dönüşümün ilginç bir yansımasıdır. 19. yüzyılın "din imparatorlukları" sanatı, seri üretim olup tartışmasız ikinci sınıf idi. Yüzyılın büyük binaları olan yeni camiler, neogotik kiliseler ve neoHindu tapınaklar, haddelenmiş çelik kirişlerin ve daha mekanik inşa tekniklerinin ürünüydü. Dünyanın pek çok bölümünde din, kraliyet ve estetik kültü olarak göz ardı edilmiş yahut tümüyle kökünden sökülmüştü.

Qian Long imparatorun son yılı olan 1799'da, imparatorluk çömlekçileri ile Çin, Kore, Vietnam boyunca sayısız küçük çanak çömlek atölyesi, saray ve seçkin bilim adamları için ve de ihraç etmek amacıyla hâlâ büyük miktarlarda ince porselen üretmekteydi. Geçmişin bilgeliği en yüksek kalitede değerli olduğundan, önceki hanedanların tipik sanat eserlerinin özenle hazırlanmış kopyaları, orijinallerine güçleri yetmeyen yeni zengin patronlar için hâlâ yapılmaktaydı. Elbette bazı değişiklikler de mevcuttu. Mavi-beyaz yahut pembe-beyaz stiller, yavaş yavaş daha önceki ustaların hoşuna gitmeyecek çok sayıda küçük figür ve biraz şatafatlı hazırlanmış modeller sergiler hale geldiler. 17. yüzyıl yazlık imparatorluk sarayı, astronomi ve zaman ölçüleri konularında saraya danışmanlık yapan Cizvitlerin getirdiği özellikleri içermekteydi. Avrupa teknikleri ve motifleri belirmeye başladı. Yine de eninde sonunda Cizvitler, hâlâ sunulan emperyal müsamaha nedeniyle ve arzuları hilafına, Konfüçyüscü ilke ve amaçların hizmetinde çalıştılar. Sanat ve edebiyattaki kültür kökeni hâlâ belirgin ve büyük ölçüde yereldi. Aynı şekilde Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketlerinin ithalatı, Çin ve Hint desenleriyle kumaşlarını ve porselenlerini, Avrupa'da Floran-

sa *palazzi*'sine, Paris *hôtel*'lerine ve İngiltere ile İrlanda'nın kır evlerine getirmişti. Burada, ne var ki, Rönesans "romanizing" mimarı Palladio ve tasarımcı çağdaşlarının miraslarının henüz hakim olduğu estetik kalıplara göre belirlenmişlerdi. Ne olup bittiği hâlâ 1. bölümün "arkaik küreselleşme" dediği şey açısından anlaşılabilir. İnsanlar kendilerini belirli bir kültürel gelenekten büyük koleksiyoncular ve bilginler olarak göstermek için egzotik olanı aradılar.

1914'e gelindiğinde bunların çoğu değişmişti. Çin'in yazlık imparatorluk sarayı 1860'da İngilizler tarafından yerle bir edilmişti. İmparatorluk sarayının kendisi de 1900'deki Boxer İsyanı esnasında istilacı müttefik orduları tarafından sistemli olarak yağmalandı; içindekiler de Londra, Paris, Washington ve Tokyo'daki müzelerin yolunu tuttu. Rejimin son yıllarında, bir zamanlar imparatorluk evleri için rezerve edilen dekoratif sanatlar, çoktan piyasa için yapılmaya başlamıştı. Mesela, kraliyet ailesi tarafından giyilen ejderha süslü güzel kıyafetler, varlıklı Çinliler ya da yabancı kişiler için ulaşılır olmuştu.[6] İmparatorluğun büyük porselen fabrikaları,1911 sonrasında milliyetçi hükümet tarafından kapatıldı. Eskinin aydın sınıfından ailelerinin geleneksel formda şiir ve nesir yazmaya devam etmeleri gibi eskinin zanaatkâr aileleri de metal ve lake işlenmiş porselen üretmeye devem ettiler. Ancak bu kültürel tarzların tutarlılığı, bir zamanlar onu sürdüren yüksek bürokratlar ve sarayla birlikte yok olup gitmişti. Avrupa tarzı sanat eserleri, liman şehirlerinin orta-sınıfı arasında talep görmekte, Çinli müteşebbisler Florida'dan Nis'e kadar her yerde görülebilen neogotik ve neoklasik tarzda otellerle saraylar inşa etmekteydi.

Bu meyanda, geç dönem Qian Ling porselenlerinin süslü tarzının taklitleri, Avrupa ve Birleşik Devletler'in her yerinde üretildi. Sadece büyük patronlar değil, bütün bir görsel estetik, bir yüzyıldan daha kısa bir sürede belli ki harap olmuştu. Yükselen uluslararası orta-sınıfın oturma odalarına ticaret yollarıyla taşınan yarı Avrupalı yarı Çinli melez nesnelerin akışı, geniş ölçüde bunun yerine geçti. Mesela, 1820'ler kadar erken bir tarihte, Kalküta'daki Hintli tüccarlar büyük miktarlarda seri üretilmiş Çin vazosu satın alıp Avrupa Rönesans heykellerinin ithal Carrara mermerinden kopyalarıyla birlikte sergilediler.[7] Daha sonra Sintli tüccarlar Çin ve Japon seri üretim sanat eserlerini Kuzey Afrika şehirlerindeki Fransız alıcılara pazarladılar.[8] Sanat yapıtlarının

6. Çin galerisi, Victoria and Albert Museum, Londra.
7. Bkz. örn., *Malik Palace*, Kalküta.
8. Claude Markovits, *The Global World of Indian Merchants 1750-1947: Traders of Sindh from Bukhara to Panama*, Cambridge, 2000.

piyasası, özellikle Avrupa, Ortadoğu ve Çin'de kuşaklar boyunca mevcuttu ancak küçük bir üst tabaka ve aristokrat bilirkişi sınıfıyla sınırlıydı. Şimdi piyasa çok daha geniş, daha yağmacı ve uluslararasıydı.

Yüksek sanat ve mimarideki gerileme dünyanın diğer birçok bölümünde de söz konusuydu. Eski siyasi merkezlerin dinsel ve kraliyet sanatı Avrupa istilasının ardından yerle bir olmuş yahut devam edememişti. Batı Afrikalı Benin Krallığı'nın bronzları, 1897'deki zorlu bir keşif seferinin ardından British Museum'un yolunu tutmuştu.[9] İngilizler 1914'de Benin monarşisini restore ettiklerinde, saray ritüeli yeniden başladı ancak 15. yüzyıldan beri devam eden harikulade bronz döküm geleneği bir daha hiçbir zaman tümüyle canlanmadı. Burma kralların 1886 işgalinden sonra Londra'ya giden taht ve kraliyet sembolleri de ancak 1848'de gelen bağımsızlıkla geriye dönebildi. Daha önemlisi, bu eski kraliyet ve kutsal şeylerle ilgili dünyaların değerli eserlerinin üretim gerekçesi yok olmaya başlamıştı. Tanzimat reformlarından sonra sultanlar kendilerini meşruti hükümdarlar olarak tanımlamayı istemeye başladıklarında, Topkapı Sarayı'ndan ayrılıp Haliç'in öte tarafındaki neoklasik saraylara yerleştiler. Saray haremağaları dağıtıldıkça ve dervişlik düzeni siyasetten dışlandıkça, eskinin İznik çömlek atölyeleri kapandı. Bu durumların tamamında, ustalık ve işçilik dağınık bir şekilde ayakta kaldı ancak eski medeniyetin bütünlüğü kayboldu.

Bu, bir ölçüde Avrupa'da dahi meydana geldi. Napolyon'un Avrupa genelinde yayılması, resimlerin, heykellerin ve edebi sanat eserlerinin, İngilizlerin Asya ve Afrika'da yaptıklarına benzer ölçüde yağmalanışına tanıklık etti. Venedik'teki sanat hazinelerinin %80'i talan edildi ve ekseriyetle 1796 ile 1813 arasında Fransa ile Kuzey Avrupa'nın diğer kısımlarına doğru yola çıktı. İtalya'da popüler sanat geleneğini besleyen ustaların loncaları, devrimci popülizm günlerinde gerici görülerek kapatıldı.[10] Duygusal azizleri ve lüks melek yüzlü çocuklarıyla 18. yüzyıl Avrupa'sının kraliyet ve dini sanatının, birçok modern sanat tarihçisi tarafından eski rejimin çöküşünün simgesi olarak görülür hale geldiği de elbette gerçektir. Ancak bu sanat ve onunla bağdaştırılan edebiyat, bir gelenekte yer etmeyi sürdürdü. Venedikli ressam Canaletto yahut Fransız çağdaşı François Boucher, teknikleri ve estetik ruhları açısından, 16. yüzyıldaki klasik üslup yanlısı mimar Palladio ile manierist ressam Guidio Reni'ye, sadece 80 yıl sonrasının empresyonist sanatçılarına olduklarından çok daha yakındılar. İtalya'nın çöken aristokrasi-

9. Afrika galerisi, British Museum, Londra.
10. "Risorgimento" galerisi, Museo Correa Venezia (anlaşılan şimdilerde sürekli kapalı) ve Musée du Louvre, Paris.

si ile kiliselerinin sanat hazineleri, 19. yüzyılda Avrupa'nın kuzeyine ve Amerika'ya doğru dışarıya akmaya devam etti. Doğu yakalı Amerikalı milyonerler, Atlantik üzerinden tuğla tuğla taşınan ve kendi kasabalarında yeniden inşa edilen Venedik sarayının sahibi oldular.[11]

EŞİTLEYİCİ GÜÇLER: PİYASA, GÜNDELİK YAŞAM VE MÜZE

Bu büyük değişiklikler, sanatın toplumdaki işlevi ve değer biçilmesiyle ilgiliydi. Bununla birlikte artistik temsil ruhunun içe yönelik değişiklikleri de iş başındaydı. 1914'e gelindiğinde, oldukça çok sayıda seçkin ve popüler sanat, "metalaştırılmıştı." Artık tanınmış dini ve aristokratik patronlar için değil, piyasa için tasarlanıyorlardı. Sanat, ibadeti teşvik yahut karizma yayma fikrinden ayrı, gitgide kendi içinde bir değer haline geldi. Farklı toplumlar üzerinden bu konuyu genişletmek faydalı olacaktır.

Pek çok medeniyette sanatın yaratılması, önemli bir anlamda dinsel adanmışlığın bir yönü olmuştu. Büyük bir Sufi evliyanın, Tantrik bir Budist kozmolojinin yahut bir Rus ikonun minyatürünü yapmak, esere bir göz atmanın izleyenin manevi içgörüsünün yoğunlaşmasına yardımcı olacağı kabul edilmesine karşın, sanatçı yönünden dini bir eylem addedilirdi. Buda yahut Hıristiyan azizleri gibi tanrısal varlıkların küçük boyda temsillerinin üretimi de dünyanın her yerindeki yoksul ve dindar kişiler için aynı işlevi gördü. Bu küçük nesneleri yapan dini zanaatkârlar önemli bir açıdan da sanatçı idiler. Onlar da incelikli bir estetikle disipline edilmişlerdi. Japon Şinto dininde, doğa tanrılarının, *kami*, bir hiyerarşisi mevcuttu. Diğer demirhane ve fırın *kami*'leri kendilerini kelimenin tam anlamıyla ünlü samuray kılıcında ve kırsaldaki usta zanaatkârlar tarafından üretilen çanak çömlek parçalarında somutlaştırırken, popüler *Noh* oyunları genellikle kendi tapınak efsanelerine dayanmaktaydı.[12] Buna karşılık, bazı Afrika topluluklarında neredeyse herkes ahşap oymacılığı yapardı. Oymacılık, cemaat kimliğinin oluşumu ve sürdürülmesinin bir yönüydü. Yapma simgeler, insan nesillerini, onların atalarını ve torunlarını birbirine bağlayan güçlü doğa ve doğaüstü kuvvetleri sabitlemekteydi. Mesela, Yorubalar arasında madeni kılıç, balta ve mızraklar sadece kendi kullanım değerleri için değil, atalarıyla iletişim kanalları olarak da yapılırdı.[13]

---

11. Özellikle Gardiner Museum'da, Boston, Mass.
12. "Shinto"sergisi, Asahi Shimbun galerisi, British Museum, Londra, 2001.
13. Afrika galerisi, British Museum.

Aynısı klasik müzik icraları için de geçerliydi. Kraliyetle ilgili ve popüler kutlama işlevlerinin erkenden geliştiği Batı müziğinde dahi, J. S. Bach ve 18. yüzyıl Venedik bestecilerinin eserleri, yoksulların dahi yaşamını ve dini icralarını düzenleyen sıkıca denetlenmiş ritüel takviminde özel bir rol oynadı. Asya'da, Hint *raga* yahut sitar kompozisyonu ile Endonezya vurmalı çalgılar grubu, ibadet yahut büyü evrelerini hatırlatmak amacını taşıyordu. Burma'da koreografileri dikkatle yapılan drama ve dans, güçlü yerel ruhlar olan Nat'ları sakinleştirmek ve yardımlarını sağlamak için düzenlenen sayısız *pwe* yahut ritüel icrasına, eşlik etmekteydi.

Max Weber'in sözlerini tekrarlarsak, 19. yüzyıl sanatı kısmen gizemini kaybetmişti. Hintli ve Rus minyatür sanatçıları gitgide laik patronlar için eser üretmeye yöneldiler ve temsilin mistik boyutları piyasanın cazibesiyle tükendi. İran halılarını dokuyanlar, büyük camilerden ve dini ve totemik sembolleri kendi ticaretlerine dahil etmek için isteyen aristokrat evlerinden uzak mesafelerden alıcılar buldu. Mekanikleşmenin ve Hıristiyanlığın saldırısını atlatan bu Hintli ve Afrikalı esnaf ve zanaatkârlar, dini yahut totemik sanat eserleri yerine gitgide "sanat" üretir oldular. Alıcıları, muhtemelen Avrupalı göçmenler olduğu kadar, tapınaklarla kraliyet sunaklarının muhafızlarıydı da. Batı Avrupa'da, sanat ve müzik gitgide sekülerleşti. Paradoksal olarak, 9. bölümde tartışılan, dinin doktrin ve uygulama bakımından yayılışı, sanat alanından yavaşça çekilişiyle de dikkat çekicidir. Adanmışlık bunun yerine dini hediyelik eşyaların fabrika üretimlerine yansımıştır.

Aristokrat patronların hızlı çöküşü, İtalyan zanaatkârların, makine yapımı parçaları olan ürünleri büyüyen Kuzey Avrupa turist piyasasına sattıkları anlamına gelmekteydi. Verdi'nin müziklerinin pek çoğu, yeni ulustaki yeni tür sosyalleşme biçimlerini yansıtarak şehirler ve köylerdeki orkestra konserlerinde tüm Avrupa'da yayıldı. Weber'in umuduna ve inancına rağmen, devlet ile piyasanın kendisinin de bir tür dini huşu ile dolduğunu elbette unutmamak gerekir. 1890'larda İtalyan Kral II. Victor Emmanuel'in gösterişe yönelik tarzda bir resmi yahut heykeli, görenin vatanseverlik coşkusunu canlandırabilir. Ancak bu, resim bilinçli olarak Venedikli Giovanni Battista Piazzetta'nın büyüleyici tarzında yapıldığında dahi, 18. yüzyıldaki bir Aziz Mary Magdalene tablosu gibi görenin ruhunu yüceltmek için tasarlanmış değildir.

Mekanikleşmenin kendisi de sanatın uluslararası üretimi ve dolaşımında dikkate değer bir etkiye sahiptir. Bunun erken bir örneği, Güney Asya'nın ve hatta henüz sömürgelikten çıkar gibi olan Ortadoğu'nun

zanaatkâr dokuma endüstrilerinin hızla yok edilmesidir. Ne var ki, Hint el sanatlarının gerilemesi, İngiliz, sonra da Belçika, Alman tekstil yapımcılarının eskinin yerli üreticilerinin tarz ve sembollerini kullanma ve uygulamaktaki yorucu girişimleriyle denk düşmüştür. Hint şalı, bir kraliyet teminatı ve taşıyanın aristokratik değerinin bir işareti idi. 1830'lara gelindiğinde, Glasgow'a yakın Paisley'deki İskoç sanayiciler, Hint tarzının seri üretimine başladılar ve bundan sonra şal, küresel piyasalarda satıldı.

Bununla birlikte makineleşme, sanatı ve zanaatı her zaman yok edemedi. Bazı durumlarda onların yaşamasına yardım etti ya da daha kalıcı kıldı. Mesela, İskandinav ağaç oymacılığı takım tezgâhlarının gelişimiyle yeniden doğdu. Kimyasal ve mineral boyalar ile erken Sanayi Devrimi'nin fabrika üretimi sırçaları Rafael öncesi görüşteki İngiliz ressam ve zanaatkârlarınca kullanıldı. İngiltere'de, sömürgelerinde ve imparatorlukta Esnaf ve Zanaatkârlar Hareketi olarak bilinen şey, bu nedenle iki yönlü bir fenomendir. Sanat eleştirmeni John Ruskin'in önayak olduğu bu ekolün sanatçıları, modern sanayileşme şöyle dursun, Avrupa Rönesans'ını hiçe sayan ortaçağ zihniyetindeki zanaatkârların adanmışlıklarını ve tekniklerini geri kazanmanın peşindeydiler.[14] Bu sürede, onların büyük bölümü Sanayi Devrimi'nin ürünlerini kullanıyor, müşterileriyle meraklıları da, Ruskin'in sanat tarihinde betimlenen azimli ve dindar sanatkârlar arasında değil de sanayileşme sonrasında türeyen yeni orta-sınıf kasabalarda bulunuyordu.

Tüm bu farklı alanlarda ve kıtalar genelinde meydana gelen daha yaygın bir değişim, sanatın modern ve gündelik olanla artan ölçüde uyuşmasıydı. Opera temaları, roman konuları ve resim temsilleri, azizlerin, kralların ve geçmişin mitolojik kahramanlarının yapıp ettikleri yerine gitgide modern gündelik yaşamdaki olayları yansıtmaktaydı. Çiçek satıcılarıyla köylülerin gündelik yaşamı türü boyamalar Avrupa sanatında uzun zamandan beri mevcuttu ancak kendi zamanlarının sanatında, mesela, Henri de Toulouse-Lautrec'in ünlü kafe insanları, barmaidler ve fahişe tasvirleri kadar merkezi bir tema oluşturmamışlardı. Anlamlı şekilde, Toulouse-Lautrec'in çok meşhur bazı baskıları tarz olarak Japon blok baskılarındaki cesur renkleri taklit etmiştir. Avrupa dışında da mesela, 1880'lerin Hinduca yazan romancıları, Hindu tanrılarla geçmişin büyük Müslüman hükümdarları ve eşlerinin yapıp

14. Andrew Wilton ve Robert Upstone (Der.), *The Age of Rosetti, Burne-Jones and Watts: Symbolism in Britain 1860-1910*, Londra, 1997.

ettikleri yerine, zamanın orta-sınıfının dert ve kederlerini resmetmeye başladılar.[15]

Sanatın mekânı da değişti. 19. yüzyıl müzelerin uluslararası ölçekte artışına şahit oldu. Paris'teki Louvre ile New York'taki Metropolitan Museum of Art'ınkiler gibi büyük koleksiyonlar, Hanoy, Batavia, Bombay ve Kahire'deki sömürge yahut yarı sömürge rejimlerce kurulan daha küçük müzelerle eşleştirildi. Eski düzenin yağmalanıp yeniden pay edilen "yüksek" sanatı, çoğu zaman bu koleksiyonların yolunu tuttu. Uzman deyimiyle "müzeleştirme", elbette bütünüyle tahrip edici değildi. Napolyon işgalinden sonra Mısır antikalarının Paris'e gidişi, sfenks kafalı ya da ayaklı nesneler yahut obelisklere büyük bir talep artışı yarattı. Bazı işçilikler çok incelikliydi. Sömürge dünyasında, Kamboçya Budalarının Fransız Hinduçini müzelerinde sergilenişi, yerel zanaatkârları yeni tarzlarda resim ve oyma yapma konusunda yüreklendirdi. Sanat'ın kaynağının şimdi tapınak ve saray kadar müze ve piyasa olması da ihtimal dahilindeydi.

Bölümün kalan kısmı bu temaların bazılarıyla devam edecektir: sanatın ve edebiyatın farklı alanlarında sekülerleşme, güncellik saplantısı ve milliyetçilik. Bazı uyarı notları kulağa geliyor olmalı. İlk olarak, burada, 19. yüzyılın tüm sanat formlarının, siyasi ve sosyal süreçlerin basit bir yansımasına indirgenebileceği izlenimi uyandırmaya niyetlenilmemiştir. Sanatsal yaratıcılığın, siyasi yaşamın oldukça dışında bazı kökenleri vardır. Mesela, 1789 sonrasının devrimci erdemleriyle bağdaştırılan klasik temalara, Roma Pompei harabelerindeki tümüyle bilimsel keşifler vasıtasıyla, zaten büyük bir ivme sağlanmıştı. Sanat, basit siyasi zorunlulukların çok daha fazlasından sorumlu idi. Hayal dünyası siyasetten dikkate değer ölçüde özerk kaldı. 1900'lerde ilk soyut resmin ve atonal müziğin ortaya çıkışıyla, Avrupalı ve Amerikalı sanatçıların, kapalı siyasi ve dini ideolojiler zamanında mümkün olandan daha geniş ölçekte, kendilerini basmakalıp yaşamdan özgürleştirdikleri ileri sürülebilir. 19. yüzyıl zarfında sanatçı loncalarının çöküşü ve uzun zamandır sanatsal çıraklık eğitiminin gerileyişi de yeni özgürlükler sağladı. Bununla birlikte en soyut ve en az sıradan sanatsal çaba biçimlerinin dahi, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, doğaüstü dünyadan istifade eden değil, bu dünyada kendini yetiştirme peşinde siyasi ve sosyal "hareketler" olarak görüldüğü hâlâ vurgulanması gereken husustur.

---

15. Francesca Orsini, *The Hindi Public Sphere 1920-1940: Language and Literature in the Age of Nationalism*, Delhi, 2002, 1. bölüm.

İkinci olarak, gelişen küresel tekdüzelik ile sanatın kültürel entegrasyonunun gerilemesine dair argüman, sanatçılar, özellikle de popüler sanatçılar yönünden, yaratıcılıkta herhangi bir gevşeme izlenimi uyandırmaya niyetlenmemiştir. Birçok popüler sanat geleneği ve zanaat üretimi, zanaatkârların geneldeki yoksulluğuna rağmen dayandı, hatta gelişti. 1830'ların sonunda Fransa'daki keşfini takiben fotoğrafçılık, bir sanat formu olarak şaşırtıcı hızla küreselleşti. 1860'a gelindiğinde, pek çoğu yeni tekniklere önayak olan Hintli, Çinli ve Kuzey Afrikalı fotoğraf sanatçıları vardı. Yüzyılın sonu, modern sanat formlarının en büyüğü olan sinemayla birlikte, kültürlerarası popüler müziğin nihai karışımı cazın doğuşunu gördü. Sinema, Paris, Kahire ve Şangay'da hemen hemen aynı zamanda gelişti.

DOĞMAKTA OLAN ULUSUN SANATI: 1760-1850

19. yüzyıl sanatının birçok yönü vardı. Samimi adanmışlık, sanatı, Katolik Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde, Rus dini resmi formunda ve de tanrı Krishna'nın yaşamının tasvir edildiği kuzey Hint tepelerinin resminde kalıcı oldu. Dağların, şelalelerin ve kırsal kasabaların resimleri, doğanın yüceliğine ve insan topluluğunun kalıcılığına çağın ilgisini yansıtmaktaydı. Yine de devletin sanatçıları himayesi, önemini sürdürdü. Sonuç olarak, dünyanın her yerinde ortak tema siyasi gücün, özellikle ulusal devletin ve imparatorluğun yeni biçimlerinin temsil edilmesi idi. 18. yüzyılın sonunda dahi kraliyet saraylarının ihtişamının yahut ünlü zaferlerin tasviri, krallarınkiler kadar protoulusların görkemini de temsile başlamıştı. Londra'nın eğlence parkı Wauxhall Gardens'deki resimlerin Britanya'nın Kanada ve Avrupa'daki askeri kahramanlarının zaferlerini göstermesi gibi, Versailles'deki freskler de Fransa'nın dünya çapında zaferlerini göstermekteydi. Bengal'in İngiliz valileri de, Hintli yerel hükümdarlar da seyyah Avrupalı sanatçıları, başta da Johannes Zoffani'yi, doğmakta olan Britanya İmparatorluğu'nun karmaşık hizipçi siyasetinde kendilerini olumlu bir biçimde tanıtması için görevlendirdiler.[16] Bu meyanda, Venedikli büyük aristokrat ailelerin Brenta Kanalı kenarındaki sayfiye evleri, dokunaklı bir abartmayla, Asya, Afrika ve Amerika'nın heykelsi kadın figürlerinin freskleri vasıtasıyla ticareti şehir devlet(ler)ine taşıyan Cumhuriyet'in, gittikçe azalan ticari önemini göstermekteydi.[17]

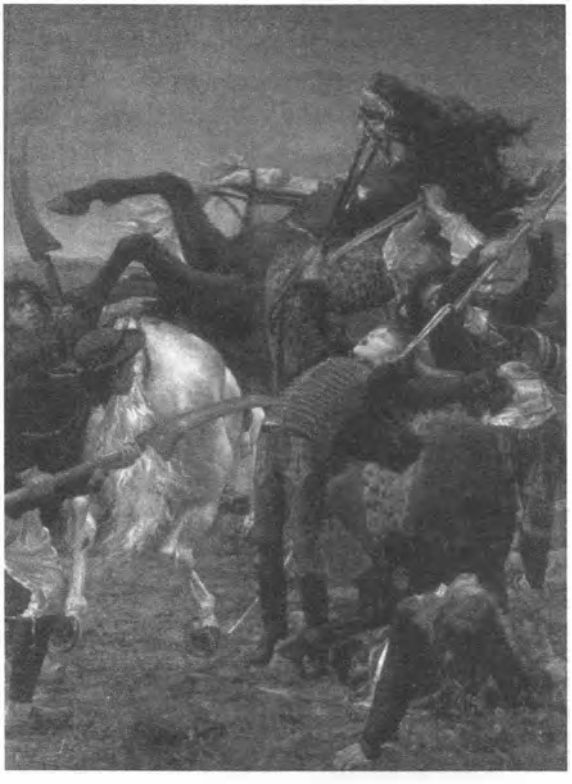
---

16. Brian Allen, Bayly (Der.), *The Raj* içinde, s. 119-120.
17. *Notably in the Villa Nazionale*, Brenta.

Hanedanların ve aristokratik askeri kahramanların temsilinden devlet ve ulusun daha soyut ifadelerine bu geçiş, Fransız Devrimi sonrasında daha da keskinleşti. Amerikan Kıta Kongresi'nin "aklın parlamentosu" olarak tasvirleri, bu eğilimi sınırlı da olsa zaten önceden kestirmişti. Devrimci Fransız halkının tahayyülleri yahut bunun simgesi olan Özgürlük Şapkası'nı giymiş laik tanrıça Marianne, 20. yüzyılın Komünist devletler dönemine kadar devam eden bir devrimci sanat ekolü başlattı. Tiran Sezar'ı katleden Brütüs ve ailesi, Roma İmparatorluğu yerine Roma Cumhuriyeti'ne doğru geriye bakan bu devrimci sanat ekolünün sanatçıları için bilhassa cazipti.[18] Modern bilim adamları ayrıca, Brütüs'ün eşi Portia'ya yapılan göndermenin, bu sert değişim çağında dahi yaygınlaşan, kadınların ev içi alana sürülüşlerinin sembolik açıdan öngörüldüğünü kaydetmekteler.

Devleti, klasik bir erdem vizyonu vasıtasıyla sembolleştiren devrimci stilin en önemli kahramanı Jacques-Louis David'dir (1748-1825). Bu sanatçının ünlü resmi Dağlı [Montagnard] lider Marat'ın ölümü, karşıdevrimin çocuk mağduru cansız Bara'nın duygusal portresiyle tamamlanmıştır. Ancak devrimin evrenselleştirici maksadı en görkemli şekilde, Anne-Louis Girodet'in, bu kitabın kapağında da yer alan, 1797'deki Haitili siyah devrimci Jean-Baptiste Belley portresinde görsellik kazanmıştır. Fransız Meclis mensubu giysileri içindeki Belley, 18. yüzyıl sömürge reformları ve aydınlanmış Hıristiyanlık yanlısı Papaz Reynal'in büstü karşısında eğilmektedir. Bizzat Belley, köleliğin geçici olarak kaldırılmasını güvenceye almak için 1794 meclis müzakerelerine kararlılıkla müdahale etmiştir.[19] Ayrıca bu ekoldeki ressam ve heykeltıraşlar, klasik çıplaklığı ve klasik erdem sahnesini modern devrimci erdem ikonlarına dönüştürerek, uluslararası devrim için görsel bir gramer sağlamışlardır.

18. Regis Michel ve diğerleri, *Aux armes et aux arts: les arts de la révolution 1789-1799*, Paris, 1989. En iyi koleksiyon Musée du Louvre'dedir, Paris.
19. Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art*, s. 39; Resim, Palais de Versailles'dedir.

İllüstrasyon 10.1 – Devrimci kahramanlık: *Joseph Bara'nın Ölümü*, bir Davud görünümünün 19. yüzyıl versiyonu. Jean-Joseph Weerts resmi, 1883.

Bu sanatçılar ayrıca, devrimden Napolyon otokrasisine geçişi resmetmiş ve içtenlikle temsil etmişlerdir. Jean-Auguste-Dominique Ingres'in Napolyon'u Birinci Konsül olarak ilk resmedişi, onu henüz devrimci cumhuriyetçiliğin somut hali olarak göstermektedir. Ingres, yaklaşık on yıllık bir sürede, David ve Girodet ile birlikte, Napolyon'u evrensel bir imparator olarak tasvir eder (Bkz. illüstrasyon 3.2). Huzur bozucu bir heybetliliğe yaklaşan çarpıcı bir tablosunda Napolyon elinde bir asa ile tahtta otururken görülmektedir. O, klasik Jüpiter'in, Roma İmparatoru'nun ve Frenklerin kralı Charlemagne'nin melezi olarak resmedilmiştir.[20] Bu anıtsal İlk İmparator görünümü, devrimler çağının abartılmış devletini sembolize eden yapı ve heykellerde de gö-

20. *Les Invalides*, Paris; Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art*, s. 47.

rülür. Venedikli heykeltraş Antonino Canova, Napolyon'un büyük klasik nülerini yapmış olup onlardan biri de sonradan Wellington dükü tarafından merkezi Londra'daki evi için aşırılmıştır. Bir diğeri hâlâ Milano'daki Palazzo Brera'nın dış yüzünde durmaktadır. Canova'nın klasik mitolojik formları, sonraki kuşaklarda, yeni yönetici elitin kendilerini eski rejimin rokoko aşırılıklarından uzak tutmak istediği Avrupa'nın devrimci duyarlılıklardan etkilenen bazı kesimlerinde büyük geçerlilik kazandı. Aynı şekilde, Ingres'in Napolyon İtalya'sındaki yönetici, posta görevlisi ve askeri vali portreleri, savaş dönemindeki Britanya'nın sömürge valilerininkileri andırmaktadır. Onlar da bir hanedanın ya da aristokrasinin değil, doğmakta olan bir devletin ve aydınlar bürokrasisinin temsilcileri olarak öne çıkmaktaydı.

Bu devletin *éclat*'ı [parlak başarısı], 6. bölümde öne sürüldüğü gibi tüm 19. yüzyıl rejimlerinin kulaklarında çınladı. Ona uygun addedilen sanat, Avrupa sınırlarının oldukça ötesinde de etkiliydi. Bağımsız Latin Amerika'nın yeni hükümdarları Fransız devrim kahramanına kendi görsel örnekleri olarak baktılar. Simone Bolivar ölümünden sonraki bazı resimlerinde İspanyol Amerika'sı Devrimleri'nin Brütüs'ü, hatta Napolyon'u haline geldi. Daha az akla yakın olsa da Meksikalı diktatör Santa Anna kendisini Napolyon olarak resmettirdi. Yine de Meksika'da, bağımsızlık ikonografisinde klasik Roma, eski orta Amerika rejimlerinin sembolleriyle muazzam ölçüde katıştırıldı. Zira Kızılderili işgücünü, kraliyet valileri arasındaki selefleri kadar coşkuyla boyunduruk altına alma niyetlerine rağmen Creole liderleri, hâlâ İspanyol krallarıyla Roma imparatorlarının dahi öncesine giden ve Amerikan toprağında sıkıca kök salan bir meşruiyet iddiası arzusundaydılar.[21]

İslam'ın insan figürü temsilini menetmesi nedeniyle 19. yüzyıl Ortadoğusunun aydın despotizmi bu örüntüleri sadece tereddütle izledi. Kahire'deki kale alanının, Suudi Arabistan'da Vahabi tehdidini bastıran Muhammed Ali'nin oğlu muzaffer İsmail Paşa'nın bronz heykelleriyle süslenmesi oldukça geç bir tarihtedir. Tanzimat dönemi, modernitesini İstanbul'da ve ona bağımlı ülkelerde büyük portrelerle değil, bunun yerine Fransız askeri üniformaları, klasik kışla tasarımları ve Avrupa tarzı mobilyalarla sergiledi. İslam dünyasındaki bir istisna, İran'da daha önceki minyatür geleneğinden gelen büyük Kaçar portre formunun gelişimi idi. Kaçar "yeni monarklar"ının birincisi Feth Ali Şah Kaçar'ın aydınlık bir portresi, çok kişinin Ingres'in yukarıda

21. Brading, *First America*.

bahsedilen Napolyon portresine açık bir gönderme olduğuna inandığı gibi, onu elinde bir asa ile dururken göstermekteydi.[22] Ne var ki sanatçı, geleneksel Fars stil ve sembollerini korumuştu.

Halkın atasındaki erdem ve kudretin göstergesi olarak Feth Ali'yi uzun ve parlak bir siyah sakalla donatmıştı. Napolyon'un İtalya'yı işgalinden sonra Avrupa'nın sanatsal merkezi olan Fransa'da resim ve diğer görsel sanatlar, 4. bölümde tartışılan restore edilmiş monarşi dönemindeki meşruiyet çelişkilerinin açıklayıcı kanıtlarını sağlamaktaydı. Her ne kadar 18. yüzyıl mutlakıyetinin siyasi bir versiyonu 1815'deki Avrupa'ya geri verilebilmiş olsa da eski rejimin ikonografisi geri dönülemez şekilde paramparça olmuştu. 1830 sonrasında, monarşinin 1830'daki Temmuz bildirgesini takiben devrimin tarihsel bir versiyonu bir kere daha resmi estetik haline geldiğinde, sorun kısmen çözüldü. "Napolyon'un İlahlaştırılması", "Marseillaise Yürüyüşü" ve "1792 Gönüllülerinin Yola Çıkışı" gibi temalar, çağdaş olayların, bilhassa 1830 devrimleri ve yeni Napolyon'un 1848-1852 yıllarındaki yükselişinin temsiliyle, kamusal sanatta bir araya getirildi.[23]

Devrimden doğan kamusal sanatın kuralları, Avrupa emperyalizminin yüksek döneminde de aynı şekilde yararlı olduğunu kanıtladı. İngiliz sanatçılar büyük Hint durbarlarını, yani kraliyet toplantılarını tasvir ederlerken[24] diğer tarafta da Theodore Géricault, Fransız fatihlerin 1830-1848 fetihlerinde Kuzey Afrikalı şeflerin biatini kabul edişlerini gösteriyordu.[25] Avrupa görsel sanatının temaları, daha ustaca başka yollarla da imparatorluklar için kullanışlı olduğunu gösterdi. Romantik ve görkemli manzara ve insan tasvirleri, edebiyat ve bilimde eski rejimin biçimciliğini reddeden insan ve doğa arasındaki ilişkinin yeni bir yansımasından doğdu. Romantik kahraman kimi zaman siyasi bir kurban olabiliyordu ancak yeni devlet biçimleriyle ilişkisi genelde daha farklı yaklaşımlar içeriyordu ve dolaylıydı. Büyük uluslar da büyük sanatçılar ve şairler gibi özel bir güç ve erdemle donatılmıştı. Romantizm ve milliyetçilik akrabaydı ancak romantik sanatçılar siyaset dünyasıyla siyasetçileri çoğu zaman tümüyle küçümsemekteydiler. Mesela George, Lord Byron, İngiliz egemen çevrelerinin adamı olarak pek betimlenemez ancak tutkulu şiiri ve Yunan hayranlığı, onu Yunan

22. S. J. Falk, *Qajar Paintings: Persian, Oil Paintings of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Londra, 1972.
23. Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art*, s. 73-75.
24. En iyi koleksiyonlar, Victoria Memorial, Kalküta, Victoria and Albert Museum'un Nehru galerisi, Londra; India Office Reading Room, British Library, Londra'dadır; bkz. Allen, Bayly (Der.), *The Raj* içinde, s. 26-37.
25. En iyi koleksiyon, Paris'teki Institut du Monde Arabe'dedir.

devriminin kahramanı yaptı; ölümünden sonra da yeni ulus için milli bir ikon statüsünü kazandırdı.

Avrupa fetihlerinin 1760'dan 1840'a kadar dünyanın her yerinde ürettiği çok sayıda sanat eseri, Batı hakimiyeti projeleriyle uzaktan ancak sadece çok dolaylı olarak ilişkilidir. Géricault ve Eugene Delacroix, kendi Kuzey Afrikalı kabile reislerini, arkaik, aslında anakronik bir erdemin sembolü, beyaz atlar üzerindeki asil ve romantik savaşçılar olarak betimlemişlerdir. Daha küçük bir ölçekte de olsa, Hindistan'ın iç kısımlarını resmeden İngiliz sanatçılar, büyük krallıkların kalıntıları ile onların göz alıcı modern sakinleri üzerinde durdular. Mesela, Daniell ailesi mensupları, Güney Afrika'daki erkek Xhosa figürleri ve Çin sahillerinin pitoresk manzaralarının yanı sıra kendi iyi bilinen Hindistan serilerini de resmettiler.[26] Bunlara, kimi zaman bu topraklara ve insanlara dair küçümseyen yorumlar eşlik etti. Bu nedenle post-kolonyal tartışmacı Edward Said'in eserlerini izleyen birçok bilim adamı, bu tekniklerin yalnızca Avrupalı olmayanların "öteki"liğini pekiştirmeye hizmet ettiğini ve Batı'nın olumsuz bir zafer sarhoşluğu biçimi olarak görev yaptığını öne sürmüşlerdir.[27] Burada bazı gerçekler vardır. Mısır'a yapılan Fransız keşif seferleri, merkezileşmenin ve bayındırlık hizmetlerinin önemini iyi kavramış büyük bir eski medeniyeti meydana çıkarmıştı. Böylece, zımnen, geçmişteki bu büyüklük üzerinde kafa yormak çağdaş Avrupalılara, firavunların yahut kadim Hint krallarının bozulmuş modern torunlarını ayağa kaldırmak için kendi destansı alınyazılarını hatırlattı. Yine de tüm bu girişimi niteleyen şey çelişkiydi. Avrupalı sanatçılar Asyalı ve Afrikalıları "öteki" kılarken, çoğu zaman Avrupa'nın sanayileşme öncesi döneminden söz etmekte ve sanayi devriminin silip atacağından korktukları şövalyelik ve kahramanlık temalarına başvurmaktaydılar. Delacroix ve Géricault, Fransa'nın modern avatarlarını, büyük feodal hükümdarlarını ve eski popüler festivalleri, haremin şeyhleriyle kadınlarını betimledikleri aynı tarzda resmettiler. Bunlar artık ne yazık ki "öteki" haline gelen, hasreti çekilen bir geçmiş gibi görünüyordu.

Amerika'da, yeni cumhuriyetin beyazlar, Kızılderililer ve köleler arasındaki gerilimli ilişki konusunu yansıtan sanatını da aynı ikircikliklik nitelemekteydi. Cumhuriyetin ilk günlerinde, İspanyol Amerika'sında görülene benzer "Creoleleştirici" bir eğilim, Amerika figürünün Kı-

---

26. Mildred Archer, *Early Views of India: The Picturesque Journeys of Thomas and William Daniell 1786-1794*, Londra, 1980.
27. Edward Said, *Orientalism*, Londra, 1970; ayrıca bkz. John M. MacKenzie, *Orientalism, Art, Literature and Society*, Londra, 1995.

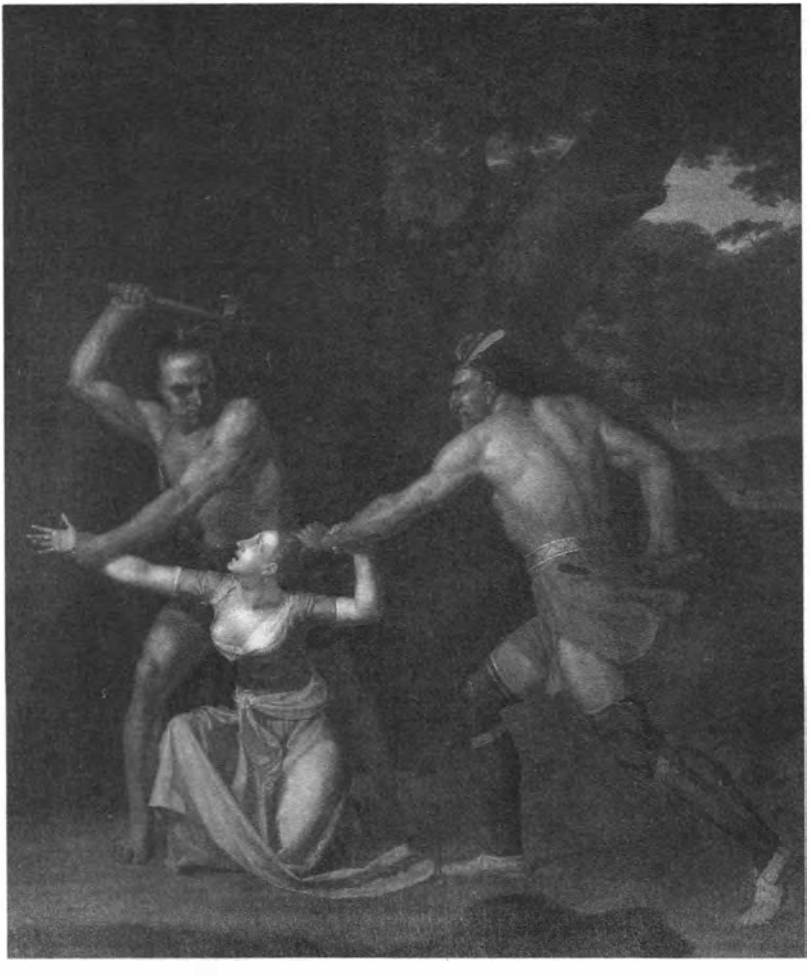
zılderili bir kadın olarak öngörülmesine imkân vermişti. Bununla birlikte, sonradan "Amerika" yahut "Kolombiya", Avrupa'nın ulus tanrıça vizyonunun tipik bir örneği olan klasik bir figür haline geldi.[28] Bu ikircikliklik, kendi kıtalarının Amerika tasvirlerine musallat olmaya devam etti. 19. yüzyılın ilk yarısında, batıya doğru büyük yayılma projesini ve Kızılderililerin saldırılarını göğüsleyen yerleşimcilerin kahramanca eylemlerini övmek için birçok imaj yaratıldı. Öncülük eden kahraman bir kadının akıncı Kızılderililer[29] tarafından katledilişini gösteren ünlü resim, 1857'de[30] Hintli sepoylarca katledilmek üzere olan İngiliz kadınları ve Zulu savaşlarında sınırlarda yaşayan beyazların çırpınışlarını gösteren akademik ve popüler resimleri hatırlatıyor (bkz. illüstrasyon 10.2). Bu süre içinde, yerliler kendilerine uygun görülen yaşam alanına doğru hızla sürüldükleri için, soylu Kızılderili savaşçıları temsil etmeye devam eden aynı sayıda resim de nostaljik olarak "yerlinin ölümü"nü yansıtmaktaydı. Avustralya'da Aborjinler, 1860'lardan önce erken bir etnografya alanının ötesinde nadiren dikkate alınmışlardır. Bunun yerine sanatçılar, çoğu zaman burasının "boş toprak" olduğu fikrini doğrular görünen bir tarzda egzotik manzarayı ve ışığın niteliğini resmetmekteydi.

İkircikliklik, devrim ve imparatorluk çağında sanatçıların popüler eylem tasavvurlarını da nitelemekteydi. "İnsanlar" "yerli" olanı çevreleyen türde bir ihtiyatla görülmekteydi. Bu temanın en önde gelen destekçisi İspanyol ressam Francisco Goya idi (1746-1828). Köken itibariyle kesintiye uğramış İspanyol Aydınlanma'sının devlet adamlarıyla popüler karakterlerini takdirle anan bir saray sanatçısı olan Goya, "Savaş Felaketleri" ve İspanya'daki Napolyon yönetimine karşı ayaklanmaya eşlik eden 1808 katliamları görüntülerinin ünlü dizilerini resmetti. Bu diziler, 1848'deki kahraman insanların, 1871 Paris Komünü'nün ve 1905 Rus Devrimi'nin tasvirlerinin habercisi oldu. Bununla birlikte Goya'nın devrimi erkenden benimsediği göz önünde tutulursa, Fransız imparatorluk birliklerinin kral ve Kilise için ayaklanan halkı katledişlerini göstermesi, ironiktir.[31] Goya'nın sadakatindeki bu değişiklik bize, Beethoven'in, imparatora olan bağlılığını tiksinti içinde feshinin ve "Wellington'un zaferi"ni kâğıda döküşünün hemen ertesinde, Napolyon için "Eroica" Senfonisi'ni yazmasını hatırlatıyor.

---

28. Pohl, Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art* içinde, s. 146.
29. Örn., John Vanderlyn, *The Death of Jane McCrea*, a.g.e, s. 147.
30. Sir Joseph Noel Paton, In Memoriam, özel koleksiyon, Bayly (Der.), *The Raj* içinde "reproduced", s. 325.
31. Prado Museum, Madrid.

Rienzi operasını besteleyen aynı Wagner, 1848'in radikal cumhuriyetçiliğinin kutlanışında adeta Alman temelli milliyetçiliği kutlanıyormuş gibi, yüzyılın sonlarında saray bestecisi oldu. Bu suretle çağdaşlarının, aydınlanan ulusdevlete, emperyalizme ve popüler devrimlere karşı müphem ve çelişkili tutumları, sanatçıların eserlerinde bariz şekilde sergilendi.

İllüstrasyon 10.2 – Sanat ve vahşet: *Jane McCrea'nın Ölümü*. John Wanderlyn'in eseri, 1804.

Yüzyıl ortası savaşlarını takiben, sanat ile ulus arasındaki ilişki, iki farklı yönde gelişmiş görünüyor. Birincisi, resmi akademik ve kurumsal sanat, yeni ulusların oluşumundaki ikonik anları ve şahsiyetleri tasvire devam etti. 1871'de Alman İmparatorluğu'nun ilan edilişinin, Fransız Üçüncü Cumhuriyet tartışmalarının ve açık fikirli çarların hepsinin kendi ressamları oldu. Dekoratif sanatlar, yeni siyasi hareketlere ve ayrıca sanayileşmeye cevap verdiler. Jean-Baptiste Carpeaux (1827-1875), III. Napolyon'un, sonradan küçültülüp binlerce Bonapartçı taraftara satılan heykellerini yaptı.[32] Avrupa dışında, yeni Japon liderler ve eninde sonunda Çinli milliyetçiler ile Genç Türkler, hepsi modernleştirilmiş uygun fraklar yahut Prusya askeri üniformaları içinde kendilerini resmettirdiler. Son dönem Kaçar portreleri, hanedanın verimliliğini sembolleştiren gür sakallar yahut büyük komutan Nadir Şah'ın mücevherlerini değil, sadece Müslüman İran hükümdarları olarak kendi kimliklerine işaret eden tarbuşlarla [fes] resmi Avrupa tarzı giysiler içinde sert erkekleri göstermekteydi.[33] Hindistan'daki milliyetçiler, Moğol sonrası saltanatların düşüşünden sonra süresi dolan ve parçalanan Hint sanat geleneğini canlandırmaya çalıştılar. Hint ve hatta Japon tarzlarını, Hindistan Ana yahut Hindu mitolojik geçmişinin büyük figürleri gibi ideal figürleri tasvir etmekte kullandılar. Burada öne çıkan, İngiliz akademik resminin natüralist tekniklerini Hindu destanlarına uygulayan Raja Ravi Varma oldu.[34] Onun temsilleri, piyasadaki taşbaskı yazıcılar tarafından çalışıldı ve modern Hindistan'ın ilahlarını ve ülkenin kendi imajını biçimlendiren yüz binlerce kopya halinde ortalama ailelere dağıtıldı. Varma'nın popülerliğini sürdüren resimleri, milliyetçi liderlerin konuşmalarını ve Rabindranath Tagore'un romanlarını zenginleştirdi.

SANAT VE HALK: 1850-1914

19. yüzyıl sonu sanatı, doğmakta olan ulusu ve onun sıkıntılarını, daha az sembolik tarzda yansıtır oldu. Yaklaşık 1850 sonrasında birçok Batılı ülkede tarihi resimlerin önemi ve niteliğinde düşüş başladı. Ulus artık, geçmişindeki karizmatik zamanlar üzerinden daha az, büyük sanayi kentlerindeki yahut gerileyen kırsaldaki sıradan insanların

---

32. Londra'daki Victoria and Albert Museum'un az ziyaret edilen 19. yüzyıl Avrupa galerisindeki örneklerin altyazılarını görünüz.
33. Kaçar sergisi, Brunei galerisi, Şark ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra, 2000.
34. Tapati Guha-Thakurta, *The Making of a New "Indian" Art: Artists, Aesthetics and Nationalism in Bengal 1850-1920*, Cambridge, 1992; Partha Mitter, *Art and Nationalism in Colonial India 1850-1922*, Cambridge, 1994.

yaşamları üzerinden daha fazla resmediliyordu. Bu değişiklik, içinde modernite, sanayileşme ve hatta ulusun kendi eleştirilerinin gelişebildiği görsel bir alan bıraktı. Birçok sanatçı kendisini, burjuva düzeni olarak gördüğü şeyin sosyalist eleştirileriyle oldukça yakından tanımlar oldu. 1874'de Paris'teki ilk büyük Empresyonist Sergi'de doruğuna ulaşan Fransız sanatsal özgürlük hareketi, ilk bakışta bütünüyle apolitik görünüyordu. Eduard Manet (1832-1883), Auguste Renoir ve Edgar Degas'ın, Üçüncü Cumhuriyet'in siyasi güç merkezlerinden, bir önceki kuşakta David ve Géricault'un olduğundan daha ileride oldukları bir gerçektir. Ancak bu sanatçılar, daha geniş anlamda siyasi beyanlarda da bulunuyorlardı. En radikal seleflerinin dahi katlandığı lonca benzeri uzun bir sanat eğitimi almayı reddettiler. Karmaşık, tuhaf, egzotik ve kuralsız olanla övündüler. Yüzyılın hakim geleneği orta-sınıf insanlar ve onların devleti için kahramanca ve tarihsel bir sanat yaratırken, 1870'lerden sonra ortaya çıkan modern sanat, orta-sınıf yaşamında çantada keklik sayılan şeyleri reddetmek, sorgulamak, hatta alaşağı etmekle ilgiliydi.[35]

İllüstrasyon 10.3 – *Yemek.* Paul Gauguin resmi, 1891.

35. Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art*, s. 244.

Bu durum, apaçık siyasi imgelemeler vasıtasıyla değil, popüler dostluğa ve bir gelecek ütopyasına değindiği varsayılan sıradan insanlarla yerlerin, uyumlu renklerle soyut şekillerin betimlenmesi vasıtasıyla gerçekleşti. 19. yüzyıl sonu Avrupa'sının simgesel sanatçısı Vincent van Gogh (1852-1890), kendini ve bir sanatçı dostunu yazdı: "Ne siz ne de ben siyasete burnumuzu sokmadık ancak insanların kendilerini istem dışı grupladığı saflarda yer aldığımız bir toplumda, bir dünyada yaşıyoruz." Amacı, bu insan saflarının soyut özünü resmetmekti. Buna karşılık Paul Gauguin, "öteki" olanın değerini keşfederek burjuvazinin değerlerini eleştirmek için Avrupa dışına, Fransız Tahiti'ye gitti. Yaptığı idealize edilmiş, duygusal bir ada dünyası resimleri, Gauguin konularıyla özdeşleştiği ve onlarda Avrupa'da gözden kaybolmuş barbar ve arkaik yaşam formları yerine kendi en iyi içgüdülerini aradığı için, birçok daha eski Avrupa dışı egzotik tasvirlerden ruhen farklıydı (bkz. illüstrasyon 10.3).[36] Son olarak, Pablo Picasso'nun *Les Demoiselles d'Avignon*'unu [Avignonlu Kızlar] takiben 1907 sonrasında kübizmin ortaya çıkışıyla, Batı sanatı, radikal ve put kırıcı olduğu kadar anarşist ve komünist hareketler fazına taşınmış görünüyor.[37]

BATI DIŞI: UYUM VE BAĞIMLILIK

Avrupa ve Amerika dışındaki dünyanın sanatına gelince, manzara kelimenin tam anlamıyla karmaşıktı. İzah edileceği üzere, Japon görsel kültürü, gitgide Batılı sanat formlarının istila ettiği bir dünyada en iyi sonuçları elde etmiş görünüyor. Bunun nedeni kısmen, popüler resim ve zanaatkâr taşbaskı geleneğinin, ülkeye doğrudan Avrupa müdahalesinin arifesinde dinamik ve uygulanabilir halde kalmış olmasıydı. Katsushika Hokusai (1760-1849) kariyerine, eski Edo döneminin fahişeleriyle aktörlerinin "değişken dünyası"ndan sahneler resmederek başladı. Daha sonra, geleneksel Japon ve Çin temalarını Avrupa romantik tarzlarıyla karıştırdığı kendi tarzını geliştirdi.[38] Bilim ve cerrahideki çağdaşları gibi onun da Nagazaki limanından nüfuz eden "Hollanda öğrenimi" vasıtasıyla Batı resminin örneklerine erişmesi mümkün olmuştu. 19. yüzyıl sonlarında Japon ticari blok baskısının ilerlemiş hali ve Avrupa'daki Japon sanat eserleri çılgınlığı, Hokusai'nin uluslararası bir şöhretin yanı sıra ulusal bir statü elde

36. En iyi örnekler, Musée du Jeu de Paume, Paris'tedir.
37. Elizabeth Cowling, *Interpreting Matisse, Picasso*, Londra, 2000; Tate Gallery sergisi, Londra, 2000.
38. Matthi Forrer, *Hokusai: Prints and Drawings*, Münih, 1991, National Gallery of Japan, Tokyo.

etmesine de yardımcı oldu. Onun, Fuji Dağı'nın 36 görünümü ve *The Great Wave* çalışmaları, 19. ve 20. yüzyılların Batı dışı sanatının muhtemelen en tanınmış eserleridir. Daha sonraki Japon ressamlar, Batılı akademik sanatla uzlaştılar; bazıları da gelenek ile sanayi modernitesi arasındaki gizli anlaşmayı, çağdaş Fransız sanatçıların eserleriyle paralel bir tarzda resmetti. Bir köprüde duran ve demiryolu hatları boyunca çok uzaklara bakan kimonolu bir genç kızı gösteren ünlü resim, çarpıcı bir örnektir. 1900'de Paris'teki Grand Palais sergisinde de sergilenmiştir. Bu nedenle geleneksel Japon sanatı, siyasi kültürüyle birlikte, büyük oranda kendi dayanıklılığı nedeniyle moderniteye başka yerlerden daha kolay bir geçiş yapmıştır. Gündelik kent ve kır yaşamının popüler medyada eski tarzda tasviri, kendi güçlü vatanseverlik duygusuyla gelişmekte olan bir ulusa uygun görünüyor. Yüzlerce yıl önce Çin formlarıyla Çin çay seremonilerinin Japon vizyonuna uyarlanması gibi, geleneksel çömlekçilik de yeni tarzlara ve Batının taleplerine uyarlandı. 1880'de Japonya'da bir sanat okulu kuruldu. Bu okulun ilk ürünleri arasında, Rodin tarzında yapılmış, bir dizi bronz çıplak Japon kadın heykeli vardır.[39]

İllüstrasyon 10.4 – Toprağın karakteri: Tamagawa Nehri'ni geçen kayıkçı, Musaşi Eyaleti. Katsushika Hokusai resmi.

39. Japonya galerisi, Victoria and Albert Museum, Londra.

İllüstrasyon 10.5 – Klasik geleneğin ihracı: Temel çizim sınıfı, Mayo Sanat Okulu, Lahor, Hindistan, 1909. A. H. Fisher fotoğrafı.

Daha küçük ölçüde de olsa, Çin, Kore ve Hindistan'daki geleneksel blok baskı ve minyatür resim tarzları, 1860'dan sonra taş baskıya ve toplu tüketime tepki gösterdi. Çinli sanatçılar, blok baskıyı yeni koşullara uyarlamaya, 1900 karar geç bir tarihe kadar, devam ettiler. Boxer yanlısı bir sanatçı, Japon ve Batılı güçlerin İmparatorluk orduları tarafından uğratıldığı efsanevi yenilgiyi tasvir eden tüm bir baskı dizisi üretti.[40] Benzer tarzda bir uyarlama, bir taraftan çabucak Fransız karşıtı mizahi temalar geliştiren Vietnam blok baskısında meydana geldi.[41] Bununla birlikte, birçok yerde yerel resim tarzları, taş oymacılığı, ahşap oymacılığı ve çömlekçilik, 19. yüzyılın ikinci yarısında kalite ve saygınlık açısından kendi halkı arasında dahi geriledi. Mesela, Türk İznik tarzının yerini alacak pek az değerli şey yapıldı. İngiliz Sanatkâr ve Esnaf Hareketi'nin ivmesiyle başlayan İngiliz Hindistan"ının sanat okulları, Coomaraswamy'nin esefle belirttiği gibi Batı piyasası için üretilen ıvır zıvırdan biraz daha fazlasını ürettiler. Canlı popüler sanat, sadece Kutch ve kuzey Gucerat gibi piyasadan tecrit edilmiş uzak bölgelerde yahut "kabile" bölgelerinde gelişmeyi sürdürdü.[42] Bununla

40. James A. Flath, "Liu Mingjie - a modern peasant? A nianhua printer's view of imperialism", Robert Bickers (Der.), *The Boxer Rebellion* içinde (yakında yayınlanacak).
41. 19. ve 20. yüzyıl galerileri, National Museum of Vietnam, Hanoi.
42. Sarabhai Museum, Ahmedabad.

birlikte geniş bir bölgesel sanat kültürünün popüler yansıması olmak yerine, bu sanatlar ve zanaatlar gitgide "etnik yadigârlar" olarak görüldü. Daha uzun vadede ise onlar yahut Pasifikli ve Afrikalı eşdeğerleri *wereto*, ulusdevlet vasıtasıyla, Batı'nın turist piyasalarına ve yerel sponsorluklara tehlikeli boyutta bağımlı hale geldiler.

MİMARİ: ŞEHRİN AYNASI

Rekabet halindeki küresel tekdüzeliğin yükselişi, mimari alanında ve şehir modellemesinde çok daha belirgindi. Yüzyılın ilk yarısında tarihi ve klasik bir David veya Delacroix resminin ruhunu yansıtan binalar, yeni ulusdevletin gücünü temsil etmekteydi. Antik bir akli kökene sahip çıkışı yansıtıyorlardı. Washington'daki Capitol'ün, Paris'teki Pantheon'un ve St. Petersburg'un modernleştirilmiş muazzam klasik yapılarının mesajı buydu. İngiliz dünyasında bunun bir başka biçimi, ironik olarak, sanayileşmenin ortasında eski Hıristiyan dostluk alemine, feodal erdeme ve toplumsal düzene duyulan nostaljik bir arzuyu yansıtan neogotik saraylar ve sonra da demiryolu istasyonlarıydı. Barry'nin Parlamento Binası, İngiltere'deki binlerce benzeri yapı için, sonunda da imparatorluğun her yerinde, Bombay, Melbourne ve İngiliz Kolombiya'sındaki Viktorya gibi büyük ticari patlama yaşayan kentlerdeki neogotik oteller ile belediye binaları için, model haline geldi. Belirtildiği gibi Avrupalı olmayan bazı hükümdarlar, genellikle tümüyle yüzeysel bir tarzda yerel özellikler katılmış neoklasik binalarda modernitenin karizmasını yakalamak amacıyla, kendi Osmanlı, Mançu, Moğol tarzı saraylarından taşındılar. Erken 19. yüzyıl reformlarını belirten İstanbul'daki Dolmabahçe Sarayı ve 1799'daki Müslüman Fetret devrinden sonra "kadim Hindu anayasası"nı resmen başlatmak için 1820'lerde inşa edilen Mysore Raca'sının sarayı bunun örnekleridir. Doğu'nun bazı kesimlerinde melez bir mimari tarzı ortaya çıktı. Kuzey Hindistan'ın Awadh (Oudh) Krallığı'nda, yarı-bağımsız krallar, 19. yüzyılın ilk yarısında, 18. ve 19. yüzyıl klasiklerini İran ve Moğol temalarıyla birleştirdikleri dini ve seküler binalar inşa ettiler.[43] Bununla birlikte, genel olarak, her ne kadar dış görünüş dekorasyonu "Saracenic [İslam mimarisine ait]" kalsa da sonuçta kazanan, Avrupa tarzı unsurlardı. Haddelenmiş çelik kiriş, dünyanın her yerinde iktidarların daha geniş ve daha Avrupa tarzı yapılar inşa etmelerini mümkün kılmıştı.

---

43. Banmali Tandan, *The Architecture of Lucknow and its Dependencies 1722-1856*, 2 cilt, Delhi, 2000.

Doğrusu, kentsel mekânlara yeniden şekil vermek için daha görkemli girişimler 1850'den sonra yaygın olarak görülmekteydi. 1852'de Louis Napolyon'un darbe günlerinde artık bir buçuk milyonluk bir şehir olan Paris'e tümüyle yeni model uygulama planları hazırlanmaya başlandı. Baron Georges Haussmann'ın yeni su ve kanalizasyon sistemleri kurmaya ve artık hastalık ve fitne yuvası olarak gösterilen eski mahallelerin çoğunu yok edecek büyük yeni bulvarlar planlamaya başladı. Amaç, işsiz yüz binlerce emekçiyi bünyeye katmak olduğu kadar yeni, demokratik olmasa da modern düzenin *éclat*'ını sahnelemekti. Edouard Manet'in 1871'deki *The Barricade*'inde gösterdiği gibi bu yeni caddeler, Paris Komünü'nü izleyen toplu infazların ibret verici olması için devlet tarafından kullanıldı.[44] Cinayet sahası üzerine inşa edilen Sacré-Coeur Kilisesi, Katolik burjuva Fransa'nın tepkisini, sansasyonel gotik mimarisinde temsil etmektedir.

Paris örneği, dümdüz caddelerin, bulvarların ve opera binalarının yeni düzeni ve hâlâ burjuva kraliyet kültürünün zaferini temsil için bolca inşa edildiği dünyanın başka yerlerinde de izlendi. 1878'de ölen II. Victor Emmanuel anısına, masif ve otoriter Risorgimento Anıtı, Roma'ya hediye edildi. 19. yüzyıl başlarında çarlar, klasik St. Petersburg şehrini, ortaçağdan kalma ve Ortodoks bir Moskova'da daha az görülen bir şekilde süsledi ve geliştirdiler. Bununla birlikte, Timothy Mitchell'in gösterdiği gibi kent yaşamındaki en çarpıcı değişikliklerden bazıları, Kahire ve İskenderiye'de gerçekleşti.[45] Burada hıdivler, eski mahallelerin çoğunun yıkımına başlayan, ayrıca zengin ve iyi korunan banliyölerde yoğunlaşan kent yaşamının yeniden ayrımını ve fakirlerin özel düzenlenmiş alanlara doğru baştan savılmasını yasalaştırmaya başlayan modernleşme siyasetlerini titizlikle takip ettiler. Bağımlı dünyanın birçok bölümünde, Japonya ile Çin'de de olduğu gibi drenaj ve iyileştirme politikalarını başlatanlar, aslında sömürge tebaası idi. Bu projeler onları, geçmişin ortaçağa özgü şehirlerinde yaygın olmayan bir tarzda, kendi toplumlarındaki daha alt sınıflardan ayırıyordu. 20. yüzyılın başında, devlet hakimiyetinin mimari ifadelerinin en büyüklerinden bazıları, ilk ulusal özerklik rüzgârlarını hissetmeye başladıkları zaman dahi ya da bu nedenle, hâlâ sömürge yöneticileri tarafından inşa ettirilmekteydi. Sir Herbert Baker'in abidevi Yeni Delhi planları, I. Dünya Savaşı öncesinde yürürlüğe kondu.[46] Güney

---

44. Eisenman ve diğerleri, *Nineteenth-Century Art*, s. 239; 1851'de Musée Carnavalet, şehir müzesi, Paris'deki sergiye de bakınız.
45. Timothy Mitchell, *Colonising Egypt*, Londra, 1985.
46. Robert Grant Irving, *Indian Summer: Lutyens, Baker and Imperial Delhi*, New Haven, 1981.

Afrika'da, siyah nüfusun tabi kılınması ve İngilizce konuşanlar ile Afrikanerler arasındaki tedirgin ateşkes, neoklasik Pretoria binalarının inşasıyla anıtlaştırıldı.

Bununla birlikte yüzyıl, görsel sanatlar dünyasında da olduğu gibi ne kadar güçlü olursa olsunlar, sadece devletin, borsanın, canlanan dinin binalarıyla anlaşılamaz. Sanayileşen kuzey İngiltere'nin belediye binalarında yahut New York'un ilk gökdelenlerinde yansıyan sadece yerel cemaatlerin gururu değildi; devletin ve kapitalizmin etki alanı dışındaki cemaatlerin hayal gücü ve vizyonu da binalarda kendi ifadelerini buldu. Bu, kentsel yaşam keyiflerinin plaj, güneş ve dağlarla ilgili yeni bir romantizmle birleştiği büyük Akdeniz ve Alp tatil beldelerinin çağıydı. Bu, endüstriyel modernleşmeye tepki gösteren ve hâlâ enerjilerini yatırabilecekleri ütopik cemaatler kurmaya çalışan sanatçıların yerleşimlerinin ve model konut kolonilerinin çağıydı.

DÜNYA EDEBİYATINA DOĞRU MU?

Dünya'daki yazılı eserlerin daha tekdüze, yüzeysel seviyede de daha Batılı hale gelişi de 1850 sonrasıdır. 18. yüzyıl sonu kadar geç bir tarihte, hakim formlar mitolojik epik, alegorik öykü yahut ahlaki masal ve adanmışlık şiiri olmayı sürdürdü. Bu tarzların her biri, yazıldıkları toplumların baskın dini ve ideolojik sistemleri tarafından bir ölçüde sınırlandılar, dünya edebiyatına çeşitliliğini veren de budur.

Bu farklı biçimler, yenilikler için faaliyet alanı bolluğuna imkân verdi ve Batı Avrupa, Çin ve Japonya'da olduğu gibi, hayli gelişmiş basım ticaretiyle birleştiği yerlerde yazarlar geniş popüler okur kitlelerine ulaşabildiler. Çin ve Japonya'nın hayli değişik ve sofistike edebiyatında, romantik ve erotik masallardan, dedektif hikâyelerinden, kadim krallarla "sosyal eşkıyalar"ın başarılarına kadar, bütün yazın çeşitleri mevcuttu. Her biri de, şu yahut bu derecede, eski bilgeliklerin doğasını, ayrıca erdem ve doğru davranışlardaki gerilemenin sonuçlarını yansıtmaktaydı. Aynısı, 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "şehir gerilim hikâyeleri" tarzı için de geçerliydi. Güney ve Güneydoğu Asya'da destan, en saygın biçim olmaya devam etti; büyük Hindu masalları Mahabbarata ve Ramayana, daha sonraki kahramanlık ve iyi krallık temsilleri için model oluşturan bir örüntü sağladı. Mesela, 18. yüzyıl Batı Hindistan masalı "Pabuji"de, bu isimdeki kahraman, eskinin kahraman örneklerinin büyük başarılarının birçoğunu taklit eder. Ancak kutsal sığırı da "Türk" yağmasından korur ve böylece destanın alt kıtada daha yakın tarihteki Müslüman hakimiyetine uydurulduğu

gösterilir.[47] Bununla birlikte, Pencap *kıssaları* gibi halk masalları sıradan insanların çilelerine değinmekteydi ancak bu önemsiz karakterler, kast isimleriyle adlandırılmışlar ve farklı kastların varsayılan özellikleriyle donatılmışlardı. Böyle bir tanesi Mrs. Penny-Pinching-Khattri (bir ticaret grubu) ile Mrs. Solid-Friendly-Jat (bir tarım cemaati) arasındaki uzun bir nükte savaşını tasvir etmekteydi.[48] Batı Asya ve Kuzey Afrika'da bütün bir edebiyat, erotik fanteziler ile yüksek ruhsal gerçekleri aynı anda temsil edebilen Sufi adanmışlık pratiğinden gelişmişti. Edward Fitzgerald'ın, 19. yüzyılın sonlarında büyük popülarite kazanan Ömer Hayyam "Rubailer"i çevirilerinde Batı'nın dikkatine sunduğu tarz budur.

Ozanlarla türkücüler kimi zaman *aides-mémoire* olarak hikâyelerin yazılı versiyonlarını yarattılarsa da dünya edebiyatının büyük bölümü tarz olarak sözel olmayı sürdürdü. Çağdaş Avrupalıların, daha sonra da bilim adamlarının bu hikâyeleri muhafaza ettiği yerlerde, bu kişilerin, hem mevcut olana hem de çağdaş gözlemlerin, destansı yahut inanılmaz anlatıların bölgesel stillerine uydurulmasına duyarlı oldukları görülüyor. Mesela, Doğu Afrikalı masalcılar, Arapların ve Portekizlilerin gelişine değindiler ancak bu olaylar, böyle böyle bir tür silinmiş parşömen haline gelen eski kahramanlık efsanelerinin yapısına eklendi.

Klasik geçmişin ve onun biçimlerinin mirası, Batı Avrupa'da dahi sanatsal ifadeyi sınırlamaya devam etti. Fransız eski rejiminin oyun yazarları Racine ve Corneille, klasik Yunan komedi formlarını kendi insan ve ahlak temalı oyunlarında hâlâ kullanmaktaydılar; Alexander Pope, hicivsel *Dunciad*'ında klasik destan formunu benimsemişti. Ancak 18. yüzyıl zarfında yazarlar ve oyun yazarları, Çin'in ironik ve sofistike gündelik yaşam edebiyatının standartlarıyla dahi alışılmadık olan, parodileştirici ve bilinçli bir tarzda klasik yazı yapısını aşmaya başladılar. Özellikle yeni bir güçlü form olarak roman ortaya çıktı. Avrupa romanının devrimci karakteri, edebiyat eleştirmenleri tarafından muhtemelen abartılmış olsa da eski formların en ısırıcı ve hicivli olanlarından dahi kendisini ayırdı. Roman, şimdiki zamanı yaşamak için tasarlanmıştı. Sıklıkla kullanılsalar da klasik arketiplerin daha az hakim olduğu gündelik yaşam hikâyeleri çevresinde inşa edilmişti. Romanlar eğlendirmek, korkutmak ve heyecanlandırmak niyetini

47. J. D. Smith, *The Epic of Pabuji: An Essay in Transcription and Translation*, Cambridge, 1991.
48. D. J. Singh, "Historical significance of Jhaggra Jatti te Katrani da", F. Singh ve A. C. Arora (Der.), *Maharaja Ranjit Singh: Politics, Society and Economics* içinde, Patiala, 1984, s. 289-291.

taşıyordu ancak mevcut nizamın budalalıklarının üstü kapalı şekilde kınandığı ve büyüklerin yapıp ettiklerinin hicvedildiği siyasi bir alan haline geldi. Gerek Fransa'da gerek İngiltere'de müstehcen roman ve hikâyeler de zamanın matbu karikatürleri gibi statükoya meydan okumanın bir yolu oldu. Roman, Lermontov, Dostoyevski ve Tolstoy'un ellerinde yeni bir toplumun önünü açarak, mevcut sosyal budalalıkların büyük bir ibret öyküsü haline geldi.

Devrim çağı, görsel sanatlar dünyasında olduğu gibi ütopik bir geleceği yahut bireysel tatmini aramaya veya eşit ölçüde onu engellemeye yönelik, muazzam çeşitlilikte yeni enerjileri de salıverdi. Dönemin evrensel kişiliği Goethe, sonraki yaratıcı yazılarında, çağdaş siyasi çatışmaların doğanın ihtişamını yansıttığının görülebilmesi için romantik ve yüce olanın birlikte temsil edilebildiği bir yol bulmaya çalıştı. Eski düzenin çöküşüyle Alman okulunun devrimci ve romantik şairleri, tatmin peşinde bir duygu cemaati olarak ulusu yücelten destanlar yazmaya başladı. Aynı zamanda ulusun bir gün üzerinde saltanat süreceği kutsal toprakları, yüce dağları ve nehirleri tasvir ettiler. Dönemin en etkili yazarlarından biri olan Byron da benzer şekilde ulusal özgürlüğe evrensel bir sadakatle birlikte, kişisel özgürlüğe olan kendi huzursuz romantik arzusunu biçimlendirdi. Bu durum, Osmanlı otoritelerine karşı ilk Yunan Bağımsızlık Savaşı cidden başladığı için, onu 1824'de Missolonghi'deki ölümüne taşıdı.

Karanlık bir çelişkiyle, Atlantik devrimlerine eşlik eden ve destekleyen küresel emperyalizmin ilk çağı, Avrupa dışı dünyanın çoğunun edebi mirasının görkemli kurban edilişine de tanıklık etti. Delhi'nin ve Java'daki Jogjakarta ile Sulu'nun kütüphaneleri ve elyazması koleksiyonları yok edilirken, öte taraftan Mısır'daki kısa Napolyon müdahalesine elyazmalarının toptan dağıtımı ve satışı eşlik etti. Daha sonra, emperyal Çin klasikleri Beijing'den çalındı. Açık ki, Amerika, Avustralasya ve Güney Afrika'ya önceden giden Avrupalı yerleşimciler, birçok İlk Ulus'un sözlü geleneklerinin yok edilişine de tanıklık ettiler. Bunun nedeni, sadece üç asır önce Amerika'daki büyük İspanyol fetihleri sırasında olanlara paralel ölçüde, insanların kendilerinin yok edilmesi, enfekte edilmesi ve morallerinin bozulmasıydı.

Yine de bu dönem, bazı toplumlarda uyum ve bir ölçüde yaratıcılığın başlangıcına da şahit oldu. Bunun büyük bölümü, şüphesiz kurgusal olmayan düz yazı alanında yatmaktaydı. Mesela, Arap ve İslam âlemindeki haber yazma ve büyük olayları kaydetme geleneği, Avrupalıların yükseliş seyrini göstermeye uyarlanmıştı. Ghulam Hussain Tabatabai ve diğer Hintli yazarların, çoğu kendi halklarının seyahat-

lerine edebi ve şiirsel yansımalarını içeren, "Modernler"in yozlaşmış döneminin tarihlerini yazdığı gibi, Al Jabarti de *Annals of Napoleon in Egypt*'i yazdı. Ancak bazı yazarlar da yeni tufana doğru, çağın kötülükleri üzerine eski ağıt yazma tarzlarını benimsedi. Böylelikle, mesela, hızla gelişen Kuzey Hindistan edebi dili Urduca'da nazım ve nesir yazımının altın çağı, tam da şairlerin eski imparatorluğun çöküşüne ve türedi zenginlerle kötü insanların yükselişine tanıklık ettiği dönemdi. "Bir şark medeniyetinin son safhası" ile "cennetin çehresinin değiştiği" çağ üzerine kafa yordular.[49] Güneydoğu Asya dünyasında, Abdullah Abdul Kadir, 1820 ve 1830'larda, bölgedeki insanların ve yerlerin gözlemlerini, sultanların otokrasisini üzerinde fazlaca durulan "yeni siyaset dili" ile birleştirerek, gerçekten yeni bir Malay edebi dili icat etti. Batı genişlemesinin gelgitleri, Çin ve Japonya'ya doğru sürüklendikçe okuryazar kişilerle birlikte devlet adamları da acımasız modernitenin başlayışına kafa yormak için kendi klasik edebiyatlarının melankolik ve dramatik tarzlarını uyarladılar.

Avrupa dışı dünyada, bastırılmış ulusu öven ve modern toplumu eleştiren yeni bir edebiyat tarzının başlangıcı, Avrupa edebiyatındaki, görkemli yolculuklarla melankolik yahut pikaresk kahramanlar yerine sıradan insanları tasvir eden yeni toplumsal gerçekçilik tarzına doğru bir kaymayla, büyük ölçüde denk geldi. Kuzey Amerika'da ulusal kültür duygusunun ortaya çıkışına, siyah ve beyaz ırklar arasında temel bir kopuşa maruz kalmak üzere oldukları noktadaki gibi eski pederşahi ilişkileri anan Mark Twain romanlarıyla, güçlü bir ivme verildi. Longfellow ve çağdaşları, Amerikan peyzaj türlerinin yüzyıl ortasının suluboya manzaralarıyla uyumlu yemyeşil bir resmini yaptılar. Batı Avrupa'da yeni edebiyat Charles Dickens, Thomas Hardy ve Charles Baudelaire'in romanlarında duyuruldu. Yeni Fransız sosyal romancıları, her şeyden önce Fransız sosyal devriminin kronolojik tarih yazarı Jules Michelet ile ilişkilendirilen popüler tarihi, oldukça yakından yansıttılar. Kurgu olanlarda da olmayanlarda da amaç, soyutlama olarak değil de bireylerin karakterler, kişisel aşk ve trajedilerle oluşturduğu ağlar olarak, toplumun tam bir resmini vermekti. Burada, bu daha az idealize edilmiş ve romantikleştirilmiş cemaat ve ulus portrelerinde, refah ve güç eşitsizlikleri serbestçe betimlendi. Dickens'in karakterleri, Mr. Pickwick'in kuş üzümlü Noel pudingi gibi ulusal İngiliz ritüellerinin tasviri nedeniyle hatırlanırken, Viktorya dönemi ortalarında sosyal yaşamının suç ve tuhaflıklarını da bilhassa Scrooge karakterin-

49. M. Saidiq, *History of Urdu Literature*, Londra, 1964.

de sergilendi. Muhtemelen en romantik "halk" versiyonları Rus edebiyatında bulunmaktaydı. Rus aydın çevresi, resim ve müzikte olduğu gibi şiir ve romanda da Fransız modeli ve rasyonalizm tapınmasından, köylülerin yaşamı vasıtasıyla halkın "ruh"unun incelenmesine geçti. Nikolay Gogol'un (1809-1852) eseri, batı nefreti ve popüler Ortodoks Hıristiyanlığa duyduğu derin saygıyla buradaki eğilimi oluşturdu.[50] Tarih ve kahramanlık romanlarından gündelik yaşamın kahramanları olarak insanların tasvirine geçiş, çağdaş resim sanatındaki değişiklikleri yansıtmaktaydı. Bu romanlar ve kısa hikâyeler, ulus duygusunun gelişimini ve onun temel karakteristiklerini, daha az görkemli ve şeffaf da olsa, incelikli bir tarzda taşımaya devam ettiler.

Toplumsal açıdan gerçekçi bu romanlar, sadece cemaat ve ulus biçimlerini görünen bütün yönleriyle sergiledikleri için değil, birçok ülkede yeni ve daha gerçek bir ulusal dil için zorlu bir deneme oluşturdukları için önemliydiler. Bundan dolayı, Alessandro Manzoni'nin Habsburg idaresindeki Lombardia'da geçen aşk ve evlilik romanı *I promessi sposi* [Nişanlı], sıradan insanlar arasında Katolik erdemi ve vatanseverliği temsil ettiği kadar, Dante'nin Toskana İtalyanca'sından günümüzün modern İtalyan diline geçişte nihai adım olmasıyla da dikkat çekiciydi. Buna mukabil, İrlanda'da James Joyce'nin büyük romanları, yüzyılın sonraki dönemlerinde, bilhassa ulusal bir edebiyata yine de güçlü bir dinamik kazandıran yıkıcı bir duyarlılığa öncülük etti.

Bu Avrupalı romancılar ve kısa hikâye yazarları, yüzyıldan uzun bir süredir belirmekte olan romancılık geleneğinde yeni bir edebi duyarlılık yarattılar. Avrupa ve Amerika dışında, gerçekçi düzyazının ve romanın ortaya çıkışı, çok daha çarpıcı bir gelişmeydi. Hindistan'da 1840'lar kadar erken bir tarihte Bombay'ın Batılılaşmış Parsi cemaati, biletlerin açık pazarda satılması nedeniyle kültürel himayecilik tarzında çığır açıcı bir değişiklik olan bir tiyatro kurmuşlardı. Urdu dilinde geç 19. yüzyıl romanları, 18. yüzyıl masallarıyla kıssalarına kadar giden kısa bir şecereye sahipti. Ancak 1870 ve 1880'lerde Hintçe romanlar modern temalarla ve gerçekçi bir tarzda yazılmaya başladığında, bu önemli bir atılıma işaret ediyordu. Bu sadece yeni bir toplumsal yorum biçimi değildi, üstelik ulusal bütünleşmenin yüceltilmesi için bilinçli olarak şekillendirilmiş bir lisanda yazılmıştı. Benaresli Haris Chandra ve Kartik Prasad Khattri gibi kişiler, öfkelerini Hintli tüccar patronların paragözlüklerine çevirerek, ayrıca İngiliz hükümetini oldukça dolaysız bir açıdan eleştirerek, modern toplumun aptallıklarını

50. Figes, *Natasha's Dance*.

hicvettiler. Bengalli büyük yazar Bankim Chandra Chattopadhyay sömürgeci aşağılamalarla bozulan bir Hint ruhunu açığa çıkaran, ayrıca gelecekteki kendi modernitesine bir göz atan, Manzoni ve çağdaşlarınınki kadar derin bir edebi ve ulusal duyarlılık yarattı. Romancıların yüksek edebiyatı, Bengalli orta-sınıfı, özellikle de Batı görenekleri ve seksüel alışkanlıkları olarak düşünülen şeyleri taklit edenleri, karikatürize eden popüler "farslar" ve dramatik eserler bolluğuyla eşleştirildi. Modern Arapça'nın doğuşunun pek çok gazetenin eseri olduğu Mısır'da, 1914'e gelindiğinde, birleşik bir ulusu temsil ettiğini ileri süren ancak akıcı, standartlaşmış bir dili de popülerleştiren Salama Musa gibi ulusal bir eleştirmenler ve yazarlar kuşağı ortaya çıkmıştı.

Bu formların hiçbiri, elbette 20. yüzyılın sonlarında pek çok toplumda kitlesel televizyon yayıncılığının ortaya çıkışı kadar popüler edebiyat, drama, müzik ve hikâyecilik geleneklerini büsbütün tahrip etmedi. Bu formlar, kimi zaman yeni ve Batı kaynaklı dünya edebiyatının karakter ve temalarından kısımlar alıp uygulayarak canlı kaldılar. Bu durum, dünyanın her yerinde eğitimli insanlarının okudukları konuların tarz olarak yakınlaştığı, diğer taraftan da bu popüler formlardan uzaklaştıkları ve onlardan gitgide daha az etkilendikleri anlamına gelmekteydi.

SONUÇ: SANAT VE TOPLUMLAR

1914'e gelindiğinde, Batı sanatındaki sembollerin dili, 1780'de olduğundan son derece daha çeşitli, çelişkili ve anlaşılmaz idi. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde bazı tuhaf etkiler hissedilmeye başladı. Fransız heykeltıraş Emmanuel Fremiet (1824-1910) romantizm, gotik mimari ve bilimi birbiriyle kaynaştırdı. Heykellerinden biri olan *Gorilla Carrying off a Woman*, Darwinizm üzerine çağdaş tartışmaları hatırlatmaktaydı.[51] Klasik tarz, mimari dışında büyük ölçüde terk edilmişti. Empresyonizm, noktacılık, ilkelcilik ve soyut sanatın ilk formlarının hepsi, 1900'deki Paris Evrensel Sergisi'nde daha geleneksel akademik tarzlarla itişip kakıştı.[52] Gustav Klimt'in dik aslanlarla omuzlarını ovalayan tuhaf eritme kartalı ve Sir Edward Landseer'in muhafazakâr tarzda "dar vadi hükümdarları." Ancak genelde, klasik sembollerin güçlerini koruduğu yerler çoğu zaman en tedirgin edici ve güvenilmez olanlardı. Paris'te, Vaftizci Yahya'nın kopmuş kafası farklı stillerdeki muhtelif tablolarda çokça sergilenmekteydi. Richard Strauss çok geç-

51. 19. yüzyıl Avrupa galerisi, Victoria and Albert Museum.
52. 1900 sergisi ve katalogu, Royal Academy, Londra, 2000.

meden garip cinsellik temalarıyla yüklü bu içerik üzerine bir opera besteledi. Onun müziği klasik ton ve gam normlarından da sıyrılmaya başlamıştı. İrlandalı romancı James Joyce ve çağdaşları da aynı şekilde romanın anlatım tarzının kırılma noktasındaydılar.

Benzetme çekici de olsa, sanat tarihçileri ile edebiyat tarihçilerinin, çağdaş sanatsal tedirginlikleri, Heisenberg'in Belirsizlik İlkeleri yahut Sigmund Freud'un psikanalizi ve bilinçaltını "keşfi"yle bağlayan argümanlardan, artık şüpheleri vardı. Çok daha kesin olan, geç 18. yüzyıl sanatı ve edebiyatının nispeten istikrarlı ve lonca benzeri yapısı ve bir zamanlar onu koruyan dini, aristokratik ve kraliyet himayesi bolluğunun tarihe karışmış olmasıydı. Bu durum, daha deneysel, aynı anda hem daha politik hem de daha az kamusal tarzların ve sanatsal temaların tomurcuklanması için alan sağladı.

Karmaşıklığa daha fazla küresel tekdüzelik eşik etti. Batı tarz ve formları, Avrupa dışı seçkin yüksek sanat ve edebiyatı birçok toplumda köşeye itmiş yahut en iyi ihtimalle zanaat mertebesine indirmişti. Sadece Japon ve bir dereceye kadar da Çin sanatı, bu akıbetten büyük ölçüde kaçabildi; onlar dahi ucuz edebiyat belirtileri göstermekteydi. Himayeciliğin azalması, makineleşme ve eğitimde modernite dürtüsü, Cengiz Han ve Timurlenk gibi büyük yok edicilerin yapamadığı şeyi başarmıştı. Asya, Afrika ve Pasifik'te 20. yüzyılda mükemmel sanatçılar yetişti ancak neredeyse hepsi de şimdi yerli sanat yerine Batı sanatını yerel tarzda yahut en iyi ihtimalle melez tarzda resmediyordu. Melezlik elbette gerileme ile kıyaslanamaz. O, Avrupa'da ve dışarıda sanat eserlerine yeni, dinamik bir güç dalgası sağladı. Yine de semboller karışmış, gelenekler dolaşmış ve saray, tapınak, kilise sanatı bütünlüğünü kaybetmişti. Sanat aslında işlevini önemli ölçüde değiştirmişti. Sanat yapıtlarında, geniş, kişiler üstü ve gittikçe uluslararası hale gelen bir piyasaya göre, büyük patronların yahut küçük eğitimli sınıfın dinsel inanç ve değerleri, daha az belirleyici oldu. İnsanlar ruhları tasarlamak yahut somutlaştırmak için hâlâ sanat eserlerine başvuruyor ya da sanat eserleri oluşturuyordu. Yine de birçoğu onları yalnızca kişisel statülerinin işareti olarak yahut seküler aydınlanma peşinde yapıyor, topluyor ve sergiliyordu.

19. yüzyılın sonunda bu ciddi sonuca karşı koyan, popüler sanatlardaki canlılık oldu. Dönemi karakterize eden büyük halk ve fikir hareketleri, teknik yeniliklerle birlikte, bu sanatların gelişimi için eşsiz bir bağlam oluşturmuştu. Tren yolculuğu, popüler tiyatronun Batı'da ve Doğu'da yayılışına hiç olmadığı kadar büyük bir olanak tanımıştı. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da projeksiyon makinesi ve ilk sinema ül-

kenin kasabalarına kadar ulaşmıştı. Çinli, Vietnamlı ve Burmalı opera ve drama grupları geçmiş kahramanlıkları anlatan hikâyelerle köyleri dolaşıyor ve sömürge hükümetlerine muhalefeti kurnazca yayıyorlardı. Aydınlatma teknikleriyle yeni müzik enstrümanları, küçük kasabalarda ve köylerde Hint destanlarının geleneksel yorumunu her zamankinden daha göz alıcı hale getirdi. Misyonerler Maorilerin ve diğer Pasifik halklarının eski savaş ve evlilik şarkılarını yok ettilerse de bölgeye yeni popüler ilahiler yaydılar. Burma'nın Chin Tepeleri'nde Galce ilahiler işitildi ve yeni çevrelerine uyarlandı. Batı toplumlarında, müzikholler, yeni işçi sınıfının kalabalık yerleşim alanlarında para getirici bir girişim olarak hızla yayıldı. İngiltere'de en azından, müzikhol tiyatrosu oldukça ağırbaşlı klasik tiyatro geleneğine yaratıcı ve çok yönlü bir tezat sundu. Hemen hemen her yerde, matbaanın yayılmasıyla, popüler yazım büyük çapta patladı. Popüler Arapça dedektiflerle Xhosa dilinde âşıklar, eskiden adanmışlık ilahilerinin yahut Hollandaca *İncil*'lerin olduğu kadar büyük ölçekte, geniş bir ucuz küçük kitaplar yelpazesinde yayıldı. Nihayet yüzyılın sonunda sinema, sadece Paris yahut New York'ta değil, Bombay ve Kahire'de de kendi çarpıcı çözümünü sahneledi. Tüm bu yaratıcılık bolluğu elbette popüler temsile atfedilemez. Popüler piyasadaki potansiyeli görenler genellikle uyanık işadamlarıydı. Ancak farklı derecelerde de olsa, bu yeni yahut modifiye sanat formlarının başarısı, çalışan kişilerin aktif seçimini yansıtmakta ve kimi zaman da kültürü oluşturmakta kendi yaratıcı katılımlarını ifade etmekteydi.

İllüstrasyon 10.6 – Bir Malay gamelan bandosu, 1880'ler.

OLASILIK

Biz görsel olarak "ne olduğunu" bildiğimiz için, sanat tarihi yazımı özellikle çizgiseldir. Tüm bunların sonucu, 20. yüzyılda sanat, mimari ve edebiyat kurallarını yıkan modernistler, sırasıyla, Pablo Picasso, Gropius ve James Joyce oldu. Ancak yaklaşık 1900'lerde bir sanat müzesinde yahut halka açık bir yerde duruyor olsaydık, orada hâlâ bize eski düzeni hatırlatacak çok şey olacaktı. Beyaz üniformaları içinde atlarına binmiş çarlar, 1900 Paris sergisinin teşhir salonlarını hâlâ doldurmaktaydı. İngiliz mimar Sir Edwin Lutyens, toprak sahibi seçkinler için hâlâ kır evleri tasarlıyordu. Dünyanın her yerindeki köylüler hâlâ kendi belirli yerli ilah ve patronlarını görselleştiren blok baskıları satın alıyordu. Gelecek bölüm, hiyerarşinin modernite bağlamında sürdürülmesine eğilmektedir.

4. KISIM

Değişim, Çürüme ve Kriz

[11] Sosyal Hiyerarşilerin Yeniden Yapılandırılması

Pek çok 19. yüzyıl entelektüeline göre rasyonel modern hükümet, liberalizm, bilim, sanayileşme ve yeni kentleşme, kendi devirlerini tüm geçmiş çağlardan farklı kılan değişimleri ortaya çıkarmıştı. Önceki bölümler bu yargıyı ciddi şekilde nitelendirdi. Liberalizm 1850'lerde bir özlemdi, 1900'e gelindiğinde ise savunma durumundaydı. Bilimin kabulü, büyük ölçüde önceden mevcut entelektüel faaliyet örüntülerine göre belirlenmişti. Sanayileşmenin ve yeni kentin yerkürenin büyük bölümüne yayılışı yavaş oldu. Şaşırtıcı olan ise, muhtemelen, birçok entelektüelin hissettiği yahut umduğu gibi dönemin en dinamik toplumsal gücü olan dini inancın, yüzyıl içindeki etkisini 1789 sonrasında kademeli olarak kaybetmekte oluşuydu.

Bu bölüm, eski düzeni karakterize eden toplumsal hiyerarşi tiplerinin kalıcılığını ve yeniden inşasını daha kapsamlı olarak incelemektedir. "Hiyerarşi" ile kastedilen, onur, somut değer yahut ilahi takdir ideolojileriyle meşrulaştırılan toplumsal ve ekonomik hakimiyet ve boyun eğme biçimleridir. Eski rejimlerin hepsi elbette monarşi değildi. Mesela, Venedik, Macaristan ve Hollanda olgularında eski cumhuriyetçi formlar, aydın despotlar dönemini atlatmışlardı. Avrupa dışı toplumların çoğunda yalnızca itibari şefler, kabile büyükleri konseyine bağımlıydı. Bu durumlarda dahi, eski tarz oligarşik değerlerden meydana gelen sistemin kendisi, yine de hiyerarşik idi. Bu durum, yeni bir cumhuriyetçi devlet kurucusu olan Napolyon'un, rütbeleri, yöntemleri ve dışa kapalı kardeşlik dernekleriyle, eski tarz Venedik cumhuriyetinden nefretinin başlıca nedeniydi.

Bu bölüm toplumsal cinsiyet tabiiyetini, köleliği, serfliği, üst tabakayı ve monarşileri değerlendirmektedir. Bu toplumsal formların ve bağımlılıkların hayatta kalışının basitçe bir tarihsel "devamlılık" meselesi olmadığı ileri sürülmektedir. Bilakis, 19. yüzyıl insanları, eski düzenin özelliklerini, elbette yararlı olmaları yahut bir değişim döneminde kendileri için değerli olması nedeniyle, koruyup renklendir-

diler. İlk olarak, geçtiğimiz yıllarda tarihçilerin inşa ettikleri çelişkili anlatıları incelersek, devamlılığa yahut değişime dair, hiyerarşilerin tasfiyesi veya yeniden tesisine dair argümanları bağdaştırma ihtiyacı daha açık hale gelir.

DEĞİŞİM VE TARİHÇİLER

1970'lerin sonuna kadar çoğu 19. yüzyıl Avrupa tarihçisi, kendi anlatılarını, mesela, Rusya'ya devrimin neden 1917'de geldiğini yahut Nazizm'in neden 1920'lerde ortaya çıktığını veya İngiltere'de neden İşçi Partisi'nin iktidara geldiğini, açıklama girişimleri olarak görmekteydi. Asya ve Afrika tarihçileri, 1890'larda Hindistan'daki inek korumacılığı hareketlerinde milliyetçiliğin başlangıcını yahut 1900'lerde Afrika'da yenilmezlik kültlerini gördü. Bu, toplumsal süreçlerin kendi doğalarında mevcut bir sonları olduğuna inanan, tümüyle "liberal" bir tarihyazımı olmaya devam etti. Sonra, 1981'de Amerikalı tarihçi Arno Mayer, Avrupa tarihi üzerine *The Persistence of the Old Regime* başlıklı bir eser yayınladı.[1] Mayer, 1914'de modern Avrupa devlet sisteminde çarpıcı olanın, demokrasinin yahut emeğin yükselişi veya modernitenin ilerlemesi değil, gerçekte emperyal sistemlerin, aristokrasilerin görünüşe göre taşınamaz nesnelerini ve köylülerin efendilere hiyerarşik boyun eğişini fiilen erozyona uğratan bu sözde karşı konulmaz değişim güçlerinin, nasıl da küçük olduğunu ileri sürmektedir. Aslında, 1914'deki Avrupa, 1945'deki Avrupa'dan ziyade, 1789'da Fransız Devrimi'nden önceki Avrupa'ya daha fazla benzemektedir. Mayer, gerçekte modern dünyayı meydana getirenin, 19. yüzyılın bol sözcüklü toplumsal hareketleri ve yüzeysel ekonomik değişiklikleri değil, 20. yüzyıl savaşları olduğunu ima etmekteydi. Böylece, ilk olarak Tocqueville'in önerdiği, 20. yüzyılın Marksist tarihçileriyle, toplumsal ve emek tarihçilerinin de eserlerini dayandırdıkları varsayım haline gelen Fransız Devrimi'nin sonuçlarına dair bir dizi argüman ile arasına mesafe koydu.

Mayer'in eseri, kısmen argüman abartıldığı için kısmen de tarih yazma atmosferinin her halükârda değişmekte oluşu nedeniyle, olabileceğinden daha az tartışmaya neden oldu.[2] İronik ve kesinlikle mantık dışı olarak, Sovyetler Birliği'nin ve Avrupa komünizminin gerileyişi ve 1989'dan sonra çöküşü, devrim mahiyetinde değişiklikleri ve hatta

1. Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, Londra, 1981.
2. Ayrıca uzman eleştirmenler "bütünleyici argüman"ına karşı çıktıkları için bkz. Dominic C. B. Lieven, *The Aristocracy in Europe 1815-1914*, Londra, 1992.

demokrasinin yükselişini gündemlerinin tepesine oturtan tarihçilerin bütün anlatılarını şüpheye düşürmüş görünüyor. Buna mukabil, 1990'lardan beri, saray siyaseti, dinin rolü ve eski düzenin 19. yüzyılın sonlarına kadar direnişine dair çok şey yazıldı.

19. yüzyıl zarfında Avrupa'daki süreklilik görünümü için, belli ki söylenecek çok şey var. 1900'de kıtanın güneyinde ve doğusundaki nüfusun üçte birinden çok daha azı şehirlerde yaşıyordu. Kırsalda yaşayanların büyük bir kısmı, ortakçılar veya iradi kiracılar olarak lord ve senyörlere hazin şekilde bağımlı idi. 19. yüzyıl ortalarındaki seyyahların, Fransız Devrimi'nin efendiler ile köylüler arasındaki ilişkiyi değiştirme konusunda fazla bir şey yapmadığının farkına varmaları için Fransa'nın kendi sınırlarının pek de ötesine gitmeye ihtiyaçları yoktu. Sanayileşmenin daha hızlı ilerlediği İngiltere, Belçika ve Kuzey Almanya'da dahi, çoğalan seçmenlere henüz büyük kodamanlar hakimdi ve sözde demokratik siyaset, dönemsel monarşik müdahalelere tabi idi. I. Elizabeth'in muazzam saray mensuplarından birinin soyundan olan Lord Salisbury ile bir büyük toprak sahipleri grubu, 1890'larda İngiliz hükümetine hakim oldu ve kendi seçim bölgelerindeki büyük toplumsal saygıya komuta etmeyi sürdürdü. Kraliçe Viktorya'nın 1901'deki ölümünden sonra yeni monark VII. Edward, hükümet siyasetiyle daha yakından ilgilenmeye başladı.

Bu yaygın bir örüntüydü. 1896'da İtalyan ordularının Adowa'da Habeşler tarafından yenilmesini takiben, Kral Umberto bakanlarını baltalamaya ve kendi kişisel otoritesini ileri sürmeye girişti.[3] 1907 kadar geç bir tarihte Rus II. Nicholas yenilerde yürürlüğe giren seçmen yasasını keyfi olarak ve anayasaya aykırı şekilde değiştirdi ve "Tanrı tarafından ona devredilen" otoriteye başvurdu.[4] Başka yerlerde, muhafazakâr köylüler kırsal kapitalizmin karşısında son derece azimli kaldılar. Birleşik Devletler'de dahi, Chesapeake Bay bölgesi toprak sahipleri gibi bazı büyük sömürge dönemi aileleri, köleliğin yürürlükten kaldırılmasından sonra topraklarını ve konumlarını muhafaza etmişlerdi. Bu meyanda, [Birleşik Devletler'in] en güneyindeki devletlerde, kölelik sadece bir nesil gerideydi ve ortakçılar olarak yaşamayı sürdüren özgürleşmiş siyah nüfus, kendini gitgide kasabalardaki okullardan, kiliselerden ve kentsel mekânlardan dışlayan bir ırk ayrımına tabi oldu.

---

3. Denis Mack Smith, *Italy and its Monarchy*, New Haven, 1989, s. 123-125.
4. Lieven, *Nicholas II*, s. 161-203.

Avrupa dışına bakarsak, argüman daha da akla yakınlık kazanır görünüyor. Aslında Avrupa'daki durağanlığın, kısmen, ancak cebren ve muhafazakârlıkla yönetilebilecek Avrupa dışı bir hinterlandı kendisine ilhak edişinin ürünü olduğu ileri sürülebilir. 19. yüzyılın başlangıcında imparatorlukları oluşturanlar, eski barbar devletlerde medeniyetin, ticaretin ve insancıl yönetimin yükselişinin yolunu kendi acımasız fetihlerinin döşediğini iddia etmekteydiler. Asya ile Afrika, Hıristiyanlık, faydacı hükümet, insan hakları doktrini ve belki de Amerikan özgürlükler vasıtasıyla dönüştürülecekti. 1900'deki vaziyet, bu tahminleri pek de doğrular görünümde değildi. Asya ve Kuzey Afrika'daki İngiliz ve Fransız imparatorlukları genelinde, inatla toplamın %10'u civarında takılıp kalan kentli nüfus sömürge öncesi rakamlardan zar zor değişti; yaşam standartları ise bir önceki yüzyıldan da fazla düşmüş olabilir. İlk kuşak Asyalı ve Afrikalı milliyetçilerin topladığı anekdot mahiyetinde kanıtlar, bir zamanlar refah içinde olan köylü ve zanaatkâr gruplarının çoğunun daha kötü durumda ve kodamanlara 1800'dekinden daha fazla bağımlı olduğunu söylüyordu.

Sömürge hükümetleri görünürde ne insanların payını iyileştiriyor ne de daha akılcı bir siyasi sistem getiriyordu. Modern yönetim getirmekten çok uzak sömürge idaresi, arkaik otoritelerin çok sayıda kuralını sürdürmekteydi: sultanlar, *marabouts* [dervişler], racalar ve Hawaili şefler. İngiliz ve Fransız Afrika'sında, sırasıyla, Lord Lugard ve Marshal Lyautey, sömürge öncesi sistemlerin araç gereçleriyle kişisel adaletin hayatta kalabildiği "dolaylı yönetim" sisteminde pek memnundular.[5] Yerlilerin keyfi ve despotik rejimlere tepki gösterdiğini düşünüyorlardı. Bırakın eğitimi, Hıristiyanlık, çok dikkatle ele alınmadıkça anarşinin habercisiydi. Sömürge imparatorlukları boyunca kölelik, çok uzayan bir ölümle sona erdi. Küba'da ve Amerikalılar ile İspanyolların savaşa girdiği 1898'de İspanyol Karayipler'inde henüz kaybolmamıştı.[6] Başka yerlerde, kölelik resmi olarak feshedildi ancak sözleşmeli işçi, kabile işgücü yedekleri, çıraklık ve ev hizmetkârlıkları gibi sistemler kolayca onun yerine geçti.

Avrupa dışı dünyanın yarı bağımsız ve bağımsız devletlerinde dahi, eski rejim tüm canlılığıyla yaşıyor gibiydi. Bilakis, yakın zamanlardaki tarihyazımı da burada "çarpıtılmış süreklilik" tezini desteklemekteydi. Mesela, 1900'den 1980'lere kadar çoğu yorumcu ve tarihçi, 19. yüzyıl sonu Qing İmparatorluğu'na umutsuz vaka olarak baktı. İmparator-

5. Peter Burroughs, "Institutions of Empire", Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 173-175.
6. Franklin W. Knight, *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century*, Madison, Wis., 1975.

luk, Çin'deki gerçek güç sahipleri olan yerel toprak ağalarının, eyalet valilerinin ve anlaşmalı limanlarda tünemiş Batılı güçlerin iktidarsız kıldığı içi boş bir taçtan fazlası değildi. Bu görüş, yeniden değerlendirilme sürecindeydi. Qing hanedanının 1911'de düşüşü, Hans van de Ven'in ileri sürdüğü gibi, şimdi daha az kaçınılmaz görünüyordu.[7] Yüzyıl ortası köylü ayaklanmalarından sonra imparatorluk, kendini güçlendirmekte göründüğünden daha başarılıydı. Bölgenin büyük militaristleri, bilhassa General Yuan Shikai, Boxer İsyanı'ndan sonra dahi hâlâ rejimin ayakta kalması için çalışmaktaydı.[8] İmparatorluk sonunda düştüğünde, 1911'in olayları kontrolden çıkan kısa süreli finansal krizi temsil ediyordu. İmparatorluk hanesine hürmet toplumun her kesiminde güçlü kaldı. Konfüçyüsçü Çin 1900'de hayatta ve iyi idi; tümüyle ölümü tahmin edilememişti.

Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu son yirmi yılda eksiksiz bir yeniden değerlendirmeye tabi tutuldu. Tarihçiler şimdi onu, milliyet sorunlarının soru ve yanıtı yerine, etnik ve dinsel anlaşmazlıkları halletmek için geçerli ve sofistike bir sistem olarak görmekteler. "Avrupa'nın Hasta Adamı", Batılı medikal emperyalizmin mağduru oldu. Osmanlı vatanseverliği, imparatorluğun Arap, hatta Rum tebaası arasında 20. yüzyıl içlerine kadar yaşadı.[9] Rejimi canlandırmaya teşebbüs eden bir grup genç subayın oluşturduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlış tarafı seçmeseydi, I. Dünya Savaşı'nı dahi atlatabilirdi. Sadece büyük baronlarla samuray savaşçı sınıflarının atadan kalan imparatorluk hanesine sadakat değerlerini muhafaza etmeleri nedeniyle, Japon modernleşmesi başarılı kabul ediliyor. Büyük modernleşme eylemi, paradoksal olarak, sadece zenginler yararına olup orta ve daha fakir köylülerin sırtına daha fazla yük bindirdi.[10] Dahası, Emperyal Donanma'daki yarı bağımsız klan temelli fanatikler, zaten kasıtlı bir şekilde, Asya anakarasında imparatorluğun kendisinin infilakıyla sonuçlanacak olan emperyal bir fetih planının peşindeydiler. Japon modernleşmesi sadece yüzeyseldi.

Tarihçiler, bir nesil kadar önce geçerli olan bilgeliği alaşağı ederek kendilerini işin içinde tutuyorlar. Tüm tarihyazımı bir vurgu tahsisi meselesi olduğu için de bu genelde oldukça basit şekilde başarılan bir iştir. Emek tarihçileri ve sosyalist yazarlar, 30 yıl önce mantıklı bir şekilde sanayi şehirlerindeki kitlesel büyümeye ve 19. yüzyılda meydana

7. Van de Ven, *Military and Financial Reform.*
8. Spence, *Search for Modern China*, s. 249-256.
9. Akarlı, Long Peace; Kayalı, *Arabs and Young Turks*.
10. Totman, *History of Japan*, s. 332-338.

gelen dünyadaki iş bölümüne işaret edebilmekteydi. Ancak bugünün tarihçileri, yine akla uygun olarak, 1900'de yeryüzündeki insanların büyük bölümünün bir yüzyıl daha öncesindeki gibi köylü olduğuna ve yaşam standartlarıyla, bağlı olarak çalıştıkları itaat sistemlerinin, gerçekte kötüye gitmese de geniş ölçüde benzer kaldığına işaret edebiliyorlar.

Bu çıkmazı aşmanın bir yolu, sadece bu yüzyıl boyunca neyin değişip neyin değişmediğini sormak değil, bazı eski uygulamaların, siyasal yapıların ve kültürel değerlerce meşrulaştırılan itaat sistemleri anlamına gelen hiyerarşilerin yaşamasına *neden* imkân verildiğidir. Zaten oldukça bariz nüfus artışını, sanayi kapitalizminin, demokrasinin ve modern devletin yükseldiğini inkâr etmenin zor olduğu bir çağa, bu eski sistemlerin sunmaya devam ettikleri şey nedir? Bu bölüm, kırsal ve kentsel emek alanını, aristokrasi ve monarşiyi inceleyerek bu soruya cevap vermeye çalışmaktadır. Cevabın bir kısmı, siyasetçilerle seçkinlerin yaşamak için, daha tekdüze ancak aynı zamanda daha karmaşık hale gelen bir ilişkiler dünyasını bir arada tutmaya hâlâ destek vermeleri nedeniyle, eski sistemleri ayıklamış olmasıdır. Bununla birlikte, bu varlığı sürdürebilmelerin tamamı, "işlevsel" terimlerle açıklanamaz. Hiyerarşilerle görünüşte lüzumsuz inançlar kimi zaman ayakta kalırlar yahut sadece insanlar onlara değer verdiği için yeniden oluşturulurlar.

"LİBERAL ÇAĞ"DA TOPLUMSAL CİNSİYET VE BOYUN EĞME

Daha geniş toplumsal oluşumlara bakmadan önce, insan topluluğunun daha temel yapı taşlarına bakmak öğretici olacaktır: aile ve cinsiyetler arası ilişki. Sosyalist Friedrich Engels'den günümüze kadar birçok tarihçi ve sosyal bilimci, cinsiyet ilişkilerindeki eşitsizlikleri, toplumdaki tüm diğer eşitsizlik ve boyun eğme biçimlerinin başlıca temeli olarak görmüşlerdir. Açarsak, burada tartışılan değişimlerin, devletin az çok tereddütlü yükselişinin, kapitalizmin, liberalizmin, kadınlar ile erkekler arasındaki ilişkilere etkisi nedir? Modernite üzerine 20. yüzyıl ortası literatüründeki ısrarlı bir varsayım, Protestan kuzey Avrupa ile Kuzey Amerika dışında dünyanın büyük bölümünde sözümona geçerli olan eski geniş aile sisteminin, ekonomik değişimler karşısında yıkılacağı yönündeydi. Buna mukabil bu durum, bireyselciliğin ve kadın erkek arasında daha eşit ilişkilerin yükselişine yol açacaktı.

Aile yapılarının biçimsel analizinin cinsiyet ilişkilerinde büyük bir değişime işaret etmediğinin söylenmesi gerekiyor. Dışarıdan bakan

birçok aile tarihçisi, 19. yüzyıl zarfında dünyanın her yerindeki aile yapılarında pek az önemli değişiklik görüyor. Erken modern Asya'da büyük geniş aile hakimiyeti muhtemelen abartılmıştır. Aynı şekilde, Avrupa'da, bilhassa Danimarka, İngiltere ve Hollanda gibi Kuzey Avrupa toplumlarındaki küçük "çekirdek" ailenin hakimiyeti de muhtemelen abartılmıştır. Bunun nedeni, ailelerin akrabadan olmayan konut "yardımcılar"ının, hesaba dahil edilmemesidir. Bu değerlendirmeler, önemli ölçüde doğrulandığında ve aileler özel bir amaca yönelik insan toplulukları kadar biyolojik birimler olarak da görüldüğünde, erken modern dönem ile 19. yüzyıl arasındaki hızlı değişimleri algılamak daha az kolay olacaktır.

Avrupa aile yapısında değişimin gerçekleştiği yerlerde, bu durum çoğu zaman kadın ile erkek arasındaki mevcut eşitsizliklerin daha da derin yerleşmesine yaradı. Mesela, ister çarlık Rusya'sında ister güney İtalya'da olsun, 19. yüzyıl madenleri, fabrikaları ve ticari çiftliklerdeki çoğu iş gücü, gündelik köylü emeği idi. Bu kapitalist teşebbüsler geliştikçe, erkek iş gücünü uzun süre aile içi emek alanından çıkardılar.[11] Bu da kaçınılmaz olarak kadınlar, özellikle de evde bırakılan çocukları taşıyan veya besleyen kadınlar üzerindeki baskıyı artırdı. Erkekler kazandıkları paranın çoğunu ailelerine göndermiyor, sıklıkla da borca giriyorlardı. Kadınlar sadece çocuklara bakmak değil, para da kazanmak yahut eşlerinin veya akrabalarının yokluğunda besinlerini de sağlamak zorundaydılar. Kadın sağlığı sonuç olarak geriledi. Çin veya Hindistan çay bahçeleri gibi diğer endüstrilerde, elleriyle daha hızlı çalışabildikleri varsayıldığı için, iş gücünün büyük bölümünü kadınlar oluşturmaktaydı. Kazandıkları önemsiz miktarda ücretin tamamı, para zaten erkek deneticilerle müteahhitler tarafından çalınmamışsa, ailenin evin bulunduğu bölgedeki erkek üyelerine gönderiliyordu.

Batılı seçkin kadınlar için de bir şeyler çok hızlı değişiyor değildi. 1784'de İskoçyalı yargıç Lord Kames kadınların rolüyle ilgili olarak şöyle söylüyordu: "Kocasını mutlu etmek, iyi bir ekonomist olmak ve çocuklarını eğitmek, onun, her biri çok talim gerektiren, esas görevleriydi. [...] Bir kızın oyuncak bebeğine bahşettiği zaman, yavrularına da aynı şekilde özenli olacağının alametiydi."[12]

Sonraki iki nesilde, dindarlık, eğitim ve fiziksel sağlığa referansla süslenmiş olmak, dünyanın her yerindeki erkek reformcular ve

---

11. R. O'Hanlon, J. M. Brown (Der.), *OHBE*, cilt 4: *The Twentieth Century* içinde, Oxford, 1998, s. 379-398.
12. Amanda Vickery, *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*, Londra, 1998, s. 289.

entelektüellerin tutumunu yansıtıyor olabilir. 1914'den önceki yüzyılda Batı toplumlarındaki seçkin kadınların bazı önemli kazanımlar kaydettiğine şüphe yok. Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'da artan gelir ve daha iyi iletişim, aristokrat ve orta-sınıf kadınların siyasette ve himayecilikte bazı incelikli etkilerine imkân tanıdı. Bununla birlikte, seçmen kitleleri kadınları da kapsayacak hale çok yavaş geldi. ABD'nin bazı eyaletlerinde, 19. yüzyıl sonunda kadınların oy hakkı vardı ancak çoğunda 1920 Anayasa Değişikliği'ne kadar yoktu. 1918'de İngiltere'de, sadece 30 yaş üstündeki kadınlar oy hakkı elde etmişti;[13] Fransa ve İtalya'da ise daha geç cereyan etti. Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'da, daha radikal koşullar, kadınlar için tam oy hakkı yaratmıştı. Kıta Avrupa'sı oy verme hakkında geride kaldı ancak kadının özgürleşmesi için güçlü kuvvetler harekete geçirilmişti ve kadınlar kamusal yaşamın diğer yönlerinde daha geniş rol oynadılar. Mesela, kadınlar, aynını İngiltere'de yapabilmelerinden çok önce, fizikçi Marie Curie'nin yaptığı gibi, Paris Üniversitesi'nde tam lisans derecesi alabildiler. Yüzyılın dönüşüyle, seçkin kadınlar evlilik, mülk sahipliği ve boş zaman kullanımı açısından bir ölçüde bağımsızlık elde etmişlerdi. Kapitalizm, önemli bir tüketici grup olarak kadınların işlenmesi fikrine alışmaya başlıyordu.

Ne var ki, kadın tarihçileri, bu biçimsel değişikliklerin gerçek özünü haklı olarak sorgulamaktalar. Kadınların erkek istihdamı biçimlerinin çoğunun dışında kaldıklarına şüphe yok. Her ne kadar ulus genellikle dişil bir varlık olarak temsil edilse de oy hakkı, kadınlara gerçekten kayda değer bir siyasi ses verildiği anlamına gelmiyordu ve kadınların ancak kölelik karşıtlığı yahut dini ve hayır faaliyetleri gibi "kibar" siyasi girişimlere katılmalarına izin verilmekteydi. Daha düşük orta-sınıflar için yükselen yaşam standartları, erkeklerin, en azından bağımsız bireyler olarak ticaret yapma yahut işlev görme şansına sahip oldukları yahut kişisel tasarruf oluşturabildikleri kamusal alanlardan, çalışan kadınları çekmesini mümkün kıldı. Atlantik'in her iki yakasındaki tekstil ve diğer endüstrilerde çalışmaya mecbur edilen sözde "seçkin iş gücü" işçi sınıfı kadınlar, düşük çalışma koşullarına tabi tutulmakta ve erkek çalışma arkadaşlarına ödenenin sadece bir kısmı ödenmekteydi. İşverenler çoğu zaman kadınların ücretlerinin erkeklere geri dönüşünün yolunu buluyordu.

Tüm sınıfların ve ırkların kadınları, onları zihnen ve fiziki açıdan zekice ikinci sınıf olarak vasıflandıran erkeklerin hastalık ve doğum

13. Speck, *Concise History of Britain*, s. 119-120.

anlayışının mağduru olmaya devam ettiler. En önemlisi, doktorlar "isteri"yi geniş ölçüde rahimle bağlantılı özel bir kadın hastalığı olarak ele alma noktasına, 19. yüzyılda geldiler. Aslında tıp mesleğinin yükselişinin önemli bir yönü, kadın bedenini kontrol eden bir erkek uzmanlığı olan jinekolojinin ortaya çıkışıydı. Eski ebeler, sütanneler ve geçmişin "bilge kadınları" hiçe sayıldı ve hatta dünyanın birçok yerindeki "saygın" insanlar tarafından suçlu addedilir oldu.

1914 öncesinde Batılı kadınların ilerleyişi, en azından, düzensizdi; bilim ve sanayileşme de erkek hakimiyetini sarsmak yerine, erkeklerin kadınların beden ve zihinleri üzerinde patrimonyal bir hüküm sürdürmelerine imkân verdi. Daha da bilinmez olan, Batılı olmayan kadınların 19. yüzyılda çokça gelişme göstermiş olduklarıydı. Statüleri ve yaşam beklentileri aslında birçok açıdan iyice gerilemiş olabilir. Sömürgecilik öncesi hukuki düzenin birçok toplumda kadın mülk sahiplerine gerçekten fazlaca rol verdiği de çok şüphelidir. Ancak gelirlerini artırmak ve de yumuşak başlı askeri ve sivil işgücü havuzları oluşturmakla meşgul sömürge rejimleri, kendi hukuk kodlarında en azından erkek kontrolünü daha da sertleştirerek, erkek aile reislerinin statüsünü sağlama alma eğilimindeydi. Bu toplumların çoğunda, elbette misyonerler, Avrupalı kadınlar ve sömürge reformcularınca kadınların payını iyileştirmek için gerçekleştirilen ünlü ahlaki taarruzlar vardı. Kadın bölgeleri için bir misyon olan Amerikan Zenana Misyonu gibi kurumlar, kadınları eğitmeye ve Hint-İslam ve Ortadoğu ailesinin kısıtlaması olarak düşünülen şeyden özgürleştirmeye uğraşıyordu. Bu reformcular, Hindu ve Müslüman ailelerde eve kapalı kadınlara eğitimi, Hıristiyanlığı ve hijyeni yaymaya çalışıyordu. Şüpheci yerel görüşlere karşı emperyalizmi haklı göstermeye çalıştıklarında, kadınların eğitimi Avrupalı sömürge güçleri için bir mantra haline gelmişti. Ayrıca görünürde, kadın sorunları üzerinde, Hindistan'da kız bebeklerin öldürülmesine ve çocuk evliliklerine, Çin'de zoraki cariyeliğe ve ayak bağlanmasına, Afrika'da genital sünnete karşı, epey ünlü kampanyalar vardı. Bununla birlikte, kadınların payını geliştirmek için sürdürülen çabalara göre daha sık olan, Avrupalıların "ahlaksız yerliler"e karşı söylemsel saldırılarıydı. 1882'de çocuk evliliğini yasaklayan Hindistan Ergenlik Yaşı Yasa tasarısı, genç kızların esenliğinden ziyade, "yerlilerin fiziksel, ahlaki ve zihinsel statüsünü yükseltmek" ve "ulusal gücü ve ahlakı baltalayan kötülükleri" durdurmakla ilgiliydi.[14] Belki

14. Himani Bannerji, "Age of consent and hegemonic social reform", Clare Midgely (Der.), *Gender and Imperialism* içinde, Manchester, 1998, s. 27.

de daha önemlisi, reform konusundaki yerel çabalardı. 19. yüzyılın pürist reformcuları, bilhassa Mısır'daki Muhammed Abduh katı şekilde ayrım yapılmış bir biçimde de olsa, kadın eğitiminin önemini vurguladılar. Aynı şekilde, Meiji reformcuları, geç dönem Tokugawa gelişmeleri üzerine inşa edilmiş, 1890'a gelindiğinde de, oğlanların %70'ine karşı okul çağındaki kız çocukların yaklaşık %35'ini eğiten bir okul sistemi kurdular.[15]

Bununla birlikte, bu yerel reformcuların inisiyatiflerinin etkileri her ne olursa olsun, daha geniş sosyoekonomik değişiklikler kadınlara pek de yardımcı olmuş görünmüyor, hatta tersi olabilir. Kıtlık ve hastalıklar oransız şekilde kadınlara rastlıyor, demograflar ise kadınlar arasında aşırı ölüm oranına işaret eden rakamlarda bir aile hayatta kalma taktiğine bakıyordu. Kadınlar ve çocuklar, yüzyıl boyunca Çin'i, Hindistan'ı ve Afrika'nın kuzey ve orta kısımlarını silip süpüren büyük kıtlığın zavallı mağdurlarıydı. "Saygınlık" yönünde bazı hamleler kadınlara yardım etmiş olabilse de diğer birçoğu onların hareketlerini fiilen sınırladı. Asya ve Afrika'nın büyük bölümünde kırsal patronlar aile geliri arttıkça kadınları görünürden kaldırıp eve bağladılar.

Paradoks olarak, bu durumda sosyal ve ekonomik değişim, farklı nedenlerle de olsa, kadınların bağımsızlığını, hem seçkinler hem fakirler arasında artırmak yerine sınırlama etkisine sahip olmuş olabilir. İnsan topluluğunun bu mikro kozmosunda, bazı açılardan hiyerarşiyi yeniden güçlendirebilen moderniteyi öven kimi büyük paradokslar görülebilir. Dahası, kadın emeğini, çocuk yetiştirme kapasitesini ve başkalarının emrindeki becerilerini koruma ihtimali, diğer kul sınıfların, bilhassa diğer kölelerle esir köylülerin muhafazası için önemli ve konuşulmayan bir güç olabilir.

KÖLELİĞİN PASTIRMA YAZI

Tabi oluşun güçlendirilmesi, elbette dünya emek sisteminin ulaştığı en düşük kesimler için geçerli bir tema gibi görünüyor. 19. yüzyılın ilk yarısı, her ne kadar köle ticareti gitgide inceleme altına alınsa da aslında köle sisteminin altın çağı olabilir. Köle sahipleriyle köle ticareti yapanların, köleliğin kaldırılması yanlılarının 18. ve 19. yüzyıllarda artan saldırılarını atlatabilmelerinin bir nedeni, dünyadaki hukuki yahut dini her gelenek kümesinin ona bir ölçüde meşruiyet kazandırmasıydı. Avrupa olgusunda, Aristo ve Roma hukuku köleliği,

15. Totman, *History of Japan*, s. 299.

herkesçe bilindiği gibi doğal bir durum olarak kabul ederken, Kilise babaları da bu yönde başlarını sallayıp gözlerini yumdular. Diğerleri arasında, İslam ve Budist gelenekleri de klasik dünyanın Avrupa köleliğine soy benzerlikleri taşıyan derin toplumsal bağımlılık biçimlerini kabul etmekteydi. Her ikisi de resmi açıdan eşitlikçi dini sistemlerdi ancak köleliği meşrulaştırmak için Budistler *karma* hukukuna yahut "kozmik misilleme"ye başvururken, Müslümanlar savaşta ele geçirilenlerin köle yapılabileceği kabul etmekteydi. Klasik hukuk sistemleri ve normatif kodlar, 19. yüzyılda güç kaybetmek bir tarafa, kimi zaman kölelik yanlılarına mazeret sağlayarak geniş ölçüde yeniden yaratıldı. Mesela, Ava'da canlanan Burma Krallığı, 1760'dan sonra, birçok halk sınıfını daha derin bağımlılıklara mecbur eder görünen klasik bir Hindu-Budist yasa formunun propagandasını yaptı.[16] Plantasyon köleliğinin 1880'lere[17] kadar yaşadığı Brezilya ve Küba'da yeniden güçlenen bir Roma Katolik hiyerarşisi, sonuçta Vatikan için gitgide utandırıcı hale gelse de Aristo'nun argümanlarıyla köleliği meşrulaştırmaya gayretle devam etti.

En önemlisi, beyaz Avrupalılar ve Amerikalılar tarafından, daha az ölçüde de Asyalılar ve Afrikalılar tarafından köleliği mazur göstermek için ırksal farklılıklara başvuruldu. 18. yüzyılda ve öncesinde, genelde *İncil*'in siyah Afrikalıları değersizlik ve köleliğe mahkûm ettiği iddia edildi. 19. yüzyılda bazı yorumcular köleliğin ve serfliğin diğer biçimlerinin devamını mazur göstermek için ırklara dair "bilimleri" kullandılar. Diğer alanlarda olduğu gibi burada da sosyal ve ekonomik liberalizm ve özgürleştirme doktrinlerinin yükselişinin etkisi büyük ölçüde abartılı olabilir.

Bununla birlikte, Amerikan ve Karayip modeli plantasyon köleliği, klasik Avrupa dünyasında ve çağdaş İslam ülkelerinde çok yaygın olan aile ve çiftlik bağımlılığından farklı bir sistemdi. Bu sistem, birçok yönden, antik bir yadigâr yerine, erken modern kapitalist girişimin bir yönü olarak görülebilir. Plantasyon sahipleri, tüccarlar ve devletler de köle sisteminin doğasında hâlâ varolan ekonomik değer nedeniyle, onun 19. yüzyıl sonuna kadar devamını büyük ölçüde destekliediler.

Köle ticareti tarihçilerinin bir araya getirdiği rakamlar oldukça çarpıcı. P. E. Lovejoy, 1701 ile 1800 arasında Afrika'dan Atlantik üzerinden 6.133.000 kölenin, 1801 ile 1900 arasında da diğer 3.330.000'inin taşındığını hesapladı. Bu çalışmanın kapsadığı 1780-1914 dönemi ele

16. William J. Koenig, The Burmese Polity 1752-1819: Politics, *Administration and Organization in the Early Kon-baung Period*, Ann Arbor, 1990.
17. Bakewell, *History of Latin America*, s. 414-415.

alınırsa, "uzun" 18. yüzyıl (yaklaşık 1680-1780) ve "uzun" 19. yüzyıl boyunca esir alınan ve yerlerinden edilen Batı Afrikalıların toplam sayısı da muhtemelen pek farklı olmayacaktır.[18] İroniktir ki, tam da moderniteye ve aydınlanmaya doğru, sözde yeni bir geçiş dönemi olan 1780'ler, köle ticaretinin tüm zamanlardaki zirvesi olarak görünüyor. Aynı şekilde, Arap tüccarlarla devletlerin Doğu Afrika ve Güneydoğu Asya'dan köle alımı, 18. yüzyılın sonuna doğru fiilen yükselmiş olabilir.[19] Bu nedenle İngilizlerin 1807'de köle ticaretini men edişine dünya köle ticareti tarihinde fazla önem atfedilmemelidir. Köle sahibi olmak, İngiliz topraklarında dahi 1834-1838'e kadar, bunun sonuçları ise çok daha uzun süre devam etti.[20] Çete faaliyetlerinin 1830'lara kadar devam ettiği Jamaika gibi adalarda, ABD'de çok yaygın olan bireysel köle çalıştırma sistemiyle kıyasla, ayaklanmalar ve vahşi cezalar keza, 1830'ların "reform çağı"na kadar ısrarla sürdü. Aslında, Batı Hint Adaları'ndaki siyah asilere, İngiliz özgürleştirmesini takip eden bir nesilden daha fazla süre, köle gibi davranıldı. Yeni Dünya'nın eski İspanya ve Portekiz topraklarında kölelik, bir nesil veya daha fazla süreyle ısrarla devam etti. Dahası, 1780-1830 döneminde Afrika kölelerinin en önemli istikameti Karayipler değil, Brezilya idi.

Sonuç olarak, İngiliz Parlamentosu'nun köle ticaretini feshetme kararının, bir kuşak yahut daha fazla süre bizatihi Afrika'da pek az etkisi oldu. İngiltere, kendi vatandaşlarının ticaret yapamamasını güvenceye almak için yasal yollar kullanmış olabilir ancak yabancılara karşı yegâne silahı, donanma gemilerini Batı Afrika kıyılarından uzağa yerleştirmek ve köleleri serbest bırakmak amacıyla köle gemilerinin önünü kesmekti. Başlıca köle havuzları olan Küba ve Brezilya ile ticaret yapan İspanyol ve Portekizli tüccarlar, İngiliz devriyelerden kurtulmak için karmaşık sistemler geliştirdiler. Bilakis, ticaretten gelen kâr şimdi daha fazlaydı ve böylece ticaret gitgide azalmak yerine hamle yaparak kendisini yeniden formüle etti. 19. yüzyıl başlarında Afrika krallıklarındaki iç savaş ile bilhassa kölelikle zenginleşen Asante ve Dahomey krallıklarındaki ve diğer Batı Afrika devletlerindeki Afrikalı seçkinlerin inadı da köleliğin sürdürülmesine yardım etti. Batı Afrika'nın "meşru" ihracatı, 1850'lere yahut 1860'lara kadar oldukça düşük ve tarımsal üretim de değişken olup gelişim halindeki aristokrasi ile ticaret koda-

18. Iliffe, *Africans*, s. 130-131; Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison, Wis., 1969.
19. Suzanne Miers ve Igor Kopytoff (Der.), *Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives*, Madison, Wis., 1977.
20. James Walvin, *Black Ivory: Slavery in the British Empire*, Oxford, 2001, s. 259-272.

manlarını koruyan az sayıda gelir kaynağı arasında, köle ticaretinden kazanılanlar bulunmaktaydı. Bazı yetkililer, Atlantik köle ticaretinin Afrika üzerindeki uzun vadeli etkilerinin, Afrika toplumlarında köleliği, bilhassa kadın köleliğini arttırmak olduğunu, nitekim köle ihracının bir bakıma daha da doğallaştığını ileri sürmekteler. İngiltere'nin köle ticaretini men etmesinin gerçekte Batı Afrika'daki köle sayısını artırmış ve daha derinlemesine tabakalaşmış bir toplum oluşumuna yardım etmiş olması muhtemeldir. Kölelerin Afrikalı efendilerine başkaldırıları, suçluları uyaran ve köleleri dehşete düşüren ritüel ölümleri sürdürme konusunda, Afrikalı kralları teşvik etti.[21]

Bunca çok Afrikalı kölenin sevk edildiği Yeni Dünya'da köleliğin varlığını sürdürmesini de benzeri yahut daha yüksek derecede ekonomik ihtiyaçlar belirlemekteydi. Temel husus, az sayıdaki beyaz nüfusun herhangi bir başka sistemin, canlı bir üretimin devamını garanti edebileceğine inanmamasıydı. Komşu Fransız sömürgeleri, Fransız Devrimi'nin etkileriyle ve Haiti ile başka yerlerdeki köle ayaklanmalarıyla karışıklığa itilmesiyle, Napolyon savaşları, İngiliz Batı Hint Adaları'ndaki şeker endüstrisi için büyük bir kârlılık dönemine denk geldi. 1815'den sonra şeker ekonomisi darboğaza girdiğinde, mevcut köle nüfusun hastalıklar ve çok çalıştırılma nedeniyle kendisini çok çabuk toparlayamadığı zaten belliydi. Bu durum, varolan kölelerin emeğini daha da önemli kıldı ve 1820'lerin sonlarında köleliğin kaldırılması yanlısı siyasi baskı yeniden güçlendiği için İngilizlerin bütün sistemi sonlandırma çağrıları plantasyon sahiplerinin şiddetli direnişinin nedeni oldu. Bu durum, 1834-1838'deki nihai fesihten sonra, sahiplerinin neden eski kölelere, bazı açılardan daha önceki resmi kölelik kadar sömürücü olan "çıraklık" sistemini dayatmaya uğraştıklarını da açıklamaktadır.[22]

İspanyol ve Portekiz Amerika'sının büyük bölümünde de aynı koşullar yürürlükteydi. Emek genel olarak sınırlıydı ve 1840'dan önce Avrupa'dan göç, kıtanın ihtiyacının yalnızca küçük bir kısmını karşılayabiliyordu. Yine de tropikal ürünlere olan Avrupa ve Amerikan talebi genişledikçe, 19. yüzyıl başlarında şeker ekonomisi Brezilya'da da, Küba'da da gelişti. 1850'de İngiliz baskısı ticaretin sona ermesini zorlamadan önce, bir buçuk milyon Afrikalı köle Brezilya'da karaya çıkarıldı. Brezilya'nın 1888'de köleliğin nihai feshine doğru müteredditi hamleleri, köleliğin rağbet görmediği Avrupa'dan özgür emeği çekme ihtiyacı kadar insani duygulardaki bir artıştan da kaynaklanmak-

21. Iliffe, *Africans*, s. 152-153.
22. David Watts, *The West Indies*, Cambridge, 1987.

taydı.[23] Yüzyılın sonuna kadar bir İspanyol sömürgesi olmaya devam eden Küba'da, kölelik 1886'ya kadar sona ermedi; kalıntıları da bağımlı emek biçiminde 20. yüzyıla kadar devam etti.

Kölelik ve bağımlılık kültürü salt ekonomi biliminden fazlasıyla ilgiliydi. Üstelik bu, bir hiyerarşi sistemiydi. Köle sahipliği aynı zamanda bir yaşam tarzıydı. Efendi olmak, köle gerektiriyordu ve Avrupa'daki zamanın burjuva aileleri için tropikal ürünlerin tüketimi gibi, insanoğlunun efendiye hakirce bağımlılığı da tropikal plantasyon sahipleri için esas olan bir statü nişanesiydi. İngiliz Karayipler'inde köleliğin feshi öncesinde köleliğin savunulması, bakanların yahut Parlamento'nun kendilerine ne yapacaklarını söyleme girişimlerine içerleyen mağrur sömürge meclislerinin savunmasıyla el ele ilerledi. Ev sahibi ülke hükümetlerinin yahut İngiliz valilerin köleliği iyileştirme girişimleri, mülkiyete ve "özgür doğmuş İngiliz olma" haklarına saldırı olarak görülmekteydi. Brezilya'da İmparator I. Peter'in 1820'lerde köle ticaretini yasaklayarak İngilizleri yatıştırma girişimi, son derece muhafazakâr kırsal kodamanlarda vatansever bir tepkiye neden oldu. Küba'da, önde gelen kodamanların İspanya kralına devam eden sadakatleri, köleliğin ateşli bir felsefi savunmasıyla iç içe geçmişti. Amerika'nın güney eyaletlerinde, en ses getireni olarak eski federal anayasanın savunması, köle sahiplerinin etrafında seferber olabildiği bir toplanma çağrısı haline geldi.

Köleliğin sürekliliğinin en çarpıcı örneği, gerçekten de, bilinçli olarak modern ve 1776'da kendisini insan haklarının evi ilan etmiş bir toplulukta "kendine has kurumlar" hayatta kalabildiği için, Birleşik Devletler'in güney eyaletlerinde yer aldı. Kölelik, burada da doğmakta olan kapitalist ekonomi için yararlı bulundu. Aynı sürede, köleliğin çevresinde ortaya çıkan sosyal sistemler, modernitenin cazibesine direniş sağlayan ideolojiler ve toplumsal değerlerle desteklendiler. Stanley Engermann, Robert Fogel ve Eugene Genovese'nin başı çektiği 1960'lar ve 1970'lerin kalburüstü tarihçiler kuşağı, bu tabloyu ayrıntılı olarak çizdiler.[24]

Güney'deki kölelik de her yerde olduğu gibi iş gücü temininde-ki eksiklikten ileri gelmişti. Gelişmekte olan Amerikan toplumunun Avrupa'dan, bilhassa İngiltere'den sanayi ürünleri satın almaya ihtiyacı vardı. Yukarı Güney'den tütün ve aşağı Güney'den pirinç, Avrupa ve Karayipler'le olan Amerikan ihracatının büyük bölümünü oluş-

23. Bakewell, *History of Latin America*, s. 447.
24. Genovese, Roll, Jordan Roli; Robert W. Fogel ve Stanley L. Engermann, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Londra, 1989.

turuyordu. Köle plantasyonları Virginia'dan batıya ve güneye doğru yayıldıkça çok büyük sayıda Afrikalı köle getirilmişti. 1793'de pamuk çırçırlama makinesinin icadı, İngiltere'nin Sanayi Devrimi'ne, sonra da kuzey eyaletlerininkine yakıt sağlamak için büyük miktarlarda sevk edilen mahsule, çok büyük destek sağladı. Böylece, kuzeyli eyaletler 1774-1804 arasında köleliği feshederken, Güney'deki kölelerin sayısı 1790'daki 700.000'den 1860'da yaklaşık 4.000.000'a yükseldi. 19. yüzyılın ilk yirmi ila otuz yılında pamuk, Birleşik Devletler ihracatının yaklaşık %60'ını temsil ediyordu.

Fogel ve Engermann, köleliğin, Kuzey'in küçük ücretsiz emek çiftliklerinden kesinlikle daha verimli, nispeten etkin bir üretim sistemi olması nedeniyle devam ettiğini ileri sürmekteler. Endüstriyel büyümede Kuzey'in gerisinde kalsa da Güney, çağdaş kölelik karşıtlarının ve daha sonraki birçok tarihçinin tasvir ettiği bir durağan yarı-sömürge varoşu değildi. Onlar, köleliğin daha çeşitli, daha az acımasız olduğunu ve kölelere zannedilenden fazla sosyal hareketlilik imkânı verdiğini öne sürmekteydiler. Bu görüş, 1808'de Afrikalı kölelerin naklinin yasaklanmasından sonra köle nüfusunun tabii olarak büyümeye devam etmesi gerçeğiyle desteklenir görünüyor. En şaşırtıcı olanı, köle hayat standartlarıyla yaşam beklentilerinin, bazı siyah tarihçiler bu görüşe muhalif olsalar dahi, özgürleştirme sonrası siyah nüfusunkinden daha iyi göründüğüydü. 1900'lerin iktisat tarihçileri, köleliğin erken dönem sanayi üretimiyle mükemmelen uyumlu olduğuna ve aslında onu geliştirdiğine dair kanıt üretmeyi sürdürdüler.[25]

Kölelik için ekonomik motivasyonun önemi, köleliğin bir biçimde geriler göründüğü bir duruma iyi uyacak gibi görünüyor: şehirlerde, sadece Kuzey Amerika'da değil, başka yerlerde de... Hem Amerika'nın güneyindeki hem Cape Town'daki şehirlerde, kurumun kendisi doğrudan saldırıya uğramadan önce şehirli kölelik geriledi. Amerika'nın güneyinde şehirli köle nüfusu 1800 ile 1860 arasında toplam nüfusun %22'sinden %10'una düştü. Hukuki müdahaleler ve emeğin serbest dolaşımına olan ihtiyaç, bu duruma neden olmuş gibiydi. Ancak etkileri, köle sahipliğinin hâlâ kârlı olduğu kırsal hinterlanda yayılmış görünmüyordu.

Birleşik Devletler'de de, köle sahipliğinin devam edişinin ekonomik nedenleri, güçlü toplumsal ve ideolojik nedenlerle tamamlandı.[26] Bilhassa Eugene Genovese, köleliğin kültürel rolünü savunuyor ve

25. Charles B. Dew, *Bond of Iron: Master and Slave at Buffalo Forge*, Londra, 1994.
26. Kenneth M. Stampp, *The Peculiar Institution*, New York, 1956.

ekonomik işlevi onu daha az ikna ediyordu. Köle sahipleri için plantasyon, efendinin kendi zevkine göre kutsal aile reisliğini yahut klasik filozof kralı oynayabileceği, kırsal cemaatlerin tertemiz dünyasını temsil ediyor gibiydi. Bir köle sahibi İngiliz ziyaretçisine şöyle diyordu: "Hiçbir üretim istemiyoruz; hiçbir alım satım, hiçbir mekanik yahut imalat sınıfı arzusunda değiliz." Köle sahipliğinin, özgür emekten kısmen daha az verimli de olsa, berbat sınıf çatışmasından ve Kuzey Amerika ile Avrupa kapitalizminin bunalımından uzak durduğu düşünülebilir. Bu şekilde, Amerikan köle nüfusunun, onlara hiçbir medeni, hatta ailevi hak tanımayan bir esarete ve "sosyal ölüm"e dayanmaya uyum sağlayabildiklerine dair bazı kanıtlar olduğu görülmekte.[27] Bazı tarihçiler, tartışmalı şekilde acımasızlığın ve şiddetin düşünüldüğünden daha az olabileceğini ileri sürüyorlar. Din ve aile sevgisi zorluklara göğüs germekteydi. Amerika'da, 19. yüzyılın ilk senelerinde özellikle, köle ayaklanmaları meydana geldi ancak bunlar sonuçları itibariye Jamaika, Haiti, San Dominik ve Brezilya'dakilerden daha az dehşet vericiydi. Bunun nedeni, şüphe yok ki, kısmen köle nüfusunun güney eyaletlerinin toplam nüfusunun yarısından daha azını oluşturmasıydı. Ancak kısmen de güneyli köle sahiplerinin tacizlerin tekerrürünün sonuçta bütün sisteme zarar vereceğinin farkına varmalarıydı.

Köleliğin ekonomik ve kültürel yönlerinin iç içe oluşu, aile içi yahut çalışma alanı esaretinin muhtelif biçimlerde 19. yüzyıl sonlarına kadar yaşadığı İslam ülkelerinde, Asya'da ve Pasifik'te de çok belirgindi. Hem Doğu hem Batı Afrika'dan büyük sayılarda Afrikalı'nın, Ortadoğu'ya ve Basra Körfezi'ne ihracına devam edildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat reformları döneminde, köle ithalatı resmi açıdan yasaklandı. Yine de Arabistan ve Kuzey Afrika gibi ücra bölgelerde köle ticareti I. Dünya Savaşı ve sonrasına kadar sürdü.[28] Doğu Afrika'da, şimdiki Kenya'nın Yao halkı gibi hükümran gruplar, esirleri ihraç etmeye devam ettiler. Kuzeybatıdaki Timbuktu ve doğu kıyısındaki Mombasa gibi şehirler, bu ticaretin kârı üzerinden sahip oldukları refahı 19. yüzyıl sonuna kadar korudular.

Osmanlı-Afrika kölelik düzeninin devamı, Brezilya yahut Birleşik Devletler'in güneyinde olduğu gibi fazlaca bir protokapitalist ticari talebi değil, daha yaygın bir emek eksikliğini yansıtmaktaydı. Kuzey Afrika da Ortadoğu da yüzyılın ilk evrelerinde ciddi salgınlara katlanmışlardı ve nüfusları tüm yüzyıl boyunca aşağı yukarı durağan gibiy-

27. D. B. Davis, *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaca, New York, 1966.
28. Kayalı, *Arabs and Young Turks*, s. 155-156.

di. İlaveten, aile içinde köle sahibi olmak bu toplumların çoğunda bir statü işaretiydi. Burada "kölelik", ABD'de temsil ettiği gibi mutlak bir durum değil, statüler yelpazesine göre kapsamlı bir terimdi. Kölelere bir derece özerklik tanınması ve hane halkı içinde kabul edilmeleri epeyce olağan bir durumdu. Köle annelerle özgür babaların çocukları, Arap ve Osmanlı toplumlarında çoğu zaman güçlü özgür kişiler haline geldiler. Bu durum, Hıristiyan misyoner faaliyetlerinin etkileri hissedilmeye başladıkça, kurumun tarihinde ancak çok geç bir zamanda Atlantik köleliğinin de bir özelliği haline geldi. Bu bağlamda "kölelik"in, kölenin alındığı toplumlar tarafından her zaman katışıksız bir kötülük olarak görüldüğü varsayılamaz. Kimi zaman halkın içindeki daha yerel bir trafiğin meşru bir uzantısı olarak da görülebilmiştir. 1930 kadar geç bir tarihte, Liberya devlet başkanı, bir Milletler Cemiyeti esası kapsamında çocukların rehin verilmesini yasakladığında şöyle bildiriyordu:

> Nesillerden bu yana çocuklarını komşu kabilelere rehin vermenin adet olduğu ülkenin bazı kısımlarında şefler, ana gelir kaynaklarının ortadan kalktığını ve kıyıya yakın kabilelere çocuklarını rehin veremezlerse, kendi baraka vergilerini ödemek için nasıl gümüş bulacaklarını anlayamadıklarını beyan ettiler.[29]

Daha az görülen bir kölelik sistemi, İngilizlerin ve sonra da Hollandalıların geç kalmış bastırma çabalarına rağmen Hindistan'da ve Güneydoğu Asya'da ısrarla sürdü, hatta yayıldı. Burada, Güney Asya'ya ortaçağda getirilen İslami köle sahipliği biçimi Hindu kast uygulamasıyla karışmıştı. Ne var ki, bu toplumlardaki kölelere, toprağa bağlı emekçilerden yahut mütevazı ev hizmetkârlarından pek farklı davranılmazdı ancak önemli bir istisna hali vardı; onlar ve çocukları alınıp satılabilirdi. Burada da, bazı bölgelerdeki iş gücü eksikliği ve büyük adamların bakmakla yükümlü oldukları kişiler ve hizmetkârlarla çevrili olma ihtiyacı rol oynamıştı. 19. yüzyılda, özellikle Güney ve Güneydoğu Asya'nın büyük Müslüman hanehalkları içindeki birçok kadın fiilen köleydi.[30] Güvenilir hadım köleliğin kendine has biçimi, yaklaşık 1850'ye kadar Güney ve Güneydoğu Asyalı saray çevrelerinin de bir özelliğiydi. İngilizler Mısır'da ve Hindistan'da ev içi kölelerin özgürleştirilmesi için müdahale ettiklerinde, bunun yalnızca tüm halk sınıflarını, özellikle de kadınları, yoksulluğa ve fahişeliğe düşüreceğine dair, yerel entelektüellerin yakınmaları vardı.

---

29. S. Holsoe, "The Vai", Miers ve Kopytoff (Der.), *Slavery in Africa* içinde, s. 299.
30. Indrani Chatterjee, *Gender; Slavery and Law in Colonial India*, Delhi, 1999.

Resmi köle ticaretinin ve köle sahipliğinin dünyanın her yerinde sona ermesinin ertesinde dahi, sözleşmeli işçi sistemi, Hugh Tinker'in kendisinin de 19. yüzyılın ortasında İngiliz Başvekili olan Lord John Russel'den aktardığı sözcüklerle, onun yerini alabilen "yeni kölelik sistemi"nin oluşumunu, diğer bir koyu esareti temsil ediyordu.[31] 19. yüzyıl Asya ve Afrika toplumlarının içinde, her yıl kamu işleri, plantasyonlar ve madenler için "amele" orduları yahut sözleşmeli işçiler üreten belirli kesimler yahut bölgeler mevcuttu. Bu insanlar çoğu zaman, Aborjinler yahut "kabile" halklarından alınıyordu. Bu sistem kolaylıkla denizötesi iş gücü ihtiyacını temin etmeye uyarlandı. 1830'larla 1912 (milliyetçilerle hümanistlerin bir kampanyasını müteakip İngiliz hükümetinin Hindistan'dan sözleşmeli işçi nakliyatını sınırlama tarihi) arasında, diğer bir 4.000.000 yahut daha fazla Hintli, Malayalı, Sri Lankalı ve Japon, işçi olarak çalışmak üzere dünyanın her köşesine taşındı. Teknik açıdan özgür olmalarına rağmen, kendi sözleşme koşullarıyla ve işverenlerine olan borçlarıyla öylesine bağlıydılar ki, durumları, köleliğin kendisiyle aynı ölçekte ihlallere neden oluyordu.[32] Bihar'dan ve güneyden Hintliler, Karayip, Mauritius ve Fiji şeker adalarına gönderildi. 1914'e gelindiğinde 250.000 fakir Hintli Guyana'ya, 134.000'i Trinidad'a ve 33.000'i Jamaika'ya aktarılmıştı.[33]

İllüstrasyon 11.1 – Yeni bir kölelik sistemi mi? Malaya kauçuk ekim alanlarında Tamil ameleleri, erken 19. yüzyıl.

31. Tinker, *New System of Slavery*.
32. Ayrıca bkz. D. Northrup, *Indentured Labour in the Age of Imperialism 1834-1922*, Londra, 1995.
33. Walvin, *Black Ivory*, s. 281.

İngiliz ve Hintli girişimciler, Hintli emekçilerin açlık sınırına yakın ücret alıp Burmalıların almadığı bilgisinden cesaret kazanarak, büyük sayılarda Hintli işçiyi, I. Dünya Savaşı'ndan önce Burma'ya götürmeye başladılar. Gidenler Yangon ve diğer şehirlerde öyle pis koğuşlara yerleştirildiler ki, Amerikan köle mahalleleri örnek kasabalara benzer gibiydi. Çok sayıda insan ayrıca, 1890'larda genç M. K. Gandi'de kendi büyük şampiyonlarını buldukları Natal ve Cape Colony'e gittiler. Çinli ve Japon işçiler, demiryollarının inşasında ve madencilik endüstrisinin gelişiminde büyük rol oynadıkları Güneydoğu Asya, Pasifik, Kuzey ve Güney Amerika'ya gönderildiler. Birleşik Devletler ile Kanada'nın kıtalararası demiryolları mesela, sözleşmeli işçilerce yapıldı. Bu genellikle sefil bir bağımlılıktı. Burada yine ekonomik çıkarlar sistemi var etmiş olabilir ancak bu kültürel açıdan kökleşmiş ırksal değer yargılarıyla desteklenen ataerkil bir soyaçekim biçimini de temsil etmekteydi. Brezilyalı tarihçi Gilberto Freyre'nin zekice ileri sürdüğü gibi, tropik sömürgeler ile eski sömürgelerdeki Avrupa ırkından insanlar, antik tahakküm mitleri üzerinden hareket etmiş olabilirler.[34]

Köleliğin 19. yüzyıl zarfında dönüşümünün, akademik ve popüler söylemdeki ırk temsili yönünde sonuçları oldu. Buna mukabil, bu temsiller Afrikalı, hatta Çinlilerin ırksal açıdan düşüklüğü fikrini ve bu insanların bir iş gücü havuzu olarak kullanılabilirliği görüşünü güçlendirdi. Erken modern Asya ve Atlantik dünyasında, siyahların insanlık ailesindeki daha aşağı varlıklar olduğu fikri çok yaygındı. Tanrı (ve Aristo) onları kölelik için seçmişti; ciltlerinin rengi de adeta kendi ilk günahlarını belirtiyor gibiydi. Kendi şemalarında, doğal olarak, aklı ve arınmışlığı somutlaştıran beyaz değil de sarı ırk ise de, Çinliler dahi kendi düşünüşlerinde bu fikri doğallaştırmış görünmekteydi. *İncil* ile ilgili ve diğer yaradılışçı fikirler zaman aşımına uğradığı ve siyah insanların kendileri de günah fikrini reddetmeye başladığı için, böyle fikirler de 19. yüzyılda demode olmaya başladı. Birleşik Devletler'de ve Batı Avrupa'da, Gustavus Vassa ve Mary Prince gibi eski köleler, beyaz topluma kendi kefaret ihtiyacını telkin etmek açısından, çektikleri acıları yazmaya başladılar. Ne var ki, eski günah ve kefaret fikri yerine, yeni bir biyolojik açıdan ırksal geri kalmışlık ve mükemmeliyet sözcükleri dağarcığı kullanıma girdi. Afrikalılar ile Aborjinlerin ilkel doğasını, Çinliler yahut Arapların despotik rehavetini ve beyaz ırkın özgürlüğünü açıklamak için yaradılıştan gelen ırksal nitelikler

34. Gilberto Freyre, *The Masters and the Slaves: A Study in the Development of Brazilian Civilisation*, New York, 1963.

kullanıldı. Diğer "tembel yerli" grupların beyaz efendiler için çalışmak üzere aşağı madenlerde yahut plantasyonlarda tutulmak zorunda kalınması dışında, Afrikalı kölelerin de üzerinde yaşadığı bir dünyada, bu fikirler de geçici olarak iş görürlüklerini ortaya koydular. *İncil*'in meşrulaştırdığı bir insanoğlu hiyerarşisinin yerini, çok yakın bilimsel teorilerle açıkça desteklenen bir diğeri aldı.

Kadın bağımlılığı olgusundaki gibi, köleliğin kalıcılığı da Afrika'daki despotik ve savaşçı eğilimlerin güçlendirilmesiyle, diğer bağımlılık biçimlerini de sürdürme eğilimi gösterdi. Bazı nüfus bilimcileri, köleliğin uzun vadede Afrika nüfusunu yarısına kadar azaltmış olabileceğini ileri sürüyorlar;[35] Afrika'daki ölümler[36] ve insan ihracatı vasıtasıyla... Bu nedenle, konu etrafındaki teknik tartışmalar ne olursa olsun, köleliğin doğmakta olan dünya ekonomisi içinde bir bütün olarak Afrikalıların daha kapsamlı bağımlılığına önemli ölçüde katkıda bulunmuş olması gerekir.

BAĞLI SERF OLARAK KÖYLÜ VE KIRSAL EMEKÇİ

Hindistan'ın önceki genel valisi Sir Charles Metcalfe, 1839'da Jamaika valisi olduğunda, adanın eski köle nüfusu kendisine, kiraların ve toprak geliri ödemelerinin ağırlığı altında sersemleyen Hintli köylülere göre son derece iyi beslenir ve görünüşte daha varlıklı göründü. 19. yüzyıl dünyasında birçok köylü ve kırsal emekçi, teknik açıdan özgür olmalarına rağmen yokluk içinde ve köle olarak efendilerine yahut devlet bürokratlarına bağımlı kalmışlardı. 1789 öncesi düzene özgü hiyerarşiler, modern devlet endüstrisinin ortaya çıkışıyla burada tekrar yaşatılmış ve hatta derinleşmiş gibiydi. Bu kısım, durumun neden böyle olması gerektiğini göz önüne almaktadır.

19. yüzyıl boyunca reformcular dünyadaki kırsal kitlelerin payını iyileştirme ihtiyacını yüksek sesle ilan ettiler; çoğu da dünya ticaretinin genişlemesinin, aydın sömürge yönetimlerinin yahut hiç değilse Osmanlı ve Qing hükümetlerine baskının mesela, bu kitlelerin durumunu iyileştirebileceğine inanıyordu. Hollandalı ekonomist Hermann Boeke[37] gibi 20. yüzyıl uzmanları, 19. yüzyılda "ikili bir ekonomik yapı"nın meydana geldiğini ileri sürdüler. Avrupa ve Kuzey Amerika kapitalizminin ve sanayileşmenin ilerlemeci ve dinamik gücü, irrasyo-

35. Walvin, *Black Ivory*, s. 272-278.
36. Bunun için bkz. Joseph C. Miller, *Way of Death: Merchant Capitalism and Angolan Slave Trade 1730-1830*, Londra, 1988.
37. J. H. Boeke, *Economies and Economic Policy of Dual Societies as Exemplified by Indonesia*, Haarlem, 1953.

nel uygulamalarla kullanım hakkı biçimlerinin gelişmeye sekte vurmayı sürdürdüğü kırsal toplumlara, açıkça nüfuz edememişti. 1850'lerden bu yana, tarihçiler ve "dünya sistemi teorisyenleri" tam olarak tersine bir durumu öne sürmekteler. Avrupa ya da Amerika'nın zengin kuzey çekirdek bölgelerindeki ekonomik genişleme, sanayileşme ve emperyalizm sadece Avrupa dünyasının gerek içinde gerek dışındaki haraç veren kolonilerin yoksullaşmasına hizmet etti. Az gelişmişlik tabii bir durum olmayıp tam da kapitalist gelişme motorunun ve emperyalizmin kendisinin yarattığı bir durumdu. Bu sözde bağımlılık teorisi, André Gunder Frank[38] ile ilişkilendirildi ve Immanuel Wallerstein[39] tarafından tarihsel bir model olarak geliştirildi. Bu perspektiften bakıldığında, Meksika, Birleşik Devletler'in genişlemesine göre "az gelişmiş" idi. İrlandalı köylüler, İngiltere'nin endüstriyel büyümesinin ve beraberinde gelen serbest ticaret ideolojisinin sonucu olarak kıtlık ve İngilizce konuşulan dünya genelinde dağılma yaşadılar. Köle ticaretinin yıkımıyla bodurlaşan Afrika nüfusu, Batı Avrupa'nın sanayileşen limanlarına gitmesi artık bir tür yazgıya dönüşmüş olan kakao ve palmiye yağı gibi metaların sözde meşru ticaretinin genişlemesiyle, sadece yeni bir esarete tabi kılındılar. Bu tür kırsal ekonomik bağımlılık formlarının, evrimci teoriler vasıtasıyla yeni bir bilimsel renk verilen ırksal ve dinsel geri kalmışlık kavramlarıyla da güçlendirildiği ve meşrulaştırıldığı ileri sürülmektedir.

Bu resim biraz abartılı olabilir ancak sanayileşme ve kentleşmeyle köylülüğün ilerlemeci imhası ve kendine ait evde oturan müreffeh bir çiftçi sınıfına dönüştürülmesi ancak eşitsiz şekilde oldu ve bazı özellikler dinamik ekonomilerle sınırlı kaldı. Eugene Weber'in ünlü kitabı *Peasants into Frenchmen,*[40] Batı Avrupa'nın bazı kısımları ile Orta ve Güney Amerika'da açıkça meydana gelen bu süreci incelemiştir. Fransa'nın kuzeyi ve doğusu gibi yerlerde etkin güçler bunu meydana getirmek üzere hareket etmekteydiler. Bunlar, hızlı ekonomik büyümeyi, hem seküler hem dinsel grupların eğitimi desteklemekteki yorucu faaliyetlerini ve cumhuriyetçi bir kırsal ayrıcalık nefretiyle takviye edilmiş güçlü bir devlet müdahalesini içermekteydi. Buna rağmen, Fransa keskin bir iş gücü sıkıntısı yaşadığında, güney hasatları esnasında mevsimsel olarak ve I. Dünya Savaşı zarfında büyük bir ciddiyetle yaptığı gibi, sayıları tamamlamak için, Fransa'nın binlerce

38. André Gunder Frank, *Mexican Agriculture 1521-1630*, Cambridge, 1979.
39. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, New York, 1974.
40. Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Stanford, Calif., 1976.

vergi veren köylüsü Cezayir'den ve Hinduçini'nden getirildi. Avrupa köylülerinin boşalan saflarını doldurmak için Üçüncü Dünya köylüleri askere alındı. Bu "köylüler", savaş zamanları ölmeye giden askerler olarak kısa süreli ihtiyaç duyulmaları dışında, hiçbir zaman "Fransız" olamadılar. Bu Üçüncü Dünya vaziyeti, Avrupa'nın güneyinde de göze çarpmaktaydı. İtalya'da,[41] İspanya'da ve Doğu Avrupa'nın birçok yerinde, muazzam bir kırsal yoksulluk, kötü beslenme ve sıtma yığınına, 19. yüzyılın sonundan evvel devlet dahi zar zor dokunmaya başlayabilmişti. Tek çıkış yolu göç oldu. Yoksullaşan İtalyan, İspanyol, Portekizli ve Alman köylüler, bilhassa 1848'den sonra, Atlantik üzerinden Brezilya ve Arjantin'e akın ettiler. İrlandalılar, Ruslar, İskandinavlar ve Almanlar yolculuklarını Kuzey Amerika'ya yaptılar.

Köylüler ile efendiler yahut köylüler ile devlet arasındaki bu derin bağımlılık ilişkileri 19. yüzyılda neden yeniden üretildi? Avrupa büyümesinin başka yerlerdeki yaşam standartlarını baskılamaya yaradığı argümanı, zengin "kuzey"e hammadde ihracatçıları haline gelen başlangıç aşamasındaki yoksul sömürgeleşmiş "güney"in pek çok alanında işliyor. Ham pamuk, post, hintkeneviri, kakao, palmiye yağı gibi ihracata yönelik ürünlerinin bazılarından gelen kârın dağılımı yönündeki 19. yüzyıl rakamları incelenirse, bu açıktır. Tüm bu durumlarda, dünya ticaretindeki üretim miktarının muazzam "katma değer" oranını alanlar, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki denizötesi ihracatçılar, sigortacılar, nakliyeciler ve satıcılar idi. Köylü üreticiler şöyle dursun, Afrikalı, Asyalı yahut Güney Amerikalı yerli tüccarlar dahi bu kârın sadece çok küçük bir yüzdesini almaktaydı. Diğer taraftan, gelişmekte olan ekonomiler, bu tarımsal hammaddelerin işlenmesi için yüksek maliyetli makineler satın almaya mecbur edilmekteydi. Dolayısıyla ticaret koşulları, 19. yüzyıl boyunca "güney"in fazlasıyla aleyhinde olup nispeten daha zayıf alanlar temel ihraç ürünlerinin üreticisi haline geldikçe de gerçekten kötüye gitti.

Bununla birlikte, kırsaldaki nispi yoksulluğu ve efendi-köylü hiyerarşisini güçlendirmeye çalışan başka kuvvetler vardı. Nüfus baskısı, kırsaldaki insanların yüzyıl boyunca varolma savaşı verişinin bir nedeniydi. Fernand Braudel'in ve Fransız sosyal tarihçilerinin *Annales* okulunun etkisiyle, demografi bir kuşak önce tüm kırsal tarihin hareket noktası olmuştu. Şimdi, demografik tarih matematiğin oldukça yavan bir altbölümü olarak kendisini ayrıştırırken, kültür ve devlet, tarihçilerin analizlerinde daha belirgin durumdadır. Yine de, özellikle

41. İtalya için en iyi kısa anlatımdır: Davis (Der.), *Italy*, s. 245-255.

de dünya genelinde ekonomik büyüme oranlarının nüfusun genişlemesine zar zor ayak uydurduğu bir dönemde, çiftçilerle emekçilerin yaşam standartlarını karartan bir unsur olarak sayıların ağırlığındaki artışı görmezden gelmek imkânsızdır. Bu bir kısır döngüydü. Nüfus artışının nedeni, sadece ölüm oranlarının düşmesi değil, dönemsel kıtlık ve hastalıklara karşı çiftçilerin gelecekte kendilerini güvenceye alacak yeterince el olacağından emin olmak istemeleriydi. Efendiyle ve devletle ilişkilerde daha fazla köylü ve daha az pazarlık gücü söz konusuydu. Mesela, yüzyılın sonraki kısmında, artan nüfus ve düşen ücretler, Latin Amerika köylülerini borç bağımlılığına itti; dolayısıyla büyük toprak sahiplerine ve devletin işgücü servislerine karşı savunmasızlıklarını artırdı.[42] Artan nüfus aynı zamanda toprak sahiplerinin, köylü göçlerinin eskiden olduğundan daha az riski altında oldukları anlamına geliyordu. Oralar da dolduğu için, insanlar artık seyrek nüfuslu alanlara taşınarak daha iyi koşullar bulabiliyor değillerdi.

Çin'in büyük kırsal nüfusunda yüzyıl ortası savaşlarının oluşturduğu muazzam gerilemeye rağmen, nüfus 1790'daki yaklaşık 300 milyondan 1914'deki 450 milyona yükseldi.[43] Daha iyi beslenme ve 1850'deki Taiping İsyanı ile sonlanan nispeten uzun süreli barış dönemi de bunda rol oynadı ancak yukarıda bahsedilen güvenlik arayışı çok daha önemliydi. İnsanlar yaşlılık dönemleri için bir güvence olarak çocuk ihtiyacı duydular. Mısır'ın kırsal nüfusu aynı dönemde yaklaşık 3 milyondan 15 milyona yükseldi.[44] Java'nınki de aynı şekildeydi. Bu istisnai bir durumdu ancak dünya kırsal nüfusunun büyük kısmı, bir yüzyıl ve bir çeyrekte %50'den fazla arttı. Ziraat alanlarında az büyüme ihtimaliyle arsa boyutları düştü ve çiftçiler, devletin ve seçkinlerin taleplerini karşılamanın yanı sıra kendi geçimlerini de sağlamak için daha sıkı ve mahirane çalışmak zorunda kaldılar. Avrupa'nın daha az gelişmiş bölgeleri de benzeri sorunlarla karşılaştı. Avusturya-Macaristan'da 1848 öncesinde nüfus artışı çok hızlıydı ve Macaristan'da "arazi üzerinde ciddi baskı"ya[45] neden olan ve iki krallık arasındaki sosyal ve siyasi gerilimi kısmen açıklayan bu durum, 19. yüzyıl sonuna kadar devam etti.

1840'larda İrlanda'daki, 1830, 1870 ve 1890'larda Hindistan'daki ve 1880'lerde Çin ve Afrika'daki kıtlık gibi dönemsel afetler yahut kolera

42. Knight, *Mexican Revolution*, s. 1; 86-88.
43. Rakamlar Spence'dendir, *Search for Modern China*, s. 94; 210.
44. Rakamlar Owen'dendir, *Cotton and the Egyptian Economy*.
45. David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley, 1984, s. 138-140.

ve vebanın yüzyılın sonlarındaki yıkıcı etkileri daha hızlı büyümeyi durdurdu. Birçok iktisat tarihçisi, aslında bu kırsal hinterlantların şimdi demiryolları ve buharlı gemilerle dünya ekonomisine bağlanmış olmasının zorluk dönemlerinde onların aleyhine olduğunu ileri sürmekte.[46] Gıda maddeleri, yüksek fiyatlardan yararlanmak için tahıl tüccarları tarafından kolayca dışarı sevk edilmekteydi. Bu nedenle, 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'da hâlâ toprakta yaşayanların büyük bir kısmı, kasabalara ve ülke dışına göçlere rağmen, bir yüzyıl boyunca zar zor yol almış görünüyordu. Emperyalizm ile uluslararası ticaretteki genişleme Avrupa dışında yaşayanları harici ekonomik şokların kaprislerine ve artık değerlerinin daha arsızca ihracına maruz bırakmıştı. Bu koşullar, uzun bir aşırı nüfus artışı ve dönemsel açlık kalıtımıyla birleşti.

Dünya köylülerini etkileyen diğer bir baskı dizisi, 7. bölümde değinildiği gibi, ister yerel ister sömürge hükümeti biçiminde olsun, devletin güçlenmesinden kaynaklandı. 17. ve 18. yüzyılların "askeri devrim"i, devlet ile mal-mülk sahibi insanlar için kırsalı kontrol altında tutmayı ve oradan servet ve iş gücü elde etmeyi kolaylaştırmıştı. Mesela, 19. yüzyılda Mısır'daki Osmanlı sonrası ve yarı sömürge rejimleri, sulama sistemleri ve Süveyş Kanalı'nın inşası için büyük miktarlarda mecburi köylü emeğini zorladılar.[47] Japonya'da Meiji rejimi modernleşme yolundaki aşırıya kaçan çabasında, kırsal nüfusun daha fakir bölümlerindeki vergi yükünü fiilen arttırdı. Üstelik bu vergileri toplama konusunda da yeterince güçlüydü. Devletin köylü gelirlerine aşırı tecavüzü, gümüş madenlerinin Latin Amerika devrimleri vasıtasıyla kapanışını izleyen yaygın gümüş para darlığıyla, yüzyılın ilk zamanlarında daha da beter hale geldi. Asya kırsalındaki insanlara ürünleri için genellikle bakır veya diğer yerel paralarla ödeme yapıldı. Yine de vergilerini gümüş olarak ödemekle yükümlüydüler. Bu durum, kendi gelirlerini ve kira ödemelerini sürdürmek amacıyla daha fazla satmaya ve üretmeye ihtiyaçları olduğu anlamına geliyordu. Deflasyonun yerini yüzyılın sonlarında enflasyon aldı. Bu durum da piyasadan ürün satın almaları gereken köylüleri etkiledi.

Ortaya çıkan rejimler ve sosyal grupların saygınlıklarını ilan etmek için itaati derinleştirmeye gereksinimleri var gibiydi. Kapitalist ekonomi iş başındaki yegâne güç değildi. 1850'lere kadar Batı'dan az etkilenen bir toplum olduğu ve hâlâ büyük oranda Doğu Asya ticaret

---

46. David Arnold, *Famine: Social Crisis and Historical Change*, Oxford, 1988.
47. Nathan T. Brown, *Peasant Politics in Modern Egypt: The Struggle against the State*, New York, 1990.

rejimi dahilinde işlediği için, Tokugawa Japon deneyimi bu noktada öğreticidir. Herman Ooms, Japonya'nın kast dışı işçileriyle köylülerinin (*kawata*), daha geniş ve sistemli itaat ve ayırımcılık biçimlerini 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında fiilen yaşama noktasına nasıl geldiklerini göstermektedir. Bu deri işçileri, et için cinayet işleyen katiller ve çöpçüler topluluğu, Güney ve Doğu Asya'daki benzer gruplar gibi, kirlilik bariyerinden mustaripti. Daima diğer köylerden uzak özel, tecrit edilmiş mezralarda yaşamış, eşleriyle arkadaşlarını da sadece kendi grupları içinden bulabilmişlerdi. Bununla birlikte, Tokugawa hükümet sistemi bu dönemde daha müdahaleci ve düzenli hale geldikçe, *kawata*, onları gitgide kendi evlerinde oturan daha varlıklı köylüler arasındaki efendilerine hizmet etmeye mecbur eden ve serbest dolaşımlarına sınırlamalar getiren yasal cezalara tabi oldular. Besbelli ki, işgücüne olan ihtiyaç buradaki nedenlerden biridir. Yine de kendi analizinde Ooms, itaatin genişlemesinde devletin rolüne daha fazla vurgu yapmakta. Tokugawa rejiminin memurları ve Japonya'nın "feodal" çevreleri, neredeyse salt bir iktidar ilkesi olarak bu grupları sınıflandırmak, dışlamak ve küçük düşürmek arzusundaydılar. Burada kast, ritüel saflık ve kirliliğin dili, Avrupa veya Amerika'daki ırkçılığa daha fazla benzeyen bir şeye doğru genişletildi. 1870'lerde yeni Meiji modernleşmeci seçkinleri, Japonya'da iktidara gelip aristokrasinin ve samuray savaşçıları kastının birçok eski ayrıcalığıyla önkoşulunu feshettiğinde, *kawata* resmi yasal sınırlamalardan kurtuldu. Yine de 1860'larda kendi özgürleştirilmelerinden sonraki "Amerikalı zenciler gibi", hor görüldüler ve ayırımcılığa maruz kaldılar.[48] Ooms'un argümanı, Güney Amerika'da köleliğin ve bağımlılığın kalıcılığı hakkında Cenevizlilerinkini yansıtmaktadır.

48. H. Ooms, *Tokugawa Village Practice: Class, Status, Power, Law*, Berkeley, 1996.

İllüstrasyon 11.2 – Britanya'nın ayakta kalan köylüleri: Nil kıyısında develerle toprağı sürme, yaklaşık 1902. Donald McLeish fotoğrafı.

Bunun gibi sosyal hiyerarşilerin yeniden yaratılma ve güçlendirilme örnekleri, deri işçilerinin, kömürcülerin, çöpçülerin ve benzerlerinin cemaatlerine benzer şekilde davranılan Doğu ve Güneydoğu Asya boyunca çoğaltılabilir. Avrupa'nın güneyi ve doğusu da kendi çingenelerine sahipti. Göreceğimiz üzere, Britanya İmparatorluğu ve Birleşik Devletler'in beyaz dominyonlarındaki yerliler, ilaveten alkolizm ve hastalıkların da kırıp geçirdiği benzer maluliyetlere katlanma noktasına gelmişlerdi. Ne var ki, en çarpıcı mukayese, Hindistan'ın düşük kastları olan sözde dokunulmazlarla ve en düşük köylü statüsündekilerle yapılabilir. Burada yine, sömürgeciliğin hemen öncesi ve erken sömürgecilik dönemlerinde devletin yükselişi ve elit *ethos*u, ritüel itaat fenomeninin yayılışını herhangi bir salt ekonomik zorunluluktan daha iyi açıklar gibidir. 18. yüzyıl Hindistan'ında iz sürme becerileri, altın kaydırma, deri işçiliği ve benzeri meslekler, girişimciliğin ve savaşın değişken dünyasındaki düşük kastlara ve kast dışı kişilere, bazı avantajlar kazandırmışa benziyor. Hintli tarihçi David Washbrook 18. yüzyıldan, "dokunulmazlar"ın Güney Hindistan versiyonu olan "Par-

yaların Altın Çağı" olarak bahsediyor. Ne var ki, bu dönemde dahi, düşük kastların hareketlerini sınırlayan kararnameler geçirerek Hinduizm'deki kendi yüksek statülerini beyana heves eden dönemin yeni istekli hükümdarlarının bazılarını görüyoruz. Onlara farklı ve acımasız hukuki cezalar dayatıyor yahut tapınaklardan ve dinsel törenlerden dahi dışlıyorlardı.[49]

Asırlık olmak bir yana, Hindistan'ın kast sisteminin birçok yönü nispeten yakın kökenlidir.[50] İngiliz sömürge yönetimi bu eğilimleri genellikle daha da derinleştirdi. İngiliz idareciler, yüksek kastların emrindekiler tarafından kendilerine danışmanlık yapıldığı için, yüksek kastları ve Brahman töre tanımını benimsemeye yatkındılar. Yargılarında kullandıkları klasik metinler genellikle düşük kastlar için evvelden işleme konmayan cezalar tayin etmişti. 19. yüzyılda Hindistan toplumunda ortaya çıkan, gerçek gücün sömürgesel hakimiyeti veya kavgada yiğitliği yoluyla kahramanlık gösterme yeteneğinden soyunan arazi sahibi ve memur yeni gruplar, kendi ritüel üstünlüklerini ve aynı nedenle diğerlerinin itaatini sağladılar. Toprak sahipleri olarak onların iş gücünü disipline etmeleri gerekiyordu ve alçaltma söylemi burada da yararlılığını kanıtladı. Washbrook, Hint toplumunun 19. yüzyılın ilk yarısındaki ısrarcı "gelenekselleştiriciliği"nden bahsediyor.[51] Bununla, sömürge hükümetlerinin, eski ve irrasyonel statü ilişkilerini yıkmak bir yana, onları yeniden yaratmaya yardımcı olduklarını kastediyor.

YAKASINI KURTARAN KÖYLÜLER

Bununla beraber, 19. yüzyıl zarfında kırsal yoksulluğun ve bağımlılığın sürekliliği kuralının önemli istisnaları da vardı. 4. bölümde ileri sürüldüğü gibi, bazı bölgelerde zengin köylü seçkinler ortaya çıkmaksızın yahut köylüler çiftçilere dönüşmeksizin, savaş ve ayaklanma dalgaları arasında 19. yüzyıl dünyasının eriştiği kırılgan istikrarı dahi nasıl sağladığını anlamak zordur. Mesela, iletişimde ve tarım tekniklerindeki gelişmeler, bu yükleri dengelemeye yaradı ve dünyanın her yerinde köylü gruplarının bir kısmı için dönem boyunca kendi ekonomik durumlarının iyileştirilmesine imkân verdi. Gelişmiş sulama, iyi teknoloji ve demir pulluğun yayılması, verimlilik

49. Mesela, Pune'nin Maratha Krallığı'nda durum böyleydi.
50. Susan Bayly, *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*, Cambridge, 1999.
51. D. A. Washbrook, "Economic depression and the making of 'traditional' society in colonial India, 1820-1855", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6, 3, 1993, s. 237-263.

seviyesini yükseltti. En iyisini yapanlar, sanayileşen büyük şehirlerin yakınında yaşayan uzman tarımsal üreticilerdi. 16. yüzyıl kadar erken bir tarihte dahi, Londra, Amsterdam ve diğer şehirlerde büyük bir pazarın gelişmesiyle, İngiltere ve Hollanda'da klasik köylü yaşamının birçok özelliği ortadan kaybolmuştu. Fransız Devrimi'nden sonra Fransa ve Kuzey İtalya'daki köylüler kendilerini derebeylik aidatlarından muaf tuttular, işletmeleri güçlendirdiler ve büyük tüketici şehirler için üretim yapmaya başladılar. Nüfusun %58'inin 1911'de hâlâ tarımdan geçimini sağladığı İtalya'da dahi yüksek verimlilik ile iyi bir ürün karışımı, Po vadisi köylülerinin yeni İtalyan şehirleriyle Orta Avrupa'ya ihracat yaparak refaha kavuşmalarına imkân verdi.[52] Yüzyılın büyük sembolü pamuk çok uçarı bir üründü ancak Batı Hindistan'ın köylü müteşebbisleri ile aşağı Mısır'ın daha dayanıklı köylüleri, daha yoksul komşuları pahasına yüzyılın ikinci yarısında kendi statülerini yükselttiler.

Hukuki müdahaleler, liberal reformcuların amaçladıkları düzeye erişmekte başarısız olsa da dünyanın bazı yerlerindeki koşulları iyileştirdi. 19. yüzyıl zarfında, Kuzey Avrupa, İrlanda ve İngiliz sömürgelerindeki çiftçiler daha büyük kullanım hakkı güvencesine ulaştılar. Fransız Kuzey Afrika ve Hinduçini'ndeki ve İngiliz Asya ve Güney Afrika'sındaki sömürge hükümetleri, zaman zaman görülen kırsal ayaklanmalar sonrasında kiracı haklarını tanımakta sınırlı hamleler yaptılar. Bununla birlikte, genelde bu rejimler radikal toprak reformları niyetinde olma hususunda, toprak sahiplerinin gücüne fazlaca bağımlıydılar. Rusya'daki tarım toplumu, her zamanki gibi, Asya ve Avrupa modelleri arasında bir yerlerde duruyordu. Rusya'nın serfleri, 18. yüzyılın sonunda sayısız yerel hukuk yasasıyla derebeylik ve devlet taleplerine tabiydi. Hükümetler mahalli olana neredeyse hiç nüfuz edemiyor, tüm önemli meselelere yerel kuruluşlar karar veriyordu. [Çinli] Göksel İmparator ile yahut Babıâli ile olduğu gibi, tüm Rusya'nın Çar'ı da yüce bir idareci olarak değil, sembolik bir nihai temyiz mahkemesi ve tarafsız adaletin garantörü olarak işlev görmekteydi. Yaklaşık %9 olan kentleşme seviyesi, büyük Asya toplumlarını andırıyordu ve Güney Avrupa seviyesiyle karşılaştırılamazdı dahi. Nüfusun baş vergisi ödeyen %90'ı, angarya işine ve askeri hizmete tabi daha alt bir kast idi. Ruhban sınıfı, Slavlar, Slav olmayanlar ve konuk cemaatler arasında bölünmüş bir toplumsal düzenleme,

52. A. S. Milward ve S. B. Saul, *Development of the Economies of Central Europe, 1850-1914*, Londra, 1977, s. 256-258.

Osmanlı İmparatorluğu'nun millet sistemine benziyordu. 18. yüzyıl aydın despotlarının sözde reformları, çağdaşı Japon reformları gibi, farklı grupların itaat ve yükümlülüklerini düzenlemeye ve pekiştirmeye fazlasıyla hizmet etmişti.

Diğer taraftan Rusya, Alman devletlerindeki gelişmelere ilgiyle bakan ve ilk olarak Napolyon, sonra da Kırım savaşları vasıtasıyla derhal eyleme geçen küçük bir kozmopolit bürokrasiye sahipti. Bununla birlikte serfliğin feshi, 1861'e kadar ertelendi ve o zaman dahi kişisel haklardaki herhangi bir ciddi genişlemeyi beraberinde getirmedi.[53] Bir İngiliz yahut Fransız sömürge yöneticisinin yahut Amerikan köle sahibinin, birçok kişinin düşüncelerini yineleyen bir Rus bürokrat, reform yapmayı, köylülerin "muhakeme yapma kapasitesinin çocuksu bir durumda olduğu" gerekçesiyle reddetmekteydi. Değişim, ayaklanma riski taşıyabilir, devletin mali kaynaklarını sarsabilir, toplumu dengelemeye yardım eden toprak sahiplerinin haklarını tehdit edebilirdi. Serfler sonunda özgürleştirildiğinde, bu, çok sayıda bürokratın arzularına karşı güçlü bir merkezi elitin hızlandırması yoluyla oldu. Bazı tedbir yanlıları toplumu modernleştirmek isterken, diğerleri sadece sosyal değişimi yöneterek çar yanlısı otokrasinin temelini güçlendirmek arzusundaydı. Yeni Avrupa düzeninin süratle şekillenmesiyle, muhafazakârlar için, daha radikal reformları geciktirmek amacıyla önemli imtiyazlar tanımak elzem oldu.

Bununla birlikte, Rusya'nın yavaş modernleşmesine ve az sayıda modern endüstri alanına rağmen, eski düzenin ve bağımsız arazi topluluklarının büyük bölümü, devrimle ve Stalin terörüyle kökleri acımasızca kazınıncaya kadar dayandılar. Tarımsal çatışmalar Rus toplumunda yüzeyin altında içten içe yanmayı sürdürdü. Özgürleşme sonrasında köylüler, aristokratik ayrıcalıklardan ne kaldıysa yerle bir etme kararlılıklarını sürdürdüler ve de kendi daha başarılı mensuplarının bir tür müreffeh çiftçi sınıfı olarak toplumu bölme teşebbüslerine direndiler. 1914'e gelindiğinde köylüler toprakların çoğunun sahibiydi. Köylü komününün içe dönük ve kuşkulu dünyası (*mir*), geriye kalan ve pek çoğu 19. yüzyıl sonunda ekonomik açıdan daha az etkili hale gelen büyük soylu mülklerinin nasır tutmuş rejimine karşı kuruldu. Grevler, köylü firarları ve kundaklamalar bazı bölgelerde sık görülmekteydi. Bu çatışmalar, devletin askeri yenilgilerle zayıflatıldığı 1905'de kontrol dışı alevlendi.

---

53. T. McDaniel, Autocracy, *Capitalism and Revolution in Europe 1815-1914*, Berkeley, 1988.

19. yüzyıl sonu bu nedenle, daha geniş bir düzeyde, hem siyasi düzenin hem gıda üretiminin menfaatine olacak şekilde toprak sahibi köylüleri dengelemeye uğraşan birçok hükümet gördü. Avrupa Rusya'sı ile Ukrayna'daki arazi sahibi toplumu dengede tutmaya çalışan Rus Başbakanı Stolypin, Irak, Suriye ve Yemen'deki Osmanlı'nın geç dönem valileriyle pek çok müşterek fikre sahipti. Bu kişiler, tarım üretimini artırmak için köylülere toprak hakkı vermek ve vergi yüklerini azaltmak istiyorlardı. Hindistan Pencab'ı ve Mekong Deltası'ndaki bazı sömürge hükümetleri de mesela, aynını yaptılar. Güney İtalya, Sicilya, İspanya ve Meksika'daki liberal reformcular da bu aynı sürede, büyük mülkleri değil, köylüleri yararlandırmak için çalışıyordu. Bu modele göre köylülük ortadan kaldırılmayıp iyileştirilecekti.

KIRSAL TABİİYETİN HAYATTA KALMASININ NEDENİ

Şimdi bu bölümün başladığı soruya dönelim: Geniş ölçekli ekonomik değişikliklere ve kırsal ayrıcalığa karşı yaygın bir husumet söylemine rağmen 19. yüzyıl zarfında köylülerin yaşam koşulları neden aşağı yukarı mukayese edilebilir kaldı? Cevabın büyük bölümü, vergi veren köylülerin mevcudiyetinin, yeni ticari ve sınai ekonomilerin elitleri ve hükümetlerinin durumlarına ekonomik açıdan uygun ve elverişli olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Buna mukabil köylüler, bu taleplere direnmek için hâlâ zayıf bir konumdaydı. Siyasi zorlama ve kendi nüfuslarının baskısı köylüleri ürünlerini pazarlamaya mecbur bıraktı. Yine de yoksul, eğitimsiz ve siyasi açıdan deneyimsiz köy insanları kentli ve sanayileşen bölgeleri beslemek karşılığında bir pazarlıkta fazla bir şey koparamıyorlardı. Köylüler, 1880'lere gelindiğinde, Rus popülist reformcular ve Bengalli aydınlar onların arasında çalışmaya başlıyor olsa da kendilerine daha fazla siyasi nüfuz sağlayabilecek uzun vadeli birlikler oluşturmakta, genel olarak sanayi işçilerinden dahi daha az başarılıydılar. Zamanının zeki gözlemcisi Karl Marx, kehanetinin hataları ne olursa olsun, köylülerin bir "patates çuvalı"na benzediğini akıllara kazınacak şekilde belirtmişti. Demek istiyordu ki, onların bir ağırlığı vardı ancak uyuma yönelik pek az kapasiteye sahiptiler çünkü genelde kendi aile çiftlikleri için mülkiyet hakları elde etme kaygısındaydılar ve herhangi bir öznel "sınıf çıkarı" adına hareket etmeye yatkın değillerdi. Kent sakinleri, kendilerine tanınan siyasi yararlar nedeniyle, köylü tarımının nispi verimsizliğine müsamahayı göze alıyordu. Tüccar çiftçiler olma yolundaki daha zengin ve özgüvenli köylüler, Joseph Stalin'in sözde köylü kodamanlar olan Sovyet *kulaklarını* zararına bulduğu üzere, gelecek yüzyılın ilk yirmi senesinde sanayileşen bir toplumda maliyeti arttıracaktı.

Bu düşünce bize, ulusal ve bölgesel olanın aksine, küresel tarihin bazı erdemlerini tekrar hatırlatıyor. Avrupa, Asya ve Afrika'nın ücra yerlerindeki köylü iş gücü, sadece Atlantik dünyasının sanayileşen ekonomilerin çevresi olarak değil, merkezi olarak da ele alınmalıdır. Antropolog ve tarihçi Alan Macfarlane, "İngiliz bireyciliği"nin erken ortaçağda İngiliz köylülüğünün gerilemesinden doğduğunu ikna edici şekilde ileri sürmektedir.[54] Sadece Londra'ya 200 ila 300 mil mesafedeki topraklara bakarsak, köylülük İngiliz toplumu ve ekonomisinin hikâyesinden gerçekten çıkmıştı. Bununla birlikte, sanayileşmenin "kalkış" noktasındaki Britanya, Kuzey İskoçya'da, İrlanda'da, Hindistan ve Afrika'da, dünyanın vergi veren en geniş sayıda köylüsüne sahipti. Bu, sadece İngiliz endüstrisi ve uluslararası ticaret dengesi için tarımsal hammadde sağlamakla kalmayıp denizaşırı orduların kademelerini de dolduran bir köylülüktü. Sanayi Devrimi'ni dünya köylülerinin hakimiyeti yaratmadı ancak sanayileşen Britanya ile onun zengin sömürgeleri Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'nın toplumsal ve siyasi gücünü desteklemeye yardımcı oldu. Aynı şey, nüfusu 15. yüzyıl kadar erken bir tarihte köylülükten Hollandalılık'a geçiş yapmış olan ancak 1825'den sonra sözde Toprağı İşleme Sistemi vasıtasıyla Javalı köylülerin ürettikleri mahsule en ucuz oranda erişerek büyük yarar sağlayan Hollanda için de geçerliydi. Belçika Kralı Leopold, leb demeden leblebiyi anlayıp 1880 ve 1890'larda benzeri bir şeyleri Kongo'da kurmaya çalıştı. Arketip olarak özgür ve siyasi açıdan bilinçli gelişen çiftçinin evi Birleşik Devletler'in dahi, kendi küçük çaplı vergi veren köylü ekonomisi vardı. Köle sisteminin çöküşünden sonra, şeker ve tropik meyve dışında, bu ilişkiler kendisi için pek az öneme sahip olsa da ABD, Karayipler'le, Latin Amerika, Polinezya ile ve Filipinlerin zayıf köylü ekonomileriyle, kazançlı ve eşitsiz ilişkiler kurdu.

Küresel yaklaşım ayrıca, birçok toplumun daha hareketli köylü unsurlarından ortaya çıkan, henüz küçük ancak gitgide önemli hale gelen endüstriyel işçi sınıfını kavramsallaştırmaya yardımcı oldu. 5. bölümde belirtildiği gibi, ne daha fazla ne de daha az gelişmiş ekonomilerdeki kentli işçiler, basitçe "tebdili kıyafet" köylüler değildi. Gündelik işçiler dahi, iş yerinde ve şehir bölgesinde kendi siyasetlerini ve kendi sosyal organizasyonlarını kısa sürede geliştirdiler. Diğer taraftan köylüler ve tarım işçilerinin nispi yoksulluğu, endüstri yöneticilerinin ücretleri düşük tutabildiği anlamına gelmekteydi. Bir fabrika

54. Alan Macfarlane, *The Origins of English Individualism*, Oxford, 1976.

işi, ne kadar az ücretli de olsa, bir tarım işçisinin çektikleriyle ve kötü mevsimleri izleyen sefalet ve borçlarla mukayese edildiğinde çekici görünüyordu. Birçok endüstri yöneticisi, durgunluk zamanında işçiler kırsaldaki akrabalarından gelen desteklere her zaman güvenebildikleri ve hatta koşullar iyileşene kadar köye dönebildikleri için, çok düşük ücretli gündelikçilere bel bağlayabiliyordu. Kasaba ve taşradaki yoksulluk ile bağımlılık, birbirini pekiştirme eğilimindeydi.

"SEÇKİNLER"İN DÖNÜŞÜMÜ

Köylülüğün yaşaması için, bu ekonomik ve askeri nedenlere ilaveten seçkinler ve toprak sahibi sınıfların kendilerini yeniden tanzim etmekteki olağanüstü kapasitesini de göz önüne almalıyız. Dünyanın her yerinde beyefendi toprak ağaları, taşra insanları üzerindeki (çoğu zaman kentliler üzerinde de) ekonomik ve siyasi kontrollerini muhafaza etme ve yeniden üretme becerisine sahip olmuşlardı. Bu ekonomik nüfuzlarına ilaveten, çok daha önceki bir dönemin toplumsal tutumlarını andıran saygı ve itaat duygularını sağlamaya devam edebildiler. Ne var ki, 1789'un yahut Rusya ve Asya'daki büyük köylü ayaklanmalarının perspektifinden bakıldığında, seçkinlerle soyluların devamlılığı bazı açıklamalara ihtiyaç göstermektedir. Bu yılların kalıtımsal ayrıcalıklar, mutat ödemeler ve aristokrasinin keyfiliği aleyhindeki devrimci söylemi, kendisinden önceki her şeyi taşır görünüyor. Kırsal hiyerarşilerin canlandırılmasına nasıl ihtiyaç duyulduğunu adamakıllı değerlendirmek amacıyla, bunu göz önüne almaya değer.

Bu "seçkin" sınıflar, büyüklükleri ve otoritelerini yeniden kurmak amacıyla seferber edebildikleri toplumsal gücün yapısı açısından çok çeşitliydi. İngilizce konuşulan dünyanın büyük bölümünde toprak ağaları sınıfı, en büyük oğlun aile varlıklarının mirasçısı olduğu primojenitür kuralının büyük avantajına malikti. Bu durum, toprak sahibi ailenin ekonomik gücünü parçalamak yerine korumak etkisine sahipti. Mesela, Virginia'da ve Carolina'da eskinin köle sahibi aileleri, topraktan gelen kârı doğmakta olan yerel sanayi yatırımlarına yönlendirebildikleri için, köleliğin kaldırılmasından sonra dahi prestij ve gücü sımsıkı tutmayı başardılar. Aksine, Rus ve Çinli seçkinlerde veya Cape Hollanda'sının toprak sahibi ailelerinde dahi böyle bir kural yoktu ve çoğu zaman topraklarının kuşaktan kuşağa parçalandığına tanıklık ettiler. Mülk sahibi kadınlar vasıtasıyla karmaşık aile ittifakları sistemi gibi, henüz vücut bulmuş statüler veya yerel siyasi kurumların hakimiyeti, bu tür seçkin sınıfların kendilerini idame ettirmesine imkân tanıdı. Seçkinler, Macaristan olgusundaki gibi, feodal düzene

kadar geriye giden güçlü bir bölgesel mecliste hakimiyeti sürdürdüklerinde, bu durum, merkezi devlet oluşumu ve siyasi rolünü sürdürmesini püskürtmek için iyi bir şans demekti.[55] Seçkin bir sınıfın primojenitür vasıtasıyla eski bir mecliste temsile hakim olduğu Britanya, tüm hiyerarşilerin en istikrarlılarından birine sahipti. Seçkinler, hızlı ekonomik değişim şokunu sindiredebildiler ve varlıklarıyla itibarlarının büyük kısmını eksiksiz muhafaza etmeyi başarırken, nihai olarak da gücü orta-sınıfa ve işçi sınıfına bırakabildiler.[56]

SEÇKİNLERE MEYDAN OKUYUŞ

Bununla birlikte, dönemin başlangıcında toprak sahipleri sınıfının görünümü oldukça kötü idi. Fransız Devrimi sırasında büyüklü küçüklü mülk sahiplerine karşı şiddetli kan davaları ortaya çıktı. Geniş çaplı köylü ayaklanmaları gerçekten yalnızca 1798'de İrlanda'da cereyan etse de 1790'larda Britanya'da, kırsal şiddet kuruntusuyla "seçkinler kesinlikle dehşete düşmüştü." Bu durumda dahi, İngiliz-Fransız savaşı bittikten sonra çöküş içindeki "Kaptan Swing"den misilleme efsanesinin oluşumuna yol açmak için yoksul çiftçiler ve kırsal emekçilerin mekanizasyona karşı, yeterince ajitasyonu vardı. Ayrıca köhne ve yozlaşmış aristokrasiyi kınayan 19. yüzyıl Rus ve Polonya romanları, yüzyıl boyunca Avrupa dışında çok fazla yankı buldu. Serfliğe 1861'e kadar yeni bir yaşam şansı verilen Rusya'da, anayasal hareketlerin en ılımlısını dahi dikkatle izleyen toprak sahipleri arasında 1670, 1700 ve 1770'lerin köylü ayaklanmalarının endişe verici hatıraları kaldı. Toprak ağalığı karşıtı söylemler Amerika'da dahi alevlendi. Devrimciler, İngiliz yahut İspanyol denetiminin devamının, kendi ülkelerindekine benzer zengin ve yozlaşmış bir aristokrasiyi oluşturacağı konusunda sürekli uyarıda bulunmuşlardı. İngiliz Tahtı'nın kontrolünün sürdüğü yerlerde, hatta toprağın pek bol olduğu Kanada'da, ülkenin hem İngilizce hem Fransızca konuşulan bölgelerinde 1830'ların sonundaki ayaklanmalarının arkasında, aynı korku yatmaktaydı. Avrupa'da sanayileşen kent merkezlerinde başlayan 1848 devrimlerine rağmen Avrupa'nın ortasındaki ve doğusundaki toprak sahipleri, kırsal patlamanın kendi güçlerini sarsacağından korkmaktaydı.

Asyalı ve Kuzey Afrikalı büyük köylü gruplarının, daha uygunsuz toprak sahipliği biçimlerin yıkıp kurtulmaları ihtimali daha yüksek gibiydi. 1830'lardan itibaren Britanya Hindistan'ı, 1840'lardan 1870'lere

55. Lieven, *Empire*, s. 245-246.
56. Lieven, *Aristocracy in Europe*.

kadar arazi birliklerinin indigo-mülklere karşı mülk sahipleriyle beraber hareket ettiği Bengal'deki Faraizi hareketinde olduğu gibi, bin yılcı İslami temalarla toplumsal hoşnutsuzların karışımı bir dizi ayaklanmayla sarsıldı. 1860'larla 1890'larda Kuzey Hindistan ovalarındaki hareketler gibi diğerleri ise, toprak ağalarına, tefecilere ve onları destekleyen sömürgeci devlete karşı kiracıların mağduriyetlerini özellikle açığa çıkardılar. Kırsal ayaklanmalar, yoksullaşan yetiştiricilerin muhtelif toprak ağalarıyla aşiret derebeylerine hem devlet arazi vergilerini hem aidatlarını ödemelerinin beklendiği eski Osmanlı topraklarında ve Afrika'nın kuzeydoğusunda, bilhassa ekilebilir topraklar üzerindeki "susuz" çeperlerde yaygındı. Fas'taki Rif bölgesinde Habeşli köylüler, üründeki düşüşlerin gelirlerini her sarsışında efendilerine başkaldırırken, 1870'den sonra Fransız karşıtı ve toprak sahipleri karşıtı ayaklanmalar muntazaman patlak verdi.[57]

HAYATTA KALMA YOLLARI: DEVLET HİZMETİ VE TİCARET

Dünyanın her yerindeki periyodik kırsal ayaklanmalar bağlamında, seçkinlerle toprak ağalarının gücündeki yaygın sürekliliğin üzerinde durulmaya bu nedenle daha fazla ihtiyaç var.[58] Bu bölümde köylü üretiminin kentli seçkinler için elverişli ve toplumsal açıdan tatminkâr bir sistem olduğu zaten ileri sürülmektedir. Ancak periyodik kırsal ayaklanmaların meydan okuyuşuna karşı mücadele etmeyi nasıl başardılar? Cevap, kırsal özelliklere sahip insanların, büyüyen devletle ilişkili muhtelif yeni siyasi güç biçimleri yanı sıra küçük ticari tarım alanlarına da yatırım yaparak, hata riskini azaltmayı başardıkları gibi görünüyor. Ayrıca birçok toplumda, bu insanlar eskinin bir yadigârı olmak yerine artık ulusal geleneğin modern toplumdaki gerçek taşıyıcıları olduklarını iddia ederek, meşruiyetlerinin bütünüyle yenilenmesine dahi muktedir oldular.

Bu kısım, ilk olarak, dünyadaki en eski ve en kendine has seçkin kategorilerinden biri olan Çinli "bilge-seçkinler" yahut *shen-shi*'nin varlığını sürdürmesini incelemektedir. Çinli seçkinler, az sayıdaki "zengin arazi sahipleri"nden değil, topraklara ve diğer tarıma dayalı haklara kolektif olarak sahip, muhtemelen iki milyonluk bir güç olan

---

57. J. McCann, *From Poverty to Famine in North East Ethiopia: A Rural History 1900-1935*, Philadelphia, 1987; A. Seddon, *Moroccan Peasants: A Century of Change in the Eastern Rif 1870-1920*, Londra, 1981.
58. Klasik bir tarih sosyolojisi için, Barrington Moore, Jr, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Londra, 1984.

geniş bir nüfustan oluşmaktaydı. Özel tapınaklar, okullar ve dinsel organizasyonlar etrafındaki bir klan tarafından örgütlenen seçkinler, bir statü grubu oldukları kadar da toprak sahibi bir sınıftı. Seçkin klanları kendi gençlerini imparatorluk hizmeti için yetiştirmekteydi. Bu genç adamlar, resmi makamlarda yüksek memur veya merkezi Qing yönetimi mensupları olarak güvence sağlar sağlamaz, maaşlarını yeni topraklar ve haklar satın almak için kullanabiliyor, aynı zamanda tayin edildikleri yerlerdeki yerel seçkinlerin desteğine ulaşabiliyordu. 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Ping-ti Ho'nun klasik çalışması yerleştikçe, Konfüçyüs öğretisinde ticaretin her türü için ifade edilen küçümsemeye rağmen, seçkin kişiler Çin'in sofistike ve genişleyen iç ticaret sisteminden para kazanmakta ustalaşmışlardı.[59] Köylüler için yerel tüccarlar ve tefeciler olarak görev yaptılar. Gittikçe, merkezi yönetimin 1790'lardan sonra kontrolünü gevşetmesinden yararlanıp zamanla daha da küçülen parsellerde geçinmeye mecbur bırakılan köylülerce oluşturulan artık değerin büyük bölümünü ücret ve ek ödemeler biçiminde cebe indirdiler.

Kendilerini eski emperyal sistemdeki bir statü grubundan kırsal ileri gelenler sınıfına benzer bir şeylere dönüştüren seçkinler, kendilerini Çin'in uzun vadeli sorunları için kızağa aldılar. Çok önemli drenaj ve sulama sistemlerini korumakta veya kendi yasadışı bentlerini yapmakta başarısız oldular: Hunan'dan bir emperyal gazeteci 1881'de, "Değil tek bir bent, burada ne resmi ne yasadışı insan kalmadı" notunu düşmüştü.[60] Toprağın çoraklaşması gibi ekolojik problemler, nüfus patlaması sorunlarına eklendi. Yine de yaklaşık 200 yıl boyunca, sadece kendi güçlerine sarılmayıp onu güçlendirmeyi de başardılar.

Bekleneceği üzere, artan sosyal eşitsizlikler ve 1800 sonrası bölgesel ekolojik gerileme dikkate alındığında, seçkinler kendilerini binyılcı ve hizipçi protesto hareketlerin hedefi olarak buldu. Çin'in, sözde su marjıyla bağlantılı büyük haktanır direniş geleneğinde, iyi yahut "toplumsal" haydutların "şeytani seçkinler" ve "yerel kabadayılar"a karşı halk için dövüşmeleri beklenir. Bu nedenle de 1850'ler ile Qing hükümetine karşı Taiping Ayaklanması'nın ilk evresi olan 1860'lar, seçkin kişileri hedefi haline getirmiş görünüyor. Seçkinlerin topraklarına el konulup kutsal bir hazine aracılığıyla yeniden dağıtılması yönünde ses getiren feryatlar da vardı. Yine de ayaklanma, tarımsal hiyerarşi aley-

59. Ping-ti Ho, *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility 1368-1911*, New York, 1962; Chang Chung-li, *The Chinese Gentry*, Berkeley, 1965.
60. Peter Perdue, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500- 1850*'de zikredilen, Cambridge, Mass., 1987, s. 231.

hinde açık bir köylü hareketi değildi. Liderlerinin çoğu, kıyılardaki misyon merkezlerinden öğrendikleri bir binyılcı Budizm, Taoizm ve Hıristiyanlık karışımından etkilenen muhalif seçkinlerdi. Ayrıca Hakka grubundan gelen kuzeylilerle kavgalı yerlilerin etnik çatışmasının güçlü unsurları da mevcuttu. Proleter unsurlar, işten çıkarılan çay hamalları, nehir korsanları ve afyon savaşlarında İngilizlere mağlup olan ordulardan geriye kalanlar da kendi rollerini oynadılar.

Yükselen anarşi bir tepki oluşturdu ve yerel seviyede inisiyatif alan seçkinler ortaya çıktı. Seçkinleri yanına çekmeyi uman Taiping hareketinin kendisi, sonraki evrelerinde daha muhafazakâr hale geldi. Seçkinler, gitgide emperyal güçlerin yanında toplanmaya başladı; daha doğrusu, seçkin kişiler emperyal gücü ve eski yerel milis sistemindeki liderliklerini, arkasında kendi çıkarlarını savundukları bir maske olarak kullandılar. Yerel savunma güçlerini (*baojia*) yeniden oluşturup haydutlar ve serserilere karşı halkı korudular. Seçkinler, 1870'lerdeki Nien Ayaklanması'nın sonlarında, asi akıncı gruplara karşı direniş örgütlediler. Sadece köylülerin korunma ihtiyacından yararlanmayıp imparatorluk kurumlarına sadakat kalıntısını ve düzenin ve armoninin restore edilmesi gerektiği duygusunu da paraya tahvil ettiler. Savaşlar ve isyanlar nedeniyle sayısız mensubunu kaybetmiş olan seçkin klanları, seçkin olmayan evlilik kalıplarını el altından kendi gruplarına getirdiler. Köy muhtarlarına kredi vererek harap olmuş alanlarda tarımsal operasyonların yeniden başlamasına yardımcı oldular. Hükümetin kendi askeri girişimlerini ödemek için iç ticarete getirilen kazançlı yeni vergileri devraldı ve kullandılar. Ülkeyi artık gerçekten uzaktaki Beijing sarayı için yöneten Çinli eyalet valilerinin ofis ve ordu kadrolarını oluşturdular. Son olarak, buharlı gemi ve telgrafla gelen yeni iç ve dış ticaret fırsatlarına intibak etmeye uygun olduklarını da kanıtladılar.

Bu yine de sadece bir ekonomik hayatta kalma meselesi değildi. Süregelen seçkinler ve onlara baş eğmeye dayalı kültürel yapı, Çin'in yerel yaşamına ve sosyal entegrasyonuna derinlemesine yerleşmişti. O zamanların bir seçkin kişisi, 1900'lerde eski bir geniş aile evini şöyle hatırlıyor:

İbadet odasında duvarın karşısında girişe bakan büyük siyah bir sunak durmaktaydı. Bu *shan tang* idi. Onun süslü ahşap oymaları kemik kakmalıydı. Üst yarısındaki ahşabın üzerinde beş altın hiyeroglifli bir kolon vardı. "Gökyüzü", "Yeryüzü", "İmparator", "Atalar" ve "Mürşit"i temsil etmekteydiler. Bu kolon, "sunak" anlamına gelen altı hiyeroglife dayanmaktaydı. Bu ana kolonun *tung-li* dediğimiz iki

yanında selvi ağacından ahşap şeritler asılıydı. [...] Son üç kuşaktan ataların isimleri bu şeritler üzerinde görülebilirdi.[61]

19. yüzyılın sonu, bir zamanlar "Çin İmparatorluğu'nun çöküşü" ile ilişkilendirilirken, daha dikkatli tarihçiler artık yeni elitlerin, eskinin bilge-seçkinler sınıfının rütbeleri arasından doğduğunu yazıyorlar.[62] Çarpıcı olan ise, bu diriltilen seçkinler sınıfının, bölücü iç güçlere ve yabancı barbarların talanına karşı, hanedanın ve hatta ortaya çıkan Çin ulusunun bekçisi olarak kendisini sunabilmesidir. Bu seçkinlerin sürekliliği teması, 1940'larda aleyhlerindeki komünist kampanyaların şiddetini açıklamaya yardım ediyor.

Seçkinlerin Japonya'daki en yakın muadili samuray "kast"ı idi.[63] Eski rejimde, önemli birçok hususta Çinli seçkinlerden farklıydılar. Onların kültürel *ethos*u, eğitimli bir statü grubununki değil, bir savaşçınınkiydi. En büyük oğlun aile mallarının mirasına konduğu, Avrupa'nın büyük oğul sistemine benzer bir şey kullanıyorlardı. 1868'den önce samuraylık, Tokugawa döneminin sözde feodal baronları olan malikâne beyleri arasında paylaştırılmış. 19. yüzyılda ise, konumlarına yönelik güçlü ancak çeşitli meydan okuyuşlarla karşılaştılar. 1868'de, hariçten, Batı istilasının doğrudan meydan okuduğu kıyı alanlarından samuraylar, Çinli seçkinlerin Taiping döneminde yaptığının tersine, rejimin toparlanmasına önayak oldular. Bununla birlikte, Meiji "restorasyon"undan doğan yeni merkezi devlet, samurayların "feodal" ayrıcalıklarını geri aldı ve onları maaşa ve sonra da hükümet tahvillerine bağladı. Bu durum, kendi devrimleri döneminde Avrupalı toprak sahibi aristokrasinin başına gelen herhangi bir şeyden daha zorlayıcıydı. Birçok samuray ailesi bu sert geçişi başarıyla aştı. Yeni imparatorluk bürokrasisinin, büyüyen ordunun ve donanmanın kadrosuna girdiler. Bazıları akıllıca davranıp maaşlarını ve tahvillerini, iş dünyasının liderleri olarak ticari firma mensuplarıyla (*zaibatsu*) birlikte ortaya çıkan, yeni ve yolunda giden girişimlere yatırdılar. Toplumsal hiyerarşideki güçlerinin temeli dönüştürülmüş olsa da bağlılık ilkeleri hâlâ kuvvetliydi ve köylülerle tüccar sınıfından kişiler hâlâ samuraylara hayranlık duymaktaydı. Bu pek az şey değildi çünkü Meiji dönemi siyasetine sinen ulusal gurur duygusunu başarıyla ele geçirip somutlaştırmışlardı.

---

61. S. Tretiakov, *A Chinese Testament: The Autobiography of Tan Shih-Hua as Told to S. Tretiakov*, New York, 1934, s. 5.
62. Akım, Philip A. Kuhn tarafından belirlendi: *Rebellion and its Enemies in Late Imperial China 1798-1864*, Cambridge, Mass., 1970.
63. Totman, *History of Japan*; Beasley, *Meiji Restoration*; K. B. Pyle Jansen (Der.), Cambridge *History of Japan* içinde, cilt 5, 11. bölüm.

İllüstrasyon 11.3 – Son mandarin: Sistemin feshedildiği tarihlerde, Çin sınav sisteminin bir mezunu, Wei Hai Wei, 1909. A. H. Fisher fotoğrafı.

Çin'de de, Japonya'da da eski "seçkinler"in içindeki sağlam unsurlar, 19. yüzyıl sonu çalkantılarından geçerken de hayatta kalmanın yolunu buldular. Bununla birlikte, sömürge dünyası genelinde eğilim daha da net idi. Sömürge hükümetleri, kendi yerel denetimlerini sürdürecek ve gelir getirecek "halk liderleri"ne ihtiyaçları olduğunu çoğunlukla keşfetmişlerdi. Eski aristokrasiler, makul şekilde uygulanabilen her yerde, askeri faaliyetlerden ve kira almaktan, sömürgeci güçlerin kendi yönetimlerini finanse ettikleri başlıca ihracat ürünlerinin ticaretine geçiş yapmayı başardılar. 1830 sonrasında Doğu Hint Adaları'nda, daha genç ve daha yoksul aristokrat sülaleler, *priyayi*, kendi kırsal kontrollerini, dolaylı yönetimin Hollanda versiyonundaki yerel siyaset ofisleriyle bütünleştirdiler.[64] Fransızların özellikle seçtiği Berberi aşiret reisleri Cezayir'den Fransa'ya gıda ürünleri ihraç etti.

64. Ricklefs, *History of Modern Indonesia*, s. 120-125.

Mısır'daki köy *şeyhleri* yahut küçük toprak sahipleri, Kuzey Avrupa'ya hammadde ticaretini finanse ettiler ve de askeri hizmete ve büyük kent camilerine kaydolup devletin ve dindar Müslümanların hizmetkârları olarak kendi eski statülerine tutundular. Batı Afrika'nın Yoruba bölgesinde ve Dahomey'de, köle ticaretinde kayda değer rol oynamış bulunan eski savaşçı aristokrasiler, 1830'dan sonra Kuzey Avrupa için tarımsal ürün yetiştirmeye yöneldiler. Köylü mülk sahiplerinden gelen meydan okumaları da köle emeğiyle yönettikleri büyük palmiye yağı arazilerine yatırım yaparak püskürttüler.[65]

Kırsal mülk sahibi kişilerin kendi güçlerini muhafaza etmek için becerikli şekilde yararlandıkları yahut suiistimal ettikleri genel bir gelişme de daha basit ve satılabilir arazi haklarının getirilmesiydi.[66] Sömürge memurları, eski rejimlerin karmaşık ve çakışan mülkiyet hakkı sistemlerini sinir bozucu ve dağınık bulmuştu. Roma hukukunun yahut İngiliz genel hukukunun sadeliğini özlemekteydiler. Bu nedenle de toprak ağalarına, geniş ölçüde altlarındaki kişilere baskı yapma gücü ve sömürge yönetimi öncesinde bu formda mevcut olmayan birleşik toprak haklarını arazi piyasasında alıp satmak yetkisi tanıdılar. Mesela, Hindistan'ın mülk sahipleri olan *zamindar*lar, 19. yüzyılın tamamında devlet ve kendi kiracıları pahasına iyi kazandılar. Hindistan Mutini Ayaklanması, 1857 öncesinde pek çok mülk sahibini uzaklaştırdıklarına hükmeden İngilizleri, daha tedbirli ve muhafazakâr yaptı.[67] Hindistan'ın feodal bir toplum olduğuna karar verdiler ve kendi favorilerini İskoç baronlar ile İngiliz toprak ağalarının mülklerini çoğaltmak yoluyla yetkilendirdiler. Daha önce "topraktaki asalaklar" olarak tanımlananlar, beylerin okullarında İngiliz centilmenleri haline getirilirken, onların mülklerini yönetmek için Bölge Mahkemeleri kuruldu.

AVRUPA'DA DAHA AZ "ZENGİN ARAZİ" SAHİBİ

Bu düşüncelerin bazıları Avrupa'da da işledi. Öyle ki, servetlerini kumarhane yahut genelevlerde ziyan etmemiş birçok eski aile 1914'de nüfuzlarını muhafaza edebildiler. Ne var ki, bazı durumlarda kumarhanelerle kötü şöhretli evler onların hayatta kalmalarına da gerçekten yardım etti. İtalyan toprak ağaları Napolyon döneminde varlıklı burjuvalar karşısında toprak ve statü kaybetmişti. Ancak aralarındaki

65. Hopkins, *Economic History of West Africa*, s. 142-144.
66. Lauren Benton, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History 1400-1900*, Cambridge, 2002.
67. T. R. Metcalf, *Land, Landlords and the British Raj: Northern India in the Nineteenth Century*, Berkeley, 1979.

evlilikler ve aristokrasiden varlıklı orta-sınıfa incelikli bir statü osmozu, bir *amalgame*, ülkenin büyük bölümünde 19. yüzyılın faşist dönemi boyunca ayakta kalan birleştirilmiş bir egemen sınıf yarattı.[68] 1848-1850'deki "halkların baharı", toprak sahibi seçkinler için başka bir şok oluşturdu ancak pek çoğu hayatta kalmanın yolunu buldular. Monako prensleri, 1848 devriminden sonra Provans'daki portakal ve limon ağaçlarını vergilendirmeye dair feodal haklarını kaybettiler. Yılmadan, kendilerine bir gazino kurması için Alman bir kumar uzmanı getirdiler. Fransa ile demiryolu bağlantıları ve "sanayinin Bonapart'ı" III. Napolyon'un yatırımları, servetlerine yeniden kavuşmalarında onlara yardımcı oldu. Yüzyılın sonunda çok sayıda varlıklı ve tanınmış kişi tatil için Monako'ya geldikçe, prensler gitgide daha da zenginleştiler. Prusyalı toprak sahipleri de toprak ağalığından kapitalizme ve bürokrasiye aynı sıçramayı daha geniş ölçekte gerçekleştirdiler. Alman imparatorunun meydana getirdiği yeni model ordu için subaylar sağlayıp ardından yeni emperyal devlete borç verdiler. Bu süre zarfında, Ren ve Ruhr vadilerindeki sanayi şehirlerine büyük hacimde gıda maddesi üretme konusunda, ölçek ekonomileri de onlara yardım etti. Avrupa'nın batısında, büyük toprak sahipleri, kentsel emlak veya kömür madenlerine sahiplerse yahut endüstriye girdilerse, yeni plütokrasinin çekirdeği haline geldiler.

Rusya'da, 18. yüzyılın iyi bağlantıları olan toprak sahibi birkaç ailesi, Büyük Petro ile Büyük Katerina'nın reformlarıyla oluşturulan yeni kamu kurumlarını kontrol altına almışlardı. Onlar, 19. yüzyılın büyük Rus yazarlarının çoğu tarafından öylesine dokunaklı şekilde betimlenen pek çok aristokrat akranları borç ve çöküş döngüsüne düştüğünde dahi, 19. yüzyıl boyunca ehemmiyetlerini korudular. Rus tarihçiler, 19. yüzyıl sonundaki kırsal Rusya'nın, köylü savaşlarının yeni bir dönemine doğru yuvarlanmasının kesin olup olmadığını yahut tarımsal kapitalizmin kırsalın bazı bölgelerine yeni bir istikrar sağlayıp sağlamadığını tartışıyorlardı. Bu konuda jüri hâlâ bir karara varabilmiş değil. Buna rağmen, net olan, Rusya'da dahi tarımsal değişimin hızlandığı ve bazı toprak sahibi ailelerin yeni zenginlik ve kariyer yolları bulduklarıdır. İster İtalya'da, Rusya'da ister Prusya'da, eski düzenin centilmenlik özelliğinin vücut bulmuş şemaları şimdi ulusdevletin mesleklerine dönüştürülmekteydi. Eski seçkinlerin hepsi şimdi yeni devletin hizmetindeki "samuray"lar haline geliyordu. Aynı nedenle, orta hallilerle tüccarlar da onların tarzına özenmekteydi. Mesela, Ren

68. Davis (Der.), *Italy*, s. 49.

ve Ruhr'un yeni zenginliğinden kazançlı çıkan Alman deniz kaptanları, Doğu Prusya'nın eski toprak sahibi asilzade sınıfının edindiği düello izlerini taklit sporuna başladılar. Asilzadelerin kendileri de bu arada tarın işine girmekteydi. Sosyal elitlerin artan harcama gücü, onlara şehrin ve taşranın işçi sınıflarından büyük şahsi ve ev içi hizmetkâr kadroları oluşturmasına imkân tanıdı. Aynı sürede, seçkinlerin, en azından kısmen kendi doğrudan bölgesel çıkarlarından feragat edebildikleri ve gelişme için daha geniş programları destekleyebildikleri için, güçlerini idame ettirebildiklerini de belirtmek gerekir. Bilhassa İngiliz ve Alman seçkinler, köylü ve kentli işçilerin sağlığını ve konumlarını iyileştirme hareketlerinde ön saflarda yer aldılar.[69]

1900'de, Britanya'da nüfusun %1'inden daha azı toprağın %80'ine sahipti. Büyük bölgesel aristokratların nüfuzu, sanayileşmeyi ve yetişkin erkek ayrıcalıklarının genişlemesini büyük ölçüde atlatmıştı. Saygı ve sınıf siyaseti hâlâ onların çıkarına işliyordu. Aralarından, yeni kent merkezlerinde yatırım yapan ya da mülklerin varisi olan daha çıkarcı kişiler Londra'da[70] geniş portföyler düzenledi ve imparatorluktaki piskoposluk, valilik ve albaylıklardan enikonu yararlandılar.[71] 1911'e kadar, mülki aristokrasi, Lordlar Kamarası mekanizmaları vasıtasıyla, doğmakta olan Britanya demokrasisini sıkı bir boyunduruk altında tuttu. Fransa'da dahi, centilmen kapitalistlerin giyotin gölgesi altından ortaya çıkan bu daha sağduyulu türü, Loire yahut Breton'daki mülklerini gözetmekte meşguldü. Yeni zenginlik, bilhassa Yahudi zenginliği, avlanma bölgelerini, kaplıcaları, Côte d'Azur'un otelleriyle gazinolarını doldurarak, Avrupa aristokrasisinin tarzını kolayca benimsedi. David Cannadine'nin son zamanlarda üzerinde durduğu gibi, İngilizler ayrıca, kendi ülkelerinde pek azının sürdürebildiği, imparatorluğa hakim olan ve onlar için hizmetkârlar, balolar ve avların olduğu lüks bir yaşam tarzını güvenceye alan kendi sınıf mefhumlarını da ihraç ettiler.[72] İmparatorluk mirası, bir kere daha, ülkedeki nispi toplumsal durağanlığı teyit etmeyi aceleye getirdi. Doğu ile Batı sadece erkekçe bir dostluk içinde değil, şatafatlı ve göze çarpan görüntülerde de bir araya geldi. Seçkinler, Doğu Avrupa'da yahut Rusya'daki emsalleriyle mukayese edilebilecek ekonomik ve sosyal baskı ile muhtemelen sadece İrlanda'da karşı karşıya kaldılar. Ve oradaki eşdeğerleri gibi onlar

69. Speck, *Concise History of Britain*, s. 75-77.
70. Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, cilt 1; David Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Londra, 1992.
71. David Cannadine, *Class in Britain*, Londra, 2000.
72. David Cannadine, *Ornamentalism: How the British Saw their Empire*, Londra, 2001.

da imparatorluk askerleri ve idarecileri oldular yahut Çehovvari bir uyuşukluğa düştüler.

Böylece, dünyanın her yerinde aristokrasilerin çoğu ve seçkinler güçlerini idame ettirebildi yahut yeniden inşa edebildiler. Bunun nedeni, kısmen geleneksel savaşçılar olmaları ve gücü harekete geçirmenin yeni yollarına kolayca uyum sağlayabilmeleridir. Çin olgusundaki gibi, doğrudan varolmadıkları yerlerde dahi seçkinler, köylü ayaklanmalarını bastırmakta ve dış istilaları defetmekteki önemlerini sürdürdüler. Birçoğu, topraklarını demiryolu şirketlerine satarak ve mesela sömürge demiryollarına yahut mesela madencilik projelerine koyarak, paralarıyla iyi yatırımlar yaptılar. Sözümona şövalyeliğin kendisinde olduğu gibi, yeni milliyetçiliğin ve emperyalizmin en ateşli taraftarları arasına girerek kendi statü miraslarını da yeniden yatırıma soktular. Seçkin kişiler, ekonomik gerileme ve sosyal çatışmayla yüz yüze geldikleri yerlerde dahi, 1880'lerden sonra Rusya'da ve Doğu Avrupa'nın diğer kesimlerinde olduğu gibi, silinebilmiş değillerdi. I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu yıkım, 19. yüzyıl sonunun tarımsal çatışmalarının apaçık bir sonucu olarak görülemez.

AYAKTA KALAN ÜSTÜNLÜKLER

Son kısım bizatihi monarşinin ayakta kalışını değerlendirmektedir. Bu da bazı açıklamaları gerektiriyor. Avrupalı, Asyalı ve Afrikalı göçmen entelektüeller, yüzyıl boyunca bu bölgelerin yozlaşmış ve inançsız hükümdarlarını kınarken, dönemin başlangıcında Avrupa ve Amerika'yı bir devrim dalgası silip süpürmekteydi. Monarşinin hayatta kalışı sadece merkezi kraliyet sarayının idamesi anlamına gelmemekte, meşruiyetlerini kraldan alan bütün özel yetki alanlarının, tüzel kişilerin ve ayrıcalıkların desteklenmesine de yardım etmekteydi. Bu sağ kalış, 19. yüzyıl küreselleşmesinin bir özelliği olan büyüyen sosyal ve siyasi tekdüzelik sürecine, bir ölçüde bir ara verdi. Bununla birlikte hükümdarlar, saraylar ve kraliyet korporasyonları da 19. yüzyıl toplumunda, çok daha incelikli bir tarzda, işlevsel bir rol oynadılar ve böylece yüzeysel olarak engeller göründükleri süreçleri desteklediler. Monarşiler ve saraylar, kendi açılarından da ilginçti. Büyük ve teleolojik anlatılarla daha az ilgili yeni bir sosyal tarihçiler kuşağı, onların sözümona özetlediği toplumlar hakkında çok daha fazla şey ortaya koyan kraliyet saraylarını bir sosyal drama türü olarak incelemeye başladılar.

1980'lere doğru bir tarih literatürü kongresi, 19. yüzyıl monarşilerini, eski rejimden hayatta kalan, başarısızlığa mahkûm şatafatlı fanteziler olarak gördü. Yelpazenin en ucundaki, su yüzüne çıkan Arap,

Türk yahut Han Çinli milliyetçiliğinin öldürücü vebasına yenik düşme noktasındaki hastalar olarak görülen Osmanlı ve Qing monarşileri, tarihin terminal servisine yerleştirilmişlerdi. Avusturya-Macaristan yahut Alman imparatorluk sistemleri gibi yarı-anayasal monarşiler dahi, sırayla, Johann Strauss ve Richard Strauss'un müzikleriyle hafif adımlarla dans eden, biraz gülünç akşamdan kalmalar olarak görülmekteydi. Tarihçiler Alman emperyal monarşisini, sadece taşralı *Lander* ile olan karmaşık ilişkisi nedeniyle değil, Kayser II. William nedeniyle de özellikle beğenmiyorlardı. William, patolojinin kıyısında bir şahsiyet olarak görülmekteydi. Onun, güya alışılmışın dışında Alman olan sözümona kibir ve zayıflık karışımı, akli dengesi yerinde olmayan despotlara siyasi güç sağlama gibi kötü bir alışkanlıkla birleşmişti. Bu tür tarihçiler çağdaşlarını yazmakta çoğu zaman kendilerinde bu yetkiyi bulurlar. Rus reformcu Sergei Witte, St. Petersburg genel valisi iken görevinden istifa eden muhafazakâr hasmı Trepov için şöyle yazmıştı:

> "Hızlı bir şekilde belli oldu ki, nispeten mütevazı bir saray komutanlığı için tüm eyalet makamlarını bırakarak güç kaybetmek şöyle dursun, bir Avrupa sarayında, kimseye hesap vermeyen, daha da güçlü bir Asyalı hadımağası haline geldi."[73]

Ne var ki, 1980'den sonra bu değişmeye başladı. Tarihçiler, karizmatik kraliyet güçlerinin idamesiyle ve 19. yüzyıl saraylarının karmaşık bir ritüel sahnesi olarak rolüyle ilgilenir hale geldiler. Kültür tarihçileri bunları, karşı cinse ait elbiselerin giyildiği homoseksüellik alanları yahut İmparatoriçe Dagover veya Kraliçe Viktorya gibi güçlü kadınların çocuk parkları olarak inceliyorlar. Son zamanlarda milliyetçilik ve sosyalizmin ilerlemeci teleolojilerinin tarihçilerce reddi, bunun sadece, aksi halde kayda değer bir direniş göstereceğe benzer emperyal tasavvuru alaşağı eden bir savaş mağlubiyeti deneyimi olduğu anlamına da gelmektedir.

Vurgulanması gereken, karizmatik otorite ve popülizmlerinin uyumsuz karmakarışıklıklarıyla, ritüel ve temel ayrıcalıklarıyla, entrika ve liderlikleriyle, bu monarşi sistemlerinin 19. yüzyıl siyasetinde birçok açıdan değerli olduklarıdır. Bir başka deyişle, gitgide karmaşıklaşan bir topluma aracılık etmeye çalışan siyasi güçler için yararlıydılar. Louis Napolyon ve Kayser II. William olguları bunu iyice ortaya koymaktadır. Önceleri şarlatan bir figür olarak, hatta 20. yüzyılın faşist liderlerinin demokratik otoriterliklerinin öncüsü olarak bakılan

---

73. Lieven'de zikredilen, *Nicholas II*, s. 120.

Louis Napolyon, aslında pek çok rol oynayabilen, fazlasıyla başarılı bir siyasi aktördü. Aile ve imparatorluk sembolleri vasıtasıyla Birinci İmparatorluk geleneğine dönebilen ve ordu lideri olarak kalabilen III. Napolyon, artık gitgide emperyal bir genişlemeyle meşguldü. 1848 seçimlerinin ve 1851 plebisitinin galibi Louis Napolyon olarak popüler cumhuriyet geleneğini somutlaştırdığını iddia edebildi. Vaftiz edilmiş bir monark olarak muhafazakârların korkularını yatıştırabildi, Fransa'nın Lübnan Dağı'ndaki ve Hinduçini'ndeki Katolik misyonunu teşvik etti ve devrimi atlatan Kilise'nin ve Katolik soyluların korkularını teskin etti. Yeni biri olarak, sınai ve ticari gelişmeleri destekleyebildi.[74] Yegâne hatası, Prusya ordusuyla savaşa girmek oldu.

Avusturya-Macaristan monarşisi, 1866'daki Prusya yenilgisinden sonra gerçekten güçlenmiş görünüyordu. Avusturyalılar Macarlara fiilen eşit statü vermeyi kabullenmek zorunda kaldılar ve iki hakim grup imparatorluktaki solcularla daha küçük uyrukları birbirine düşürmeyi başardılar. İmparator Franz Joseph, 1900'den sonra dahi, Avrupa'nın her yerinde milliyetçi baskılar güçlenmesine rağmen, iki atlı faytonunu yolda tutmayı başardı. Üstelik, hanedanı tamamen bitiren bu savaştı.[75]

Kayser II. William, kendi açısından farklı çıkarların merkezi denge noktası olarak davranabilmişti. Basının zekice güdümlenmesi ve seçilmiş siyasetçilerin görüşlerindeki kabullenme yoluyla, Alman sanayi şehirlerindeki yeni orta-sınıfların çıkarlarına hizmet edebildi. Kuvvet komutanı olduğu ve Büyük Frederick'in soyundan geldiği için, Doğu Alman asilzadelerinin ve onların imparatorluk ordusundaki kardeşleriyle oğullarının sembolik lideriydi. Alman imparatoru olarak, devletlerin ve gerek Katolik gerek Protestan bölgelerin Bismarck zamanındaki savaşta çıkmaza girmiş görünen çıkarlarını uzlaştırabildi. Kayzer, muhtemelen sadece pilot düşürmekten daha iyi bir grafik çizmiştir. Ayrıca kaderinde sadece savaş yenilgisi yazmaktaydı. Hatta imparatorluk hanesi, 1913'de, 1880'lerde olduğundan çok daha popüler ve siyasi açıdan etkiliydi.[76]

Japon monarşisinin hayatta kalışı ve yenilenmesi, görünüşte, tebaası arasındaki atalarla ilgili ve dinsel bazı derin duyguları temsil ediyor gibi gelebilir. Bunun ne derece doğru olduğunu bilmek kolay değil. Buna rağmen kesin olan şey, Meiji devlet adamlarının da tahtı fevkalade *yararlı* bir kurum olarak gördükleridir. Tanınmış devlet adamı İto

74. Roger Price, *Napoleon III and the Second Empire*, Londra, 1997; Tombs, *France*.
75. Molnar, *Concise History of Hungary*, s. 243-246.
76. C. M. Clark, *Kaiser Wilhelm II*; John G. C. Rohl, *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge, 1994.

Hirobumi, Temmuz 1888'de, revize edilen anayasada monarşinin bu kadar çok gücü neden muhafaza ettiği konusunda Danışma Meclisi'ne hitabetti. Ne dinin ne demokrasinin, birçok Avrupa ülkesindeki gibi, Japonya'da "devletin ekseni"ni sağlayamayacağı için" diyordu. Demokrasi Japonya için çok yeniydi ve Şinto dini bu fonksiyonu yerine getirmek için yeterince gelişmiş değildi. Şöyle devam etti:

> "Japonya'da devletin ekseni haline gelebilecek olan sadece imparatorluk hanesidir. Bu hususu göz önünde bulundurarak emperyal otoriteye bunca yüksek bir değer yüklüyor ve bu anayasa taslağında onu mümkün olduğunca az sınırlamaya gayret ediyoruz."[77]

Rus ya da Çin monarşileri için bu gerçekten söylenemez. Bu rejimler, felç edici meşruiyet ve siyasi kontrol sorunlarıyla yüz yüze kaldılar Bununla birlikte, bu durumlarda dahi monarşilerin, tam olarak son günlerine kadar hatırı sayılır destek rezervini muhafaza edebildikleri hususunda birçok tarihçi mutabık kalacaktı. Seçkinlere ve köylülere başvurmayı ve kendi büyük hükümranlık alanlarında çekişen muhtelif milliyetler arasında nihai hakem olarak davranmayı sürdürdüler. Ne Qing ne de Romanofların aristokrat hükümdarlar olarak 1905'den öteye fazla hayatta kalamayacakları açık görünmekle birlikte, sahneden bütünüyle çekilmeleri gerçekten tahmin edilemedi.[78]

Geç dönem imparatorluk Almanya'sıyla gerçekten paralellik gösteren ülke, hâlâ güçlü olmasına rağmen otokrasinin 1905 devriminden sonra açıkça kırılganlık emareleri sergilediği emperyal Rusya değildi. Bu ülke, Britanya idi. Çok iyi bilindiği gibi, Britanya'da, kraliyet taç giyme ritüelleri, geçit törenleri ve Parlamento'nun açılışı yüzyıl ilerledikçe daha dikkatle hazırlanır ve koreografileri daha fevkalade yapılır hale geldi. Kraliçe Viktorya, Prens Albert'in ölümünden sonra Muhteşem Beyaz Kraliçe haline gelmesi için ona musallat olan gözden düşmüşlükten ortaya çıktı. Kraliçe, bir sınıf ve statü sisteminin doruk noktasıydı. O ayrıca muhafazakâr ve emperyalist işçi sınıfına da çekici geldi. Bu meyanda, Hintli prenslerin arkadaşı, İskoç etekli bir piyade erinin ve sarıklı Hintli hademelerin sırdaşı, Maoriler ve Kanadalı şeflerin de farazi annesiydi. Anglikan Kilisesinin En Yüce Kademesi ve Hindistan İmparatoriçesi olduğu için, Qian Long imparatoru mahcup edecek bir dizi çeşitli yetki alanının, kurumsal yapının ve gizemli aristokrasinin referans noktası ve siyasi nüfuz kanalı olarak davranabil-

---

77. Irokawa Daikichi, *The Culture of the Meiji Period*, Çev. ve Der. Marius B. Jansen, Princeton, 1985, s. 266.
78. Lieven, *Nicholas II*.

mekteydi. Bu sürede Viktorya sağduyulu bir modernite sergiledi. İngiliz Hıristiyan ailesinin zafer ve trajedilerini temsil ediyordu. 1851'deki Büyük Sergi zamanında endüstriyi teşvik etti. Kraliçe ayrıca, klasik olarak payandalanmış antika bir ahşap kutuda mütevazı şekilde muhafaza edilmekteyse de çift iğneli telgrafı, uzaktaki tebaasıyla iletişim için ilk kullananlar arasındaydı.[79]

İllüstrasyon 11.4 – İmparatorluğun öğle vakti: Kral-imparator ile kraliçe-imparatoriçe Delhi'deki Kızıl Hisar'da, 1911.

Ortadoğu'nun ve Asya'nın büyük devletlerini incelersek, bu gibi mülahazalar daha da yerinde görünür. Israrla en beter baskılara maruz kalan monarşi, geç dönem Osmanlı hanedanı idi. Bir zamanlar kınalı bir dejenere olarak resmedilen son güçlü sultan II. Abdülhamid, Boğaziçi'ndeki şatafatlı, abartılı yeni saraylardaki gülünç saray ve harem ritüellerine başkanlık etmekteydi. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, saltanata rağmen değil, kısmen saltanat nedeniyle, 1922'ye kadar yaşadı. Sultanlar aynı zamanda Hazreti Muhammed'in yeryüzündeki elçisi olan halifelerdi. 19. yüzyıl ilerledikçe can çekiş-

79. Sergi; "The Victorians", Victoria and Albert Museum, Londra, 2001-2002.

mek bir tarafa, Müslümanlar, Hıristiyan güçler tarafından güç duruma sokulmuş olduklarını hissettiler ve pek çoğu dünyanın her yerinde Hilafet'in manevi birliğine yöneldiler. Uzaktaki Çinli Müslümanlar Boxer Ayaklanması krizinde İstanbul'un sözünü dinledi. Siyasi liderlerin kimi zaman Hilafet'in Osmanlı'dan Arap ülkelerine dönmesi arzusunu dile getirdiği Mısır'da dahi, saltanat, işgalci İngiliz gücünün keyfiliğine karşı yararlı bir başvuru mahkemesi olarak hizmet etmekteydi.

Batılı güçler arasında Türk ve İslam karşıtı söylem yoğunlaştıkça, saltanat, buna karşı koymak için İslami kutsal savaş temalarını kullanabiliyordu. 1914'de sultan, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı *cihat* ilan etti. Saltanat, bu sürede hiçbir zaman kesin olarak İslami olmamıştı. Sufi mistikler ile İslam mürşitleri arasında; Sünni, Dürzi ve Şiiler arasında arabuluculuk yaptı. İmparatorluğun sonu Balkan ve Ermeni Hıristiyanlarının acımasız katliamını gördüyse, bunun başlıca nedeni Hıristiyan olmaları değil, rejimin kendisine karşı asiler ve muhalifler olarak görülmeleridir. Bu nedenlerledir ki, Yahudi, Türk, hatta Arap bazı tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini, Ortadoğu'da 20. yüzyıl etnik çatışmalarının dehşetinden önceki bir "Altın Çağ", bir "uzun barış" çağı olarak görmekteler. Farklı dini kabuller, aşiret koalisyonları birbirleriyle itişiyor ancak kavga etmiyordu.[4]Genel olarak sultanın askerleri barışçıl çıkar oyunlarını ayarlayabiliyordu. Sadece I. Dünya Savaşı'nda doruğa çıkan Batı saldırıları, bu Osmanlı yazının sonunu getirecekti. Bu bakış, yöreye has bölgesel ve vatansever kimliklerin ortaya çıkışının hakkını verememiş ise de[80] emperyal sistemlerin ve onun yerel valilerinin, sadece zorlayıcı değil, varsayılan "son kullanma tarihi"inin epey sonrasına kadar yerel çatışmalarda arabulucu rol oynayabildikleri gerçeğini de vurgulamıştır.

SÜREKLİLİK Mİ DEĞİŞİM Mİ?

Tarihçiler, Ortodoksluğa meydan okuduklarında formda olduklarını düşünürler. 20. yüzyıl ortalarının tarihçileri, endüstrinin, imparatorluğun, bilimin ve emeğin yükselişinin dönüştürücü rolünü öylesine katı şekilde vurguladılar ki, 1970'lerden bu yana yazanlar Ortodoksluğa şiddetle muhalefet ediyorlar. Eski düzenin uluslararası boyutta kalıcılığı konusunda ısrarlılar. Bu bölüm, her ikisi de güçlü ancak farklı tarihsel kanıtlarla desteklenebildiği için bu iki konumu birbiriyle diyaloga sokma girişimi olarak yazıldı. Sanayinin, Avrupa imparatorlukla-

80. Ayrıca bkz. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana, İll., 1973.

rının genişlemesinin, yeni fikirlerin yayılışı ve seçiminin, 1780 ile 1914 arasında uluslararası yaşamdaki çığır açıcı değişiklikleri incelikle işlediğini kavramak mümkün. Son bölümde görüleceği gibi, sosyal değişimin ve sanayileşmenin süratinin, yaklaşık 1890'dan sonra dünyanın her yerinde kayda değer ölçüde hızlandığı özellikle elverişli bir durum söz konusu. Yine de bu, birçok eski güç ve hükümranlık biçiminin ve temsilinin, değişim karşısında alışılmışın dışında esnek olduğu bir durumdur. Bunun nedeni, sanayileşme, emperyal yayılma ve devletin yükselişiyle meydana gelen değişimlerin ortasında, yararlı sosyal, siyasi ve duygusal fonksiyonlar icra etmeyi sürdürmeleri idi. Eski egemenlikler bu değişimler karşısında boyun eğdiler ve kendilerini bu ilişki bağlamında yeniden yapılandırdılar. Bu nedenle de paradoksal olarak bu süreklilikler, değişimin kendisi tarafından güçlendirildiler.

İllüstrasyon 11.5 – Tufan öncesi: Çar II. Nicholas ve Çariçe Alexandra, 1913.

[12] Yerli Halkların İmhası ve Ekolojik Yağma

Önceki bölümler, 1780 ile 1914 arasında dünyanın her yerinde hükümetlerin nasıl birbirlerine daha benzer hale geldiklerini göstermektedir. Bu hükümetler, keskin karasal sınırlar oluşturdu ve tebaalarını yabancılara karşı tanımladılar. Birçok eski güç ve ayrıcalık biçimini etkisiz kılan elverişli hükümet örüntüleri kurmak için çalıştılar. Merkezi ordular ve etkin vergi sistemleri yarattılar. Bu küresel boyutta büyüyen siyasi tekdüzelik, sanayi sermayesinin talepleri çevresinde oluşan, büyümekte olan bir ekonomik tekdüzelikle oldukça geç eşleşti. Ülkelerin içlerinde ve aralarındaki muazzam refah farklarına rağmen yüzyılın sonuna gelindiğinde dünya nüfusunun çok daha yüksek bir oranı uluslararası kapitalist ekonomiye dahil edilmişti. Bu büyük nüfus, köylüler olarak ihracat ürünleri üretiyordu. Sanayi işçileri olarak fabrikalarda hizmet ediyordu. Tüccar ve uzman kişiler olarak, bu yeni dünya bağlamında iş yapıyor, eğitim görüyor yahut yargıya başvuruyordu.

Devletin ve ekonominin bir norma doğru derme çatma yakınlaşması dünyanın her yerindeki toplumlarda ve yaşam tarzlarında daha büyük bir benzerlik üretme eğilimi de gösterdi. Bununla birlikte bu bölüm, bu değişikliklerle sıra dışı kılınan, kimi zaman da tümüyle yok edilen muhtelif insan topluluklarının kaderini incelemektedir. Önceki bölüm, görünüşe göre eski bazı sosyal organizasyon ve yaşam tarzı biçimlerinin sadece hayatta kalmayıp modernitenin güçleriyle etkin şekilde teşvik edildiklerini önermekteydi. Bu bölümün "yerli halklar" olarak adlandırdığı kişiler için ise durum pek de böyle değildi. Onların genellikle ilerlemeyi engelledikleri hükmedilmişti ve 1890'e kadar hayatta kalmaları oldukça kuşkuluydu.

"YERLİ HALKLAR" İLE NE KASTEDİLMEKTEDİR?

Yerli halklar, burada tanımlandığı gibi, ilk antropolojik çalışmalarda çoğu zaman "ilkel kabileler" olarak bir araya toplanan, iyi tanımlanmış bir devlet yapısı dışındaki, yaylacı, göçebe, orman sakini ve balıkçılardan oluşan grupları içermektedir.

Onlarla, daha yerleşik kişiler ve devletin tebaaları arasında hâlâ çokça karşılıklı evlilik ve kültürel alışveriş olduğu için bu grupların tanımı çok kesin yapılamaz. Mesela, Güneydoğu Asya'da, Karen, Kachin ve Shan gibi bazı sözde kabile grupları etnik Burma köylüleri arasına yerleşip giyim ve sosyal adetler gibi meseleler dışında onlardan ayırt edilemez köylüler haline geldiler. Diğer kabile halkları, evlilik, Theravada Budizminin Ortodoks kalıplarına giriş süreci ve Burma dili vasıtasıyla tümüyle "Birmanyalı" hale geldiler. Başkaları, yüksek yerlerin sakinleri olarak farklı kaldılar ve bu farklılığı 1820 ve 1830'larda Hıristiyanlığa erken bir geçişle pekiştirdiler. Afrika da kültürel sınırların değişiminin benzeri birçok örneğini sağlamaktadır. Batı Afrika'da Fulani göçebeleri ile Hausa kasaba sakinleri arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüydü. Kentlileşen Fulaniler, yerleşik nüfusun yanı sıra kentli yoksulların önemli bir bölümü için de hanedanlar ve İslam mürşitleri sağladılar. Melanezya'nın ve derin Amazonların insanları gibi, yüzlerce yıldır dışarıdakilerle pek az temasta bulunmuş, 19. yüzyılda beyazlar ve diğer yerleşimcilerle olan "ilk temas"ın kendileri için olağanüstü bir kültürel travmayı temsil ettiği, daha tecrit edilmiş sosyal gruplar da vardı.

19. yüzyıl zarfında ateşli silahlar, alkol ve hastalıklarla bu toplumların tamamına boyun eğdirilemedi ve yıkılamadılar. Tazmanyalılar ile Avustralya doğu sahilinden birçok Aborjin ya avlandı ya kovuldular. Ancak kendi girişim becerilerini Batılı taleplere uyarlayarak, bağımsızlıklarından ve farklı kültürlerinden bir şeyleri muhafaza eden Hawaili ve Maori şeflerin örnekleri de mevcut. Kimi zaman bekçiler olarak işgücü hizmeti verdiler. Kimi zaman Batı'nın egzotik nesnelere olan açgözlü arzularına cazip gelen hatıra objeleri ve değerli eşyalar yapan işçiler oldular. Yoğun köylü emtia üretiminde merkezi yer almayan küçük kültürel grupların, yerleşik bölgelerin sakinleriyle yahut Avrupalı güçlerin ilk temsilcileriyle evvelce uyuşabildikleri yerlerde, benzeri görülmemiş siyasi, kültürel ve demografik baskı altına girdikleri söylenebilir. "Ticaretin kültürel koşulları kesin olarak sadece Avrupa kökenli beyaz toplumların lehine değil, daha genelde kalıcı tarımsal artık değer yahut endüstriyel artefact üreten tüm yerleşik toplumların da lehinde ilerledi.

Böyle insanların toplam sayısı 1780'de nispeten küçük olup muhtemelen dünya nüfusunun %4 ila %8'inden fazla değildi. Ancak insanoğlunun kültür ve yaşam tarzının kadim çeşitliliğinin sonunun başlangıcı, özellikle de bunca sık masif ekolojik değişimler eşliğinde olduğu için, önemli bir sembolik gelişmedir: ormanların kesilmesi, nehir ve okyanuslardaki kapsamlı balıkçılık ve çayırların tarla yapılması. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısındadır ki, bu değişimlerin bütüncül ahlaki ve çevresel sonuçları görünür hale geldi. Ulusdevletler şimdi "yerli halklar"a muameleleri nedeniyle özür diliyor ve 200 yıllık yıkım ve imhanın ekolojik zararını tamire uğraşmaktalar. Sert iklim değişiklikleri için bir zamanlar ilahi öfke sorumlu tutulurken, şimdi insan ırkının, kendi çevresini mahvetmesi ve daha iyimser yorumlarda, tabiatla neredeyse eşit koşullarda etkileşim içinde olan insanların kökünü kazıması eleştiriliyor.

Dünya üzerindeki birçok yerde "yerlinin can çekişmesi"nin iki ana nedeni, Avrupa emperyalizminin etkisi ve Avrupa tarzı hükümetin Amerika, Avustralasya, Pasifik ve nihayet Afrika boyunca pervasızca yayılmış olmasıydı. İlişkili bir neden de şimdi Batılı silahların ve iletişim formlarının benimsenmesiyle kuvvetlenen yerel kurumsal yapıların, süregelen "iç sömürgeciliği" idi. Mesela, 1820'lerden itibaren kendi güçlerini Güney Sudan'a sokuşturan Mısır'ın Müslüman valileri, Afrika'nın Nil yöresi insanlarını kendi iradelerine boyun eğdirdiler. Avrupa tarzı ordular istihdam ettiler ancak yerel köle emeği arzusu ve barbarlıkla uygarlık söylemlerinin İslami versiyonları, modernlik öncesinin büyük Müslüman imparatorluklarıyla bazı devamlılıklar oluşturdu.

Mutlak mülkiyet haklarının Avrupa kaynaklı tanımlarının dayatılması, eskinin uçsuz bucaksız av alanları ile sürü güdülen bölgeleri boyunca sınırlar belirleyen çitler çaktı. Bilimsel ormancılığın uygulanması, önceleri insan ile orman arasında ilişki çeşitliliği olan yerlerde tekdüzelik kalıpları meydana getirdi. Bununla birlikte emperyalizm ve sömürgeleşme, ulusdevletin ve kapitalist ekonominin kendi iç sınırlarını fethettiğini ve dönüştürdüğünü gören daha genel bir gelişmenin sadece tek, çoğu zaman da vahşi boyutuydu. Burada, herhangi bir kasıtlı standartlaştırma, imha yahut asimilasyon politikası kadar, nüfus artışına ve iletişimdeki gelişmeye de ağırlık vermek gerekir. Mesela, Avrupa'nın büyük bölümünde, yaylalarda yaşayan, balıkçılık ve çobanlık yapan toplulukların yerleşik konuma getirildiği, şehirde çalışmanın özendirildiği ve devletin, ulusal kilisenin yahut modern eğitim sisteminin temsilcileri tarafından huzursuz edildiği dönem, bu

idi. Tekdüzelikteki ilerleme, Kuzey İskoçya'nın ve Batı İrlanda'nın Laponyalı ve Galli balıkçı toplulukları kadar, Kanada Cree Yerlileri ve Yeni Zelandalı Maorilere de meydan okudu. Ayrıca Keltçe'nin kökünü kazıdığını, Kelt, İrlanda ve Galler'i ağır hasara uğrattığını, Güney Fransa'nın Occitan dilinin neredeyse asimile edildiğini gördü. Bu, Fransız Hinduçini haline gelen yerde Müslüman Han kültürünün yıkıldığı ve Birleşik Devletler'in batı sahilindeki Kızılderililerin kırıldığı aynı zaman dilimi içinde gerçekleşti.

1820'LER ÖNCESİ AVRUPALILAR VE YERLİ HALKLAR

19. yüzyılda yeni toprakların açılması ve yerleşimi, bu yerlerin asıl sakinleri için gitgide daha saldırgan ve yıkıcı hale geldi. Bu durum, o tarihten önce orada saldırgan yerleşim örnekleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Önemli olan, 19. yüzyılın lider sömürgecileri İngilizlerin, göçebe, yaylacı ve orman sakinlerinin kendi daha önceki sömürgeleşme örüntülerinde bugün "etnik temizlik" diyeceğimiz uzun bir tarihe sahip olmalarıydı. Galler'deki yahut İrlanda'daki İngiliz yerleşimciler çoğu zaman yerli halkın devam eden varlığına hoşgörüsüz olmuş, 19. yüzyılda hâlâ Galce yer isimlerini ve adlandırma örüntülerini Anglosakson kalıba sokmaya zorlama girişimlerinde bulunulmuştu. Karayip adalarının çoğunda, bir kısmı Dominica ve St. Lucia'da hayatta kalmış yahut karma veya maron halklar önemlerini korumuşlarsa da 17. yüzyıl yerleşimcileri Carib, Arawak'ın yerli halklarını ve Taino insanlarını kovmuş yahut öldürmüşlerdi.[1] 17. ve 18. yüzyıllardaki Kuzeydoğu Amerika eyaletlerinde de sömürgecilerin, temasa geçtikleri Kızılderilileri yok etmeye ya da sürmeye teşebbüs ettiği birçok gerçek savaş örneği vardı. Afrika köle ticareti de şüphe yok ki, daha çıkarcı amaçlara yönelen bu içgüdüleri sergiledi. İngiliz özel mülkiyet kavramı, yoğun tarımsal üretim metotları, sonra da aralarında evlenmelere yönelik Protestan hoşgörüsüzlüğü ve nefretinin, buradaki faktörler olduğu görülüyor. Mesela, Kuzeydoğu Amerika eyaletlerinde Kızılderililerin yenilgisini, çoğu zaman, yerli halkların bölündüğü ve derece derece serseri yahut yoksul bağımlılar konumuna düşürüldüğü toplumsal moral bozukluğu dönemleri izledi. Fransız bir gözlemcinin 1780'de Massachusetts Kızılderilileriyle ilgili yazdığı gibi, "Tembel, pasif, isteksiz büyümelerinin ve herhangi bir ticari işlemimizi taklit

1. Philip D. Morgan, "Encounters between British and 'indigenous' peoples c. 1500-c. 1800", Martin Daunton ve Rick Halpern (Der.), *Empire and Others: British Encounters with Indigenous Peoples 1600-1850* içinde, Londra, 1999, s. 42-78.

ya da takibe eğilimli olmayışlarının sonucunda, toprakları birkaç yıl içinde Avrupalıların gelişmeleriyle çevrelendi ve birkaç kuşak içinde [...] tümüyle helâk oldular."[2]

Bazı İskandinavlar, kendi kuzey topraklarının yerli Baltık ve Lapon halklarına karşı benzeri bir hoşgörüsüzlük sergilerken, diğer taraftan Rus Ortodoksluğunun Moğol ve İslam halklarıyla karşılaştığı çevrelerde de uzun süre vahşi imha ve sürgün savaşları olmuş ancak beraberinde, aralarında evlilikler yapılmıştı. Rusya'nın 18. yüzyılda güneye Kırım Hanlığı'na doğru uzanan fetihleri, bölgenin hareketli aşiret toplumları arasındaki Rus ve Hıristiyan kolonilerin yerleşim alanlarını da kapsamaktaydı. Etnik sürülme ancak 19. yüzyıl başlarında Kafkasya'nın batısındaki bazı bölgelerde başladı. Yeni yerleşim alanlarında çok daha büyük bir *mestizo* yahut *metis* nüfusa sebebiyet veren yerli halktan kadın almaya meyyal olmalarına rağmen, İspanyol, Portekiz ve hatta Amerika ve Karayipler'deki Fransız göçmenler de aynı derecede vahşi idi. Bu durumların tamamında, kendilerine tabi yerli halkı korumaya gayret eden Katolik rahiplerin ve özellikle Cizvit tarikatı mensupların mevcudiyetinin nispeten ılımlılaştırıcı etkisi, sonuçtaki farkla önemli bir açıklama getirmektedir. Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Kanada ve Karayipler'deki yerli halka muamele açısından İngilizleri Fransızlardan ayıran pek bir şey yoktu.

Oldukça farklı bir tarzda, kendi iç sınırları haline gelen yerlerdeki Çin, Japon ve Osmanlı genişlemesi, amaç genelde doğrudan imha değil, kültürel asimilasyon yahut boyun eğdirme de olsa, İngiltere'ninkine benzeyen tavizsiz bir karakter sergilemekteydi. Çin medeniyetinin benzersiz özellikleri, en aşikâr Çinli özellikler ve Konfüçyüsçü yöntemler vasıtasıyla ülkenin "animist" komşularının üzerine kenetlendi. 18. yüzyıldaki Japon genişlemesi, Hokkaido Adası'nın bağımsız Ainu halkını asimile etmek dışında, hepsini yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, hareketli yüksek alanlarda tarım yapan toplulukların ve göçebelerin mümkün olan yerlere yerleştirilmesi ve hakim toplulukların içine alınması fikri, 18. yüzyıl sonundan önce dahi yaygındı. Bu insanların can sıkan "dağ Türkleri" olduğuna dair resmi görüşle, onların Türk ve Arap olmayan Kürtler olduğunu iddia eden yerel kimlik arasındaki uyuşmazlığın yanı sıra toprak üzerindeki hükümranlık beyanları, ilerideki daha modern çatışmalara delalet etmekteydi. Osmanlı hükümetine karşı Kürt ayaklanmaları 1770 ile 1840 arasında patlak verdi.

---

2. Daniel R. Mandel, *Behind the Frontier: Indians in Eighteenth-Century Eastern Massachusetts*, Lincoln, Nebr., 1996, s. 204.

Ne var ki, erken modern yerleşim savaşlarının bu örnekleri, 19. yüzyıl ortalarından önce, kural değil, istisna idi. Dünyanın büyük bölümünde yayılan tarım ve ticaret toplulukları kendilerine yer sağlamış, karşılaştıkları aşiretlerle göçebe ve avcı nüfusları kullanmışlardı. Bir kere, modern öncesi devletin gücü "barbarların gözetimi"ne sürekli olarak adam tahsisine ve denetimine çoğu zaman yeterli değildi. Aslında, daha az uyumlu bağlantıları karşısında gözlem için yerleştirilmeye çağrılan, çoğu zaman "barbarlar"ın kendileriydi. İkinci olarak, orman ve göçebe yönetim yapıları, yerleşik toprakların hükümdarlarına siyasi açıdan sunabilecekleri pek çok şeye sahiptiler. Kabile üyeleri, kuşatma savaşları için seyyar atlılar, istihkâmcılar, lağımcılar ve yöneticiler için diğer seçkin muhafız birliklerini sağlıyordu. İran şahları, geleneksel olarak ordularının büyük bölümünü Bahtiyariler gibi hareket halindeki insanlardan topluyorlardı. Bizatihi Kaçarlar, nihayette fütuhatçı bir Türk hanedanıydı. Genişleyen Avrupa güçleri dahi benzeri bazı uygulamalar gerçekleştirmişti. İtalyan devletleri Akdeniz'deki kadırgaları için Arnavut balıkçılardan yararlandılar. Fakir çiftçi ve balıkçı topluluklardan gelen Kuzey İskoçyalılar, 18. yüzyıl ortalarından beri Britanya ordularında hizmet etmekteydiler. Bu sürecin bir ucunda, bir ila iki kuşak zarfında kendi kendilerine yerleşik birer büyük hükümdar haline gelen göçebeler vardı. Hindistan'da hüküm süren Timurlar, Çin'de hüküm süren Mançuryalılar, Bağdat'ı yöneten Ermeni hanedanı, yavaş yavaş Arabistan yarımadasının kralları haline gelen Bedevi Suudi hükümdarları ile Batı Afrika'da Sokoto halifeliğini kuran Fulani çobanlar, bu gruba dahildi.

Üçüncü olarak, bu kişiler önemli ekonomik hizmetler sağlamaktaydı. Rusya'dan Kuzey Afrika'ya her yerde göçebeler, bir taraftan komutanlar ve yerleşik köylüler için deri ve hayvan sağlarken, haritadaki her yere tahıl ve diğer ürünleri de nakletmekteydiler. Hindistan, Çin ve Güneydoğu Asya toplumlarında, ormanda yaşayan kişilerin topladığı tıbbi otlar ve diğer ürünler, daha büyük sayıda insanın esenliğinin gelişiminde ciddi bir rol oynuyordu. Filler ve tik ağacı, yüksek değere sahip ürünlerdi.[3] Son olarak, ovalarla yerleşik toprakların insanları, kabile halklarını kesinlikle "öteki" olarak algılasalar da onlara, yaklaşık 1820'den sonra görüldükleri şekilde, ilkel yahut vahşi olarak bakmadılar. İslami düşünürler onlara, İslam'a aslen Hazreti Muhammed tarafından getirilmiş olan Arap Bedevilerinin kalıbına dönüştürmek

3. Bkz. örn., Sumit Guha, *Environment and Ethnicity in India 1200-1991*, Cambridge, 1999.

amacıyla, iyi malzeme olarak bakıyorlardı. Saygın gezginlerin uzaklara gitmek için şehir hayatını terk ettiği büyük dinlerin yaşamında orman ve sığınaklar da önemli bir rol oynamaktaydı. Kabile halkları hâlâ doğaüstü özel bilgilere sahip Şamanlara sığınmaya inanıyordu.

Ne var ki, uzun 19. yüzyıl boyunca bu toplumlar hapsedildi, perişan edildi ve genişleyen çiftçi nüfusla modern devletin temsilcilerine tabi kılındılar. Kabile halkları yeni güçler için yararlı hizmetler sağlamaya devam etse de ilk hamleler, 1780'den 1820'ye kadar olan bu devrim ve genişlemeler çağında yapıldı. Tufan ise, Sibirya'dan Avustralasya'ya, Güney Afrika üzerinden Amerika'ya kadar, yerleşimci nüfusun muazzam genişlemesiyle yerli halkların topraklarının ve ormanlarının büyük ölçüde gasp edildiği 1830 ile 1890 arasında geldi. Son olarak, kalan nüfuslarına da 1870'den sonra devletin ve ahlaki gelişmenin temsilcileri musallat oldu. Gitgide hakim nüfusun giysilerini, yaşam tarzlarını ve dinlerini benimsemeye zorlandılar yahut kapitalist çiftliklerle madenler için emek havuzları olarak sömürülmek üzere özel yaşam alanlarında ve özel yurtlarda kafese alındılar. Sonraki kısım bu iki değişim dönemini ele almaktadır.

"BOŞLUK ÇAĞI"NDA YERLİ HALKLAR

Napolyon savaşlarıyla küresel emperyalizmin ilk döneminde askeri ve demografik denge yerli halkların aleyhine kesin olarak yön değiştirmiş değildi. İngilizler, Kuzey Amerika'da, Yedi Yıl Savaşları ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı zarfında öngörülen Beş Eyalet Kızılderili Federasyonu ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmişlerdi. İngiliz Kuzey Amerika'nın ünlü Angloirlandalı Johnson ailesi tarafından yönetilen Kızılderili Departmanı, başlıca Mohawk ve diğer Kızılderili liderleriyle dikkatlice hediye verme uygulamalarını sürdürdüler. Genç savaşçıları kendi gezici birimlerine aldılar ve hatta İngiliz subaylar yerlilerle evlenip onların bazı adetlerini de benimsediler. Yeni Amerikan Cumhuriyeti'nin daha geniş yerleşik nüfusuyla güncel çatışma burada İngilizlere diplomatik avantaj sağladı. Ancak her ne kadar sınırın ötesindeki yerliler özel bir İngiliz titizliğiyle uzaklaştırıldı ve mülksüzleştirildiyse de Amerikalılar Ortabatı'da kürk ticaretini yürütmek için yerli halkın becerilerini kullanmayı sürdürdüler. Yerli öncüler Amerikalı ve Kanadalıların merkezi ovalara doğru genişleme hızlarına ve başarılarına önemli ölçüde katkıda bulundular.[4] James Cook'un

4. Olive P. Dickason, *Canada's First Nations: A History of Founding Peoples from the Earliest Times*, Toronto, 1992.

yolculuklarından beri kuzeybatı sahillerinin yerlileri, küçük ve gemi destekli İngiliz ve Amerikan balıkçılık ve kürk ticareti merkezleriyle benzer bağlantılar oluşturmuşlardı. Çinlilerin buralarda imal edilen lüks kürklere olan yoğun talebi, bunları, en azından başlangıçta, hem beyazların hem Pasifik kıyılarının yerlilerinin yararlandığı kazançlı bir mal yapmıştı.

Bu örüntü diğer bağlamlarda da tekrarlandı. Güney Afrika'da Hollandalılar ve İngilizler, Avrupalıların yerleşim sınırlarının güvenliğini sağlamak için, Kroikhoi yahut "Hottentot" sığırtmaçlarıyla çiftçilerini kendi milis güçlerine aldılar.[5] Ticari ürünlerin ve silahların iç bölgelerde serbest bırakılması, zamanın Afrika toplumlarında meydana gelen başlıca değişikliklere, dolaylı olarak eklenebilir. Mfecane periyodu, Zulu savaşçı devletinin Cape koloninin kuzeyinde ve Natal bölgesinde yükselişi, kısmen kıyılardaki Avrupa endişesine bir tepkiyi yansıtır görünüyor. Diğer taraftan, Cape'deki Avrupalı hükümetler yerel toprakları kısıtlamaya ve Afrikalıları yararlı bir işgücü için işlemeye başlamışlardı.[6] Daha açık bir ifadeyle, Yeni Zelanda'daki Avrupa etkisinin ilk evresi, bir kuşak sonra uyanık Maori şeflerinin ve Bay of Island bölgesi girişimcilerinin yeni savaş tekniklerini öğrendiklerini ve Güney Adası boyunca hakim bir güç olarak belirdiklerini ve hatta Güney Adası'nı işgal ettiklerini gördü.[7] Batılı silahların devreye girmesiyle 1830'larla 1840'larda denk güçteki kabile savaşlarına üstün gelindiği için, can kaybı muazzamdı. Böylelikle de Amerika ve İngiliz etkisi derece derece Hawai adalarına nüfuz ettiği için yerli halkın akıbeti farklılaştı. Hastalık nedeniyle ölüm oranları bariz şekilde yükselirken, iyi konumdaki kabile reisi aileleri Avrupa ve Çin tüketim piyasalarına bağlı sandal ağacı ve diğer egzotik ürünlerin satışından servet kazanabilmekteydi. Bu ileri gelenler varlıklarını, geleneksel olarak kendilerini sıradan kişilerin dışında belirleyen, abartılı şölen tiplerine ve krallara yaraşır bir tüketime harcıyorlardı.

Bu meyanda, Rus ordularıyla yerleşim kolonileri, Sibirya içlerine daha fazla girdikçe ve Batı Kafkasya'ya sokuldukça bazı yerel şefler de gıda, kereste ve uzman asker temin ederek istilacılarla anlaşmalar yaptılar. Tüm bu alanlarda yerli halklar hâlâ yeni kaleler ve ticaret noktaları etrafında toplanabildikleri gibi askeri becerilerini ve hizmetlerini iz sürücüler olarak da satabilmekteydiler.

---

5. Nigel Worden, *The Shaping of South African Society: Conquest, Segregation and Apartheid*, Oxford, 1994.
6. L. C. Duly, *British Land Policy at the Cape 1796-1834*, Durham, NC, 1964.
7. Belich, *Making Peoples*.

İngiliz Hindistan İmparatorluğu'nun saçaklarında ve Güneydoğu Asya'da dahi, kabileler, göçebeler ve orman sakinleri imparatorluğun sağlamlaştırılması ve genişlemesinde önemli rol oynamaya devam ettiler. Göçebe tahıl tüccarları (*banjaras*) 1840'lara kadar Hindistan'daki İngiliz ordularında hizmeti sürdürdüler. Warren Hastings'in dostu Augustus Cleveland, Kuzeydoğu Hindistan'ın yaylacılarından silahlı bir kuvvet oluşturma girişiminde bulunurken, öte taraftan, Bombay'ın batısındaki tepelerde ve ormanlarda yaşayan Bhiller yüzyılın başlarında özel bir Bhil Birliği halinde örgütlendiler. Tüm bunların en ünlü örneğini, Nepal'deki Gurka savaşçıları sunmaktadır. Bu dağ çiftçileri ile çobanlar 1814-1816 harbinde İngilizleri neredeyse yeniyorlardı. Onların askeri becerilerinden etkilenen İngilizler savaşan işgücü olarak Gurkalardan gitgide daha çok yararlandılar. Aynı şekilde, yüksek vadilerde nüfus arttıkça, Gurka Nepalliler de gitgide deniz aşırı hizmetlerden gelen gelire bağımlı hale geldiler. Bu örüntü, Avrupalı Asya'daki başka yerlerde de ortaya kondu. Mesela Hollandalılar, Java'daki 1825-1830 direniş hareketlerini bastırdıklarında Moluccan adalarının orman sakinlerini işe almaya başlamışlardı bile. Fransızlar, 19. yüzyıl başlarında Cochin China'da yerleştikçe Kamboçya sınırındaki kabilelerden kişileri de işe almaya başladılar. Pragmatik açıdan benimsenen bu siyasetler, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın toplumlararası çatışmaları için sahneyi hazırladı ve daha sonra sömürge hükümetlerinin etnik politikalarında kullanışlı hale geldi.

Burada Avrupalıların yaptığı, sadece Asya krallıklarının uzun zamandır benimsediği siyasetleri genişletmek ve koyulaştırmaktı. Müslüman krallıkların hepsi, dağ geçitleriyle vahşi ormanların saçaklarında devriye gezme görevini bu yaylacı ve ormancılara vermekte becerikliydiler. Çinli Qian Long imparatorun komutanları, Szechwan'ı istila ettiği 1790'lar kadar geç bir tarihte dahi, imparatorlukta mevkiler vererek göçebe liderlerini içeri dahil etmeye ve ödüllendirmeye dikkat etmekteydiler. Aynı Çin orduları, Burma sınırında, dağlardaki Burmalı olmayan, Çinli ve Shan halklarını Burma krallarına karşıt ağırlık olarak askere kaydetmeye çalıştılar. Bununla birlikte, devletin hatları yüzyıl ortası ayaklanmalarından sonra netleştikçe, baskı arttı.

BEYAZ TUFAN, 1840-1890

Halihazırda ve hatta 1840'dan önce, Amerika, Avustralasya ve Avrasya'daki Avrupa genişlemesi, yerli halk üzerinde farklı bir baskı düzeni kurmuştu. Savaş sonrası sömürge hükümetlerinin hepsi de gelirlerini yükseltme peşindeydi. Vergi biçiminde pek az şey ödeyen göçebelerle

yayla ve orman kabileleri düşük bir ekonomik değere sahip olup yerleşik talan ve vergi haklarını beyana devam etmeleri halinde de potansiyel gerilim kaynağıydılar. Yerleşimciler ile Avustralya Aborjinleri arasındaki, Sydney'in hinterlandında bulunan arazi haklarına dair acımasız yerel çatışmalarla Amerikan genişlemesinin sınırlarında süregelen imha savaşları, dönemin tipik örnekleriydi. Amerika başkanı Andrew Jackson, Batı medeniyetinin yürüyüşünü geciktirdiği düşünülen kabilelerin bundan böyle uzak ve genellikle fakir alanlara sürüleceği bir "uzaklaştırma politikası" getirdi.[8] Bu durum, yerliler için ayrılmış yaşam alanı yaratma konusunda yüzyılın sonlarındaki toptan politikanın habercisiydi. Kanada'daki İngiliz yetkililer, Jackson tarzı dar kapsamlı bir uzaklaştırma ile berbat asimilasyon girişimleri arasında gidip geldiler.

Belirleyici değişim, 1840'dan sonra yerleşimin artmasıyla geldi. Sonraki on yıl Amerika'ya toplu göçün %40'a yakın arttığı bir dönem oldu. Bu tarihe gelindiğinde, Avustralya'nın doğusu ve güneyine İngiliz göçü de hızlanmaktaydı. Büyük bir Avrupalı yerleşim dalgası, 1870'lerde bir tufan haline gelen, gemi, demiryolu ve altın için doymak bilmez bir arzunun arkasından yayıldı. Bunun Rus muadili, gerçekten sadece 1890'dan sonra Sibirya'nın güneyinde harekete geçti ancak 1930'lara gelindiğinde o da benzer sonuçlara yol açmıştı.

Bu muazzam akımın her yerdeki yerli halklar için ciddi sonuçları oldu. Avrupa ve Amerika hükümetleri ile yerliler arasındaki anlaşma ilişkisinin farklı biçimleri ya da bunların eksikliği, kamulaştırmalara farklı örüntüler ve süreler dayatmaktaydı. Kanada ve Yeni Zelanda'daki sömürge hükümetleri yerel toprakları ele geçirmekte bazı bakımlardan Amerikalılardan daha yavaştı. Ancak istimlâkler eninde sonunda yaygındı. Özellikle önemli olan, Avrupalıların ilerleyişini zorlayan arazi açlığıydı. Yerleşimcilerin çoğu kendilerini tarım yapmaya uygun çiftçiler olarak görmekteydi. Amaçları, pek çoğunun İrlanda, Polonya ve Güney İtalya'da yahut Büyük Rusya'nın toprak sahiplerinin arazilerinde yapamadıkları şeyi, sonradan çocuklarına aktarabilecekleri araziyi işgal edip çitlemekti. Özel araziye sahip olma telaşı, yerli halkları doğrudan ya da dolaylı olarak pek çok açıdan etkiledi. Kimi zaman, küçük ölçekli mahsul üretimini, göçten ve ormanlarla bozkırlardan geçimi sağlamakla birleştiren yerli halkın esnek yaşam biçimlerinde önemli olan geçici iskân edilmiş tarım alanlarını ortadan kaldırdı. Başka yerlerde, evcil ya da vahşi, üzerlerinde yaşayan hay-

8. Bruce G. Trigger (Der.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, cilt 1: *North America*, I. kısım, Cambridge, 1996.

vanların hareketlerini engelledi. Beyaz adamın yerleşiminden önce bufalolar, bizonlar, kangurular ve antiloplar kaçtıkları için yiyecekleri azalmıştı. Güney Pasifik adalarında hedef sadece toprak değil, endüstriyel ve enerjik devrimlerin erken evrelerinde önemli bir meta haline gelen balina ve balina yağı idi. Eski denizciler, lodosçular ve tüccarla dahil, Yeni Zelanda'yı ve güneybatı Pasifik adalarını işgal eden yağmacı yerleşimciler, zührevi hastalıkları, kabakulağı, suçiçeğini ve rüşvetçiliği yaydılar. Zamanla, İngiliz Donanması'nın evanjelist kaptanları ve misyoner topluluklar, beyaza boyalı Hıristiyan kiliselerin etrafına yerleştirilen yerli halka, kendi masumane ölümcül medeniyet kavramlarını ve hayırseverliklerini gösterdiler.

Dünyanın her yerinde, beyaz tarımıyla ticaretin katışıksız akrabalığı birçok topluluğu onarılamaz şekilde hasara uğrattı. Pek çoğu hastalıklara, diğerleri de alkole yenik düştü. Diğer başkaları da yaşayan ancak sadece serf olan, yoksul gündelik işçiler olarak görev yapmak üzere kendi özgün topluluklarından koparıldılar. Katışıksız şiddet onları çoğu zaman yeryüzünden sildi. Bu, Güney Arjantin'in son sakinlerinin, İspanyollar ve diğer Güney Avrupalı yerleşimcilerce köklerinin kurutulduğu dönemdi. Florida'da, beyaz yerleşimciler kıyılardaki tarıma elverişli şeritleri sömürgeleştirdikçe Kızılderililer içerilerdeki bataklıklara sürüldü. Güney Amerika'da ardı ardına gelen Şili hükümetleri, tarımlarını "geliştirme" baskısına direnen dayanıklı seyyar çiftçilerle balıkçılar olan sözde Araucanian Yerlileri'nin merkezi alanlarını temizlemek için mesela, ellerinden geleni yaptılar. Tazmanya'da, özgün nüfusun büyük bölümü, tam anlamıyla ölümüne avlanan tahammülsüz İngiliz yerleşimciler tarafından sistematik olarak silinip yok edildi. Yerli halklar kimi zaman bu olaylara apokaliptik dini hareketlere katılarak tepki vermekteydi. Kimi zaman da Afrika'nın güneyinde ve Kızılderililerin arasında olduğu gibi, hayvanlarını öldürüyor yahut köylerini ve eşyalarını tahrip ediyorlardı. Beyaz tufan dünyanın sonunun işareti gibiydi; böylece bu insanlar onun gelişini kabullenmek ihtiyacı hissettiler.

1840'lardan sonradır ki, Birleşik Devletler'deki arazi açlığı, sonunda dengeyi yerli halkla bir arada var olmanın aleyhine bozdu. Kızılderililerle sürekli savaş çıkması, Ortabatı'daki devlet yetkililerini onlar için yaşam alanı yaratma politikasına sevk etti. Yerli halk daha da marjinal arazilere itildi. Sadece eski avlanma ve otlak alanlarından değil, yeni ulusal ekonominin dinamik kesimlerinden de duvarlarla ayrıldılar. Ayrılan yaşam alanlarıyla demiryolları, 1850 ile 1890 arasında yerli Amerikalıların nüfusundaki %50'lik düşüşe katkıda bulundu.

Devrim çağının federal hükümetleri kolektif mülkiyetten nefret ediyordu; sonuç olarak yerli kabilelerin toprak hakları yasalarla geniş ölçüde feshedildi. Ne var ki, demiryollarının ve yerleşimin yayılmasıyla bu haklar bir ila iki kuşakta fiilen ortadan kaldırıldı. Yerli halkın yüksek vadilerdeki ve orman kenarlarındaki eski yaşam tarzlarına sadık kaldığı Latin Amerika'da, 1840'larla 1870'ler, benzer bir sancılı geri çekilmeye tanıklık etti.[9] Brezilya'da 19. yüzyıl ortasında kauçuk üretiminin genişlemesi, Amazon nehrini yükselten ve karşılaştığı yerlileri defeden yahut dönüştüren beyaz yerleşimine tanıklık etti.

UYGULAMADA TUFAN: YENİ ZELANDA, GÜNEY AFRİKA VE ABD

Bu önemli değişim kısaca üç farklı yerde sergilenecektir: Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Birleşik Devletler. Yeni Zelanda yahut Aotearoa'da, Kuzey adasının ucunda yer alan Bay of Island'da, beyaz yerleşimciler 1796 kadar erken bir tarihte balina avcılığı istasyonu kurmuşlardı. Maori halkı gemilere yiyecek ve malzeme sağlıyor ve girişimci kişiler olan bazı şefler de gelirleriyle zenginleşip müthiş bir güç oluşturuyordu. Bu sürede, Avrupa ve Avustralya'dan Hıristiyan misyonerler kendilerini ülkedeki çeşitli noktalarda kanıtlamışlardı. Afrika'nın birçok yerinde olduğu gibi burada da yerli halk, Hıristiyan mesajlarının cazip ve yararlı buldukları kısımlarına enikonu başarıyla katılmış gibiydi. Mesela Maoriler, kendi aristokrasileri için *Eski Ahit*'teki peygamberlerin şeceresinden kökenler yarattılar.[10] 1840'dan sonra, uluslararası rekabet ve Avrupa yerleşim kolonilerinin ortaya çıkışı, İngiliz Tahtı'nı adalar üzerinde hükümranlığını beyana yöneltti.

Katılımcı yerli şeflerin çoğunun anlamış görünmediği 1840 Waitangi Anlaşması, beyaz yerleşimcilerle hükümetler tarafından arazi satın alma hamlelerini ve müsadereleri serbest bıraktı. Topraklarını, geçimlerini ve şeflerinin karizmasını kaybetmekten korkan Maori halkı isyana itildi. Maoriler, 1865 ile 1873 arasında, durma noktasına gelene kadar İngilizler ve yerleşimcilerle kavgayı sürdürdü. Ancak yerel arazi haklarının tanınmasına ve 1870'den sonra Yeni Zelandalı beyazların hükümetinde dönme Maoriler küçük bir rol oynamalarına rağmen, hasar zaten gerçekleşmişti. 1842'de beyaz nüfus 2.000 civarında, yerli nüfus 80.000 civarındaydı; oysaki 1896 Yeni Zelanda Nüfus Sayımı beyaz nüfusu 700.000, Maorilerinkini de 40.000 olarak

9. Bakewell, *History of Latin America*, s. 400; 406.
10. Belich, *Making Peoples*.

kaydetti. Hastalıklar, Avrupalılarla ve diğer yerli halklarla savaş hali ve sonuçtaki sosyal karışıklık, etnik güç dengesini *pakeha* yahut beyazlar lehine ciddi şekilde etkiledi.[11]

Eskinin şiddet içeren bir arada yaşamının yerini beyaz yerleşimcilerin hakimiyetinin aldığı Güney Afrika da benzer örüntülere tanıklık etti. Hikâyedeki İngiliz idareci aktörlerin bazıları gerçekten aynıydı. Beyazların Cape Colony'ye yerleşimi çok daha erken başlamıştı. 1795'e gelindiğinde 20.000 kadar beyaz nüfus, 25.000 kadar (siyah yahut Asyalı) köle nüfusa ve son 150 yılda ciddi şekilde azaltılmış olan 15.000 kadar Khoikhoi yerlilerine hükmetmekteydi. 19. yüzyılın ilk senelerinde İngiliz birlikleri, çoğu hâlâ Hollandalı olan yerleşimcilerin Bantu dili konuşan halkları en iyi topraklardan sürme çabalarını destekledi. 1840'lara kadar, nispeten güçlü Xhosa kurumsal yapıları, yerleşimcilerle sömürgeci genişlemeyi engelleyen bir unsur olarak hareket ettiler. Ne var ki, bundan sonra Avrupalılar kısa sürede kendi hakimiyetlerini kurdu. Avrupa savaşlarıyla rekabetlerin denizötesine ihracı, İngiliz hükümetlerini kendi stratejik çıkarlarının takibinde daha acımasız yaptı. Buharlı gemi, telgraf ve tıpta ve savaş tekniklerindeki ileri atılımlar, Avrupalılar ile Afrikalılar arasında güç ve kaynaklar açısından daha da büyük bir boşluk açmıştı. Kısa bir kentsel yaşam hikâyeleri olduğu için, Güney ve Doğu Afrika halkları, Batı Afrikalılarınkinin aksine şehre uyum sağlamakta çok daha zorlandılar. Hizmetçi kabilinden işçiler olarak beyazların kasabalarına girmelerine izin verildi ve uyum sağlayanlar gitgide daha da ayrıştırıldılar. Avustralya Aborjinleriyle olduğu gibi, San'ın avcı halkları ya da Bushmen de toprak üzerindeki kontrollerinin kaybından fena etkilendiler.

İletişim geliştikçe yerleşimcilerin sayısı da arttı. Sadece 1873 ile 1883 arasında 25.000 kişi geldi ve elmas ile altının yanı sıra toprağın da cazibesine kapılarak, saldırganca iç kısımlara doğru gittiler. Büyüyen yerleşimci toplumlar üzerindeki kontrollerini korumakta azimli İngiliz hükümetleri, bunun kıyasıya bağımsız Afrika siyasi sistemlerinin devamlılığıyla uyuşmadığına karar verdiler. Zulu Krallığı en sonunda 1881'de çöktü. Kuzeye doğru, günümüz Zimbabwe'sinde yerleşik Ndebele halkı, yavaş yavaş kafese alındı ve sonunda 1896-1897'deki kanlı bir ayaklanma ertesinde bozguna uğratıldı. Binlerce beyaz yerleşimci bu yeni topraklara üşüştükçe, krallığın çözülmesi "topraksızlığa, kültürel yönelim kaybına ve kişisel ümitsizliğe" yol açtı. Afrikalılar savaştan sonra, günümüz Zimbabwe'sinin Matopo tepelerinde canlı

11. R. Daiziel, Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 581-582.

bir köylü ekonomisi oluşturmak için uğraştılar. Ayaklanmada önemli rol oynayan büyük tanrı Mwali ehli, "çok sayıda hububatı kutsadı ve hediyeler aldılar."[12] Ancak beyaz tarım, misyonlar ve sömürge yönetiminin ilerleyişi durdurulamadı. 1914'e gelindiğinde, yüz binlerce Güney Afrikalı, madenlerde yahut beyazların sahip olduğu çiftliklerde emekçi olmuştu. İngilizler ile Hollandalıların soyundan gelenler arasındaki 1899'dan 1902'ye kadar süren kontrol savaşı, bazı Afrikalıların umduğu gibi, toprak reformu başlatmak bir yana, yalnızca ırksal işbölümünü teyit etti. İlk "toplama kampları"nda ölen Afrikanerlerin ölüm hikâyesi daha iyi bilinse de binlerce Afrikalı yerlerinden edildi ve hastalıktan öldükleri çalışma kamplarına yerleştirildi.

İllüstrasyon 12.1 – Beyaz Nil'de teknelerini onaran Shilluklar, 20. yüzyıl başları.

Merkezi siyasi sistemlerde yaşayan, vatanseverlik duygusu ve topraklarına sadakatle güçlenen bazı Maoriler, Ndebele ve Zulu halkları, Avrupalılara şiddetli bir direniş sergilediler. Değişken yerleşim örüntüleri nedeniyle merkezi olmayan siyasi sistemler ise bölük pörçük bir yerleşime, hastalıklara, alkolizme ve yavaş yavaş topraklarından feragate boyun eğme eğilimindeydi. Bu sonuncu örüntü, aşırı bufalo avının beraberinde getirdiği yanlış beslenme nedeniyle direnişleri daha da zayıflayan Kanada yerlilerinin durumunda da geçerli görünüyor.

12. Terence Ranger'de zikredilen, *Voices from the Rocks: Nature, Culture and History in the Matopos Hills of Zimbabwe*, Londra, 1999, s. 45.

1871-1877'de yerlilerin hakları güney ovaları boyunca feshedildiğinde, çaresizce ihtiyaç duyulan tıbbi malzeme ve gıdaların teminiyle hem kabile büyüklerinin gönlü alındı hem de Kanada Kraliyet Dağ Polisi'nin disiplinli şiddetiyle sindirildiler.[13] Bağımlılık, kabile özerkliklerini şiddet kadar kolayca aşındırmıştı. Ancak daha güneyde, Ortabatı ve Güneybatı Amerikan eyaletlerinde yerleşimcilerle yerliler arasındaki silahlı çatışmalar 1880'lere kadar gaddarca devam etti. Kızılderililerin büyük ovalardaki siyasi sistemleri kuzeyin daha soğuk iklimlerinde olanlardan daha güçlü ve daha merkeziydi. Bunun nedeni her şeyden önce çayırları dolduran bizon sürülerinin temsil ettiği hayvan ve doğal ürün bolluğuydu.

Burada, Birleşik Devletler'in orta ve batı eyaletlerinde, yenilgi ve mülksüzleştirme dramının tamamı, en çarpıcı ve en kamuoyunda en bilinir haliyle oynandı. Doğu eyaletlerinde, beyaz yerleşimci nüfusla Kızılderililer arasındaki kürk ticareti yıllarıyla İngiliz-Fransız savaşlarının özelliği olan dönüşümlü biraradalık ve çatışmalar, çok daha erken sona erdi. Genç cumhuriyet, devrim döneminde kabilelerin büyük bölümünü zaten bozguna uğratmış yahut sürmüştü. Beyazlar ile yerliler arasında uzun zamandan beri arabulucu bir rol oynayan Iroquois Kızılderili Federasyonu mensuplarının mülklerine el kondu yahut daha az iskân sorunu olan Kanada'ya göçe zorlandılar. Bununla birlikte, büyük ovaların daha güçlü bufalo avcısı halkların yenilgisi, Yeni Zelanda'nın yerli kurumsal yapılarının yenilgisiyle ve de Afrika'nın güneyi ile doğusunun zapt edilmesiyle, aşağı yukarı eşzamanlı sonlandı.

19. yüzyılın başlarında, Birleşik Devletler federal hükümeti, yerleşim, madencilik ve çiftçilik çıkarlarını bir dereceye kadar kontrol altına alan düzenlemeler yapmıştı. Yerli Ofisi, Sioux ve Cheyenne gibi halklarla başa çıkmak için temsilciler göndermiş ve onları, bazı yerleşim arazileri şöyle dursun, içerilerdeki geniş alanlar üzerinde yerli şeflere sınırsız kontrol izni veren anlaşmalara özendirmişlerdi. Ateşli silahlarla at sırtında savaşmaya uyumlu yerli halk, General Custer'in maliyetini öğrendiği üzere, fırsat buldukça beyaz askerlerle çiftçileri bozguna uğratmak için yeterince güçlüydüler. Kabileler ve tek tük yerel çatışma arasında ikamet eden beyaz ajanların yerleşiminin izlediği anlaşmaların burada öne çıkan örüntüsü Afrika'daki beyazlar ile Xhosa arasında oynanandan farklı değildi. Hatta İngiliz Hindistan'ı siyasi servisinin kuzeydoğu kabile grupları arasındaki faaliyetleriyle, uzaktan benzerlikler taşıyordu.

---

13. G. Martin, Porter, (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 533.

Beyaz nüfusun tecavüzü, 1850'lerde demiryollarının hızla yayılması ve buharlı gemi hatları gitgide daha fazla Avrupalı'yı Kuzey Amerika'ya getirdiği için ani göç patlamasıyla birlikte geldi. İlaveten, İç Savaş'ın sarsıntıları, yenilen konfederasyon kuvvetlerini de muzaffer Kuzey'in temsilcilerini de yerlilere ayrılan yaşam alanlarına sevk etti. 1880 civarına gelindiğinde, Birleşik Devletler ordusu büyük ovalardaki halkın son direnişlerinin üstesinden gelir gelmez, "Kırmızı Adam" ile ne yapılacağı meselesi aciliyet kazanmıştı. İlk profesyonel antropologlardan biri olan Lewis Henry Morgan'ın kalemiyle mükemmelen ifade edildiği haliyle, çağın "medenileştirme misyonu" teorisi, toplam kültürel asimilasyonun, sadece mümkün değil arzu edilir bir şey olduğunu ileri sürmekteydi. Misyonerler, öğretmenler ve doktorlar yeni yüzyılın başlarına kadar Kızılderilileri beyazların toplumuna asimile etmek için uğraştılar. Bireycilik ruhu teşvik edildi ve kabile halklarına usule uygun olarak tahsis edilmiş yaşam alanlarında küçük arazileri satın alma hakkı tanındı.

Ne var ki, bu "Aryan medeniyeti"ne "asimilasyon" siyaseti 20. yüzyılın başlarında yavaş yavaş terk edildi. Yetkililerin Kızılderilileri ortak vatandaşlık kalıbına zorlama girişimleri, Kızılderililerin kendi geleneklerini sürdürme arzuları ve geniş toplumun zaman disiplini ile paragöz bireyciliğine direnişleriyle, boşa çıktı. Gözlemciler, "Kızılderili ırkın belirgin şekilde bizimkinden dayanıksız ve çocuksu" olduğuna bir kere daha karar verdiler.[14] Bir belirsizliğe terk edilen ve siyahlarla Çinli göçmenler gibi ırk ayrımının yeni bir "bilimsel" versiyonuna tabi kılınan yerliler, 20. yüzyıla artık daha hızlı bir tempoda çözülen kabile mensubiyetlerini kaybetmeye, yoksullaşmaya ve alkolizme tabi olarak girdiler.

VAHŞİ DOĞAYA EGEMEN OLMA: GERİ KAZANIM VE MARJİNALLEŞTİRME

Bu tür acımasız mülksüzleştirmelere, yerli hakları savunucularının sonraki kuşaklarının yerli yaşam tarzının daha az yıkıcı olmadığını gördüğü Batılı misyonerlik çabalarının meydana getirdiği yerel ve bölük pörçük sosyal değişim eşlik etti. Roma Katolik misyonları, Orta ve Güney Amerika'nın, güneydoğu ve güneybatı Afrika kıyılarının, Filipin adalarının ve kısmen Endonezya'nın yerleşik olmayan kabile halklarını evanjelik yapma konusunda uzun süredir faaldiler. Buralardaki ma-

14. Herbert Walsh, 1902, Frederick E. Hoxie'de zikredilen, *A Final Promise: The Campaign to Assimilate the Indians, 1880-1920*, Cambridge, 1984, s. 193.

halli kiliseler ve plantasyon sahiplerinin evleri, ekonomik ve kültürel alışveriş merkezleri olarak ortaya çıkmıştı. Genel anlamda, yerel yüksek tanrılar, Güney Avrupa Katolik Hıristiyanlığının türlü versiyonlarınca yerlerinden edildiler ancak hasatla bağlantılı yaşam döngüsü törenleri ve seremoniler yerel inanç sistemlerinin izlerini taşımayı sürdürdü. Meksika ile Peru'nun bazı yerlerinde, Cizvitler ile diğer tarikatlar, önemli ölçüde ekonomik ve siyasi güce ulaşmışlardı. Sonraki 18. yüzyıla gelindiğinde ise, Katolik misyoner faaliyetlerinin hızı dünyanın her yerinde düşmüştü. Çin, Japonya ve Güneydoğu Asya'daki rejimler de, farklı yöntemlerle ülkelerini misyonlara kapatarak, Hıristiyan evanjelizminin etkilerini sınırlamaya çalıştılar. İmparatorluğun son günlerindeki yeni İspanya valileri onların gücünü kıskandılar ve 1760'dan sonra Cizvitler, Fransa ve İspanya topraklarından sürüldü. Portekiz yerleşim alanlarına komşu Afrika krallıklarındaki hizipçi mücadeleler ve hanedan değişiklikleri, Hıristiyanlığın kabulündeki eski resmi kazanımları tersine çevirmişti. Dünyanın birçok yerinde bu dönem, önceki misyonerlerle rahiplerin bastırmak için ellerinden geleni yaptıkları bağdaştırıcı ayin biçimlerinin canlanışına tanıklık etti. Ayrıca İslam, hatta Hinduizm'in Sanskrit versiyonu, bu sırayla, Kuzey Nijerya yahut Hindistan'ın doğusundaki Assam haline gelecek olan, kendi coğrafi kuşaklarındaki yerleşik olmayan kabile halkları arasında, kazanım elde ettiler.

Protestan kiliseler, yerli halk arasındaki Roma Katolik faaliyetlerinin gevşemesiyle bırakılan boşluğu doldurmak için başlangıçta pek az şey yaptı. Hem teolojik inanç nedeniyle hem seküler yetkililerin ilgisizliği yahut husumetinden ötürü, Hollanda ve İngiliz kiliseleri kendi insanlarına "İyi Haberler" getirmeye yoğunlaşıp Avrupalı olmayanlar arasında çaba göstermediler. Kuzey Amerika yerleşim sınırlarında dahi kasaba yetkilileri, Hıristiyanlığı destekleyerek İlk Milletler'in halklarını kızdırmakta tereddütlüydüler. Güney'deki ve Karayipler'deki köle sahipleri, evanjelizmi emek kontrolü açısından fazla tehlikeli görmekteydi.

Tüm bunlar 19. yüzyıl başlangıcından itibaren hızla değişti. Sierra Leone ile Liberya'daki, bu sırayla, İngiliz ve Amerikalıların kurduğu azat edilmiş köle yerleşimleri, köleliğin feshine yönelik ahlaki dürtü ile güçlenip Batı Afrika dahil birçok yeni bölgede misyoner faaliyetlerini başlattılar. Birleşik Devletler'de, Britanya'da ve Avrupa'da 1800'den sonra bir Protestan misyoner topluluğunun ortaya çıkışı, daha geniş bir evanjelik çaba için fonlar ve personel sağladı. Bu durum misyoner yerleşimlerini, Amerika ve Kanada hinterlantlarının derinliklerine, bil-

hassa, değişime yerli köylülerden daha az dirençli olduğu düşünülen "ilkel insanlar" olarak görülenlerin yaşadığı alanlara doğru sevk etti. Eğitim ve sosyal "gelişimde" Britanya İmparatorluğu'nun her yerinde hızlanan Protesyan misyonerlik çabaları, yeni Pasifik ve Avustralasya topraklarında dikkate değer başarı kaydetti. Burada önemli olan, bir Britanya İmparatorluğu Aborjin Halkı Komitesi kuran yenilenmiş Britanya Parlamentosu tarafından 1832'den sonra bu konuya çekilen ilgi oldu. 1815'den sonra Fransız emperyal faaliyetlerindeki canlanış ile Napolyon saldırılarının tahribatından sonra Kilise'nin yeniden örgütlenmesi de kısa sürede Hinduçini'nin dağlık bölgeleri ve Batı Afrika ormanlarındaki "kabileler" arasında aktif olan, denizötesi misyonlardaki Roma Katolik kilisesi faaliyetinin yeniden ortaya çıkışını işaret etmekteydi.

İlk olarak, yeni misyon faaliyeti yerel siyasetteki değişime uyarlandı. Şefler ve muhtarlar, otoritelerini artırmak için misyonerlerle Kutsal Kitap'ın karizmasını yakalamak peşindeydi. Tüm topluluklar yeni bilgi ve güç olduğunu düşündükleri şeye erişebilmek için dönüştürüldü. Misyon merkezleri etrafında yeni melez topluluklar gelişti, onların kimlik duyguları da mahalli geleneklerin Kutsal Metinler'den alınan "seçilmiş halk" kavramıyla karıştırılması yoluyla ifade edildi. Bu dönemde, misyonlar kimi zaman gerçekten, büyüyen beyaz yerleşim hücumuna bir dengeleyici ağırlık olarak davrandılar. Muhalif İngiliz misyonerler, yerleşimcilerin tamahkârlıklarına geçici de olsa bir ara vermeyi başarabildikleri Cape Colony hinterlandında ve Pasifik'te, bu rolü yerine getirdiler. Brezilya'da, canlanan Roma Katolik misyonları, 1850'den sonra tomrukçuk ve orman açma temposu arttıkça, yerli Amazon halklarını talandan koruma girişiminde bulundular.

Bununla birlikte, daha sonra, mülksüzleştirmeler ve askeri fetihler döneminde, alkolizmden, hastalıklardan ve cezai düzenlemelerden mustarip İlk Milletler'in insanları arasındaki çok kişi için, Hıristiyanlığa geçiş ve melez Avrupa yaşam tarzıyla göreneklerini benimsemek yegâne çare haline geldi. Tüm Maori, Pasifik Adalılar ve Avustralya Aborjin cemaatleri sömürge sistemi içindeki bayağı istikrarı sağlamanın bir yolu olarak din değiştirdiler. Bunun alternatifi, genelde Hıristiyan fikirlerini kendine mal eden ve Avrupalılar aleyhine döndüren, ayaklanma ve direniş idi. 1868'de[15] Yeni Zelanda'daki sözde Kral Hareketi ayaklanması ile 1870'lerde İspanyollara karşı Filipinlerin kuzeyindeki ayaklanmalar böyleydi. Hıristiyan binyılcı fikirler, Birleşik

15. James Belich, *The New Zealand Wars*, Londra, 1988.

Devletler yahut Kanada yetkililerine direnen Kızılderili kabilelerinin durumunda dahi, kimi zaman onların ideolojilerine serpiştirildi. Yerli halklar bu çatışmalardan her zaman daha kötü çıktılar. Sonuçta neredeyse her yerde eğilim, en yıkıcı hali 19. yüzyıl ortalarında olmak üzere, yerel sosyal örüntülerin Avrupalılar ve misyoner faaliyetleri tarafından aşındırılması yönündeydi.

Misyonerler, metodik olarak ihracata yönelik üretimi, zaman disiplinini ve düzenli, batı tarzı evliliğin erdemlerini aşılayarak eski yöntemlere herhangi bir dönüş ihtimalini bertaraf edeceklerine inanmaktaydılar. Sadece yamyamlık, insan kurban etme ve kabileler arası savaşlar bastırılmadı; çok eşlilik, yerel dinler ve giyim tarzları da sertçe dışlandı. Pasifik bölgesindeki bazı durumlarda kabile arası savaşlardan ve ritüel yamyamlıktan metodizme dönüşüm dahi 20 yıl aldı. Bedeli yüksek oldu. Eski kabile yapılanmalarının giderilmesi yahut yeniden düzenlenmesi, birçok genç erkeği özgürleştirdi. Bazıları, tarla işçileri, ev hizmetkârları yahut zanaatkârlar olarak, beyazların yerleşim alanları etrafındaki yeni düzenlemelere uyum sağladı. Bu durum, köyde kalan ve çocuk büyütmek ve de kalan yerleşimler için yiyecek yetiştirmek zorunda olan kadınların yükünü ikiye katladı. Ancak birçok durumda, serserilik yahut suç yaşamına sürüklenen genç erkekler, yeni yerleşim alanlarının hapishanelerini doldurdu yahut Avrupalı yerleşimcilerin ırkçılığını beslediler. Ne asimilasyon ne yaşam alanları tahsisi, uzun vadedeki sonuç yaygın moralsizlikti.

İnsanların kültür çeşitliliğiyle yaşam tarzlarına yönelik bu tecavüzler, sadece yeni Avrupa yerleşim alanlarının korunması için değildi. Homojenleştirme ve yerleştirmeler, 19. yüzyıl başlarında dünyanın her yerinde hızını arttırdı. Etnik Çin ve Japon nüfusunun genişlemesi, Tayvan'da, Güney Çin dağ silsilelerinde ve Hokkaido adasında kalan kabile gruplarının siyasi yapılarını 1820 ile 1880 arasında hızla bertaraf etti. 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyılda nüfus arttıkça, etnik Vietnamlı yerleşimciler, *moi*, yani kabile halkları, harfi harfine "vahşiler"in topraklarına taşındılar. Vietnamlı Şamanlar kimi zaman kabile halklarının rahipleriyle tanrılarını sembolik olarak yatıştırdılar. Yine de topraklar kaybedildi; nezaket ve barbarlığın yerel söylemi de kendisini mevcut birkaç beyaz görevlinin çıkarlarına mükemmelen uydurdu. Hintli çiftçiler, aynı dönemde, eski kabile yapılarını bozarak Batı Hindistan'ın Dang ormanlık alanlarını istila ettiler.[16] Bengal'de 1856'daki Santal

16. Ajay Skaria, *Hybrid Histories: Forests, Frontiers and Wildness in Western India*, Delhi, 1999.

ayaklanması oradaki kabile bağımsızlığının nihai yıkımına tanıklık etti. Bu meyanda, İngiliz ve Amerikalı misyonerler, Hindistan ve Burma'nın dağlık bölgelerindeki Naga, Shan ve Kachinler arasında çalıştılar. Demografik ve kültürel baskı öylesine yoğundu ki, 19. yüzyılın sonunda çoğu kişi "yerlinin ölümü"nden bahsetmekteydi. Dünya, hakim beyaz ırkın ve onun enerjik Hintliler, Hinduçini sakinleri, Çinliler ve Arap köylüler arasındaki müvekkillerinin mülküydü.

Yine de bu son kurban ediş, nihayette, vuku bulmadı. 19. yüzyılın son 20 senesine gelindiğinde, durum bir miktar dengelenmişti. Yerli halklar ile Avrupalılar arasındaki son büyük savaşlar yapılmış, hırpalanan ve kısıtlanan yerli halklar bazı hallerde kendilerinin daha uzun süre hayatta kalmalarına imkân verecek teknikleri, en azından dünya ekonomik sistemi içindeki en zayıf ilişkiler olarak öğrenmeye başlamışlardı. Hıristiyanlık ve diğer küresel dinler, bu kanalla, bir hak mefhumunu ifade edebilecekleri bir dil sağlamıştı. Din, ırksal yahut kültürel hakimiyetin keskinliklerini köreltti. Beyaz yayılmanın acımasız sömürü karakteristiği, politikalarının çoğunun büründüğü dini paternalist dile zorlukla oturdu. 8. bölümde betimlenen bilimsel uzmanlıkların ortaya çıkışı da kendi rolünü oynadı. Canlılar, doğal tarih ve antropoloji bilimleri, yerli halklarla nadir hayvanların türler olarak sınıflandırılmasına müdahale etti ve bu onlara bir ölçüde korunma tanıdı. Bu küçük nüfuslar için oluşturulan özel yetki alanlarının güvenliğini sağlayan Avrupalı görevlilerin bazıları, onların modern dünyadan uzak yaşamasını savunan eğitilmiş antropologlardı. "Yaşayan fosiller" olarak böyle insanların, kesinlikle korunması gerektiği kadar fiziksel nesneler ve doğal tarih numuneleri olarak müzelerde muhafaza edilmeleri icap ediyordu.

Maoriler gibi bazı yerli halklar, Avrupalı düşünürlerin geliştirdiği hayali medeniyet şemalarında ve ırksal kategorilerde "Aryan" olarak yahut diğer "yüksek" ırkların torunları olarak sınıflandırılmaktan birazcık zaman kazandılar.[17] Yerli hakların şampiyonları, daha geniş yaşam alanları tahsisi, otlatma, avcılık yahut balıkçılık hakları için yahut mahalli tapınakların korunmasını rica etmek için ortaya çıktılar. Kültürel yabancılaştırma o kadar ileri gitti ki, Yeni Zelanda'da yahut Fransız Kuzey Afrika'da çölün kıyısındaki Berberiler arasında olduğu gibi, Avrupa dillerinde eğitim görmüş yerli şefler, devlet görevlilerine dilekçe verebiliyor ve bu dilekçeler sorun yaratabiliyordu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bazıları konseylere ve temsilci kurumlara dahi katıldılar.

---

17. Ballantyne, *Orientalism and Race.*

Genelde de ister sömürge ister bağımsız olsun, modern devletin, yerli haklarını ve yaşam tarzlarını, yerleştirilen nüfusa göre daha fazla koruma ve sürdürme ihtimali vardı. Bu devletler, son dönemde ormanları, nehirleri ve diğer kaynakları, kendi kullanımları için korumayı istemeye başladılar. Beyaz yerleşimin sınırlarında, başından beri gördükleri açgözlülük ve saldırganlıktan kuşkuluydular. Bu durum, sınırlardaki yahut kabile savaşlarındaki sıkıntılı yönetimi o kadar sık karmaşaya sürüklüyordu ki, sorunu gidermeye güçleri zar zor yetiyordu. Sömürge düzeyindeki, ayrıca ulusal düzeydeki idareciler de, liberal ilerleme, koruma ve "mutemetlik" fikirlerini bir ölçüde özümsemişlerdi. Kendilerinin özel sorumluluğu olduğu öğretilen yerli halkı saymanın, sınıflandırmanın ve kısımlara ayırmanın peşindeydiler. Kabile mensuplarını korumaktaki bu çabaların, yeni ekonomideki fırsatlardan onları mahrum bıraktığı için, şüphesiz, üzerlerinde toplu asimilasyon ve boyunduruk kadar soğuk bir etkisi oldu. Avustralya Aborjinleri gibi bazıları siyasi açıdan öylesine güçsüz ve yerleşik toplumun normlarına öylesine uyumsuzdular ki, yoksulluğa ve alkolizme düşüşleri hız kesmeden devam etti.[18]

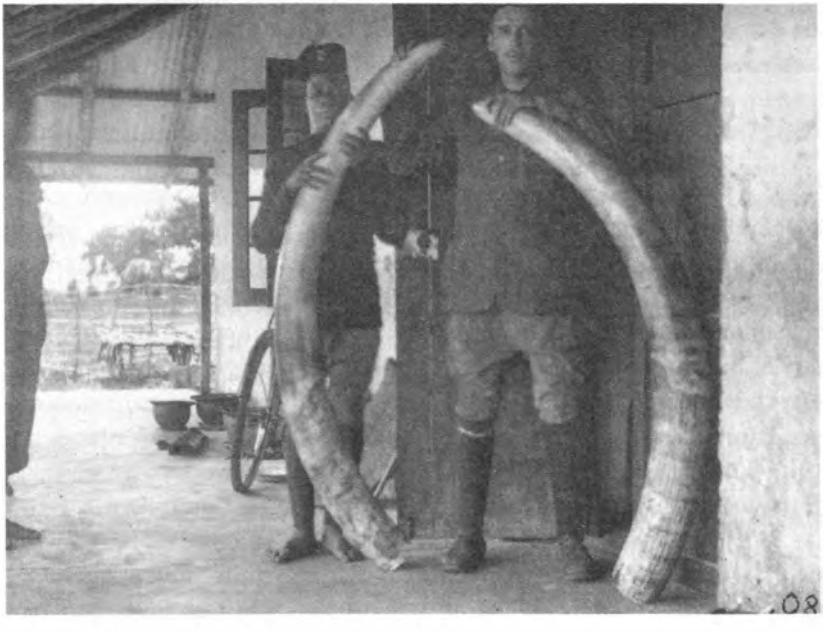
İllüstrasyon 12.2 – Eland Bull dansı: Kalahari "ormancıları" (San veya Ko), 20. yüzyıl başları.

18. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 174-175.

Bununla birlikte idareciler, yeni antropoloji biliminin ve yerli halktan bazılarından gelen siyasi direnişin desteğiyle, 19. yüzyıl sonlarında toplu kamulaştırmalara ve kabile halklarının imhasına son vermeye başladılar. Yerli nüfusların çoğu düşük seviyede bir istikrara kavuşup geleneksel toprakları üzerindeki haklarının bir kısmını daha etkin şekilde korumaya başladılar. Son olarak, bu ciddi şekilde kısıtlanan yaşamın esasında modern devletin önder ve idarecilerinin eseri olmadığı bir kere daha vurgulanmalıdır. Bu, kabile halklarının uyum yeteneğini de gösterir. Bazıları yeni ekonomide ve toplumla kendilerine tekrar uygun bir yer bulmaya başladılar. Bazıları, büyük av hayvanlarını katletmek için ormanlarla yüksek yaylalara dalmakta ısrarlı Avrupalı yerleşimcilerle ziyaretçilerin av partileri için kılavuz ve iz sürücü oldular. Kendi dinsel ve yerel sanatlarını, ilk kuşak Avrupalı turistlerin ilgisini sağlamaya ve Avrupa ile Amerika'daki egzotik nesnelere talep artışına uyarladılar. Yeni Zelanda'da bazı kabileler, Avrupa'daki yerel ürünler piyasasında değerli bir meta haline gelen kârlı kurukafa ticaretini sürdürdüler. Diğerleri, yerleşik halkın alışveriş yaptığı pazarlarda satmak için deri, balmumu, bal ve tıbbi bitkiler ve hayvansal ürünler sağladığı ormanlarının ve yabani yörelerinin ürünlerini sömürme peşinde oldular. Yine başka durumlarda, kabileler ve marjinal gruplar sömürge ve ulusal ordular için birlikler sağlamaya devam ettiler. I. Dünya Savaşı yaklaştıkça, İngilizler çok sayıda yerliyi tekrar askere almaya başladı. Kendi sınır savaşlarının giderleri için, renkli Fijililer, Hintli Naga kabile mensuplarıyla birlikte Karen ve Chinlere başvurdular. Britanya Hindistan'ının kuzeybatı sınırındaki Pathan kabilesi mensupları, tepelerdeki kendi kuzenleriyle dövüşmek ve ova halklarını sindirmek için askere alındılar. Fransızlar ile Hollandalılar, Kuzey Afrikalı Tuaregleri ve Moluccan ormanlarının insanlarını kendi sömürge ordularına aldılar. Ruslar, I. Dünya Savaşı'nda kanlı bir şöhret kazanan, Vahşi Tümen denen Kafkasyalı bir dağ tümeni oluşturdular.

Bununla birlikte, yerli halkın alabildiğine istismarıyla birlikte vuku bulan doğanın bu yağmalanışını durduracak pek az şey vardı. Bu insanların dünyanın "ilk çevrecileri" olduğuna inanmak saflık olur. Acımasızca avlandılar, zehirlediler, balina ve balık stoklarını, sürüleri ve ormanları harabeye çevirdiler. Buna rağmen aletleri basit, nüfusları küçüktü, doğaya saygıları onun yenilenmesini destekleyiciydi. Ne var ki, daha geniş toplumun yerleşimcilerin ideolojileri onlara sömürüyü ve yok etmeyi öğretmişti. Sanayi Devrimi, doğal dünyayı öngörülemez derecede talan etmeleri için demir aletler, makineler, ateşli silah-

lar sağladı, üstelik onu sınıflandırıp inceledikleri aynı sürede...[19] Rus steplerinin ve Amerikan çayırlarının kürklü ve etobur hayvanlarının neredeyse tamamı, 1780 ile 1914 arasında yok edildi. Güney okyanuslarındaki balık ve balina stokları büyük ölçüde eridi. Dünyanın her yerinde tik ağacı ormanları Avrupa gemiciliğine odun temin etmek için kesildi. Daha az değerli keresteler demiryolu traversleriyle madenlerin ocak dikmeleri için talan edildi. I. Dünya Savaşı'na kadar, kimi feci sonuçlar çoktan belliydi. Ormanların yok edilmesi, Hindistan ile Çin'in korunmasız kısımlarında, aşırı nüfuslanma sorununa eklenerek ve tarımsal randımanı düşürerek, erozyona ve su baskınlarına yol açtı. 1830'larla 1840'lar kadar erken bir tarihte doğa tarihçileriyle idareciler, özellikle başkalarına muhtaç Avrupa imparatorluklarında, toprağın nemini kaybetmesi ve bozulması, "kuruması" dedikleri şeyin ilerlemesiyle alarma geçtiler.[20] Uluslararası uyuşmazlıkların çözümü dersleri gibi, doğal kaynakları koruma dersleri de dönemin bitişinden 100 yıl sonra dahi, hâlâ öğrenilememişti.

İllüstrasyon 12.3 – Yabani olanın yok edilişi: Fil dişleriyle bir sömürge görevlisi, 1905. Ernst Haddon fotoğrafı.

19. John M. MacKenzie, *Imperialism and the Natural World*, Manchester, 1990.
20. Richard H. Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism*, Londra, 1995.

[13] Sonuç: Büyük Hızlanış, Yaklaşık 1890-1914

Bu son bölüm, kitabın büyük temalarına dönüyor: dünya tarihindeki değişimin çok merkezli yapısı, dünya çapında tartışmalı tekdüzelik ve işlevsel karmaşıklıktaki büyüme, uluslararası bağlantıların artan hızı, Batı hakimiyetiyle bu hakimiyete meydan okuyuştaki artış. Ne var ki, bu bölüm ilk olarak, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceki yaklaşık 20 yılda meydana gelen siyasi ve ekonomik değişimlerdeki hızlanışı dikkate almaktadır. Sanayileşme, demokrasi ve Avrupa dışı milliyetçilik, bu bilinçli modernite döneminde, uzun zamandır beklenen atılımlarını nihayet yapar gibiydiler.

"OLACAKLARI" ÖNGÖRMEK

V. I. Lenin ve devrimci çağdaşları, 1890 ertesindeki yılların sosyal ve ekonomik değişimdeki çarpıcı hızlanışa tanıklık ettiğine, bunun da kapitalist toplumun son evresini işaret ettiğine inanmaktaydılar. Sosyalistler, sanayileşen dünyanın her yerindeki ısrarlı grev gümbürtülerinde ve 1890'dan sonra meydana gelen diplomatik kriz dalgalarında, bunun kanıtlarını gördüler. Bu krizlerin çoğu, emperyal güçler arasında Avrupa dışı dünyadaki nüfuz alanları üzerine çatışmalardı; geç kapitalizm ve emperyalizm de bu nedenle suç ortakları olarak görülmekteydi. Lenin, I. Dünya Savaşı'nın gelişini açıklamaya çalıştığı *Imperialism* adlı eserinde, bu görüşü revize etti. Kapitalizmin aslında 1890'dan sonra yeni ve nihai bir tekelcilik ve emperyalizm fazına taşındığı argümanını geliştirdi. Ancak kapitalizmin, dünya kaynaklarının bu azılı yeniden bölüşümüne katılması için işçi sınıfına rüşvet verdiğini de kabullenmeye mecbur kaldı. Birçok sosyalist, 1914'de işçi sınıfı kardeşliğini terk edip Avrupalı devletlerin savaş amaçlarının peşinde gönüllü yazıldı.

Yaklaşık 1900'lerdekibir tür binyılcı panikten etkilenen çoğu liberal ve muhafazakâr da, onları dehşete düşüren "olacaklar"ı, bir an için

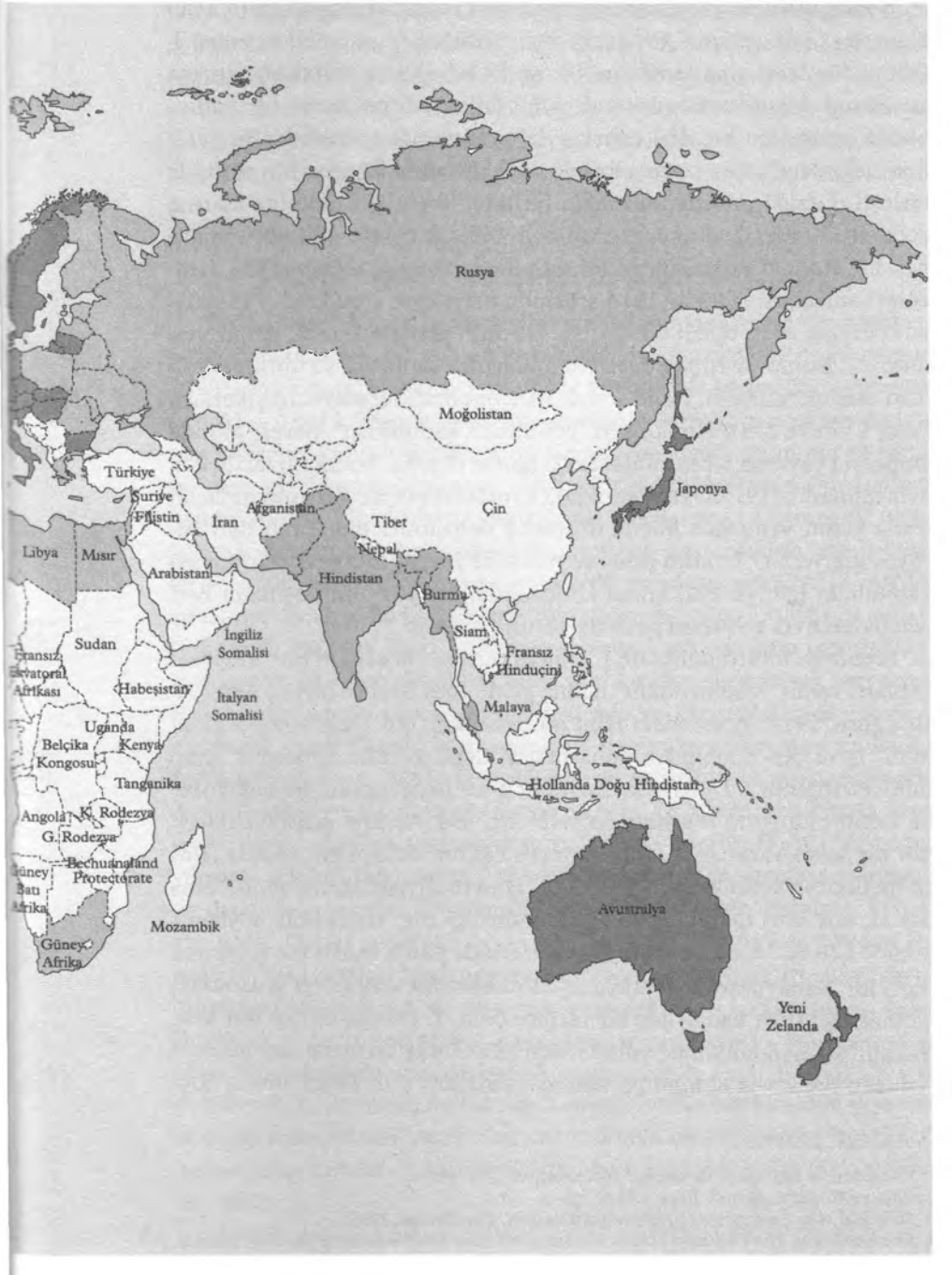
gördüler. İngiliz liberal J. A. Hobson, devlet gücünün ve sömürgelerdeki ticari açgözlülüğün anayasayı çarpıtacağı ve tahrip edeceği art niyetli bir ittifaktan korkmaktaydı. Diğer Avrupalı kahinler daha beterini öngördüler. Kâbusları, "beyaz ırk"ın öjenik gerileyişini ve bir Yahudi kabalın hakimiyetini; Batı medeniyetinin Sarı Tehlike karşısında çöküşünü; anarşist altsınıfın yahut dengeli bir karma ırkın yükselişini, H. G. Wells olgusunda ise, dünya dışı bir işgali kapsıyordu. Dönemin İngilizce yazan romancılarının en popülerlerinden biri olan Arthur Conan Doyle, Alman ajanlarının ve suç dehalarının entrikalarıyla yüklü, konularında egzotik kötülük tehdidinin baskın olduğu hikâyeler yazdı. Son bölümde belirtildiği gibi, 1900 Paris Sergisi'nde görülen, dönemin doğmakta olan modernist sanatı, şiddet, sapkınlık ve çürüme temalarıyla dokunmuştu. Kalküta'da Rabindranath Tagore, Boxer Ayaklanması esnasında Çin'deki katliamlardan ve 1899'da patlak veren Angloboer Savaşı'ndaki sivil ölümlerinden endişeye düştü. Ve yaklaşan kıyameti yazdı: "Yüzyılın güneşi bugün kan bulutlarında batıyor. Bugünün nefret festivalinde çarpışan silahlar, ölümün çıldırtıcı, korkunç şarkısını söylüyor."[1]

Pek çok tarihçi 1960'lara kadar, savaş öncesinin son senelerinde siyasi ve sosyal çatışmaların bu amansız artışını vurgulama konusunda, çağdaşlarını izlemekte sakınca görmemişlerdi. Emek tarihçileri birçok ülkedeki sanayi grevlerinin ve sendikal faaliyetlerin artışını çizelgeye döktüler ve bunun işçi sınıfının yükselişinin işareti olduğunu varsaydılar. Katı muhafazakâr kökenli diplomasi tarihçileri dünyanın bloklara ayrıldığını ve krizlerdeki tırmanışı yazdılar. Saldırganlıktaki artışa, savaş gemileri ve kimyasal topçu mermileriyle uluslararası silahlanma yarışına dikkat çektiler. 1914'de dünyayı kırıp geçirecek ve 20 milyon genci öldürecek olan askeri ittifakların son taşları, 1898 ile 1907 arasında zaten yerli yerine oturmuştu. Britanya'nın Japonya ile ittifakı (1902) ve Fransa ile itilafı (1904), 1907'de İran'ı etkin şekilde bölen İngiliz-Rus mutabakatıyla tamamlandı. Kayser, 1905'de Tanca'yı ziyaret etti ve Fransa'yı "onun" Kuzey Afrika nüfuz alanında tehdit etti. Bu meyanda, denizdeki İngiliz-Alman silahlanma yarışı ile karadaki Rus-Alman silahlanma yarışı, kavgacılık kalıplarını uğursuzca teyit etti.

1. Bu tercüme için Deep Kanta Lahiri-Choudhury'ye müteşekkirim; ayrıca bkz. "Shelidah", aktaran Krishna Dutta ve Andrew Roberts, *Rabindranath Tagore: The Myriad-Minded Man*, Londra, 1995, s. 129.

Harita 13.1 – Endüstriyel dünya, yaklaşık 1900-1930.

Rusya
Moğolistan
Türkiye
Suriye
Filistin
İran
Afganistan
Çin
Tibet
Nepal
Japonya
Libya
Mısır
Arabistan
Hindistan
Burma
Siam
Fransız Hinduçini
Malaya
İngiliz Somalisi
Sudan
Habeşistan
İtalyan Somalisi
Uganda
Belçika Kongosu
Kenya
Tanganika
Angola
K. Rodezya
G. Rodezya
Bechuanaland Protectorate
Mozambik
Güney Afrika
Hollanda Doğu Hindistan
Avustralya
Yeni Zelanda

Sonra, 1970 ve 1980'lerde geçmişe dair mutabakatlar değişti. Arno Mayer'in, eski rejimin 1914'e kadar sürdüğünde ısrar eden eseri, I. Dünya Savaşı'nın patlamasını, bir savaş tehdidi ve ittifak oluşturma kuşağının doruk noktası olarak değil de neredeyse kazai bir hadise olarak resmeden bir dizi çalışmayla aynı zamana rastladı. Bu yeniden değerlendirme, imparatorluk tarihlerindeki benzer bir eğilimle birleşti. Lenin'i umutlandırmakla birlikte, liberalleri öylesine alarma geçiren 19. yüzyıl sonu emperyalizmi, bir ışık oyunu gibi görünmeye başladı. Ronald Robinson ve John Gallagher'e göre Britanya'nın denizötesi amaçları, 1800 ile 1914 arasında neredeyse aynı kaldı.[1] 19. yüzyıl sonunda vuku bulan tek şey ise, bir dizi "mahalli kriz"in patlak vermesiydi. Bunlar Avrupalı devlet adamlarınca saptırıldı ve bir toprak ilhakı atağını tetikledi. Daha sonra, metropolitan sermayenin çıkarları, Peter Cain ve A. G. Hopkins'in "centilmen kapitalizm" kisvesi altında emperyal yayılma tablosundaki eski haline döndü. Ancak bu tarihçiler, aynı zamanda 19. yüzyıl sonundaki kapitalist emperyalizmin amaçlarında yahut yapısında küçük dramatik değişimler olduğunu ileri sürüyor gibiydiler.[2] Londra şehri ve müttefik finans merkezleri, dünyayı kapitalizm için güvenli kılma konusunda, 19. yüzyılın başından beri izledikleri aynı siyasetin peşinde görünüyorlardı.

Sömürge milliyetçiliği de I. Dünya Savaşı öncesinde bir "kâğıttan kaplan" yahut "saman adam" haline geldi. Anil Seal ve birkaç öğrencisine göre, 1914 öncesindeki Hint milliyetçiliği, bir "mikroskopik azınlığın" iş ve ofis talebinden daha fazlası değildi.[3] Elie Kedourie, Arap milliyetçiliğinin I. Dünya Savaşı'ndan önce herhangi bir gerçek kökene sahip olduğunu onaylamayı reddetti.[4] Bu, Avrupa şansölyeliklerinin bir savaş yaratısıydı. Bu argüman eğilimi devam etti. Solcu Hint tarihçilerinin sonraki kuşağına kadar Hint milliyetçiliği ideolojisi, esas olarak atıl Batı taklitçilerinin[5] seslendirdiği bir "türetilmiş söylem", gitgide Çin ve Japon tarihçilerin eserlerinde yankı bulan bir argüman hattı idi. Sanayileşmenin etkisine dair ekonomi tarihçileri arasındaki şüphecilik, 1914 kadar geç bir tarihte dahi, I. Dünya Savaşı'nın kendisinin, en azından ilk üç yılında, ağırlıklı olarak tarımsal kaynaklarla uğraşan bir savaş olduğu görüşünü muhafaza etti. Daha sonra, Ric-

1. Robinson ve Gallagher ile Denny, *Africa and the Victorians*.
2. Cain ve Hopkins, *British Imperialism*, cilt 1.
3. Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism*, Cambridge, 1969.
4. Elie Kedourie, *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies*, Londra, 1970.
5. Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, Londra, 1986.

hard Price, İngiltere olgusunda argümanı devamlık yönünde daha da geliştirdi.[6] 1890'dan sonra bazı değişiklikler olduğunu kabul etmesine rağmen Price'nin görüşü, "uzun 18. yüzyıl"ın, aşağı yukarı 19. yüzyılın sonuna kadar sürdüğü merkezindeydi. Bu dönem boyunca Britanya, riayet siyasetinin sınıf siyasetinden çok daha önemli olduğu, yerelleşmiş, sınırlı bir hükümranlıkla yönetilen bir toplum olmayı sürdürdü.

TARIMSAL BUHRAN, ENTERNASYONALİZM VE YENİ EMPERYALİZM

Tarihçilerin, yoğun bir değişimi vurgulamaktan nispi bir hareketsizlik faraziyesine bu yalpalayışı kendi dış sınırlarına muhtemelen 1990'larda ulaştı. 11. bölüm, özellikle küresel bir perspektiften bakarsak, 19. yüzyıl boyunca siyasi ve ekonomik formda gerçekten de birçok belirgin devamlılık olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, bu devamlılıklar, kurumların, ekonomik biçimlerin ve farklı toplum ideolojilerinin ulusdevletin yükselişine, uluslararası ticarete ve uluslararası iletişimin artan yoğunluğuna uyum gösterdikleri yahut bunlarla bağdaştıkları zaman ve zeminlerde meydana geldi. Asya, Afrika ve Güney Avrupa'daki köylülerle eski seçkinler, yüzyıl boyunca sebatla hayatta kaldılar. Bazı hükümet biçimleri eski düzene benzerliklerini sürdürdü. Yine de durağanlık yanlılarının ehemmiyet vermeme eğiliminde olduğu küresel seviyedeki güç ve kâr ilişkilerinde önemli kaymalar vardı. Özellikle uluslararası ticaret koşulları, her ne kadar Latin Amerika'nın, ABD'nin güneyinin ve Avustralasya'nın hammadde üreticilerinin geçici olarak yararına da olsa, 1820'den sonra hızla Asya ve Afrika'nın başlıca toplumlarının aleyhine döndü. Bu tür bir sanayileşme, etkileri bakımından oldukça sınırlansa da sermaye oluşumu ve demiryolu yapımı 1840'lardan sonra yeni bir ekonominin habercisi oldu. Devlet biçimleri iyice tekdüze hale geliyor, öte yandan bu değişimlerin etkileri başlangıçta nispeten az sayıda şehirle ve onların hinterlantlarıyla sınırlı da olsa mesleklerdeki artış ve kentleşme daha karmaşık ve benzeşen sosyal gruplaşmalar yaratıyordu. Dünyanın her yerindeki liderlerin ulusal özerklik öngörmesiyle vatandaş hakları fikri, küresel bir fenomen haline geldi. Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki değişimler, önemli açılardan, artık dünya ekonomisinin "merkezi" haline gelen siyaset ve ekonomilerin alanına gitgide daha fazla müdahale etti.

---

6. Price, *British Society*.

Tarihçilerin devamlılık ve değişim üzerine argümanları, yaklaşık 1890'lara kadar nispeten hizalı olarak dengede kaldıysa da ondan sonraki yılların herhangi bir analizinde, değişimin kararlılıkla kazanması gerektiğini düşünmek için çok iyi nedenler mevcut. 1890 ile 1914 arasındaki değişimin hızı üzerinde kafa yoran zamanın birçok kişisi, bu çağın modernitenin potası olduğuna ve siyasal söylemde, sanatta ve edebiyatta onu böyle temsil etiğine kani idiler. Eski düzenin, 1890'lara gelindiğinde onu derinlemesine aşındıran önemli bir çözeni, 1870'lerle 1880'lerin büyük tarım buhranının sosyal sonuçları idi. Amerika, Avustralasya ve Güney Afrika'da tarımsal üretiminde yüzyıl ortasındaki genişleme, temel tahıl ve diğer malların fiyatlarının önemli ölçüde düşmesine neden olmuştu. Yüzyılın son on yılına gelindiğinde, tarımdaki 15 yıllık ücret bunalımı, dünyanın her yerindeki sosyal hiyerarşilerdeki oldukça önemli değişikliklerde kendini göstermeye başlamıştı. Avrupa'nın toprak sahibi ailelerinin servetleri, onları çoğu zaman yeni zenginlerle ittifaka zorlayarak düşüşe geçmişti. 1910'da İngiltere'de, ülkenin en zengin ailelerinin %80'i servetlerini artık toprak değil, imalat gelirine borçluydu. Bu, Kraliçe I. Elizabeth'in soylularının varislerinin, bankerlerin, fabrikatörlerin, hatta istisnai hallerde Amerikalıların kızlarıyla evlendikleri dönemdi. Almanya'da toprak sahibi sınıf, imparatorluğun sürdürdüğü, onları İngiliz akranlarını memnun edenden daha iyi korumaya gücü yeten tarımsal korumacılık rejimine rağmen, sanayi hisseleri ile askeri ve siyasi makamlardaki yatırımlara gitgide daha fazla bağımlı hale geldiler. İşadamlarıyla bankerler Avrupa'nın pek çok ülkesinde kendi siyasi güçlerini toprak sahibi sınıf karşısında hızla artırdılar. Rusya'da seçkinler, özellikle kötü sonuçlar elde etti. İtalya'da ağır tarımsal kriz, 1880'lerin ortasındaki siyasi istikrarsızlığı besledi ancak tam da bu zamandan itibarendir ki, ülkenin endüstrisi elitlerinin kompozisyonunu değiştirerek hızla gelişmeye başladı. Aynı ölçüde, Yeni Dünya'da tarımın genişlemesi, Chicago'daki ve Kuzey Amerika'nın doğu kıyısı şehirlerindeki kent finansörleriyle hammadde tüccarlarının ellerine büyük servetler bıraktı. Birleşik Devletler ekonomisinde 1893-1897'deki oldukça ciddi bir başka düşüş, büyük sermayenin ve büyük çiftçiliğin birbirinden oldukça farklı rakiplerini bir araya getirdi. Amerikan siyasetinin uygulamalarını başlatan ve sözde İlerleme Çağı'ndaki federal hükümet kurumunu ileriye doğru kışkırtan, onlardı.

Dünya Savaşı patlak verdiğinde, bizatihi ticari gücün karakteri oldukça hızla değişmekteydi. Teknik değişim dünyanın her yerini dolaştı. 1900'de Pathé film şirketi kuruldu. Marconi, kendi kablosuz deneylerini 1902'de tamamladı (Bkz. İllüstrasyon 13.1). Blériot 1909'da Kanal'ı havadan geçti. Dünyanın her yerindeki yollarda otomobiller görülmeye başladı.

İllüstrasyon 13.1 – İletişimci modernite: Guglielmo Marconi, Atlantikötesi bir radyo mesajı gönderiyor, 1902.

Endüstrinin yapısı bu modernite ikonlarının ortaya çıkışı doğrultusunda değişti. Eski İngiliz centilmen kapitalizm örüntüleri, bilhassa Almanya'da ve ABD'de, sahip olmakla yönetmeyi birbirinden gitgide ayıran yeni bir iş kültürü biçimiyle değişikliğe uğratıldı. İlaveten, 20. yüzyılın en büyük aile servetlerinin birçoğu 1890'larda yahut yeni asrın ilk yıllarında pekişmişti: Ford, Carnegy, Getty, Avrupa'da ise Krupp, Gülbenkyan ve Nobel servetleri. Özellikle Almanya'da, ileri bilimin mamul madde üretimine uygulanması, kimya, savunma, elektrik ve sonra da motor sanayilerine doğru çok hızla ilerledi. Japonya'da, büyük madencilik ve ergitme girişimcisi Furukawa Ichibe alanındaki en zengin kişi haline geldi. Toprak sahibi elitin, köylülerin mutat taleplerinin resmi yaltaklanma yoluyla karşılandığı Hindistan'da dahi, bazı değişim işaretleri vardı. Tatas ve G. D. Birla gibi sanayi patronları, tekstil servetlerini yapmaya ve İngiliz gurbetçi firmalarının hakimiyetine meydan okumaya başladılar. Sanayinin bilgi temeli değişti. Bilimsel araştırmaların işletmelere uygulanması değişiklik için yeni imkânlar açtı. 1892'de Amerikan *General Electric* şirketi kuruldu ve ticari açıdan kendi ayakları üzerinde durabilen bir dinamolar serisi üretmeye koyuldu. 1900'de de Alman modeli üzerine bir endüstri araş-

tırma laboratuvarı kurdu; iki yıl sonra da bir kimya şirketi olan *Du Pont* aynını yaptı.[7] Bu sürede, küresel sermaye piyasası daha bütünleşmiş ve daha spekülatif bir hale geldi. Toplu para akışı, Batı Afrika altın madenciliği yahut Pasifik'te kurutulmuş Hindistan cevizi arzı tekeli kurmak gibi şüpheli tasarılara gitti. Üniversitelerde bilimsel ve teknik eğitim arttı ve yeni göçmen işçi akımları, Avrupa'nın kuzeyindeki ve Kuzey Amerika'daki ileri sanayilerde hizmet verdi.

Tablo 13.1 – Dünyanın farklı yerlerindeki üniversite sayıları (yaklaşık olarak)

Bölge	*1875*	*1913*
Kuzey Amerika	360	500
Güney Amerika	30	40
Avrupa	110	150
Asya	5	20
Afrika	0	5
Avustralasya	2	5

Kaynak: Hobsbawm, *Age of Empire*, s. 345.

Tablo 13.2 – Avrupa'dan dünyanın diğer yerlerine hızlanan göç, 1871-1911 (milyon)

Tarihler	Bu yıllarda Avrupa'dan tüm diğer bölgelere toplam göç	Birleşik Devletler'e	Kanada'ya	Arjantin ve Brezilya'ya	Avustralya ve Yeni Zelanda'ya	Diğer Bölgelere
1871-1880	4.0	2.8	0.2	0.5	0.2	0.3
1881-1890	7.5	5.2	0.4	1.4	0.3	0.2
1891-1900	6.4	3.7	0.2	1.8	0.4	0.25
1900-1911	14.9	8.8	1.1	2.45	1.6	0.95
1871-1911	32.9	20.5	1.9	6.15	2.5	1.7

Kaynak: Hobsbawm, *Age of Empire*, A. M. Carr-Saunders'e dayanarak, *World Population*, Londra, 1936.

7. Olivier Zunz, *Why the American Century?*, Chicago, 1998, s. 7-10.

Lenin, emperyalizmin "kapitalizmin en yüksek evresi" olduğu konusunda yazdığında, kıta Avrupa'sındaki kadar Avrupa sömürgelerindeki zenginliğin ve kaynakların da yeniden dağıtımından söz etmekteydi.[8] Burada onun örneği, özellikle 1890'larla 1900'lerde başlatılan büyük yatırımlara bakarsak, çok daha ikna ediciydi. Fransız Trans-Sibirya Demiryolu ve Alman Berlin-Bağdat Demiryolu projeleri daha büyük ölçekte çalışan uluslararası sermayeyi gösteriyordu. 1890'dan sonra Batılı güçlerle ve bankerleri daha maksatlı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na müdahaleye başladılar. Mısırlı vekilleri gibi sultan da Batılılara büyük borçlar yapmıştı. Batılılar şimdi faiz ödemelerini güvenceye almak için toprakların bir bölümünü devralmaya ve yönetmeye başladılar. Rhodes'in görkemli Güney Afrika planı ve İran, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi hükümetleri tarafından desteklenen büyük Avrupa şirketleri arasındaki kavgalar, siyasi çatışmaların ekonomik rekabetle derinleştiğini düşündürmektedir. Konsolosluklar, rakiplerinin ticari ilerleyişlerini 19. yüzyıl ortalarındakinden çok daha büyük ölçekte bir dikkatle gözleyip etkisizleştirmeye çalıştılar. Mesela 1895'de, Avrupalı güçler ve Japonya, Japonya ile savaştan sonra bütünlüğünü zayıflatmasına karşılık olarak, Çin'i ezmeye koyuldular. Birkaç yıl sonra, Britanya'nın tek taraflı imtiyazlar karşılığında Çin'e büyük bir kredi vermek üzere olduğu şayiası çıktığında, Fransız büyükelçisi, İngiliz başbakanı Lord Salisbury'ye bizzat müdahale etti.[9] Bu durumlarda kapitalistler mi devleti yoksa devlet mi kapitalistleri takip ediyordu? Modern tarihçilerin Lenin'den farklı düşündüğü yer, açıkça ekonomik olan bu çatışmaların siyasi ve hatta kültürel kökenine vurgu yapıyor olmalarıydı. Elbette dünyada Alman hakimiyeti için bir ana plan yoktu ancak açgözlü Anglosakson ticaret ve sömürü imparatorluklarının sözde daha kültürel bir Alman barışçıllığı ile yer değiştirmesi için uluslararası bir görev duygusuyla Alman dış politikasına sızıldı.[10]

Yeni güç merkezleri hızla ortaya çıkmaya başladıkça siyasi harita da önlenemez şekilde yeniden çizilmekteydi. Bismark'ın dikkatli ve tutarlı dış politikası, 1890'dan sonra, Kayser II. Wilhelm'in daha muhteris, küresel stratejisiyle yer değiştirdi. Almanya kariyerine bir deniz gücü olarak başladı ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ko-

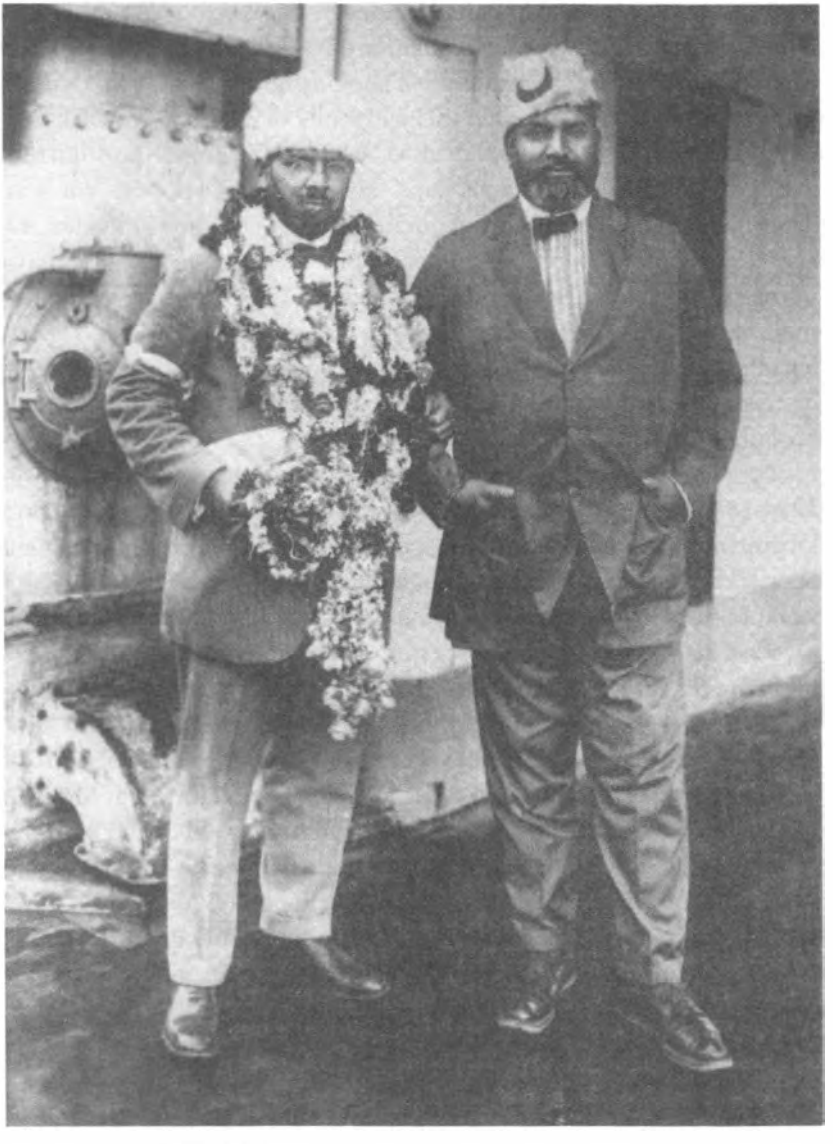
8. Eric Stokes, "Late-nineteenth-century colonial expansion: the attack on the theory of economic imperialism: a case of mistaken identity?", *Historical Journal*, 12, 1969, s. 285-302.
9. "Russian expansion in Central Asia", Curzon Papers, MSS Fill, 700, Şark ve Hindistan Ofisi Koleksiyonu, British Library.
10. Strachan, *First World War*, cilt 1.

numuna meydan okudu. Çin denizinde küçük bir filo oluşturup Çin kıyılarında hırsla bir kömür ikmal istasyonu ve limanlar araştırdı. Kayser, 1905'den sonra da Kuzey Afrika siyasetine müdahaleye kalkıştı ve de İngiltere'nin İstanbul'daki yüzyıllık etkisine tehdit oluşturdu. Almanya'nın artan siyasi nüfuzu, İngiltere'nin eski sömürgelerinde ve denizötesi, bilhassa Latin Amerika, Çin ve Ortadoğu'daki pazarlarında, daha fazla kâr elde etme kapasitesiyle birleşti. İngiltere'nin dahi, kendisine 1815'den bu yana bu kadar iyi hizmet etmiş serbest ticaret doktrinini sorgulama noktasına gelmesi ve Muhafazakâr Parti'de coşkulu emperyal tercih konuşmaları yapılıyor olması şaşırtıcı değildi. İngiltere'nin nispi gerileyişi, sadece ilk olarak küçük bir silahlı çiftçi nüfusun taktiğiyle yenildiği Güney Afrika Savaşı'ndaki şaşkınlığı değil, ağır endüstri alanındakiyle de ölçülmekteydi. 1890'a gelindiğinde, Amerikan ve Alman demir ve çelik üretimi Britanya'nınkini geçmişti. Yüzyıl ortalarının diğer büyük Avrupa gücü olan Fransa da, solmaya yüz tutar gibiydi. Katolikler ile sekülerler arasındaki, ordu ile solcular arasındaki çatışmalar 1890'larda daha da şiddetlenmişe benziyordu. Fransa, kendi gerileyen doğum oranları ve sınırlarında dövüşken bir Almanya'nın yükselişi nedeniyle endişeliydi.

Amerika –geçici de olsa– uluslararası açıdan daha büyük nüfuz kullanmaya başladı. 1898'de İspanya ile, İspanya'yı Küba ve Porto Riko'dan mahrum eden savaşa girdi, Filipinler'i de Amerikan sömürgesi yaptı. Küba'daki Amerikan amaçlarını öven Theodore Roosevelt, 1902'de, 20. yüzyılın geri kalanında onun peşini bırakmayan denizötesi etkiye yönelik Amerikan tavırlarındaki katı çelişkileri telaffuz etti. Küba'daki Birleşik Devletler çıkarlarını olumlu bir konuma yerleştirecek bir anlaşma talep etti:

> Sadece tropikal topraklarımızdaki ve güney sularımızdaki üstünlüğümüzü geliştirmek için Küba pazarını her yolla kontrol etmek bizim çıkarımıza olduğu için değil, [...] Amerika kıtasındaki tüm kardeş uluslara, çıkarsızca ve etkili şekilde onların dostu olduğumuzu gösterme arzumuzu hissettirmemiz gerektiği içindir.[11]

11. Hugh Thomas, *Cuba: Or the Pursuit of Freedom*'da zikredilen, Londra, 1971, s. 468.

İllüstrasyon 13.2 – Panislamcılık hareket halinde: Hintli Müslüman liderler Muhammed ve Shaukat Ali, Osmanlı Halifeliği ve kutsal mekânların savunmasında, gemiye biniyorlar, yaklaşık 1911.

1900'de, Boxer Ayaklanması'nı izleyen olaylar, bu çokuluslu ancak çok tehlikeli dünyanın doğuşuna da işaret etmekteydi. 1882'de Mısır'da milliyetçi bir ayaklanmayla karşılaştığında, Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu eyaletini işgal etmiş ve hakim güç olarak kendi haklarını beyan etmişti. Ne var ki, 1900'de Çin İmparatorluğu'nun yenilgisi Amerikalıların "açık kapı" siyaseti dedikleri şeye yol açtı. Amerikalılar kendilerinin artan gücünü, Çin'in bölünmesini yahut Avrupalılara toptan boyun eğdirilmesini önlemek amacıyla kullanmaya uğraşırken, Avrupalı güçler ile Japonların Çin'den imtiyazları zorlamalarına da imkân tanındı. Dünyanın her yerindeki Birleşik Devletler misyonerleri, yayıncılar ve gazeteciler, uluslararası siyaset üzerine daha coşkulu bir Amerikan kamuoyunun görüşlerini telaffuz etmeye başladılar.

Tüm bu gelişmelerin eski anlaşmasını altüst eden en olağanüstüsü, 1894-1895'de Çin'i mağlup eden ve on yıl sonra Rus İmparatorluğu'nun kibrini kıran Japonya'nın yükselişiydi. Bu meyanda, bir sömürge gücü olarak kendini Tayvan'da zaten sağlama alan Japonya, Kore'ye yayıldı ve bu ülkede Britanya İmparatorluğu'nu uzaktan model alan emperyal bir idari sistem kurdu.[12] Japonya'nın yükselişinin ve Avrupalı güçlerle başarılı rekabetinin psikolojik önemi azımsanmamalıdır. Avrupa dışı dünyanın her yerinde milliyetçi liderler, gazete editörleri, hatta sıradan kişiler birdenbire batı hakimiyetinin ne kaçınılmaz ne de ebedi olduğunu gördüler. Hindistan'ın, Rusların yenilgiye uğratıldığı Mukden ve Tsushima savaş bölgelerinden uzak köylerinde, yeni doğan bebeklere Japon generallerin adları verildi. Kalküta'daki milliyetçi sanatçılar, Avrupa etkisinden kendilerini ayırmak için Japon teknik ve duyarlılıklarını benimsemeye başladılar. Fransız Hinduçini'nde Phan Boi Chau, birçok genç insanı Çinli, Koreli ve Hintli göçmen öğrencilerle kaynaştıkları Tokyo'ya götüren "doğuya bakış" hareketini başlattı.[13] 1896'da İtalyanlara karşı Adowa'da kazandıkları yeni zaferin moral verdiği uzaktaki Etiyopya'da dahi, ülkenin ilk sosyal bilimcisi, yurttaşlarını modern Japon örneğine bakmaya çağırdı. Alışılmışın tersine olan Birleşik Devletler'de ve onun Pasifik'teki topraklarındaki Japon göçüne muhalefet ile bu göçün aleyhine olan ırksal mevzuattaki yavaş yavaş artış idi. 1914'e gelindiğinde Japonların bireysel farkındalık ve yayılmacılık retoriği acı bir tona bürünmüştü.

---

12. Peter Duus, *The Abacus and the Sword: The Japanese Penetration of Korea 1895-1910*, Berkeley, 1995.
13. Marr, *Vietnamese Anti-Colonialism*.

Artık rayına oturmuş olan iletişim devrimi, değişim ve çatışma algısının büyütülmesi ve güçlendirilmesinde ayrıca önemliydi. Dünya son dönemlerde telgraf iletişimiyle birbirine bağlanmıştı, bu da hükümetlere, çıkar gruplarına ve radikallere kendi eylemlerini dünya ölçeğinde planlama imkânı veriyordu. 1900 ile 1909 arasında telgraf üzerinden basın trafiğinin hacmi üç katına çıktı. Bu sürede, kitle yayıncılığı da yararlı bir hal almıştı. "Yeni emperyalizm"e ve denizötesi ulusal çatışmalara popülist bir dip dalgasının neden olduğu kuşkulu iken, örgütlü kamuoyu, basın yorumları vasıtasıyla manipüle edilmesi sonucunda kesinlikle daha büyük bir siyasi ağırlık kazandı. Britanya İmparatorluk görüşünün Boerlere karşı *The Times* tarafından harekete geçirildiği aynı sürede Amerikan görüşü de William Randolph Hearst'ın gazeteleri vasıtasıyla İspanyollara karşı seferber edildi. Hearst, Küba'daki muhabirine çektiği ünlü telgrafta, medya ile siyaset arasında gelişmekte olan ilişkiyi özetliyordu: "Sen fotoğrafları sağla, ben savaşı çıkartırım."

1900 ile 1910 arasında Avrupa dışı dünyada radikal milliyetçilikteki kabarma da uluslararası iletişimin yeni hızını yansıtmaktaydı. Çinli, Hintli, Mısırlı,Hinduçinili ve İrlandalılar kendi durumları ile diğer uluslarınkiler arasında benzerlikler kurmaya başladılar. Sosyalistler, Panafrikacılar, öğrenci ve gazeteciler olarak, Londra, Paris, Chicago'daki konferanslarda bir araya gelmeye başladılar. Bakanlıklar ve hükümet görevlileri telgraflarla protesto bombardımanına tutuldular ve hiç değilse başlamak için bazı notlar almaya mecbur edildiler. Türler arasındaki savaş ve çatışma yarışının güncel dili, uluslararası tansiyon algısını alevlendirdi. Küçük çatışmalar ve yerel ayaklanmalar üzerine bilgi veren savaş muhabirleri kendilerini doğrudan Avrupa ve ABD'nin çizim odalarına ve kahvaltı masalarına yansıtabildiler.

YENİ MİLLİYETÇİLİK

Milliyetçilik 1860'dan sonra her halükârda yükselişteydi. Bununla birlikte 1890 ile 1940 arası hiperaktif milliyetçilik çağı oldu. Rusya ile Avusturya-Macaristan'ın ekonomik açıdan en gelişmiş eyaletlerinde azınlık dili milliyetçiliği, yüzyılın dönüşüyle belirgin bir kitle tabanı geliştirmeye başladı. İrlanda'da, popüler bir siyasi parti olarak ortaya çıkan Sinn Fein, sadece kırsal nüfustaki yoksulluk ve sosyal çatışmadan değil, 1880'lerden beri hız kazanan Katolik eğitimin ve özgüvenin yayılışından da istifade etti.[14] Britanya'nın yerleşim kolonilerinde,

14. F. S. Lyons, *Ireland since the Famine: 1850 to the Present*, Londra, 1971, s. 313-327; Lyons, W. E. Vaughan (Der.), *A New History of Ireland*, cilt 6, 2. kısım: *Ireland under the Union 1870-1921* içinde, Oxford, 1986, s. 111-144.

kısmen Güney Afrika Savaşı esnasında Britanya'nın liderliğinin yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle, hızla bir millet olma duygusu gelişti. Beyaz olmayan Asya ve Afrika sömürge ve yarı sömürgelerindeki milliyetçilik, I. Dünya Savaşı'ndan önce kentli elitleri ve işadamlarının ceplerini korumayı büyük ölçüde sürdürdü. Ne var ki, burada dahi, 1890'dan sonra önemli yeni çıkışlar vardı. Sınırlı eğitimsel gelişmeler ve iletişimin yayılması, özgürleşme ve gelişme ideolojilerine yeni ve çetin bir avantaj kazandırmıştı. Hollanda Doğu Hint Adaları'nda, Kraliçe Wilhelmina'nın 1900'de ilan ettiği yerel kalkınmanın "ahlaki ilkesi", Çinlileri, sonra da liberal Müslümanları, yerel özerklik talebi konusunda yüreklendirdi. Kendini geliştiren bir dizi kısa ömürlü toplumun ayağı, Sömürgecilik karşıtı milliyetçilik için, 1930'lara kadar da Çin iş dünyasına karşı Endonezya ekonomik korumacılığı için başlıca vasıta olan Sarekat İslam (İslami Birlik) tarafından, 1912'de kaydırıldı.[15]

Mısır ve Hindistan'da milliyetçiler, derhal bağımsızlık talep etmeye başladılar ve her iki ülkede de otoriter İngiliz idareciler, az sayıda genç entelektüelin terörist şiddete yöneldiği bir iklim yarattılar. Lord Curzon'un, Kalküta'nın Hindu aydın sınıfının ve Doğu Bengalli toprak ağalarının çıkarlarını tehlikeye atan 1905'deki Bengal'in bölünmesi, eyalette ulusal bir ekonomi politik fikrini öne çıkaran bir öfke patlamasına yol açtı.[16] Mısır'da, 1906'da İngiliz birliklerinin bir köylü katliamı, Lord Cromer'in valiliğinin sonunun ve İngiliz işgaline karşı toplu gösterilerin başlangıcının işaretiydi. Fransız Kuzey Afrika'sında, yeni bir radikal Panislamcı kuşak Fransızlardan vatandaşlık talep etti ve 1908 Türk devrimine kendi modelleri olarak baktılar. Fransız Hinduçini'ndeki onur ve nüfuzdan soyunmuş seçkinler dahi devrimci şiddete döndüler. Avusturya İmparatorluğu'nun varisinin 1914'de bir Sırp radikalin kurşunuyla düşmesinden önce, kayda değer sayıda Avrupalı sömürge görevlisi benzer bir akıbetle karşılaşmıştı.

Afrika kıtasının güneyine doğru, İngiliz ve Boer yerleşimciler arasındaki uzun süreli kültürel ve dini bölünme, İngilizlerin 1881'deki başarısız denetim iddiası girişimleriyle derinleşti. Boer ayrılıkçılığı 1890'larda, dinsel bir coşku ile Afrika dilinin yeni bir ayrılığıyla tahkim edilmiş uzlaşmaz bir yerleşimci milliyetçiliğine daha fazla benzer bir şey haline geldi. Transvaal devletinin 1899'da ikinci defa İngilizlerle savaşan başkanı Paul Kruger, dil ve dinin merkeziliğini vurgulamak-

15. Rickiefs, *History of Modern Indonesia*, s. 143-146.
16. A. L. al-Sayyid-Marsot, Porter (Der.), *OHBE* içinde, 3, s. 651-664; Bose ve Jalal, *Modern South Asia.*

taydı. 1893'de Boer çocuklara şöyle hitabetti: "Dilinize kayıtsız hale gelirseniz, atalarınıza ve *İncil*'e de kayıtsız kalırsınız."[17]

Ne var ki, yeni ve Batı eğitimli profesyonelleri ve askerleri Osmanlı ve Çin imparatorluklarında iktidarın görüş alanına taşıyan iki devrim, en çarpıcı olaylar arasındaydı. 10. bölümde ileri sürüldüğü üzere, geç dönem Qing ve Osmanlı yönetimlerinin geri kalmışlığını abartmak, tıpkı 1908'deki "Genç Türk" devriminin ve 1911 Çin devriminin ertesinde başlıca şehirlerin dışında meydana gelen değişimin derecesini olduğundan fazla görmek ihtimali gibi, kolaydır. Ancak her ikisi de Avrupa ve Amerika'nın dünyanın her yerindeki ekonomik ve siyasi etkisinin, görünüşe göre amansız genişlemesine yönelik keskin tepkilerdi. Çinli profesyonel gruplar, Batılı demiryolu şirketlerine ve diğer imtiyaz sahiplerine meyilli, ülke yasaları dışında yeni bir kontrol sistemi ufukta belirdiğinde, Mançu'ya bağlılıklarını nihayet terk ettiler. Mançu hanedanı, Taiping Ayaklanması'ndan bu yana değişimi teşvik etme konusundaki kayda değer girişimlerine rağmen, sonuçta ülkeyi koruma görevinde başarısız görünmekteydi. Denizötesi Çinli ticaret toplulukları ve kıyı şehirlerindeki genellikle Hıristiyan eğitimine maruz kalmış hoşnutsuz genç adamlar, kendilerini "Mançu barbarlığı"ndan kurtarmak için el ele verdiler. Buna rağmen 1911'den önce dahi, çığır açıcı bir entelektüel değişim gerçekleşmişti. Boxer Ayaklanması ertesinde 1911'in emperyal reform fermanı, belirli ahlak ilkelerinin değişmez olduğu, oysa ki hükümet metotlarının her zaman değişebildiği sonucuna varmıştı. Bu metotları geliştirmek için, hem Çin hem Batılı hükümet etme örüntülerini incelemek gerekecekti. Bu durum "barbar bilgileri"ne verilmiş şaşırtıcı bir tavizdi.

İstanbul'da, Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar'daki durmak bilmeyen baskısı, genç askeri liderleri ulusal bir özgüçleniş eylemi olarak radikal reformlara sevk etti.[18] Evrensel bir imparatorluğu modern bir devlete dönüştürme girişimleri başarısız olduğu için, radikaller hızlı ve şiddetli modernleşme dışında bir alternatif olmadığını ileri sürmekteydi. Sultanı kenara iten yeni yöneticiler Araplar değil, genellikle Türkçe konuşan ve Doğu Balkan kökenli kişilerdi. Başlangıçta, hiç değilse bazıları, Türk dilini savunmaya başladılar. Buna mukabil, bu durum, bir Arap, Suriyeli yahut Mısırlı olmanın şimdi ne anlama geldiği hususunda kaçınılmaz soruları gündeme getirdi. Bu iki darbe en derin sembolik öneme haiz türdendi. Qing, 1640'lardan beri

17. Johannes Meintjes, *President Paul Kruger: A Biography*, Londra, 1974, s. 172.
18. Kayalı, *Arabs and Young Turks*; Feroz Ahmad, *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-14*, Oxford, 1969.

Beijing'de mutlak bir monarşi olarak hüküm sürmekteydi, Osmanlılar ise 1453'den beri İstanbul'da... Qing hanedanının yerini şimdi bir cumhuriyet rejimi almış, öte yandan bir zamanların despotik Osmanlı sultanı, daha çok meşruti bir hükümdara benzer hale gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'in içinden ve dışından pek çok gözlemci, inatla muhafazakâr olarak görülen devletleri, modernitenin nihayet fethettiğine inanmaktaydı. Sömürge yönetimi altındaki başlıca tüm Müslüman toplumlarında yavaş yavaş filizlenmiş bulunan Panislamcı harekete, Müslümanların da modernleştirici olabileceğinin bu kanıtıyla büyük bir teşvik sağlanmıştı. İstanbul, 1913'de Balkan güçleriyle tekrar savaşa girdiğinde, Endonezya'dan Cezayir'e, dünyanın her yerinden genç Müslüman eylemciler, yardımına koştular.

ULUSLARARASI LİBERALİZMİN TUHAF ÖLÜMÜ

1900'ler dünyasındaki ulusal iç siyasete ve sosyal değişime döndüğümüzde dahi, 1890'dan beri gerilimin temposunun hızlandığı ve fokurdamaya başladığı görülmektedir. Avrupa ülkelerinin çoğunda, üst sınıf liberaller ve serbest ticaret yürütenlerin önceki hakimiyeti şimdi yerini muhafazakârlar ile solcu radikaller arasında daha keskin şekilde kutuplaşan bir siyasete bırakmıştı. Britanya'da, Liberal Parti şimdi kentli popüler muhafazakârlığın üst değirmen taşı ile yükselen İşçi Partisi'nin alt değirmen taşı arasında ufalanıyordu. Tarihçilerin, fenomenin mevcudiyetini çürütmek için uzun zamandır istatistikler üzerinde çalışmalarına rağmen, 1893'den sonra belirgin bir işçi sınıfı tutuculuğunun ortaya çıktığı görülüyor. Sanayi şehirlerinin kendinden menkul şampiyonu Joseph Chamberlain'in Liberal Parti'den Torilere, korumacılığa ve emperyalizme ilticası, kısmen, yenilerde oy hakkı tanınan kentli bir seçmen sınıfının çıkarlarını yansıtmaktaydı. İngiliz İşçi Partisi'nin ılımlı, reformcu sosyalizmi 1896'dan sonra nihayet seçimlerde ilerleme kaydetmeye, bazı sendika sosyalistleri de Parlamento'ya seçilmeye başladılar.[19]

Fransa'da, liberal ruhban karşıtlarıyla Katolik muhafazakârlık arasındaki kavga, ordunun Yahudi bir liberali günah keçisi yaptığı Dreyfus davasıyla vurgulandı. 1902'de, Jean Jaurés liderliğindeki Fransız solu, geleceği komün tarafından suya düşürülüşünden bu yana en büyük galibiyetini kaydetti. Siyah nüfusla ilgili olanlar dışında siyasi aşırılıklardan genellikle sakınan Birleşik Devletler'de dahi, bazı Cum-

19. Duncan Tanner, Pat Thane ve Nicholas Tiratsoo (Der.), *Labour's First Century*, Cambridge, 2000.

huriyetçi Parti üyeleri daha milliyetçi hale geldi. Kuzey'in Demokratları da Cumhuriyetçileri de, büyük çaplı işler ve kentsel zenginlikteki büyüyen farklılık aleyhinde, hükümeti büyük iş âlemi karşısında güçlendirmeyi ve klasik liberalizmden uzaklaştırmayı isteyen, İlerici Hareket biçiminde bir popüler geri çekilme kotardılar. 1900'den sonra da Amerikan reformcu "ilericilik" felsefesi kendisini Avrupa sosyal demokrasisine daha fazla benzeyen bir şeye, sosyal güvenlik tedbirlerinin ve büyük şirketlerin yapıp ettiklerinin denetim uygulamaları vasıtasıyla şaha kalkmış kapitalist gelişimin etkilerini düzeltmek kaygısı taşıyan bir politik harekete dönüştürdü. Sadece Theodore Roosevelt gibi "büyük devlet" savunucuları değil, müstakbel başkan Woodrow Wilson gibi liberal Demokratlar da, John A. Thompson'un ortaya koyduğu gibi federal hükümet yönünde artan bir rol öngördüler.[20]

Batı demokrasilerinde, liberal partilere yönelik bu saldırılar ve klasik liberal doktrinlerden uzaklaşma, elbette temsili hükümet ve özgür basın ilkelerinin reddi anlamına gelmemekteydi. Ne var ki, Avrupa'nın saçaklarında durum daha tehlikeliydi. 1895'de, Yahudi aleyhtarı, Katolik radikal aşırılık yanlısı Karl Lueger, Viyana belediye başkanı seçildi. 1905 Rus Devrimi başarısız oldu ancak süreç içinde hırçın sağcı tepkileri harekete geçirdi ve devrimci sola net bir model sundu. Büyük baskı altındaki diğer Avrupa ve Amerika toplumları da benzer gelişmeler gösterdiler. Milano'daki bir çalışma, ekonomik bir çatışma döneminde yükselen sosyalist hareketin saldırısı altındaki küçük esnafın, 1905'den sonra sağa kendilerinin koruyucusu olarak bakmaya başladığını gösterdi.[21] Meksika'da, bastırılmış tarımsal çatışma ve ateşli bir ulusal ihanet duygusu yüzyılın en şiddetli devrimlerinden birini beraberinde getirdi. 1910'da ülkede iktidarı ele geçiren yeni ilerici elit, onların gücüne tutunmanın bir yolunu bulan kırsal alanın ileri gelenleriyle nihayet uzlaştı. Latin Amerika dünyasına uyguladığı şok ise kalıcı oldu.[22]

O halde, çağdaş Marksistler ile onların modern tarihçiler arasındaki takipçilerinin bu olaylarda örgütlü emeğin ve daha da endişe verici bir fenomenin, emeğin, vergilendirmenin ve yabancılar aleyhinde alt-orta-sınıf popülist bir tepkinin ortaya çıkışının gücünü ve nüfuzunu gösterdiğini görmeleri, şaşırtıcı değil. Açıktır ki, 19. yüzyılın tam da sonunda oldukça hızlı bir sanayileşme ve kentleşme hamlesi vardı. Bu sosyal ve ekonomik değişiklikler, uluslararası siyasi düzende yeni

20. John A. Thompson, *Woodrow Wilson*, Londra, 2002.
21. Morris, *Political Economy of Shopkeeping in Milan*.
22. Alan Knight, *Mexican Revolution*.

istikrarsızlıkların gelişimiyle aynı zamana rastladı. Yine de dikkatli olmamız gereken husus, bu gelişmelerin herhangi birinin, doğrudan yoğun sosyal çatışmaya, dolayısıyla uluslararası savaşa yol açtığını varsaymaktır. İşçi sınıfıyla alt-orta-sınıfların kendi konumlarını güvenceye almak için zorlu bir mücadele verdiklerini görmek kadar, onları küresel zenginliğin yeni dağılımındaki "paydaşlar" olarak görmek de mantıklı olur. Önceki bölümlerde önerildiği gibi, dünya devriminin başlangıcı, tarihsel bir gerçekliğin tasviri değil, güçlü bir ideolojik üretim idi.

Aynı şekilde, uluslararası durumun 1908'lere gelindiğinde istikrar kazanmaya başladığına ve 1914'ün nihai açmazına sırf büyük güçlerin bir dizi ciddi yanlış hesabının yol açtığına dair bazı kanıtlar var. I. Dünya Savaşı'nın etkisi olmaksızın, çarlık görevlileriyle Avrupa imparatorluklarının, kendi tüccar ve eğitimli tebaalarının yeni bir döneme doğru sendeleyişlerinin üstesinden hakkıyla gelebilmeleri de mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu, savaşta yanlış tarafı seçmiş olmasaydı, çökmeyebilirdi. Araplar, hatta Küçük Asya Rumları arasında ayrılıkçı milliyetçilik, 1914'de hiçbir şekilde baskın değildi. Yine de 1900'lerin sosyal ve siyasi eğilimlerinin I. Dünya Savaşı'na ve kitlesel sömürge milliyetçiliği çağına acımasızca yol açtığından şüphe etmek, çağdaş sosyal çatışmaların ve sosyal değişimin hızının gerçekliğini inkâr etmeyi gerektirmez.

1900'de, gerek siyaset gerek toplum, Batı dünyası dışında daha bir kutuplaşmış gibiydi. Sömürge veya yarı bağımsız birçok toplumda, liberal siyasetçilerin yerli versiyonları 1860, hatta 1880'de nüfuz sahibiydi. 20. yüzyıla dönerken Mısır'da ve Hindistan'daki "aşırılığa" ve terörizme doğru yalpalamayı zaten belirtmiştik. Bu durumun kendisi, siyasete ve topluma yönelik tutumlarda daha derin bir değişimi yansıtmaktaydı. Liberalizm de orada geri çekilmekteydi. Siyasetin dili, ırk ve ırk savaşı fikirleriyle gitgide değişiyordu. 1900'ün Çin Boxer Ayaklanması'nda ve 1890'lardaki Japon muhafazakârların "saf" yerel değerlere dönüşünde, bir an için, Batı'nın önceden olağan olandan çok daha sağlam ve dobra dobra reddedilişini görmekteyiz. Hintli kahin Sri Aurobindo, Seylanlı Budist vaiz Anagarika Dharmapala ve Müslüman âleminin her yerindeki Panislamcı polemikçiler, şu veya bu ölçüde liberal milliyetçiliği reddettiler. Şiddetli bir değişimden yana oldular; ne var ki, haklarını bireysel haklar üzerinden değil, ancak Allah kelamı ve kan telkini üzerinden talep ettiler. Bu temalar muhtemelen, gittikçe sabırsızlık gösteren köylüler ile sömürge ve yarı sömürge sanayi şehirlerinin sefil koşullarında yaşamaya zorlanan dışlanmış işçiler arasında yankılanmaktaydı.

Eski tarz nazik liberalizm geriliyor olabilirdi ancak dünyanın her yerinde, işçilerin, "yerli"lerin ve kadınların haklarını korumayı amaçlayan radikal hareketler ortaya çıktı. İletişimdeki gelişmeler ve 1870'den sonra eğitime yönelik önlemlerdeki genel bir genişlemenin meyveleri başlangıç için uyarıcı sağlamış görünüyor. Panafrikan kongreler, 1900'den sonra çoğaldı. Avrupa imparatorluklarının her yerinde sözleşmeli emeğin lağvedilmesi yönündeki hareketler daha da radikalleşti. Yeni Zelanda'da, Maori dernekleri, onların kanuna aykırı fiillerinin tazminini daha sık talep ederken, diğer taraftan da Güney Afrika Savaşı'nda Britanya İmparatorluğu için savaşmak üzere gönüllü yazıldılar.[23] Benzeri hareketler Kanada ve ABD'de de ortaya çıktı. Bu değişiklikler kendilerini çoğu zaman ilk olarak kültürel alanda göstermekteydi. Belirtildiği gibi, 1914'e gelindiğinde kadınlar oy hakkını büyük ölçüde elde etmiş değillerdi. Ne var ki, hak mefhumunun yayılması ve genel ekonomik ilerleme bu yıllar zarfında kadınları kamusal alana itti. Aktris Sarah Bernhardt, Paris'te bir kamu figürü haline geldi. 1906'da Marie Curie, Sorbon'da Fizik Profesörü iken ölen kocasının izinden gitti.[24] Tokyo'da, Çince *The Journal of Natural Principles* serisinin yayınlanması, geriye kalan eski rejimlere saldırıların, işçilerin, köylülerin ve kadınların mücadeleleriyle yakın ittifak içinde olacağının işaretiydi.[25] Nitekim, 20. yüzyılın büyük bölümünü şekillendiren ve etnisite, din ve milliyetçiliğin sol üzerindeki kesin zaferiyle sonlanmış görünen radikal sosyalizm ile etnik ve dinsel uyanış arasındaki kitlelerin bağlılığı için verilen mücadele, orada başladı.

Ayrıca bunların hiçbiri, kitlesel milliyetçiliğin gelişi veya yeniden icat edilen eski düzenin çöküşünün bir şekilde önceden belirlendiği anlamını taşımaz. 1912 ve 1913'de, Balkanlar'da, Batı Avrupa'da ve İran'daki en acil milli problemlerin bazıları geçici olarak çözülmüş görünmekteydi. Şehir ve ülkedeki yönetici grupların, hızlı sosyal ve siyasi değişim karşısında "uzun 19. yüzyıl"ın devamlılık unsurlarına yeni bir yaşam vermek için reforme edilmiş olması da mümkündür. Britanya'da Asquith hükümeti, İrlanda sorununu çözmek için son bir başarılı çaba göstermiş olabilir. Britanya yönetimi, görünüşe göre en azından orta vadede, Hindistan ve Mısır'daki "aşırı" tehdidi yok etme sürecinde idi. Rus hükümeti, solcu isyankârlık ile sağcı tepkileri zen-

23. Denoon ve diğerleri, *History of Australia*, s. 250-251.
24. Agulhon, *French Republic*, s. 114-120.
25. *Cambridge History of China*, cilt 11, 2. kısım, s. 492.

ginlik yaratan yeni bir sanayileşme dalgasına gömebilirdi. Ne var ki, siyasi ve sosyal değişimin hızının hükümetlerin dengelerini gitgide daha sıklıkla kaybetmesine neden olduğu söylenebilir. Osmanlıların, Kaçarların (1909) ve Qing'in tükenişi ile çar yanlısı ve Avusturya-Macaristan rejimlerinin kısa sürede çökmenin kıyısına gelişi, 1917-1919'da izlenen felaketlerle mukayese edildiğinde, sadece sıradan görünüyor.

Lenin'in, burada "büyük hızlanma" diye adlandırdığımız şeyin, kapitalizmin küresel seviyedeki eşitsiz gelişiminde 1890'dan sonra kökleştiğine dair görüşü, uzun vadeli tahminleri artık yersiz görünüyorsa da hâlâ tavsiye edilecek bir şeylere sahip. Almanlar, büyük ve eşitsiz biçimde gelişen bir Rusya'dan gelecek siyasi tehdit konusunda endişeliydi. İngilizler, Almanya'nın büyüyen ticari kudretinden korkmaktaydı. Dünya ekonomisinin çekirdeği İngiltere, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler'deki büyük bir siyasi ve ekonomik çatlak, onun dış kesimleri olan Rusya, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki girdaplı gerilimlerle genelleştirildi. Amerika'nın, Güney Afrika'nın ve Avustralasya'nın "Yeni Avrupalar"ında tarımın makineleştirilmesi, "kaygı çağı"nı meydana getiren, içerideki sınıf güçleri dengesini değiştirmişti. Geniş ölçekli kapitalist üretimin ve kaynak organizasyonunun yeni biçimleri hükümetleri ve toplumları katı sosyal kapsayıcılık ve sosyal önlem sorunlarıyla yüz yüze getirdi. Savaş teknolojisinin ve sermayenin uluslararası konumlanışı, Avrupa dışı halklar arasındaki uluslararası ekonomik ve siyasi sistemde kendi sömürüldükleri gerçeğinin daha net bir biçimde farkına varılmasıyla birleşti. Yine de ekonomik değer farklılıkları kendi başlarına, sadece Avrupa, Afrika ve aynı şekilde Asya'daki entelektüeller ile sıradan insanlar arasındaki daha geniş bir hayal kırıklığının yegâne ölçüleriydi. Pek çok siyasi eylemci şimdi, 1815'de devrimle hiyerarşi arasındaki uzlaşmadan doğan, 1870 civarında da yeniden kalibre kazanan liberal medeniyetin başarısız olduğuna inanma noktasına gelmişlerdi. Batılı entelektüellerle Emile Zola, Leon Tolstoy ve Richard Wagner gibi sanatçılar kendi medeniyetlerinin değersizliğini ve yozlaşmasını bu kadar dobra dobra kınayabilmiş olsalardı, Mohandas Gandi, Sri Aurobindo ve bunu sadece insanın sapkınlığı olarak değil, Tanrı'ya hakaret olarak gören Muhammed Abduh'un sert eleştirileri, daha da dramatik olabilir miydi?

TOPARLAYALIM: KÜRESELLEŞME VE KRİZ, 1780-1914

Giriş bölümünde gündeme getirilen genel konuların bazılarına dönmenin şimdi zamanıdır. İlk olarak, tarihsel değişime karşı bu kitapta benimsenen küresel yaklaşımın yararı ve değeri nedir? Dünya tarihi, tarih yapmanın birçok yollarından biri olmaktan fazlası değildir. Profili, birçok nedenle yakın zamanda yükselmiştir. 1970'den sonra, Kuzey Amerika ve Avustralasya'daki üniversitelerin Avrupa medeniyeti konulu temel dersleri, kendi çok kültürlü kökenlerinin gitgide daha fazla farkına varan toplumlardaki eğitimcilere modası geçmiş gelmeye başladı. Orada öğretilen küresel tarihe en yakın şey olan, Avrupa'daki imparatorluk tarihleri de anakronik görünmeye başladı. Sonuç, imparatorluk bilim adamlarının, iktidarın, ırkın, sınıfın ve kültürün bir tür uluslararası toplumsal tarihi olarak, kendi konularını giderek yeniden icat etmeye çalışmaları oldu. Ulusal ve bölgesel tarihçi bilim adamları, bu meyanda uluslararası tarihçiler haline geldi. Tarihçilik mesleği analoji, mukayese ve bağlantılar yapmanın yeni bir yoluna ihtiyaç duydu çünkü öğretmenler içgüdüsel olarak farkına vardılar ki, konular, ulusal tarih, hatta uluslararası diplomasi tarihi ortamına göre daha geniş bir seviyede öğretilmek zorundaydı.

Bu kurumsal değişiklikler, eski ulusal tarihlere ve saha çalışmalarına meydan okuyan "küreselleşme"deki yeni bir ilgi alanı olarak, kamusal tutumlardaki değişikliklerle takviye edildi. Değişim kendisini adamakıllı kayda geçirdi. Mesela, yerli Britanya tarihçileri, her ne kadar niceliksel anlamları konusunda çok ihtilaf varsa da köle ticaretiyle sömürgeciliğin 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Britanya ekonomisinin büyümesine katkıda bulunuş tarzına karşı bir kere daha tetikte bekler hale geldiler. Eskiden içe dönük olan İngiliz tarihçilik mesleği, ilgilerini İrlanda, İskoçya ve Galler'e, Britanya'yı da denizötesine genişleterek, İngiliz kimliğini anlayış tarzını yeniden gözden geçirdi. Yazarlar, imparatorluk deneyimini, Amerikan kölelik mücadelesi modelini ve Fransa'nın devrimci ve "diktatörce" yakınlığının İngiliz "ulusal karakteri" ve anayasasını şekillendirme tarzını yeniden ele aldılar. Yeni İngiliz tarihi, İngiltere'yi antik bir organik birim olarak değil, küresel olduğu kadar bölgesel kuvvetlerin de bir inşası olarak gördü.

Avrupa dışındaki dünyanın tarihçileri de Prasenjit Duara'nın[26] sözcükleriyle "tarihi ulustan kurtarma"ya ve dolayısıyla önceki dönemler-

26. Prasenjit Duara, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*, Chicago, 1995.

de mevcut küresel bağlantıları vurgulamaya başladılar. Mesela, Çinli bilim adamları, erken modern dönemde Qing sarayının ülkeyi kapatmasının, Çin'in Güneydoğu Asya yahut Orta Asya'daki "Amerikan tarzı" sınırlarının büyük önemini ihmal etmek için bir neden olmadığının farkına vardılar. Burada, açık deniz ticareti merkezleri ve sınır bölgelerinde savaş, refah oluşumu ve yeni kültürel temaslar, erken modern dönemin başından sonuna ve 19. yüzyıla doğru Çin'in iç-yerli toplum biçimini şekillendirmekte yardım etti. Qing İmparatorluğu bir Mançu İmparatorluğu olmakla birlikte bir Çin İmparatorluğu'ydu da. Çinli iş dünyası mensupları Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde devlet kurucularıydı.

Daha geniş bir düzeyde, R. Bin Wong ve Kenneth Pomeranz gibi yazarlar Çin'den yeni veriler ve argümanlar kullanarak Batı'nın ekonomik istisnailiğinin tarihini yeniden yazdılar.[27] Ekonomik büyüme açısından, eğer 1800'den önce Avrupa'yı Çin'den ayıran şey, sadece onun yoğun kömür kullanımı ve arkasındaki geniş Amerikan hinterlandının mevcudiyeti ise, o halde, Avrupa'nın doğasından gelen siyasi üstünlüğüne dair bir sürü kültürel bagaj boşaltılmaya hazır görünüyor. Bunun önemli bir sonucu, küreselleşme kavramının kendisinin, evrenselliğin ve küreselliğin Çin merkezli yahut eşit ölçüde İslami biçimlerini dikkate almak üzere, yeniden gözden geçirilmesi edilmesi oldu.

O halde, bu kitap gibi bir dünya tarihinin bir amacı da dünyanın farklı kesimlerinin tarihleri arasındaki bağlantıları ve benzerlikleri açıklığa kavuşturmak ve derinlerine inmektir.[28] Bölgesel ve ulusal tarihçiler karşılaştırmalı tarihyazımındaki çalışmaları kendi eserlerine gitgide daha fazla dahil ettikleri için, bu ihtiyaç ivedilik kazandı. Dünya tarihi nihayet yalnızca çok genel bir hikâye anlatmayı amaçlamaz, eski Batı medeniyeti derslerinden daha az Avrupa merkezli olması onun erdemidir. Ayrıca bölgesel ve ulusal tarihleri yeniden gözden geçirmekte düzeltici olarak vazife görür. Soru soran, bulgulara dayalı bir disiplindir: Tarihçilerin bu bölge ile şu bölge arasında yahut tarihin bu alt disipliniyle diğeri arasında yaptıkları bölmeleri yıkarsak ne olur? Küresel tarih daha geniş bağlantılara işaret eder ve bölgesel tarihçilerin inşa ettiği anlatıların arkasında yatan varsayımların derinliklerine iner. Çoğu henüz farkında olmasa da tüm tarihçiler artık dünya tarihçisidir.

---

27. Wong, *China Transformed*; Pomeranz, *Great Divergence*.
28. Bkz. A. G. Hopkins, giriş ve "The history of globalization - and the globalization of history"; Hopkins, (Der.), *Globalization in World History*, s. 12-44.

Elbette, tarihçilerin küresel yahut uluslararası bağlantılar ve karşılaştırmalara artan tetikteliğinin amacı, tümüyle homojen bir resim oluşturmaya yol açmamalıdır. Tüm farklılıkları yutmayı ve ekonomilerle toplumlardaki tüm önemli eğilimleri azimle göreceleştirmeyi denemeye çalışmamalıdır. Şüphe yok ki, 18. ve 19. yüzyılların dünyası günümüz tarihçilerinin düşündüğünden daha bağlantılıydı. Buna rağmen bazı farklılıklar gerçekten indirgenemezler. Bazı toplumlar ve devletler bir dereceye kadar "istisna"dır. Bazı entelektüel inşalar, belirli toplumlara ve belirli dönemlere özgüdür. Burada işaret edilen husus, sırf varsayımlar veya önyargılar üzerine kurulan istisnailiğin temel yargılarını değil, bu özel koşulların neden var olduğunu öğrenmektir.

KÜRESEL KARŞILAŞTIRMALAR VE BAĞLANTILAR, 1780-1914: SONUÇ

Bu kitap, Batı istisnacılığının ve ayrıca tam göreceliliğin aleyhindedir. Kuzeybatı Avrupa'nın, 18. yüzyılın sonunda bazı önemli alanlarda ekonomik, entelektüel ve siyasal açılardan dünyanın geri kalanından daha dinamik olduğu sonucuna varmaktadır. Asya ve Afrika'dan bu tarihten sonraki "büyük ayrışma"sı, sadece "diğerlerinin başarısızlığı"nın yahut onun kömüre ve hatta Amerika'ya ulaşımının sonucu değildi. Felsefenin, yaratıcılığın, kamusal tartışmaların bencil canlılığına, daha üzücü olanı da, başka insanları öldürme verimliliğine de bağlıydı. Bu husus, Avrupa sadece "diğerleri" bağlamında dikkate alınarak ifade edilebilir. Bu ancak, kamusal tartışmaların, ticari dirayetin ve Asya ile Afrika'da 18. yüzyılda dahi yaygın olup sonra da kendi ulus oluşumu ve entelektüel modernitelerini güçlendirmek için kaydedilen vatansever direnişin bu biçimlerine de gerekli ağırlık verildikten sonra ileri sürülmektedir.

Bir başka örnek vermek gerekirse, sonuçta bireysel yargıya daha fazla ağırlık veren gayrı merkezi bir anayasayla birlikte, toprağa ve emeğe serbest erişimin Amerika Birleşik Devletleri'ni 19. yüzyıl dünyasında "istisnai" kıldığından şüphe etmek kolay değildir. Amerikan istisnailiği, hâlâ dışlayıcı Amerikan tarihçilik mesleğinin kurucu mantrasıdır. Ancak Amerikan tarihi aynı zamanda karşılaştırmalı olarak çalışılmak zorundadır. Onun sözde istisnai özelliklerinin çoğu, 19. yüzyılın başından sonuna Britanya'da, daha çok da onun yerleşim kolonilerinde iş başında görülebilmekteydi. Amerika, bu yıllar zarfında Avrupa'dan elde edilen ideolojilerle duyarlılıkları almaya ve tekrar tasarlamaya devem etti. Amerikan elitleri, Kızılderililer ile Afrikalı kö-

lelerin iç kolonizasyonu ve değerlendirilişinin tarihinde, zamanın Avrupa imparatorlukları ile onların denizötesi göçmenlerininkilere çok benzeyen, aynı nedenlerle de entelektüel ve pratik bir yol tasarladılar.

Bunlar, genel tarihyazımı sonuçlarıdır. Bu kitap, 19. yüzyıl dünya tarihinin de daha titiz bir analizini yapmayı amaçlamıştır. Tarih, eninde sonunda, zaman içerisindeki değişikliklere dairdir. Bu anlatı, uzun 19. yüzyıl zarfındaki başlıca dönüm noktalarını küresel seviyede soyutlayarak analiz etme girişiminde bulunmaktadır. İlk dört bölüm, belirlenmiş tarihsel dönemlerdeki dünya olayları dizilerinin kökende birbirleriyle nasıl ilişkili olduğunu ve zaman içinde birbirlerini nasıl etkilediğini göstermektedir. Günümüzde, dünya ekonomisinin merkezlerinden uzak olayların bu merkezlerin ekonomileri ve politikaları üzerinde olağanüstü bir etkisi olduğu hususu doğal kabul edilmektedir. Ürdün nehrinin batı şeridi gibi, Afganistan ve Keşmir'in yüksek vadileri gibi, Kolombiya'nın uyuşturucu yetiştirilen toprakları gibi çağdaş küresel toplumda görünürde çevre olan bölgeler, kısa süreli de olsa, yeni ve güçlü tarihsel değişikliklerin zincirlerinden boşandığı merkezler haline gelebilmekteler. Yine de erken modern küreselleşmenin tarihi, yazıldığı kadarıyla, genellikle "Batı'nın yükselişi" açısından yazılmıştır.

Burada, erken modern dünyadaki küreselleşmenin çok merkezli doğasında ve bunun 19. yüzyılda da Batı hegemonyası altında devamında direten Jack Goldstone,[29] II. John E. Wills gibi az sayıda tarihçinin ve Müslüman dünyası uzmanlarının izinden gittim. Avrupa ile onun Amerika'daki sömürgeleri, 1750 kadar eski bir tarihte birçok alanda rekabet avantajına belki de zaten sahiptiler. Belki de yerel üretim ve tüketimde kendilerinin ve diğerlerinin enerjik devrimlerini en etkin şekilde kullanabiliyorlardı. Ancak bu, tüm önemli değişimlerin orada başlatıldığı anlamına gelmez. Dünya tarihindeki değişimin kökenleri, baştan sona, çok merkezli olarak kalmıştır. Onu merkezsizleştirmek üzere dünya tarihini yeniden yönlendirmemize pek de gerek yok.

3. bölüm, küresel "devrimler çağı"nın gelişini ilan eden küresel ticari ve siyasi sistemdeki ilk sarsıntıların, Fransa'da yahut Amerikan kolonilerinde değil, Moğol Hindistan'ında ve Safavi İran'ında kaydedildiğini öne sürmektedir. Bundan sonradır ki, Asya ve Afrika olayları devrimler çağını şekillendiren "ulusların enkazını" ve devlet biçimlerini

29. Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, 1991.

ileriye sevk etmekte sadece ikincil değil, birincil rol oynadılar. Mısır'da 1800-1801'deki Fransız yenilgisi Napolyon İmparatorluğu'nun seçeneklerini sınırladı ve on beş yıl sonra Avrupa'daki yenilgisine de dolaylı olarak katkıda bulundu. Öte yandan, 1790'larda Karayipler'deki köle isyanları, büyük miktarda İngiliz para ve insan gücünü tüketerek, Avrupa'daki devrimlerin ivmesini korudu. Bu durum, devrimci çatışmanın sadece Avrupa'da değil, Ümit Burnu, Java ve Çin kıyılarına kadar Avrupa dışı dünyada da dışa dönmesini mümkün kıldı.

Modern "Avrupalı" ve "Amerikalı" dünyaların Avrupa dışı kökeni ekonomi alanında da görülebilir. Hint tekstilinden kaynaklanan dünya seviyesinde rekabet, İngiliz Sanayi Devrimi'nin başlıca tetikleyicilerinden biridir. Afrikalı tüketici talebi ve beğenisi bunu sürdürmekte yardımcı oldu. Avrupa harici bilgi ve teknikler, Avrupa biliminin, felsefesinin ve 19. yüzyıl boyunca endüstriyel değişimin gelişmesinde önemli rol oynamaya devam etti.

Kitap, ideolojik üretimin çok merkezli kökenini vurgulayan küresel bir düşünce tarihini yazmanın da artık mümkün olduğunu ileri sürmektedir. 1780-1820'nin devrimci olaylarının katılımcıları, bu olayları, en azından başlangıçta, birbirlerinden çok farklı felsefi gelenekler bağlamında anladılar. Ancak orada pek çok ortak özellik ve karşılıklı bağlantı vardı. İngiliz radikaller, Fransız ve Haitili Jakobenler ve hatta Ümit Burnu'ndaki Hollandalı "özgürleştiriciler", insan haklarının dilini kendi özel mücadelelerine uyarladı ve mal ettiler. Çağdaş zamanın Güney Asya devrim anlayışı, Arap Vahabi "yenilenme" fikri ve Çinli "Cennetin Buyruğu"nu sonlandırma teması, oldukça farklı düşünce geleneklerinden geliyor gibidir. Buna rağmen, bu durumlarda dahi, Batılı radikal sekülerizmi, Doğu'nun yahut Afrika'nın sözde döngüsel dini zamanı ile böylesine keskin bir biçimde karşılaştırmak hatalı olur. 19. yüzyıl sonunun Kahire, Delhi, Beijing, Tokyo ve Sokotolu düşünürleri, o dönemin ortak küresel modernitelerinden kaynaklanan felsefi ve etik meselelerle de boğuşmaktaydı. Bu düşünürler ayrıca görev yolsuzluğu sorununa, kralların meşruiyet kaybına, toplumun gerilemesine ve geçim kaynaklarındaki ani çöküşe de kafa yormaktaydı. 2. bölümde ileri sürüldüğü gibi, Atlantik reformcusu Benjamin Franklin ile Hintli din ve toplum eleştirmeni Shah Wali-Allah radikal ölçüde farklı dini varsayımlar ve felsefi metotlar kullanıyorlardı. Buna rağmen her ikisi de bir dizi bağlantılı moderniteye göğüs germekteydi ve Franklin'i seküler modernleşmeci saflarına tahsis ederken, Wali-Allah'ı "dini dirilişçiler" saflarına indirmek, pek az anlam ifade ediyor. Kategorilerin hiçbiri iyi işlemiyor.

Siyasi ve ekonomik konjonktürlerin bu tip küresel, karşılıklı etkileşime dayalı analizi, Avrupa'nın dünya çapında bir hakimiyet kurduğu dönem olan 19. yüzyıl için dahi, yararlı bir tarihi araç olmayı sürdürmekte. 1990'larda, tarihçiler, 1848 ayaklanmalarının küresel sonuçlarının tablosunu hazırlamaya başladılar. Ancak bu kitap, Avrupa'da "halkların ilkbaharı" tarafından üretilen bu dürtülerin, Avrupa dışı kökenli diğer iki küresel olayın sonuçlarıyla bir araya gelip birbirine karıştığını ileri sürmektedir. Taiping Ayaklanması ve bunun Doğu Asya ile ötesindeki sonuçları, tarihsel bir hadise olarak, Amerikan tarihçilerinden dahi garip bir şekilde az ilgi gören Amerikan İç Savaşı'ndan daha az dramatik değildi. Bu dünya krizleri kombinasyonu, yeni Avrupa milliyetçiliğin ortaya çıkışının yanı sıra, Asya ve Afrika'daki Avrupa hakimiyetinin doğasının yeniden inşasını da derinden etkiledi.

Küresel değişimin çok katmanlı ve birbiriyle bağlantılı kökenlerinin bir diğer önemli örneği, 19. yüzyıl sonunun sözde yeni emperyalizmi söz konusu olduğunda ortaya çıktı. 5. bölüm, büyük ve teknolojik açıdan donanımlı Avrupa güçleri arasında yoğunlaşan rekabetin, Avrupa imparatorluklarının 1870'den sonraki büyük sıçrayışı için hayati bir önem taşıdığı argümanını kabul etmektedir. 1870'lerin yeni milliyetçiliği ile "yeni emperyalizm"i aynı madalyonun iki yüzüdür. Küreselleşmenin en güçlü kuvvetleri, uluslararası hale geldi. Resmi açıdan tekdüze ulusdevletler, ürünlerin, insanların ve fikirlerin akışını kendi kontrollerine tabi kılarak, dünya sahnesinin en güçlü oyuncuları oldular.

Bununla birlikte yeni emperyalizm, bir konjonktürel fenomendi de. Farklı tiplerde nedenselliklerin çatışmasından doğmuştu. Robinson ile Gallagher, Avrupa'nın Afrika'da ve başka yerlerdeki karasal kontrolünün önemli ölçüde genişlemesine, "yerel krizler"deki patlamanın neden olduğunu uzun zaman önce öne sürdüler. Analizlerinin kendini sınırladığı yer, bu ilhakların, "yerli hükümet"in başarısız olduğu zayıflık ve yozlaşmanın sonucu olmadığını görmekteki yetersizlikleriydi. Basitçe, Viktoryanların kendi ikiyüzlülüklerinin yansıması idi. Oysa Mısır'da, Hindistan'da ve Afrika'nın batı ve güney kesimlerindeki vatansever benlik davası, 19. yüzyıl sonundaki emperyal güçlerin daha sert müdahaleleri ile ilhaklarının basitçe sonucu olmayıp sebebiydi de. Avrupa tarihinde yeni ve çekişmeli bir faz oluşturan, Avrupa dışı dünyadaki Batı hakimiyetine direniş hareketlerinin artan çok yönlülüğü ve tutarlılığı idi. Böylece, sözümona Afrika ve Asya "periferileri"ndeki metropoliten merkezleri, dünya ekonomisinin belirgin merkezlerinden uzaktaki eylem, modernleşme ve çatışmaya kışkırtan, önemli ölçüde bu değişim oldu.

Son olarak, bu düzeltilmiş perspektif, I. Dünya Savaşı'nın yeni yeni ortaya çıkan yorumlarına tam anlamıyla uymaktadır. Yaklaşık 1890'dan sonra küresel sosyal, entelektüel ve ekonomik değişiminin çarpıcı hızlanışı olan "büyük acele", dünyanın her yerinde, 1913-1914'de yönetilemez hale gelen, oldukça ani ve ille de tahmin edilebilir olmayan bir dizi çatışmaya neden oldu. Şüphesiz bu, Avrupalı bir Büyük Savaş idi. Aynı zamanda bir dünya savaşıydı ve bilhassa Britanya ile Almanya arasında dünya çapında bir karşılıklı meydan okuma idi. Birçok çağdaşının kabul ettiği gibi bu, Mezopotamya'da, Cezayir'de, Tanganika'da ve Kafkasya'da olduğu kadar Fransız-Alman ve Alman-Rus sınırlarında da kökleri olan bir savaştı. Lenin, I. Dünya Savaşı'nın bir "emperyalist savaş" olduğunu ileri sürdüğünde, bir bakıma haklıydı. Balkanlardaki, Asya ve Afrika'daki ekonomik, siyasi ve kültürel rekabetler, karakter olarak uluslararası bir çatışmanın ana nedenleriydi. Yine de bunlar, Avrupalı güçler arasındaki basit diplomatik krizler değildi. Bu uğraşılar, Avrupa içinde ve dışındaki çok etnik yapılı siyasi oluşumların liderliklerinin, ekonomik ve siyasi gerileme ve kitle siyasetinin ortaya çıkışı karşısında kendilerini yeniden düzenleme girişimleri sırasındaki eşitsiz sosyal değişimin, yüzyıldan fazla süren çözümlenmemiş çatışmasını temsil etmekteydi.

DEĞİŞİMİN MOTORLARI NELERDİ?

Ne var ki, olayların kaotik dalgalanmalarının oluşumunu haritalayan çok merkezli bir bağlantılar ve karşılıklı bağlantılar tarihinde, eksik bazı şeyler mevcut. Birincisi, kökenlerin göz önüne alınmasıdır. Değişimin temel nedenleri nelerdir? İkinci eksik unsur, iktidar sorunudur. 19. yüzyılda güce kim sahip oldu, gücü nasıl kullandı ve insanlar bundan nasıl etkilendi?

Bizatihi 18. yüzyıl sonlarından bu yana tarihçiler ve teorisyenler, modernitenin anayolu olarak düşündükleri uzun 19. yüzyılın çarpıcı değişikliklerinin kökeni hakkında tartışagelmekteler. Bu yorumcuların bazıları, değişimi, insan toplumundaki ve insan zihnindeki derin güçlerin kaçınılmaz tükenişi olarak görmekteydiler. Hegel'e, bir başka tarzda da Comte'a göre bunlar, insan bilincinin özgür ve hükümran hale geldiği dünya çapında tarihsel bir sürecin doruk noktasını temsil etmekteydi. Ernest Gellner[30] kendi açısından bu dönemi, ayrıca moderniteye doğru, insanın geçmişe olan ilişkisi hakkında kendine özgü

30. Gellner, *Plough, Sword and Book*; ayrıca bkz. Macfarlane, *Riddle of the Modern World*.

bir bilincin ortaya çıkışına işaret eden, büyük bir açılım olarak gördü. Karl Marx'tan Immanuel Wallerstein ve Eric J. Hobsbawm'a[31] kadar farklı sosyal tarihçilere göre bu çağ, kapitalizmin, mülkiyet ve insan hakkındaki arkaik kurallarla kısıtlanmadan, dünya işgücünü tümüyle ve nihayet boyunduruk altına almak için ortaya çıktığı çağdır. 1980'lerden beri öne çıkan diğer bir görüş ise, bunun Batılı aklın, sömürge dünyası genelindeki sosyal değişimin esas sebebini de sağlayan, bilhassa modern devletin sayım ve sınıflandırma projelerinde tezahür eden saldırgan ve rasyonel projesinin hakimiyeti olduğu yönündedir.

Tüm bu argümanlar, uzun 19. yüzyıl boyunca dünyanın bazı yerlerinde ve bazı zaman dilimlerinde etkili olmuş görünüyor. Bu kitap, bu değişim güçlerinin doğaları gereği birbirleriyle etkileşimde olmak zorunda olduklarını ileri sürmektedir. "Ana hareket ettirici" olarak sermayeyi, devleti yahut rasyonalist ideolojiyi ayırmanın sağlayacağı fayda sınırlıdır. Sanayileşmenin kendisi sadece 1850'lerden sonra değişim için ciddi bir itici güç haline gelmiş görünüyor. Ancak demiryollarıyla buharlı gemiler bu tarihten önce dahi dünya genelinde zaten güçlü ekonomik yakınlaşmalar oluşturmuştu. 1890 sonrası "acele çağı"nın yegâne özelliği olmasa da önemli bir özelliği, Avrupa'da, Kuzey Amerika'da ve son dönemde Rusya ile Japonya'daki hızlı endüstriyel büyümenin oluşturduğu baskı idi. Bu tarihten önce, küresel değişimin sosyoekonomik kökleri anlaşılan daha ziyade diğer üç tip gelişmede yatmaktadır. Bunlar dünya genelindeki "enerjik devrimler"in yükseliş ve gerileyişi; "büyük evcilleşme"nin yahut dünyanın köylü üretimiyle uyuşmasının etkileri ve üçüncüsü de bu farklı fenomenleri okyanuslar üzerinden birbirine bağlayan denizyolu ticaretindeki büyük genişlemedir.

Kitap, Avro-Amerikan "enerjik devrimler"in ve onların Avrupalı olmayan benzerlerinin, düşük düzeyli ancak savaş patırtısı ve devlet oluşumunun altından işleyen kalıcı değişiklikler olduğunu ileri sürmektedir. Emeğin, üretimin ve tüketimin yerel toplumlarda yeniden düzenlenişine, gündelik hayatın daha yerleşik örüntüleri, özenli bir zaman kaydı ve esnaf endüstrileriyle kaynak kullanımındaki düşük düzeyli ilerlemelerin sömürüsü eşlik etti. İçeride, bu değişim örüntüleri, yerel bankalar ve tefecilerin, yeni pazarlardaki yeni mağaza zincirlerinin ve okuryazar hizmet sınıflarının doğuşuna tanıklık etti. Dışarıda, bunlar bölgelerarası ve küresel ticaretin adımlarını hızlandırdılar. Avrupa enerjik devrimlerinin taraftarları, Asyalı ticaret şirketleri tarafından

31. E. J. Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914*, Londra, 1994.

getirilen ürünleri ve köle plantasyonlarının şekeriyle tütününü tükettiler. Asya'daki benzeri kesim, denizötesine sadece kuş yuvası, sandal ağacı ve deniz tavşanı değil, ham pamuk, çay ve afyon ticaretinde de Çinlileri güçlendirdi.

Toplumun bu yeniden düzenlenişi, kökeninde, yaşam tarzı ve değerlerdeki değişikliklerin yanı sıra ekonomik değişikliklerdi de. Yerel hiyerarşileri yeniden kurdular ve orta halli türden insanlar için yoksulları razı etmeyi ve kendi yaşam tarzlarını benimsemeye bağımlı kılmayı mümkün hale getirdiler. Ortaya çıkan yerel elitler çoğu zaman daha sade ve daha düzenli bir yaşam tarzını kurumlaştırmak istediler. Bu, terimin en geniş anlamında bir tür küresel "metodizm"i teşvik etti. İngiltere ve Birleşik Devletler'deki metodizmin yanı sıra, tanrısal saygınlığa duyulan bu özlem, Alman pietizmi, İspanyol neoKatolikliği, Batı Afrika'daki Krio Anglikanlığı, Çinli Yeni Mezhep Budizmi ve Bengal'in doğusundaki bereketli deltanın Hintli Müslüman çiftçileri arasındaki "Duties" yahut Faraizi hareketini kapsamaktaydı. Bu tür değişimler, yönetim zihniyetinin yerel seviyede büyüyüşüne de katkıda bulundu. Bu enerjik ve yöntem sahibi insanlar, yerel hukuk formlarıyla devlet otoritesini, serserileri, gezginleri ve pastoralistleri kontrol amacıyla kullanmak ve araziye ve pazara erişim haklarını beyan etmek istediler. Kanalizasyon, akan su, yerel eğitim ve hastalık kontrolü istediler. Bu durum, en geniş anlamında yavaş ve eşit olmayan bir "devletçilik" yahut yönetimi cesaretlendirdi. 3. bölümde kastedilen, Avrupalı ve İngilizce konuşulan denizötesi dünyada kuvvetle tescil edilen ancak benzerlikleri ve bağlantıları küresel boyutta hükümler olan "üçüncü devrim" işte buydu. Nitekim Viktorya döneminin kendine yardım havarisi Samuel Smiles, Japon kisvesi altında bir "asil tüccar" ve bir "asil köylü" haline geldi; en uzun süreli başarısını da bu ülkede kaydetti.

Tanrısal ve enerjik devrimler değişimin temel seviyesini sağlarken, *Modern Dünyanın Doğuşu*, gitgide merkezileşen ulusal ve emperyal devletlerin özerk ve otoriter yönünün rolünü betimlemektedir. Bu devletler, sosyal değişimin bu gibi uzun vadeli örüntülerine sürekli müdahale ettiler ve çoğu zaman da kesintiye uğrattılar. 18. ve 19. yüzyıllar zarfında güç ilkeleri oldukça sıklıkla kendi sosyal eyerlerinden tümüyle çözülmüş görünüyor. Nadir Şah, iki Napolyon, büyük Zulu kralları, Tongalı Kral George ve Afrika'nın 1870'den sonraki Avrupalı fatihleri, gücün ve egemenlik dürtüsünün katıksız tezahürleriydi. Buna rağmen kitap, onların da toplumdaki, teknolojideki ve ideolojideki değişimlerin bağlamına yerleştirilmeleri gerektiğine işaret etmektedir. Devlet kurucular, "askeri devrimler"in ikinci çağının bir ürünüdür. Onlar, si-

lahlanmanın ve askeri insan gücü maliyetinin, bunlara ödenek sağlayan devletin kapasitesinin çok önünde koştuğu yerlerde, durumdan yararlanıp tepki gösterdiler. Onlar, dinsel, etnik ve ulusal çatışma ve dışlamaların bizatihi savaşın keskinleştirdiği hakim dilini uyarlayıp kullandılar. Enerjik devrimler olarak sonra da endüstri devrimleri olarak ortaya çıkıp, dünya ticaretini yeni kalıplara çeken, ticaret yolları üzerindeki otoriter bakışlarını genişlettiler. Dolayısıyla savaş ve devlet inşası, kendi ivmesini geliştirdi ve dünya kaynaklarının acımasız bir yeniden paylaşımını da beraberinde getirdi. 1780 sonrası kuşağının bir özelliği olan Avrupalı ve sömürgeci devletin "fil hastalığı", 1914 öncesi kuşağında birden alevlendi.

Bu ölçüde, uzun 19. yüzyıldaki küresel değişimin tek bir ya da baskın nedenini aramak fazla indirgemeci olur. 20. yüzyıl sonu Marksist ve sosyal tarihçilerinin yaptığı gibi kapitalizm ve sanayileşmeden başlarsak, kaçınılmaz olarak onların değişimin esas nedeni olduklarını buluruz. İronik olarak, ayrıcalıklı bir rasyonalist Batılı devlete çağdaş "fragman" tarihçilerinin yaptığı gibi bakarsak, o da önüne geçilemez şekilde değişimin ana sebebi olarak görünecektir. Anahtarı sağlayan bu değil, siyasi, ekonomik ve ideolojik değişimin birçok farklı düzeydeki karşılıklı etkileşiminin ürettiği değişimlerin birbirine bağlanmasıdır. Bu, Avrupa ile Avrupa dışı arasında yüzyılın başındaki büyük ayrışma ve sonundaki sosyal çatışma ile sosyal değişimin büyük acelesinin her ikisini de açıklamaktadır.

KÜRESEL VE ULUSLARARASI AĞLARDAKİ İKTİDAR

Son kısımda kastedildiği gibi küresel karşılıklı bağlantıların ve değişimin çok katmanlı kökenlerini haritalandıran bir tarihle çıkabilecek problem, onun iktidar ile başa uğraşmayı zor bulması olabilir. Farklı kültürlerle insanları birleştiren ağlara ve bağlantılara yapılacak vurgu, Avrupa dışı toplumların pek çoğu için çağın en çarpıcı özelliği olup tarihçilerinin büyük bölümü için de böyle kalan, Avrupalı ve Amerikalıların baskın ve çoğu zaman ırkçı gücünü gizleyebilir. Karşılıklı bağlantılar ve ağlar, hakimiyetten değil de diyalog ve uzlaşmadan bahseder gibidir. Bunun üzerine ve buna karşı, gücü ve hakimiyeti vurgulayan dönemin yorumları, çoğu zaman tek boyutlu görünüyor. Kimi zaman kapitalist dünya sisteminin yükselişini resmetmekten biraz fazlasını yapmış görünen, başka her şeyi "çevre" ve "yarı çevre"nin kavramsal çöp kovasına havale eden 1960'larla 1980'lerin dünya sistemi teorileri için de bu geçerlidir. Bu ayrıca, son zamanlardaki postkolonyal kültürel çalışmaların 19. yüzyıla yaklaşımları için de geçerlidir. Bunlar kilit

aktör olarak Batılı ekonomik emperyalizmi, Batılı olmayanın özünü, yani yerel cemaatin ve aziz tutulan farklılık değerlerini, kavramsal bir çevreye havale etmek için bağlı kalınan beyaz, rasyonalist hegemonyanın yükselişiyle değiştirmekteler. "Batı" ve "Batı dışı" düalizm ekonomide değil, kültürde yeniden üretilmektedir. Aslında, bu tarihsel bir analizden ziyade bir tanımlamadır da. Bir şeyleri açıklar ancak pek de fazla açıklayamaz.

Bu kitap, 19. yüzyıldaki dünyayı örtüşen bir küresel erişim ağları kompleksi olarak tanımlamanın, aynı zamanda iktidarın doğasında varolan geniş farklılıkları kabul ederek mümkün olduğunu göstermektedir. Yüzyıllık hakimiyetlerini açıklayan şeyin, kısmen, Avrupalı şirketlerin, idarecilerin ve entelektüel aktörlerin kendi iradelerini mevcut küresel ticaret, inanç ve güç ağlarına dahil etme ve onların iradelerine boyun eğdirme kapasiteleri olduğunu ileri sürmekteyim. Bu, bir itaat teorisi olmadığı gibi bir işbirliği teorisi de değildir. Afgan süvariler, onurlarını, ailelerini ve geçimlerini sürdürmek istiyorlarsa, tek seçenekleri bu olduğundan, Doğu Hindistan Şirketi'nin centilmen kapitalistleri için çalıştılar. Bunun nedeni, açgözlü Avrupalıların faaliyetlerini anlamaları yahut onaylamaları değildi. Çinli tüccarlar, Doğu Hint Adaları'nda Hollandalıların koruması altında çalıştılar. Bunun nedeni onların sömürgeciliğe "satılmış" olmaları değildi; onlarca, hatta yüzlerce yıldır sömürgeci gücün ve kaynakların doğasına dair sadece muğlak bir duyguya sahip olmuşlardı. Bunun nedeni, gümüşe, ürünlere ve Hollanda gücünün koruyuculuğuna ulaşabilirlikleri vasıtasıyla, onların daha geniş bir ticari sömürü sistemine dahil edilmeleriydi. Ona böyle bir birleştirici, geniş bir uygulanabilir ağlar ve özlemler aralığına dahil olma kuvveti veren, Batı hakimiyetinin ve gücünün asalak ve "şebekeleşmiş" doğasıydı.

Japonya dışında, sömürge dünyasının büyük bölümünde bu Avrupa hükümranlığının pul pul ayrılıp çürümeye başlaması, bu kitabın kapsadığı dönemin ötesindeki yıllardadır. 1930'lara kadar Hindistan'da ve Çin'de, 1950 ve 1960'lara kadar Afrika'da, 1980'lere kadar Sovyet İmparatorluğu'nda ve Latin Amerika dünyasında, yerli ve yerlici hareketler olarak doğmaya başlamaları aslında mümkün olmadı. "Kuzey" ve "Güney" arasında gelirde ve yaşam memnuniyetindeki büyük farklılıklar, çağdaş dünyada hastalık ve savaşlarla ayrıca beterleşerek devam etti. Buna rağmen Batı'nın siyasal üstünlüğü de ideolojik hakimiyeti de hayli dengesizdi. 19. yüzyılın son üçte birinde zirvedeyken dahi kırılgan ve zayıf görünüyordu. Bunun sebebi, kısmen, sömürü karşıtı popüler ve ikincil ayaklanmaların, siyasi ve ekonomik hakimiyetinin

daha zayıf biçimlerini sınamak için sürekli patlak vermesiydi. Önde gelen muhalif gruplar yahut orta halli insanlar tarafından yükseltilen halk direnişinin böylesi tahakküm biçimlerinin güçlü dış eleştirileriyle bir araya geldiği yerlerde hakim gruplar iktidara tutunamıyordu. Yeni devletin, Avrupa imparatorluğu ve sermaye egemenliğinin nüfuzunun doruğunda dahi, popüler bir direniş miti dünya çapında yayılmıştı. Bu direniş başlı başına siyasi bir kuvvet haline gelmişti.

Bununla birlikte, Batı hakimiyetinin ve Avrupa'nın kendi içindeki imtiyaz, sermaye ve toprak üçlüsünün gücündeki kırılganlığın başka nedenleri de vardı. İşbirliğini yahut alt grupların rızasını güvenceye alan himaye ağlarının, yeni yönetici grupların üstünlüğünü ve entelektüel hakimiyetini korumaları orta vadede mümkün olabilir. Ancak onlar da bu elitlerden gücü olmayan insanlara sızıntıları, güç ve entelektüel beceri transferini sağlıyorlardı. İroniktir ki, Avrupalı güç ve direniş doktrinleri ile Avrupalı kaynak seferberliği teknikleri, dünya ekonomisinin gelişen çekirdeği dışındaki yerel ekonomilerle birleşti. Ve onlar, Avrupa hakimiyetini devirmeye başlayan güçlü melezler oluşturdular.

Bu tür *aktarım* bir dizi farklı nedenle farklı alanlarda meydana geldi. Ekonomik alanda, kapitalist muhasebe kuramının ve ekonomik rasyonalitenin doğası, dünyanın daha fakirleşmiş kesimleri için sürekli olarak "geçici" maliyetler peşinde idi. Sicilyalıları, Korsikalıları, İrlandalıları, Cezayirlileri, Hinduçinili yahut Filipinlileri sömürge topraklarının silahlı güçlerinde ve idari yapısında istihdam etmek, Fransızlar, Amerikalılar ve benzerlerinden daha ucuzdu. Asyalılar ve Afrikalılar idari kuruluşlarda işe alınıp yeni beceriler geliştirdiler. Siyasi alanda, Avrupa ve ABD'deki iç siyasi çatışmalar, sürekli olarak üstünlüğü ve hegemonyayı kırmak üzere hareket etti. Bunlar, elit sömürge milliyetçisi siyasetçilerin benlik davaları ve nihayetinde de mağdur insanların daha geniş bir yelpazedeki sözcüleri için, küçük ancak önemli imkânlar sağladılar. Mesela, Fransa'da Katolik sağ ile cumhuriyetçi sol arasındaki, İngiltere'de Liberaller ile Muhafazakârlar arasındaki yahut dinsel hükümranlık alanının her yerinde Protestanlar ile Katolikler arasındaki siyasi kavgalar, söylemsel açılımlar veya ideolojik çelişkiler yarattı. Yerel eylemciler, bunları fark edip misyonerleri cehaletle, idarecileri de riyakârlıkla kınayarak istismar etmek konusunda hızlıydılar.

Fikir alanında, buyurgan emperyal yayılmanın niyetlenilmemiş sonuçları oldukça belirgindi. Bu bağlantılar, sömürge entelektüellerinin ehlileşmiş, "türetilmiş söylemler" yaratmalarına neden oldu ise,

onlara batılı ideolojileri teşrih etmek, tutarsızlıklarını vurgulamak ve hem yerel izleyici kitlelerine hem de daha geniş dünyaya hitap edecek etkili türde melez fikirler inşa etme fırsatı da vermiştir. Panislamcı mürşitler Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh böyle başarılı bir melezlemeyi gerçekleştirmişlerdi. Ayrıca Gandi'nin Ruskin'in estetiği ile Tolstoy'un cemaatçiliğini yerel *swadeshi* (ev endüstrisi)ve "iyi zanaatkâr" söylemiyle bir araya getirmesi, 1947'deki bağımsızlığa kadar İngilizleri moral açıdan savunma konumunda tutacak güçlü bir melez meydana getirdi. Emperyal sisteme katılmak da yeni bağlantılar oluşturdu. 20. yüzyıl öncesi, nispeten ayrıcalıklı ve ırksal anlamda hiçbir şekilde kör olmayan İrlandalı milliyetçiler, Britanya Adaları'ndaki kendi özerk yönetim mücadeleleri için Hintli ve Mısırlı temsilcileri işe aldılar. Bu durum milliyetçilikleri "uluslararasılaştırdı" ve ideologlarına yeni örnekler ve benzerlikler verdi.

Daha sert ve dramatik bir tarzda, Avrupalı güçler arasındaki çatışmalar, Asyalı, Afrikalı ve Latin Amerikalı liderlerin kendi süvarilerini ileri sürebilecekleri diplomatik ve askeri "fırsat pencereleri" yarattı. Mesela yeni Japonya, Rus ve Britanya imparatorlukları arasındaki uzun düellodan yararlandı. Buna mukabil, "Asya Asyalılar içindir" fikri, Japon donanmasını, imparatorluk ordusuyla mücadelesinde sömürgeleşen Asya halkları arasında desteği kazanmaya çalışmak konusunda cesaretlendirdi.

Küresel siyaset, ticaret ve ideoloji ağlarının böylelikle uygun bir biçimde anlaşılması hem Batılı emperyal hakimiyet egzersizini hem de 1914'den önce zaten aşikâr hale gelen parçalanışının önceden kavranmasını aydınlığa kavuşturabilir.

TARTIŞMALI TEKDÜZELİĞİ VE EVRENSEL KARMAŞIKLIĞI TEKRAR GÖZDEN GEÇİRMEK

Bu kitap, 19. yüzyıldaki küresel değişimlerin kökenini göz önüne almaya ilaveten, bunların insanoğlunun yaşayış ve kendisini örgütleyiş tarzını nasıl etkilediğini de göstermeye çalışmaktadır. Kitabın kilit temalarından biri, yüz kırk yıllık nispeten kısa bir zaman diliminde, dünya çapında siyasal, ekonomik ve ideolojik sistemler çeşitliliğinin nasıl önemli ölçüde kısıtlandığı ve daha büyük bir tekdüzeliğin nasıl aşikâr hale geldiğidir. Aynı süre içinde ve paradoksal olarak, pek çok insan topluluğu, bu limitler dahilinde çok daha büyük bir karmaşıklık sergilediler.

ÜNİFORMALI DEVLET

Devletin doğası söz konusu olduğunda bu gayet açıktı. 1780'de mevcut birçok karmaşık hükümranlık biçimi birleştirilmiş, bitirilmiş yahut tamamen törensel kılınmıştı. Mesela, Malaya yahut küçük Alman prensleri 1914'de var olmayı sürdürdüler ancak yöneticiler onları şimdi genelde federasyonlara ve diğer bölgesel seviyedeki birimlere sepetlemişlerdi. Yöneticiler, böylesi prenslerin güçlerinin, komşularının ve üstlerindeki yetkililerinkiyle nasıl ilişkilendirileceğini tam olarak tayin etmeye girişmişlerdi. Tarihçiler bunu geleneksel olarak, sayesinde ulusal yahut emperyal devletin askeri ve finansal etkinlik çıkarlarındaki evvelki çeşitliliği bitirmeyi hedeflediği, yukarıdan aşağıya bir değişim olarak görürler. Daha da önemli olan, Max Weber'in ileri süreceği gibi bu yeni siyasi yapıların içinde taşıdığı, göklere çıkarılan rasyonalite ruhuydu. Temsili hükümet yahut liberal ideoloji kendisini başarıyla kökleştirmiş olsa da olmasa da, idareciler ve hesap uzmanlarının amaçları yürürlükte idi.

1780'de çoğu toplum, asiller, din adamları yahut klasik eğitim almış yargıçlardan oluşan kurullarca yönetilmekteydi. 1914'e gelindiğinde birçok Çin şehrinin kamusal hesabı ve muhasebecisi vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda baştan sona kolluk kuvvetleri ve belediye denetim sistemleri kurulmuştu, Güney Amerika şehirleri de kraliyet valileri yahut onların halefleri olan büyük adamlar, *caudillos* yerine, hukukçular konseylerince yönetilmekteydi. Tüm ülkeler, hatta Afganistan, nüfus sayımı tiplerini kurumsallaştırmış, çoğu da önceki dönemlerin yerel vergi ve arazi vergileri yerine geçecek doğrudan gelir vergilerini uygulamaya koymaya çalışmıştı. Diğer taraftan, insanlar şimdi karşılık olarak devletten, yöneticilerin yüz kırk yıl önce sağladıkları asıl şeyler olan korunma ve şerefin üstünde ve ötesinde bir şeyler bekliyorlardı. Şimdi, milyonların 19. yüzyılda açlıktan öldüğü sömürge toprakları dahi, her ne kadar uygulamada etkisiz olabilse de yaşamı korumak için kendi "kıtlık kodları"na sahiptiler. Tarımla meşgul olanların çoğunluğunun çocuklarını muntazaman okula göndermeye durumları el vermiyorsa da ulusal ilk ve orta öğrenim fikri her yerde kökleşti.

Tarihi ve antropolojik literatürde 1980'den beri yaygın bir tema, devlete, özellikle de yabancılar tarafından yönetilen devlete gösterilen direniş olageldi. Bu çerçevede birçok yazar, çoklu kimliklerin kalıcılığına, toprak sahipleriyle idarecilere gündelik direnişe ve yeni idari yapılarla konan vergilerin moral ekonomiyi ihlâl ettiğinin düşünüldüğü yerlerde 1914'de hâlâ sayısız ayaklanmanın meydana geldiğine dikkat çekmek arzusundaydılar. Afrika, Mısır ve Hinduçini'nin her yerinde büyük ölçüde direniş ve başkaldırıyla karşı karşıya gelenler, şüphe yok

ki, 1914-1916'nın askere alınan çavuşlarıydı. İnsanlar Avrupa savaşlarında dahi, daha eskinin vatanseverlik tarihlerinde fark edildiği kadar içten gelerek, kendilerini silah ve süngülere kurban etmiyorlardı. Yine de 50 milyon kadar genç erkeğin seferber edilebilmesi, sayılıp donatılabilmesi, beslenebilmesi ve yerkürenin her köşesinden dört yıl boyunca savaş alanına sürülebilmesi, modern devletin iletişimde ulaştığı nokta ile manevi ve maddi kuvvetinin güçlü delili oldu.

1780'lerde "direniş", yöneticilerle körebe oyununun bir parçası, bir pazarlık, mücadele, saltanatın gözünden düşme ve tekrar göze girme meselesiydi. Efendiler nihayetinde tarlalarının ekimi için köylülere ihtiyaç duyduklarından, köylü ayaklanmaları dahi tek yanlı şeyler değildi. Köylü "firarları" veya grevler, köy yakmalar ve infazları kadar sıklıkla, vergilendirmede veya zorla çalıştırmada bir indirime de neden olmaktaydı. 1914'e gelindiğinde, devletin soyut kuralları ve yapısı, köylü sınıfının, dahası işçi sınıfının galeyan örüntülerine kuvvetle damgasını vurdu. Önceden kibirli lütuflar yahut şiddetli ve yerinde cezalarla çözülen protestoları siyasallaştırmak için ulusal köylü partileri ve liderlikler ortaya çıktı.

"İNANÇLAR" ÇEKİŞİYOR

Önceki bölümlerde tartışılan bir diğer bağlantılı sosyal süreç, din kavramının pekiştirilmesi oldu. Bu durum dünyanın her yerinde aşırı dindarlık teori ve pratiklerinin, bilhassa daha ayrıcalıklılar arasında, yavaş yavaş ortak normlarda birleşmesini sağladı. İnanç ve ilahi müdahale umudu beklentisi, elbette tekdüzelik göstermeleri en az muhtemel insan nitelikleridir. Dönemimiz boyunca ve özellikle 1900'e kadar olan sürede, uzun süredir Hıristiyan olan toplumlarda dahi, muazzam bir yerelleşmiş kültler, merkezsiz ve mistik inançlar çeşitliliği ortaya çıktı. Geleneksel bir Şaman olan keşiş Rasputin'in modernleşen Ortodoks Rusya'da yükselişi, bunun sadece en çarpıcı örneğidir. Avrupa ve Amerika'nın her yerinde din karşıtı liderler agnostik rasyonalizme dönmek yerine, alternatif dinlere döndüler. Teozofi gücünü korudu ve soyut sanatların gelişimini etkiledi. Hıristiyan Bilimi tam da Birleşik Devletler'in ikinci bilimsel devrim döneminde, ülkenin doğu kıyılarında büyük etki yarattı. Teozofik toplumlar ve mason locaları gelişti; İslam'dakiler gibi düzenli varsayılan dinsel topluluklarda dahi ezoterik uygulamalar ve sihirli kehanet biçimleri yayıldı. Modernitenin başlamasıyla, hoşgörüsüz, metne dayalı İslam'ın ezoterik Sufi din üzerinde kesin bir zafere ulaştığı genel olarak düşünülür. Ancak gerçekte, Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya'nın her yerinde Sufizm göç yolları boyunca yayılmayı sürdürdü ve yeni

Müslüman topluluklardaki örgün öğretim kurumları kadar büyük bir canlılıkla kendini kabul ettirdi. Sahra altı Afrika'da Hıristiyanlığın yükselişinin nedeni, tam olarak, yeni dinin hiyerarşilere uyması ve mevcut muhtelif yerel sağaltıcı kült inançları arasında arabuluculuk yapması idi. Modern jargonla, ibadet, radikal biçimde merkezsiz kaldı.

Buradaki mesele, dolayısıyla, dinsel ibadet ve inancın kesin şekilde homojenleşmiş olması değildir. Mesele, bu merkezsiz dinsel tezahürlerinin dahi, dinlerin her yerde daha tekdüze hale gelmesi hakkında bir dizi varsayımla uğraşmak ve kendi konumlarının sınırlarını da buna göre belirlemek zorunda olmalarıdır. Seçkin müminler, öğretileri yayan okullar ve misyonerler şimdi geniş ölçüde yaygınlaşan davranış ve inanç kurallarını belirliyordu. Melanezya yahut Güney Amerika gibi yerlerdeki, dünya dinleriyle ancak yakınlarda temas kuran izole halklar, İslam'ın ve Hıristiyanlığın tipik özelliği olan cemaatle ibadet ve tekdüze ritüelleri benimseyen manevi hareketlere tanıklık ettiler. Büyük dini sistemler de artık daha açıklıkla tarif edilmiş, takipçilerine daha buyurgan, karakter itibariyle de çoğu zaman daha bürokratik idiler. Aslında tıpkı devletlerin ve imparatorlukların sanki manevi bir taahhütmüşçesine zorlayıcı vatansever inançları kanıksar hale gelmesi gibi, büyük dini sistemler de devletlere ve imparatorluklara benzemişlerdi. 9. bölüm, Roma Katolik Kilisesi'nin yüzyıl ortası krizinden daha güçlü bir iç hiyerarşiyle çıktığını öne sürmektedir. Radikalizm, sosyalizm ve şüpheli melez Hıristiyan sosyalizmi, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde daha coşkun hale geldiler, bundan dolayı Vatikan ve ulusal hiyerarşiler de onaylamadıkları sapmalara meydan okumak ve bastırmak için daha da coşkuyla bir araya geldiler. 1900 ile 1920 arasında Güney Amerika, Fransa ve Almanya'da laikleşmeci otoritelerle ciddi çatışmalar vardı. Bu arada, Polonya'da canlanan Katoliklik, dünya savaşından sonra ülkeyi Rusya ve Almanya'dan ayıran milliyetçiliğin yayılışının önemli bir belirleyeni olduğunu kanıtladı.

Sömürge milliyetçilikleri ve Çin'deki canlanış da yabancılara karşı verdikleri kavgada dini geleneklere başvurdular ve bu durum, çoğu zaman İslam, Budizm ve Hinduizm'i, takipçilerinin zihninde, daha güç durumda değilse de daha tutarlı bir varlık haline getirmeye yaradı. Hindistan'da I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllar, modernleşen Hinduizm'in Hint Avrupalı formunda, yeni geleneksel Hinduizm'in de "ataların dini" formunda uzlaşmasına tanıklık etti. Her iki gelenek de, *İncil* ile *Kuran*'ı yenmek için daha intizamlı kutsal metinler yarattılar. Ancak ortak amaçlarını Mother Cow'un Panhindu sembolüne dayandırdılar. Benzer şekilde, Panislamcılık da 1907-1917 arasındaki son şansın-

da Osmanlı İmparatorluğu tarafından resmen desteklendi. Şeyh Cemaleddin Afgani'nin varislerinin uluslararası öğüdü de inanca daha azimli, kendi dinine davetkâr ve militan bir çehre vermek eğilimindeydi. Protestan Avrupa ve Kuzey Amerika'da savaşın yaklaşmasıyla uyanan milliyetçilik, yönetici sınıftan pek çok kişi arasında dine dönüşe şahit oldu. Bu durum, büyük işçi sınıfı şehirlerinde 1880'lerden beri ortaya çıkan Hıristiyan canlanışına paraleldi. İç ve dış misyonerlik çalışmaları el ele gitti. Britanya'da, Belçika Kongo'sunun 1890'dan sonraki istismarı aleyhindeki yeni kölelik karşıtı hareketler, alt-orta-sınıf ve saygın işçi sınıfı arasındaki Baptist ve Metodist kiliseler tarafından desteklendi. Bu, yüzyılın sonunun, başındaki kölelik karşıtı hareketle mukayese edilebilecek nitelikte, en büyük ahlaki reform hareketi haline geldi.

Doktrin ve uygulamada söz sahibi olarak dinin taleplerindeki artan tekdüzelik, insanın doğaüstü inançlarının düzensiz ve yapılandırılmamış örüntüleriyle çoğu zaman çatışmaya girdi. Dinin ve devletin taleplerinin, öznenin zihninin yanı sıra bedeninde de birleşmesi, azınlık grupları üzerindeki baskıya eklendi. Nitekim savaş öncesi dönem, her ne kadar sosyal değişim onları asimile etme eğilimi gösterse de Rusya'da ve Doğu Avrupa'da Yahudi azınlıklar üzerindeki acımasız baskıya tanıklık etti. 1914'den önce, Müslümanlar, Yahudiler ve Ermeni Hıristiyanlar arasındaki uyum da zayıflamaktaydı. 1930'dan sonraki yılların pogrom ve soykırımları da elbette bu gelişmelerin kaçınılmaz sonuçları değildi. Savaş ve buhran tecrübesi burada kritik önemdeydi. Bununla beraber, entelektüel ve bürokratik bazı kitle katliamı araçları 1914'den önce zaten biçimlendirilmişti.

KÜRESEL BİR EKONOMİ VE ULUSLARARASI SERMAYE

Bu kitabın sosyal süreçlerde artan bir tekdüzeliği resmettiği bir başka alan, dünya ekonomisidir. 1780'lerde yaygın zirai, göçebe ve orman toplumlarının kendileri üretim araçları açısından tekdüze idi. Ancak sosyal üretim ilişkileri, üretilenin çeşitliliği ve küçük yarı özerk ekolojik bölgelerin çokluğu, bu tekdüzeliği masif, mozaik kaplı bir döşeme halinde getirerek kırdı. 1914'e gelindiğinde bu çeşitliliğin büyük kısmı erozyona uğramıştı. Geniş alanlardaki göçebeler, avcı-toplayıcılar ve ormanı kesip tarım yapan toplumlar tümüyle yerlerinden edilmişti. Bazı hallerde bu toplumlar, Pasifik'te ve Amerika'da olduğu gibi İspanyol Amerika'sının 16. yüzyıldaki *conquista*sının tahribatının daha geniş çaplı bir tekrarında, beyaz istilacılar tarafından katledilmiş ve hastalıklarla kırılmıştı. Başka yerlerde, Güney ve Doğu Asya'da ve Afrika'nın bazı yerlerinde olduğu gibi, eski göçebelerle "kabile" insanları ya zayıf

ortakçılar olarak yerleştirilmeye ya da göçmen işçi havuzu oluşturmaları için hapsedilmeye zorlandılar. Dünyanın yerli halklarının direniş savaşlarının son döküntüleri, 1850 ile 1880 arasında, Bengalli Santallar, Maoriler, Sioux, Ndebele ve Kanadalı Métis, artık silahların en ölümcülü demiryollarıyla tahkim edilmiş beyaz istilacıyla savaştığında cereyan etti. Bununla birlikte, bilimsel ormancılık ve ırk temelli asayiş gücü, *coup de grâce*, öldürücü darbeyi yönetmek için yayıldığı için, kontrol edilemez bir ayaklanma yangını 20. yüzyılın ilk senelerinde hâlâ devam ediyordu. Halife'nin Sudan'daki Omdurman'daki son şansından bir yıl sonra, 1899'da, merkezi Hindistan'da büyük bir aşiret ayaklanması vardı; 1900'lerde Fransızlar Rif ayaklanmasıyla, Almanlar da Tanganika'da Maji Maji ayaklanmasıyla karşı karşıya kaldılar. Bir taraftan köylüler ile onları temsil eden devlet arasındaki denge unsurları, diğer taraftan avcı-toplayıcılarla göçebeler, 1914'e gelindiğinde ikincinin aleyhine olacak şekilde önemli ölçüde dönüştürülmüştü. Bu insanlar büyük ölçüde antropologların ve antika toplayıcıların ilgisine havale edildiler.

Köylü toplumunun kendisi, 1780'de olduğundan belirgin ölçüde farklıydı. Sadece kıtlık ve yoksulluk daima devam etti. Ne var ki, kuraklığın yahut sellerin meydana getirdiği mutlak gıda yoklukları, nakdin hakim olduğu bir pazarda yiyeceğe sahip olma yetisinin çöküşünden kaynaklanan suni kıtlıklara yol açtığı için, kıtlık ve yoksulluk da şekil değiştirmişti. 1914'e gelindiğinde peşin para ile satılan ürünün hakim olduğu köylü dünyası ile kendi gıdasını ithal eden hayvan üreticisi rejimler, önemli ölçüde büyümüştü. 1860'lar ve 1870'lerde demiryollarının yayılmasını, büyük tarımsal üretim alıcılarının konsolidasyonu takip etti. 20. yüzyılın ilk senelerinde, Rusya, Arjantin ve Birleşik Devletler'in Ortabatı'sında büyük yeni tahıl üretimi alanları sahneye çıktı. Küresel ekonomi 1870'lerle 1880'lerin bunalımından çıktığı için, derebeyliği, yarı feodal bir hukuk üstü haklar ve ödentiler rejiminden muazzam bir tarımsal ticarete dönüştü. Telgraf hatlarında ve dünya gemiciliğinde 1900 sonrasındaki büyük artış, dünyanın her yerindeki fiyatları çok daha yakın hizaya getirdi.

Tekdüzelik sanayi alanında kendisini daha kuvvetle ifade etti. 1890'lardan 1919'lara kadar sanayi üretiminin temposunda muazzam bir artış vardı. Bu durum, daha fakir toplumlardaki demir, çelik ve tekstil üretimi artışının yanı sıra, Birleşik Devletler ve Almanya'nın dünyanın ilk kurumsal kapitalist toplumlarına dönüşümünü yansıtmaktaydı. Ukrayna ve Sibirya'dan gelen ucuz ürün, sanayisini beslediği için Kont Witte'nin Rusya'sı 1890'larda "kalkışa geçti." Japonya'nın askeri sanayileşme kapsamındaki sanayi üretimi, 1897'de ilk defa dünya sanayi üretiminin %1'ini geçti. Bombay, Şangay ve İskenderi-

ye'deki Asyalı müteşebbisler, tekstilde yabancılara kaybettikleri iç pazarlarının bir kısmını ilk defa geri almaya başladılar. Dünyanın büyük finans merkezleri Londra ve New York, yatırımcılar yeni kâr kaynakları peşinde olduğu için, büyük meblağlarda spekülatif sermaye teslim aldılar. Büyük güçler arasındaki diplomatik rekabet, 1898 sonrasında arttıkça, ulusal ve emperyal hükümetler ulusal bankaların, sanayi firmalarının ve ekonomik amaçlı göçmenlerin hisselerini yükseltmek için var güçleriyle çalıştılar. Britanya ve Fransa'nın geleneksel ekonomik çıkar alanlarında gitgide Almanya, Bileşik Devletler ve Japonya'ya kaybediyor olması, Güney Afrika'da, Uzakdoğu'da ve Ortadoğu'da tansiyonun yükselmesine kuşkusuz yardım etti.

YENİ MESLEKLER VE ULUSLARARASI KAMUOYU

Devletin yükselişi, din ve ulus kavramlarının genelleşmesi ve kapitalist ekonominin muntazaman büyümesi, nitekim 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde dünyaya görünüşte daha büyük bir tekdüzelik görünümü vermişti. Diğer taraftan toplumlar, bu geniş sınırlar içinde daha karmaşık ve çeşitli hale gelmişlerdi. 1780'de, büyük sayıda tarım işçisi ve zanaatkâra, çok küçük bir lordlar, rahipler ve kalem efendileri grubu egemendi. 1914'e gelindiğinde ise resim çok daha karmaşıktı. Dünyanın her yerinde muhtemelen yüz milyon kişi, genelde mukayese edilebilirlik yerine, birbirlerini tamamlayan farklı tipte beceriler uygulayan sanayi işçileriydi. Büyük sayılarda profesyonel uzman grupları belirmişti. Bunlar dünya genelinde yaygındı ancak resim kendi içinde daha farklıydı. Çin'de eski mandarin sınıfının soyundan gelenler, şimdi hukukçular, muhasebeciler, gazete editörleri, cerrahlar, eczacılar ve üniversite öğretim üyeleriydi. Soylu kökenleri şimdi uzman bilgileriyle ve denetimli uzman kuruluşlarına erişimleriyle tamamlanmak zorundaydı. Erkekler akıllarında tutmak için hâlâ Muhammed'in sözlerini, Konfüçyüs'ün Seçme Eserlerini yahut Yunan ve Latin klasiklerini okuyordu ancak eğitimleri, geniş bir alt disiplinler alanındaki yeni ve görünürde objektif bilgilere hakim olmalarını gerektiriyordu.

Devlet ve uluslar, bu dönem boyunca kendi talepleri ve hak iddialarında muazzam büyüdülerse de gücü uygulama vasıtaları da daha karmaşık ve koşullu hale gelmişti. 18. yüzyıl rejimleri en önemli tebaalarının görüşlerini etkilemek için kurnazca yollar kullanırlardı. Kendilerini, evrensel krallar, dinin koruyucuları, ülkenin simgesi yahut bilimi mükemmelleştirenler olarak hafızalara kazıdılar. Basılı medyanın geniş çapta kullanıldığı Avrupa'nın batısında ve Amerikan kolonilerinde aristokrat grupları kraliyet idaresi kapsamında iktidar

için kıyasıya mücadele ettiler; düşmanlarını mahvetmek için de kamusal eleştiri, alay, hiciv veya aleyhte gizli söylenti araçlarını kullandılar. Ancak Asya ve Afrika alanlarında dahi, elitler arasında çok denenmiş tartışma biçimleri hükümdarları meşrulaştırabiliyor yahut kuyularını kazabiliyordu. İster aydın ister şarklı olsun, despotlar, hiçbir zaman karikatürlerinin akla getirdiği kadar mutlak değillerdi. Ne var ki, 1914'e gelindiğinde, 1780'de basılandan yüz kat daha fazla gazete, çok çeşitli dillerde basılmaktaydı. Ayrıca kitlesel bir kitap yayın sektörü ortaya çıkmıştı ve bu durum en gayretli sansürcüleri dahi alt ediyordu.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında kamunun ortaya çıkışı, Alman sosyolog Jürgen Habermas'ın özel ilgi alanıydı, kamu kavramı da tarihçiler tarafından 1960'lardan bu yana çok yaygın kullanılır oldu. En yeni kuşak, devletle toplum "arasında" ancak her ikisi üzerine de yorum yapan bir eleştirel değerlendirme grubunun ortaya çıkışının bu "büyük anlatı"sından bir şekilde kuşku duyar oldu. Bazı yazarlar için en çarpıcı olan, kamudan kimin dışlandığı idi; kadınlar, yoksullar, etnik azınlıklar. Onlara göre kamu, burjuva elitin kendi gücünü gizlemek ve yansıtmak için ortaya attığı laf kalabalığından daha fazla bir şeye benzemiyordu. Eleştirinin görünümü yalnızca bir taktik idi. Diğerleri için kamu diye bir şey asla var olmadı. Hepsi farklı ancak karşılıklı anlaşılmaz bir söylemler şamatası idi. Sonuçta, müzakerenin görünümü sadece güçsüz insanları seçti ve onları susturdu. Bu siyasi güven hilesi, güçlü çıkar çevrelerinin sadece seçmenlerin isteklerine karşılık kendi gücünü sınırlar göründüğü sözde demokrasilerde elinden geleni yaptı. Habermas'ın ve izleyenlerinin formülasyonu ile yaygın olarak kabul edilen sorun, milliyetçilikte olduğu gibi kamu mefhumunun da batıdan doğuya ve güneye taşınmış gibi analiz ediliyor olmasıydı. Bu, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın geride kalanlara diğer bir büyük armağanıydı.

Kamuoyu kavramıyla ve kamusal seferberlikle sorunlar ne olursa olsun, siyasetçilerin "kamusal" yahut "ulusal" kanaat olarak gördükleri şeylerin telaffuz edilmiş temsilinin ortaya çıkışı, şüphesiz 19. yüzyılın bir özelliği idi. Despotlar asla mutlak değildi. Her zaman din adamlarının görüşlerine, idarecilere ve piyasalarla pazarların söylentilerine tabi idiler. Yine de muazzam bir söylenti çeşitliliği ve çıkar çevrelerinin özel ricaları, dünyanın tüm büyük toplumlarında artık gazeteler, kitaplar ve organize edilen halka açık toplantılar aracılığıyla temsil edilebilme yeteneğine sahipti. Seçimlerin devlet yönünden şeklen onaylandığı yerlerde dahi, çar ile kayserin, "kamuoyu" olarak belirtilen şeyleri, atalarının yapmadığı bir şekilde manipüle ve kontrol etmeleri gerekmekteydi. Kendisine tabi ırkların vesayeti hakkında basmakalıp sözler söyleyen sömürge hükümetleri dahi, zaman zaman

"yerel görüş"e boyun eğmek zorunda kalıyordu. 1916'ya gelindiğinde, Hindistan valisi, Hintli ve Çinli akademik çevrelerin yanı sıra Avrupalı liberallerden de gelen taleplere cevaben afyon ticaretini terk etmiş, sözleşmeli emek sisteminde de değişiklik yapmıştı. Alman Kayser William aynı yıllarda, kendi dış politikasına saldıran Liberal ve Sosyal Demokrat gazeteleri teskin etmek zorunda kaldı. Son zamanlardaki çalışmalarda Kayser, zihnen dengesiz bir tiran olmak yerine kamuoyundaki güçlü akımlara karşı umutsuzca su üstünde kalmaya çalışan bir hükümdar olarak görülmekte.

Dünya çapında tekdüzelik eğilimi çerçevesindeki bu büyük karmaşıklık, 20. yüzyıl başlarındaki entelektüel yaşamın özelliği gibi görünüyor. 1780'de, dünyanın bütün toplumlarında, kabul görmüş güçlü bilge kurulları, fikirler için bağlam oluştururlardı. Çin'de gözleme dayalı ampirik metotları getirmeye çalışan bilim adamları ve idareciler, işlerinin yalnızca Konfüçyüsçü klasik düşüncenin bakış açısını yeniden keşfetmek olduğunu göstermekle yükümlüydüler. İslam bilim adamlarının Avrupa'dan gelen yeni kozmoloji teorileriyle uzlaşmaya çalıştıklarında, "Latin bilimi"nin İslami düşüncede her zaman rol oynadığı mefhumuna dönerek, değişimi geçerli kılmaları gerekiyordu. Son kuşak tarihçiler, modern duyarlılıklara ilerlemenin Batı'da dahi muğlak ve kısmi olduğunu ileri sürme eğilimindeler. Felsefi Aydınlanma devrimine rağmen Batı Avrupa ve Amerika'daki çoğu düşünür, klasik anayurdu yeniden canlandırdıklarını yahut Tanrı'nın insanoğluna bahşettiği akıl armağanını ilerlettiklerini iddia etme eğilimindeydi. Başka bir deyişle, çoğu düşünce hâlâ geleneğin mükemmelliğini aramaktaydı. John Pocock'un tekraren vurguladığı gibi devrimci sonuçları ne olursa olsun, Birleşik Devletler'in kurucu babalarını besleyen düşünce dizisi, İngiliz mekânlarında pusuya yatmaya devam eden büyük devlet ve yozlaşmış saltanattan hoşlanmayan eski Whig'in daha görkemli bir versiyonu idi.

İroniktir ki, doğal ve insani, tüm fenomenler için temel açıklama tarzı olarak tarihin keşfi, 19. yüzyılın en devrimci değişimidir. Çağdaş ideolojiler genel olarak tarihselci ve gitgide daha fazla evrimcidir. Düşünürler, dünyayı bir tarih mefhumuna bağlayarak türlerin, insanoğlunun, ırkın, ulusun yahut dinin ilerleyişini, bir bakıma bir gelecek tarihini de tasavvur ettiler. Avrupa bilim ve felsefe akademilerinin dışındaki bilim adamları kendi kültürleri için tarihi efsaneler yaratmakta pek de zorluk çekmediler. Hindular için kutsal metinlerde ve peyzajda ışıltılı bir mevcudiyeti olan Lord Rama, güncel bir tarihi şahsiyet haline geldi. Aynı şekilde Etiyopyalılar için de efsanevi Süleyman figürü tarihi bir geçmişin güncel kurucu babası haline geldi. Kut-

sal metin eleştirisi, hanedan arkeolojisi yahut tıp eğitiminde gayretli yerel okullar, yaşayan yahut icat edilmiş Batı dışı geleneklere, Batılı temsil metotları dayattılar. Yüzyılın dönümü sularında, ırkçı-tarihsel teorileştirmeler zirvesine ulaştı. Birçok teorisyen, beyaz Aryanların zaferini hiçbir şekilde kestirmedikleri, bir "ırk savaşı"nın gelişini öngördüler. Hintli filozoflar, en uygun olanın hayatta kalmasını tersyüz edip en manevi olanın hayatta kalması tahminine dönüştürdüler.

Bununla birlikte, yüzyıl zarfında insanı ve doğayı düzenlemekten soykütüklerinin izini sürmeye doğru yön değiştirmiş olan mutabakatın sona ermeye başladığının şimdiden işaretleri vardı. 1890'lardan itibaren fen ve beşeri bilimlerdeki çok sayıda gelişmenin, tüm sosyal sonuçları 1914-1918 savaşı felaketi sonrasına kadar idrak edilemese de yeni bir şüphe duygusunun tohumlarını ekmekte olduğu, neredeyse sıradan bir şeydir. Liberalizm, bunun nesnel ve rasyonel koşulları meydana gelmezden dahi önce, gitgide kendisini, acil sınıf savaşını savunan devrimci sosyalist eğilimlerin saldırısı altında buldu. Friedrich Nietzsche, bireysel iradenin toplumdaki organik büyüme ve değişim sözleşmelerini yarıp geçebileceğini öne sürdü. Sigmund Freud insanın bilinçaltını "keşfetti." Belirsizlik mefhumu bilimlerin matematiksel tarafına sızmaya başladı. Bu değişiklikler, atonal müziğin, kübizmin ve empresyonizmin, akademik figüratif resmin geleneksel örüntülerini, müzikte de armoninin hükümranlığını devirmekte olduğu sanat alanında büyük ölçüde örneklendi. Gauguin, Klimt ve Picasso, Batılı sanatın klasik mirasını sarsmaya başladılar.

Avrupa dışında, tarihsel ve evrimci düşünceye duyulan tepki çoğu zaman, Batı'nın kendisinin temsil ettiğini iddia ettiği şeyin reddiyle, entelektüellerle siyasetçiler açısından siyasi pratiğin ve kutsal inancın yeniden işlenmiş siyasi formlarına bir dönüş biçimini aldı: Japonya'da aristokrat Bushido kültü, Hindistan'da korkunç Tanrıça Kali'ye tapınma ve Rusya'da Panslavcı spiritüalizm. Yüzeysel açıdan bu formların çoğu, bazı batılı yorumcuların onları gördüğü gibi Doğu'nun ve Afrika'nın, geleneksel yahut yerel, uyuyan ruhlarının uyanışı gibiydi. Aslında, açıkça, birleştirilmiş devlet ile sanayileşme deneyiminin dizginlerinden kurtardığı modernitelerin etkisini sergilemekteydiler. Çoğu kişi, "Batı'nın Düşüşü"nü, Profesör Oswald Spengler bu başlığı taşıyan kitabını yazmaya başlamadan epey önce algıladı. Sonuç, ideolojik konumların olağanüstü bir karmaşasıydı. 1750'lerde entelektüeller, farklı ancak karşılıklı olarak anlaşılır yollarla geçmiş üzerine yoğunlaşan birkaç büyük düşünce okuluna atanabilirken, 1900'e gelindiğinde durum artık böyle değildi. Moderniteyi reddeden kadim din savunucuları, modernitenin rolünü kabul eden yeni-muhafazakârlarla

itişip kakıştılar ancak ona karşı koymak için de kendi geleneklerini yeniden şekillendirdiler. Modernist kampta, devrimci ve ateistlerden liberallere ve teolojik pragmatistlere kadar, siyasi ve dini kanaatlerin tüm çeşitliliği mevcuttu.

Bir taraftan, 1780 ile mukayese edildiğinde bu kadar çarpıcı olan, 1900'de dünyanın her yerinde kabul edilen, basında ve halka açık toplantılarda hararetle desteklenen çok çeşitli ideolojik konumlardı. Eskiden Hindistan'da teolojik nihilistler var olabilir ancak 1900'e gelindiğinde Hintli ateistler vardı. Japon bilim adamları 1780'de doğanın tahribine gözyaşı dökmüş olabilir ancak 1900'de Japon ekolojistler ve yeşilciler var. Bazı Amerikalılar, 1780'de Şark dinleri olarak düşündükleri şeylerle ilgilenmiş olabilirler ancak 1900'de beyaz Amerikan Bahaileri vardı. Diğer taraftan, bu çok çeşitli hareketler, ideolojiler ve duyarlılıklar artık gitgide toplantılar, oylama, finans, iletişim ve fikirlerin sunumu hakkında bir dizi uluslararası norma uydurulmuştu. Tartışma ve sosyal organizasyonların daha kendiliğinden ve geleneksel formları, yoksullar ve Batılı kapitalist dünyanın pınarlarından çok uzak kişiler arasında dahi, orta-sınıf aksiyonlarının örüntülerinden etkilendi ve onlara biçim verdiler.

AĞUSTOS 1914

Bu kitap, ulusal devletin gelişimine ve 19. yüzyıl zarfında küresel olarak bağlantılı bir ekonominin ortaya çıkışına büyük ölçüde ağırlık vermiştir. Yine de gördüğümüz gibi bu tekdüzelik, paradoksal olarak, kendi karmaşıklığını üretmiştir. Bu her yere nüfuz eden yeni tüzellikleri yaratan bağlantılar, onları yönlendirmek, sınırlamak isteyen yahut karşı çıkan dünyanın her yerindeki kişileri de güçlendirdi. Bunların tamamı değilse de çoğu, sol kanatla ve sendikal hareketlerle ilişkideydi. 1914 öncesinde dahi, beyhude yere silahlanma yarışına son vermeye girişen uluslararası konferanslar toplandı. *Fin de siecle* [yüzyıl sonu] aydınlar sınıfı arasında pasifist topluluklar hızla yayıldı. Kızıl Haç örgütü de savaş mağdurlarının acılarını hafifletmek için 1870'den beri ulusal sınırların ötesinde çalışmaktaydı. Ne var ki, ulusal devlet adamları dahi, ulusal devlet sınırlarının genelinde işbirliğinin sırf kendi çıkarlarını korumak için şart olduğunu hayal meyal algılamaya başlamışlardı. Uluslararası hukuk, 1900'lerde hızla gelişti ve okyanusların derinlikleriyle Antarktika'ya erişimi kontrol etmek isteyen birtakım anlaşmalar yürürlüğe girdi. Paris'i aday gösteren Fransa'nın ateşli muhalefetine rağmen dünyanın zamansal referans noktası olarak Greenwich Meridyeni nihayet kabul edildi. Uluslararası kurallar, gemi

hareketlerini ve çeşitli ulusal topraklardan geçen nehirlerdeki trafiği gitgide daha fazla yönetir oldu. Son zamanlardaki hıyarcıklı veba ve kolera tecrübesi dünyanın her yerinden tıp mensuplarını bir araya gelmeye ve kamu sağlığı için uluslararası kuralları uygulamaya koymaya zorladı. Emperyalizmin yaz ortasına denk gelen Afrika ve Asya'daki kitlesel katliam oyununun ortasında, genel olarak sadece nakit parayla ilgili resmi kurumlar bunu başarsa da hayvanları korumak ve çevreyi muhafaza etmek için kimi örgütler ortaya çıktı.

İllüstrasyon 13.3 – Fırtına geliyor: Nil'de bir deniz uçağı, 1914.

Trajedi, yıkıcı rekabete kapılmayı ve nihayette de savaşa girmeyi engelleyebilecek olan uluslararası bağlantıların, Ağustos 1914'ün felaket getiren konjonktürüne direnmek için yeterince güçlü olmamalarıydı. O ay, muazzam silahlar konuşmaya başladıkça, pek çok ülkedeki insanlar, kıtlığın, zorunlu askerliğin, ölümün ve hastalıkların benzer örüntülerini yaşamaya başladılar. Buna mukabil ve bu katliamdan ortaya çıkan, dünyanın her yerinde sınıf yahut ırk yahut ulusdevletin tekdüzeliklerini daha da coşkuyla vurgulayan ateşli yeni ideolojiler oldu. Bu kitap, bir dizi kilit temaya, özellikle küresel ve uluslararası bağlantılar oluşturmakta örgütlü şiddetin rolüne, dünya tarihindeki eğilimlerin kökeninin çok merkezli doğasına ve dünyanın her yerinde krizlerle tepki gösterme tarzının bağlantılı olduğuna yer verdi. Eylem halindeki bu temaları daha bariz şekilde kanıtlayan ise I. Dünya Savaşı ile onun sonuçları olmuştur.

Kaynakça

KİTAPLAR

Abu Lughod, Janet, *Before European Hegemony: The World System 1250-1350*, New York, 1989.

Abun-Nasr, Jamil, A History of the Mahgrib, Cambridge, 1971.

Ageron, Charles-Robert, *Modern Algeria from 1830 to the Present*, Londra, 1991.

Agulhon, Maurice, *The French Republic 1879-1992*, Oxford, 1993.

Ahlstrom, Sidney E., *A Religious History of the American People*, New York, 1972.

Ahmad, Feroz, *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969.

Ahmed, Jamal Mohammed, *The Ideological Origins of Egyptian Nationalism*, Londra, 1960.

Akarlı, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, Berkeley, 1993.

Akhlaq-i-Jalali, *The Practical Philosophy of the Muhammadan People*, Çev. W. F. Thompson, Londra, 1836.

Alexander, John T., *Autocratic Politics in a National Crisis: The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt, 1773-1775*, Bloomington, Ind., 1969.

Algar, Hamid, *Religion and Stau in Iran 1785-1906*, Berkeley, 1969.

Al-Rasheed, Madawi, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge, 2002.

al-Sayyid Marsot, Afaf Lutfi, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, 1984.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1991 [*Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İ. Savaşır, Metis, 1993].

Anderson, J. Stuart, *Lawyers and the Making of English Land Law 1832-1940*, Oxford, 1992.

Appadurai, Arjun, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, 2000.

Archer, Mildred, *Early Views of India: The Picturesque Journeys of Thomas and William Daniell 1786-1794*, Londra, 1980.

Armitage, David, *The Ideological Origins of the British Empire*, Cambridge, 2000.

Arnold, David, *Famine: Social Crisis and Historical Change*, Oxford, 1988.

Arnold, David, *Science, Technology and Medicine in Colonial India*, Cambridge, 2000.

Atkinson, Alan, *The Europeans in Australia A History*, cilt 1, Oxford, 1997.

Badawi, M. A. Zaki, *The Reformers of Egypt*, Londra, 1978.

Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Cambridge, Mass., 1971.

Bains, Dudley, *Emigration from Europe 1815-1930*, Basingstoke, 1991.

Baker, Keith, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1990.

Baker, Keith (Der.), *The Political Culture of the Old Regime*, Oxford, 1987.

Bakewell, P. J., *A History of Latin America*, Londra, 1997.

Ballantyne, Tony, *Orientalism and Race: Aryanism in the British Empire*, Londra, 2000.

Bayly, C. A., *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830*, Londra, 1989.

Bayly, C. A., *Indian Society and the Making of the British Empire*, Cambridge, 1988.
Bayly, C. A., *The Origins of Nationality in South Asia: Patriotism and Ethical Government in the Making of Modern India*, Delhi, 1998.
Bayly, C. A., *The Raj: India and the British 1600-1947*, Londra, 1990.
Bayly, C. A., *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion*, Cambridge, 1989.
Bayly, Susan, *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*, Cambridge, 1999.
Bayly, Susan, *Saints, Goddesses and Kings: Christians and Muslims in South Indian Society 1700-1900*, Cambridge, 1989.
Beales, D. E. D., *Joseph II*, cilt 1: *In The Shadow of Maria Theresa, 1741-1780*, Cambridge, 1987.
Beasley, W. G., *The Meiji Restoration*, Stanford, Calif., 1972.
Beik, W., *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*, Cambridge, 1988.
Belich, James, *Making Peoples: A History of the New Zealanders from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century*, Auckland, 1996.
Belich, James, *The New Zealand Wars*, Londra, 1988.
Benton, Lauren, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World Histoiy 1400-1900*, Cambridge, 2002.
Bergeron, L., Banquiers, *négociants et manufacturiers parisiens du directoire à Vempire*, Paris, 1975.
Bernal, Martin, *Chinese Socialism to 1907*, Ithaca, New York, 1976.
Bernstein, S., *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection*, Londra, 1971.
Biagini, Eugenio F., *Gladstone*, Basingstoke, 2000.
Black, Jeremy, *European Warfare 1660-1815*, Londra, 1994.
Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture*, Oxford, 2001.
Blanning, T. C. W. ve Peter Wende, *Reform in Britain and Germany*, 1750-1850, Oxford, 1999.
Bloch, Maurice, *Ritual, History and Power: Selected Papers in Anthropology*, Londra, 1998 [*Ritüel, Tarih, İktidar*, çev. Ü. H. Yolsal, Dipnot Yayınları, 2014].
Blusse, Leonard, *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia*, Dordrecht, 1986.
Boeke, J. H., *Economies and Economic Policy of Dual Societies as Exemplified by Indonesia*, Harlem, 1953.
Bond, G. D., *The Buddhist Revival in Sri Lanka*, Columbia, SC, 1988.
Bose, Sugata ve Ayesha Jalal, *Modern South Asia: Culture, Political Economy*, Delhi, 1998.
Bowen, H. V., *Revolution and Reform: The Indian Problem in British Politics 1757-1773*, Cambridge, 1991.
Brading, D. A., *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State 1492-1867*, Cambridge, 1991.
Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie, capitalisme xve-xviiie siècle*, Paris, 1979 [*Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. M. Özel, İz Yayıncılık].
Bray, Francesca, *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*, Berkeley, 1997.
Brett, Michael ve Elizabeth Fentress, *The Berbers*, Londra, 1996.
Breuilly, John, *Nationalism and the State*, Manchester, 1993.
Brewer, John, *The Sinews of Power: War, Money and the English State 1688-1783*, Londra, 1989.
Bridges, Roy E. (Der.), *Imperialism, Decolonisation and Africa: Studies Presented to John Hargreaves*, Basingstoke, 2000.
Brock, W. R., *Conflict and Transformation: The United States 1844-1877*, Harmondsworth, 1973.
Brogan, Hugh, *The Penguin History of the USA*, Londra, 1999.

Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*, Berkeley, 1998.
Brown, J. M. (Der.), *The Oxford Histoty of the British Empire*, cilt. 4: *The Twentieth Century*, Oxford, 1999.
Brown, Nathan T., *Peasant Politics in Modern Egypt: The Struggle against the State*, New York, 1990.
Burckhardt, Jacob, *The Civilisation of the Renaissance in Italy: An Essay*, Çev. S. G. C. Middlemore, Londra, 1950 [*İtalya'da Rönesans Kültürü*, Çev. B. S. Baysal, OkuyanUs, 2013].
Burke, Peter, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven, 1992.
Burke, Peter (Der.), *History and Historians in the Twentieth Century*, Oxford, 2002.
Burks, Ardath W. (Der.), *The Modernisers: Overseas Students, Foreign Employees and Meiji Japan*, Boulder, Colo., 1985.
Burroughs, Peter ve A. J. Stockwell (Der.), Managing the Business of Empire: Essays in Honour of D. K. Fieldhouse, Londra, 1998.
Burrow, J. W., The Crisis of Reason: European Thought 1848-1914, New Haven, 2000.
Bury, J. P. T ve R. P. Tombs, *Thiers 1797-1877: A Political Life*, Londra, 1986.
Cady, J. F., *The Roots of French Imperialism in East Asia*, Ithaca, New York, 1954.
Cain, Peter ve A. G. Hopkins, *British Imperialism*, cilt 1: *Innovation and Expansion 1688-1914* ve cilt 2: *Crisis and Deconstruction 1914-1990*, Londra, 1993.
Cannadine, David, *Class in Britain*, Londra, 2000.
Cannadine, David, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, Londra, 1992.
Cannadine, David, *Ornamentalism: How the British Saw their Empire*, Londra, 2001.
Cannon, John, *Parliamentary Reform 1640-1832*, Cambridge, 1973.
Carr, Raymond, *Spain, 1808-1939*, Oxford, 1966.
Chadwick, Owen, *A History of the Popes, 1830-1914*, Oxford, 1998.
Chadwick, Owen, *The Secularisation of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975.
Chakrabarty, Dipesh, *Provincialising Europe*, Princeton, 1999.
Chandavarkar, R. S., *The Origins of Industrial Capitalism in India*, Cambridge, 1996.
Chandler, Alfred D. Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge, Mass., 1990 [19. Yüzyıl Avrupalı Aklın Sekülerleşmesi, Çev. M. T. Aslan, Birey Yayıncılık, 2004] .
Chandra, Bipan, *Communalism in Modern India*, Delhi, 1984.
Charle, Christophe, *Social History of France in the Nineteenth Century*, Oxford, 1994.
Chatterjee, Indrani, *Gender, Slavery and Law in Colonial India*, Delhi, 1999.
Chatterjee, Partha, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*, Londra, 1986.
Chaturvedi, Yinayak, *Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial*, Londra, 2000.
Chaudhuri, K. N., *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to c. 1750*, Cambridge, 1990.
Chomin, Nakae, *A Discourse by Three Drunkards on Government*, Çev. Nobuko Tsukai, New York, 1984.
Christie, Ian R. ve Benjamin W. Labaree, *Empire and Independence 1760-1776*, Londra, 1976.
Chung-li, Chang, *The Chinese Gentry*, Berkeley, 1965.
Clark, C. M., *Kaiser Wilhelm II*, Londra, 2000.
Clark, G. N. ve diğerleri (Der.), *The New Cambridge Modern History*, cilt 11: *Material Progress and Worldwide Problems 1870-98*, Cambridge, 1963.
Clark, Peter, *British Clubs and Societies, 1580-1800: The Origins of An Associational World*, Oxford, 2000.
Cleveland, William L., *A History of the Modern Middle East*, Boulder, Colo., 1994 [*Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. M. Harmancı, Agora Kitaplığı, 2008].
Cobb, R. C., *Death in Paris: The Records of the Basse-Geole de la Seine*, Oxford, 1978.
Cohen, Paul A., *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth*, New York, 1997.

Cohn, Bernard S., *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*, Princeton, 1996.
Cole, Juan R. I., *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement*, Princeton, 1993.
Colley, Linda, *Britons: Forging the Nation 1707-1837*, Londra, 1992.
Collingham, E. M., *Imperial Bodies: The Physical Experience of the Raj c. 1800-1947*, Londra, 2001.
Comaroff, Jean, *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a South African People*, Chicago, 1985.
Concise Dictionary of United States History, New York, 1983.
Cook, Chris, David Waller, *Longman Handbook of Modern American History 1763-1996*, Londra, 1997.
Cook, Chris, John Stevenson, *Longman Handbook of Modern European History 1763-1991*, Londra, 1992.
Coomaraswamy, Ananda K., *Essays in National Idealism*, Colombo, 1910.
Cooter, R., *Phrenology in Europe and America*, Londra, 2001.
Coquery-Vidrovitch, C., *Le Congo au temps des grands compagnies concessionnaires*, Paris, 1972.
Coverdale, John F., *The Basque Phase of Spain's First Carlist War*, Princeton, 1984.
Cowling, Elizabeth, *Interpreting Matisse, Picasso*, Londra, 2000, Tate Gallery sergisi, Londra, 2000.
Cray, Ralph D., Michael A. Morrison, (Der.), *New Perspectives on the Early Republic*, Urbana, İll., 1994.
Crossley, Pamela, *A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology*, Berkeley, 1999.
Curtin, Philip D., *The Atlantic Slave Trade: A Census*, Madison, Wis., 1969.
Curwen, C. A. (Der. ve Çev.), *Taiping Rebel: The Deposition of Li Hsiu-ch'eng*, Cambridge, 1977.
Daikichi, Irokawa (Der. ve Çev. Marius B. Jansen), *The Culture of the Meiji Period*, Princeton, 1985.
Damton, Robert, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Londra, 1996.
Darwin, Charles, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*, Londra, 1859; 1920, Everyman edn.
Daunton, Martin, *Trusting Leviathan: The Politics of Taxation in Britain 1799-1814*, Cambridge, 2001.
Daunton, Martin ve Rick Halpem (Der.), *Empire and Others: British Encounters with Indigenous Peoples 1600-1850*, Londra, 1999.
Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland*, cilt 2: *1795 to the Present*, Oxford, 1981.
Davis, D. B., *The Problem of Slavery in Western Culture*, Ithaca, New York, 1966.
Davis, John A. (Der.), *Italy in the Nineteenth Century*, Oxford, 2000.
Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963.
Dawn, Ernest, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana, İll., 1973.
de Tocqueville, Alexis, *The Old Regime and the French Revolution*, New York, 1955 [*Eski Rejim ve Devrim*, Çev. T. Ilgaz, İmge Kitabevi, 2004].
de Vries, Jan, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700*, New Haven, 1978.
de Vries, Jan ve Adriaan van de Woude, *The First Modern Economy*, Cambridge, 1997.
Denoon, Donald, Philippa Mein-Smith, Marivic Wyndham, *A History of Australia, New Zealand and the Pacific*, Londra, 2000.
Dew, Charles B., *Bond of Iron: Master and Slave at Buffalo Forge*, Londra, 1994.
Dickason, Olive P., *Canada's First Nations: A History of Founding Peoples from the Earliest Times*, Toronto, 1992.

Dikotter, F., *The Discourse of Race in Modern China*, Londra, 1992.
Dixon, S., *Modernisation in Russia 1676-1825*, Cambridge, 1999.
Doyle, William, *The Ancien Regime*, Basingstoke, 1986.
Doyle, William, *The Origins of the French Revolution*, Oxford, 1988.
Drayton, Richard, *Nature's Government: Science, Imperial Britain and the 'Improvement' of the World*, Londra, 2000.
Du Toit, A., H. Giliomee (Der.), *Afrikaner Political Thought*, cilt 1, Berkeley, 1983.
Duara, Prasenjit, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*, Chicago, 1995.
Duffy, Michael, *Soldiers, Sugar and Seapower: The British Expeditions to the West Indies and the War against Revolutionary France*, Oxford, 1987.
Duly, L. C., *British Land Policy at the Cape 1796-1834*, Durham, NC, 1964.
Durand, J. D., *Historical Estimates of World Population*, Philadelphia, 1974.
Dutta, Krishna, Andrew Robinson, *Tagore: The Myriad-Minded Man*, Londra, 1995.
Duus, Peter, *The Abacus and the Sword: The Japanese Penetration of Korea 1895-1910*, Berkeley, 1995.
Edney, Matthew, *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India 1765-1843*, Chicago, 1997.
Eisenman, Stephen F., Thomas Crow, Brian Lukacher, Linda Nochlin, Frances K. Pohl, *Nineteenth-Century Art: A Critical History*, Londra, 1998.
Eisenstadt, S. N., *Modernisation, Protest and Change*, Englewood Cliffs, NJ, 1966.
Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, cilt 1: *The History of Manners*, Çev. Edmund Jephcott, cilt 2: *State Formation and Civilization*, Oxford, 1994.
Ellis, Geoffrey, *Napoleon: Profiles in Power*, Harlow, 1997.
Elphick, P., H. Giliomee, *The Shaping of South African Society 1600-1850*, Londra, 1983.
Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973.
Etherington, Norman, *The Great Treks: The Transformation of Southern Africa 1815-1854*, Londra, 2001.
Etherington, Norman, *Theories of Imperialism: War Conquest and Capital*, Londra, 1983.
Evans, Eric J., *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain 1783-1870*, Londra, 1983.
Evans, Richard J., *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Harmondsworth, 1990.
Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed AH, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge, 1997.
Fairbank, John K. ve Kwang-Ching Liu (Der.), *The Cambridge History of China*, cilt 11, 2. kısım, Late Ching, Cambridge, 1980.
Falk, S. J., *Qajar Paintings: Persian Oil Paintings of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Londra, 1972.
Fawaz, Leila Tarazi, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Centwy Beirut*, Cambridge, Mass., 1982.
Fawaz, Leila Tarazi ve C. A. Bayly, *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean*, New York, 2002.
Ferguson, Niall, *Empire: How Britain made the Modern World 1700-2000*, Londra, 2001.
Femando-Armesto, Felipe, *Millennium*, Londra, 1995.
Fieldhouse, D. K., *Economics and Empire*, Londra, 1984.
Figes, Orlando, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Londra, 2002.
Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980.
Finn, Margot C., *After Chartism: Class and Nation in British Radical Politics 1848-1874*, Cambridge, 1993.
Fisher, Stanley, *Ottoman Land Law*, Oxford, 1919.
Florida, Nancy K., *Writing the Past, Inscribing the Future: History as Prophecy in Colonial Java*, Durham, NC, 1995.

Floud, Roderick ve Deirdre McCloskey (Der.), *The Economic History of Britain since 1700*, cilt 1, Cambridge, 1994.
Fogel, Robert W., *Stanley L. Engermann, Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Londra, 1989.
Foner, Eric, Olivia Mahoney, *America's Reconstruction: People and Politics after the Civil War*, New York, 1995.
Forbes, Geraldine, *Positivism in Bengal: A Case-Study in the Transmission and Assimilation of an Ideology*, Delhi, 1998.
Forrer, Matti, *Hokusai: Prints and Drazuings*, Münih, 1991.
Forstenzer, Thomas R., *French Provincial Police and the Fall of the Second Republic*, Princeton, 1981.
Foucault, Michel, *Discipline and Punish*, Çev. Alan Sheridan, Harmondsworth, 1979.
Frank, Andre Gunder, *Mexican Agriculture 1521-1630*, Cambridge, 1979.
Frank, Andre Gunder, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Londra, 1998.
Franklin, Benjamin, *Autobiography*, Everyman edn, Londra, 1906.
Freyre, Gilberto, *The Masters and the Slaves: A Study in the Development of Brazilian Civilisation*, New York, 1963.
Furet, François, *Penser la Révolution française*, Paris, 1978.
Furet, François, Jacques Ozouf, *Reading and Writing Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, Cambridge, 1982.
Furet, François, Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, 1988.
Gattrell, V. A. C., *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770-1868*, Oxford, 1994.
Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
Gellner, Ernest, *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History*, Londra,1988.
Genovese, Eugene, *Roll, Jordan Roll: The World the Slaves Made*, New York, 1974.
Gilroy, Amanda (Der.), *Romantic Geographies: Discourses of Travel, 1775-1844*, Manchester, 2000.
Godlewska, Anne, Neil Smith, *Geography and Empire*, Oxford, 1994.
Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, 1991.
Good, David F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley, 1984.
Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge, 1996.
Government Printing Office, Washington, DC, *Documents Illustrative of the Formation of the Union of the American States*, Washington, DC, 1927
Graham, Richard, *Britain and the Onset of Modernisation in Brazil 1850-1914*, Cambridge, 1972.
Grewal, J. S., *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge, 1994.
Grove, Richard H., *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism*, Londra, 1995.
Guha, Ranajit, *Towards a Rule of Property for Bengal*, Lahey, 1963.
Guha, Sumit, *Environment and Ethnicity in India 1200-1991*, Cambridge, 1999.
Guha-Thakurta, Tapati, *The Making of a New Indian Art: Artists, Aesthetics and Nationalism in Bengal c. 1850-1920*, Cambridge, 1992.
Gupta, Charu, *Sexuality, Obscenity, Community: Women, Muslims and the Hindu Public in Colonial India*, Delhi, 2001.
Habib, Irfan, *The Agrarian System of Mughal India (1556-1707)*, Bombay, 1963.
Hall, Catherine, *Civilising Subjects: Metropole and Colony in the English Imagination 1830-1867*, Cambridge, 2002.
Hall, Catherine, Keith McClelland ve Jane Rendall, *Defining the Victorian Nation: Class, Race and Gender and the Reform Act of 1867*, Cambridge, 2000.
Hamilton, Lord Frederick, *The Days before Yesterday*, Londra, 1920.

Hardacre, Helen, *Shinto and the State 1868-1988*, Princeton, 1989.
Hardy, Peter, *The Muslims of British India*, Cambridge, 1969.
Harris, Jose, *Private Lives, Public Spirit*, Oxford, 1993.
Harris, Ruth, *Lourdes: Body and Spirit in a Secular Age*, Londra, 1999.
Hasan, Mushirul, *A Nationalist Conscience, M. A. Ansari, the Congress and the Raj*, New Delhi, 1987.
Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997.
Haupt, G., *Aspects of International Socialism 1871-1914*, Cambridge, 1986.
Headrick, Daniel, *The Invisible Weapon: Telecommunications and International Politics 1851-1945*, New York, 1991.
Headrick, Daniel, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, New York, 1981.
Hegel, G. F., *Hegel's Philosophy of Right*, Çev. T. M. Knox, 1821; Oxford, 1952.
Hevia, James L., *Cherishing Men from Afar: Qing Guest Ritual and the Macartney Embassy of 1795*, Durham, NC, 1995.
Hilton, Boyd, *The Age of Atonement: The Influence of Evangelicalism on Social and Economic Thought 1785-1885*, Oxford, 1988.
Hirschman, Albert O., *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton, 1972.
Hiskett, Mervyn, *The Development of Islam in West Africa*, Londra, 1984.
Hiskett, Mervyn, *The Sword of Truth: The Life and Times of the Shehu Usuman Dan Fodio*, New York, 1976.
Ho, Ping-ti, *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility 1368-1911*, New York, 1962.
Hobsbawm, E. J., *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990.
Hobsbawm, E. J., *The Age of Revolution; The Age of Capital; The Age of Empire; The Age of Extremes*, Londra, 1988-98 [*Devrim Çağı*, Çev. M. S. Şener, Dost Kitabevi, 1998; *Sermaye Çağı*, Çev. B. S. Şener, Dost Kitabevi, 1999; *İmparatorluk Çağı*, Çev. V. Aslan, Dost Kitabevi, 1999; *Aşırılıklar Çağı*, Çev. Y. Aloğan, Everest, 2006].
Hodgson, Marshal, G. S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation*, 3 cilt, Chicago, 1974.
Holt, P. M. (Der.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, Londra, 1968.
Holt, P. M. (Der.), *The Cambridge History of Islam*, cilt 2, Cambridge, 1970.
Hopkins, A. G, *An Economic History of West Africa*, Londra, 1973.
Hopkins, A. G., (Der.), *Globalization in World History*, Londra, 2002.
Hosking, Geoffrey, *Russia, People and Empire, 1552-1917*, Londra, 1997.
Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 1789-1939, Oxford, 1970 [*Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev. H. Yıldız, Latif Boyazı, İnsan Yayınları].
Hoxie, Frederick E., *A Final Promise: The Campaign to Assimilate the Indians, 1880-1920*, Cambridge, 1984.
Hudson, Pat, *The Industrial Revolution*, Londra, 1992.
Hunt, Lynn, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, Berkeley, 1984.
Hurgronje, C. Snouck, *The Achehnese*, Çev. A. O'Sullivan, Leiden, 1906.
Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, 3. baskı, Basingstoke, 2002.
Ilbert, Robert (Der.), *Alexandrie entre deux niondes*, Aix-en-Provence, 1988.
Iliffe, John, *Africans: The History of a Continent*, Londra, 1995.
Irick, Robert L., *Ching Policy towards the Coolie Trade 1847-1878*, Taipei, 1982.
Irving, Robert Grant, *Indian Summer: Lutyens, Baker and Imperial Delhi*, New Haven, 1981.
Jail, Lothar, *Bismarck: The White Revolutionary*, Çev. J. A. Underwood, vol. 2: *1871-1898*, Londra, 1986.
James, C. L. R., *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, Londra, 2001.

Jansen, Marius B. (Der.), *The Cambridge History of Japan*, cilt 5: *The Nineteenth Century*, Cambridge, 1989.
Jelavich, B., *A History of the Balkans*, cilt 2: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge, 1983.
Jones, Kenneth, *Arya Dharm: Hindu Consciousness in Nineteenth-Century Punjab*, Berkeley, 1976.
Jones, P. M., *The Peasantry in the French Revolution*, Londra, 1988.
July, Robert W., *The Origins of Modern African Thought: Its Development in West Africa during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Londra, 1968.
Kanya-Forstner, A. S., *The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism*, Cambridge, 1969.
Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany, New York, 1988 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. Yüzyıl*, Çev. K. Emiroğlu, Belge Yayınları].
Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire 1908-1918*, Berkeley, 1997 [Jöntürkler ve Araplar, Çev. T. Göney, TVY Yayınları].
Keddie, Nikki R., *Roots of Revolution: An Interpretative History of Modern Iran*, New Haven, 1981.
Kedourie, Elie, *The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies*, Londra, 1970.
Keep, John, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462-1874*, Oxford, 1985.
Kemper, Steven, *Presence of the Past: Chronicles, Politics and Culture in Sinhala Life*, Ithaca, New York, 1991.
Keppel-Jones, Arthur, *Rhodes and Rhodesia: The White Conquest of Zimbabwe 1884-1902*, Montreal, 1983.
Kinealy, Christine, *This Great Calamity: The Irish Famine 1845-1852*, Dublin, 1994.
Knight, Alan, *The Mexican Revolution*, 2 cilt, Cambridge, 1986.
Knight, Franklin W., *Slave Society in Cuba during the Nineteenth Century*, Madison, Wis., 1975.
Koenig, William J., *The Burmese Polity 1752-1819: Politics, Administration and Organization in the Early Kon-baung Period*, Ann Arbor, 1990.
Kolff, D. H. A., *Naukar, Rajput and Sepoy: The Ethnohistory of the Military Labour Market in Hindustan 1450-1850*, Cambridge, 1986.
Komlos, John, *Stature, Living Standards and Economic Development: Essays in Anthropometric History*, Chicago, 1994.
Kopf, David, *The Brahmo Sarnaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*, Princeton, 1979.
Kuhn, Philip A., *Rebellion and its Enemies in Late Imperial China 1798-1864*, Cambridge, Mass., 1970.
Kuhn, Philip A., *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768*, Cambridge, Mass., 1990.
Kumar, Deepak, *Science and the Raj 1857-1905*, Delhi, 1995.
Kumar, Dharma (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, cilt 2, New Delhi, 1983.
Kunt, I. M., *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983.
Kvistad, Gregg, *The Rise and Demise of German Statism: Loyalty and Political Membership*, Oxford, 1999.
Kwong, Luke S., *The Mosaic of the Hundred Days: Personalities, Politics and Ideas of 1898*, Cambridge, Mass., 1984.
Landes, David, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Londra, 1958.
Landes, David, *Favourites of Fortune: Technical Growth and Economic Development since the Industrial Revolution*, Cambridge, 1991.

Landes, David, *The Wealth and Poverty of Nations*, Londra, 1998.
Langley, J. Ayo, *Ideologies of Political Liberation in Black Africa, 1856-1970: Documents on Modern African Political Thought from Colonial Times to the Present*, Londra, 1979.
Latham, A. J. H., *The International Economy and the Undeveloped World 1865-1914*, Londra, 1978.
Lee, Ki-baik, *New History of Korea*, Çev. E. W. Wagner, Seul, 1986.
Legge, James, *The Chinese Classics*, cilt 1, yeniden basım, Taipei, 1994.
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. B. Turna, Arkadaş Yayıncılık].
Lewis, Bernard, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford, 2002.
Lienesch, Michael, *New Order of the Ages: Time, the Constitution and the Making of Modern American Political Thought*, Princeton, 1988.
The Life of Swami Vivekananda by his Eastern and Western Disciples, 2 cilt, Kalküta, 1981.
Lieven, Dominic C. B., *The Aristocracy in Europe 1815-1914*, Londra, 1992.
Lieven, Dominic C. B., *Empire: The Russian Empire and its Rivals*, Londra, 2000.
Lieven, Dominic C. B., *Nicholas II: Emperor of all the Russias*, Londra, 1993.
List, F., *The National System of Political Economy*, Çev. S. Lloyd, Londra, 1885.
Louis, W. Roger, *The Robinson and Gallagher Controversy*, New York, 1976.
Lyons, F. S., *Ireland since the Famine: 1850 to the Present*, Londra, 1971.
Lyons, Martin, *Napoleon Bonaparte and the Legacy of the French Revolution*, Londra, 1994.
MacDonagh, Oliver, *Patterns of Government Growth 1800-1860: The Passenger Acts and their Enforcement*, Aldershot, 1993.
Macfarlane, Alan, *The Origins of English Individualism*, Oxford, 1976.
Macfarlane, Alan, *The Riddle of the Modern World: Of Liberty, Wealth and Equality*, Basingstoke, 2000.
Mack Smith, Denis, *Italy and its Monarchy*, New Haven, 1989.
MacKenzie, John M., *Imperialism and the Natural World*, Manchester, 1990.
MacKenzie, John M., *Orientalism, Art, Literature and Society*, Londra, 1995.
Macpherson, C. B., *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*, Oxford, 1962.
Malik, Jamal (Der.), *Perceptions of Mutual Encounters in South Asian History, 1760-1860*, Wiesbaden, 2000.
Mandel, Daniel R., *Behind the Frontier: Indians in Eighteetnh-Century Eastern Massachusetts*, Lincoln, Nebr., 1996.
Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, cilt 2; *The Rise of Classes and Nation States 1760-1914*, Cambridge, 1993.
Manuel, E. F., *The New World of Henri Saint Simon*, Cambridge, Mass., 1956.
Manzoni, Alessandro, *I promessi sposi*, 1827, Floransa, 1962, yeniden basım [*Nişanlılar*, Çev. N. Adabağ, Literatür Yayıncılık].
Markovits, Claude, *The Global World of Indian Merchants 1750-1947: Traders of Sindh from Bukhara to Panama*, Cambridge, 2000.
Marr, David, *Vietnamese Anti-Colonialism*, 1885-1925, Berkeley, 1971.
Marshall, P. J. (Der.), *The Oxford Histoiy of the British Empire*, cilt 2: *The Eighteenth Century*, Oxford, 1998.
Mayer, Arno, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, Londra, 1981.
Mazower, M., *The Balkans*, Londra, 2000.
Mazzini, Giuseppe, *The Duties of Man and Other Essays, c. 1870*, Londra, 1966, yeniden basım.
Mazzini, Giuseppe, *Ricordi autobiografici di Giuseppe Mazzini con introduzione e note di Mario Menghini*, Imola, 1938.
McCann, J., *From Poverty to Famine in North East Ethiopia: A Rural History 1900-1935*, Philadelphia, 1987.

McCarthy, Thomas, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, Londra, 1984.
McClain, James L., John M. Merriman, Ugawa Kaoru, *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era*, Ithaca, New York, 1994.
McDaniel, T., *Autocracy, Capitalistn and Revolution in Europe 1815-1914*, Berkeley, 1987.
McEvedy, Colin, Richard Jones, *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, 1978.
McLeod, Mark W., *The Vietnamese Response to French Intervention 1862-1874*, New York, 1991.
Mehta, Uday, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*, Chicago, 1999.
Meintjes, Johannes, *President Paul Kruger: A Biography*, Londra, 1974.
Meriggi, M., *Amministrazione e classi sociali nel Lombardo-Veneto 1814-1848*, Bologna, 1983.
Metcalf, Barbara D., *Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900*, Princeton, 1982.
Metcalf, Barbara D. ve Thomas R. Metcalf, *A Concise History of India*, Cambridge, 1994.
Metcalf, T. R., *Land, Landlords and the British Raj: Northern India in the Nineteenth Century*, Berkeley, 1979.
Meyer, Michael C., William H. Beezley (Der.), *The Oxford History of Mexico*, Oxford, 2000.
Michael, Franz, Chang Chung-li, *The Taiping Rebellion: History and Documents*, 3 cilt, Seattle, 1966-1971.
Michel, Regis ve diğerleri, *Aux armes et aux arts: les arts de la revolution 1789-1799*, Paris, 1987.
Midgely, Clare (ed.), *Gender and Imperialism*, Manchester, 1998.
Miers, Suzanne ve Igor Kopytoff (Der.), *Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives*, Madison, Wis., 1977.
Mill, John Stuart, *Autobiography, 1873*; yeniden basım, Londra, 1949.
Miller, Joseph C., *Way of Death: Merchant Capitalism and Angolan Slave Trade 1730-1830*, Londra, 1988.
Milner, Anthony, *The Invention of Politics in Colonial Malaya: Contesting Nationalism and the Expansion of the Public Sphere*, Cambridge, 1994.
Milward, A. S., S. B. Saul, *Development of the Economies of Central Europe, 1850-1914*, Londra, 1977.
Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Londra, 1985.
Mitter, Partha, *Art and Nationalism in Colonial India 1850-1922*, Cambridge, 1994.
Molnar, Miklos, *A Concise History of Hungary*, Cambridge, 2001.
Moore, Barrington, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Londra, 1984.
Moorehead, Caroline, *Dunant's Dream: War, Switzerland and the History of the Red Cross*, Londra, 1998.
Morgan, David, *Medieval Persia 1040-1797*, Londra, 1988.
Morris, Jonathan, *The Political Economy of Shopkeeping in Milan, 1886-1922*, Cambridge, 1993.
Myers, Ramon H., Peter Duus, Mark R. Peattie, *The Japanese Informal Empire in China 1895-1937*, Princeton, 1989.
Myint-U, Thant, *The Making of Modern Burma*, Cambridge, 1999.
Needham, Joseph, *Science and Civilisation in China*, 8 cilt, Cambridge, 1965-1990.
Norman, E. R., *Church and Society in England, 1770-1970: A Historical Study*, Oxford, 1976.
North, Douglass C., *The Economic Growth of the United States, 1790-1860*, Englewood Cliffs, NJ, 1961.
Northrup, D., *Indentured Labour in the Age of Imperialism 1834-1922*, Londra, 1995.

Oberoi, Harjot Singh, *The Construction of Religious Boundaries: Culture, Identity and Diversity in the Sikh Tradition*, Delhi, 1997.
O'Brien, P. K., *The Economic Effects of the American Civil War*, Basingstoke, 1988.
O'Brien, P. K. (Der.), *The Industrial Revolution in Europe*, 2 cilt, Oxford, 1994.
O'Brien, P. K. ve Leando Prados de la Escosura (Der.), *The Costs and Benefits of European Imperialism from the Conquest of Ceuta (1415) to the Treaty of Lusaka (1974), special issue of Revista de Historia Economica*, Madrid, 1998.
O'Brien, P. K., Ronald Quinalt (Der.), *The Industrial Revolution and British Society*, Cambridge, 1993.
O'Grada, Cormac, *The Great Irish Famine*, Dublin, 1989.
O'Hanlon, Rosalind, *Caste, Conflict and Ideology*, Cambridge, 1985.
Omer-Cooper, J. D., *The Zulu Aftermath*, Londra, 1966.
Ooms, H., *Tokugawa, Village Practice: Class, Status, Power, Law*, Berkeley, 1996.
Orsini, Francesca, *The Hindi Public Sphere 1920-40: Language and Literature in the Age of Nationalism*, Delhi, 2002.
Osbome, Milton, *The French Presence in Cochin China and Cambodia*, Berkeley, 1971.
Owen, Roger, *Cotton and the Egyptian Economy: A Study in Trade and Development*, Oxford, 1969.
Owen, Roger, *The Middle East and the World Economy 1800-1914*, Londra, 1981.
Owen, Roger, *Bob Sutcliffe, Studies in the Theory of Imperialism*, Londra, 1972.
Ozouf, Mona, *La Fête révolutionnaire 1789-1799*, Paris, 1976.
Pagden, Anthony, *The Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500-c. 1800*, New Haven, 1995.
Palmer, R. R., *Hie Age of Democratic Revolution*, 2 cilt, Londra, 1959-1964.
Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, TVY Yayınları, 1999].
Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1930*, Cambridge, 1987.
Parish, Peter J., *The American Civil War*, Londra, 1975.
Parker, Geoffrey, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1988 [*Askeri Devrim*, Çev. T. Zorlu, Küre Yayınları, 2006].
Parthasarathi, Prasannan, *The Transition to a Colonial Economy: Weavers, Merchants and Kings in South India*, Cambridge, 2000.
Peel, J. D. Y., *Religious Encounter and the Making of the Yontba*, Bloomington, Ind., 2000.
Peiris, J. B. (Der.), *Before and After Shaka*, Grahamstown, 1983.
Perdue, Peter, *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850*, Cambridge, Mass., 1987.
Perry, J. R., *Karim Khan Zand*, Chicago, 1979.
Pevsner, Niklaus, *Ruskin and Viollet-le-Duc: Englishness and Frenchness in the Appreciation of Gothic Architecture*, Londra, 1969.
Pflanze, Otto, *Bismarck and the Development of Germany*, cilt 3: *The Period of Fortification 1880-1898*, Princeton, 1990.
Pipes, Richard, *Russia under the Old Regime*, Londra, 1974.
Platt, D. C. M., *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815-1914*, Oxford, 1968.
Pocock, J. G. A., *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, 1975.
Polachek, James M., *The Inner Opium War*, Cambridge, Mass., 1992.
Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000.
Porter, Andrew, *European Imperialism 1860-1914*, Londra, 1994.
Porter, Andrew (Der.), *The Oxford History of the British Empire*, cilt. 3: *The Nineteenth Century*, Oxford, 1999.

Porter, Roy, *Enlightenment: Britain and the Making of the Modern World*, Londra, 2000.
Price, Richard, *British Society 1680-1880: Dynamism, Containment and Change*, Cambridge, 1998.
Price, Roger, *Napoleon III and the Second Empire*, Londra, 1997.
Prins, Gwyn, *The Hidden Hippopotamus: Reappraisal in African History: The Early Colonial Experience in Western Zambia*, Cambridge, 1980.
Ralston, D. B., *Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World 1600-1914*, Chicago, 1990.
Ranger, Terence, *Voices from the Rocks: Nature, Culture and History in the Matopos Hills of Zimbabwe*, Londra, 1999.
Rankin, M., *Elite, Activism and Political Transformation in China*, Cambridge, Mass., 1993.
Rawski, Evelyn S., *The Last Emperors: A Social History of Qing Imperial Institutions*, Berkeley, 1998.
Rawski, Evelyn S., *Susan Naquin, Chinese Society in the Eighteenth Century*, New Haven, 1987.
Reid, Brian Holden, *The Origins of the American Civil War*, Londra, 1996.
Reynolds, Douglas R., *China 1898-1912*, Cambridge, Mass., 1993.
Richards, John F., *The Mughal Empire*, Cambridge, 1995.
Richards, John F., *The Unending Frontier: Environmental History in the Early Modern Centuries*, Berkeley, 2003.
Ricklefs, M., *A History of Modern Indonesia since 1300*, Londra, 1993.
Rizvi, S. A. A., *Shah Abd al-Aziz: Puritanism, Sectarian Polemics and Jihad*, Canberra, 1982.
Rizvi, S. A. A., *Shah Walli-allah and his Times*, Canberra, 1980.
Robinson, David, *The Holy War of Umar Tal: The Western Sudan in the Mid-Nineteenth Century*, Oxford, 1985.
Robinson, F. C. R., *Islam and Muslim History in South Asia*, New Delhi, 2001.
Robinson, Ronald, John Gallagher, Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*, Londra, 1981.
Roff, William R., *Islam and the Political Economy of Meaning: Studies in Muslim Discourse*, Londra, 1987.
Rohl, John G. C., *The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge, 1994.
Roiland, Romain, *Ramakrishna the Man God and the Universal Gospel of Vivekananda*, Kalküta, 1960.
Rostow, W. W., *The World Economy: History and Prospect*, Austin, Tex., 1978.
Rothschild, Emma, *Economic Sentiments: Adam Smith Condorcet and the Enlightenment*, Cambridge, Mass., 2001.
Rowe, William T., *Hankow: Conflict and Community in a Chinese City 1796-1895*, Stanford, Calif., 1989.
Roy, Ram Mohun, (Der. E. S. Bose), *The Selected English Works of Raja Ram Mohun Roy*, cilt 2, Kalküta, 1887.
Roy, Tirthankar, *Traditional Industry in the Economy of Colonial India*, Cambridge, 1999.
Rule, John, *The Vital Centwy: England's Developing Economy 1714-1815*, Harlow, 1992.
Ruskin, John, *The Stones of Venice*, Londra, 1960.
Said, Edward, *Orientalism*, Londra, 1970 [*Şarkiyatçılık*, Çev. B. Ülner, Metis, 2003].
Saidiq, M., *History of Urdu Literature*, Londra, 1964.
Saiz, M. C. G., *Las castas mexicanas: un generopictorico americano*, Mexico City, 1989.
Salemink, Oscar, *The Ethnography of Vietnam's Central Highlanders: A Historical Contextualisation 1850-1930*, Londra, 2002.

Samson, Jane, *Imperial Benevolence: Making British Authority in the Pacific Islands*, Honolulu, 1998.
Schama, Simon, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands 1780-1813*, Londra, 1992.
Scholch, Alexander, *Egypt for the Egyptians*, Ithaca, New York, 1981.
Scott, James C., *Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition have Failed*, New Haven, 1998.
Seal, Anil, *Hie Emergence of Indian Nationalism*, Cambridge, 1969.
Secord, James, *A Victorian Sensation*, Chicago, 2000.
Seddon, A., *Moroccan Peasants: A Century of Change in the Eastern Rif 1870-1970*, Londra, 1981.
Sevcenko, Ihor, Frank E. Sysyn (Der.), *Eurcharisterion*, cilt 1, Cambridge, Mass., 1978.
Sewell, William H., *Work and Revolution in France: The Language of Labour from the Old Regime to 1848*, Cambridge, 1980.
Shatzmiller, Maya, *The Berbers and the Islamic State*, Princeton, 2000.
Shaw, Stanford J., *A History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2: *Reform Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, 1975.
Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge, Mass., 1971.
Sheehan, James J., *German History 1770-1866*, Oxford, 1989.
Showalter, Dennis, *The Wars of Frederick the Great*, London, 1996.
Shulze, Hagen, *The Course of German Nationalism: From Frederick the Great to Bismarck 1763-1867*, Cambridge, 1982.
Simon, Walter, *European Positivism in the Nineteenth Century: An Essay in Intellectual History*, Port Washington, New York, 1963.
Singha, Radhika, *A Despotism of Law: Crime and Justice in Early Colonial India*, Delhi, 2000.
Skaria, Ajay, *Hybrid Histories: Forests, Frontiers and Wildness in Western India*, Delhi, 1999.
Skowronek, Stephen, *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities 1877-1920*, Cambridge, 1982.
Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism*, Londra, 1998.
Smith, J. D., *The Epic of Pabuji: An Essay in Transcription and Translation*, Cambridge, 1991.
Smith, T. C., *The Agrarian Origins of Modern Japan*, Stanford, Calif., 1959.
Soleillet, C., *L'Avenir de la France en Afrique*, Paris, 1876.
Speck, W. A., *A Concise History of Britain 1707-1975*, Cambridge, 1999.
Spence, Jonathan, *The Search for Modern China*, New York, 1990.
Spencer, Herbert (Der. Duncan Macrae), *The Man versus the State, 1884, 1886*, Londra, 1969, yeniden basım.
Sperber, Jonathan, *The European Revolutions 1848-1851*, Cambridge, 1994.
Stampp, Kenneth M., *The Peculiar Institution*, New York, 1956.
Stedman Jones, Gareth, "Introduction to Karl Marx and Friedrich Engels", *The Communist Manifesto*, Londra, 2000.
Stedman Jones, Gareth, *Languages of Class*, Cambridge, 1983.
Stedman Jones, Gareth, *Outcast London*, Oxford, 1971.
Stein, Burton, *A History of India*, Oxford, 1998.
Stokes, Eric, *The English Utilitarians and India*, Delhi, 1989, yeniden basım.
Stokes, E. T., *The Peasant and the Raj*, Cambridge, 1979.
Stone, Lawrence (Der.), *The Imperial State at War: Britain from 1689-1815*, Londra, 1990.
Strachan, Hew, *The First World War*, cilt 1, Oxford, 2001.
Sutherland, D., *France 1789-1815: Revolution and Counter-Revolution*, Londra, 1985.

Tambiah, Stanley J., *World Conqueror and World Renouncer*, Cambridge, 1972.
Tandan, Banmali, *The Architecture of Lucknow and its Dependencies 1722-1856*, 2 cilt, Delhi, 2000.
Tanner, Duncan, Pat Thane, Nicholas Tiratsoo (Der.), *Labour's First Century*, Cambridge, 2000.
Tarlo, Emma, *Clothing Matters: What to Wear in Colonial India*, Londra, 1998.
Taylor, George R., *The Transportation Revolution 1815-1860*, Londra, 1951.
Taylor, Miles, *The Decline of British Radicalism 1847-1865*, Oxford, 1995.
Terasse, Henri, *Histoire du Maroc, des origines à rétablissement du protectorat français*, Casablanca, 1950.
Thomas, Hugh, *Cuba: Or the Pursuit of Freedom*, Londra, 1971.
Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class*, Londra, 1993.
Thompson, E. P., *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Acts*, Londra, 1975.
Thompson, John A., *Woodrow Wilson*, Londra, 2002.
Thompson, W. F. (Der.), *The Practical Philosophy of the Muhammadan People*, Londra, 1839.
Tilly, Charles, *Coercion, Capital and States AD 900-1992*, Cambridge, Mass., 1992.
Tinker, Hugh, *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas 1830-1920*, Londra, 1974.
Tombs, Robert, *France 1814-1914*, Londra, 1996.
Tomlinson, B. R., *The Economy of Modern India 1860-1970*, Cambridge, 1993.
Tone, Theobald Wolfe (Der. R. Barry O'Brien), *The Autobiography of Theobald Wolfe Tone*, Londra, 1893.
Torpey, John, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*, Cambridge, 2000.
Totman, Conrad, *A History of Japan*, Londra, 2000.
Tretiakov, S., *A Chinese Testament: The Autobiography of Tan Shih-Hua as told to S. Tretiakov*, New York, 1934.
Trigger, Bruce G. (Der.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*, cilt 1: *North America*, Cambridge, 1996.
Tripp, Charles, *A History of Iraq*, Cambridge, 2000.
Troll, Christian, *Sayyid Ahmad Khan: A Reinterpretation of Muslim Theology*, Delhi, 1978.
Tulard, J. (Der.), *Dictionnaire Napoleon*, Paris, 1987.
Tusi, Nasiruddin, *The Nasirean Ethics*, Çev. G. M. Wickens, Londra, 1969 [Ahlak-Nasırı, A. Gafarov, Z. Şükürov, Litera Yayıncılık, 2013].
van de Ven, Hans, *Military and Financial Reform in the Late Qing and Early Republic*, Taipei, 1999.
Vatikiotis, P. J., *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, Londra, 1991.
Vaughan, F., *The Political Philosophy of Giambattista Vico: An Introduction to La Scienza Nuova*, Lahey, 1972.
Vaughan, W. E. (Der.), *A New History of Ireland*, cilt 6, *kısım 2: Ireland under the Union 1870-1921*, Oxford, 1986.
Vernadsky, G. ve diğerleri (Der.), *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917*, cilt 2: *Peter the Great to Nicholas II*, New Haven, 1972.
Vickery, Amanda, *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*, Londra, 1998.
Vivekananda, *Chicago Addresses*, Kalküta, 1971, 16. baskı.
Voll, Obert, *Islam: Continuity and Change in the Modern World*, Boulder, Colo., 1982 [*İslam: Süreklilik ve Değişim*, Çev. C. Şişman, C. Aydın, Yöneliş Yayınları].
Voth, Hans Joachim, *Time and Work in England 1750-1830*, Oxford, 2000.
Waley-Cohen, Joanna, *The Sextants of Beijing: Global Currents in Chinese History*, New York, 1999.
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System*, 1, New York, 1974 [*Modern Dünya Sistemi - 1*, Çev. L. Boyacı, Yarın Yayıncılık].
Walvin, James, *Black Ivory: Slavery in the British Empire*, Oxford, 2001.

Wardy, Robert, *Aristotle in China: Language, Categories and Translation*, Cambridge, 2000.
Watts, David, *The West Indies*, Cambridge, 1987.
Weber, Eugene, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Stanford, Calif., 1976.
Wesseling, H. L., *Divide and Rule: The Partition of Africa 1880-1914*, Westport, Conn., 1996.
Whitehouse, Harvey, *Arguments and Icons: Divergent Modes of Religiosity*, Oxford, 2000.
Wiener, Martin, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit*, Harmondsworth, 1981.
Wilks, Ivor, *Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order*, Cambridge, 1975.
Williams, Glyndwr, P. J. Marshall, *The Great Map of Mankind: British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, Londra, 1982.
Wills, John E. II, *1688: A Global History*, Londra, 2001 [*1688: Bir Dünya Tarihi*, Çev. A. Çakıroğlu, Aykırı Yayınları].
Wilson, Kathleen, *The Sense of the People: Politics, Culture and Imperialism in England, 1715-1785*, Cambridge, 1995.
Wilton, Andrew, Robert Upstone (Der.), *The Age of Rossetti, Burne-Jones and Watts: Symbolism in Britain 1860-1910*, Londra, 1997.
Winichakul, Thongchai, *Siam Mapped: A History of the Geo-body of a Nation*, Honolulu, 1994.
Wong, J. Y., *Deadly Dreams: Opium and the Arrow War (1856-60) in China*, Cambridge, 1998.
Wong, J. Y., *The Making of a Heroic Image: Sun Yatsen in London 1896-7*, Londra, 1986.
Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaca, New York, 1997.
Woodward, C. Vann, *The Origins of the New South*, Baton Rouge, La., 1951.
Woolf, Stuart, *A History of Italy 1700-1860*, Londra, 1979.
Woolf, Stuart, *Napoleon's Integration of Europe*, Londra, 1989.
Worden, Nigel, *The Making of Modern South Africa*, Oxford, 1994.
Worden, Nigel, *The Shaping of South African Society: Conquest, Segregation and Apartheid*, Oxford, 1994.
Wright, Stanley, *Hart and the Chinese Customs*, Belfast, 1950.
Wrigley, E. A., *People, Cities and Wealth: The Transition of Traditional Society*, Oxford, 1988.
Wu, Wang Gung, *The Chinese Overseas: Prom Earthbound China to the Quest for Autonomy*, Cambridge, Mass., 2000.
Wyatt, David K., *Thailand: A Short History*, New Haven, 1984.
Wyatt, David K., *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of Chulalongkorn*, New Haven, 1969.
Yang, Anand A., *Bazaar India: Markets, Society and the Colonial State in Bihar*, Berkeley, 1998.
Yashinaga, Toshinobu, *Ando Shoeki: Social and Ecological Philosopher in Eighteenth-Century Japan*, New York, 1992.
Yate, William, *An Account of New Zealand and of the Church Missionary Society's Mission in the Northern Island*, 1835; Shannon, 1970, yeniden basım.
Zunz, Olivier, *Why the American Century?*, Chicago, 1998.

MAKALELER, KİTAP BÖLÜMLERİ ve YAYINLANMAMIŞ DÖKÜMANLAR

Anderson, Perry, "Confronting defeat", *London Review of Books*, 24, 20, 17 Ekim 2002.
Bannerji, Himani, "Age of consent and hegemonic social reform", Clare Midgely (Der.), *Gender and Imperialism* içinde, Manchester, 1998, s. 21-45.

Bayly, C. A., "The first age of global imperialism 1780-1830", Peter Burroughs, A. J. Stockwell (Der.), *Managing the Business of Empire: Essays in Honour of D. K. Fieldhouse* içinde, Londra, 1998, s. 28-43.
Bayly, C. A., "Orientalists, informants and critics in Benares, 1790-1860", Jamal Malik (Der.), *Perceptions of Mutual Encounters in South Asian History, 1760-1860* içinde, Wiesbaden, 2000, s. 172-210.
Bayly, C. A., "South Asia and the great divergence", *Itinerario*, 24, 3/4, 2000, s. 89-104.
Beasley, W. G., "Japan and the West in the mid-nineteenth century", *Proceedings of the British Academy*, Londra, 1969.
Bennison, Amira K., "Muslim universalism and Western globalisation", A. G. Hopkins (Der.), *Globalization in World History* içinde, Londra, 2002, s. 74-97.
Breuilly, John, "Historians and the nation", Peter Burke (Der.), *History and Historians in the Twentieth Century* içinde, Oxford, 2002, s. 55-87.
Carey, Peter, "Waiting for the Ratu Adil: the Javanese village community on the eve of the Java War", *Modern Asian Studies*, 20, 1, 1986, s. 55-137.
Cole, J. R. I., "Printing in urban Islam", L. T. Fawaz, C. A. Bayly, *Modernity and Cidture from the Mediterranean to the Indian Ocean* içinde, Columbia, SC, 2002, s. 344-364.
de Vries, Jan, "The Industrial Revolution and the industrious revolution", *Journal of Economic History*, 54, 1994, s. 240-270.
Doyle, William, "The Union in a European context", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6 ser., 10, 2000, s. 167-180.
el-din el-Shayyal, Gamal, "Some aspects of intellectual and social life in eighteenth-century Egypt", P. M. Holt (Der.), *Political and Social Change in Modern Egypt* içinde, London, 1968, s. 117-132.
Fletcher, Joseph, "Turko-Mongolian tradition in the Ottoman Empire", I. Sevcenko, Frank E. Sysyn (Der.), *Eurcharisterion* içinde, vol. 1, Cambridge, Mass., 1978, s. 240-242.
Gellner, Ernest, "Do nations have navels?", *Nations and Nationalism*, 10, 1996, s. 366-370.
Godlewska, Anne, "Napoleon's geographers (1797-1815): imperialists and soldiers of modernity", Anne Godlewska, Neil Smith, *Geography and Empire* içinde, Oxford, 1994, s. 31-53.
Harling, P. and P. Mandler, "From fiscal-military state to laissez-faire state, 1760-1850", *Journal of British Studies*, 32, 1, 1993, s. 1-34.
Holsoe, S., "The Vai," S. Miers, I. Kopytoff (Der.), *Slavery in Africa* içinde, Madison, Wis., 1977, s. 287-304.
Hopkins, A. G., "Asante and the Victorians: transition and partition on the Gold Coast", Roy E. Bridges (Der.), *Imperialism, Decolonisation and Africa: Studies Presented to John Hargreaves* içinde, Basingstoke, 2000, s. 25-65.
Innes, Joanna, "The domestic face of the military fiscal state in eighteenth-century Britain", Lawrence Stone (Der.), *The Imperial State at War: Britain from 1689-1815* içinde, *Londra, 1990, s. 96-127.*
Joyce, Patrick, "The return of history: post-modernism and the politics of academic history in Britain", *Past and Present*, 158, Şubat 1998, s. 207-235.
Kaukiainen, Yrjo, "The improvement of communications in international freight markets c.1830-1870", Hiram Morgan (Der.), *Information, Media and Power through the Ages* içinde, Dublin, 2001, s. 137-152.
Leask, Nigel, "Francis Wilford and the colonial construction of Hindu geography," Amanda Gilroy (Der.), *Romantic Geographies: Discourses of Travel, 1775-1844* içinde, Manchester, 2000, s. 204-223.
Lewis, Colin, "Pulling teeth in eighteenth-century Paris", *Past and Present*, 166, 2000, s. 100-145.
Makoto, Takeuchi, "Festivals and fights: the law and the people of Edo", James L. McClain ve diğerleri, *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era* içinde, Ithaca, NY, 1994, s. 384-406.
Masao, Watanabe, "Science across the Pacific" Ardath W. Burks (Der.), The Modernisers: Overseas Students, Foreign Employees and Meiji Japan içinde, Boulder, Colo., 1985, s. 369-392.

Morgan, Philip D., "Encounters between British and indigenous peoples c.1500-c.1800", Martin Daunton, Rick Halpern (Der.), *Empire and Others: British Encounters with Indigenous Peoples 1600-1850* içinde, London, 1999, s. 42-78.
"Newspaper", *Encyclopaedia Britannica* içinde, Londra, 1911, 13. baskı.
O'Brien, P. K., "The reconstruction, rehabilitation and reconfiguration of the British industrial revolution as a conjuncture in global history", *Itinerario*, 3/4, 2000, s. 117-134.
Ozouf, Mona, "L'opinion publique" Keith Baker (Der.), *The Political Culture of the Old Regime* içinde, Oxford, 1987, s. 419-434.
Parry, J. P., "The impact of Napoleon III on British politics 1851-1880", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6 ser., 11, 2001, s. 147-175.
Pomeranz, Kenneth, "Rethinking the late imperial Chinese economy: development, disaggregation and decline 1730-1930", *Itinerario*, 24, 3/4, 2000, s. 29-75.
Ray, Rajat Kanta, "Asian capital in the age of European domination: the rise of the bazaar, 1800-1914", *Modern Asian Studies*, 29, 3, 1993, s. 449-554.
Roberts, M., "Beyond Anderson: reconstructing and deconstructing Sinhala nationalist discourse", *Modern Asian Studies*, 30, 1996, s. 690-698.
Robinson, Francis, "Technology and religious change: Islam and the impact of print", *Modern Asian Studies*, 27, 1, 1993, s. 229-251.
Robinson, Ronald, John Gallagher, "The imperialism of free trade", *Economic History Review*, 2, ser. 6, 1, 1953, s. 1-15.
Rothschild, Emma, "The East India Company and the American Revolution", yayınlanmamış tez, Centre for History and Economics, University of Cambridge, 2002.
Rothschild, Emma, "Globalisation and democracy in historical perspective", yayınlanmamış tez, Centre for History and Economics, University of Cambridge, 2000.
Rothschild, Emma, "Smiihianismus and Enlightenment in nineteenth-century Europe", yayınlanmamış tez, Centre for History and Economics, University of Cambridge, 1998.
Singh, D. J., "Historical significance of Jhaggra Jatti te Katrani da", F. Singh, A. C. Arora (Der.), Maharaja Ranjit Singh: Politics, *Society and Economics* içinde, Patiala, 1984, s. 289-291.
Singha, Radhika, "Settle, mobilize, verify: identification practices in colonial India", *Studies in History*, Delhi, 16, 2, n.s., 2000, s. 151-198.
"Spirit capture: the native Americans and the photographic image", *International Herald Tribune*, 25-26 Ağustos, 2001.
Stokes, Eric, "Late-nineteenth-century colonial expansion: the attack on the theory of economic imperialism: a case of mistaken identity?", *Historical Journal*, 12, 1969, s. 285-302.
Subrahmanyam, Sanjay, "Du Tage au Gange au xvie siècle: une conjoncture millénariste à l'échelle eurasiatique", *Annales*, 1, Ocak-Şubat 2001, s. 51-84.
Taylor, Miles, "The 1848 revolutions in the British Empire" *Past and Present*, 166, 2000, s. 146-181.
Waley-Cohen, Joanna, "Commemorating war in eighteenth-century China", *Modern Asian Studies*, 30, 4, 1996, s. 869-899.
Ward, Helen, "Worth its weight in gold: women and value in northwest India" yayınlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 1999.
Washbrook, D. A., "Economic depression and the making of 'traditional' society in Colonial India, 1820-1855", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6, 3, 1993, s. 237-263.
Wiebe, Robert, "Imagined communities: nationalist experiences", *Journal of the Historical Society*, 1, 1, Bahar 2000, s. 33-63.
Wood, Gordon S., "The significance of the Early Republic", Ralph D. Cray, Michael A. Morrison (Der.), *New Perspectives on the Early Republic* içinde, Urbana, İll., 1994, s. 1-22.
Wyse, Akintola J., "Britain's African junior partners: a re-examination of the role of the Krio in nineteenth-century West Africa", Roy E. Bridges (Der.), *Imperialism, Decolonisation and Africa: Studies Presented to John Hargreaves* içinde, Basingstoke, 2000, s. 3-24.

Dizin

A
Abduh, Muhammed 431, 524, 606, 619
Abdul Kadir, Abdullah 506
Abdülvahap 149, 150
Abu Lughod, Janet 119
Afgani, Cemaleddin 619, 623
Afrika 21, 22, 25, 34, 35, 37, 38, 42, 44, 46, 52, 54, 56, 59, 66, 69, 71, 72, 74, 80, 81, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 98, 103, 104, 106, 111, 112-114, 117-121, 124, 126, 128, 130, 132, 141, 146, 150, 151, 160, 162, 164, 166, 167, 168, 172, 173-175, 177, 178, 180-184, 186, 187, 202, 210, 211, 216, 223, 225, 226, 227, 230, 241, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258, 263, 266, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 282, 287, 288, 291, 293, 295, 301, 303-308, 310, 312, 313, 315, 322, 332, 335-339, 344-346, 351, 353, 358, 359, 361, 362, 364, 369, 370, 374, 376, 377, 382, 395, 402, 405, 413- 415, 422, 434, 436, 439, 440, 453, 454, 456-458, 465, 468, 471, 472, 475, 476, 480-484, 488, 493, 496, 503-505, 509, 516, 518, 523-527, 530, 532, 534, 535, 537, 542, 545, 548, 553, 564, 565, 566, 568, 569, 570, 573-575, 577-580, 582, 587, 591, 592, 594, 595, 596, 600, 605, 606, 609-613, 615, 617, 620, 622, 624-626, 628, 630
afyon 73, 74, 90, 178, 188, 190, 196, 203, 240, 289, 312, 315, 353, 550, 615, 627
Afyon Savaşları 90, 188, 202, 207, 240, 289, 315, 353, 355, 550
Almanya 31, 41, 55, 70, 82, 98, 133, 145, 154, 159, 164, 175, 187, 192, 214, 215, 220, 225, 229, 231, 234, 235, 236, 242, 249, 254, 256, 264, 271-275, 279, 280, 298, 304, 306, 308, 309, 322, 330, 333, 334, 337, 340, 365, 368, 371, 394, 400, 404, 409, 410, 415, 451, 452, 467, 517, 559, 592, 593, 595, 596, 606, 613, 622, 624, 625
Altamirano, Ignacio 390
altın 214, 219, 235, 252, 313, 338, 369, 385, 506, 524, 540, 550, 572, 594
Amerikan Devrimi 75, 109, 124, 126, 135, 153, 312, 468
Amerikan İç Savaşı 22, 27, 201, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 226, 235, 612
ancien rejim 59
Anderson, Benedict 25, 103, 105, 198, 272, 281, 437, 468
Anglikan 154, 163, 349, 360, 442, 444, 447, 468, 472, 559
Annales 20, 78, 536
anti-Semitizın 299, 300
antropoloji 156, 296, 406, 412, 582, 584
Appadurai, Arjun 20, 73, 74, 223
Aristo 72, 117, 381, 382, 447, 524, 525, 533
arkaik küreselleşme 70, 83, 482
Arya Samaj 449, 460
Asante 56, 66, 94, 180, 338, 526
askeri teknoloji 93, 130, 132, 142, 234, 244, 328, 345
ateizm 476
Atkinson, Alan 163
Aubin, Jean 78
Avrupa 19-24, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 40-45, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 61, 64, 66, 68, 70-76, 78-84, 86, 87, 90-97, 99-107, 109, 111, 112, 114-121, 124-134, 136-139, 141-144, 146, 147, 149, 151-154, 156, 157-163, 165-167, 168, 172-191, 193-196, 199-201, 203, 206, 208-221, 223-227, 229, 231, 232, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 243, 245, 247, 249-254, 256, 258-262, 263, 264, 266, 270-275, 278, 281-283, 286, 288, 291, 293-306, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 318, 319, 322, 328, 329, 330, 332, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 370, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 394, 396-410, 411, 412, 414, 415, 417, 418, 419, 422, 423, 425, 427, 429, 430-432, 434, 438, 439, 442, 443, 444, 447, 451, 456, 457, 458, 460, 464, 466, 468, 471, 474, 478-486, 488, 491-494, 496, 498, 501, 503-509, 515-522, 524, 525, 527, 528, 530, 533-540, 542, 543, 544, 545, 547, 551, 553-559, 561, 564, 565, 568, 570, 571, 572, 574, 575, 579, 580, 581, 582, 584, 585, 586, 590-596, 598, 599, 601-614, 616, 617, 618, 621, 623, 626-628
Avrupa'dan göç 162, 527
Avustralya 42, 81, 92, 142, 154, 163, 168, 175, 177, 180, 181, 182, 184, 210, 216, 217, 219, 220, 230, 235, 237, 251, 252, 255, 275, 313, 332, 341, 361, 379, 403, 494, 522, 545, 564, 572, 574, 575, 580, 583, 594
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 58, 60, 242, 277, 283, 291, 426, 537, 557, 558, 599, 606
Awadh 501
azınlık 32, 58, 63, 64, 111, 282, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 301, 302, 449, 451, 473, 599, 623, 626

B
Baganda 106
Bailyn, Bernard 377, 378
Baker, Keith 144, 145, 502
Baker, Sir Herbert 144, 145, 502
Bakunin, Mikhail 257, 408
balina avcılığı 142, 573, 574, 584, 585
Balkan 206, 275, 294, 320, 344, 475, 561, 601, 602
Banks, Joseph 156, 415
Bannerjea, Surendranath 267
Basutoland 106
Baudelaire, Charles 506
Bayle, Pierre 385
Bayly, Susan 75, 90, 102, 126, 135, 150, 160, 195, 208, 250, 289, 335, 441, 469, 488, 492, 494, 541
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron de 391
Beethoven, Ludwig van 494
Beik, William 55

Belçika 40, 138, 212, 229, 234, 235, 236, 252, 277, 304, 306, 309, 410, 442, 486, 517, 545, 623
Belley, Jean-Baptiste 489
Benin 106, 483
Bernhardt, Sarah 605
Bernier, François 93
bilim 23, 30, 31, 32, 33, 55, 58, 63, 68, 71, 87, 108, 116, 117, 118, 121, 146, 147, 148, 156, 195, 228, 230, 236, 299, 336, 366, 367, 373, 375, 376, 381, 383, 388, 405, 406, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 424, 425, 427, 431, 440, 445, 448, 468, 475, 479, 481, 489, 493, 504, 515, 523, 607, 608, 627, 628, 629
Birla, G. D. 593
Birleşik Devletler 21, 108, 118, 136, 141, 151, 153, 162, 163, 164, 165, 167, 176, 181, 183, 197, 198, 200, 201, 211, 218, 221, 224, 229, 231, 234, 243, 251, 254, 256, 263, 265, 271, 272, 275, 276, 277, 282, 287, 292, 293, 300, 301, 311, 316, 329, 331, 334, 336, 338, 340, 341, 344, 350, 360, 368, 369, 372, 374, 404, 415, 418, 442, 452, 459, 477, 482, 517, 528, 529, 530, 533, 535, 540, 545, 566, 573, 574, 577, 578, 579, 580, 592, 596, 598, 602, 606, 615, 621, 624, 627
Bismarck, Otto von 101, 306, 308, 309, 329, 333, 337, 361, 399, 467, 558
Blanch, Louis 379
Blanning, T. C. W. 100, 101, 144, 192, 270
Blanqui, Auguste 408
Blériot, Louis 592
Blyden, Edward W. 287
Boeke, Hermann 534
Bolivar, Simon 125, 174, 194, 491
Bopp, Franz 414
Bosna 475
Bougainville, Louis Antoine de 75, 156
Boxer Ayaklanması 209, 289, 303, 306, 350, 411, 482, 500, 519, 561, 587, 598, 601, 604
Brading, David 134, 378, 390, 392, 491
Brahmo Samaj 406, 430
Braudel, Fernand 20, 232, 536
Breuilly, John 267, 271, 272
Brewer, John 331
Brezilya 82, 174, 179, 182, 216, 226, 238, 314, 341, 390, 407, 433, 445, 459, 476, 525, 526, 527, 528, 530, 536, 574, 580, 594
Bright, John 221
Britanya 20, 25, 35, 38, 42, 61, 66, 69, 75, 79, 82, 88, 91, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 104, 110, 111, 119, 132, 135, 143, 154, 160, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 205, 209, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 245, 248, 250, 251, 252, 254, 256, 263, 267, 276, 280, 281, 282, 287, 288, 297, 298, 300, 303, 328, 330, 336, 339, 340, 341, 353, 355, 359, 360, 361, 366, 368, 369, 372, 373, 381, 391, 392, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 409, 415, 416, 418, 429, 432, 433, 442, 444, 451, 468, 488, 491, 540, 545, 547, 555, 559, 568, 579, 580, 584, 587, 590, 591, 595, 596, 598, 599, 600, 602, 605, 607, 609, 613, 619, 623, 625
Brodziński, Kazimierz 474
Budizm 146, 147, 203, 209, 434, 439, 443, 447, 448, 470, 476, 477, 480, 550, 622
Burckhardt, Jacob 479
burka 39
Burke, Edmund 54, 152, 267, 399
Burma 42, 68, 92, 105, 129, 203, 292, 295, 304, 342, 364, 434, 438, 446, 472, 483, 485, 510, 525, 533, 564, 571, 582
bürokrasi 56, 58, 106, 114, 116, 147, 193, 194, 206, 220, 239, 247, 289, 315, 328, 330, 331, 337, 338, 340, 342, 344, 346, 350, 351, 353, 362, 365, 366, 370, 378, 400, 402, 415, 437, 444, 448, 461, 491, 543, 551, 554
Büyük Frederick 101, 132, 558
Byron, Lord 492, 505

C-Ç
Cain, Peter 229, 304, 555, 590
cami 114, 248, 359, 445, 471, 473
Cannadine, David 555
Canova, Antonio 491
Carpeaux, Jean-Baptiste 496
Cizvit 109, 115, 382, 447, 567
Çartist 215, 221, 254, 379
Cavour, Conte de 225, 279, 399
caz 488
çay 74, 75, 82, 83, 86, 88, 183, 190, 357, 499, 521, 550, 615
centilmen kapitalizm 590, 593
Cezayir 37, 65, 104, 157, 160, 184, 189, 197, 199, 287, 298, 345, 361, 456, 465, 536, 552, 602, 613
Chadwick, Owen 432, 445, 467
Chandra, Bipan 433, 507, 508
Chatterjee, Bankim Chandra 531, 590
Chaudhuri, K.N. 95, 119, 178
Churchill, Winston 282
cihad 160, 195, 306, 381, 453, 461, 465, 467, 561
Çin 19, 21, 22, 26, 27, 31, 33-35, 41, 45, 51-58, 60, 64, 66, 69, 71, 73-76, 83, 86, 87, 88, 90, 92, 94, 95, 98, 103, 104, 105, 111, 115-119, 121, 129-131, 135, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 160, 167, 172, 173, 175, 178, 183, 188, 189, 195, 200-203, 205, 207-210, 213, 223, 224, 225, 226, 230, 234, 237, 239, 240, 242-244, 246, 248, 250, 256, 258, 260, 263, 264, 265, 276, 277, 289, 290, 298, 303, 306, 309, 312, 315, 318, 319, 328, 331, 342, 343, 344, 350, 352, 353, 355, 357, 358, 361, 364, 365, 366, 369, 371, 372, 373, 380, 382, 383, 397, 398, 402, 410, 411, 412, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 428, 436, 438, 443, 446, 447, 448, 460, 461, 465, 472, 477, 479, 481, 482, 483, 493, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 509, 519, 521, 523, 524, 537, 549-552, 556, 559, 567, 568, 570, 571, 579, 581, 585, 587, 590, 595, 596, 598, 600-602, 604, 608, 611, 617, 620, 622, 625, 627
Cleveland, Augustus 178, 285, 336, 344, 345, 362, 464, 571
Cobb, Richard 38, 147
Cohn, Bernard 332, 333
Colley, Linda 20, 191, 277
Comaroff, Jean 335, 440
Comte, Auguste 405, 406, 407, 412, 613
Condorcet, marquis de 136, 377, 384, 396
Cook, James 75, 156, 183, 242, 569
Coomaraswamy, Ananda Kemish 480, 500
Cornwallis, Lord 154, 157
Crispi, Francesco 308
Crossley, Pamela 54, 60

Curie, Pierre ve Marie 424, 522, 605
Curzon, Lord 303, 310, 595, 600

D
Dan Fodio, Usman 454
Daniell, Thomas and William 493
Darnton, Robert 144, 145, 146
Darwin, Charles 407, 412, 413, 416, 417, 423, 475
David, Jacques-Louis 32, 111, 121, 128, 182, 183, 287, 342, 346, 377, 378, 383, 398, 421, 430, 450, 489, 490, 497, 501, 527, 537, 538, 540, 555
Davis, John A. 101, 182, 188, 340, 450, 530, 536, 554
Dayananda, Swami 449
Degas, Edgar 497
Delacroix, Eugene 493, 501
Depretis, Agostino 308
Descartes, Rene 383
de Tocqueville, Alexis 175, 399, 636
devlet 18, 19, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 38, 41, 42, 55, 56, 57, 64, 66, 69, 72, 74, 75, 81, 89, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 105, 107, 109, 112, 113, 114, 115, 120, 121, 131, 138, 145, 148, 153, 154, 156, 158, 161, 166, 168, 172, 175, 176, 182, 186, 187, 190, 194, 196, 198, 203, 208, 220, 221, 225, 226, 227, 236, 238, 243, 244, 257, 262, 265, 270, 271, 272, 276, 282, 286, 290, 291, 292, 298, 301, 302, 304, 306, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 383, 391, 397, 399, 400, 401, 409, 415, 419, 422, 424, 437, 439, 442, 443, 445, 447, 451, 453, 454, 485, 488, 489, 492, 494, 502, 506, 515, 516, 531, 534, 535, 536, 538, 542, 547, 548, 551, 553, 558, 564, 573, 582, 587, 590, 595, 603, 608, 610, 614, 615, 616, 624, 627, 629, 630
de Vries, Jan 26, 69, 81, 82, 162, 229
devrim 19, 26, 27, 38, 44, 55, 81, 82, 83, 89, 124, 125, 127, 130, 138, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 158, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 172, 175, 177, 182, 190, 193, 211, 216, 226, 239, 243, 249, 257, 281, 318, 329, 373, 377, 378, 379, 381, 384, 390, 391, 399, 402, 452, 478, 489, 491, 494, 516, 538, 556, 569, 577, 601, 611, 615, 621
Dharmapala, Anagarika 431, 604
Dickens, Charles 506
Dikotter, Frank 76, 77, 636
din 23, 27, 45, 58, 60, 61, 72, 100, 104, 108, 112, 113, 114, 115, 120, 121, 128, 137, 143, 145, 153, 164, 167, 195, 208, 211, 213, 216, 248, 270, 275, 276, 294, 296, 301, 315, 317, 318, 327, 335, 339, 364, 370, 373, 382, 384, 385, 387, 399, 402, 405, 406, 408, 416, 418, 422, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 437, 438, 439, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 453, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 480, 481, 580, 605, 611, 620, 621, 625, 626, 629
dini mimari 437, 470, 471, 472, 481
dinsel 31, 38, 42, 45, 52, 57, 67, 69, 108, 119, 121, 125, 132, 154, 155, 160, 166, 194, 203, 211, 214, 239, 251, 258, 270, 289, 293, 295, 296, 298, 371, 373, 382, 406, 408, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 436, 438, 442, 443, 444, 447, 448, 457, 461, 464, 473, 475, 476, 483, 484, 509, 519, 535, 541, 549, 558, 584, 600, 605, 616, 618, 621, 622
doğal tarih 156, 157, 414, 415, 582
Doğu Hindistan şirketleri 69, 75, 87, 90, 95, 104, 129, 132, 135, 138, 154, 156, 177, 188, 192, 194, 205, 208, 217, 221, 233, 315, 318, 343, 367, 387, 391, 397, 414, 415, 420, 421, 423, 434, 481, 617
Dostoyevski, Fyodor 505
Doyle, Arthur Conan 59, 98, 136, 587
Doyle, William 59, 98, 136, 587
Drayton, Richard 156, 329, 413, 414
Dreyfus, Alfred 300, 602
Drumont, Edouard 300
Duara, Prasanjit 607
Dünya Dinler Parlamentosu 45, 317, 320
Durkheim, Emile 229, 406, 412, 426

E
edebiyat 116, 478, 479, 480, 483, 492, 504, 506, 508, 509, 511
eğitim 42, 45, 58, 99, 103, 115, 116, 148, 167, 238, 260, 273, 277, 281, 354, 355, 358, 360, 361, 366, 367, 373, 376, 419, 420, 425, 437, 442, 443, 445, 450, 452, 458, 460, 473, 521, 563, 565, 582, 594, 615, 620
Eisenstadt, S. N. 31
ekolojik değişim 90, 196, 549, 563, 565, 623
el-Tahtavi, Rifaa Rafi 419
Emin, Kasım 404
empresyonizm 497, 508, 628
Endonezya 68, 80, 104, 114, 209, 272, 297, 303, 313, 465, 471, 485, 578, 600, 602
enerjik devrimler 26, 74, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 99, 127, 131, 162, 168, 210, 227, 229, 233, 388, 573, 610, 614, 615, 616
Engels, Friedrich 228, 409, 520
Engermann, Stanley 528, 529
Enternasyonal 460
Ergenlik Yaşı Yasa tasarısı 523, 524
Estates General 136
Etiyopya 290, 328, 450, 456, 598
etnisite 215, 293, 605
Everest, George 363
evlilik ve cinsel ilişkiler 75, 88, 312, 313, 314, 315
Evrengzib 112, 131, 352

F
farmasonluk 109, 115, 200, 260
Feraios, Rigas 267
Feth Ali Şah 155, 491
finansal kurumlar 46, 96, 248, 369, 370, 371
Fitzgerald, Edward 504
Fogel, Robert 528, 529, 637
Ford, Henry 234, 593
fotoğrafçılık 488, 657
Foucault, Michel 333, 335, 349, 637
Fouché, Joseph 199
Franklin, Benjamin 108, 109, 111, 113, 229, 518, 611, 638, 640
Fransa 20, 27, 52, 55, 56, 58, 59, 75, 98, 99, 100, 101, 102, 109, 119, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 158, 159, 165, 178, 179, 184, 185, 190, 191, 192, 193, 198, 199, 200, 215, 216, 217, 218, 224, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 242, 250, 254, 256, 264, 270, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 287, 293, 294, 298, 300, 303, 306, 332, 336, 337, 340, 346, 354, 360,

363, 365, 366, 368, 383, 391, 394, 399, 400, 406, 408, 409, 418, 419, 433, 442, 467, 483, 488, 492, 493, 502, 505, 517, 522, 535, 542, 552, 554, 555, 558, 561, 566, 579, 587, 596, 602, 606, 607, 610, 618, 622, 625, 630
Fransız 20, 22, 25, 27, 32, 35, 40, 43, 44, 55, 61, 75, 78, 84, 90, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 112, 124, 125, 126, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 144, 145, 148, 151, 152, 156, 157, 159, 160, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 191, 193, 196, 199, 200, 201, 203, 216, 217, 218, 224, 226, 232, 244, 255, 258, 259, 274, 278, 282, 286, 287, 294, 295, 297, 306, 310, 314, 316, 317, 318, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 341, 345, 347, 351, 352, 353, 355, 358, 360, 361, 363, 365, 366, 369, 377, 378, 379, 384, 385, 389, 390, 391, 392, 394, 396, 398, 399, 401, 402, 405, 406, 409, 413, 414, 423, 424, 427, 428, 429, 443, 460, 465, 472, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483, 487, 489, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 500, 504, 506, 507, 508, 516, 517, 518, 527, 536, 542, 543, 547, 548, 566, 567, 577, 580, 582, 595, 598, 600, 602, 611, 613
Fransız Devrimi 25, 44, 78, 103, 125, 126, 132, 148, 167, 224, 318, 379, 390, 399, 413, 489, 516, 517, 527, 542, 547
Fremiet, Emmanuel 508
Freud, Sigmund 509, 628
Freyre, Gilberta 533, 638
Fulani 453, 454, 564, 568
Furet, Francois 145, 146, 277, 379, 638
Furukawa Ichibe 593

G
Gallagher, John 187, 188, 305, 590, 612, 641, 644
Gandhi, Mohandas K. 654
Garibaldi, Giuseppe 23, 267, 278, 387, 409
Gauguin, Paul 481, 497, 498, 628
Gellner, Ernest 32, 270, 271, 291, 613, 638
Genç Bengal 214
Genç Türkler 286, 496, 601
Genovese, Eugene 452, 528, 529, 638
Gericault, Theodore 654
Ghulam Hussain Tabatabai 505
Gibbon, Edward 390, 428
Girodet, Anne-Louis 489, 490
giysi 35, 37, 38, 39, 40, 43, 105, 317, 322, 489, 496, 569
gıda ve beslenme 42, 43, 52, 79, 82, 95, 237, 238, 245
Gladstone, W. E. 221, 280
göçebe 52, 54, 67, 79, 209, 225, 295, 457, 564, 566, 568, 571, 623, 657
göç kontrolü 274, 275, 276
Goethe, Johann Wolfgang von 98, 159, 413, 414, 505
Gogol, Nikolai 507
Goldstone, Jack 610, 638
Goya, Francisco 478, 494
grev 212, 257, 258, 586
Guha, Ranaji 157, 496, 568, 638
Gunder Frank, Andre 90, 535
Güney Afrika 37, 42, 104, 141, 164, 167, 175, 182, 184, 216, 226, 251, 254, 275, 282, 301, 305, 306, 307, 310, 313, 369, 472, 493, 502, 505, 542, 545, 569, 570, 574, 575, 592, 595, 596, 600, 605, 606, 625
Güney Afrika Savaşı 37, 282, 307, 310, 596, 600, 605
Gu Yanwu 116
gümüş 70, 81, 87, 131, 141, 173, 188, 203, 219, 369, 531, 538
güzel sanatlar 87, 128, 240, 263, 480, 482, 486, 492, 496, 501, 503, 505, 509, 584, 621

H
Habermas, Jürgen 107, 108, 626
Habib, İrfan 55, 433
hac 42, 72, 73, 294, 438, 445, 446, 454, 461, 464, 465, 466, 467, 471
Haiti 141, 527, 530
haklar 31, 58, 125, 135, 161, 226, 315, 331, 346, 348, 350, 383, 394, 400, 401, 402, 403, 404, 549, 574, 604, 624
halk egemenliği 323, 399, 402
Hall, Catherine 20, 196, 403
Hamilton, Lord Frederick 476
Hardy, Thomas 466, 506
Haris Chandra 507
haritalama ve inceleme 362, 363, 364, 365
Harris, Jose 332, 467
Hastings, Adrian 100, 106, 270, 276, 288, 571
Haussmann, Georges Eugene 502
Hawai 142, 158, 276, 290, 570
Hearst, William Randolph 281, 599
He Changling 175
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 198, 330, 331, 350, 400, 410, 613
Heisenberg, Werner 509
hilafet 315
Hindistan 19, 22, 41, 44, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 64, 66, 68, 69, 72, 75, 76, 87-90, 92, 95, 103, 104, 105, 111, 114, 118, 119, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 160, 161, 178, 181, 183, 187, 188, 189, 192, 194, 195, 197, 198, 203, 205, 207, 208, 210, 213, 214, 217, 219, 221, 223, 224, 225, 226, 230, 233, 237, 242, 244, 245, 246, 248, 251, 256, 260, 270, 272, 273, 274, 280, 288, 289, 295, 296, 297, 298, 303, 304, 310, 312, 313, 315, 318, 319, 321, 329, 336, 339, 343, 344, 347, 352, 353, 360, 361, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 381, 387, 391, 393, 394, 397, 401, 403, 406, 410, 414, 415, 420, 421, 423, 424, 425, 431, 434, 436, 445, 446, 449, 464, 465, 466, 467, 470, 471, 472, 475, 479, 481, 493, 496, 500, 501, 503, 506, 507, 516, 521, 523, 524, 531, 532, 534, 537, 540, 541, 542, 544, 545, 547, 548, 553, 559, 568, 571, 577, 579, 581, 582, 584, 585, 593, 594, 595, 598, 600, 604, 605, 610, 612, 617, 622, 624, 627, 628, 629
Hindistan Ulusal Kongresi 289, 381, 394, 401
Hinduizm 45, 321, 322, 387, 430, 431, 434, 436, 439, 441, 448, 449, 460, 466, 470, 476, 477, 480, 541, 579, 622
Hirobumi, İto 559
Hıristiyanlığın yayılması 211, 217, 439, 451, 452, 453, 454
Hıristiyanlık 115, 126, 209, 320, 322, 379, 430, 431, 436, 439, 440, 450, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 473, 477, 489, 518, 550, 582
Hobsbawm, Eric 25, 27, 271, 272, 370, 594, 614
Hobson, J. A. 587
Ho Chi Minh 260
Hodgson, Marshall 54, 195
Hokusai, Katsushika 498, 499
Hollanda 41, 69, 82, 87, 94, 95, 104, 106, 117, 129, 132, 138, 141, 176, 179, 185, 202, 235, 241, 272, 281, 297, 303, 310, 313, 318, 361,

367, 378, 391, 400, 420, 435, 457, 465, 481, 498, 515, 521, 542, 545, 546, 552, 579, 600, 617
Hollandalı 69, 81, 83, 84, 164, 183, 209, 216, 244, 251, 307, 310, 369, 443, 465, 534, 575, 611
Hong, Xiuquan 199, 202, 206, 214, 250, 290
Ho, Ping-ti 242, 260, 274, 549
Hopkins, Anthony G. 67, 70, 94, 229, 287, 304, 307, 338, 455, 553, 555, 590, 608
Hosking, Geoffrey 20, 194, 339
Hudson's Bay Company 337
Hugo, Victor 479
Hu Hanmin 411
hukuk 45, 69, 111, 191, 192, 198, 239, 349, 353, 365, 370, 443, 446, 523, 525, 542, 615, 624, 630
Hume, Allan Octavian 377, 383, 384, 385, 390, 401
Hume, David 377, 383, 384, 385, 390, 401
Hunt, Lynn 144
Hurgronje, Snouck 465

I-İ
Ingres, Jean-Auguste-Dominique 140, 490, 491
ırk 75, 76, 125, 153, 158, 254, 255, 278, 288, 293, 296, 297, 301, 315, 316, 338, 418, 426, 517, 533, 578, 587, 604, 624, 628
Iroquois 577
I. Dünya Savaşı 19, 24, 103, 260, 284, 290, 341, 347, 354, 365, 374, 458, 478, 502, 519, 530, 533, 535, 556, 561, 584, 585, 586, 590, 600, 604, 613, 622
III. Napolyon (Louis Napoleon) 199, 218, 259, 278, 279, 294, 467, 496, 554, 558
İbni Haldun, İrfan 68
İbn Saud 150
İngiliz 37, 40, 41, 43, 59, 61, 69, 72, 73, 75, 76, 84, 87, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 108, 109, 111, 113, 116, 118, 125, 126, 129, 132, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 148, 154, 157, 160, 162, 163, 164, 167, 176, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 213, 216, 217, 219, 220, 221, 224, 229, 231, 233, 235, 238, 244, 245, 256, 258, 263, 274, 275, 279, 280, 281, 282, 286, 288, 289, 292, 294-298, 300-304, 306, 307, 310, 311, 313-319, 321, 322, 329, 330, 331, 332, 334, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 347, 348, 351, 352, 353, 354, 355, 358, 361, 363, 364, 367, 369, 371, 377, 379, 381, 385, 387, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 401, 403, 409, 421, 423, 424, 428, 429, 431, 434, 439, 443, 444, 446, 450, 451, 456, 457, 458, 465, 476, 477, 481, 486, 488, 492, 493, 494, 496, 500, 501, 506, 507, 511, 517, 518, 526, 527, 528, 530, 532, 533, 541, 542, 543, 545, 547, 553, 555, 560, 561, 566, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 577, 579, 580, 582, 587, 592, 593, 595, 600, 602, 607, 611, 627
İnsan Hakları Bildirgesi 224
İran 31, 51, 55, 67, 72, 76, 88, 105, 128, 130, 148, 155, 202, 206, 209, 239, 250, 261, 281, 306, 335, 342, 344, 351, 369, 437, 477, 485, 491, 496, 501, 568, 587, 595, 605, 610
İrlanda 59, 69, 80, 98, 104, 133, 141, 154, 156, 159, 160, 163, 164, 174, 182, 185, 187, 192, 193, 199, 215, 216, 217, 221, 233, 242, 275, 276, 291, 298, 300, 315, 332, 339, 349, 350, 353, 360, 363, 364, 369, 370, 392, 451, 452, 467, 471, 474, 482, 507, 537, 542, 545, 547, 555, 566, 572, 599, 605, 607
ihracat ürünü 80, 168, 178, 179, 180, 185, 188, 237, 238, 523, 524
İskoçya 59, 61, 80, 99, 185, 233, 235, 242, 360, 363, 391, 451, 545, 566, 607
İslam 24, 30, 31, 34, 42, 45, 54, 56, 67, 72, 73, 75, 80, 112, 113, 114, 115, 126, 149, 150, 151, 174, 195, 202, 287, 297, 322, 336, 342, 344, 346, 350, 358, 359, 365, 376, 381, 382, 383, 390, 402, 404, 412, 418, 421, 422, 425, 428, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 447, 448, 453, 454, 455, 457, 460, 464, 465, 470, 471, 474, 476, 491, 501, 505, 523, 525, 530, 561, 564, 567, 568, 579, 600, 621, 622, 627
İsmail Paşa 491
İspanya 52, 72, 98, 104, 134, 135, 137, 141, 151, 182, 184, 192, 193, 194, 196, 224, 238, 287, 340, 341, 389, 452, 466, 494, 526, 528, 536, 544, 579, 596
İsviçre 319
isyan 22, 147, 148, 168, 191, 193, 195, 199, 202, 204, 212, 222, 224, 225, 254, 357, 380
İtalya 55, 95, 101, 118, 135, 137, 138, 145, 153, 154, 157, 159, 179, 191, 193, 199, 212, 213, 214, 215, 220, 225, 234, 236, 249, 271, 273, 274, 278, 279, 298, 308, 319, 322, 340, 365, 374, 377, 393, 410, 411, 413, 429, 439, 442, 452, 466, 479, 483, 491, 492, 521, 522, 536, 542, 544, 554, 572, 592

J
Jackson, Andrew 572
Japonya 22, 27, 34, 35, 40, 44, 45, 53, 54, 69, 83, 87, 88, 92, 94, 95, 112, 117, 119, 129, 147, 148, 149, 150, 160, 195, 196, 203, 218, 225, 240, 242, 243, 244, 245, 248, 256, 260, 270, 273, 274, 275, 276, 290, 293, 300, 303, 304, 309, 312, 322, 328, 335, 337, 342, 348, 353, 356, 357, 360, 362, 365, 369, 371, 373, 380, 381, 402, 407, 410, 417, 420, 421, 438, 439, 443, 499, 502, 503, 506, 538, 539, 551, 552, 559, 579, 587, 593, 595, 598, 614, 617, 619, 625, 628
Jaurés, Jean 602
Jefferson, Thomas 154, 274, 429
jinekoloji 523
Johnson, William 75, 569
Jones, William 156, 242, 253, 305, 379, 409, 414, 449, 486
Joyce, James 28, 507, 509, 511

K
kadın 36, 39, 67, 191, 221, 280, 403, 404, 467, 470, 488, 494, 499, 520, 521, 522, 523, 524, 527, 531, 567
Kahire 113, 126, 138, 173, 174, 250, 435, 445, 454, 469, 487, 488, 491, 502, 510, 611
Kaledonya 226, 296
Kames, Lord 521
Kanada 134, 135, 141, 143, 154, 162, 163, 181, 184, 197, 216, 220, 275, 300, 322, 337, 387, 392, 415, 488, 522, 533, 545, 547, 566, 567, 572, 576, 577, 579, 581, 594, 605
Kang Youwei 443, 448
Kant, Immanuel 384
Karayip 80, 135, 179, 184, 225, 525, 532, 566
Kardek, Alain 476
Kartik Prasad Khattri 507
kast 76, 77, 104, 115, 125, 163, 321, 391, 403, 406, 422, 504, 531, 539, 540, 541, 542, 551

Katolik 23, 61, 64, 100, 101, 102, 104, 109, **143**, **144**, 145, 153, 154, 159, 160, 164, 192, **193**, **200**, 213, 216, 254, 275, 276, 280, 292, **300**, 315, 321, 351, 360, 361, 363, 365, 370, 392, 393, 395, 399, 406, 425, 429, 433, 434, 436, 439, 442, 444, 447, 452, 456, 460, 466, 467, 468, 470, 471, 488, 502, 507, 525, 558, 567, 578, 579, 580, 599, 602, 603, 618, 622
Kayalı, Hasan 40, 286, 346, 519, 530, 601, 640
Kedourie, Elie 590, 640
Kennedy, Paul 128
kentleşme 86, 270, 271, 272, 323, 357, 432, 515, 542, 591, 603
Khoi 197, 457, 570
Kıpti 294, 450, 456
Kırım Savaşı 217, 355
kırsal 51, 54, 56, 69, 87, 174, 181, 185, 196, 197, 200, 203, 211, 212, 213, 214, 216, 219, 239, 245, 248, 264, 272, 342, 355, 363, 364, 424, 445, 488, 517, 520, 524, 528, 529, 530, 534, 535, 536, 537, 538, 541, 542, 544, 547, 548, 549, 552, 554, 599, 603
kıtlık 52, 216, 219, 253, 254, 339, 358, 360, 361, 364, 397, 535, 537, 620, 624
Kızıl Haç 317, 319, 320, 322, 373, 629
Klimt, Gustav 508, 628
komüniteryanizm 152, 153, 379, 380, 382, 383, 407
köle/kölelik 26, 40, 41, 43, 69, 70, 74, 76, 81, 82, 92, 96, 106, 128, 132, 141, 151, 152, 162, 164, 174, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 192, 199, 200, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 233, 235, 250, 251, 287, 312, 316, 338, 345, 359, 392, 401, 444, 452, 456, 517, 518, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 543, 546, 553, 565, 566, 575, 579, 607, 611, 615, 623
köleliğe başkaldırı 124, 165, 191, 223, 224, 250, 561
Komlos, John 52
komünalizm 433
kömür 69, 92, 225, 235, 236, 237, 240, 251, 415, 554, 596, 608
Konfüçyüs/Konfüçyüsçülük 23, 58, 60, 73, 105, 113, 115, 116, 117, 146, 160, 195, 203, 240, 264, 366, 373, 380, 386, 402, 411, 420, 426, 430, 436, 437, 438, 443, 447, 448, 449, 477, 480, 481, 519, 549, 567, 625, 627
Kore 116, 160, 290, 309, 420, 481, 500, 598
Kossuth, Lajos 215
köylülük 233, 404, 544, 545
Kraliçe Viktorya 308, 517, 557, 559
krallık ve monarşi 54, 55, 56, 57, 58, 68, 74, 78, 191, 192, 193, 194, 341, 556
Kraus, Karl 259
Kruger, Paul 600, 601
Kudüs 73, 461, 464
Kuhn, Philip 129, 141, 146, 551
kulüp ve topluluklar 108, 109, 110
Kuran 250, 469, 470, 473, 477, 480, 622
Küba 182, 216, 218, 282, 314, 333, 518, 525, 526, 527, 528, 596, 599
küreselleşme 19, 46, 70, 74, 83, 184, 266, 311, 312, 480, 482, 607, 608
Kürt 567

L
Lafayette, marquis de 136
Landes, David 32, 111, 287
Landseer, Edward 508
Latin Amerika 29, 80, 103, 125, 134, 154, 158, 187, 188, 194, 200, 237, 238, 277, 370, 376, 378, 390, 392, 397, 407, 445, 452, 488, 491, 537, 538, 545, 574, 591, 596, 603, 617
Latour, Bruno 32
Legge, Reverend James 447, 448
Lenin, Vladimir Ilyich 257, 307, 586, 590, 595, 606, 613
Lermontov, Mikhail Yurievich 505
Lewanika 458
Lewis, Gwynne 40, 144, 145, 390, 578
liberalizm 23, 168, 327, 388, 389, 411, 425, 426, 427, 474, 515, 525, 605
Liberya 287, 456, 531, 579
Lieven, Dominic 20, 59, 60, 98, 102, 271, 283, 516, 517, 547, 557, 559
Li Hongzhang 240, 355, 364
Lincoln, Abraham 220, 567
Linnaeus, Carolus 118, 413
List, Friedrich 187, 397, 398
Locke, John 377, 383, 385, 386, 398, 399
Londra 20, 25, 29, 32, 40, 44, 46, 57, 59, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 75, 77, 81, 88, 90, 92, 97, 98, 99, 101, 102, 107, 108, 114, 125, 126, 128, 130, 135, 137, 139, 141, 144, 145, 151, 153, 156, 159, 164, 167, 168, 180, 181, 183, 184, 187, 193, 217, 218, 227, 229, 233, 236, 239, 241, 243, 247, 248, 252, 254, 260, 270, 272, 287, 288, 290, 296, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 314, 315, 319, 331, 332, 338, 340, 345, 357, 361, 367, 378, 381, 385, 404, 408, 409, 412, 414, 415, 416, 419, 420, 430, 431, 432, 435, 440, 444, 467, 472, 476, 478, 479, 482, 483, 484, 486, 488, 491, 492, 493, 496, 498, 499, 502, 506, 508, 516, 521, 528, 529, 532, 534, 542, 545, 548, 555, 558, 560, 566, 576, 580, 585, 587, 590, 595, 596, 599, 601, 603, 614, 625
Londra Yazışma Derneği 145
Longfellow, Henry Wadsworth 506
Lourdes 428, 467
Lovejoy, P. E. 525
Lübnan 59, 284, 294, 558
Lueger, Karl 603
Lugard, Lord 295, 518
Lutyens, Edwin 502, 511
Lyautey, Marshall 518

M
Macaristan 58, 60, 74, 187, 192, 214, 242, 277, 283, 291, 426, 515, 537, 546, 557, 558, 599, 606
Macaulay, T. B. 330
MacDonagh, Oliver 332
Macfarlane, Alan 32, 545, 613
Macpherson, C. B. 377
Madagaskar 80, 81
Mahabharata 450
Malthus, Thomas 360, 407
Manet, Edouard 497, 502
Mann, Michael 242, 328, 368, 641
Manzoni, Alessandro 479, 507, 508
Maori 36, 142, 252, 440, 458, 459, 564, 570, 574, 580, 605
Marconi, Guglielmo 592, 593
Marie Antoinette, Kraliçe 144
Marksist 29, 31, 108, 304, 308, 312, 329, 331, 382, 385, 407, 409, 432, 433, 516, 616
Marksizm 33, 258, 406, 409, 410
Marshall, Alfred 54, 71, 75, 96, 135, 156, 228
Marx, Karl 31, 211, 224, 228, 257, 379, 407, 408, 409, 410, 412, 544, 614
Mayer, Arno 516, 590
Mazower, Mark 367, 474

Mazzini, Giuseppe 159, 192, 267, 409, 429, 430, 431, 479
Meksika 22, 76, 77, 82, 140, 141, 173, 199, 201, 218, 225, 238, 239, 314, 341, 390, 392, 407, 411, 477, 491, 535, 544, 579, 603
Mendel, Franklin 229
merkantilizm 186
Mısır Yasaları 186, 187
Michelet, Jules 506
Mieroslawsky, Ludwig 214
milliyetçilik 99, 102, 103, 127, 159, 175, 214, 246, 254, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 282, 283, 286, 288, 299, 302, 305, 322, 323, 329, 371, 389, 397, 422, 474, 475, 487, 492, 557, 586, 599, 600, 604, 623
Mill, John Stuart 125, 382, 390, 392, 398, 401, 403, 406, 429, 431
mimari 261, 471, 473, 478, 501, 502, 508, 511
misyoner/misyonerlik 24, 160, 164, 206, 209, 217, 224, 287, 289, 290, 422, 434, 445, 451, 453, 456, 457, 458, 468, 476, 478, 531, 573, 578, 579, 580, 581
Mitchell, Timothy 502
Mısır 37, 55, 59, 64, 73, 75, 91, 103, 126, 130, 137, 138, 139, 142, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 177, 178, 186, 188, 191, 219, 230, 239, 263, 267, 273, 275, 286, 287, 291, 294, 295, 303, 305, 307, 309, 310, 345, 356, 360, 362, 363, 369, 380, 383, 401, 404, 413, 414, 419, 423, 424, 464, 465, 475, 487, 493, 505, 508, 524, 531, 537, 538, 542, 553, 561, 565, 598, 600, 604, 605, 611, 612, 620
modernite 31, 34, 92, 114, 115, 117, 150, 153, 218, 371, 432, 497, 509, 511, 560, 586, 593
Monako 554
Montesquieu, baron de 386, 394
Moorcroft, William 72, 414
Morgan, Louis Henry 128, 177, 566, 578
Mughal 55, 128
Muhammad (Mehmet) Ali 154, 160, 178, 239, 286, 294, 310, 345, 464, 491
Murchison, Roderick 415
Musa, Salama 508
Mutini 207, 217, 223, 553
Müslüman 39, 40, 41, 45, 55, 57, 60, 61, 68, 72, 73, 76, 78, 81, 112, 113, 114, 126, 129, 130, 131, 149, 153, 161, 174, 194, 195, 202, 203, 206, 209, 287, 293, 294, 295, 296, 306, 313, 315, 317, 319, 320, 335, 337, 338, 346, 347, 366, 381, 385, 386, 390, 403, 404, 427, 431, 434, 437, 441, 443, 449, 454, 460, 466, 469, 470, 471, 473, 475, 477, 486, 496, 501, 503, 523, 531, 565, 566, 571, 597, 602, 610, 615, 622
müze 478, 487
müzik 479, 480, 485, 508, 510

N
Nabuco, Joaquin 390
Nadir Şah 130, 154, 496, 615
Nakae Chomin 402
Naoroji, Dadhabhai 381
Napolyon (Bonaparte) 73, 124, 126, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 165, 172, 174, 176, 181, 182, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 206, 208, 214, 215
Napolyoncu 141, 161, 174, 193, 329
Ndebele 288, 575, 576, 624
Needham, Joseph 418, 419
Nepal 105, 195, 571
Newton, Isaac 113, 118
Nietzsche, Friedrich 628
Nightingale, Florence 424
Nijerya 73, 251, 295, 308, 435, 453, 465, 579
Nishi Amane 407
Nizamiye Dersleri 445
Nobel Ödülü 424, 479, 593

O-Ö
O'Brien, Patrick 73, 93, 219, 229, 230, 232, 233
O'Connell, Daniel 164, 392
Ogyu Sorai 380
Ömer Hayyam 504
Ooms, Herman 539
orman sakinleri 68, 81, 571
Ortodoks 30, 61, 159, 193, 200, 283, 284, 385, 408, 410, 432, 433, 436, 439, 445, 446, 448, 450, 454, 460, 465, 474, 475, 477, 502, 507, 564, 621
Osmanlı Gümrük Sözleşmesi (1838) 239
Osmanlı İmparatorluğu 21, 27, 51, 64, 67, 88, 90, 91, 103, 113, 130, 142, 149, 152, 166, 177, 194, 195, 202, 206, 234, 239, 240, 261, 263, 275, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 293, 294, 297, 304, 344, 358, 362, 365, 369, 419, 431, 443, 464, 474, 503, 519, 530, 543, 560, 561, 567, 595, 598, 602, 604, 606, 620, 623
Ouvrard, Gabriel-Julien 139
Ozouf, Mona 144, 145, 146, 277, 429

P
Padua 466
Paine, Thomas 125, 390, 403
Palmerston, Lord 187, 188
pamuk 177, 178, 179, 186, 218, 219, 222, 230, 237, 239, 240, 251, 304, 307, 353, 354, 529, 536, 542, 615
Panafrikan 605
Panislamist 314, 321, 373, 381, 465, 597, 600, 602, 604, 619, 623
Papa IX. Pius 450, 466
Papa XVI. Gregory 213
Paris 20, 38, 44, 46, 55, 98, 99, 100, 102, 136, 137, 140, 144, 145, 147, 153, 173, 191, 192, 211, 214, 215, 225, 226, 230, 248, 249, 259, 260, 300, 309, 318, 339, 353, 357, 363, 379, 408, 415, 420, 424, 429, 430, 460, 471, 472, 479, 482, 483, 487, 488, 489, 490, 492, 494, 497, 498, 499, 501, 502, 508, 510, 511, 522, 587, 599, 605, 630
Paris Komünü 215, 226, 230, 318, 353, 408, 430, 460, 494, 502
Parker, Geoffrey 130
Park, Mungo 141, 414
Parsons, Talcott 331
Parthasarathi, Prasannan 88, 232, 233
pasaport 271, 317, 318, 319, 322
Pasifik okyanusu 142, 306
Pasteur, Louis 424
Pathé film şirketi 592
Peel, John 332, 380
Peterloo Katliamı 196
Picasso, Pablo 481, 498, 511, 628
Pietist 109, 145, 360, 410, 451
Pipes, Richard 59, 94, 257
Pitt, William (the Elder) 132
Pocock, John 72, 377, 378, 627
Polonya 61, 159, 174, 193, 194, 214, 281, 283, 291, 298, 300, 315, 353, 393, 466, 474, 475, 547, 572, 622
Pomeranz, Kenneth 21, 78, 86, 90, 92, 93, 239, 240, 608

porselen 87, 96, 162, 164, 481, 482
Porter, Roy 176, 182, 184, 303, 369, 385, 457, 518, 575, 577, 600
postmodernist 29, 30
pozitivizm 405, 406, 407, 412, 415, 420, 445
Price, Richard 558, 591
primojenitür 546, 547
Protestan 100, 101, 102, 109, 145, 159, 160, 176, 213, 221, 292, 294, 298, 300, 301, 312, 321, 358, 360, 391, 406, 425, 429, 436, 439, 442, 444, 447, 451, 452, 460, 468, 470, 471, 475, 477, 520, 558, 566, 579, 623

Q
Quesnay, François 186, 396

R
Ray, Rajat K. 183
refah 88, 119, 133, 168, 190, 235, 331, 359, 506, 518, 563, 608
reform hareketleri 35, 148, 221, 452
Rendall, Jane 403
Renoir, Auguste 497
Reşit Rıza 404
Rhodes, Cecil 305, 306, 335, 595
Robertson, William 155
Robespierre, Maximilien 98
Robinson, Ronald 187, 188, 305, 346, 445, 469, 590, 612
Rodin, Auguste 478, 499
Roma 23, 41, 60, 61, 65, 71, 73, 93, 98, 101, 116, 121, 143, 159, 173, 178, 216, 283, 298, 344, 349, 360, 365, 373, 406, 425, 429, 433, 434, 442, 444, 450, 451, 452, 456, 466, 467, 468, 471, 474, 475, 476, 487, 489, 490, 491, 502, 524, 525, 553, 578, 579, 580, 622
roman 370, 486, 504, 505
romantizm 408, 508
Roosevelt, Theodore 333, 366, 596, 603
Ross, Ronald 423
Rousseau, Jean-Jacques 379, 402
Roy, Raja Ram Mohun 94, 160, 274, 315, 385, 386, 387, 388
Ruskin, John 374, 409, 431, 432, 472, 486, 619
Rusya 20, 31, 41, 54, 59, 64, 94, 96, 98, 102, 113, 130, 131, 133, 134, 142, 149, 159, 173, 174, 175, 176, 193, 194, 199, 203, 206, 217, 219, 225, 234, 236, 237, 241, 243, 244, 254, 257, 263, 274, 275, 277, 280, 283, 284, 291, 298-300, 307, 309, 331, 339, 340, 344, 349, 351-355, 357, 368, 391, 407, 408, 410, 415, 423, 436, 450, 474, 516, 521, 542, 543, 544, 546, 547, 554, 555, 556, 559, 561, 567, 568, 572, 592, 599, 601, 606, 614, 621, 622, 623, 624, 625, 628

S-Ş
Sadık Rıfat Paşa 390
Şah Abdülaziz 175, 195, 443
Sahlins, Marshall 71
Said, Edward 258, 493
St. Petersburg 44, 102, 193, 257, 263, 393, 501, 502, 557
Saint-Simon, Henri de 387, 408, 415, 429, 431
samuray 117, 148, 243, 356, 380, 484, 519, 539, 551, 554
sanat 150, 173, 227, 431, 437, 473, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 493, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 509, 510, 511, 628
sanat tarihi 479, 511
sanayileşme 23, 25, 31, 79, 82, 83, 162, 168, 183, 190, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 244, 246, 250, 264, 308, 369, 380, 419, 486, 493, 497, 515, 523, 535, 562, 591, 603, 606, 625, 629
Santa Anna, Antonio Lopez de 201, 491
şark despotizmi 55, 93
savaş 24, 31, 33, 36, 43, 52, 89, 95, 99, 106, 107, 109, 111, 114, 117, 119, 120, 121, 124, 125, 129, 132, 134, 137, 139, 141, 147, 149, 159, 160, 167, 173-176, 181, 184, 192, 193, 195, 217-220, 223, 226, 234, 236, 243, 249, 257, 264, 273, 275, 277, 281, 282, 284, 287, 291, 294, 305, 319, 320, 323, 336, 340, 345, 352, 354, 355, 367, 369, 374, 377, 381, 445, 464, 478, 491, 510, 526, 536, 541, 557, 558, 561, 566, 570, 573, 575, 586, 587, 590, 598, 599, 608, 613, 614, 616, 621, 623, 630
Sayyid Ahmad Khan 431
Scott, James 97, 333, 334
Seal, Anil 590
seçmen 164, 222, 256, 402, 517, 522, 602
sekülerizm 411, 474
serbest ticaret 164, 180, 186, 187, 188, 189, 220, 239, 288, 316, 358, 396, 397, 398, 535, 596, 602
serf 81, 573
Shaka 106, 107
Shinto 443, 484
Sidi Muhammed 105
Sierra Leone 439, 456, 579
Sih 60, 115, 149, 436, 470
sinema 509, 510
Sinn Fein 599
sivil toplum 107, 111, 120, 166, 266, 315, 331, 340, 346
Siyonizm 292
sıtma 423, 425, 536
Skowronek, Stephen 333, 366
Smiles, Samuel 420, 615
Smith, J. D. 67, 88, 184, 243, 270, 276, 291, 363, 504, 517
Smith, Adam 155, 162, 185, 186, 228, 377, 384, 391, 392, 396
Sokoto Hilafeti 453, 465, 568
sömürgecilik 28, 56, 104, 291, 380, 389, 394, 419, 523, 540, 600
sömürgeleşme 565, 566
sosyalizm 202, 258, 373, 375, 376, 382, 388, 407, 408, 409, 410, 411, 425, 466, 605, 622
sözleşmeli işçi 81, 316, 518, 532
Spencer, Herbert 412, 417
Spengler, Oswald 629
Sperber, Jonathan 211, 213, 215, 273
spor 43, 109, 261, 262, 349, 555
Sri Aurobindo 604, 605
Stalin, Joseph 543, 544
Stead, W. T. 281, 282
Stedman Jones, Gareth 253, 379, 409
Steensgaard, Niels 96
Strachan, Hew 24, 595
Strauss, Richard 508, 557
Subrahmanyam, Sanjay 78
Sufi/Sufizm 73, 80, 113, 249, 294, 344, 345, 385, 438, 441, 453, 466, 484, 504, 561, 621, 622
Sun Yatsen 260, 290, 411, 419, 448
Şah Alam 224

T
Taft, William Howard 333
Tagore, Rabindranath 479, 496, 587
Tahran 46, 250, 261
Taiping Ayaklanması 33, 195, 201, 202, 203, 205, 206, 210, 214, 217, 220, 223, 224, 355, 372, 411, 537, 549, 550, 601, 612
Tanzimat 149, 166, 194, 263, 294, 345, 347, 483, 491, 530
tarım 46, 51, 52, 53, 58, 64, 66, 67, 68, 80, 88, 89, 92, 96, 125, 128, 131, 133, 157, 158, 164, 181, 185, 196, 210, 230, 233, 235, 246, 259, 282, 312, 380, 391, 393, 395, 405, 411, 504, 541, 542, 544, 545, 546, 548, 555, 567, 568, 572, 576, 592, 623, 625
Tayland 68, 105, 129, 342, 362, 364, 438
Taylor, Miles 181, 208, 216, 339
Tazmanya 573
tekstil üretimi 236, 245, 624
Temorenga 459
teosofi 260
terra nullius 395
Test Acts 442
Tewodros 345
Thieu, Gilbert 398
Thompson, E. P. 72, 213, 332, 381, 603
Thompson, John A. 15, 72, 213, 332, 381, 603
ticaret 52, 56, 69-71, 75, 76, 80, 81, 92, 96, 99, 102, 103, 112, 117, 120, 121, 128, 131, 132, 135, 136, 157, 160, 164, 165, 167, 172, 174, 177-180, 185-190, 205, 211, 216, 220, 231, 236, 238, 239, 243, 247, 249-254, 259, 288, 294, 306, 311-313, 316, 318, 322, 323, 329, 353, 357, 358, 380, 388, 392, 394, 396-398, 422, 436, 453, 482, 504, 522, 526, 535, 536, 538, 545, 549, 550, 568, 570, 591, 595, 596, 601, 602, 614, 616, 617, 619
Tilak, Bal Ganghadhar 258
Tilly, Charles 173
Tinker, Hugh 183, 532
tıbbi bilgi 423
Tolstoy, Leon 374, 505, 606, 619
Tone, Wolfe 73
Tonga 341, 458
Torpey, John 318
Toulouse-Lautrec, Henri de 229, 486
Toussaint L'Ouverture, Francois-Dominique 141
Trevelyan, G. M. 330
tüketici 83, 234, 243, 522, 542, 611
tütün 73, 74, 80, 83, 179, 181, 190, 218, 219, 459, 528
Twain, Mark 506

U-Ü
ulusdevlet 20, 28, 34, 46, 55, 61, 66, 70, 76, 97, 98, 103, 106, 127, 201, 212, 220, 266, 271, 273-275, 278, 295, 298, 302, 306, 311, 314, 316, 317, 319, 322, 373, 440, 451, 461, 474, 477, 495, 501, 554, 565, 591, 612
Umar, Hajj 346
üniversite 118, 198, 227, 236, 260, 348, 366, 367, 415, 417, 418, 433, 444, 445, 451, 522, 594, 607, 625
Urdu 506, 507
üst tabaka 259, 483

V
Vahabilik 67, 113, 126, 149, 150, 194, 464, 491, 611
van de Ven, Hans 372, 373, 519
Varma, Raja Ravi 496
vatanseverlik 64, 97, 99, 101, 102, 160, 193, 209, 214, 272, 276, 288, 290, 371, 485, 499, 576, 621
Velanganni 467
Venedik 65, 139, 173, 182, 211, 259, 279, 466, 483, 484, 485, 515
VII. Edward 517
Vico, Giambattista 118, 384, 386
Vietnam 58, 104, 129, 160, 195, 203, 209, 217, 270, 276, 278, 290, 332, 338, 342, 362, 438, 448, 481, 500
Vincent 498
Viollet-le-Duc, Eugene 471, 472
Vivekananda, Swami 321
Voltaire 379, 384, 390, 403, 428
von Ranke, Leopold 400
Voth, Hans-Joachim 82

W
Wagner, Richard 116, 229, 479, 495, 606
Waitangi Anlaşması 574
Waley-Cohen, Joanna 21, 105
Wali-Allah, Shah 114, 611
Wallerstein, Immanuel 535, 614
Wang Gung Wu 21
Wardy, Robert 382
Washbrook, David 540, 541
Washington, George 143, 154, 159, 173, 222, 224, 278, 390, 405, 482, 501
Weber, Eugene 31, 58, 109, 331, 432, 473, 485, 535, 620
Weber, Max 31, 58, 109, 331, 432, 473, 485, 535, 620
Wells, H. G. 587
Whistler, J. M. 481
Wiener, Martin 229
Wills, John E. 610
Wilson, Kathleen 102
Wilson, Woodrow 603
Witte, Sergei 557, 625
Wong, Roy Bin 20, 90, 189, 290, 608
Woolf, Stuart 139, 151, 153, 179, 429
Wrigley, E. A. 99

X
Xhosa 197, 226, 295, 457, 493, 510, 575, 577

Y
Yahudi/Yahudilik 42, 60, 61, 153, 166, 254, 284, 294, 298, 299-302, 350, 436, 451, 459, 470, 555, 561, 587, 602, 603, 623
Yan Fu 121
Yate, Reverend William 459
Yedi Yıl Savaşları 101, 134, 569
Yeni Zelanda 36, 37, 42, 81, 142, 158, 163, 177, 182, 217, 220, 226, 230, 255, 275, 332, 361, 401, 403, 440, 459, 522, 545, 570, 572, 573, 574, 577, 580, 582, 584, 594, 605
yerli halklar 21, 124, 184, 305, 323, 457, 466, 563, 565, 570, 572, 582
Yuan Shikai 519
Yunanistan 188, 193, 283, 450

Z
Zimbabwe 66, 251, 305, 575, 576
Zoffani, Johannes 488
Zola, Emile 259, 606
Zulu 107, 226, 354,457, 494, 570, 575, 576, 615

2001'te Wolfson Tarih Ödülü ve Dünya ve Uluslararası Tarih alanında H-Soz-u-Kult Ödülü kazanmış C. A. Bayly'nin *Modern Dünyanın Doğuşu* kitabı aldığı ödülleri ve övgüleri her bakımdan hak ediyor.

1780'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir süreci ele alan kitap dünyanın o tarihlerde de düşünüldüğünden çok daha fazla küreselleşmiş olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca bu çalışma, dünya tarihinde bugüne kadar ihmal edilmiş birçok bağlantıyı ele alırken, yanı sıra Avrupa devrimleri ve Amerikan İç Savaşı gibi dünya krizlerinin "dalga etkileri" üzerinde duruyor. Öte yandan Asya, Afrika ve Güney Amerika'daki olayların bir bütün olarak dünyaya etkilerini inceliyor. On dokuzuncu yüzyıl dünyasındaki modern devletin ortaya çıkışı, Endüstri Devrimi ve liberalizm gibi büyük gelişmelere farklı bir açıdan yaklaşan bu çığır açıcı kitap, genelde tarih öğretimi ve yazımı alanında egemenlik kurmuş bölgesel ve milliyetçi yaklaşımlara meydan okuyor.

Göz kamaştırıcı bilgeliği ve geniş kapsamıyla Modern Dünyanın Doğuşu, *uzaklık tanımayan sentezin bir şaheseridir. Tek bir hamlede bütün o genel on dokuzuncu yüzyıl tarihleri sınırlı ve yetersiz hale geldi... Bu üstün başarıyla boy ölçüşebilecek herhangi bir yaşayan tarihçi düşünemiyorum. Bize alkışlamak kalıyor yalnızca.*

Niall Ferguson, Oxford Üniversitesi

AYRINTI • HİSTORİA AYRINTI
ISBN: 978-975-539-956-3
9 789755 399560